

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVYERSITETI
SOATOV N.M., NABIYEV X., AYUBJONOV A.H.

STATISTIKA

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan oliy
o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan*

I.f.d. prof. B.Y.Xodiyev umumiy tahriri ostida

Toshkent – 2019

O‘bekistonda bozor iqtisodiyoti rivojlanayotgan sharoitida, mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash hozirgi zamon dolzarb masalasi bo‘lib, u barcha fanlar bo‘yicha mazmunli darsliklar yaratishni taqozo qiladi.

Ushbu darslikda statistika yagona fan sifatida qaralib, 2 qismga ajratilgan:

I qism. Statistika nazariyasi

II qism. Iqtisodiy statistika

I qismda statistika predmeti va metodi, statistik kuzatish uslubiyati, statistik ko‘rsatkichlar, axborotlarni jadval va grafiklar yordamida taqdim etish usullari, ma’lumotlarni tasniflash va guruhlash, taqsimot qatorlari, o‘rtacha miqdorlar va variatsiya ko‘rsatkichlari, tanlama kuzatish, korrelyatsion va regression tahlil, dinamika qatorlari, iqtisodiy indekslar kabi mavzular batafsil bayon etilgan.

II qismda milliy hisoblar tizimi – iqtisodiy statistikaning uslubiy negizi sifatida qaralgan va barcha masalalar shu asosda yoritilgan. Aholi, mehnat bozori va milliy boylik statistikasiga butun iqtisodiy faoliyatning muhim omillari sifatida qaralgan. Makroiqtisodiy faoliyat natijasi sifatida yalpi ichki mahsulot statistikasi o‘rganilgan.

Tashqi iqtisodiy faoliyat va moliya-kredit tizimi statistikasiga alohida e’tibor berilgan. Aholi turmush darajasi, jamiyat miqyosida yaratilgan daromad hajmiga bog‘liq bo‘lib, darslik aholining daromadlari va xarajatlari balansi asosida uning turmush darajasi ko‘rsatkichlari chuqur tahlil etilgan.

Darslik barcha iqtisodiy oliy o‘quv yurtlari va fakultetlari talabalari va magistrarlari uchun mo‘ljallangan. Undan amaliyotda faoliyat olib boruvchilar ham foydalanishlari mumkin.

Taqrizchilar:

G‘oyibnazarov B.K. – Iqtisod fanlari doktori, professor

Mamatqulov B.X. – Iqtisod fanlari nomzodi, dotsent

I.f.d. prof. **B.Y.Xodiyev** umumiy tahriri ostida

KIRISH

Keyingi yillarda mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo‘nalishlariga hamda xalqaro standartlar talablariga mos keladigan oliy ta‘lim tizimini yaratish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Hududlarda yangi oliy ta‘lim muassasalarining tashkil etilishi kadrlar tayyorlashning zamonaviy ta‘lim yo‘nalishlari va mutaxassisliklari hamda sirtqi va kechki bo‘limlarni ochilishi, oliy ta‘lim muassasalariga qabul kvotalarining oshirilishi mazkur yo‘nalishdagi muhim islohatlar hisoblanadi.

Prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev takidlaganlaridek:“... ilm-fan, zamonaviy va uzluksiz ta‘lim tizimini yanada takomillashtirish zarur. Xalqimizda “ta‘lim va tarbiya beshikdan boshlanadi” degan hikmatli bir so‘z bor. Faqat ma‘rifat insoni kamolga, jamiyatni taraqqiyotga yetaklaydi. Oliy ta‘lim tizimida tahsil olish uchun teng imkoniyat yaratishga qaratilgan ishlarni yanada kuchaytirishimiz zarur”¹.

Shu bilan birga oliy ta‘lim muassasalarida ta‘lim sifatini oshirishga qaratilgan keng qamrovli islohatlar olib borilmoqda. Bu borada oliy ta‘lim muassasalari oldida zamonaviy talablarga javob beradigan o‘quv adabiyotlari yaratishga alohida e‘tibor qaratilmoqda.

Ushbu darslik xalqaro statistik tashkilotlarning muhim tavsiyalarini hamda O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining metodologig xujjatlarini inobatga olgan holda yozilgan. Asosiy e‘tibor bozor iqtisodiyoti jarayonlarini tahlil qilishni va iqtisodiy siyosatni xisobga olgan holda qollaniladigan tasniflar hamda ko‘rsatkichlarni ko‘rib chiqishga qaratilgan.

Prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev 2018- yil 28- dekabr kuni Oliy Majlisga navbatdagi murojatnomani taqdim etishdagi ma‘ruzasida:

“Iqtisodiyot sohasida oldimizda turgan vazifalar haqida gaprganda, avvalo, keng qamrovli iqtisodiy islohatlar negizida quyidagi maqsadlar mujassam ekanini qayd etish lozim:

-ochiq iqtisodiyot, sog‘lom raqobat, ishbilarmonlik va investitsiya muhitini tubdan yahshilash uchun zarur sharoitlarni yaratish;

-iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, hususiy sektorni jadal rivojlantirish orqali yangi ish o‘rinlarini ko‘paytirish;

-“yashirin” iqtisodiyotga qarshi kurashish, uning hajmini keskin qisqartirish;

-iqtisodiyotni rivojlantirishga doir strategig vazifalarni ro‘yobga chiqarishga qodir malakali kadrlarni tayyorlashga” – alohida e‘tibor qaratdi².

¹ SH.M.Mirziyoyev “2019- yil – faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili” «Xalq so‘zi» gazetasi, 2018- yil, 29- dekabr, № 271-272.

² SH.M.Mirziyoyev “2019- yil – faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili” «Xalq so‘zi» gazetasi, 2018- yil, 29- dekabr, № 271-272.

O‘zbekiston Prezidenti SH.M.Mirziyoyev 2017- yil 7-fevral kungi farmoni bilan 2017—2021-yillarda O‘zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini tasdiqladi.

Yurtimizda 2017-2021- yillarga mo‘ljallangan dastur ishlab chiqilgan va u amalga oshirilmoqda.

O‘zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiyalash, xususiy mulkning o‘rni va ta‘sirini kengaytirish, ishbilarmonlik va tadbirkorlik sohalari uchun barcha zarur imkoniyatlarni yaratish va rag‘batlantirishni hozirgi vaqtda hayotning o‘zi taqozo etmoqda.

Bu dolzarb masalani yechish yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashni yaxshilash va kengaytirish bilan bir vaqtda oliy ta‘lim tizimini isloh qilishni talab qiladi. Buning uchun, birinchi navbatda, oliy ta‘lim yo‘nalishlari bo‘yicha Davlat standartlarida ko‘zlangan fanlarning mazmuni va o‘quv dasturlarini xalqaro andozalarga moslashtirib takomillashtirish zarur.

Ushbu darslik oliy ta‘limning barcha iqtisodiyot ta‘lim yo‘nalishlarining bakalavr darajasi uchun Davlat talablarida ko‘zlangan “Statistika” fanining O‘zbekiston Respublikasi oily va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan namunaviy dasturiga muvofiq tayyorlangan. Uning poydevori qilib 2003- yilda Abu Ali ibn Sino tibbiyot nashriyoti tomonidan chop etilgan “Statistika” darsligi va 2008- yilda “Aloqachi” nashriyoti tomonidan nashr etilgan “Iqtisodiy Statistika” olindi. Ammo ulardan tuzilish jihatidan va mazmunan farq qiladi.

Ushbu kitob ikki bo‘limdan iborat bo‘lib, birinchisida statistika nazariyasining umumslubiy masalalari, ikkinchisida esa iqtisodiy statistikaning ilmiy kategoriya va qoidalari yoritilgan. Unda ilg‘or pedagogik texnologiyalaridan va interaktiv ta‘lim usullaridan foydalanilgan. Har bir mavzu masalalarini bayon etishda dasturlangan o‘quv texnologiyasi tamoyillari qo‘llanilgan. Jumladan, asosiy ilmiy tushuncha va kategoriyalar hamda nazariy masalalar mazmunini oydinlashtirish uchun dastlab ular muhim mantiqiy tuzilmaviy elementlar va xarakterli jihatlariga ajratilib, sxema – tarhlar, chizma va boshqa ko‘rgazmali shakllar orqali tasvirlangan. So‘ngra ular har taraflama izohlanib, hayotiy misollar yordamida tushuntirib berilgan.

Darslikda ayrim mavzular, masalan, statistika predmeti va metodi, statistik kuzatish uslubiyati, dinamikani statistik o‘rganish usullari, iqtisodiy indekslar va boshqalar muammoli mavzular tamoyili asosida bayon etilgan. O‘rtacha miqdorlar va tuzilmaviy o‘rta ko‘rsatkichlar, variatsiya ko‘rsatkichlari, ilmiy gipotezalarni statistik tekshirish, dispersion, korrelyatsion va regression tahlil masalalari ko‘p hisoblash ishlari bilan bog‘liq bo‘lganligi uchun axborotlar texnologiyalaridan foydalanish zaruriyati va yo‘llariga e‘tibor jalb qilingan.

Har bir bob qo‘shimcha adabiyotlar ro‘yxati, qisqacha xulosalar, asosiy atama va tushunchalar, mustaqil ishlash uchun savollar va topshiriqlar bilan

yakunlangan. Shu sababli ushbu darslik talabalar statistik bilimlarni mustaqil o'rganishi uchun ko'maklashadi degan umiddamiz.

Ta'kidlash joizki, sobiq sovet tuzumining boshlang'ich davrlaridayoq, statistikani markazlashgan totalitar boshqarish maqsadiga bo'ysundirish, uning samarali quroliga aylantirish niyatida rejali xo'jalik sharoitida u o'zining nazariy asoslaridan ajralishi va statistika fani yo'qolishi haqida «nazariya» to'qilgan edi. Natijada statistika xalq xo'jaligi hisobining bir turi sifatidagina qaraldi, uning nazariyasi esa ehtimollar nazariyasi bilan birlashtirilib, matematikaning tarkibiy qismi deb talqin etila boshlandi.

Keyinchalik 50-yillarda yangi ijtimoiy fan sifatida statistika nazariyasi haqida kurs yaratildi va matematik statistika bilan bir qatorda u oliy o'quv yurtlari rejalaridan o'rin egalladi. Natijada statistika nazariyasi mustaqil ikkita o'quv kurslari bo'lib qoldi. Afsuski, hanuzgacha bu masalaga ayonlik kiritilgani yo'q, vaholanki butun dunyoda yashnayotgan yerkin bozor iqtisodiyoti mamlakatimizda ham bunyod etilmoqda va u tovar ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilar yerkin harakati uchun sharoit yaratmoqda, demak, tasodifiy jarayonlar hayotimizda kechmoqda.

Barcha bozor iqtisodiyoti rivojlangan va taraqqiy eta boshlagan mamlakatlarda, ularning univyersitetlari va oliy maktablarida yagona statistika kursi o'qitilib kelindi va hozirgi kunda o'qitilmoqda. Ko'p yillar davomida sinovlardan o'tgan mazkur boy tajribani hisobga olib, univyersitet va institutlarimizda ham ularning yo'nalishlaridan qat'iy nazar, yagona statistika kursini o'quv jarayonlarida qo'llash maqsadga muvofiq bo'lar edi. Shu bilan birga oliy ta'limning iqtisodiy yo'nalishlari bo'yicha talabalarda statistik tafakkur bunyod etish sohasida yurtimizda to'plangan tajribalardan voz kechish ham noto'g'ri bo'ladi. Bunda statistika nazariyasi bilan bir qatorda ijtimoiy-iqtisodiy statistika va tarmoq statistiklari o'qitib kelinganligi nazarda tutilmoqda. Shu sababli maskur darslik faqat statistika nazariyasiga oid masalalarini yoritish bilan cheklanmaydi. Unda iqtisodiy statistikaning muhim masalalari ham bayon etilgan.

Darslikda Toshkent davlat iqtisodiyot univyersiteti "Statistika" kafedrasida ko'p yillar davomida fanni o'qitish jarayonida to'plangan tajribalar umulashtirilgan.

Ushbu darslik kamchiliklardan xoli emasligini mualliflar oldindan e'tirof etib, uning mazmuni bo'yicha qilingan xolisona taklif va maslahatlarini bajonidil qabul qilishini bildiradi va sezgir kitobxonlar o'z fikrlarini quyidagi manzilgohga yozib yuboradilar deb umid qiladi: Toshkent - 100003, Islom Karimov ko'chasi, 49 TDIU "Statistika" kafedراسى.

I BO‘LIM.

STATISTIKA NAZARIYASI

I BOB. STATISTIKA PREDMETI VA USLUBI

1.1. Statistika nima?

Jamiyat hayoti, turmushi haqidagi ma'lumotlarga bo'lgan amaliy ehtiyoj statistikani yaratdi.

Ilk bor statistikaning vujudga kelishi amaliy ehtiyojlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Qadim zamonlardayoq qurolli kuchlarga layoqatli kishilar sonini bilish, soliqqa tortish obyektlarini belgilash zarurati tug'ilgan. Bu esa davlatni aholi soni va tarkibida bo'layotgan o'zgarishlar ustidan kuzatishlar olib borishga undagan. Qishloq xo'jaligi, savdo-sotiq, hunarmandchilik, sanoat va

boshqa sohalar hamda iqtisodiy aloqalarning taraqqiy etishi ho'jalikka oid hodisa va amallar ustidan muntazam ravishda kuzatish olib borishni taqozo etgan. Natijada baholar va savdo-sotiq statistikasi, mahsulotlarni ishlab chiqarish va taqsimoti statistikasi va boshqa iqtisodiy statistika tarmoqlari vujudga kelgan va rivoj topgan.

Bozor munosabatlari va aholi tabaqalari orasida o'zaro aloqalar kengayishi bilan birga davlatni iqtisodiyotga aralashuvi obtektiv zaruriyat bo'lib qoladi. Bu esa, o'z navbatida, yangidan-yangi ma'lumotlar to'plash, iqtisodiy hayotning hamma muhim tomonlarini qamrab olgan iqtisodiy axborot yaratish ehtiyojini tug'diradi. Shu bilan birga davlatlar orasida xalqaro iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi, butun jahon xo'jaligining shakllanishi va taraqqiy etishi ayrim milliy iqtisodiyot va butun jahon ho'jaligi miqyosida tovar va xizmatlar hamda daromadlarni yaratish, taqsimlash va iste'mol qilish jarayonlarini har taraflama tasvirlaydigan batafsil hisob-kitob yuritishni talab qiladi. Hozirgi kunda bu masala ayrim milliy davlatlar va xalqaro tashkilotlarning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Natijada milliy hisobchilik shakllandi va rivoj topmoqda.

Ma'lumotlarda ifodalangan tartib - qoidalarni anglash ishtiyoqi, tushuntirish yo'llarini topish zaruriyati statistikani fan sohasiga aylantirdi.

Ammo, ilk bor statistika davlatni boshqarish muhim quroli sifatida shakllangan va rivojlanib borgan bo'lsa ham, shu bilan bir vaqtda ko'pdan ko'p voqealarni, faktlarni miqdoriy jihatdan hisobga olish va ma'lum darajada tartibga solish natijasida ilmiy jihatdan juda qiziqarli materiallar ham jamg'arildi. Bu ishning dastlabki onlaridayoq sezgir kuzatuvchi tarqoq butunlay tasodifiy tuyulgan o'g'il yoki qiz bola tug'ilish soni, nikoxlanish, yoki u yo bu yoshda o'lish soni va shularga o'xshash hodisalarda ma'lum tartib- qoidalar borligini payqab

hayratda qoldi. Natijada buning sabablarini anglash ishtiyoqi kishida uyg'onib, ularni

tushuntirish yo‘llarini izlab topish ehtiyoji tug‘ildi. Ana shu ehtiyojni qondirish uchun statistika xizmat qilaboshlashi bilan birga ilm-fan sohasiga aylandi.

Amaliy faoliyatda to‘plangan tajribalarni umumlashtirish yo‘li bilan dastlab davlatni boshqarish uchun zarur ma‘lumotlar to‘plash, qayta ishlash, tahlil qilish va talqin etish qoidalari, tartiblari, yo‘llari, usullari yaratildi. Statistika ana shunday fan sifatida qaralib yangi izlanishlar asosida boyib bordi. Uning mohiyati va usullarini takomillashtirishda matematika usullari, qurollari va yangi nazariyalaridan foydalanish juda qo‘l keldi, chunki statistika ham matematikaga o‘xshab sonlar, miqdorlar bilan shug‘ullanadi, ammo shunday toifalari bilanki, ular sifatga ega bo‘lib, ommaviy hodisalarni o‘lchash natijasida hosil bo‘ladi. Pirovard oqibatda statistik tafakkur uslubi, ya‘ni statistika nazariyasi va uslubiyati (metodologiyasi) shakllandi. Endi bu uslub nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy voqealarni o‘rganishda, balki boshqa sohalarini ham birin-ketin egallay boshladi. Hozirgi vaqtda u deyarlik barcha fan va texnika sohalarida, tajriba-eksperimentlarda, fizika, kimyo, biologiya, arxeologiya, agronomiya, tibbiyot, psixologiya, sotsiologiya, pedagogika, tilshunoslik, harbiy ishlar va hatto tasviriy san’atda hamda musiqa bastalashda qo‘llanilmoqda.

Shunday qilib, Statistika yuzaki qarashda oddiy so‘z bo‘lsa ham, lekin ko‘p qirrali mazmunga ega.

Statistika lotincha “status” – ahvol, holat so‘zi bilan italyanacha “state” – davlat so‘zidan kelib chiqib, davlat ahvoli haqidagi fan.

Etimologiya, ya‘ni so‘zlarni kelib chiqishi jihatidan bu atama bevosita qandaydir bitta klassik – grekcha yoki lotincha ildizga ega emas. U lotincha “status”, ya‘ni ahvol, holat degan so‘zning italyanacha “state” – davlat degan so‘z qiyofasini olishidan kelib chiqadi. Statistika so‘zi kundalik hayotga va ilm-fanga XVIII asrda kirib keldi. Dastlab, savdo va moliya kapitali hamda pul

munosabatlari taraqqiyoti natijasida vujudga kelgan ehtiyojni qondirish maqsadida to‘plangan mamlakat aholisi, iqtisodiy va siyosiy ahvoli haqidagi ma‘lumotlar statistik axborotlar deb yuritiladi.

Dastlab davlatshunoslik fani statistika deb ataldi.

Biroz keyinroq davlatning diqqatga sazovor tomonlarini tasvirlaydigan davlatshunoslik fani paydo bo‘lib, u statistika nomi bilan, uni yaxshi egallagan bilimdon esa statistik deb atala boshlandi. Bu fanning ko‘zga ko‘rinarli namoyondasi nemis G. Axenval (1719-1772- yy) birinchi bo‘lib statistika so‘zini ot sifatida qo‘lladi va ilmiy odatga kiritdi. Uning fikricha, statistika bu davlat uchun alohida ahamiyat kasb etadigan masalalar sharhi, tasviridir. Ammo hozirgi kunda statistika atamasini bunday mazmunda talqin etish ko‘p jihatlarini yo‘qotdi. Kundalik turmushimizda mamlakat iqtisodiyoti va aholisi haqidagi ma‘lumotlar to‘plami statistika deb yuritilsa ham, ammo u o‘tgan asrlardagi “davlatshunoslik” dan tubdan farq qiladi.

**Hozirgi zamon statisti -
kasi davlatshunoslikdan
axborotlarning to‘laligi,
turli – tumanligi va
xarak -tyeri bilan
tubdan farq qiladi.**

Bu farq nafaqat axborot turlari ko‘pligi va to‘laligida ko‘zga tashlanib qolmasdan, shu bilan birga ularning xarakterida ham yaqqol kuzatiladi. Endi statistika deganda faqat miqdoriy ifodalangan axborotlar tushuniladi. Masalan, muayyan davlatda qanday siyosiy tizim xukmronligi, qaysi til davlat tili ekanligi statistikaga hech qanday aloqasi yo‘q, ammo siyosiy firqolar soni, ularning

maqsadi, a‘zolar soni va boshqa belgilar bo‘yicha taqsimlanishi, yetakchi firqo tashkilotlari a‘zolarining ijtimoiy holati, yoshi, jinsi va boshqa belgilari bo‘yicha taqsimoti, qaysi tilda qancha aholi gaplashishi va hokazolar - bular statistikadir. Mamlakat hududiy bo‘linmalarining ro‘yxati yoki jo‘g‘rofiy xaritada joylanishi statistika emas, biroq aholini soni, sanoat tarmoqlari va hokazolarning hududiy kesimda taqsimoti statistikadir.

Statistikaga oid ma‘lumotlar uchun umumiy o‘ziga xos xususiyat shundan iboratki, ular ayrim yakka hodisalarga tegishli bo‘lmasdan, balki doimo ularning to‘plamini qamrab oluvchi umumlashtiruvchi miqdordir. Yakka hodisa, to‘plamdan farqli o‘laroq, mustaqil va bir - biriga o‘xshash tarkibiy elementlarga bo‘linmaydi. To‘plam bitta yoki bir nechta hodisaga kamayishi bilan butunlay yo‘q bo‘lmasdan, oldingi mavqeini saqlab qoladi. Masalan, agarda shahar aholisi orasida bir yoki bir nechta kishi vafot etsa yoki boshqa joyga ko‘chib ketsa, aholi to‘plamligicha qolavayeradi. Qandaydir korxonaga qarashli asosiy sex yopilsa, korxonalar to‘plami o‘z nomini saqlab qoladi. Ammo yakka korxonaga qarashli asosiy sex yopilsa, korxonalar o‘z mavqeini yo‘qotadi, ya‘ni ishlamay qo‘yadi.

Shuningdek, shaharga bir kishi ko‘chib kelishi yoki bola tug‘ilishi, yangi korxonalar ishga tushishi bilan mavjud to‘plam o‘rniga yangisi yoki ikkinchi boshqa to‘plam paydo bo‘lmaydi.

Agarda hodisa yakkayu yagona bo‘lib, keyinchalik unga o‘xshash hodisa yuzaga chiqishi kutilsa, u holda bu hodisa mustaqil statistika obyekti tashkil etadi. Masalan, Asakadagi qo‘shma yengil mashinalar ishlab chiqaruvchi korxonalar ishga tushishi bilan respublika iqtisodiyotida yangi tarmoq shakllanishiga asos solindi. Demak, bu korxonalar statistika, obyekti hisoblanadi, chunki keyinchalik unga o‘xshash mashinasozlik korxonalari vujudga kelishi mumkin, haqiqatda ham paydo bo‘la boshladi.

To‘plam tarkibidagi har bir hodisa o‘z o‘zidan statistikaning qiziqtiruvchi. U to‘plam bo‘yicha umumiy ko‘rsatkichlarni olish uchun asos sifatida statistika diqqatini tortadi. Masalan, nikohni qayd qilish oila quruvchi ikki yosh uchun ahamiyat kasb etadi, chunki ularning oilaviy huquq va vazifalarini belgilaydi, shu jihatdan davlat tashkiloti-FHDYO larni ham qiziqtiradi, chunki ular huquqiy oila munosabatlari ustidan nazorat olib borish uchun tuzilgan. Bu fakt statistika uchun qayd qilingan

nikohlar soni, yangi oilalar a'zolarining yoshi, yashash manbaalari va xokazolar haqidagi umumiy ko'rsatkichlarni olish jihatidagina ahamiyatga ega.

Statistika – fan tarmog'i, amaliy faoliyat sohasi, bilim yo'nalishi, bilish quroli.

Garchi faktlar gung bo'lsa ham, ularni tushunish kerak, talqin eta bilish lozim. Statistika ana shunday yo'sinda yondashish natijasida bu so'zning ma'nosi boyidi, u

mazmunan yangi jihatga ega bo'ldi.

Statistika deganda ma'lumotlar to'plash jarayoni ham ularni qayta ishlab, xolisona va aniq talqin etish qoidalari ham tushuniladi. Ana shu mazmunda statistika ham fan, ham faoliyat sohasi, ham kasb turidir. Uytushtirilgan bilim tarmog'i ham, maqsadlarni amalga oshirish uchun kuchli qurol ham, kasbkorlik faoliyati sohasi ham hisoblanadi. Ko'zga ko'ringan iqtisodchi olim E.Keyn shohidlik qilishicha, ma'muriy muassasalarda ishlarni tasniflashga oid amerika ma'lumotnomasida statistika quyidagicha ta'riflanadi: "Statistika faktlarni xulosalar yasash uchun asos sifatida to'plash, tasniflash va miqdoriy baholash haqidagi fandır"³ Shu jihatdan u tasviriy statistika nomi bilan ham yuritiladi.

Tasviriy statistika – ma'lumotlar to'plash, tasniflash, umumlashtirish va talqin etish yo'llaridir.

Demak, tasviriy statistika deganda axborotlar to'plash, tasniflash, umumlashtirish va talqin etish yo'llari nazarda tutiladi. Uning diqqat markazida ma'lumotlarni to'plash va umumlashtirish turadi. Tasviriy statistika ma'lumotlarni samarali to'plash, tartibga solish

va umumlashtirilgan statistik axborotlar olish usullarini ishlab chiqish va amalda qo'llash bilan shug'ullanadi. Bu ishda EHMdan foydalanish muhim masala hisoblanadi. Shuning uchun iqtisodchi mutaxassislar, statistiklar EHM yordamida axborotlar to'plash, ishlash va saqlash qoidalarni chuqur bilishlari lozim.

Shunday qilib, statistika atamasi ko'p qirrali tushuncha bo'lib, hozirgi kunda u quyidagi mazmunlarda ishlatiladi:

-statistika deganda turmushimizning turli tomonlari – iqtisodiy, madaniy, siyosiy, ma'naviy, sotsial-psixologik, ijtimoiy-demografik va hokazo hodisalar hamda atrof-muhit holati haqidagi ma'lumotlar majmuasi tushuniladi. Bunday mazmunda bu so'z ko'proq davriy matbuot sahifalarida va axborot vositalarida ishlatiladi;

-ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash jarayoni ham statistika deb yuritiladi;

-statistik ko'rsatkichlarni hisoblaydigan va saqlaydigan, axborot xizmatlarini ko'rsatadigan maxsus tashkilotlar nazarda tutilganda ham statistika so'zi foydalaniladi. Masalan, gazeta sahifalarida "statistika bergan ma'lumotlarga ko'ra" degan ibora tez-tez uchrab turadi;

³ Э.Кейн. Экономическая статистика и эконометрика. Пер. с англ. – М.; Статистика, 1997. 11 бет.

- yirik korxonalar va idoralarda ho‘jalik faoliyat haqidagi ko‘rsatkichlarni hisoblash va hisobotlar tuzish bilan shug‘ullanadigan bo‘lim nomi ham statistika deb yuritiladi;
- statistika deb maxsus ilm-fan yo‘nalishi ham ataladi;
- statistika deganda turli ilmiy-texnika sohalarida gipotezalar yasash, baholash va yechimlar qabul qilish jarayonida statistik uslubiyatni tatbiq qilish ham tushuniladi;
- nihoyat, matematikada turli mezonlar va umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlar statistika deb yuritiladi.

Statistika predmeti deganda statistika o‘rganadigan obtekt, ya’ni, ommaviy hodisa va jarayonlarning sifat-miqdor aniqligi, ularning rivojlanish qonuniyatlarini miqdoriy nisbatlarda yuzaga chiqishi, o‘rganilayotgan obtekt mazmunini belgilaydigan bilimlar majmuasi nazarda tutiladi. Bu masalaga statistika qo‘llanish sohalari ham aloqadordir.

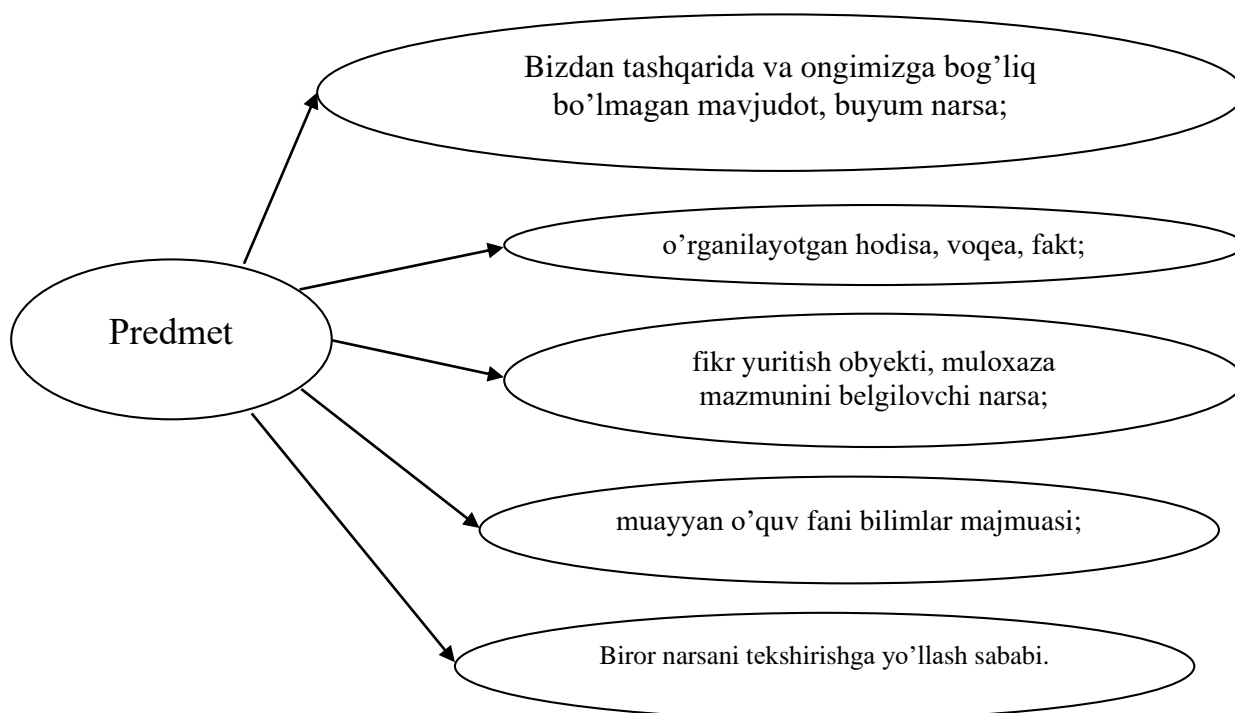
Statistika o‘rganish obtekti – ommaviy hodisa va jarayonlardir.

Statistika ommaviy hodisa va jarayonlarni o‘rganadi. Ular biror narsalar to‘plamida va o‘zaro bog‘langan to‘plamlar orasida kechadi. Bu yyyerda hodisa so‘zi jamiyat hayotida, turmushda, tabiatda, bir so‘z bilan aytganda, moddiy dunyoda haqiqatda bo‘lgan real

voqeani bildiradi. Masalan, oilada bola tug‘ilishi, paxta hosili, ishchilar soni, yog‘ingarchilik (qor yoki yomg‘ir yog‘ishi), atrof-muhit bulg‘anishi va hokazolar. Jarayon so‘zi voqealar oqimini, ularning ma’lum makon va zamon sharoitida qanday tezlikda kyechishini, yuzaga chiqish yoki chiqmasligini, o‘zgarishini, hodisalar rivojlanishini anglatadi.

1.2. Statistika predmeti

Predmet so‘zi bir necha lug‘aviy ma’noga ega.

Ommaviy hodisaning umumiy ta’rifi: biror obyektlar to‘plamida yoki murakkab obtekt elementlari majmuasida yuzaga chiqqan voqea.

Demak, ommaviy hodisa - biror obyektlar to‘plamida sodir bo‘lgan voqea, harakat natijasi. Masalan, O‘zbekiston barcha dehqon va fermer ho‘jaliklari tomonidan bir yilda yetishtirilgan paxta hosili, hamma oilalarda tug‘ilgan bolalar soni, yoqqan qor va yomg‘ir hajmi, hamma korxonalar va avtomobillar tomonidan atmosferaga chiqarilgan gazlar va hokozolar.

Ommaviy jarayon umumiy ta’rifi: obyektlar to‘plamida yoki murakkab obtektida sodir bo‘lgan voqealar oqimi, ularning rivojlanishi.

Ommaviy jarayon – bu obyektlar to‘plamida sodir bo‘lgan voqealar oqimi va uning xarakteri, ularning rivojlanish darajalari, to‘plama hodisalar kechishidagi (harakatidagi) o‘zgarishlar. Masalan, O‘zbekistonda tug‘ilgan bolalar sonining ko‘payishi, tug‘ilish darajasining o‘zgarishi, umumiy ekin maydonida paxta salmog‘ining kamayishi va don ekinlari

ulushining ortishi, Toshkent shahrida korxonalar va avtomashinalar tomonidan atmosferaga chiqarilgan gazlar ortishi, yer osti boyliklari zaxirasining o‘zgarishlari va hokozolar.

Ommaviy hodisa va jarayonning birinchi muhim belgisi – unda bir qancha obyektlar ishtirok etib, ular o‘xshashlik alomatiga ega ekanligidan iborat.

Ommaviy hodisa va jarayon bir qator muhim belgilari bilan ajralib turadi.

Uning muhim belgilaridan biri - ommaviy hodisa va jarayonda bir qancha mustaqil obyektlar (to‘plam birliklari) ishtirok etadi. Bu xususiyat murakkab obyektlarni ommaviy hodisa deb qaralganda ham namoyon bo‘ladi, chunki bunday obtekt bir to‘da yakka elementlardan tuziladi. To‘plam obyektlari, xuddi shuningdek

murakkab obtekt elementlari o‘rganilayotgan hodisa jarayon uchun muhim bo‘lgan munosabatlar jihatidan bir biriga o‘xshaydilar.

Ayrim obyektlar yoki elementlar uchun xos bo‘lgan o‘xshashlik alomati ular ichki izchil tub bog‘lanishlarga ega ekanligidan kelib chiqadi. Bu esa o‘rganilayotgan obyektlar, elementlar to‘plami ichki qiyofa jihatidan umumiy asosga, sifatga, mohiyatga egaligini va shu nuqtai nazardan bir jinsliligini anglatadi.

Demak, statistikada o‘rganiladigan ommaviy hodisa va jarayon mohiyati va sifati jihatidan bir jinsli to‘plamda namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga u miqdoriy jihatdan turlicha ifodalanishi mumkin.

Ommaviy hodisa va jarayonning ikkinchi xossasi - ayrim to‘plam obteklari, elementlari o‘ziga xoslik alomatiga ega bo‘lib, mustaqil, yerli tarzda amal qiladilar.

Bu esa ommaviy hodisa va jarayonning yana bir muhim xususiyati hisoblanadi. U o‘rganilayotgan to‘plamning ayrim obteklari, elementlari bir biriga o‘xshashligi bilan bir qatorda o‘ziga xoslik alomatiga egaligidan kelib chiqadi. Har bir to‘plam obtekti, elementi o‘xshashlik va o‘ziga xoslik jihatlarining yagona birligida hayotda harakat qiladi, ma’lum hodisa va jarayonning soxibi sifatida gavdalanadi. Ana

shunday ayrim voqealar, jarayonlar umumlashishidan esa ommaviy hodisa va jarayon shakllanadi va u statistikasi o‘rganish obtekti hisoblanadi.

Ommaviy hodisa va jarayonning uchinchi xossasi - to‘plamning biror obtekti haqidagi tafsillarni uning barcha boshqa obteklariga oid tafsillari asosida aniqlab bo‘lmaydi.

Ommaviy hodisa va jarayonning boshqa yana bir xossasi – uni yuzaga chiqishida ishtirok etuvchi to‘plam obteklari, elementlaridan biri haqidagi haqiqiy tafsilotlarni (ko‘rsatkichlarni) qolgan boshqa obteklar tafsilotlaridan to‘la holda yoki umuman aniqlab bo‘lmaydi. Ma’lum fermer xo‘jaligi yoki sanoat korxonasi mahsuloti, meqnat va mablag‘lar sarfi, texnika vositalari kabi haqiqiy tavsilotlarini boshqa

ho‘jalik va korxonalarining tegishli tavsilotlari asosida topib bo‘lmaydi. Boshqacha aytganda, turli obteklarning ayrim tavsilotlari orasida to‘la yoki qisman bo‘lsa ham mustaqillik qaramsizlik mavjud. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, agarda o‘rganilayotgan obteklarning bittasidan tashqari qolgan hammasi haqida ma’lumotlar bor desak, u holda ushbu noma’lum obtektning haqiqiy ko‘rsatkichlarini ular asosida aniqlab bo‘lmaydi, ammo chamalab baholash mumkin, xolos. Biroq olingan natija qanchalik haqiqatga mosligi jumboq bo‘ladi, chunki hatto mazkur obtekt umuman bo‘lmaganda ham, bunday chamalama hisoblash natijasi o‘z kuchida qoladi.

Nihoyat, ommaviy hodisa va jarayonning to‘rtinchi eng muhim belgisi – unda ma’lum qonuniyat yuzaga chiqishi, ammo u yakka hodisada odatda kuzatilmasligi-dadir.

Va nihoyat, ommaviy hodisa va jarayonning yana bir muhim xossasi - unda ma’lum qonuniyat yuzaga chiqib, ammo ayrim elementlarda, ya’ni yakka holda qaralgan hodisada ko‘p hollarda kuzatilmasligidadir. Bu qonuniyat ommaviy hodisa va jarayonning mohiyatidan kelib chiqadi, uning tabiatidan

ajralmas jihat hisoblanadi. Bunday qonuniyat statistik qonuniyat deb ataladi. Ammo bunday qonuniyatlarni umuman statistikaga xos, uning xususiy qonuniyatlari deb talqin etib bo‘lmaydi, chunki, bu holda ular mualliq holatdagi biror predmetga ya’ni bo‘shliqda turib qolgan narsaga o‘xshash tushuncha bo‘lib qolar edi. Ommaviy hodisa

va jarayonlarda namoyon bo'ladigan qonuniyatlarni ochish va o'rganish statistikaning asosiy vazifasi, statistik tekshirishda ko'zlangan va haqiqatda yerishilgan pirovard maqsad hisoblanadi. Har doim ular ayrim hodisa va jarayonlar haqidagi ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash jarayonida olinadigan hamda butun to'plam bo'yicha miqdoriy nisbatlarni ta'riflaydigan umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar shaklida namoyon bo'ladi. Shu bilan bir qatorda statistik qonuniyatlar ommaviy hodisa va jarayon tabiatining turli tomonlariga tegishli izchil bog'lanishlarni, tartib qoidalarni ifodalaydi. Bu jihatdan ularni ma'lum darajada shart bilan ikki turga ajratish mumkin:

birinchidan, o'rganilayotgan hodisalar to'plamining tuzilishidagi bog'lanishlarni ifodalovchi qonuniyatlar, ular taqsimot qonuniyatlari deb ataladi.

ikkinchidan, ommaviy hodisa va jarayonning dinamikini ifodalovchi qonuniyatlar, ularni rivojlanish (taraqqiyot) qonuniyatlari deb ham atash mumkin.

Shunday qilib, statistik qonuniyatlar ommaviy hodisa va jarayonlarda, ularning asosiy sabablari ta'siri ostida yuzaga chiqadi. Ular ayrim hodisalarda namoyon bo'lmaydi va buning sababi shundaki, bu holda yordamchi ikkilamchi omillar, sabablar muhim rol o'ynab, asosiy sabablarning ta'sir kuchini qirqadi va ulardan ustunlik ham qilishlari mumkin. Agarda jarayonni bir butunlikda, barcha harakatchan kuchlar to'plamida qaralsa, u holda tasodifiy tafovutlar tekislanish, silliqalanish tendensiyasiga ega bo'ladi, chunki ulardan bir qismi ijobiy, boshqalari salbiy hisoblanadi. Tekshirilayotgan to'plam hajmi qanchalik katta bo'lsa, shunchalik ikkilamchi sabablarning oqibatlarini ya'ni ularning ta'siri ostida yuzaga kelgan tasodifiy tafovutlar ko'proq yediriladi, siyqalanadi. Natijada zaruriy sabab bog'lanishlar, ya'ni biologiya, iqtisodiyot, fizika, kimyo va hokazo qonunlari yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Ammo ayrim holatlarda to'plam soni ko'paysa ham katta sonlar qonuni amal qilmasligi va statistik qonuniyatlar yuzaga chiqmasligi mumkin. Turmushimizda, iqtisodiy hayotda bunday holat quyidagi hollarda kuzatiladi:

-o'rganilayotgan hodisalar qastdan, ataylab qilingan xatti-harakatlar natijasi bo'lsa;

-o'rganilayotgan to'plam tabiatan bir jinsli bo'lmaganda, ya'ni u har xil sifatga ega bo'lgan hodisalardan tashkil topsa;

-ommaviy jarayonning turli unsurlariga ta'sir etuvchi ikkilamchi sabablar kuchli o'zaro bog'liq bo'lganda.

**Statistik qonuniyatlar
namoyon bo'lishi uchun
hodisa beg'araz xatti-harakat
natijasi, to'plam bir jinsli
bo'lishi kerak.**

Shuning uchun katta sonlar qonuni amal qilishi va statistik qonuniyatlar yuzaga chiqishi uchun ma'lum shart-sharoitlar ta'minlanishi lozim. Birinchi shart – o'rganilayotgan hodisalar beg'araz, yerkin xatti-harakatlar natijasi bo'lishi kerak. Shu holdagina hodisa tasodif xaraktyerga ega bo'ladi va to'plam unsurlari mustaqil, yerkli bo'lishi uchun sharoit tug'iladi,

chunki ularga ta'sir etuvchi ikkilamchi sabablar ham o'zaro kuchli bog'lanishga ega bo'lmaydi yoki kuchsiz bog'langan bo'ladi, natijada aksariyat unsurlar ham ushbu sifatga ega bo'ladi. Ikkinchi shart - o'rganilayotgan to'plam bir turli (jinsli) bo'lishi kerak. Agarda uning tarkibiy qismlari biror yoki aynan shunday asosiy sabablar ta'siri ostida bo'lsa, o'rganilayotgan ommaviy jarayon ham bir jinsli, bir turlidir. Unga yangi boshqa tabiatli unsurlar qo'shib bo'lmaydi, aks holda to'plam har xil jinsli bo'lib, turli asosiy sabablar ta'siri ostida bo'lgan qismlardan shakllanadi. Bunday to'plamlarni o'rganish dastlab uni bir jinsli qismlarga ajratishni taqozo etadi.

Ommaviy hodisaning aniq ta'rifi – u bir xil hodisalar to'plamidan iborat bo'lib, unda statistik qonuniyatlar namoyon bo'ladi.

Yuqorida bayon etilgan fikrlar ommaviy hodisa va jarayonni aniqroq va to'laroq ta'riflash imkoniyatini beradi. Ommaviy hodisa va jarayon har qanday voqealar (faktlar) yig'indisi bo'lmasdan, balki shundaylarining to'plamiki, unda ichki izchil bog'lanishlar va ularni

ifodalovchi qonuniyatlar mavjud bo'lib, yakka tartibda ular qaralganda kuzatilmaydi.

Statistika fani barcha ommaviy hodisa va jarayonlarni, qaysi sohalarga ular tegishlilikidan qat'iy nazar, o'rganadi. Bu holda uning univyersal, umumiylik jihati namoyon bo'ladi. Ammo, bunda qandaydir zararli unvyersalizm alomatlarini ko'rish noo'rindir. Har qanday fan ma'lum darajada umumiylikka ega.

Ommaviy hodisa va jarayonni o'rganayotib, statistika uni miqdoran ya'ni sonlar yordamida ta'riflaydi. Bu esa uning o'rganish predmetidan kelib chiqadi.

Shunday qilib, statistika fanining predmeti ommaviy hodisa va jarayonlarning miqdoriy-sifat aniqligini o'rganish, ularda aniq makon va zamon sharoitida namoyon bo'ladigan qonuniyatlarni miqdoriy nisbatlar orqali ifodalashdan iborat

1.3. Statistika uslubi

Ommaviy hodisa va jarayonlar har xil sohalarda kuzatiladi va turli tumandir, ularning kyechish sharoitlari ham, tuzilishi ham turlichadir. Demak, bunday hodisa va jarayonlar ko'pdan-ko'p shakllarga va turlarga ega. Ayniqsa, ijtimoiy hayotdagi hodisa va jarayonlar o'zining murakkabligi va juda ko'p o'zaro bog'lanishlarga egaligi bilan ajralib turadi. Shu sababli statistik qonuniyatlar ham ularda har xil ko'rinishlarda namoyon bo'ladi va turli jihatlarini ta'riflaydi. O'z-o'zidan ravshanki, ularni qandaydir yagona bir usul yordamida o'rganib bo'lmaydi. Buning uchun maxsus usullar, yo'llar majmuasi, bilim vositalari zarur.

Umuman olganda, uslubiyat so'zi quyidagi lug'aviy ma'nolarga ega: 1) bilimning ilmiy metodlari haqidagi ta'limot; 2) biror narsani nazariy tekshirish va amaliy bajarish usuli, vositasi; 3) ayrim fan tarmoqlarida qo'llanadigan usullar, metodlar, yo'llar, vositalar majmuasi; 4) ishlash va boshqarishdagi o'ziga xos uslub, ya'ni maxsus yo'llar, usullar majmuasi.

Statistika uslubi – ommaviy hodisa va jarayonlarni o‘rganishda, na-moyon bo‘ladigan qonu-niyatlarni oydinlashtirish-da ishlatiladigan o‘ziga xos uslub, ya’ni statistika nazariyasi va amaliyotida qo‘llanadigan yo‘llar, usullar, vositalar majmuasi.

Statistika uslubi deganda ommaviy hodisa va jarayonni ilmiy tekshirishda va boshqarishda, unda namoyon bo‘ladigan qonuniyatlarni o‘rganish va ulardan amaliy foydalanish jarayonida qo‘llanadigan o‘ziga xos uslub, ya’ni usullar, metodlar, yo‘llar, vositalar majmuasi tushuniladi. Ommaviy hodisa va jarayonlarning miqdoriy nisbatlarini aniqlash, ularda namoyon bo‘ladigan qonuniyatlarni oydinlashtirish maqsadida

amalga oshiriladigan statistik tadqiqotlar bir necha bosqichlarga, ular esa fazalarga bo‘linadi. Bosqich va fazalar o‘zining maqsadi, vazifalari va xususiyatlari bilan bir biridan ajralib turadi. Shuning uchun har bir faza va bosqichda o‘ziga xos tekshirish usullari, yo‘llari, vositalari qo‘llanadi. Shu bilan birga o‘rganilayotgan soha va masalaning xarakteriga qarab, unga mos keladigan u yoki bu usul (yoki usullar to‘dasi) aniq tekshirishda, uning muayyan fazasi va bosqichida asosiy, yetakchi qurol sifatida ishlatiladi.

Statistik tadqiqot – ikkita bosqich va bir necha fazalardan tashkil topadi va ularda o‘ziga xos usullar qo‘llanadi.

Keng va to‘la ma’nodagi statistik tadqiqot ikkita bosqichdan tashkil topadi:

- 1) Tasviriy statistika bosqichi
- 2) Analitik statistika bosqichi.

Birinchi bosqichda quyidagi asosiy maqsad va vazifalar ko‘zlanadi: o‘rganilayotgan obyektlarni

spetsifikatsiyalash, ular haqida ma’lumotlar to‘plash va qayta ishlash, ommaviy hodisa va jarayonlarning miqdoriy me’yorlarini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni hisoblash, ularni ko‘rkam va ixcham shaklda va zarur hollarda so‘z bilan tavsiflash. Ikkinchi bosqichda esa ko‘rsatkichlarni statistik tahlil qilish, ular orasidagi sabab-oqibat bog‘lanishlarni aniqlash va baholash, o‘rganilayotgan obyektlar taqsimotlaridagi qonuniyatlarni oydinlashtirish, ilmiy gipotezalarni ishonchlilik jihatdan baholash va statistik xulosalarni chiqarish va hokozalar asosiy maqsad va vazifalar hisoblanadi.

Har bir bosqichni, o‘z navbatida, fazalarga bo‘lish mumkin. Masalan, tasviriy statistika bosqichida quyidagi fazalar ajralib turadi: o‘rganilayotgan obyektlar to‘plamini, ommaviy hodisa va jarayonni spetsifikatsiyalash; ular ustida statistik kuzatish o‘tkazish; to‘plangan boshlang‘ich ma’lumotlarni ma’lum tartibga solish, umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlarni hisoblash, ularni ko‘rkam va ixcham shakllarda tasvirlash. Analitik statistika bosqichida esa quyidagi fazalar odatda ko‘zga tashlanadi: o‘rganilayotgan obyektlarning turli belgilari asosida taqsimotlarini tuzib, ulardagi qonuniyatlarni o‘rganish, hodisalar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni miqdoriy ifodalash, ularni zamonda rivojlanish tendensiyalarini o‘rganish, ilmiy gipotezalarni baholash va

statistik xulosalar yasash, murakkab jarayon tomonlari orasidagi o‘zaro bog‘lanishlarni integral tizim shaklida bir butunlikda tahlil qilish.

U yoki bu bosqichning har bir fazasida ommaviy hodisa va jarayonlarni tekshirishning turli usullari, vositalari, yo‘llari qo‘llanadi. Masalan, obyektlarni spetsifikatsiyalash fazasida ularni oddiy yoki murakkab tasniflash, elementar yoki iyerarxik birlashmalarini tuzib guruhlashlar, ikkilamchi (qayta) guruhlashning turli yo‘llari, klaster tahlil yo‘llari va hokazolar ishlatiladi. Statistik kuzatish jarayonida ishlab chiqarish yoki laboratoriya sharoitida tajriba-sinovlar o‘tkazish, hisobot yoki maxsus tekshirishlar va ro‘yxatlar amalga oshirish, anketa yoki tanlama usullarda kuzatish va boshqalar qo‘llaniladi. Hodisalar orasidagi o‘zaro bog‘lanishlarni o‘rganishda analitik guruhlash, parallel qatorlarni tuzish, ularning egri chiziqlarini diagrammalarda tasvirlash, balans usuli, korrelyatsion va regression tahlil usullari, dispersion tahlil usullari, ko‘p o‘lchovli tahlil usullari (omilli tahlil, bosh komponent usuli va h.k.) va boshqa usullardan foydalaniladi. Bundan buyon so‘z asosiy usullar ustida boradi.

Statistika nazariyasi statistik tadqiqotning ikkala bosqichi va ularning barcha fazalariga tegishli umumiy nazariyadir. U mazkur tekshirishning umumiy qoidalarini, uslubiyatini, ya’ni unda qo‘llanadigan usullarni o‘rganayotgan ommaviy hodisalarning mohiyati bilan bir butunlikda yoritadi.

Ommaviy hodisalarni o‘rganishda matematika usullari ham ishlatiladi.

Ommaviy hodisa va jarayonlarni miqdoriy jihatdan statistika o‘rganayotganda matematika usullaridan ham foydalanadi. Jumladan bir qator statistika metodlari algebra va sonlar nazariyasiga - to‘plamlar nazariyasi, algebraik sistemalar, chiziqli tenglamalar va tengsizliklar sistemalari hamda matritsalar, vektor va Yevklid fazolari, detyerminantlar va hokazolarga tayanadi.⁴

Statistika nazariyasi va matematik statistika yagona fandır.

Ammo mazkur xususiyat ularni alohida fanlar sifatida qarash uchun asos bo‘la olmaydi, chunki statistika nazariyasi va matematik statistika yagona fandır. Birinchidan statistikada sodda usullar o‘rniga murakkab, takomillashgan matematika vositalarini qo‘llanilishi umuman ilm-fan taraqqiyotidan kelib chiqadi va uning oqibati hisoblanadi. Bu jarayon nafaqat statistika taraqqiyotini, balki matematika taraqqiyotini ham aks ettiradi.

Ikkinchidan, statistikada qo‘llaniladigan barcha matematik vositalar, ular qanday ko‘rinishda bo‘lmasin, ya’ni arifmetik, algebraik yoki biror oliy matematik analiz bo‘lishidan qat’iy nazar, o‘z mazmunini matematikaning tarkibiy qismi bo‘lmish ehtimollar nazariyasidan oladi va u tomonidan ochiladigan qonuniyatlarga asoslanadi.

⁴ Р.Н.Назаров., Б.Т.Тошпўлатов, А.Д.Дусумбетов. Алгебра ва сонлар назарияси. I – қисм – Т.: Ўқитувчи, 1993й.

Ehtimollar nazariyasi ommaviy hodisalarni sifat mohiyatidan ajralgan holda, umumnazariy jihatdan butunlay musaffo tasodifiy sonlar qatori sifatida qarab muhim xossalarni o'rganadi. Statistika esa hatto ommaviy hodisalarning umumiy qonun va qoidalarini tadqiq qilayotganda ham ularning birgina miqdoriy xususiyatlariga tayanmasdan, balki vujudga kelish mexanizmiga asoslanadi, yuzaga chiqish sabablarini hisobga oladi. Statistika kursidan matematika usullarini chiqarib tashlashga urinish, ulardan sun'iy ravishda yangi o'quv predmeti sifatida - matematik statistikaning shakllantirishga harakat qilish statistika nazariyasining asosiy boyligini hech qanday asossiz musodara qilish bilan barobardir.

Biroq ushbu darslik statistika mutahassisligi bo'yicha magistr darajasida mutaxassislar tayyorlash dasturiga binoan va talabalarning oliy matematika, matematik analiz bo'yicha bilim darajalarini hisobga olib yaratilgani uchun unda matematik apparatni juda soddalashtirishga harakat qilindi. Shu bois nozik matematik yo'llarga tayangan usullar umumiy tarzda bayon etildi. Ularni chuqur egallashni xohlovchi talabalar darslik ilovasida tavsiya etilgan maxsus adabiyotlarga murojaat qilishlari mumkin.

Asosiy tushuncha va atamalar

Statistika, miqdor, sifat, statistika ob'ekti va predmeti, statistika uslubiyati (metodologiyasi) yoki uslubi (metodi), statistik qonuniyat, tasviriy statistika, analitik statistika, ommaviy hodisa, ommaviy jarayon, matematik va statistik ehtimol, statistika tarmoqlari, iqtisodiy statistika

Qisqacha xulosalar

Statistika deganda ilk bor mamlakatning iqtisodiy va siyosiy ahvolini sonlar va iboralar yordamida izohlash tartibi haqidagi fan tushunilgan bo'lsa ham, hozirgi kunda bu so'z ko'p ma'noda qo'llaniladi: Statistika-bu: 1) turmush, jamiyat hayoti haqidagi aniq sonlar, ko'rsatkichlar to'plami; 2) mazkur ma'lumotlarni to'plash, ishlash, umumlashtirish, saqlash va yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat sohasi; 3) ommaviy jarayonning ustidan ko'p kuzatishlar o'tkazish natijasida olingan umumlashtiruvchi mezonlar, ko'rsatkichlar; 4) ilm-fanning maxsus sohasi. Statistika fani ommaviy hodisa va jarayonlarni o'rganadi, ularda namoyon bo'ladigan statistik qonuniyatlarni aniqlaydi, ularning me'yorini belgilaydi. U o'z uslubiyatiga ega va ommaviy jarayonni o'rganish uslubi sifatida moddiy dunyo va ilm-fanning hamma sohalarida qo'llanadi. Ayniqsa ijtimoiy-iqtisodiy, ommaviy hodisalarni bilishda, idrok qilishda statistika beqiyos katta rol o'ynaydi. Bu sohada olib borilgan tekshirish va kuzatishlarni umumlashtirish natijasida statistika fan sohasi tarzida shakllanganligi va taraqqiy etib kelayotganligi bejiz emas. Uning uslubiyati barkamol topishida matematika va boshqa aniq fanlar hissasini ham inkor etib bo'lmaydi.

Iqtisodiy statistika yagona statistika fanining tarkibiy qismi va tarmog'idir. Shu bilan birga uning o'rganish ob'ekti muhim o'ziga xos tomonlarga egaligi va ularga

umumstatistik usullarni moslashtirish yo‘li bilan yangi mazmun va shakllar baxsh etilgani va natijada birmuncha takomillashgan uslubiyat yaratilganligini hisobga olib iqtisodiy statistikani ma’lum darajada mustaqil fan deb qarash ham mumkin.

Nazorat va mustaqil ishlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Statistika atamasi qanday kelib chiqqan va ilk bor nimani anglatgan?
2. Statistika so‘zi hozir nimalarni bildiradi?
3. Statistika predmetli fanmi?
4. Statistika uslubmi?
5. Statistika univyersal fanmi?
6. Ommaviy hodisa va jarayon nima va ular qanday xususiyatlarga ega?
7. O‘zbekistonda yagona avtomobilsozlik bor. Bu ommaviy hodisami? Tushuntirib bering.
8. Sentyabr`-oktyabr` oylarida Toshkentda ko‘pincha yomg‘ir yog‘adi. Bu yil sentyabr` oyida yomg‘ir bo‘lmadi. Oktyabr` oyida yog‘adimi? Javobingizni statistik jihatdan izohlab bering.
9. Talabalar statistika darslariga yomon qatnashdilar. Imtihon qanday yakunlanadi? O‘z fikringizni statistik tafakkur jihatdan izohlab bering.
10. Amaliy statistika qanday fan?
11. Amaliy statistik qonuniyat nima? U dinamik qonuniyatdan qanday farq qiladi?
12. Katta sonlar qonunining mohiyati nimadan iborat? Statistika uchun u qanday ahamiyatga ega?
13. O‘z xatti-harakatlaringizda statistika g‘oyalarini ishlatasizmi? Misollar keltiring.
14. Paxta qabul qiluvchi tovarshunos nima uchun telehkadagi paxtaga nazar tashlab chiqadi va u yoki bu joyidan ushlab ko‘radi?
15. Statistika uslubi qanday masalalarni o‘rganishda qo‘llanadi? O‘qituvchi talaba bilimni baholashda qo‘llaydimi? Misollar keltiring va tushuntirib bering.

Asosiy adabiyotlar

1. Харли Алик. Статистика. Первая книга. Пер. с англ. – М.: Финансы и статистика, 2010..
2. И.И. Елисеева, М.М. Юзбашев. Общая теория статистики. – М.: Финансы и статистика, 2017.
3. М.Р.Ефимова, Е.В.Петрова и др. Общая теория статистики. Учебник – М.: ИНФРА, 2017.
4. Экономическая статистика под ред. Ю.Н. Иванова. – М.: Инфра-М, 2016.
5. Н.М.Соатов. Статистика. Дарслик.–Т.: Тиббиёт нашриёти, 2003.
6. Э.Кейн. Экономическая статистика и эконометрия. – М.: Статистика, 2013.

II bob. STATISTIK KUZATISH USLUBIYATI

2.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida statistikaning rejali xo‘jalikka nisbatan muhim farqlari

Bozor iqtisodiyoti va rejali xo‘jalik statistikalari orasida juda katta farq mavjud.

Markazlashgan rejali xo‘jalik va bozor iqtisodiyoti sharoitlarida statistika har xil respondentlar (ma’lumotlarni yetkazib beruvchilar) va axborot iste’molchilari guruhiga turlicha ta’sir etadi.

Rejali ho‘jalik sharoitida davlat rejasi ishlab chiqarish regulatori bo‘lib, xalq xo‘jaligining barcha iyerarxik doiralarida iqtisodiyot ishtirokchilarining xatti-harakatlarini, xulq atvorlarini aniqlaydi. Shuning uchun iqtisodiy hodisalar, shu jumladan, yakka-yakka hodisalar nisbatan kamroq tasodifiy kuchlar ta’sirida bo‘lib, mikroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni ham birmuncha barqaror rivojlanishi va turg‘un bo‘lishini ta’minlaydi.

Rejali boshqarish sharoitida statistikaning asosiy funksiyasi davlat rejalarini bajarish ustidan nazorat qilishdan iborat. Shu maqsad jihatdan mikroiqtisodiy ko‘rsatkichlar eng muhim ahamiyatga ega, chunki iqtisodiyotning quyi darajalarida davlat rejasini bajarish yuqori darajalarda ham uning bajarilishini ta’minlovchi zamin hisoblanadi. Mikroma’lumotlar ochiq bo‘lib, statistika va boshqa maqsadlarda ham ulardan foydalanish mumkin. Hamma respondentlar korxonalar, tashkilotlar va muassasalar o‘z faoliyatlarini haqidagi ma’lumotlarni hisobot shaklida statistika tashkilotlariga taqdim etishga majburdir, chunki ular davlat va jamoa mulki shakllaridagi umumxalq mulki hisoblanadi. Barcha respondentlar uchun tegishli hisobot ma’lumotlarini taqdim etish va boshqa statistik tekshirishlarga mutaxassislar va moliyaviy resurslari bilan jalb qilinishlari haqidagi va davlat boshqaruv tashkilotlari tomonidan chiqarilgan qarorlar qonun kuchiga ega. Bu esa davlat statistika tashkilotlarini ularga nisbatan katta huquqlar bilan ta’minlaydi. Rejali boshqarish sharoitida ho‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyati ayrim tasodifiy kuchlar ta’siridan holi emas, bu davlat rejasini bajarish ko‘rsatkichlari subyektlar bo‘yicha tebranishida o‘z ifodasini topadi. Statistika asosiy sotsial va iqtisodiy rivojlanish tendensiyalari va qonuniyatlarini aniqlashi kerak. Buning uchun u mikroma’lumotlarni agregatlashtirish yo‘li bilan makroko‘rsatkichlar tuzib chiqadi, ularda tasodifiy kuchlar ta’siri bir-birini qirqib, umumiy barqarorlik, turg‘unlik qaror topadi. Bunday makroiqtisodiy axborotlardan oliy firqa va davlat tashkilotlari boshqaruv maqsadlarida ham, targ‘ibot va tashviqot uchun ham foydalaniladi. Ularning ko‘p qismi keng ommadan sir saqlanib, maxfiy tang‘a bilan muxrlanib, “yopiq” materiallarni tashkil etadi. Makroiqtisodiy va ijtimoiy axborotlarni matbuotda e’lon qilish, ularni oshkorlikka maftun etish faqat oliy firqa tashkiloti ixtiyorida huquqiy masala hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoiti uchun esa yuqorida zikr etilgan jihatlarning butun qarama-qarshi holati xarakterlidir. Mikroma’lumotlar “tijorat siri” bo‘lib, makroaxborotlar esa barcha foydalanuvchilar uchun ochiq oshkoralikka ega. Axborotlarni iste’mol qiluvchilar birgina hukmron firqa va davlat tashkilotlaridan iborat bo‘lmasdan, balki ular oppozitsion firqa va boshqa jamoa tashkilotlarini, bozor tuilmalari – tijorat

korxonalar va tashkilotlari, uyushmalar, ilmiy-tekshirish muassasalari va o'quv yurtlari, ommaviy axborot vositalari, tadbirkorlar va boshqalarni, xalqaro va ajnabiy yuridik va jismoniy shaxslarni o'z ichiga oladi. Rasmiy va norasmiy statistika o'z vazifasini hamma uchun xizmatlar ko'rsatishda, ijtimoiy axborot infratuilmasi sifatida faoliyat qilishida, deb biladi. Boshqacha aytganda, u bozor iqtisodiyotining axborot infratuilmasi hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida statistika roli funksiyalari va egallaydigan mavqaida rejali ho'jalikka nisbatan yana boshqa farqlar ham mavjud.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ham, rejali xo'jalik sharoitida ham statistik tekshirish ma'lumotlarni to'plashdan ya'ni statistik kuzatishdan boshlanadi.

2.2. Statistik kuzatish mohiyati va uning oldiga qo'yiladigan talablar

Statistik kuzatish – o'rganilayotgan ommaviy hodisalar haqida boshlang'ich ma'lumotlarni to'plash jarayonidir.

Ommaviy jarayonlarni statistika jihatidan o'rganish, ya'ni bir turli hodisalar va ularning belgilari orasidagi bog'lanishlarni miqdoriy ifodalab ularning to'plarida namoyon bo'ladigan statistik qonuniyatlarni aniqlash uchun dastlab ular haqida, o'rganilayotgan obyektlar to'g'risida boshlang'ich ma'lumotlar yoki boshqa so'z bilan aytganda xom statistik materiallarni to'plash

kerak. Mana shu jarayon statistik kuzatish deb ataladi.

Kuzatish so'zi quyidagi lug'aviy ma'noga ega:

- 1) biror narsa (predmet, obekt)ni bilish, aniqlash maqsadida sinchiklab ko'zdan kechirish;
- 2) biror narsa yoki kimsani zimdan qarab tekshirib turish, ta'qib qilish;
- 3) voqealarni o'rganish, tekshirish, biror narsa yoki maqsadni nazarda tutish.

Statistik kuzatish ommaviy hodisalarni, jarayonlarni sinchiklab tekshirish uchun ular haqida boshlang'ich materiallarni to'plashdir. U o'rganilayotgan obyektlarni va ularning unsurlarini hisobga olish bilan bog'liq. Hisob – bu biror predmet miqdorini sanab yoki o'lchab aniqlash, biror kimsa yoki narsa mavjud miqdorini belgilash uchun maxsus hujjatda u haqidagi ma'lumotlarni qayd qilish.

Statistik kuzatish ho'jalik va turmush voqealarining hisobiga asoslanadi. Turli shakldagi korxonalar va ularning uyushmalarida ho'jalik voqealari buxgaltzeriya va operativ texnika hisoblarida qayd qilinadi. Statistik kuzatish ko'pincha ana shu hisob turlari ma'lumotlariga tayanadi. Shu bilan birga ayrim iqtisodiy, ishlab chiqarish masalalarini o'rganish uchun bevosita kuzatish ham amalga oshiriladi.

Statistik kuzatishga talablar: aniqlik, to'liqlik, taqqoslamalik.

Statistik kuzatish va uning natijasida to'planadigan ma'lumotlar uchta talabga javob berishi kerak, ya'ni: 1) aniqlik va to'g'rilik; 2) to'liqlik va har taraflamalik; 3) taqqoslamalik,

solishtirmalik.

Aniqlik – bu ma'lumotlarni real hayotiyligi, haqiqatga to'la mos kelishi. Butun statistik kuzatish uslubi, uni tashkil etish va amalga oshirish yo'li ma'lumotlarning aniqligini ta'minlashga qaratilgan bo'lishi kerak.

Ma'lumotlarni haqqoniyligi avvalambor kuzatuvchi statistikning qobiliyatiga-uning malakasiga, mahoratiga, tajribasiga, masalaning tushuna bilishiga bog'liq. Ikkinchidan kuzatish jarayonida foydalaniladigan qurollar sifatiga – kuzatish dasturi, statistik formulalar, savolnomalar, ularni to'ldirish uchun yo'riqnoma (instruktsiyalar)larning mavjudligi, ular to'liq sodda va tushunarli qilib tuzilishi, jumla va so'zlarning yagona mazmunga ega bo'lishiga bog'liq.

Uchinchidan, ma'lumotlarni aniq va haqqoniy bo'lishiga kuzatilayotgan objektning tayyorgarlik darajasi ham ta'sir etadi. Masalan, turmush voqealarini kuzatishda aholiga ommaviy axborot vositalari orqali o'tkaziladigan tekshirishning maqsadi, vazifalarini tushuntirish muhim ahamiyatga ega.

To'rtinchidan, ma'lumotlarni aniqligi, haqqoniyligi kuzatish uslubiga, uslubiy masalalarning to'g'ri yechilishiga bog'liq.

Beshinchidan, ma'lumotlarni aniqlik darajasiga ko'rsatkichning sotsial funksiyasi ta'sir etadi. Masalan, chaqaloqlar o'limi darajasi haqidagi ma'lumotlar noaniqligi bu voqealarni ataylab noto'g'ri hisobga olinishidan kelib chiqadi. Chaqaloq tug'ilganidan so'ng bir oz o'tganda o'lib qolishini ko'pincha o'lik tug'ildi deb qayd qilinadi. O'lik tug'ilgan bola hodisalarini esa chala tug'ilgan bola deb hisobga oladilar. Jinoyatlar soni haqidagi ma'lumotlar ham ishonchsizlik tug'diradi, chunki ular tartibni saqlash va huquqiy tashkilotlar tomonidan qayd etilgan jinoyatlarnigina aks ettiradi.

Ma'lumotlarni to'liqligi, demak, kuzatish jarayonida hamma obyektlarni, birliklarni qamrab olish, har biri haqida barcha ko'zlangan ma'lumotlarni to'plashdir.

O'rganish uchun belgilangan obyektlarning ayrimlari kuzatishdan tushib qolsa, yoki ayrim belgi qayd qilinmay qolsa, ma'lumotlar ham to'liq bo'lmaydi va ishonchsizlik tug'diradi. Iqtisodiy nazariya va statistikada yashirin iqtisodiyot degan tushuncha bor. U ma'lum maqsadni ko'zlab iqtisodiy faoliyat natijalarini hisobdan yashirish, faoliyatning o'zini ham yashirincha amalga oshirishni anglatadi. Demak, bu holda statistik kuzatish barcha ho'jalik yurituvchi subyektlarni, hamma iqtisodiy faoliyat turlari va birliklarini, ularning natijalarini qamrab olmaydi. Oqibatda ma'lumotlar to'liq bo'lmaydi.

Shuning uchun makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni to'liqligini ta'minlash maqsadida statistika tashkilotlari kuzatish ma'lumotlarining kamini to'ldirishga oid baholash ishlarini amalga oshiradi, ularni hisob to'ldirmalarini baholash deb atash mumkin.

Ayrim hodisalar haqidagi ma'lumotlar bir-birlari bilan taqqoslama, ya'ni vaqt, joy, hudud va uslub jihatidan yagonaviylikka, tuzilish o'xshashligiga ega bo'lishi, bir vaqtda va ma'lum makon chegarasida hamda yagona metodikada to'planishi kerak. Bundan tashqari, boshqa va oldin bajarilgan tekshirishlar bilan solishtirmaligi ta'minlanishi lozim, aks holda hodisa dinamizmi haqida to'g'ri xulosa chiqarib bo'lmaydi.

Milliy standart – muayyan mamlakat miqyosida, xalqaro standart esa – butun jahon yoki mamlakatlar birlashmasi miq-yosida hodisalarni tasniflash, ko‘rsatkichlarni tuzish va hisoblash, ma’lumotlarni qayd qilishda qo‘llanadigan umumiy talab, tartib va kontsepsiyalar majmuasidir.

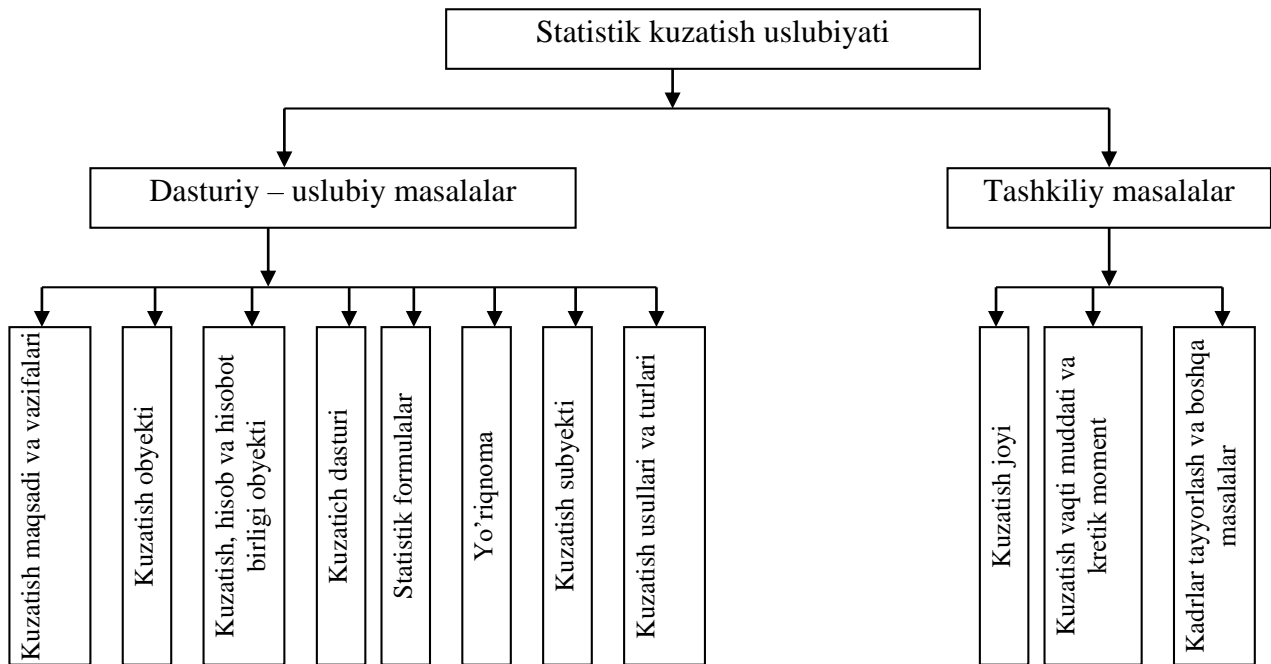
Iqtisodiy ma’lumotlarning taqqoslamaligini ta’minlash uchun milliy va xalqaro standartlarni (andozalarni) ishlab chiqish va ularga to‘la amal qilish muhim rol o‘ynaydi. Milliy standartlar mamlakat miqyosida obyektlarni tasniflash, ko‘rsatkichlarni tuzish va hisoblash, ma’lumotlarni qayd qilish jarayonida rioya qilinishi zarur bo‘lgan talablar, tartib qoidalar, kontsepsiyalar

majmuasidir. Ular odatda xalqaro standartlarga asoslanadi. Xalqaro andozalar deganda o‘rganilayotgan hodisalarni tasniflashda, statistik ko‘rsatkichlarni tuzish va hisoblashda, ma’lumotlarni qayd qilish va hisobga olish jarayonida butun dunyo miqyosida yoki ma’lum mamlakatlar birlashmasi chegarasida qo‘llash uchun tavsiya etiladigan umumiy tartib qoidalar, talablar kontsepsiyalar majmuasi tushuniladi. Milliy standartlarga rioya qilish majburiydir. Xalqaro andozalar esa odatda tavsiyaviy xarakterga ega, ammo ularni hisobga olinishi ustidan xalqaro tashkilotlar nazorat olib boradi.

2.3. Statistik kuzatishni tayyorlash uslubi

Turmushimizda, kundalik hayotimizda u yoki bu masalani yechishni ko‘zlab qiladigan har bir xatti-harakatimizdan oldin nima uchun?, nima?, kim?, qanday qilib?, qancha? va qayerda? degan savollarga duch kelamiz va ularga javob axtaramiz. Bunday savol statistik kuzatishlarni tashkil etishda ham tug‘iladi va o‘z yechimini kutadi.

Statistik kuzatishda nima uchun? degan savolga kuzatish maqsadi va vazifalari, nima? degan savolga esa kuzatish obyekti, uning birligi va dasturi, statistik formulyarlar va ularni tuzish uchun yo‘riqnomalar javob beradi. Kim? kuzatish subyekti, qachon? deganda kuzatish vaqti, qayerda? deganda kuzatish joyi, qanday qilib? deganda kuzatish usullari va turlari, qancha? deganda kuzatish belgilarining miqdoriy ifodalanishi nazarda tutiladi. Bular statistik kuzatishning dasturiy-uslubiy va tashkiliy unsurlarini tashkil etadi (2.3-tarh).

2.3-tarh. Statistik kuzatishning dasturiy va tashkiliy masalalari.

Kuzatish maqsadi va vazifalarini to‘g‘ri – kerakli ma’lumotlarni kam xarajatlar bilan to‘plash imkoniyatini tug‘diradi.

Kuzatish maqsadi va vazifalarini to‘g‘ri belgilash tekshirishni to‘g‘ri va aniq tashkil etish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki maqsad va vazifalariga qarab barcha dasturiy-uslubiy va tashkiliy masalalar yechiladi. Maqsad va vazifalarni mujmal belgilash kuzatish jarayonida keraksiz ma’lumotlar to‘planishiga, zarurlarini esa tushib qolishiga olib keladi. Pirovard natijada ortiqcha mehnat va mablag‘lar sarflanadi.

Kuzatish obtekti – ma’lumotlari to‘planishi lozim bo‘lgan korxonalar va boshqa ho‘jalk yuri-tuvchi seb`ektlar to‘pla-midir.

Kuzatish obtekti - bu o‘rganilayotgan hodisalar va jarayonlar, ya’ni korxonalar va tashkilotlar, ho‘jaliklar, kishilar, oilalar, uy ho‘jaliklari, va hokazolarni ularning faoliyati jihatidan qaralgan to‘plami. Ularning muhim belgilari haqida ma’lumotlar to‘planadi va ular asosida to‘plamni ta’riflaydigan umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlar hisoblanadi. Kuzatish obtektining aniq miqyosini, ko‘lamini belgilayotganda vaqt, fazo, moddiy tuzilish va o‘lchov birligi jihatidan o‘lchamlarini aniqlash lozim. Bu jarayon kuzatish obtektini chegaralash deb ataladi. Buning uchun uni aniqlovchi belgilar: me’yorlar to‘plami belgilanadi.

Kuzatish obtektini chegaralash maqsadida senzlardan foydalaniladi. Senz so‘zi ikki ma’noga ega bo‘lib, birinchi holda ro‘yxatlarni anglatadi, masalan, AQShdagi agromelirativ senzlar, ikkinchi holda esa belgi me’yorni bildiradi. Kuzatish obtektini belgilashda bu tushuncha ikkinchi ma’noda qo‘llanadi.

**Senz – kuzatish obtektini
aniqlovchi me’yor,
belgilar to‘plamidir.**

Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 28 iyldagi “Ta’lim muassasalarining bitiruvchilarini tadbirkorlik faoliyatiga jalb etish borasidagi chora-tadbirlar” to‘g‘risidagi Farmoniga binoan, kichik tadbirkorlik

kategoriyasi uchun quyidagi senz belgilangan:

Mikrofirmalar – o‘rtacha yillik xodimlar soni quyidagi chegaradan oshiq bo‘lmagan yuridik shaxs:

- ishlab chiqarish tarmoqlarida – 20 kishidan 24 kishigacha;
- xizmat sohasi va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlarida – 10 kishidan 12

kishigacha;

- ulgurji, chakana savdo va umumiy ovqatlanishda – 5 kishidan 6 kishigacha.

- Kichik korxonalar – o‘rtacha yillik xodimlar soni mikrofirmalarga belgilangan chegaradan ortiq ammo quyidagi songacha bo‘lgan yuridik shaxs:

- yengil va oziq-ovqat, metalga ishlov berish va asbobsizlik, yog‘ochga ishlov berish, mebel sanoati va qurilish materiallari sanoati – 100 kishidan 120 kishigacha;

- mashinasizlik, metallurgiya, yoqilg‘i-enyergetika va kimyo sanoati, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlov berish, qurilish va boshqa sanoat ishlab chiqarish sohasida – 50 kishidan 60 kishigacha;

- fan, ilm-fanga xizmat ko‘rsatish, transport, aloqa xizmatlar sohasi (sug‘urta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish hamda boshqa noishlab-chiqarish sohaslarida – 25 kishidan 30 kishigacha.

Dehqon xo‘jaligi – yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan va ega bo‘lmagan oilaviy kichik tovar xo‘jaligi bo‘lib, u qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish bilan oila a‘zolari ishtirokida muddatsiz foydalanish uchun birlashtirilgan tomorqa yyyerda shug‘ullanadi. Fermer xo‘jaligi – yuridik shaxs huquqiga ega bo‘lgan mustaqil ho‘jalik yurituvchi shaxs bo‘lib, fermer xo‘jaligi a‘zolarining birlashtirilgan faoliyatiga asoslanadi va tovar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini uzoq muddatga ijaraga berilgan yyyerda olib boradi.

**Kuzatish subyekti –
o‘rganilayotgan hodisalar
haqidagi ma’lumotlarni qayd
qiluvchi va to‘plovchi yuridik
yoki jismoniy shaxs**

Kuzatish obtekti bilan bir qatorda uning subyekti mavjud. Kuzatish subyekti deb o‘rganilayotgan hodisalar haqidagi ma’lumotlarni qayd qiladigan va to‘playdigan yuridik yoki jismoniy shaxslar yuritiladi. Masalan, mikroiqtsodiy statistikada kuzatish

subyekti - bu har bir korxonalar, tashkilot, muassasa va uy xo‘jaligidir. Ular ho‘jalik yurituvchi subyekti sifatida o‘z faoliyatlariga tegishli ma’lumotlarni qayd qiladi. Makroiqtisodiy statistikada esa statistika tashkilotlari kuzatish subyektidir. Maxsus statistik tekshirish va ro‘yxatlarda ular boshlang‘ich ma’lumotlarni qayd qiladi va to‘playdi. Hisobotda esa boshlang‘ich ma’lumotlarni qayd qilish va korxonalar miqyosida umumlashtirib taqdim etish bilan ho‘jalik yurituvchi subyektlar shug‘ullansa, ularni qabul qilish va umumlashtirish statistika tashkilotlarining vazifasi hisoblanadi. Bu holda ho‘jalik yurituvchi subyektlar, ya’ni korxonalar, firmalar, tashkilotlar va muassasalar hisobot birliklari deb ataladi.

Kuzatish birligi – kuzatish obtektining mustaqil bo‘linmas tarkibiy qismi (birligi) bo‘lib, uning muhim belgilari haqida ma’lumotlar olinadi.

Kuzatish birligi deganda, kuzatilayotgan obtektning mustaqil bo‘linmas tarkibiy unsuri, birligi tushuniladi. Kuzatish jarayonida uning muhim belgilari haqida ma’lumotlar olinadi. Masalan, sanoat faoliyati tekshirilayotganda har bir korxon va firma, qishloq xo‘jaligini o‘rganilayotganda har bir shirkat

xo‘jaligi, dehqon va fermer xo‘jaligi kuzatish birligi hisoblanadi.

Ayrim hodisalarni tekshirishda kuzatish birligi bilan birga hisob birligi ham belgilanadi. Masalan, chorva ro‘yxatida har bir mol turi

haqida, asbob-uskunalar ro‘yxatida esa har bir mashina, stanok va boshqa asbob-

Kuzatish dasturi – kuzatish jarayonida ma’lumotlari to‘planishi lozim bo‘lgan kuzatish va hisob birligining asosiy belgilaridir.

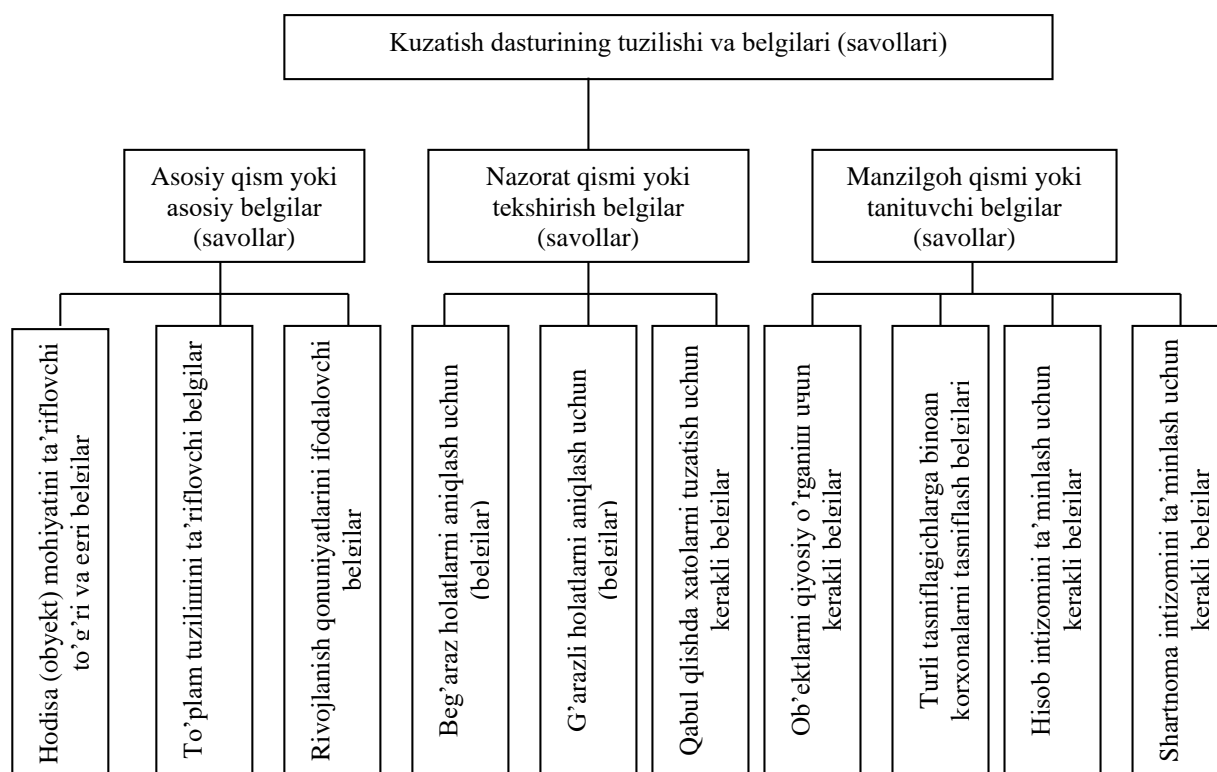
uskunalar haqida batafsil ma’lumotlar to‘planadi. Bu holda ho‘jalik, korxon kuzatish birligi bo‘lsa, uning qayd qilinadigan har bir belgisi hisob birligidir.

Kuzatish dasturi (programmasi) deb o‘rganilayotgan hodisa, obtekt haqida ma’lumot to‘planadigan belgilar majmui yuritiladi.

Boshqacharoq aytganda, kuzatish dasturi kuzatish jarayonida javoblar olinishi lozim bo‘lgan savollar to‘plamidan iborat. U qanchalik to‘g‘ri tuzilsa, tekshirish natijalari shunchalik yaxshi chiqadi.

Dastur tekshirishda ko‘zlangan maqsad va vazifalarga muvofiq tuziladi. Bu ishni amalga oshirayotganda quyidagilarga e’tibor berish kerak: birinchidan dastur eng muhim o‘zgaruvchan belgilarni o‘z ichiga olishi lozim. Masalan, talabalar o‘zlashtirishini o‘rganmoqchi bo‘lsak, u holda dasturda u talabami yoki yo‘q, mahmadonami yoki yo‘q, kitob o‘qiydimi yoki yo‘q degan savollarni yozish noo‘rin bo‘lardi; ikkinchidan, dasturda shunday savollarni (belgilarni) aks ettirish kerakki, ular yordamida kuzatilayotgan hodisani chuqurroq o‘rganish va olingan ma’lumotlarni tekshirish imkoniyatlari yaratilsin. Uchinchidan, dasturdagi savollar (belgi nomi) aniq va qisqa, hammaga tushunarli qilib ifodalanishi kerak; to‘rtinchidan, kuzatish dasturini tuzish ishiga keng jamoatchilik, ilmiy xodimlar va yirik mutaxassislar jalb qilinishi lozim, uni maxsus kengashlarda va matbuotda har tomonlama muhokama qilish ayni muddao.

Kuzatish dasturi 3 qismdan tashkil topadi: asosiy savollar (belgilar), nazorat savollari (belgilari) va manzilgoh qismi (uni ma’lumot beruvchi subyektni tavsiflovchi alomatlar yoki qisqacha tanishtiruvchi belgilar ham deb yuritiladi). Quyidagi 2.4-tarhda dasturning tuzilishi va asosiy belgilari tasvirlangan.

2.4-tarh. Kuzatish dasturining tuzilishi va belgilari

Dasturning asosiy qismida ko'zlanadigan belgilar o'rganilayotgan objektning mohiyati, ichki bog'lanishlari va rivojlanishi qonuniyatlarini har taraflama oydinlashtiradigan barqaror axborotlar olishni ta'minlashi lozim.

Kuzatish dasturining ikkinchi qismi masalasiga kelsak, tekshirish savollarini (belgilari) ko'zlashdan maqsad asosiy ma'lumotlarni nazorat qilish, ular ishonchli, to'liq va to'g'ri bo'lib chiqishini ta'minlashdan iborat.

Har qanday kuzatish dasturi manzilgoh qismiga ega. Unda ma'lumot beruvchi subyektlarni tanituvchi belgilar aks ettiriladi. Masalan, hisobot shaklida ma'lumotlar to'planayotganda tanituv belgilar bo'lib korxonalar (tashkilot) nomi va manzilgohi, davlat statistikasi registridagi shifri, turli tasniflagichlarda ko'zlangan sinflarga (guruhlariga) mansubligi, qaysi vazirlik, konsyern, uyushma tasarrufidaliqi, asosiy faoliyat turi, tashkiliy-huquqiy va mulkchilik shakli xizmat qiladi.

Yo'riqnoma (instruksiya) – kuzatish dasturida ko'zlangan belgilarni bir xil talqin etish va tushunishni ta'minlaydigan ko'rsatmalar majmuasi.

Yo'riqnoma kuzatish dasturida ko'zlangan belgilarni bir xil tashkil etish va tushunishni ta'minlash maqsadida tuziladi. Unda kuzatish maqsadi va vazifalari, uning obyekti va birligi, ma'lumotni qayyerdan va kimdan olish, kuzatish muddati, hujjatlarni

rasmiylashtirish tartibi, ma'lumotlar tegishli bo'lgan davr (hisobot davri) ko'rsatkichlarni hisoblash tartibi va shunga o'xshash kuzatilayotgan objekt bilan bevosita bog'liq bo'lgan masalalar yoritiladi. Yo'riqnomalar odatda ko'p mutaxassislar ishtirokida puxta tuziladi.

**Statistik formulyar –
kuzatish ma'lumotlarini qayd
qilish hujjati.**

Yo'riqnoma har bir statistik formulyar uchun alohida tuziladi. Kuzatish ma'lumotlari qayd qilinadigan hujjat statistik formulyar deb ataladi. U har xil nom bilan yuritiladi, jumladan hisobot formasi, ro'yxatga olish varaqasi, so'rovnoma (anketa), tabel, nakladnoy, yo'l varaqasi va hokazolar.

Statistik formulyar ikki xil bo'ladi:

- 1) yakka predmetli formulyar.
- 2) ko'p predmetli formulyar.

**Kuzatish joyi –
kuzatish birligi
joylashgan makon.**

Kuzatish joyi deganda makon yoki boshqa so'z bilan aytganda o'rganilayotgan hodisa ro'y berayotgan joy tushuniladi.

Hisobotda, asbob-uskunalar ro'yxatida va boshqa iqtisodiy resurslarni har xil shakl va usullarda kuzatishda korxonalar, tashkilot va muassasa joylashgan joy kuzatish joyi hisoblanadi.

**Statistik kuzatish vaqti –
kuzatish tenglashtirilgan fursat
(payt) va o'tkaziladi-gan
muddat.**

Umuman keng ma'noda qaralganda, kuzatish vaqti hodisani o'rganish davridir, ya'ni uni tekshirish boshlangandan, to ma'lumotlarni olish nihoyasiga yetguncha o'tgan vaqt oralig'i (davr)dir. Bu holda u ma'lumotlar tegishli

bo'lgan vaqtni ham, ularni to'plash vaqtini ham o'z ichiga oladi. Statistik kuzatish tor mazmunga ega bo'lib, faqat ma'lumotlarni to'plash jarayonini anglatgani uchun, uning vaqti deganda mazkur ishni (ma'lumotlar to'plash)ni bajarish uchun belgilangan vaqt oralig'i tushuniladi. U hodisani o'rganish, ro'yobga chiqish davrini, ya'ni u haqidagi ma'lumotlar tegishli bo'lgan vaqt oralig'ini o'z ichiga olmaydi. Hisobotda bu vaqt oralig'i hisobot davri deb ataladi. Hisobot davri uning birinchi kuni 00 soatdan boshlab to oxirgi kuni 24⁰⁰ soatgacha o'tgan vaqt uzunligi bilan o'lchanadi. Kuzatish muddati esa hisobotni taqdim etish uchun belgilangan vaqt oralig'i hisoblanadi.

Hodisalar holatini, mavjud sonini aniqlashda kuzatish vaqti qilib vaqt oralig'ini belgilab bo'lmaydi, chunki uning davomida hodisa holatida, demak mavjud sonida katta o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin. Shuning uchun bu holda suratga olish jarayonida qo'llaniladigan usuldan foydalanish kerak. Ma'lumki, surat fotoapparat obtektivi ochilish onida (paytida) foto obtekt (masalan, biror kimsa) ega bo'lgan qiyofani aks ettiradi. Hodisalar holati ustidan statistik kuzatish tashkil etish uchun ham shunday qayd qilish paytini belgilash lozim. Bu esa muayyan fursatda mavjud bo'lgan hodisalar soni va tuzilishini aniqlash imkonini beradi.

Hodisani hisobga olish, qayd qilish tenglashtirilgan bunday payt keskin fursat (kritik moment) deb ataladi. Aholi ro'yxatida va boshqa tez harakatchan hodisalar ro'yxatida hamda ularning joriy hisobi asosida mavjud soni aniqlanayotganda keskin fursat belgilanadi. 1989 yil aholi ro'yxatida keskin fursat qilib 11 yanvardan 12 yanvarga o'tar kechasi 24⁰⁰ soat belgilangan edi. Aynan shu fursatda yashash joyida mavjud bo'lgan shaxslar ro'yxatga olindi, ya'ni 12 yanvar 00 soatgacha tug'ilgan bolalar ro'yxatga olingan, undan keyin tug'ilganlar esa ro'yxatga olinmagan, shu vaqtgacha o'lgan shaxslar ro'yxatdan o'tmagan, keyin o'lganlar esa mavjud aholi sifatida ro'yxatga olingan. Ro'yxatda kuzatish vaqti – bu ro'yxatga olish ishi davom

etadigan vaqt oralig'idir. 1989 yil aholi ro'yxatida 12 yanvardan boshlab 20 yanvargacha bo'lgan muddatdan iborat.

Kuzatishni o'tkazish bir qator tayyorgarlik va tashkiliy ishlarni bajarish bilan bog'liqdir. Birinchidan, kuzatiladigan birliklarning taxminiy ro'yxati tuziladi va kuzatish joylari belgilanadi. Masalan, aholini ro'yxatga olish uchun dastavval aholi yashaydigan punktlar, shaharlarda esa bundan tashqari uy daftari tartibga solinadi. Bular ro'yxat o'tkazilayotganda kuzatish birliklarini tushirib qoldirmaslik va ro'yxat o'tkazish uchun zarur mablag'lar miqdorini va kadrlar sonini aniqlash uchun kerak. Ikkinchidan, kuzatish formulyalari, blanklar, varaqalar, ularni tuzish yo'riqnomalari tayyorlanadi va joylarga yetarli miqdorda tarqatiladi. Uchinchidan, kuzatiladigan makon hududi uchastkalar (qismlar)ga bo'linadi, kerakli kadrlar soni va aniq shaxslar belgilanadi. To'rtinchidan, kuzatishga jalb qilingan mas'ul shaxslar bilan maxsus mashg'ulotlar olib boriladi.

2.4. Statistik kuzatish turlari

Qanday qilib? degan savol statistik kuzatish usullari va turlarini aniq belgilashni talab qiladi. Hodisalarni qayd qilish vaqti, boshlang'ich ma'lumotlarni olish usuli, kuzatish birliklarini o'z ichiga qamrab olishi va tashkiliy jihatdan statistik kuzatish quyidagi turlarga bo'linadi (2.5- tarh).

Tashkiliy va moliyalashtirish jihatidan statistik kuzatishlarni to'rtta turga bo'lish mumkin: 1) statistik hisobot; 2) maxsus doimiy tekshirishlar; 3) ro'yxatlar; 4) biznes tekshirishlar. Ular keyingi ma'ruzada yoritiladi.

Voqealar sodir bo'lishini qayd qilish vaqtiga qarab statistik kuzatish uch turga ajraladi: 1) uzluksiz (joriy) kuzatish; 2) fursatli kuzatish; 3) bir yo'la kuzatish.

Uzluksiz kuzatishda voqea (hodisa) sodir bo'lishi bilan oq, ya'ni o'sha damning o'zida qayd qilinadi. Masalan, tug'ilish, o'lish, nikohdan o'tish va ajralishlarni fuqarolik holatini qayd qilish organlarida va qishloq yig'inlarida qayd qilish, yaratilgan mahsulotlarni boshlang'ich hujjatlarda hisobga olish, ishchi va xodimlarning ishga chiqishini tabel hisobida qayd qilish va h.k.

Uzluksiz kuzatish – voqea ro'y berishi bilan oq uni qayd qilish (hisobga olish)dir.

Fursatli davriy kuzatish – voqea sodir bo'lgandan so'ng ma'lum muddat o'tganda uni qayd qilib tekshirishlarni teng vaqt oralig'ida takrorlab turish.

Fursatli davriy kuzatish deganda voqea sodir bo'lgandan so'ng ma'lum vaqt o'tganda uni qayd qilish va kuzatishlarni teng vaqt oralig'ida takrorlab turish tushuniladi. Masalan, har o'n yilda aholi ro'yxatini o'tkazish, talabalar o'zlashtirish darajasini har yarim yilda reyting

ballari orqali baholash.

Bir yo'la kuzatish – hodisani har zamonda, ehtiyoj tug'ilganda kuzatish.

Bir yo'la kuzatish deganda qandaydir masalani yechish zaruriyati tug'ilganda turli muddat oralig'ida qaytarib turiladigan kuzatish nazarda tutiladi. Bunga misol qilib uy-joy fondi ro'yxati, ko'p yillik mevali daraxtlar

ro'yxati, tabiiy ofat natijasida ko'rilgan zararlarni baholash ishlarini ko'rsatish mumkin.

O'rganilayotgan to'plam birliklarini o'z ichiga qamrab olishiga qarab, statistik kuzatish yoppasiga kuzatish va qisman kuzatishga ajraladi.

Yoppasiga kuzatish – to'plamning hamma birliklari haqida ma'lumot to'plash.

Yoppasiga kuzatishda to'plam barcha birliklari haqidagi zaruriy ma'lumotlar to'planadi. Statistik hisobot shu tarzda tashkil etiladi. Uni barcha ho'jalik yurituvchi subyektlar tuzadi va statistika tashkilotlariga taqdim etadi. Aholi ro'yxati, ekin maydonlarining yakuniy hisobi, chorva ro'yxatlari ham yoppasiga kuzatishga misol bo'la oladi.

Yoppasiga kuzatish, ayniqsa, aholi ro'yxati va boshqa ro'yxatlar mamlakatning bir vaqtda barcha hududlarida barcha qisqa muddatda amalga oshiriladi. Shuning uchun ularning dasturi sodda va ixcham kuch va mablag'larni talab qiladi.

Qisman kuzatish – mavjud katta o'plamdan bir qism birliklarni olib, ular haqida ma'lumotlar to'plash.

Qisman kuzatishda asosiy uslubiy masala umumiy to'plam birliklari ichidan kuzatish uchun bir qismini to'g'ri olishdan iborat. Bu kichik to'plam shunday shakllantirilishi kerakki, butun umumiy to'plam birliklari orasidagi o'zaro munosabatlar yuqori darajali aniqlik bilan kuzatish uchun olingan birliklarda ham o'z ifodasini topsin.

Shunday sharoitdagina qisman tekshirish natijalari asosida umumiy to'plam haqida fikr yuritish, xulosa chiqarish imkoniyati (ehtimoli) tug'iladi. Statistika qisman kuzatishning quyidagi turlari mavjud:

- a) anketa (savolnoma) orqali kuzatish;
- b) asosiy massivni kuzatish;
- v) monografik tasvirlash;
- g) tanlama kuzatish.

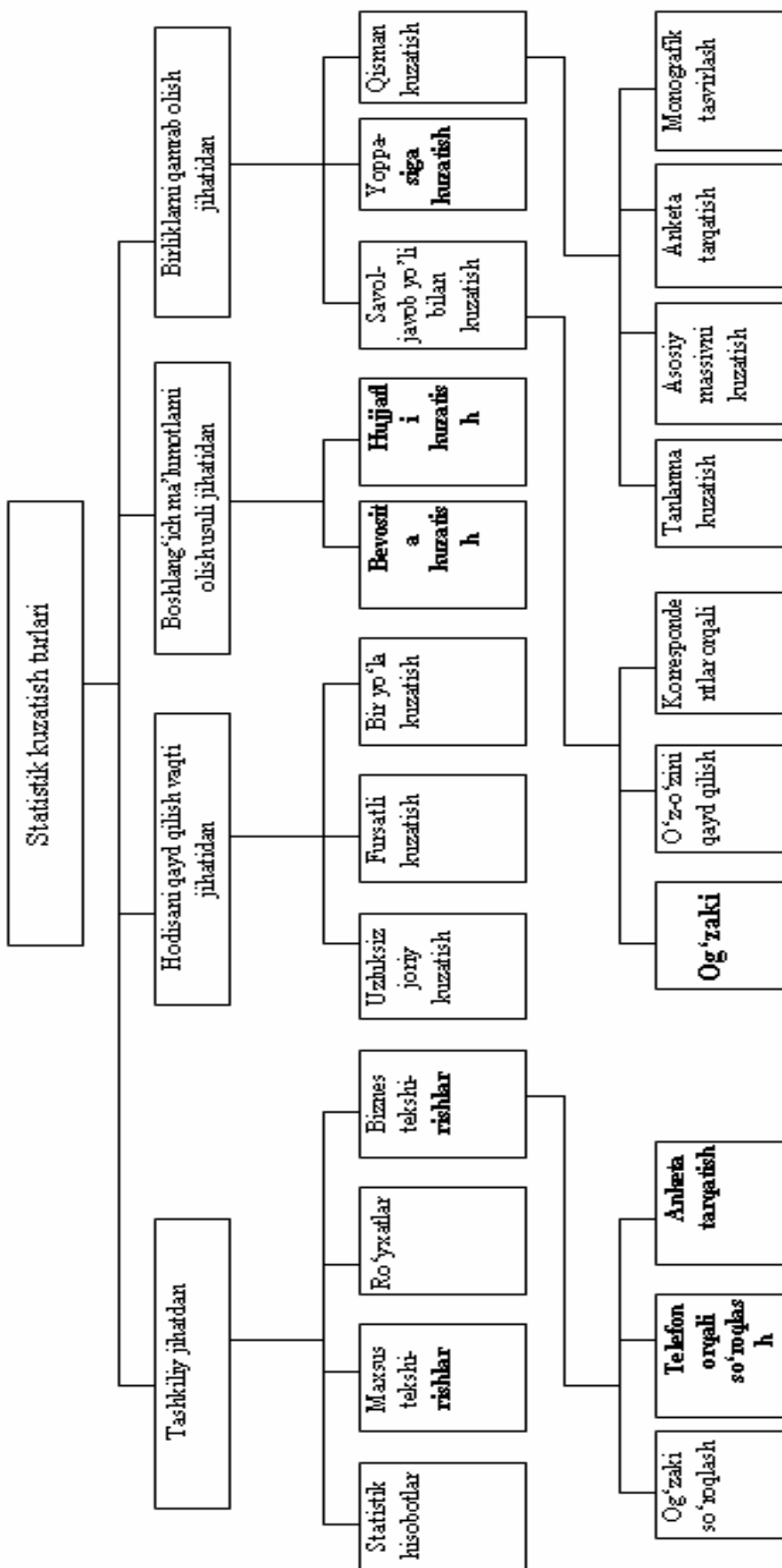
Anketa orqali kuzatish – to'ldirilishi ixtiyoriy bo'lgan savolnoma tuzib, kuzatiluvchi subyektlarga tarqatish yo'li bilan ma'lumotlar to'plash.

Anketa orqali kuzatishning mohiyati shundaki, unda tegishli savollar yozilgan varaqlar javob yozib yuborishni iltimos qilib respondentlar orasida tarqatiladi. Ammo varaqlarni to'ldirish ixtiyoriy bo'lgani uchun odatda tarqatilgan anketalarni faqat bir qismi javobi bilan qayta olinadi. Natijada qisman kuzatishga ega bo'lamiz.

Asosiy massivni kuzatish – to'plamda asosiy o'rin tugan birliklar haqidagina ma'lumotlar to'plash, qolganlarini esa e'tiborga olmaslik.

Qisman kuzatish turlaridan yana biri **asosiy massivni tekshirish** deb ataladi. Uning xususiyati shundaki, kuzatish uchun o'rganilayotgan belgining umumiy hajmida eng salmoqli o'rin tutgan to'plamning asosiy qismi ajratib olinadi, boshqalari esa kam

salmoqqa ega bo'lganligi sababli tashlab yuboriladi, chunki, ular tekshirish natijasiga sezilarli ta'sir etmaydi..

2.5-tarh. Statistik kuzatish turlari

Monografik tasvirlash – tipik hodisalarni har taraflama ta’riflaydigan ma’lumotlarni to’plash.

Monografik tasvirlash deganda tipik hodisalarni har taraflama chuqur va sinchiklab o’rganish tushuniladi. U yoppasiga kuzatish natijalarini boyitish maqsadida o’tkaziladi. Monografik tasvirlash barcha to’plam haqida fikr yuritish uchun ma’lumot

to’plashni ko’zlamaydi va shu bilan qisman kuzatishning boshqa turlaridan farq qiladi.

Tanlama kuzatish – bosh to’plamning tuzilishi va xususiyatlarini aks ettiruv-chi qismini tanlab olib ma’lumot to’plash.

Tanlama kuzatish qisman kuzatish turlari ichida ilmiy asoslangan bo’lib, eng yaxshi natija beradi. U to’g’ri tashkil etilganda olingan ma’lumotlar umumiy to’plam haqida to’la-to’kis va aniq fikr yuritish imkoniyatini yaratadi. Tanlama kuzatish deganda umumiy

bosh to’plamdan bir qismini ilmiy asoslangan, vakolatlikni to’la ta’minlab beradigan usullar yordamida tanlab olib tekshirish tushuniladi. U statistika amaliyotida juda keng qo’llanadi. Masalan, uy ho’jaliklari budjeti tanlama kuzatish orqali o’rganiladi. Bozor sharoitida tanlama kuzatishni qo’llash sohalari beqiyos kengayadi.

Statistik kuzatish jarayonida boshlang’ich ma’lumotlarni olish turli usullar yordamida amalga oshiriladi.

Shunga asosan statistik kuzatish to’rt turga bo’linadi:

1. **Bevosita kuzatish** – bu usulning xarakterli tomoni shundaki, tekshirishni amalga oshirayotgan tashkilotning vakili kuzatishda bevosita qatnashadi. U kuzatilayotgan narsalarni birma-bir ko’rib, sanab, tortib va o’lchab olgan natijalarni kuzatish varaqasiga yozadi.

2. **Hujjatli kuzatish** – zarur bo’lgan ma’lumotlar, har xil hujjatlardan olinadi. Bu usul ko’pincha hisobot usuli deb yuritiladi.

3. **Savol-javob yo’li bilan kuzatish** – kuzatilayotgan shaxslarga savollar berilib, olingan javoblar asosida kuzatish varaqalari to’ldiriladi. Bu holda hech qanday hujjat talab qilinmaydi. Bu usulning o’zi ikkiga bo’linadi:

1. Og’zaki usul (ekspeditsion).

2. O’z-o’zini registratsiya qilish usuli.

Og’zaki usulda maxsus tayyorlangan kishilar (ro’yxatga oluvchi, hisobchi) kuzatilayotgan shaxslarga kuzatish varaqasidagi savollarni berib, olgan javoblarni varaqaga yozadilar. Masalan, 1989 yilda o’tkazilgan aholi ro’yxatida shu usul qo’llangan. O’z-o’zini registratsiya qilish usulida statistika tashkilotlarining vakillari kuzatish varaqalarini kuzatilayotgan shaxslarga tarqatadilar va ma’lum vaqtdan so’ng to’ldirilgan varaqalarni yig’ishtirib oladilar. Varaqalarni to’ldirayotgan shaxslarga tekshirish mohiyatini tushuntirish va yozilgan ma’lumotlarni har taraflama tekshirish vakillarning burchi hisoblanadi. Bu usul uy ho’jaliklar budjetini tekshirishda, ayrim ro’yxatlarni (masalan 1961 yildagi maktablar ro’yxati) o’tkazishda qo’llanadi.

4. Respondentlar yordamida kuzatish usulida zarur ma’lumotlar statistika boshqarmalariga ixtiyoriy yoki yollanma muxbirlar tomonidan yuborib turiladi.

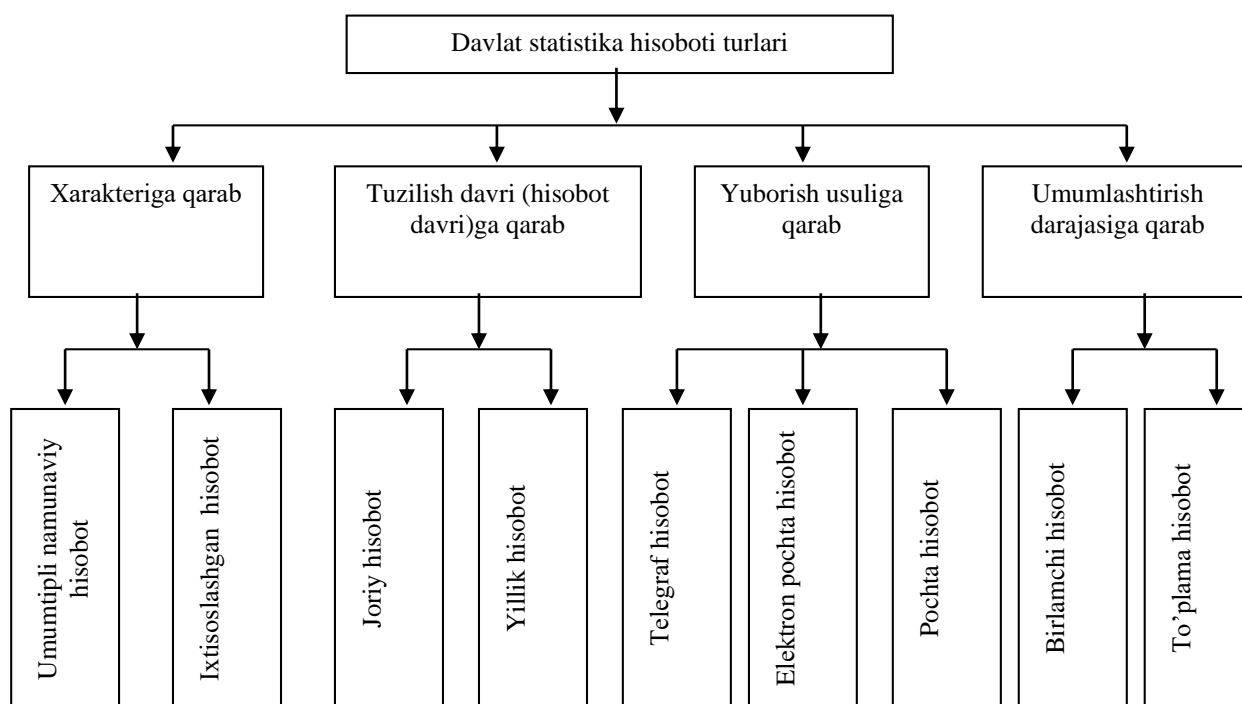
2.5. Hisobot, maxsus uyushtirilgan kuzatish, biznes-tekshirishlar va ro‘yxatlar

Hisobot – korxonalar va tashkilotlar faoliyati haqidagi ma’lumotlarni muntazam ravishda belgilangan tartibda va vaqtda olishni ta’minlovchi kuzatish turidir.

Hisobot korxonalar va tashkilotlar faoliyati haqidagi ma’lumotlarni uzluksiz, belgilab qo‘yilgan tartibda va vaqtda to‘plashning muhim yo‘li (shakli)dir. “O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistikasi haqidagi” Qonunga muvofiq respublika hududida joylashgan va yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan barcha korxonalar va

tashkilotlar, ularning mulkiy va tashkiliy-huquqiy shaklidan qat’iy nazar, o‘z faoliyati haqida aniq va to‘la ma’lumotlarni belgilangan dasturda, tartibda va muddatda tegishli davlat statistika tashkilotlariga taqdim etishga majburdir.

Statistik hisobot shakllari xarakteri va mazmuni, hisobot davri, yuborish uslubi, umumlashtirish darajasiga qarab quyidagi turlarga bo‘linadi (2.6-tarh).

2.6-tarh. Davlat statistika hisoboti turlari

Joriy maxsus tekshirishlar – maxsus respondentlarni yollab hodisalar haqida boshlang‘ich ma’lumotlarni muntazam yoki vaqtma-vaqt qayd qilish yo‘li bilan to‘plash jarayonidir.

Joriy maxsus statistik tekshirishlar deganda statistik tashkilotlar tomonidan maxsus respondentlarni yollab o‘rganilayotgan hodisa, jarayon haqidagi boshlang‘ich ma’lumotlarni muntazam yoki vaqtma-vaqt qayd qilib to‘plash tushuniladi. Bunday kuzatishga uy ho‘jaliklari budjeti statistikasi, iste‘mol baholari statistikasi,

uyushmagan savdo statistikasi, dehqon xo‘jaligi (fermer xo‘jaligi bilan aralashtirib yubormang!) statistikasi va h.k. misol bo‘lishi mumkin.

Biznes-tekshirishlar bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan statistik kuzatishdir. Ularning asosiy maqsadi tadbirkorlarning iqtisodiy faoliyatini o'rganishdan iborat. Joriy maxsus tekshirishlardan farqli o'laroq, biznes tekshirishlar tadbirkorlardan intervyu olish, oldin tayyorlangan savollarga yozma yoki og'zaki javoblarni maxsus savolnomalarda qayd qilishga asoslanadi. Ularning o'ziga xos xususiyati shundaki,

Biznes-tekshirishlar – savolnomalar yordamida iqtisodiy holatni tahlil qilish va qisqa muddatli iqtisodiy istiqbolni belgilash uchun savol-javob yo'li bilan tadbirkorlardan ma'lumot-lar to'plashdir.

savolnomalar kompleks xaraktyerga ega bo'lib, o'zaro bog'langan bir-birini to'ldiruvchi savollardan, ularning ma'lum masalaga oid majmualaridan tashkil topadi, natijada iqtisodiy faollikni har taraflama yoritish imkonini beradi.

Joriy maxsus tekshirishlar va biznes tekshirishlar ma'lum masalalarni o'rganishda qo'llanadi. Bundan tashqari,

ro'yxatlar ham statistik kuzatishning muhim tashkiliy yo'li sifatida qo'llanish sohalariga ega.

Ro'yxat – barqaror hodisalarning keskin fursatda mavjud holati haqidagi ma'lumotlarni yoppasiga kuzatish yo'li bilan vaqtma-vaqt to'plash jarayoni.

Asta-sekin bo'ladigan o'zgarishlar jamg'arib, uzoq vaqt o'tganidan so'ng bunday hodisalarni yangi holatda gavdalanishiga sabab bo'ladi, natijada ularning ma'lum keskin fursat holatidagi qiyofasini suratga olish ehtiyoji tug'iladi.

Bunday kuzatishga hodisalarni ro'yxatga olish yordamida yerishiladi. Nisbatan barqarorlik holatiga ega bo'lgan hodisalarga misol qilib aholi soni va tuzilishi, yyer maydonining qishloq xo'jaligi uchun yaroqligiga qarab taqsimlanishi, korxonalarining ishlab chiqarish turlari bo'yicha taqsimlanishini ko'rsatish mumkin.

Ro'yxatlar muvaffaqiyatli bo'lishini quyidagi talablar ta'minlaydi:

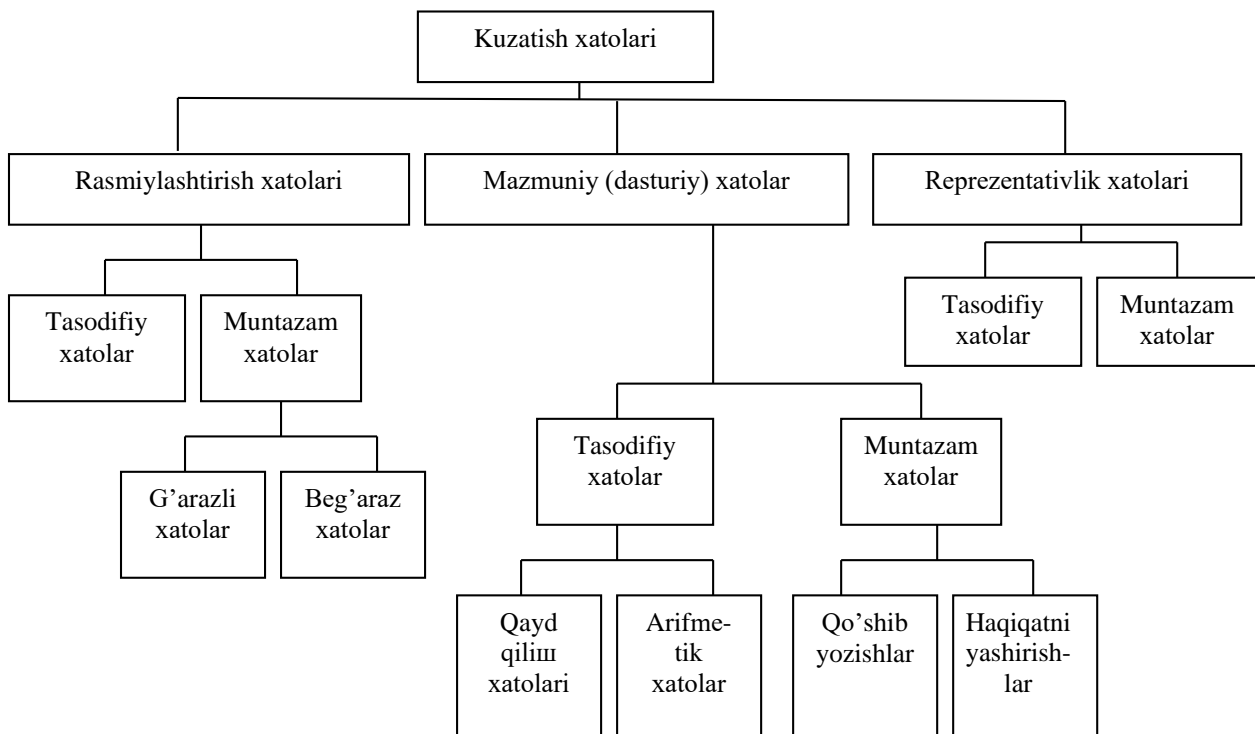
- ro'yxat qisqa muddatda o'tishi;
- ro'yxat bir vaqtning o'zida butun mamlakat hududida amalga oshishi;
- ro'yxatga olish vaqti kuzatilayotgan hodisaning eng kam tebranishga ega bo'lgan holatiga tenglashtirilishi;
- har teng vaqt oralig'ida ro'yxatlarni takrorlab turish;
- yangi ro'yxatni o'tkazayotganda olinadigan natijalarni taqqoslamaligini ta'minlash niyatida oldingi kuzatish tartibini saqlab qolish kerak.

2.6. Statistik kuzatish xatolari va ularni aniqlash yo'llari

Kuzatish xatolari – ma'lumotlarni to'plash jarayoniga xos xatolardir.

Har qanday kuzatish, qanchalik yaxshi tashkil etilib amalga oshirilmasin, xatolardan xoli bo'lmaydi. Ma'lumotlarni to'plash jarayonida yo'l qo'yilgan xatolar kuzatish xatolari deb ataladi. Juda katta aniqlikka ega bo'lgan o'lchov

vositalari yordamida bajariladigan bir predmetli kuzatishlarda ham xatolar bo'ladi. 2.7-tarhda statistik kuzatish xatolari turlarga ajratib tasvirlangan.

2.7-tarh. Statistik hisobot xatolari

Kuzatish xatolari ikki turga bo‘linadi: a) muntazam xatolar va b) tasodifiy xatolar.

Muntazam xatolar o‘z navbatida ikki xil bo‘ladi: a) o‘lchov xatolari va b) xususiy xatolar ya’ni kuzatuvchi shaxs xatolari.

Qisman kuzatishlarda voqealarni hisobga olish jarayonida qayd qilish va arifmetik xatolar bilan bir qatorda muntazam xatolar ham uchraydi. Ular g‘arazli va g‘arazsiz bo‘ladi. /arazli xatolar biror maqsadni ko‘zlaydi. Beg‘araz xatolar esa kuzatish uslubini, ayniqsa dasturni va yo‘riqnomalarni umumiy ko‘rinishda mujmal bayon etilishidan va kuzatuvchilarning ishini osonlashtirish uchun belgilangan tartibdan qisman chetlanishidan kelib chiqadi. Shu bilan birga qisman kuzatishlarda xususiy xatolar mavjud, ular representativlik xatolari nomi bilan yuritiladi.

Reprezentativlik xatosi – bosh va tanlama to‘plam umulashtiruvchi ko‘rsatkichlari orasidagi farq-dir.

Reprezentativlik xatosi deganda tanlama kuzatish natijasida to‘plangan ma’lumotlarga asoslanib aniqlangan umulashtiruvchi ko‘rsatkichlarni tekshirayotgan bosh to‘plamning aynan shunday haqiqiy ko‘rsatkichlaridan farqi tushuniladi.

tushuniladi.

Kuzatish natijalarini qabul qilish jarayonida ma’lumotlar har taraflama tekshiriladi.

Arifmetik tekshirish – o‘zaro bog‘langan ma’lumotlarni miqdoran na-zorat qilish.

Dastlab ma’lumotlarni arifmetik jihatdan to‘g‘riligi tekshiriladi. Bunda murakkab jamlama ko‘rsatkichlar tuzilish, o‘zaro bog‘langan ko‘rsatkichlar esa bog‘lanish jihatidan arifmetik amallar yordamida (qo‘shish, bo‘lish va h.k.)

tekshiriladi. Shu bilan birga istiqbolda ko‘zlangan daraja va oldingi davrda yerishilgan natijalar bilan taqqoslab ham tekshirish amalga oshiriladi.

Mantiqiy kuzatish hodisaning mosligini belgilash.	nazorat materiallari mohiyatiga	–
--	--	----------

Ma’lumotlarni to‘g‘ri yoki to‘g‘rimasligini aniqlashda mantiqiy nazorat alohida ahamiyatga ega. Mantiqiy nazorat deganda kuzatish materiallarini mazmunan tekshirish tushuniladi. Ular qanchalik xodisa mohiyatiga mos kelishi belgilanadi. Bunda ma’lumotlarda qarama-qarshilik bor-yo‘qligi aniqlanadi.

Asosiy tushuncha va atamalar

Statistik tekshirish, statistik ma’lumotlarni aniqligi, to‘laligi va taqqoslamaligi, tijorat siri va statistik materiallarni konfidentsialligi, statistik yilnoma, O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi, ma’muriy-idoraviy statistika, xalqaro statistika, xalqaro statistik standartlar, milliy statistik standartlar, kuzatish, hisob (uchot), statistik kuzatish obtekti va birligi, subyekti, hisob va hisobot birligi, kuzatish dasturi, statistik formulyar, yo‘riqnoma, statistik kuzatish vaqti va hisobot davri, kuzatish muddati va keskin fursat, kuzatish joyi, so‘roqlash, hujjatli kuzatish, respondent, yoppasiga kuzatish, qisman kuzatish, savolnoma (anketa), monografik tasvirlash, asosiy masssivni kuzatish, tanlama kuzatish, statistik hisobot, ro‘yxatlar va senzlar, maxsus statistik tekshirishlar, biznes tekshirish, tasodifiy xato, qayd qilish xatosi, muntazam xato, reprezentativlik xatosi, tashqi tekshirish, ichki tekshirish, arifmetik nazorat, mantiqiy nazorat

Qisqacha xulosalar

Statistik kuzatish statistik tekshirishning birinchi bosqichidir. U tasviriy statistikaning asosi, ommaviy hodisa va jarayonlarni o‘rganishning eng muhim va mas’uliyatli davri hisoblanadi, chunki tekshirishning pirovard natijasi avvalom bor kuzatish jarayonida to‘plangan ma’lumotlarga bog‘liq. Aniqlik, to‘lalik va taqqoslamalik statistik kuzatishning asosiy ilmiy prinsiplari va qonunidir. Statistik kuzatish hisobdan, oddiy bir predmetli kuzatishdan ko‘p jihatlari bilan farq qiladi. Statistik kuzatish har doim ommaviy xaraktyerga ega, uning obtekti bo‘lib ommaviy hodisa va jarayonlar xizmat qiladi. Hisob esa har bir hodisani qayd etadi, u yakkalantirish, yolg‘izlantirish xarakteriga ega. Yolg‘iz hodisa hisob va bir predmetli kuzatishning obtekti hisoblanadi. Statistik kuzatish hisobni, oddiy bevosita kuzatishni o‘z ichiga oladi, chunki ayrim hodisalarni qayd qilish yo‘li bilan ularning to‘plami haqida ma’lumotlar olinadi. Bu holda ayrim hodisa statistik kuzatish obtektining birligi hisoblanadi. Statistik kuzatish qator dasturiy-uslubiy va tashkiliy masalalarni ilmiy asosda yechishni talab qiladi. U haqqoniy ma’lumotlar yyetkazib berishi uchun kuzatish obtekti va birligi to‘g‘ri aniqlanishi, chegaralanishi, uning dasturi, hujjati (statistik formulyari) va yo‘riqnomasi to‘g‘ri tuzilishi, vaqti va joyi to‘g‘ri belgilanishi kerak. Boshqa masalalar, chunonchi kuzatish usuli va turi, shakli, yo‘llari va hokazolar ham ilmiy asosda yechilishi lozim. To‘g‘ri, ilmiy asosda deganda zikr etilgan masalalarni yechish jarayonida kuzatilayotgan hodisalarning mohiyatiga ichki bog‘lanishlariga, rivojlanish qonun va qonuniyatlariga tayanish zarurligi nazarda tutiladi. Ma’lumki, ular tegishli nazariy fanlar predmeti hisoblanadi, masalan iqtisodiy

hodisalar mohiyatini, ularning muhim xususiyatlarini, ichki bog'lanishlarini, rivojlanish qonuniyatlarini yoritish iqtisodiy nazariya va boshqa iqtisodiy fanlar predmetidir. Tarixiy manbalar asosida u yoki bu davrga tegishli buyumlar, ularning xususiyatlari va o'zaro bog'lanishlarini aniqlash, turli joylarda izlanishlar o'tkazib, har xil buyumlar yoki ularning parchalarini topish, topilmalarning xususiyatlarini aniqlash va modullar yasash va hokazolar - bularning hammasi arxeologiya fanining predmeti hisoblanadi. Bunday nazariy ta'limotlarni bilmasdan, ularga tayanmasdan statistik kuzatish obtekti va birligi, uning dasturini muvaffaqiyatli aniqlash va boshqa uslubiy va tashkiliy masalalarni salgina bo'lsada to'g'ri yechish mumkin emas.

Statistik kuzatish uch bosqichga ega: 1) kuzatishni tayyorlash; 2) uni amalga oshirish; 3) kuzatish materiallarini qabul qilish. Ular o'zaro bog'langan bo'lib, ma'lum masalalarni yechadi. Hamma bosqichlarda kuzatish natijasida to'planadigan ma'lumotlarning haqqoniyligini ta'minlovchi tadbir-choralar amalga oshirilishi kerak. Agarda birinchi bosqichda yechimlar qabul qilish jarayonida nazariy adekvatlikni ta'minlash tadbir-choralari ko'rilsa, ikkinchi bosqichda ularga qat'iy rioya qilish ustidan uzluksiz nazorat olib boriladi, uchinchi bosqichda esa kuzatish materiallarini har taraflama tekshirish yo'li bilan ulardagi xatolar aniqlanadi va bartaraf etish tadbir - choralari amalga oshiriladi.

Nazorat va mustaqil ishlash uchun savollar va topshiriqlar

1. O'zbekistonda davlat statistikasi qanday tashkil etilgan?
2. Davlat statistika qo'mitasining burch va vazifalari nimalardan iborat va u qanday tuzilgan?
3. Ma'muriy idora statistikasi nima, u qanday ishlar bilan shug'ullanadi?
4. Kuzatish maqsadi va vazifalari deganda nimalar tushuniladi?
5. Kuzatish obtekti nima va u qanday tartibda chegaralanadi?
6. Kuzatish birligi nima? Hisob birligi-chi?
7. Kuzatish subyekti nima?
8. Senz, milliy standartlar va xalqaro standartlar nima, qanday maqsadlarni ular ko'zlaydi?
9. Kuzatish formulyasi nima va uning qanday turlari bor?
10. Yo'riqnoma nima va u nima uchun tuziladi?
11. Kuzatish vaqti va joyi deganda nima tushuniladi va qanday tartibda ular aniqlanadi;
12. Kuzatish muddati va keskin fursat nima va ular qanday maqsadlarni ko'zlaydi?
13. Statistik kuzatish hisobdan va oddiy predmetli kuzatishlardan qanday farq qiladi?
14. Voqealarni qayd qilish vaqtiga qarab statistik kuzatishlar qanday turlarga bo'linadi, ularni mazmuni nimalardan iborat?
15. Hodisalarni hisobga olish usuli jihatidan statistik kuzatish qanday turlarga bo'linadi?
16. Yoppasiga kuzatish nima va qanday turlarga bo'linadi?
17. Qisman kuzatish nima? Monografik tasvirlash-chi, asosiy massivni kuzatish-chi, savolnoma orqali kuzatish-chi; tanlama kuzatish-chi?

18. O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’limni qayta qurish masalalarini o‘rganish maqsadida statistik kuzatishni o‘tkazish ko‘zlangan. Kuzatish obtekti nima va uni qanday tartibda chegaralaysiz; kuzatish va hisob birligi nima va uni qanday aniqlaysiz. Kuzatish dasturida qanday savollarni ko‘zlash ma’qul. Qanday statistik formulardan siz foydalangan bo‘lar edingiz. Yo‘riqnoma tuzish kerakmi, nimalarni unda aks ettirish kerak?

19. Toshkent davlat iqtisodiyot univversitetining 2018 yildagi asosiy faoliyat turlarini o‘rganish uchun statistik kuzatish tashkil etish kerak. Kuzatish obtekti qilib nimalar olinadi, kuzatish birligi-chi? Kuzatish dasturini tuzish uchun eng muhim belgilar qilib nimalarni olish kerak. Univversitet qoshidagi gimnaziya, kollej va litseylarni ham kuzatish obtekti tarkibiga kiritish kerakmi?

20. Univversitetda yaxshi o‘zlashtirish darajasiga yerishgan ixtisoslikni aniqlash uchun statistik kuzatish o‘tkazish kerak. Kuzatish obtekti va birligi qilib nimani olasiz? Hisob birligi qilib-chi? Kuzatishni qanday turda va usulda o‘tkazish ma’qul. Uning dasturi va statistik formulalarini tuzing. Yo‘riqnoma tuzasizmi? Nimalarni unda aks ettirasiz.

21. Siz a‘zo bo‘lgan akadem guruhdagi talabalar bir haftalik vaqt fondidan qanday foydalanayotgani haqida statistik kuzatish o‘tkazish kerak. Kuzatishni qanday turda va usulda olib borish ma’qul. Kuzatish vaqti qilib qaysi haftani belgilash lozim. Kuzatish dasturini tuzing va kursdoshlaringiz bilan muhokama qiling. To‘planadigan ma’lumotlarni haqqoniyligini ta’minlash uchun tadbir - choralar belgilang. O‘z akadem guruhingizda bunday kuzatishni o‘tkazib, ilmiy ish yozing. Olingan natijalarni barcha o‘quv yurti talabalariga tatbiq qilib bo‘ladimi, fakultetga-chi, ixtisoslikka-chi;

22. Aholi ro‘yxati nima, so‘nggi O‘zbekiston aholi ro‘yxati qachon o‘tkazilgan, bu ro‘yxat qanday tartibda amalga oshirilgan, uning dasturida qanday savollar ko‘zlangan;

23. Mikrofirmalar va kichik korxonalar hisoboti qanday maqsadlarni ko‘zlaydi, kuzatish obtekti va birligi qanday tartibda belgilangan, bu hisobotni barcha sanoat korxonalari tuzishi kerakmi, hisobot dasturida qanday asosiy ko‘rsatkichlar guruhi ko‘zlangan;

24. Statistik hisobot nima, qanday turlari mavjud;

25. Ro‘yxat nima, qay tartibda uning dasturiy-uslubiy va tashkiliy masalalari yechiladi;

26. Maxsus statistik tekshirish haqida nimalarni bilasiz;

27. Biznes-tekshirishlar nima? Sobiq sovet hokimiyati davrida bunday tekshirishlar o‘tkazilganmi? Nima uchun o‘tkazilgan yoki o‘tkazilmagan?

28. Statistik kuzatishning qanday bosqichlari bor, ma’lumotlarning haqqoniyligini ta’minlash uchun ularda qanday tadbir-choralar ko‘zlanadi;

29. Kuzatish ma’lumotlarida qanday xatolar bo‘lishi mumkin, ular qay tartibda aniqlanadi. Xatolarni bartaraf qilish uchun qanday tadbir - choralarini amalga oshirish kerak;

Asosiy adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси “Давлат статистикаси ҳақида”ги Қонуни, ноябрь 2002 йил.

2. “Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси фаолиятини ташкил этиш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 8 январь 2003 йил 8 – сонли қарори.

3. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси ҳақида Низом 2003 йил 8 январь 8-сонли Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан тасдиқланган.

4. “Давлат статистика ҳисоботини тақдим этиш тартибини бузганлик учун жавобгарлик ҳақида” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори.

5. Общая теория статистики. Под ред. проф. Елисейевой И.И. – М.: Финансы и статистика, 2017.

6. Соатов Н.М. Статистика. Дарслик. – Т.: Тиббиёт нашриёти, 2003.

7. Деев Г., Крутова Т. Метод основного массива в статистических наблюдениях. Вестник статистики, 1992, №5.

8. Петер фон дер Липпе. Экономическая статистика – Издатель: Федеральное статистическое управление Германии, Йена, 1995.

9. О.Моргенштерн. О точности экономико-статистических наблюдений – М: Статистика, 1968.

3-bob. STATISTIK KO‘RSATKICHLAR

3.1. Statistika ko‘rsatkichlarning mazmuni va ahamiyati

Oldin aytganimizdek, statistika ommaviy hodisa va jarayonlarni miqdoran son shaklida ifodalaydi. Ammo statistikada ishlatiladigan «sonlar» matematikadagi abstrakt sonlar emas. Agarda matematikadagi sonlar umuman katta kichiklikni, shakllarni belgilar orqali ifodalanishi bo‘lsa va ular butun va kasr, mavhum va haqiqiy, ratsional va irratsional va h.k. sonlardan tashkil topsa, statistikada ular ko‘rsatkichlar, aniqrog‘i statistik ko‘rsatkichlardir.

Xo‘sh, statistik ko‘rsatkichlar nima? U qanday mazmunga va tuzilishga ega? Statistika ko‘rsatkichlarning qanday turlari mavjud? Ular ommaviy hodisa va jarayonlarni bilishda va tahlil qilishda, turmushimizda, iqtisodiyotni boshqarishda qanday ahamiyatga ega? Statistika ko‘rsatkichlar tizimi deganda nima tushuniladi va u qanday tartibda tuziladi? Ushbu bob mana shu masalalarga bag‘ishlangan va qo‘yilgan savollarga javob beradi.

Ko‘rsatkich so‘zi quyidagi lug‘aviy ma‘nolarga ega: 1) ko‘rsatish uchun xizmat qiluvchi yozuv, ishora; 2) biror narsaning rivoji, darajasi, ishning borishi, bajarilishi va shu kabilarni bildiruvchi belgi yoki narsa.

Falsafiy jihatdan statistika ko‘rsatkich o‘rganilayotgan hodisa va jarayonning (yoki xossalarning) me‘yoridir. Hodisaning sifati bilan miqdorining o‘zaro bog‘liqligi, ajralmas birligi uning me‘yori deb ataladi. «Me‘yor - deb izohlaydi buyuk faylasuf olim Gegel - sifat aniqligiga ega bo‘lgan miqdor..., u ma‘lum miqdorki, u bilan biror muayyan narsa bog‘langan». Statistika ko‘rsatkichlar me‘yor ekanligiga ishora qilib, Gegel yozgan edi: «Statistikada qo‘llanadigan sonlar faqat o‘zlarining sifat natijalari bilangina qiziqarlidir. Quruq raqamlar bilan ishlash ... oddiy qiziquvchanlik predmeti hisoblanadi, u na nazariy va na amaliy jihatdan diqqatga sazovor emas».⁵

Statistika ko‘rsatkichlar deb ma‘lum makon va zamon sharoitida ommaviy hodisa va jarayonlarning holatini, rivojlanishini, tuzilishini, o‘zaro bog‘lanishlarini ifodalovchi me‘yorlar yuritiladi. Statistika ko‘rsatkich o‘rganilayotgan birliklar (obtektlar) to‘plami yoki guruhining xossalarni umumlashtirib tavsiflaydi. Shu jihatdan u yakkama-yakka belgilardan farq qiladi. Masalan, har bir kishining yashash umri belgi sanaladi. Mamlakat yoki mintaqa aholisining o‘rtacha yashash umri statistika ko‘rsatkichdir.

Iqtisodiy ko‘rsatkich iqtisodiy hayotda ro‘y berayotgan u yoki bu hodisa yoki jarayonning sifat-miqdoriy aniqligidir. Sifat deganda hodisaning ichki qiyofasi (aniqligi) yoki uning rivojlanish qonuni bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan mohiyati tushuniladi. Sifat hodisaning turli-tuman jihatlari, xossalari, muhim belgilarining birikmasida ayon bo‘ladi.

Miqdor – hodisaning tashqi qiyofasi (aniqligi) bo‘lib, uning u yoki bu xossasining o‘lchami, soni, ro‘yobga chiqish darajasi shaklida ko‘rinadi.

Statistika ko‘rsatkich – ommaviy hodisa va jarayonning me‘yori, ya‘ni uning sifat va miqdor birligini ifodalash shakli (tavsifnomasi).

⁵ Gegel. Asarlar, T I, M – L, 1992, 184-b

3.2 Statistik ko'rsatkichlarning turlari va tasnifi

Ommaviy hodisa va jarayonlar, ularning xossa va munosabatlari turli-tumandir. Shuning uchun son-sanoqsiz statistik ko'rsatkichlar mavjud. O'z-o'zidan ravshanki, ularni birma-bir qarab chiqib bo'lmaydi. Shu sababli statistik ko'rsatkichlarni umumlashtirish, ma'lum tartibga solish, muhim tomonlariga qarab tasniflash zaruriyati tug'iladi.

Statistik ko'rsatkichlarni tasniflash murakkab masaladir. Unga turli tomondan yondashish mumkin. Avvalam bor tub xaraktyeri, ichki hissiyoti, umuman hodisalarni bilishda tutgan o'rni va ro'liga qarab statistik ko'rsatkichlarni ikki katta turkumga ajratish mumkin. Birinchi turkum ommaviy hodisa va jarayonlarning mohiyati va belgilarini ta'riflovchi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi, masalan, yalpi ishlab chiqarilgan ichki mahsulot, mamlakat va viloyatlarda tug'ilgan bolalar soni yoki o'lgan kishilar soni, milliy boylik hajmi va h.k. Bu ko'rsatkichlar umumiy holda absolyut miqdorlar deb yuritiladi. Bu ko'rsatkichlar uchun xos xususiyat - ularni tuzishda statistika bilan bir qatorda boshqa fanlar ham qatnashadi, aniqrog'i ularning ilmiy tushuncha va ta'limotlariga statistika tayanadi.

Ikkinchi turkum ko'rsatkichlari ommaviy hodisa va jarayonlarning ichki tuzilishi, o'zaro munosabatlari va bog'lanishlari hamda rivojlanish intensivligiga xos xususiyatlarni ifodalaydi. Umumiy holda ular nisbiy miqdorlar deb yuritiladi.

3.3 Mutlaq ko'rsatkichlar

Mutlaq ko'rsatkichlar o'rganilayotgan hodisalar va ularning belgilarini bir xilligini, monandligini, o'xshashligini ifodalaydi. Mutlaq miqdorlar hodisalar yoki belgilarning ko'lami, soni, hajmi, darajasi, makon va zamonda taqsimlanish sonini ifodalaydi. Ular ayrim hodisa yoki belgilar uchun va ularning to'plami uchun hisoblanadi. Birinchi holda mutloq miqdorlar bevosita statistik kuzatish natijasida shakllanadi, masalan: ro'yhatga oilingan shaxsning yoshi, ma'lum ishchi ishlangan soati, u ishlab chiqargan mahsulot miqdori va h.k. Ikkinchi holda ular kuzatish materiallarini qayta ishlash, guruhlash, jamg'arish natijasida yuzaga chiqadi.

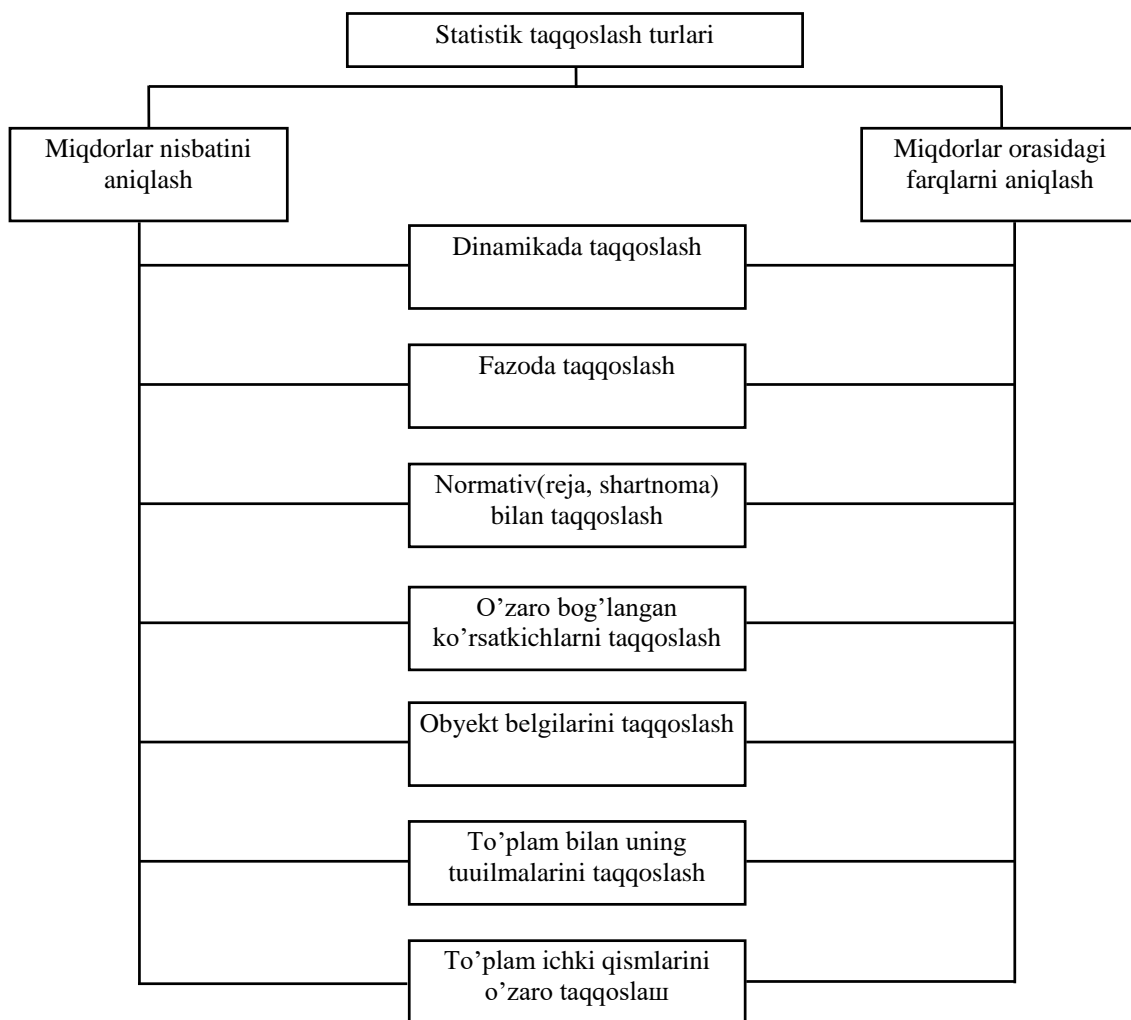
Mutloq miqdorlar turli o'lchov birliklarida ifodalanadi. O'rganilayotgan hodisa yoki belgilarning tabiati va hisoblashda ko'zlangan maqsadga qarab ular natura shaklida, shartli natura birliklarida hamda pulda o'lchanadi. Bir jinsli va hilli hodisalarni hisoblashda natura birliklari qo'llanadi. Masalan, ishlab chiqarilgan gaz mol uzunlik birligida (m, km), qazib olingan ko'mir og'irlik birligida (kg, t), gaz esa hajm birligida (m^3 , km^3), qurilgan uy sathi yuza birligida (m^2), hudud maydoni esa km^2 da, ekin maydoni gektarda (ga) o'lchanadi. Murakkab hodisalar, masalan, tubinalar, dona va quvvat birligida (ot kuchi yoki kvt) hisoblanadi. Ammo natura birliklari hodisalarni jismoniy miqdorini aniqlab ularning sifatini hisobga olmaydi. Bir jinsli yurli sifatga ega bo'lgan hodisalar to'plami shartli natura birliklarida o'lchanadi. Buning uchun biror muhim belgi bu hodisalar asosida tuzilgan shartli birli qilib olingan hodisaga aylatirish koeffitsientlari tuzilib chiqiladi, so'ngra ayrim hodisalar jismoniy miqdorini ularga ko'pyatirib olingan natijalar jamlanadi. Statistika amaliyotida, masalan, traktorlar shartli etalon traktorlarda, yuk vagonlari ikki o'qli vagonlarga, ishlab chiqarilgan sovunlar 40foiz yog'liqlikga aylantirib o'lchanadi. Sharti natura

birliklari yordamida turli jinsli hodisalarning miqdorini aniqlab bo‘lmaydi, chunki ular umumiy muhim tabiiy belgiga ega emas. Bu holda hodisalarning umumiy hajmi pulda ifodalanadi.

3.4. Nisbiy ko‘rsatkichlar

Mutloq miqdorlar beqiyos umumlashtirish kuchiga ega, ammo ularni alohida yakka holda qaralsa, voqeaning rivojlanishi yoki xarakteri haqida hech qanday ma’lumot bermaydi. Buning uchun mutloq ko‘rsatkichlar bir-bir bilan taqqoslanishi lozim.

Taqqoslash statistik ko‘rsatkichlarni shakllantirishning muhim usulidir. U solishtirilayotgan hodisalar va belgilarning o‘xshashlik tomonlari va farqlarini aniqlash imkonini beradi. Taqqoslashning turli yo‘llari va shakllari mavjud (3.4-tarh).

3.4-tarh. Statistik taqqoslash turlari.

Taqqoslash – turli ko‘rsatkichlarni ayirma yoki bo‘lish yo‘li bilan o‘zaro solishtirishdir.

Demak, statistik taqqoslashlar turli miqdorlarni (ko‘rsatkichlarni) bir-biri bilan ayirma yoki nisbat shaklida solishtirishni bildiradi, ya’ni:

$$\Delta = K_1 - K_0 \quad (3.1)$$

$$T = K_1 / K_0 \quad (3.2)$$

Bu yyyerda K_1 - taqqoslanuvchi ko‘rsatkich, K_0 -taqqoslovchi ko‘rsatkich Δ ayirish natijasida olingan yangi ko‘rsatkich, T -bo‘lish natijasida olingan yangi ko‘rsatkich.

Ayirmalar shaklidagi (3.1) taqqoslash natijasi (Δ) nomli ko‘rsatkich bo‘lib, o‘rganilayotgan hodisa o‘lchov birligida ifodalanadi. U bir hodisa ikkinchisiga nisbatan mutlaq o‘lchamda qanchaga katta-kichikligini belgilaydi. Nisbiy (3.2) taqqoslash natijasi (T) nomsiz (abstrakt mavhum) ko‘rsatkich bo‘lib, hodisaning sifat mohiyatini nazardan soqit qiladi. U jarayon tezligini, intensivligini aks ettiradi. Bunday tartibdagi (3.2) taqqoslash natijalari nisbiy statistik ko‘rsatkichlar deb ataladi. Bu holda taqqoslanuvchi (bo‘linuvchi) ko‘rsatkich (K_1) joriy miqdor, taqqoslovchi (bo‘luvchi) ko‘rsatkich (K_0) esa zaminiy miqdor deb nomlanadi.

Nisbiy ko‘rsatkichlar har xil shakllarda ifodalanadi, masalan, koeffitsientda, foizda, promilleda, proditsimilleda va h.k. u yoki bu shaklni qo‘llash zaminiy miqdorni qanday birlikka tenglashtirib olinishiga bog‘liq. Jumladan koeffitsientda bu miqdor 1 ga, foizga 100 ga, promilleda 1000 ga, proditsimilleda 10 000 ga tenglashtiriladi.

Nisbiy ko‘rsatkichlarni turli tartibda taqqoslash yo‘li bilan olish mumkin.

Birinchi tartibli taqqoslashlarda bevosita hodisalar, ularning belgi qiymatlari taqqoslangan bo‘lsa, ikkinchi tartibli statistik taqqoslashlar birinchi tartibli taqqoslash natijalariga asoslanadi, ya’ni bu holda ular bir-biri bilan solishtiriladi. Ikkinchi tartibli taqqoslashlar natijasida vujudga keladigan nisbiy ko‘rsatkichlar ommaviy hodisa rivojlanish jarayonlarining yangi qirralarini ochish, tahlilni chuqurlashtirib voqelikning ich-ichidagi munosabatlarni o‘rganish uchun xizmat qiladi. Ikkilamchi tartibli taqqoslashlar quyidagi shakllarda amalga oshirilishi mumkin:

$$T_{\Delta y} = \Delta y_{i+1} / \Delta y_i \quad T_{\Delta} = (y_{i+1} - y_i) / (y_i - y_{i-1}) \quad (3.3)$$

$$T_{\Delta i} = \Delta T_{i+1} / \Delta T_i = (T_{i+1} / T_i) / (T_i / T_{i-1}) \quad (3.4)$$

$$T_{\Delta y / \Delta T} = [(y_{i+1} - y_i) / (y_i - y_{i-1})] : y_i / y_{i-1} \quad (3.5)$$

$$K_c = (E_i - E_{i-1}) / (R_i - R_{i-1}) \quad (3.6)$$

$$K_f = (E_i / R_i) / (E_{i-1} / R_{i-1}) \quad (3.7)$$

$$K_e = [(E_i - E_{i-1}) / (R_i - R_{i-1})] : (E_i - R_{i-1}) \quad (3.8)$$

Bu yyyerda y_i - joriy davr ko‘rsatkichi.

Y_{i-1} - oldingi davr ko‘rsatkichi.

y_{i+1} - keyingi davr ko‘rsatkichi.

E_i va E_{i-1} - joriy va o‘tgan davrda olingan iqtisodiy effekt (samara, natija).

R_i va R_{i-1} - tegishli davrlarda ishlatilgan resurslar.

Δ - orttirma (o‘zgarish) alomati.

(3.3), (3.4) va (3.5) shakllaridagi taqqoslashlar natijasida rivojlanish tezligining jadallashish suratlari deb ataluvchi nisbiy ko'rsatkichlar olinadi.

(3.6), (3.7) va (3.8) ko'rinishidagi taqqoslashlar o'rganilayotgan hodisalar o'rtasida sabab-oqibat bog'lanishlar mavjudligini tahlil qilishda qo'llanadi. Jumladan, bozor taraqqiyotini iqtisodiy tahlil qilishda ishlatiladigan chegaraviy moyillik ko'rsatkichlari (3.6) tipidagi taqqoslashga asoslanadi. Masalan, iste'mol qilish yoki jamg'arish uchun chegaraviy moyillik koeffitsientlari quyidagicha hisoblanadi:

$$K_s = \Delta S / \Delta GDP = (C_i - C_{i-1}) / (GDP_i - GDP_{i-1})$$

$$K_i = \Delta I / \Delta GDP = (I_i - I_{i-1}) / (GDP_i - GDP_{i-1})$$

Bu yyyerda K_s va K_i iste'molga va jamg'arishga chegaraviy moyillik ko'rsatkichlari;

C_i va C_{i-1} - joriy va o'tgan davrdagi pirovard iste'mol uchun ishlatilgan tovar va xizmatlar hajmi;

I_i va I_{i-1} - tegishli davrlarda real aktivlarni jamg'arish uchun investitsiyalar;

GDP_i va GDP_{i-1} - tegishli davrlarda yaratilgan yalpi ichki mahsulot;

Δ - o'zgarishni ifodalovchi belgi.

Masalan, 2018 yilda mamlakatning yalpi ichki mahsuloti 15,1 trln. so'm, shu jumladan pirovard iste'mol fondi 10,4 trln. so'm va jamg'arma fondi - 4,7 trln. so'mni tashkil etgan, 2017 yilda esa bu ko'rsatkichlar tegishli tartibda 3,2; 2,7 va 0,5 trln. so'm, bundan:

$$K_s = (10,4 - 2,7) / (15,1 - 3,2) = 7,7/11,9 = 0,647$$

$$K_i = (4,7 - 0,5) / (15,1 - 3,2) = 4,2/11,9 = 0,353$$

Ayirma shaklida taqqoslash natijalari solishtrilayotgan ko'rsatkichlar bir-birdan qanchaga ko'p yoki ozligini belgilaydi, halos. Ammo hodisalarning rivojlanish darajasini aniqlamaydi. Bu maqsad uchun nisbiy miqdorlar xizmat qiladi. Nisbiy miqdor deb ikkita mutloq ko'rsatkichlarni bir-biriga bo'lishdan hosil bo'lgan taqqoslash natijasi ataladi. Taqqoslash asosini qanday birlikga tenglashtirilishiga qarab nisbiy miqdorlar turli shakllarda ifodalanadi. Agarda bu asos birga tenglashtirilsa nisbiy ko'rsatkich koeffitsienti yoki salmoqda, u uzga tenglashtirib olinsa nisbiy ko'rsatkich foizda (foiz), mingga tenglashtirilib qaralsa promilleda (%), mingga tenglashtirilsa proditsimilleda (‰) ifodalanadi. Bu hollarda nisbiy miqdorning mohiyati o'zgarimidi, ifodalanish shakligina turli ko'rinishni oladi.

3.5. Nisbiy ko'rsatkichlarning turlari

To'plam tuzilishi va undagi siljishlarni tasvirlovchi nisbiy ko'rsatkichlar.

Nisbiy miqdorlarning mazmuni, ya'ni voqealikning qanday tomonini ta'riflashi va hisoblash usuliga qarab ularni quyidagi tasnif guruhlariga ajratish mumkin (3.5-tarh).

Birinchi guruh nisbiy ko'rsatkichlari murakkab obtekt yoki to'plamning tuzilishi va uning farqlarini umumlashtirib ta'riflaydi. Tuzilish nisbiy miqdorlari ayrim unsur (qism)larning umumiy to'plamdagi (murakkab obtekt hajmidagi) **salmog'i** yoki **hissasi** qanday ekanligini aniqlaydi. Buning uchun ayrim unsur (qism) hajmi umumiy to'plam hajmi bilan taqqoslanadi, ya'ni:

$$S_i = n_i / \sum n_i \quad \text{Bu holda } \sum S_i = 1.$$

Agarda salmoq yoki hissalarini foizda ifodalasak:

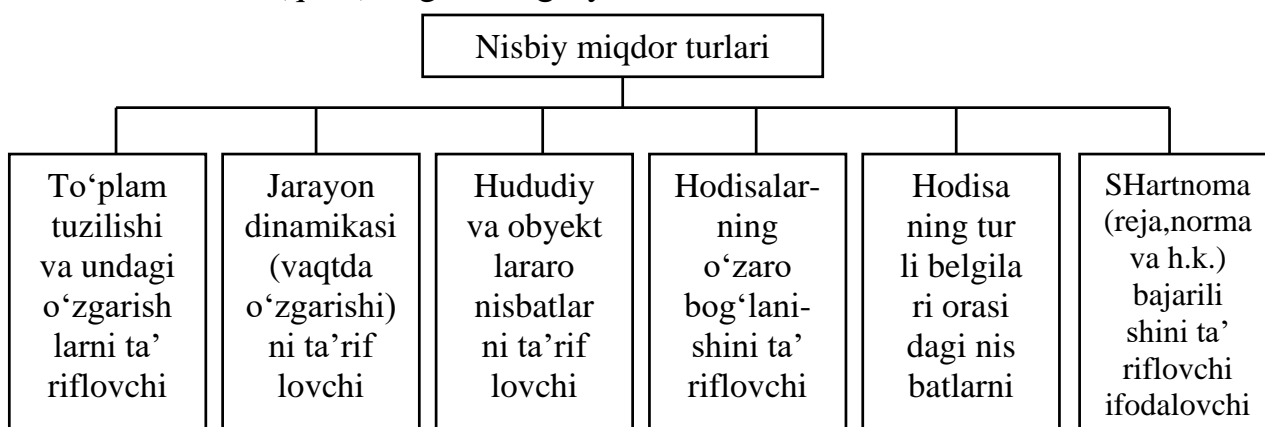
$$S_i = n_i \cdot 100 / \sum n_i \quad \text{bu holda } \sum S_i = 100.$$

Bu yyyerda:

n_i - i - unsur (qism)ning hajmi;

$\sum n_i = N$ - to'plam (murakkab obtekt)ning umumiy hajmi;

S_i - i-unsur(qism)ning salmog'i yoki hissasi.

3.5-tarh. Nisbiy ko'rsatkichlar turlari.

Tuzilish va uning farqlarini ta'riflovchi ko'rsatkichlar qatoriga quyidagilar ham kiradi:

– **koordinatsiya nisbiy miqdorlari:** ular ayrim unsur (qism)larning bir-biriga nisbatini ta'riflaydi, ya'ni:

$$K_i = n_i / n_{i-1} = S_i / S_{i-1}$$

K_i - koordinatsiya nisbiy miqdorlari (bir unurni ikkinchisiga nisbati);

– **to'plam tuzilishining murakkablik darajasini, hissalarining notekislik darajasini ta'riflovchi o'rtacha absolut va o'rtacha kvadratik tafovut** ko'rsatkichlari hamda ularning nisbiy ko'rsatkichlari, ya'ni:

$$\bar{d}_i = \sum (S_i - \bar{S}) / N; \quad \sigma_s = \sqrt{\sum (S_i - \bar{S})^2 / N}$$

$$v_{ds} = \bar{d}_s / S_0; \quad V_{ds} = \sigma_s / \bar{S};$$

Bu yyyerda:

\bar{d}_s - hissalarining o'rtacha absolut tafovuti.

σ_s - hissalarining o'rtacha kvadratik tafovuti.

V_{ds} - o'rtacha absolut tafovutning nisbiy ko'rsatkichi.

V_{σ_s} - o'rtacha kvadratik tafovutning nisbiy ko'rsatkichi.

\bar{S} - o'rtacha hissa darajasi, ya'ni $\bar{S} = \sum S_i / N$

N - to'plam hajmi, ya'ni $N = \sum n_i$;

– ikki to'plam tuzilishidagi farqlarni umumlashtirib ta'riflovchi ko'rsatkichlar, masalan

$$\bar{K}_{SA-SB} = \sqrt{\sum(S_{iA} - S_{iB})^2 / \sum(S_{iA}^2 + S_{iB}^2)} ;$$

Bu yuqerda: S_{iA} - A to'plamdagi ayrim unsur (bo'lak)lar hissasi;

S_{iB} - B to'plamdagi ayrim unsur (bo'lak)lar hissasi.

Yuqorida zikr etilgan ko'rsatkichlarni hisoblash tartibini Andijon va Namangan viloyatlari qo'shma korxonalarining tashqi iqtisodiy faoliyati haqidagi ma'lumotlar misolida ko'rib chiqamiz.

3.2- jadval.

Andijon va Namangan viloyat qo'shma korxonalari tashqi iqtisodiy faoliyatining ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	2017 y (mln AQSH \$)		2018 y (mln AQSH \$)		Jamiga nisbatan foizda			
	Andijon vil.	Namangan vil.	Andijon vil.	Namangan vil.	2017		2018	
					Andijon vil.	Namangan vil.	Andijon vil.	Namangan vil.
A	n_{iA}	n_{iB}	n_{iA}	n_{iB}	$S_{iAq} n_{iA} / \sum n_A$	$S_{iBq} n_{iB} / \sum n_B$	$S_{iAq} n_{iA} / \sum n_A$	$S_{iBq} n_{iB} / \sum n_B$
Eksport	211,2	16,5	339,1	15,6	40,1	40,2	39,2	9,8
Import	315,9	24,5	548,0	143,4	59,9	59,8	61,8	90,2
Jami	527,1	41,0	887,1	159,0	100	100	100	100

Manba: Экономика Узбекистана. 2018. –Т.: Uzbekistan, 2019, 50 b.

Oxirgi to'rtta ustundagi ko'rsatkichlar hisoblab topilgan, buning uchun har bir viloyatda oldin eksport, so'ngra import jami aylanma hajmiga bo'lingan, masalan, 2017- yil Andijon viloyati uchun eksport

$$S_{iA} = n_{iA} / \sum n_{iA} = 211,2 \cdot 100 / 527,1 = 40,1 \text{ foiz import}$$

$$S_{iA} = 315,9 \cdot 100 / 527,1 = 59,9 \text{ foiz}$$

jami 100foiz (40,1+59,9FOIZ)

Demak, Andijon viloyatida eksport salmog'i 2017-2018 yillarda 40,1 foizdan 39,2 foizga pasaygan. Namangan viloyatida esa, uning salmog'i 40,2 foizdan 9,8 foizgacha tushgan. Import bo'yicha qarama-qarshi tendentsiya kuzatiladi.

2017- yil Andijon viloyatida 1 million AQSh \$ import hajmiga 0,67 mln. AQSh \$ eksport to'g'ri kelgan. 2018- yil esa 0,60 million \$. Namangan viloyatida 2017- yil 0,67 mln \$ va 2018- yil 0,11 mln \$. Demak, Andijon viloyatida qo'shma korxonalar aktiv(faol) tashqi iqtisodiy faoliyat balansiga ega bo'lmagan. Namangan viloyatida esa-passiv balans bilan bunday faoliyat yakunlagan. Endi tashqi iqtisodiy faoliyat balansi tuzilishidagi farqlarni umumlashtiruvchi ko'rsatkichni hisoblaymiz.⁶

2017- yil uchun

$$K_{SA-SB} = \sqrt{\sum(S_A - S_B)^2 / (\sum S_A + \sum S_B)^2} = \sqrt{(40,1 - 40,2)^2 + (59,9 - 58,8)^2 / (40,1 + 40,2)^2 + (59,9 + 58,8)^2} = 0,0004$$

⁶ Boshqa ko'rsatkichlarni hisoblash tartibi 4.5 bo'limda yoritilgan.

2018- yil uchun

$$K_{SA-SB} = \sqrt{(38.2 - 9.87)^2 + (61.8 - 90.2)^2} / \sqrt{(38.2 + 9.87)^2 + (61.8 + 90.2)^2} = 0.244$$

Demak, Namangan viloyatidagi qo‘shma korxonalarining tashqi iqtisodiy faoliyat balansi Andijon viloyatiga nisbatan 2017-2018- y.y.da juda yomonlashgan, chunki uning eksport va import bo‘yicha taqsimotidagi notekislik o‘ta kuchaygan.

Dinamika	nisbiy
ko‘rsatkichlari	– turli
vaqtlarga	tegishli
ko‘rsatkichlarni	taq-
qoslash natijasidir.	

Nisbiy ko‘rsatkichlarning ikkinchi guruhi o‘rganilayotgan hodisa va jarayonning dinamikasini, ya’ni, vaqt bo‘yicha o‘zgarishini ta’riflaydi. Ular joriy davrdagi hodisa ko‘rsatkichini o‘tgan davrdagi miqdoriga bo‘lishi yo‘li bilan aniqlanadi va odatda foizda hisoblanib, **o‘shish sur‘atlari** deb ataladi. Agar

davrlar soni uch va undan ortiq bo‘lsa, ularni hisoblayotganda taqqoslash asosini o‘zgarmas yoki o‘zgaruvchan ko‘rinishda olish mumkin. Birinchi holda hamma davrlar ko‘rsatkichlari bir davr (zaminij davr), masalan, boshlang‘ich davr ko‘rsatkichi bilan taqqoslanadi. Olingan natijalar **zaminij o‘shish sur‘atlari** deb nomlanadi. Ikkinchi holda har bir keyin keladigan davr ko‘rsatkich o‘zidan oldingi davr ko‘rsatkichi bilan solishtiriladi. Olingan nisbiy miqdorlar **zanjirsimon o‘shish sur‘atlari** deb ataladi. Agarda taqqoslanuvchi davr ko‘rsatkichini $-Y_i$, boshlang‘ich davr ko‘rsatkichini $-Y_0$ va oldingi davr ko‘rsatkichini $-Y_{i-1}$ deb belgilasak, y holda zanjirsimon o‘shish sur‘ati (T_{zan}).

$$T_{zan} = Y_i \cdot 100 / Y_{i-1}$$

zaminij o‘shish sur‘ati (T_{zam}) esa

$$T_{zam} = Y_i \cdot 100 / Y_0$$

Yuqoridagi (3.2-jadval) misolimizda Andijon viloyati qo‘shma korxonalarini uchun 2017- yilda 2018- yilga nisbatan o‘shish sur‘atlari eksport bo‘yicha $339,1 \cdot 100 / 211,2 = 160,6$ foiz

Import bo‘yicha $548 \cdot 100 / 315,9 = 173,5$ foiz

Tashqi savdo aylanmasi bo‘yicha $887,1 \cdot 100 / 527,1 = 168,3$ foiz.

Namangan viloyati uchun esa mazkur ko‘rsatkichlar

eksport bo‘yicha $15,6 \cdot 100 / 16,5 = 94,5$ foiz

import bo‘yicha $143,4 \cdot 100 / 24,5 = 585,3$ foiz

tashqi savdo aylanmasi bo‘yicha $159 \cdot 100 / 41 = 387,8$ foiz

Shunday qilib, Andijon viloyati qo‘shma korxonalarida eksport hajmi 2018- yilda 2017- yilga nisbatan 66,4 foiz, import hajmi esa 73,5 foiz ko‘paygan. Butun tashqi savdo aylanmasi esa 68,3 foiz oshgan. Namangan viloyati qo‘shma korxonalarida eksport 5,5 foiz (100-94,5 foiz) kamaygan. Import esa 5,85 marta oshgan. Natijada butun tashqi savdo aylanmasi 3,88 marta ko‘paygan. Umumiy xulosa qilib ta’kidlash mumkinki, Andijon viloyati qo‘shma korxonalarini Namangan viloyatiga nisbatan tashqi iqtisodiy faoliyatni zo‘rayishiga yerishgan. Mazkur viloyatlar bo‘yicha 2016- yil qo‘shma korxonalar faoliyatining natijalarini qo‘shimcha jalb qilib, ya’ni Andijon viloyatida eksport 103,8 mln. AQSH dollari, import 242,1 mln. dollar, umumiy

aylanma 345,9 mln. dollar, Namangan viloyatida eksport 16,4 mln. dollar, import 15,5 mln. dollar va umumiy aylanma 31,9 mln. dollar⁷, zanjirsimon va zaminij o'sish sur'atlarini aniqlaymiz.

O'zaro bog'lanish nisbiy miqdorlari omil (sabab) belgilari bilan natijaviy (oqibat) belgilari o'rtasidagi bog'lanishlarni ta'riflaydi

Nisbiy miqdorlarning uchinchi guruhi hodisalar orasidagi o'zaro bog'lanishlarni yoki omil (sabab) belgilar bilan natijaviy (oqibat) belgilar o'rtasidagi bog'lanishlarni ta'riflaydi. Ular, masalan, bozor baholari bilan taklif va talab hajmi, iste'mol va jamg'arma bilan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish, mehnat unumdorligi bilan mahsulot hajmi, daromadlar bilan mehnat unumdorligi, sarflangan o'g'itlar bilan hosildorlik

va h.k. bog'lanishlarni tavsiflaydi. Ushbu guruh ko'rsatkichlari qatoriga chegaraviy moyillik va elastiklik koeffitsientlari, korrelyatsiya va detyerminatsiya koeffitsientlari, balans tuuilmalarining nisbiy ko'rsatkichlari, analitik indekslar kiradi. 13 bobda chegaraviy moyillik va elastiklik nisbiy ko'rsatkichlarini hisoblash tartibi bayon etilgan. Boshqa ko'rsatkichlar kitobning boshqa boblarida qarab chiqilgan.

Fazoviy (hududiy) taqqoslash nisbiy ko'rsatkichlari – mazmu-nan turdosh bo'lib, ammo turli obyektlar, hududlar, tuzilmalar, mamlakatlarga tegishli ko'rsat-kichlarni solishtirish natijalaridir

Nisbiy ko'rsatkichlarning yana bir katta guruhi hodisa va jarayonlarni fazoda olib taqqoslash natijalari bo'lib, turli mamlakatlar, mintaqalar, ma'muriy hududiy bo'linmalar, tashkiliy-huquqiy tuuilmalar va obyektlarga tegishli mazmundosh statistik ko'rsatkichlarning

o'zaro nisbatlarini tavsiflaydi. Ular jahon xo'jaligini tahlil qilish va unda ayrim mamlakatlar o'rini aniqlashda, milliy bozorlarni shakllanishida ayrim mintaq va tuuilmalarning rolini o'rganishda, korxonalar va firmalar faoliyatini qiyosiy tahlil qilishda muhim qurol hisoblanadi. Mazkur guruh ko'rsatkichlarini qisqacha qilib fazoviy (hududiy) taqqoslash nisbiy ko'rsatkichlari deb atash mumkin. Ularni hisoblash tartibi quyida Rossiya, Markaziy Osiyo respublikalarida jon boshiga YIM ishlab chiqarish va ayrim mahsulotlarni iste'mol qilish ma'lumotlari misolida tasvirlangan.

Demak, jon boshiga YIM ishlab chiqarish bo'yicha O'zbekiston Markaziy Osiyo respublikalari orasida 2-o'rinda, non iste'moli bo'yicha ham 2-o'rinda, go'sht iste'moli bo'yicha 3-o'rinda va sabzavot iste'moli bo'yicha birinchi o'rinni egallaydi. Rossiyaga nisbatan respublikamiz jon boshiga YIM yaratish bo'yicha 2,8 marta va go'sht iste'moli bo'yicha 1,7 marta orqada qolmoqda. Ammo non iste'moli bo'yicha 1,3 marta va sabzavot bo'yicha 1,8 marta undan o'zib ketgan.

⁷ Экономика Узбекистана 2018. –Т.: Узбекистан, 51 б.

O'sish sur`atlari	ANDIJON VILOYATI			NAMANGAN VILOYATI		
	2016	2017	2018	2016	2017	2018
a) zanjirsimon: -eksport	-	$211,2 \cdot 100 / 103,8 = 203,5$ foiz	$339,1 \cdot 100 / 211,2 = 160,6$ foiz	-	$16,5 \cdot 100 / 16,4 = 100,6$ foiz	$15,6 \cdot 100 / 16,5 = 95,1$ foiz
-import	-	$315,9 \cdot 100 / 242,1 = 130,5$ foiz	$548 \cdot 100 / 315,9 = 173,5$ foiz	-	$24,5 \cdot 100 / 15,5 = 158,1$ foiz	$143,4 \cdot 100 / 245 = 585,3$ foiz
-umumiy aylanma	-	$527,1 \cdot 100 / 345,9 = 152,4$ foiz	$887,1 \cdot 100 / 527,1 = 168,3$ foiz	-	$41 \cdot 100 / 31,9 = 128,5$ foiz	$159 \cdot 100 / 41 = 387,8$ foiz
b) zaminiy						
-eksport	100	$211,2 \cdot 100 / 103,8 = 203,5$ foiz	$339,1 \cdot 100 / 103,8 = 327,9$ foiz	100	$16,5 \cdot 100 / 16,4 = 100,6$ foiz	$15,6 \cdot 100 / 16,4 = 95,1$ foiz
-import	100	$215,9 \cdot 100 / 242,1 = 130,5$ foiz	$548 \cdot 100 / 242,1 = 226,4$ foiz	100	$24,5 \cdot 100 / 15,5 = 158,1$ foiz	$143,4 \cdot 100 / 15,5 = 280$ foiz
-umumiy aylanma	100	$527,1 \cdot 100 / 345,9 = 152,4$ foiz	$887,1 \cdot 100 / 345,9 = 256,5$ foiz	100	$41 \cdot 100 / 31,9 = 128,5$ foiz	$159 \cdot 100 / 31,9 = 498,4$ foiz

Bu ko'rsatkichlar Namangan viloyati bo'yicha ham shunday tartibda hisoblangan.

Shunday qilib, zanjirsimon o'sish sur`atlari davr sayin (misolimizda yil sayin) o'sish darajasini(kamayishini), zaminiy o'sish sur`atlari esa qatorning boshlang'ich davridan so'ng o'tgan davrlar davomida umumiy o'sish darajasini ifodalaydi.

O'rganilayotgan hodisalar dinamikasini ta'riflovchi nisbiy ko'rsatkichlar guruhiga o'sish sur`atlaridan tashqari yana qo'shimcha o'sish sur`atlari, trend ko'rsatkichlari, korrelyatsiya koeffitsientlari, dinamikada tebranuvchanlik va barqarorlik ko'rsatkichlari, dinamik indekslar va h.k. kiradi.

3.3-jadval

Rossiya va markaziy Osiy respublikalarida jon boshiga YIM ishlab chiqarish va ayrim mahsulotlarni iste'mol qilish ko'rsatkichlari (o'rtacha 2018 yil⁸)

Respublikalar	Jon boshiga YIM (AQSh \$)	Jon boshiga iste'mol, kg			Rossiyaga nisbatan foiz			
		non va non mahsulotlari	go'sht va go'sht mahsulotlari	sabzavot (kartoshkadan tashqari)	YIM	Non	go'sht	sabzavot
Rossiya	2650	124	55	73	100	100	100	100
Qozog'iston	1160	176	51	54	44	142	93	74
Qirg'iziston	630	109	38	44	24	88	69	60
Tojikiston	360	155	14	97	14	125	25	133
Turkmaniston	...	147	24	90	...	119	44	123
O'zbekiston	960	162	33	134	36	131	60	184

Fazoviy taqqoslash nisbiy miqdorlarini, ayniqsa, mamlakatlar miqyosida hisoblashdan oldin, dastlab solishtiriladigan ko'rsatkichlarni taqqoslama holga keltirish kerak. Buning uchun quyidagilarga e'tibor berish lozim:

1. Taqqoslanadigan ko'rsatkichlar sifat jihatidan bir-xil kuzatish obtekti va birligiga tegishli bo'lishi kerak. Kuzatish obtekti birligini chegaralash masalasi yagona tartibda yechilishi kerak. Agarda kichik korxonalar ustida so'z borsa, ko'rsatkichlar mikrofirmalardan mustasno holda faqat kichik korxonalar to'plamiga tegishli bo'lishi lozim;

2. Taqqoslanayotgan ko'rsatkichlar yagona tartibda, usulda hisoblanishi lozim;

3. Ularning o'lchov birliklari mazmunan va shaklan bir xil bo'lishi kerak. Agarda ular pulda ifodalansa taqqoslama baholardan foydalanish yoki ularga keltirish kerak. Ma'lumki, jismoniy natura o'lchov birliklari hodisalarning sifatidagi farqlarni to'liq hisobga olmaydi. Shu sababli, bunday birliklarda ifodalangan ko'rsatkichlarga aniqlik kiritib, ularning sifat jihatidan taqqoslamaligini ta'minlash lozim.

⁸ Manba: Экономическое обозрение, yanvar 2006 y, 6 va 33-betlar

Intensivlik nisbiy ko'rsatkichlari o'zaro bog'langan turli hodisa yoki belgilarini bir biri bilan taqqoslash natijasidir

Nisbiy ko'rsatkichlarning yana bir guruhi o'zaro bog'langan turli hodisa yoki belgilarning o'zaro nisbatlarini ta'riflaydi. Odatda ular intensivlik nisbiy ko'rsatkichlari deb yuritiladi. Ayrim hollarda bu ko'rsatkichlarni sifat ko'rsatkichlari deb ham ataladi. Mehnat

unumdorligi darajasi, iqtisodiy o'sish darajasi, aholi zichligi, moddiy va tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligi (mahsuldorligi) va boshqa hodisalarni ta'riflovchi to'g'ri va teskari ko'rsatkichlar bunga misol bo'ladi. Masalan, mehnat unumdorligi darajasini vaqt birligida o'rtacha bir ishlovchi kishi yaratgan mahsulot hajmi yoki mahsulotning mehnat talabchanligi orqali ta'riflash mumkin. Birinchi holda yaratilgan mahsulot hajmi mehnat sarflari bilan taqqoslanadi, ikkinchisida esa teskari yo'l bilan bu amal bajariladi (mehnat sarflari mahsulot bilan taqqoslanadi). Aholi zichligini aniqlash uchun aholi soni yyer maydoni bilan taqqoslanadi. Moddiy resurslar samaradorligini resurs qaytimi yoki resurs talabchanligi bilan ta'riflash mumkin. Masalan, korxonada bir yilda 50 mln. so'mlik asosiy fondlar yordamida 150 mln. so'mlik mahsulot ishlab chiqargan bo'lsa, fond qaytimi 3 so'm(150:50) yoki fond talabchanligi 33 tiyin (50:150).

Demak, intensivlik nisbiy ko'rsatkichlari solitirilayotgan miqdorlarning bir birligiga ikkinchi miqdorning qancha birligi to'g'ri kelishini ifodalaydi. Ular iqtisodiy o'sish va yuksalishni, demografik va sotsial jarayonlarni tahlil qilishda keng ko'lamda ishlatiladi. Masalan, jon boshiga yaratilgan mahsulot ming nafar aholiga nisbatan tug'ilgan bolalar yoki o'lgan kishilar soni, Toshkent shahriga ko'chib kelganlar va ko'chib ketganlar soni, yangi tug'ilgan avlod o'rtacha umri (yil hisobida) va h.k.

Shartnoma (reja)ni bajarish nisbiy ko'rsatkichlari haqiqiy bajarish hajmini shartnomada ko'zlangan miqdor bilan taqqoslash natijasidir.

Va nihoyat, nisbiy ko'rsatkichlarning alohida guruhini buyurtma va boshqa shartnomalarni, rejalarni, normalarni bajarish darajasini ta'riflovchi ko'rsatkichlar tashkil etadi. Ular haqiqatda ishlab chiqarilgan yoki yyetkazib berilgan mahsulot (ish, xizmat) hajmini shartnomada, rejada, normada ko'zlangan miqdori

bilan taqqoslab aniqlanadi, ya'ni

$$K = \frac{A_{\text{haq.}} \cdot 100}{B_{\text{shartnoma yoki reja}}}$$

Masalan, shartnomaga binoan davlat buyurtmasi ho'jalik uchun 5000 tonna paxta qilib belgilangan, haqiqatda ho'jalik 5600 tonna paxtani davlatga sotgan. Shartnoma 112foiz bajarilgan ($5600 \cdot 100/5000=112\text{foiz}$).

Korxonalar o'rtasida tuziladigan moddiy resurslarni yyetkazib berish haqidagi shartnomalarda resurslarning hajmi bilan bir qatorda ularning turlari va assortimentlari,

yyetkazib berish muddati ko‘zlanadi. Shartnoma to‘la bajarildi deb hisoblash uchun resurslarni umumiy hajmi bo‘yicha bajarishi nisbiy ko‘rsatkichini hisoblash yetarli emas, bundan tashqari assortimenti va muddati jihatidan ham uni bajarish talab etiladi. Bu holda haqiqatda yyetkazib berilgan resurslar hajmi shartnomada ko‘zlangan assortimentlar va muddat chegarasida hisobga olinadi, ulardan ortiqchasi inobatga olinmaydi. Masalan, shartnomaga binoan, yanvar oyi korxonada «A» resursning «a» assortimentidan 800 dona, «b» assortimentdan 700 dona yyetkazib berishi kerak edi. Haqiqatda korxonada «a» dan 850 dona «b» dan 640 dona yyetkazib bergan. Bundan tashqari, shartnomada mart oyida yyetkazilib berilishi ko‘zlangan «s» assortimentidan 150 dona haqiqatda yyetkazib berilgan. Jami shartnomada 1500 dona yyetkazib berish ko‘zlangan holda haqiqatda 1640 dona yyetkazib berildi. yyetkazib berish umumiy hajmi bo‘yicha shartnoma 109,3foiz ($1640 \cdot 100 / 1500$) bajarilgan bo‘lsa ham, ammo assortimenti va muddati bo‘yicha 96foiz ($(800+640) \cdot 100/1500$) bajarilgan.

Reja yoki normani bajarish darajalarini aniqlayotganda haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi yoki bajarilgan ish hajmi rejada yoki normada ko‘zlangan miqdori bilan taqqoslanadi, xolos.

Ayrim hollarda shartnoma yoki rejada ko‘zlangan ko‘rsatkich mutlaq miqdorda bo‘lmasdan, nisbiy miqdorda ifodalanadi. Masalan, o‘tgan yildagi darajadan 10foiz ko‘proq resurs yyetkazib berish yoki mahsulot ishlab chiqarish ko‘zlanadi. Bu holda shartnoma yoki rejani bajarish darajasini aniqlash uchun dastlab haqiqiy o‘zgarish darajasi hisoblanadi. Masalan, joriy davrda 2100 dona yyetkazib berilgan yoki ishlab chiqarilgan bo‘lsa, o‘tgan yili esa 2000 dona bo‘lsa, u holda haqiqatda 5foiz ko‘p ($(2100 \cdot 100)/2000=105$ foiz) yyetkazib berilgan yoki ishlab chiqarilgan. So‘ngra o‘tgan yilga nisbatan haqiqiy o‘sish surati (105foiz) shartnomada yoki rejada ko‘zlangan o‘sish surati 110foiz ($100+10$ foiz=110) bilan taqqoslanadi.

Shartnoma yoki reja bajarish darajasi

$(105 \cdot 100)/110=95,5$ foiz.

Demak, 4,5foiz bajarilmagan.

Nisbiy miqdorlarni tuzish shunday masalaki, uni yechish jarayonida ma’lum mantiqiy-statistik qoidalarga rioya qilish kerak.

Birinchi qoida, - nisbiy ko‘rsatkich asosidagi mutlaq (yoki nisbiy) miqdorlar mohiyatan real obtektiv bog‘lanishga ega bo‘lishi kerak. Agarda bu shart bajarilmasa, u holda «daraxt uzunmi yoki tun?», «aql ko‘p-mi yoki bug‘doy» degan iboralar

tahlidida ish tutilgandek bo‘ladi. Mazmunan taqqoslanayotgan ko‘rsatkichlar bir biriga muvofiq bo‘lishini ta’minlash zarur. Masalan, moldan sut olish darajasini aniqlash uchun yalpi sog‘ib olingan sut hajmini ona mollar soniga (sigirlar, yoki qo‘ylar, yoki echkilar) bo‘lish kerak. Bu holda yosh buzoqlarni, yoki ho‘kizlarni, qo‘chqorlarni, takalarni hisobga olish noto‘g‘ri bo‘ladi, ammo yung olish darajasini hisoblayotganda esa ona qo‘y va echkilar bilan chegaralanib bo‘lmaydi, chunki qo‘chqorlardan ham, takalardan ham yung olinadi, ammo qora mollarni, eshaklarni, tovuq va boshqa qushlarni qo‘shib bo‘lmaydi, chunki ulardan yung olinmaydi.

Ikkinchi qoida. Nisbiy ko‘rsatkichlar asosidagi ko‘rsatkichlar faqat bir xossasi (atributi), xususiyati bilan farq qilishi mumkin: masalan, obtekti yoki makoni yoki vaqti yoki rejada ko‘zlanishi yoki haqiqiy ko‘rsatkich ekanligi. Ikki va undan ortiq xossalari (xususiyatlari) bilan farq qiluvchi ko‘rsatkichlarni taqqoslab bo‘lmaydi. Masalan, 2017- yilda O‘zbekistonda paxta ishlab chiqarishni 2012- yil yoki 2017- yilda Qozog‘istonda mis yoki po‘lat yeritish bilan solishtirish mantiqqa ega emas.

Uchinchi qoida. Nisbiy ko‘rsatkich ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan miqdoriy chegaralarni bilish va nazardan chiqarmaslik kerak. Masalan, korrelyatsiya koeffitsienti 0 bilan 1 oralig‘ida bo‘lishi, ammo bu chegaraviy qiymatlarga teng bo‘laolmaydi, Jenni yoki Lorens kontsentratsiya koeffitsienti 100 foizdan katta bo‘lishi mumkin emas.

3.6. Nisbiy ko‘rsatkichlar orasidagi bog‘lanishlar

Atrof-muhit va turmush hodisalari o‘zaro bog‘langandir. Aloqasiz, hech qanday harakat bo‘lishi mumkin emas.

Yuqorida dinamika nisbiy ko‘rsatkich shakllari misolida zanjirsimon va zaminiy o‘shish suratlari qarab chiqilgan edi. Ular o‘rganilayotgan hodisalarning vaqt bo‘yicha harakatini tasvirlab, birinchisi, davrma-davr o‘zgarishini, ikkinchisi esa boshlang‘ich davrdan boshlab muayyan davrgacha o‘tgan vaqt davomida bo‘lgan o‘zgarishlarni o‘lchaydi. Shu sababli, zanjirsimon o‘shish suratlari ko‘paytmasi zaminiy o‘shish suratiga teng. Masalan, to‘rt davr uchun bu ko‘rsatkichlar orasida bog‘lanish:

$$\frac{y_1}{y_0} \cdot \frac{y_2}{y_1} = \frac{y_2}{y_0} \cdot \frac{y_3}{y_2} = \frac{y_3}{y_0} \cdot \frac{y_4}{y_3} = \frac{y_4}{y_0}$$

Misol, N-mamlakatda real yalpi ichki mahsuloti oldingi yilga nisbatan ko'paygan

2013y.	2014y.	2015y.	2016y.	2017y.	2018y.
4,2foiz	4,0foiz	4,2foiz	7,7foiz	7,0foiz	7,2foiz

bundan zanjirsimon o'sish koeffitsientlari:

1,042; 1,04; 1,042; 1,077; 1,07.

Ularning ko'paytmasi 2013-2018- yillarda 132,2 foiz, 2013-2018- yillarda esa 139,5 foiz

Demak, 5 yilda real YIM 30,2 foiz oshgan, 6 yilda esa 39,5 foiz ko'paygan

To'plam tuzilishini ta'riflovchi nisbiy ko'rsatkich dinamikasi (yani vaqtda o'zgarishi) tarkibiy unsurlari (qismlari) va umumiy hajmining o'zgarishiga bog'liq. Ma'lumki, har bir unsur (qism) hissasi $S_{i=n_i} / \sum n_i$ (1) bilan aniqlanadi. Ushbu tenglik elementlari dinamikasi - $K_{n_i} = n_{1i} / n_{0i}$; $K_{\sum n_i} = \sum n_{1i} / \sum n_{0i}$; $K_{S_i} = S_{1i} / S_{0i}$; bilan ifodalanadi. Tenglikka (1) binoan

$$S_{1i} / S_{0i} = (n_{1i} / \sum n_{1i}) : (n_{0i} / \sum n_{0i}) = (n_{1i} / n_{0i}) / (\sum n_{1i} / \sum n_{0i}) = K_{n_i} / K_{\sum n_i}; (2)$$

Bundan,

$$S_{1i} = K_{n_i} \cdot S_{0i} / K_{\sum n_i}; (3) \quad \text{yoki} \quad S_{0i} = S_{1i} : K_{n_i} / K_{\sum n_i} = S_{1i} \cdot K_{\sum n_i} / K_{n_i}; (4);$$

Bu yyyerda:

n_{1i} - joriy davrda ayrim unsurlar, qismlar hajmi;

n_{0i} -ushbu ko'rsatkich o'tgan davr uchun;

$\sum n_{0i}$ va $\sum n_{1i}$ - o'tgan va joriy davrlarda to'plam umumiy hajmi;

S_{1i} va S_{0i} - o'tgan va joriy davrlarda ayrim unsurlar hissasi;

K_{n_i} va $K_{\sum n_i}$ - joriy davrda o'tgan davrga nisbatan ayrim unsurlar va to'plam umumiy hajmi o'zgarishi koeffitsientlari;

K_{S_i} -ayrim unsurlar hissasi o'zgarish koeffitsientlari;

Misol, 2018-2017- yillar davomida O'zbekiston aholisi 7,45 foiz ko'paygan holda, shahar aholisi 3,6 foiz ga va qishloq aholisi 9,6 foiz ga oshgan. Shahar va qishloq aholisining hissalarini (umumiy aholi sonida) qanday o'zgartirgan? Shahar aholisining hissasi (2) binoan $103,6/107,45=0,964$ yoki 96,4foiz, qishloq aholisining hissasi $109,6/107,45=1,02$ yoki 102foiz. Demak, shahar aholisining hissasi 3,6 foiz kamaygan, qishloq aholisining hissasi esa 2 foiz ga ko'paygan. Agarda 2017- yil shahar aholisi umumiy aholiga nisbatan 37,43 foizni tashkil etgan bo'lsa, u holda 2018- yil uning hissasi (3) binoan $103,6 \cdot 37,43/107,5=36,1$ foiz. Agarda 2017- yil qishloq aholisi hissasi 62,57 foiz bo'lgan bo'lsa, u holda 2017 yil u (4) binoan teng:

$(109,6 \cdot 62,57) / 107,45 = 63,9$ foiz. Yuqorida bayon etilgan bog'lanishlardan foydalanib to'plam bo'yicha o'rganilayotgan belgining o'rtacha qiymatining o'zgarishini hisoblash mumkin. Misol, fermer xo'jaligida hisobot yil bulturgiga nisbatan umumiy paxta maydoni 15 foiz kamaygan holda yuqori hosilli yil maydoni 20foiz ga oshgan

va umumiy ekin maydonda 70 foiz tashkil etgan. Kam va yuqori hosilli maydonlarda paxta hosildorligi o'zgarmay qolgan bo'lsa, barcha paxta maydonida o'rtacha hosildorlik qanday o'zgargan? Hisobot yilida yuqori hosilli ekin maydon hissasi (2) binoan 4,3 foiz $[(120 \cdot 100)/115 = 104,3 \text{ foiz}]$ oshganda o'tgan yili uning hissasi 67,1 foiz bo'lsa, $[(70 / 104,3) \text{ yoki} = 67,1 \text{ foiz}]$ kam hosilli maydon hissasi bu yil 30 foiz $(100-70)$ o'tgan yili esa 32,9 foiz $(100-67,1)$ tashkil etgan, demak 8,8 foiz $(30/32,9=91,2)$ kamaygan. Maydon kategoriyalarida hosildorlik o'zgarmaganligi uchun (dinamikasi $k_h=1,0$), o'rtacha hosildorlik dinamikasi: $K_x = \sum K_{xi} S_{xi} / \sum K_{xi} = (1 \cdot 104,3 + 1 \cdot 91,2) / 2 = 195,5 / 2 = 97,75$ foizni tashkil etadi.

Demak, o'rtacha hosildorlik 2,25foiz kamaygan.

Fazoviy taqqoslash nisbiy ko'rsatkichi $K_{AB}=A/B$ solishtirilayotgan ko'rsatkichlarning o'zgarishi ta'siri ostida o'zgaradi, yani

$$K_{1A1B}/K_{0A0B}=(A_1/A_0) / (B_1/B_0) = (A_1/B_1) / (A_0/B_0) \quad (5)$$

Bu yyyerda: A_1 va A_0 – joriy va o'tgan davrda A hudud (mamlakat, millat, obtekt) ko'rsatkichlari (bo'linuvchi miqdor);

B_1 va B_0 - shu davrlarda B hudud ko'rsatkichlari (bo'linuvchi miqdor).

Misol: 2018- yilda 2017- yilga nisbatan Jizzax viloyatida yalpi ichki mahsulot foiz, aholi soni esa 1,2 foiz ko'paygan. Sirdaryo viloyatida YXM 11,4 foiz oshgani holda aholi soni 0,5 foiz ko'paygan. Jizzax viloyatida Sirdaryoga nisbatan jon boshiga YXM ishlab chiqarish qanday o'zgargan?

$$(107,0 : 101,2) / (111,4 : 100,5) = 105,7 / 110,8 = 0,954 \text{ yoki } 95,4\text{foiz}$$

Demak, Jizzax viloyatida jon boshiga YXM ishlab chiqarish Sirdaryoga nisbatan 4,6 foiz kamaygan.

Bir obtektga tegishli turli belgilar nisbatini ta'riflovchi intensivlik nisbiy miqdorlarining dinamikasi ham har bir taqqoslanayotgan belgining o'zgarishiga bog'liqdir. Yuqoridagi misolimizda jon boshiga YXM ishlab chiqarishning viloyatlar bo'yicha taqqoslamasdan, har bir viloyat uchun dinamikasini olib qarasak:

$$K_{A/B} = (A_1 / B_1) : (A_0 / B_0) = (A_1 / A_0) : (B_1 / B_0) = K_A / K_B \quad (6).$$

Bu yyyerda:

A_1 va A_0 - biror obtektning «A» belgisining joriy va o'tgan davrdagi ko'rsatkichi;

B_1 va B_0 - ayni obtektning «B» belgisining joriy va o'tgan davrdagi miqdori;

$K_{A/B}$ - A va B belgilarining o'zaro nisbatidan hosil bo'lgan intensivlik nisbiy ko'rsatkichining dinamika ko'rsatkichi (joriy davrda o'tgan o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi);

K_A - «A» belgisining dinamika nisbiy miqdori;

K_B - «B» belgisining dinamika nisbiy miqdori.

Yuqoridagi misollarimizda Jizzax viloyatida jon boshiga YXM ishlab chiqarish 2018- yilda 2017- yilga nisbatan 5,7 foiz oshgan ($107,0/101,2=1,057$ yoki 105,7foiz), Sirdaryo viloyatida esa 10,8foiz ko'paygan ($111,4/100,5=1,108$ yoki 110,8foiz).

O'zaro bog'lanishni ta'riflovchi nisbiy ko'rsatkichlarni dinamikada olib qaralganda ham xuddi shuningdek bog'lanishlar kuzatiladi. Bu holda o'zaro bog'lanish nisbiy ko'rsatkichining dinamikasi va uni hisoblashda asos bo'lgan ko'rsatkichlar dinamikasi aniqlanadi. Masalan, iste'molga (yoki jamg'arishga yoki chet elga mol chiqarishga, chet eldan mol keltirishga va hokazo) o'rtacha moyillik koeffitsientining dinamikasi pirovard iste'mol (yoki jamg'arma va hokazo) fondi dinamika nisbiy miqdorini yalpi ichki mahsulot dinamika nisbiy miqdoriga bo'lishga teng, ya'ni

$$K_{ist} = K_{1(ist)} / K_{0(ist)} = (S_{1(ist)} / YIM_1) : (S_{0(ist)} / YIM_0) = (S_{1(ist)} / S_{0(ist)}) : (YIM_1 / YIM_0)$$

Bu yyyerda:

$K_{1(ist)}$ va $K_{0(ist)}$ - joriy va o'tgan davrlardagi iste'molning o'rtacha moyillik koeffitsientlari.

$S_{1(ist)}$ va $S_{0(ist)}$ - joriy va o'tgan davrlardagi pirovard iste'mol fondlari.

YIM_1 va YIM_0 - shu davrdagi yalpi ichki mahsulot.

Masalan, 2018- yilda N-mamlakatda pirovard iste'mol xarajatlari (haqiqiy baholarda) 102360,6 mlrd. so'm bo'lib, 2017- yilga nisbatan (8349,7 mlrd. so'm) 22,6 foiz ko'paygan. ($10236,6 \cdot 100 : 8349,7 = 122,6$ foiz), yalpi ichki mahsulot hu davrda 12261,0 mlrd. so'm 15210,4 mlrd so'm (haqiqiy baholarda) ortgan yoki 24,1 foiz oshgan ($15210,4 \cdot 100 : 12261,0 = 124,1$ foiz). Bundan iste'molga o'rtacha moyillik koeffitsienti 1,2 foiz kamaygan ($122,6 \cdot 100 : 124,1 = 98,8$ foiz). Haqiqatda ham o'rtacha moyillik koeffitsient 2017- yilda 68,1foiz ($8349,7 \cdot 100 : 12261$), 2018- yil 67,3 foiz ($10236,6 \cdot 100 : 15210,4$) ya'ni 1,2 foiz kamaygan ($67,3 \cdot 100 : 68,1 = 98,8$ foiz).

Elastiklik koeffitsienti dinamikasi to'rtta ko'rsatkich: yalpi samara, yalpi resurslar, qo'shimcha samara va qo'shimcha resurslar dinamikasi bilan aniqlanadi.

Birinchi davr elastiklik koeffitsienti

$K_{(e)} = ((E_1 - E_0) : (R_1 - R_0)) : (E_0 / R_0)$, ikkinchi davr uchun esa bu koeffitsient $K_{(e)} = ((E_2 - E_1) : (R_2 - R_1)) : (E_1 / R_1)$ ga teng.

Ikkinchi davr elastiklik koeffitsientining birinchi davr koeffitsientga nisbati, ya'ni koeffitsientning dinamika nisbiy miqdori

$$K_{Ke} = K_{2(E)}/K_{1(E)} = [(E_2 - E_1):(R_2 - R_1)]:(E_1/R_1) : [(E_1 - E_0)/(R_1 - R_0)]:(E_0 / R_0) = [(E_2 - E_1) / (E_1 - E_0) : (R_2 - R_1)/(R_1 - R_0)] : [(E_1 / E_0) : (R_1 / R_0)] \quad (7)$$

Masalan, A-mamlakatda o'rtacha oylik ish haqi va jon boshiga tovarlarni xarid qilish va xizmatlar uchun to'lovlar quyidagi miqdorlar bilan ta'riflangan (haqiqiy baholarda):

	2016	2017	2018
Oylik ish haqi (dollar) (daromad)	3693 (R ₀)	5414(R ₁)	8662 (R ₂)
Jon boshiga tovar va xizmatlar uchun xarajatlar (ming dollar talab)	23,0(E ₀)	32,9(E ₁)	530(E ₂)
Qo'shimcha talab (ming dollar)	-	9,9(E ₁ -E ₀)	20,1(E ₂ - E ₁)
Qo'shimcha daromad (dollar)	-	1721 (R ₁ - R ₀)	3248 (R ₂ -R ₁)
1 dollar daromadga talab (dollar)	6,23	6,08	6,12
Qo'shimcha 1 dollar daromadga qo'shimcha talab (dollar)	-	5,75	6,19

Manba: Экономическое обозрение, yanvar 2018 y, 8 va 38-betlar

Istemolning daromadga nisbatan elastiklik koeffitsienti:

$$2017/2016: \quad 5,75/6,23=0,923$$

$$2018/2017: \quad 6,19/6,08=1,018$$

Demak, elastiklik koeffitsienti 10.3 foiz (1,018· 0,923 = 110,3 foiz) oshgan. Bu ko'rsatkichni (7) bo'yicha hisoblasak

$$[(20,1 / 9,9) : (3248 / 1721)] / [(32,9 : 23,0) / (5414 : 3693)] = (2,030:1,887) / (1,430 : 1,466) = 1,0758 : 0,9754 = 1,103 \text{ yoki } 110,3\text{foiz.}$$

Demak, oldingi natijaga ega bo'lamiz.

Shartnomani (rejani, normani) bajarish nisbiy ko'rsatkichlarini ham dinamikada qarash mumkin. Bu holda ularning dinamika nisbiy miqdori haqiqiy bajarish ko'rsatkichi dinamikasi bilan shartnomada ko'zlangan ko'rsatkichning dinamikasi orasidagi o'zaro nisbatga teng.

$$K_k=K_1/K_0 = [(H_1 : Sh_1) / (H_0 : Sh_0)] = (H_1 : X_0) / (Sh_1 : Sh_0) \quad (8)$$

Misol, I kvartal uchun shartnomada ko'zlangan 500 dona o'rniga 480 dona mahsulot haqiqatda yyetkazib berilgan. II kvartalda esa 600 dona o'rniga 648 dona haqiqatda yyetkazilgan.

Demak, I kvartalda shartnoma 96foiz ($480 \cdot 100:500 = 96\text{foiz}$), II kvartalda esa 108foiz ($648 \cdot 100:600=108\text{foiz}$) bajarilgan yoki I kvartalga nisbatan shartnomani bajarish darajasi 12,5 foiz yaxshilangan ($108 \cdot 100:96=112,5\text{foiz}$). Bu natijani (8) tenglik bo'yicha ham aniqlash mumkin. I kvartal shartnomasiga nisbatan II kvartal shartnomasida 20 foiz mahsulot yetkazib berishni oshirish ko'zlangan ($600 \cdot 100:500 = 120\text{ foiz}$). Haqiqatda mahsulot yetkazib berish hajmi 35 foiz oshgan ($648 \cdot 100:480 = 135\text{ foiz}$).

Demak, shartnomani bajarish II kvartalda I kvartalga nisbatan 12,5 foiz yaxshilangan ($135 \cdot 100:120 = 112,5\text{ foiz}$).

Nisbiy ko'rsatkichlarni fazo jihatidan o'zgarishda deb qarash mumkin. Bu holda yuqorida ko'rib chiqilgan har xil turdagi nisbiy ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishlar o'z kuchini saqlaydi, faqat taqqoslashlarni vaqt bo'yicha bajarmasdan, obyektlararo (hududlararo, mamlakatlararo) amalga oshirish lozim.

Nisbiy miqdorlar haqidagi masalalarni ko'rib chiqish yakunida yana bir muhim jihatga e'tibor berish kerakki, nisbiy ko'rsatkichlardan amaliy faoliyatda foydalanish jarayonida ularning soyasida turgan mutlaq ko'rsatkichlarni hech qachon nazardan chiqarmaslik lozim, chunki ularning katta yoki kichik qiymatlarga ega bo'lishiga qarab 1foiz o'zgarishning og'irligi (mutlaq qiymati) turlicha miqdorga, demak, ma'noga ega bo'ladi.

Asosiy tushuncha va atamalar

Sifat va miqdor, me'yor va statistik ko'rsatkich, mutlaq ko'rsatkichlar, nisbiy ko'rsatkichlar, taqqoslash va solishtirish, statistik ko'rsatkichlar tizimi, to'g'ri va teskari ko'rsatkichlar, dinamika nisbiy ko'rsatkichlari, tuuilma nisbiy ko'rsatkichlari, o'zaro bog'lanish nisbiy ko'rsatkichlari, fazoviy taqqoslash nisbiy ko'rsatkichlari, intensivlik nisbiy ko'rsatkichlari, shartnoma (reja,norma)ni bajarish nisbiy ko'rsatkichlari.

Qisqacha xulosalar

1. Statistik ko'rsatkichlar ommaviy hodisa va jarayonlar haqida axborotlar beradi, ularning istiqbol dasturlarini ishlab chiqish uchun zamin yaratadi va ularni amalga oshirish ustidan kuchli qurol hisoblanadi. Ulug' nemis yozuvchisi, shoiri va mutafakkiri I.V.Gyote abadiy ko'z yumishidan ikki yil oldin o'z kotibasi Ekkyermann bilan suhbatda: «Aytmishlarki, sonlar go'yo olamni boshqaradi. Ammo aminmanki, sonlar olam qanday boshqarilayotganini o'rgatadi».⁹-degan edi. Rossiyada birinchi marotaba chop etilgan statistika darsligining muallifi K.F.Gyerman (1762-1838) o'z kitobida yozgan edi: ``Statistika yaxshilikni ham, yomonlikni ham oshkor etuvchi darakchi va hukumat nazoratchisidir``.¹⁰ Haqiqatda ham safsatavoz nutqlar yoki

⁹ Eckermann J.P. Gespräche mit Gothe – Leipz, 1902, б 313

¹⁰ Герман К.Ф. Всеобщая теория статистики – СПб,1809-П.б 78

reklama xabarlariga tayanib emas, balki ishonchli aniq statistik ko'rsatkichlarga asoslanib, xalq ayrim rahbarlarning faoliyatini baholashi mumkin va kerak.

2. Ilmiy bilishda va amaliy faoliyatda statistik ko'rsatkichlar qo'yidagi funksiyalarni bajaradi:

-o'rganilayotgan hodisa va jarayonlarni miqdoriy ifodalash va baholash, ya'ni o'lchash funksiyasi;

-ularning muhim tomonlariga e'tiborni jalb qilish, yuzaki tomonlarini soqit qilish, ya'ni umumlashtirish funksiyasi;

-hodisalar orasidagi o'zaro bog'lanishlarni tavsiflash va qonuniyatlarni miqdoriy ifodalash, ya'ni analitik funksiya;

-axborotlarni ommalashtirish, ya'ni reklama funksiyasi;

3. Statistik ko'rsatkichlar rang-barang bo'lib, ular o'rganilayotgan hodisa yoki jarayonning turli jihatlarini ta'riflaydi. Hech qaysi ko'rsatkich turi ustuvorlikka ega emas, uning plyusi va minusi mavjud. Shu sababli iqtisodiy-ijtimoiy tahlilda barcha ko'rsatkichlar majmui, ularning tizimi qo'llanilishi kerak.

Nazorat va mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Hodisaning sifati va miqdori deganda nimalar tushuniladi?
2. Statistik ko'rsatkich nima, ilmiy bilishda va amaliy faoliyatda u qanday ahamiyatga ega?
3. Statistik ko'rsatkich bilan hodisa belgisi o'rtasida qanday munosabat mavjud?
4. Statistik ko'rsatkichlarning qanday turlari bor?
5. Mutlaq ko'rsatkich deganda nima tushuniladi?
6. Mutlaq ko'rsatkichlarning qanday turlarini bilasiz?
7. Mutlaq ko'rsatkichlar qanday shakllarda (o'lchov birliklarida) ifodalanadi?
8. Shartli o'lchov birliklari nima va qachon qo'llanadi?
9. Nima uchun bozor iqtisodiyoti sharoitida statistik ko'rsatkichlarni pulda (qiymatda) ifodalash kerak?
10. Ayollar, yerkaklar va bolalar poyafzallarini, ko'ylaklarini, kostyumlari va boshqa buyumlarini donalab hisoblab bo'ladimi? Agarda bo'lsa, bunday o'lchash qanday kamchiliklarga ega?
11. Bilim darajangizni qanday ko'rsatkichlar yordamida o'lchash mumkin?
12. Nima uchun ishlab chiqilgan chit va boshqa gazmol turlari pogonometr va jismoniy metrda o'lchanadi?
13. Qaysi holda mashinasozlik mahsulotlari jismoniy birliklarda va qaysi paytda og'irlik birligida o'lchanadi?
14. Qanday maqsad ko'zlanganda barcha buyumlar og'irlik birliklarida o'lchanadi va nima uchun turli o'lchov birliklarida hisoblanadi?

15. Aholi ro'yxatida Sizning yoshingiz qaysi o'lchov birligida qayd qilinadi?
16. Hamyoningizda 3000 so'm bor, yil boshiga nisbatan iste'mol baholari 60foiz oshgan. Real qiymatda hamyoningizdagi pul necha so'm?
17. Siz o'tgan oyda 1-kun 4 soat, 2-kun 10 soat, 3-kun 6 soat o'qigansiz, boshqa kunlari kasal bo'lib o'qishga kelmagansiz. Qancha odam-soat, odam-kun va odam-oy o'qishda bo'lgansiz?
18. Shirkat xo'jaligida 5ta 6 qatorli, 8 ta 4 qatorli va 3 ta 2 qatorli paxta tyerish mashinalari bor, paxta ekin maydoni 500 ga. Ho'jalik tyerim mashinalari bilan qanday ta'minlangan?
19. Nisbiy ko'rsatkichlar nima va ular qanday ifodalanadi? Foiz bilan koeffitsient, foiz bilan promille o'rtasida qancha farq bor?
20. Taqqoslash deganda nima tushuniladi, uning qanday turlari mavjud?
21. Nisbiy ko'rsatkichlarning qanday turlarini bilasiz?
22. Nisbiy ko'rsatkich turlari orasida qanday o'zaro bog'lanishlar bor?
23. Taklif egri chizig'i asosida qanday nisbiy miqdor yotadi va u qanday tartibda hisoblanadi?
24. Gruppangizga ikki talaba qo'shilishi natijasida a'zolar soni 10 foiz oshgan. A'lochilar soni 20 foiz ko'payib, ularning gruppadagi salmog'i 40 foizga yetgan. O'tgan yili a'lochilar soni qancha bo'lgan va gruppada necha foizni tashkil etgan?
25. Univyersitet talabalari soni 5 foiz oshgan holda nomdor stipendiatlari 20 foiz ko'paygan. Ularning salmog'i necha foizga oshgan?
26. Asosiy fondlar 5 foiz oshgani holda ishlab chiqarilgan mahsulot 4 foiz kamaygan. Fond qaytimi qanday o'zgargan?

Asosiy adabiyotlar

1. Общая теория статистики. Под ред. проф. Елисеевой И.И. – М.: Финансы и статистика, 2017.
2. Симчера В.М. Статистика. – М.: Финансы и статистика, 2017.
3. Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. – Т., 2014.
4. Макарова Н.В. Статистика в Excel. – М.: Финансы и статистика, 2014.
5. Соатов Н.М. Статистика. Дарслик – Т.: Тиббиёт, 2003.
6. Бендина Н.В. Экономическая статистика. Конспект лекции. М.: Изд. «Прелор», 2013.
7. И.П.Суслов, М.И.Турава. Методология статистических сравнений. М.: Статистика, 1980.
8. И.П. Суслов. Теория статистических показателей. М.: Статистика, 1975.
9. www.mesi.ru.
10. www.stat.uz.

4-bob. STATISTIK MA'LUMOTLARNI TAQDIM ETISH USULLARI. JADVALLAR VA GRAFIKLAR

Statistik ma'lumotlarni shunday taqdim etish kerakki, ulardan foydalanish qulay bo'lsin, ularni o'qish va tushunish oson bo'lsin. Ularni taqdim etishning eng kamida 3 ta usuli mavjud:

- matnda so'z bilan bayon etish,
- jadval shaklida ifodalash;
- grafiklar orqali tasvirlash.

Ma'lumotlarni so'z bilan matnda bayon etish ko'rinishda yaxshi yo'lga o'xshab tuyulsa ham, ammo subyektning mahoratiga, ma'lumotlarni talqin qilishdagi o'ziga xoslikka bog'liq. Bundan tashqari, bu holda ularni har taraflama tushunish, bog'lanishlarini payqash birmuncha og'irlashadi.

4.1. Statistik jadvallar

**Jadval statistik –
ma'lumotlarni yaqqol, ixcham
va umumlashtirib taqdim etish
usulidir.**

Statistik axborotlarni jadvalda ifodalash so'z bilan bayon etishga qaraganda o'rganilayotgan voqealarni ravshan va jozibali qilib tasvirlaydi.

Statistikadagi jadvallar logarifmlik, karra va boshqa jadvallardan tubdan farq qiladi. Ular ijtimoiy – iqtisodiy hayotimiz, turmushimizning turli tomonlarini ta'riflovchi ko'rsatkichlarni yaqqol va ixcham shaklda, o'zaro bog'lanishda ifodalab, umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini oydinlashtiradi.

4.1-jadval

Mamlakat aholisining iqtisodiy faolligi

Ko'rsatkichlar	2016	2017	2018	2018 y.da 2016 y. ga nisbatan foiz
Aholi soni(yil oxiriga, mln.kishi)	24,8	25,7	26,3	106,0
Mehnat resurslari(ming kishi)	12594,0	13597,0	14180,0	112,6
Undan, iqtisodiy faol aholi	9018,4	9621,2	10224,0	113,4
Shu jumladan, iqtisodiyotda bandlar	8983,0	9589,0	10196,3	113,5
Ishsizlar	35,4	32,2	27,7	78,2
Mehnatga layoqatlik darajasi (foiz)	51,0	53,2	54,2	106,3
Iqtisodiy faollik darajasi (foiz)	71,6	71,8	72,1	100,7
Bandlik darajasi (foiz)	99,61	99,67	99,73	100,1
Ishsizlik darajasi (foiz)	0,39	0,33	0,27	69,2

Manba: Экономическое обозрение, январь 2018- у, 12 va 42-betlar

Gruppaviy jadval – o'rganilayotgan obtekt-larni bir belgi asosida guruhlash natijalarini ifodalaydigan jadval nazarda tutiladi.

Demak, mamlakat aholisi, uning mehnatga qobiliyatli va iqtisodiy faol qismi yil sayin ko'payib bormoqda. Ammo umumiy aholi o'sish sur'atiga nisbatan mehnatga qobiliyatli kishilar soni tezroq ko'paymoqda va unga nisbatan iqtisodiy faol aholi soni esa biroz sekin ortmoqda. Natijada aholining mehnatga layoqatlik darajasi o'sishi bilan bir qatorda iqtisodiy faollik darajasi biroz pasayish tendensiyasiga ega.

Jadvallar yotiq va tik to'g'ri chiziqlar kesilmalaridan tuzilgan geometrik shakl bo'lib, qator va ustunlardan tarkib topadi. Ularda o'rganilayotgan obyektlar va ularning ko'rsatkichlari joylashtiriladi. Har bir qator va ustun o'z nomiga, jadval esa umumiy sarlavhalarga ega bo'lib, bular jadvalning asosiy unsurlari hisoblanadi.

Agarda jadval qatorlari va ustunlari o'z nomlariga hamda umumiy sarlavhaga ega bo'lib, sonlar bilan to'ldirilmagan bo'lsa, u jadval maketi deb ataladi. Har bir jadval qisqa, aniq va tushunarli, shu bilan birga ma'lumotlar ma'nosini oydinlashtiradigan sarlavhaga ega bo'lishi kerak.

Umumiy sarlavhada jadvalda joylashgan sonlarning asosiy ma'nosi ifodalangan bo'lishi va shuningdek, qaysi hudud, qaysi davrga nisbatan olinganligi ko'rsatilgan bo'lishi, shuningdek, o'lchov birligi ham berilgan bo'lishi lozim.

Statistik jadval chuqur ma'noga ega bo'lib, ijtimoiy voqea va hodisalarni ifodalashi bo'yicha uni o'ziga xos mantiqiy gapga o'xshatish mumkin. Shuning uchun har bir statistik jadvalning egasi va kesimi mavjuddir. Har xil ko'rsatkichlar orqali ta'riflanayotgan statistik to'plam jadvalning egasi, ko'rsatkichlar esa jadvalning kesimi hisoblanadi. Jadvalning egasi, odatda, jadvalning chap qismida, kesimi esa o'ng tomonida bo'ladi. Lekin ular aksincha joylanishi ham mumkin (jadval 4.1 ga qaralsin).

4.2. Jadval turlari va tuzish qoidalari

Iqtisodiy izlanishlarda statistik jadvallarning har xil turlari qo'llaniladi. Eganing tuzilishiga qarab statistik jadvallar uch turga bo'linadi: oddiy, gruppaviy va kombinatsion.

Oddiy jadval deb o'rganilayotgan obyektlar va ularning ko'rsatkichlari birma-bir ro'yxat ko'rinishida yozilgan jadvalga aytiladi.

Oddiy statistik jadvalning egasida o'rganilayotgan obyektlarning nomlari yoki ma'lumotlar tegishli davrlar yozilgan bo'ladi. Jadval 4.1 bunga misol bo'la oladi. Bu jadvalda yillar berilgan ustunlar ega bo'lib, ko'rsatkichlar keltirilgan qatorlar kesimdir.

Jadvalning ega qismida o'rganilayotgan obyektning muhim bir belgisi bo'yicha gruppalash amalga oshirilgan bo'lsa, bunday jadval gruppaviy jadval deyiladi (5.5 jadvalga qaralsin).

Ayrim paytlarda voqea va hodisalarni bir belgisi bo'yicha guruhlaganda ularni to'liq o'rganishning iloji bo'lmaydi. Bunday paytda voqea va hodisalar ikki va undan ortiq belgisi asosida guruhlarga ajratilib o'rganiladi. Buning uchun, avval o'rganilayotgan hodisa to'plami bir belgisi bo'yicha, keyin har qaysi guruh boshqa belgi bo'yicha kichik guruhlarga ajratiladi. Bunday guruhlash natijalari asosida

kombinatsion jadvalar tuziladi. Ular oddiy jadvallarga qaraganda voqea va hodisalarning o‘zaro aloqasi va bog‘lanishlarini chuqurroq va to‘la yoritishga yordam beradi.(6.7 jadvalga qaralsin)

Voqea va hodisalarni o‘rganish jarayonida va qo‘yilgan vazifalarga qarab ega va kesim o‘z o‘rinlarini almashtirib turishi mumkin. Statistik jadval ixcham va ko‘rimli chiqishi uchun, uni tuzishda quyidagi qoida va tartiblarga amal qilish kerak :

1. Jadvallar hajmi katta bo‘lmasligi kerak. Murakkab to‘plamlarni o‘rganishda jadval hajmini kattalashtirmasdan, yaxshisi ikki va undan ortiq o‘zaro bog‘langan jadvallar bo‘lish kerak. Jadvallar aniq, tushunarli va o‘qishga oson ko‘rinishda tuzilishi kerak.

2. Jadvalning umumiy nomi undagi ega va kesimlar mazmunini ifodalashi lozim, uni qisqartirib yozish mumkin emas. Unda o‘rganilayotgan obtektning nomi, ma‘lumotlar tegishli vaqt oralig‘i hamda joyi ko‘rsatilishi lozim.

3. Jadvalda bir-biri bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar birin-ketin, soddadan murakkabga o‘tib borish tartibida joylashtirilishi lozim.

4. Jadvaldagi ma‘lumotlar mazmunini anglash oson bo‘lishi uchun ularni bir xil aniqlik darajasi bilan butunlashtirib, ifodalash lozim.

5. Shartli alomatlariga e‘tibor berish kerak. Zarur bo‘lganda ayrim ko‘rsatkichlar

Kombinatsion jadval – ega qismida obteklarni ikkita va undan ortiq belgilari asosida guruh-lash natijalarini aks ettiradigan jadvaldir.

yoniga yulduzcha yoki raqamlar qo‘yilib, ularni qayyerdan yoki qanday hisoblab olinganligi ilova tarzida berilishi kerak.

6. Hodisa sodir bo‘lganligi to‘g‘risida ma‘lumotlar bo‘lmasa, jadvalda shu ko‘rsatkich o‘rniga “ma‘lumot yo‘q” yoki nuqtalar (...) qo‘yiladi, agarda hodisa umuman sodir bo‘lmagan bo‘lsa, tire (-) belgisi bilan ifodalanadi. Jadvallarni tuzish texnikasi yaxshi egallansa, ularni o‘qish va tushunish ishi ancha osonlashadi.

4.3. Grafiklar haqida tushuncha, statistikada ularning roli va ahamiyati

Grafik – statistik ma‘lumotlarni ta’sirchan va jozibali qilib tasvir-laydigan geometrik shakldir

Statistik ma‘lumotlarni keng omma uchun tushunarli, ta’sirchan, diqqatga sazovor va lo‘nda qilib bayon etish juda muhimdir. Grafik usuli ana shu maqsad uchun xizmat qilib, amalda keng qo‘llanadi.

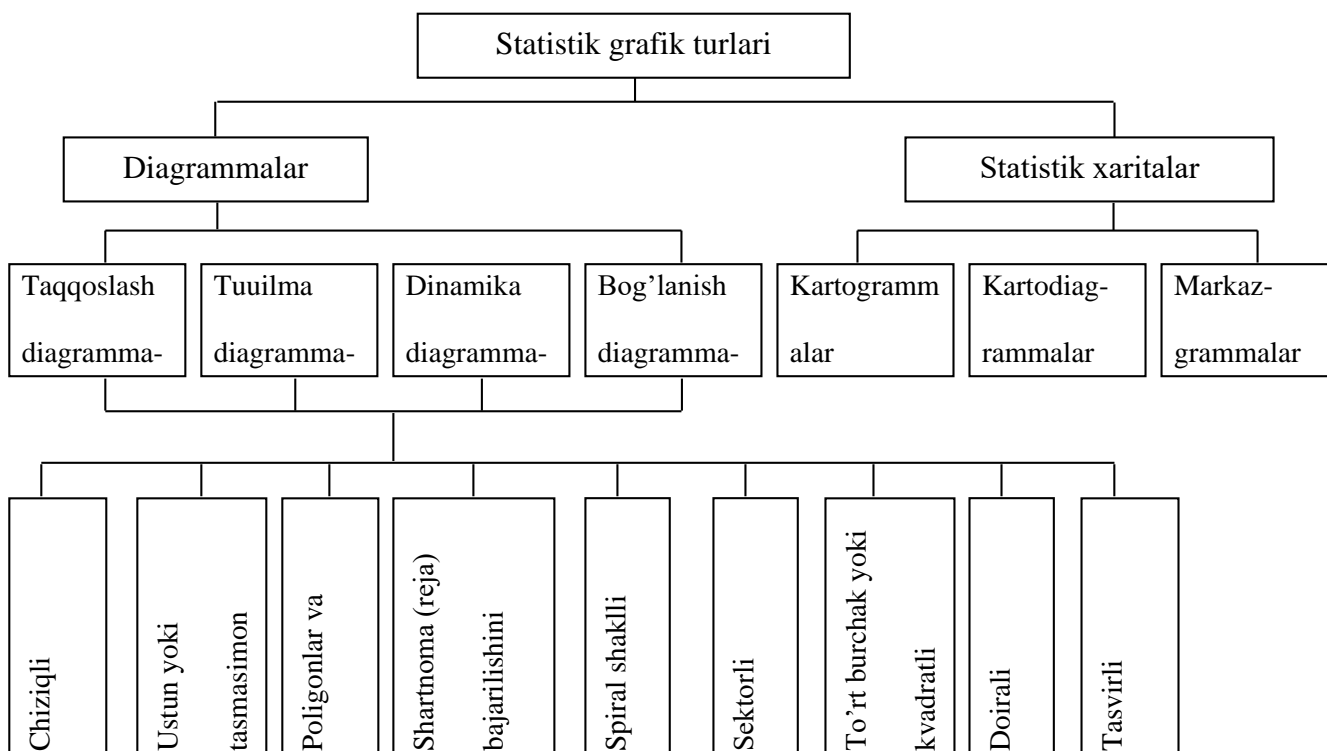
Statistikada grafiklar deganda ijtimoiy hayot haqidagi ma‘lumotlarni shartli olingan me‘yorda tuziluvchi har xil geometrik shakl va chiziqlar, predmetlarning tasvirlari (suratlari) hamda geografik xaritalarda nishonlangan shartli belgilar yordamida tasvirlash tushuniladi. Ular kishining diqqatini o‘ziga tez jalb etish bilan birga ma‘lumotlarni esda yaxshiroq saqlash, to‘laroq va chuqurroq tasavvur qilishga imkon beradi. Shuning uchun grafiklar iqtisodiy, madaniy va umuman ijtimoiy taraqqiyotning barcha sohalarida yerishilayotgan yutuqlarimizni ommalashtirishda muhim qurol vazifasini o‘taydi.

Shunday qilib, statistik ma'lumotlarni grafiklarda tasvirlash natijasida ularni soddalashtirish, ayonlashtirish, umumlashtirish, yakunlashtirish va pirovardida tasavvurimizni boyitish kabi muhim fazilatlariga ega bo'lamiz.

Bu usul turli hodisalarni taqqoslashda, ularni dinamikasi va o'zaro bog'lanishlarini tahlil qilishda, rejalarni, davlat buyurtmalarini bajarish ustidan nazoratni amalga oshirishda, o'rganilayotgan murakkab to'plamlarning tuzilishini tekshirishda, ayrim voqealarning yoyilish ko'lamini tasvirlashda qo'llanadi.

4.4. Grafiklarning turlari va asosiy elementlari

Grafiklar tuzilish shakli va qanday jarayonlarni tasvirlashi jihatidan har xil turlarga, tasnifiy guruhlariga bo'linadi. Quyida ularning turlari tasvirlangan.

4.1-tarh. Statistik grafik turlari.

Diagramma deganda statistik ma'lumotlarni geometrik shakllar yordamida tasvirlash tushuniladi. Agar ma'lumotlar shartli belgilarni geografik kartalarga tushirish yo'li bilan tasvirlansa, bunday grafiklar kartogrammalar deb ataladi. Kartodiagrammalar diagramma va kartogrammalarning aralashmasidan tashkil topadi. Bu holda geografik kartalar hodisalarning hududiy taqsimlanishiga qarab konturlarga (bo'laklarga) bo'linadi va ularda ma'lumotlarni tasvirlovchi diagrammalar keltiriladi. Kartogramma va kartodiagrammalar hodisalarning makonda (tyerritoriyada) joylanishini tasvirlashda qo'llanadi.

Grafiklarning asosiy turi diagrammalardir. Ularni tuzayotganda ko'pincha yassi geometrik shakllar va chiziqlardan foydalaniladi.

Statistik ma'lumotlarni grafiklarda tasvirlash uchun avvalo masshtab qabul qilinadi va unga qarab shkala tuziladi.

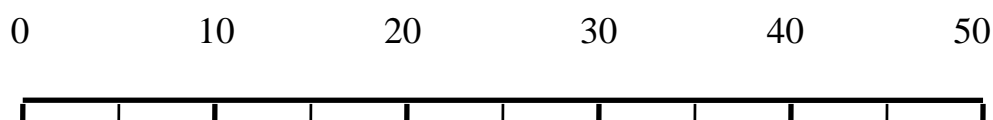
Masshtab – ko‘rsatkichlarni tekislikdagi tasviriy nisbat-larga aylantiruvchi shartli me‘yordir.

Masshtab deb sonlar bilan ifodalangan ko‘rsatkichlarni tekislikdagi tasviriy nisbatlarga aylantiruvchi shartli me‘yorga aytiladi. U o‘rganilayotgan hodisaning qanday miqdori tekislikdagi chiziqning bitta birligiga

teng deb shartli ravishda qabul qilinganligini bildiradi. Masalan, O‘zbekistonda paxta yetishtirish diagrammasini tuzayotganda 1 mln.t. paxtani 1 santimetrga teng deb qabul qilsak, bu me‘yor ushbu grafikning masshtabi hisoblanadi.

Shkala – shunday chiziqki, uning ayrim nuqtalari tasvirlanayotgan hodisaning ma‘lum miqdorlarini anglatadi.

Shkala deganda shunday chiziq tushuniladiki, uning ayrim nuqtalari tasvirlanayotgan hodisaning ma‘lum miqdorlariga teng bo‘ladi va, demak, shu miqdor deb o‘qilishi mumkin. U uchta elementdan iboratdir (4.2-tarh).

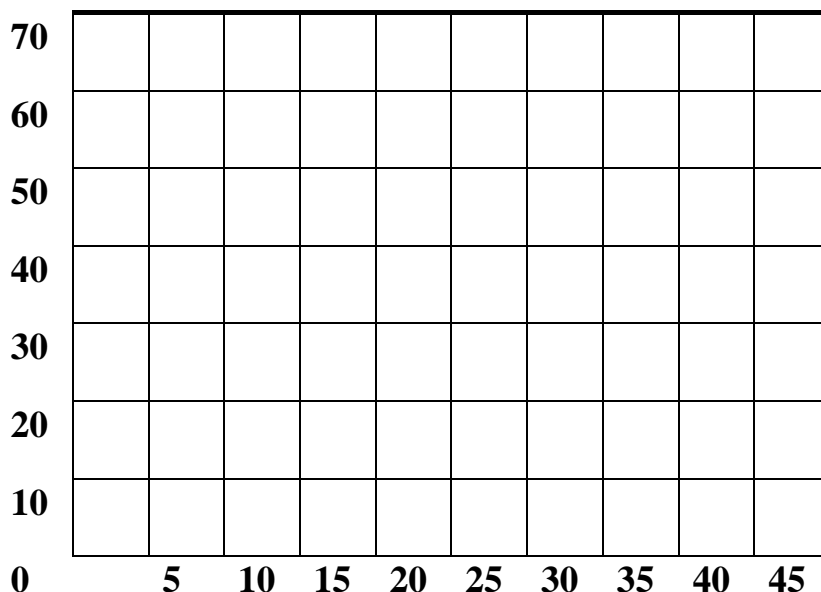
4.2-tarh. Shkala (teng me‘yorli).

- 1) shkala tayanchi deb ataluvchi chiziq;
- 2) chiziqchalar bilan nishonlanib ma‘lum tartibda shkala tayanchiga joylashgan nuqtalar;
- 3) shu nuqtalarga taalluqli sonlarni belgilovchi raqamlar.

Shkala tayanchining har bir nuqtasiga o‘rganilayotgan hodisaning ma‘lum miqdori mos keladi va, aksincha, hodisaning har bir miqdorini chiziqdagi ma‘lum nuqta ifodalaydi. Masalan: 2018 yil mamlakatda 3.8 mln. tonna paxta hosili olingan edi. Agar masshtabni, yuqorida aytilganidek, 1 sm. 1 mln tonna paxtaga teng deb olsak, u holda shkala tayanchi chizig‘ining sanoq boshlanadigan “0” nuqtasidan 3.8 sm uzoqlikda yotgan nuqtasi jami yetishtirilgan paxtani bildiradi yoki aksincha, 3.8 mln tonna paxta “0” nuqtasidan 3.8 sm olislikda yotgan nuqta orasidagi masofa o‘lchami bilan tasvirlanadi.

Shkala tayanchi to‘g‘ri chiziqdan yoki egri chiziqdan iborat bo‘lishi mumkin. Shunga qarab shkalalar to‘g‘ri chizikli va egri chizikli shkalalarga bo‘linadi. To‘g‘ri chizikli shkalaga oddiy millimetrli chizg‘ich (lineyka) misol bo‘la oladi. Soatning sifyerblati esa egri chizikli shkalaga misoldir. Ko‘p o‘lchov asboblari yoysimon egri chizikli shkalaga ega. Bundan tashqari shkalalar teng me‘yorli va o‘zgaruvchan me‘yorli bo‘lishi mumkin. Grafiklarni statistikada qo‘llayotganda odatda teng me‘yorli shkalalardan foydalaniladi. Tasvirlanayotgan miqdorlar bir-biridan keng ko‘lamda farq qilsa, grafiklarni tuzishda o‘zgaruvchan me‘yorli shkalalar ishlatiladi. Bu turdagi shkalalar qatoriga logarifmik yoki nimlogarifmik shkala kiradi. Unda shkala tayanchidagi kesmalar tasvirlanayotgan miqdorlarning logarifmlariga proporsionaldir.

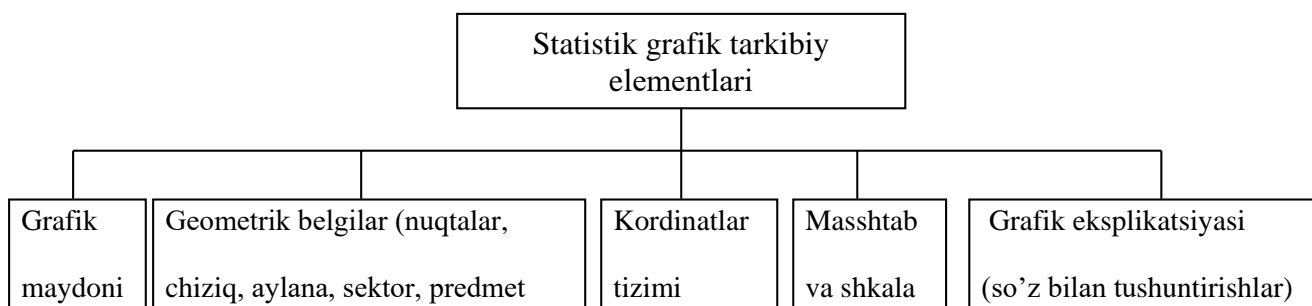
Chiziqli grafiklarni tuzayotganda odatda koordinat sistemasi yoki maydonidan foydalaniladi. Buning uchun koordinat o'qlariga shkalalar joylashtiriladi. Ayrim paytlarda shkalalar tayanchida nishonlangan nuqtalardan (ingichka) to'g'ri chiziq o'tkaziladi va natijada raqamli setka hosil bo'ladi (4.3-tarh).

4.3-tarh. Raqamli setka.

Raqamli setka statistik ma'lumotlarni grafiklarda aniqroq tasvirlash imkoniyatini yaratadi va ulardan foydalanishni birmuncha osonlashtiradi.

Quyida statistik grafiklarning tarkibiy elementlari tasvirlangan (4.4-tarh).

4.4-tarh. Statistik grafikning tarkibiy elementlari.

Endi eng muhim diagrammalarni chizish tartibi bilan yaqindan tanishib chiqaylik.

4.5. Chiziqli va yassi diagrammalar

Chiziqli va yassi diagrammalarning juda ko'p turlari mavjud bo'lib, ular orasida eng muhimlari quyidagilardan iborat.

Chiziqli diagrammalar. Bu diagrammalar eng keng tarqalgan bo'lib, ular yordamida dinamika qatorlari, hodisalar orasidagi bog'lanishlar, taqsimlanish qatorlari va shartnoma (reja)ni bajarish ko'rsatkichlari tasvirlanadi. Chiziqli diagrammalar koordinat maydoni yoki raqamli setka asosida tuziladi. Vyertikal o'qqa (ordinata o'qi) olingan masshtabda dinamika qatorining ko'rsatkichlari yoki natijaviy belgining qiymatlari nuqtachalar bilan nishonlanib joylashtiriladi. Gorizontall o'qqa (absissa o'qi)

ma'lum masshtabda qatorning davrlari (vaqtlari) yoki omil belgining qiymatlari nuqtachalar bilan nishonlanadi. Keyin o'qlardagi har qaysi nuqtachalardan qarama-qarshi o'qqa nisbatan parallel ravishda pyerpendikulyar chiziqlar o'tkaziladi. Ularning o'zaro uchrashgan nuqtalari (ordinata cho'qqilari) bir-biri bilan birlashtiriladi va natijada siniq chiziq hosil bo'ladi. Bu siniq chiziq dinamika qatorini yoki o'rganilayotgan hodisalarning o'zaro bog'lanishini tasvirlaydi.

Quyidagi ma'lumotlarni chiziqli diagramma shaklida ifodalaylik.

4.2-jadval

Mamlakatda 2012-2018 yillarda yetishtirilgan paxta va don yalpi hosili

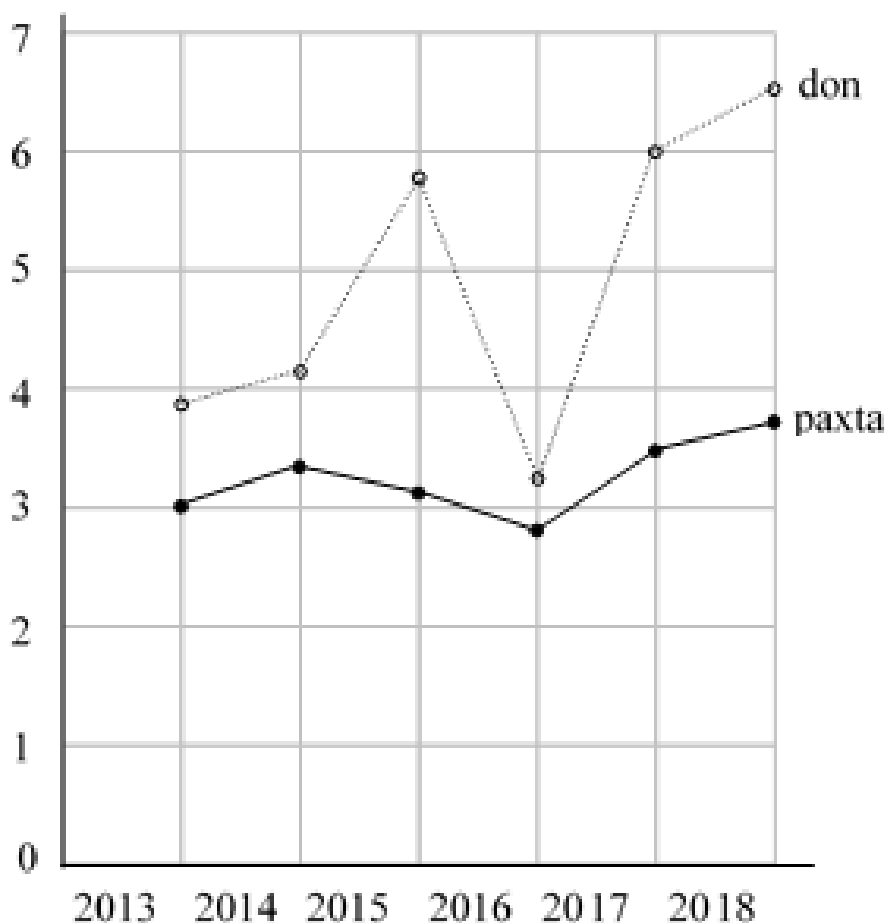
ming. tonna

Yillar Ko'r- satkichlar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Paxta	3537	3728	3601	3683	3401	3402	3443
Don	5868,8	6401,8	6546,7	6643,1	6735,1	7391,6	7447,1

Koordinat sistemasini chizib, vyertikal o'qqa paxta va don yalpi hosilini, gorizontol o'qqa esa yillarni joylashtiramiz. Agar masshtab qilib davrlar uchun 1 sm : 1 yilga, ko'rsatkichlar uchun esa 1 sm : 1 mln. t. paxta va donga teng deb olsak, u holda yuqoridagi ma'lumotlar absissa va ordinata o'qlarining shkalalarida quyidagi nuqtachalar bilan ifodalanadi:

Yillar (sm)	1	2	3	4	5	6	7
Paxta	3,5	3,7	3,6	3,6	3,4	3,4	3,5
Don	5,8	6,4	6,5	6,6	6,7	7,3	5,8

Bu nuqtachalarni tegishli o'qlarda nishonlab, ulardan pyerpendikulyar chiziqlar o'tkazamiz, keyin ularning o'zaro kesishgan joyidagi nuqtalarni birlashtirib, 4.1-rasmdagi paxtachilik va don yetishtirishga tegishli siniq chiziqlarni hosil qilamiz.

Masshtab: 1 sm-1

mln.t.

4.1-grafik. O‘zbekistonda paxta va don yetishtirishning o‘shishi.

Chiziqli diagrammada bir nechta hodisa dinamikasini ham tasvirlash mumkin. Bu holda siniq chiziqlar har xil rang bilan yoki bir-biridan ajralib turadigan ko‘rinishda (yo‘g‘on chiziq, ingichka, punktir va h.k) chizilishi kerak (4.1-rasm).

Dinamika qatorlarini chiziqli diagramma shaklida tasvirlayotganda shuni esda saqlash lozimki, grafikning ko‘rimli va oson tushunarli bo‘lishi uchun masshtabni to‘g‘ri olish muhim ahamiyatga ega.

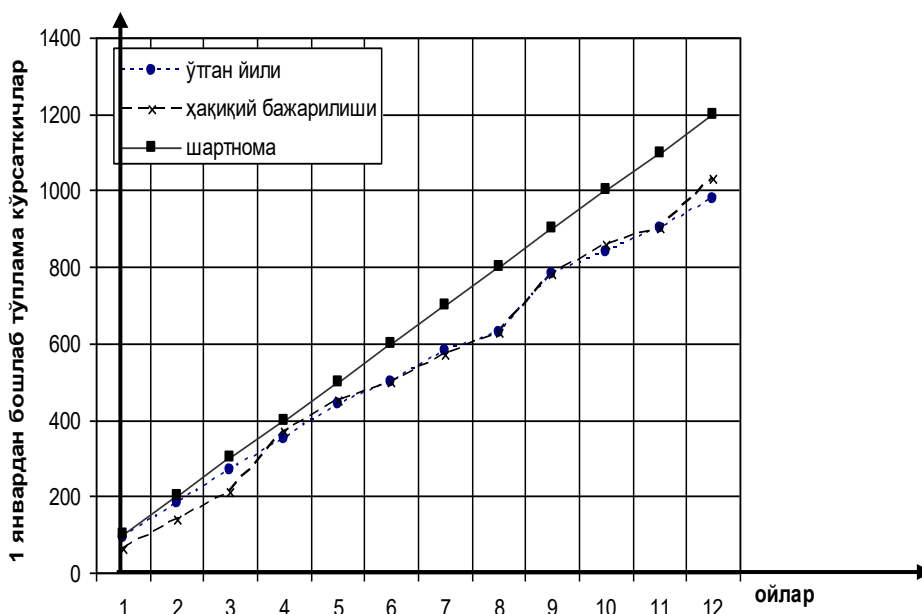
Agar davrlar uchun olingan masshtab juda kichik bo‘lsa, u holda diagramma sur‘ati, ya‘ni taraqqiyot qonuniyatini buzib, sun‘iy tarzda kuchaytirib aks ettiradi. Ushbu masshtab haddan tashqari katta olinganda esa, aksincha, o‘shish sur‘ati sun‘iy ravishda so‘nish tarzida gavdalanadi. Demak, bu ham maqsadga muvofiq emasdir.

Shuning uchun masshtabni shunday belgilash kerakki, u ko‘rsatkichlar orasidagi proporsionallik va nisbatlarni to‘la va aniqroq tasvirlash imkoniyatini tug‘dirsin.

Chiziqli diagramma yordamida shartnomalarni bajarish sur‘atlarini aniqlash va analiz qilish ham mumkin. Bu holda vyertikal (ordinata) o‘qqa shartnomada ko‘zlangan topshiriqlar bilan haqiqatda bajarish ko‘rsatkichlari hamda o‘tgan davrda yerishilgan darajalar joylashtiriladi (4.2-grafik).

4.3-jadval

Shartnomani bajarish ko'rsatkichlari (yanvardan boshlab to'plama shaklda)

Oylar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
O'tgan yili	90	180	270	350	440	500	580	630	780	840	900	980
Haqiqiy bajarilishi	60	140	210	370	450	500	570	630	780	860	900	1030
shartnoma	100	200	300	400	500	600	700	800	900	1000	1100	1200

4.2-grafik. Shartnomani bajarish diagrammasi.

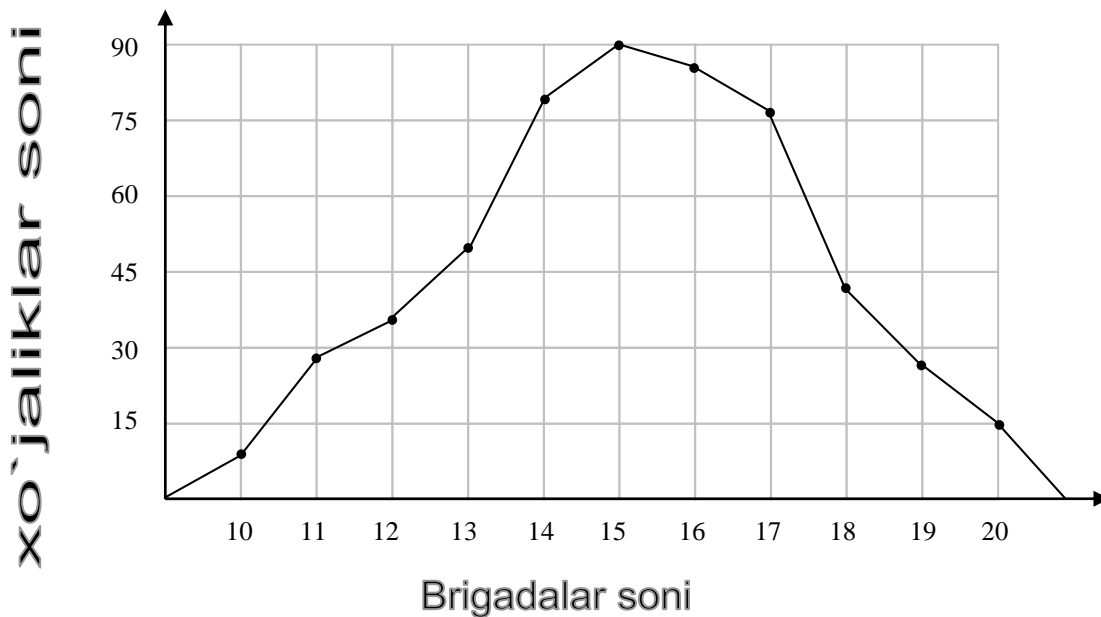
Chiziqli diagramma yordamida variatsion qatorlar ham tasvirlanadi. Bu holda gorizonttal o'qqa qatorning asoslari (variantalar), ya'ni o'zgaruvchan belgi qiymatlari, vyertikal o'qqa esa ularning uchrashish sonlari (ayni qiymatga ega bo'lgan obtektlar soni) joylashtiriladi. Diskret variatsion qatorlar uchun tuzilgan diagramma taqsimot poligoni deb ataladi. 4.3-grafik shirkat ho'jaliklarining paxtachilik brigadalar soniga qarab taqsimot poligon shaklida tasvirlangan.

4.4-jadval

Fermer xo'jaliklarining paxtachilik brigadalar soni bo'yicha taqsimoti

Brigadalar soni	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Xo'jaliklar soni	8	28	36	55	79	90	85	76	40	25	17
Shkala	0.8	2.8	3.6	5.5	7.9	9.0	8.5	7.6	4.0	2.5	1.7

Masshtab: 1 sm:10 shirkat xo'jaligi

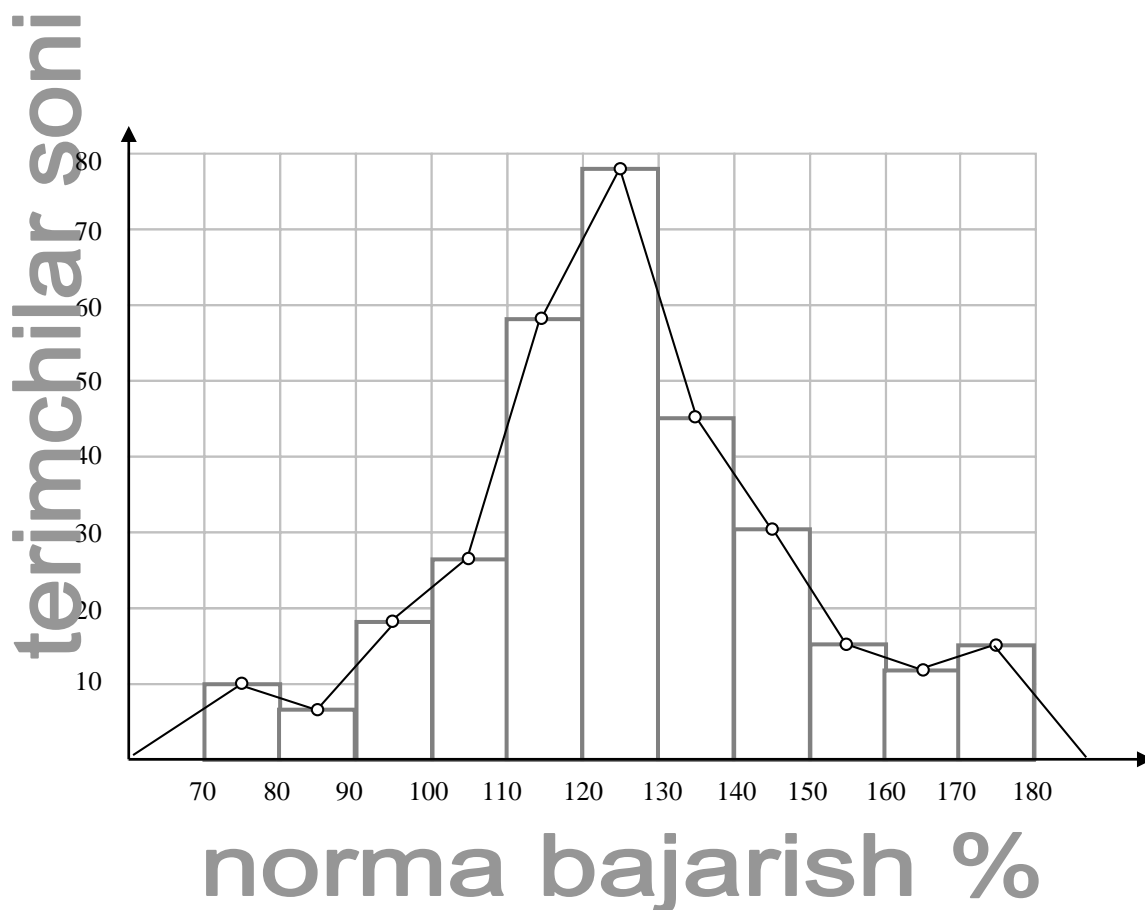
4.3-grafik. Fermer xo'jaligi paxtachilik brigadalar soni bo'yicha taqsimlanish poligoni.

Intyervalli (oraliqli) variatsion qatorlar uchun tuzilgan diagramma esa taqsimot gistogrammasi deb yuritiladi. 4.4-grafikda O'zbekiston fermer xo'jaliklarida paxta tyerimchilarining kundalik tyerim normasini bajarish darajasi bo'yicha taqsimlanishi taqsimot gistogrammasi shaklida tasvirlangan.

4.5-jadval

Paxta tyerimchilarning kunlik tyerim normasini bajarish darajasi bo'yicha taqsimoti

Norma bajarish rishfoiz	Tyerimchilar soni
70-80	10
80-90	6
90-100	18
100-110	27
110-120	58
120-130	78
130-140	45
140-150	30
150-160	15
160-170	12
170-180	15

4.4-grafik. Paxta tyeruvchilarning norma bajarish bo‘yicha taqsimotining gistogrammasi.

Chiziqli diagrammalar ko‘pincha sinq chiziq shaklida tuziladi. Ammo murakkab hodisa va jarayonlarni o‘rganishda bu shakl har doim qo‘l kelavyermaydi. Ayrim hollarda chiziqli diagrammani spiral shaklida tuzish maqsadga muvofiqdir.

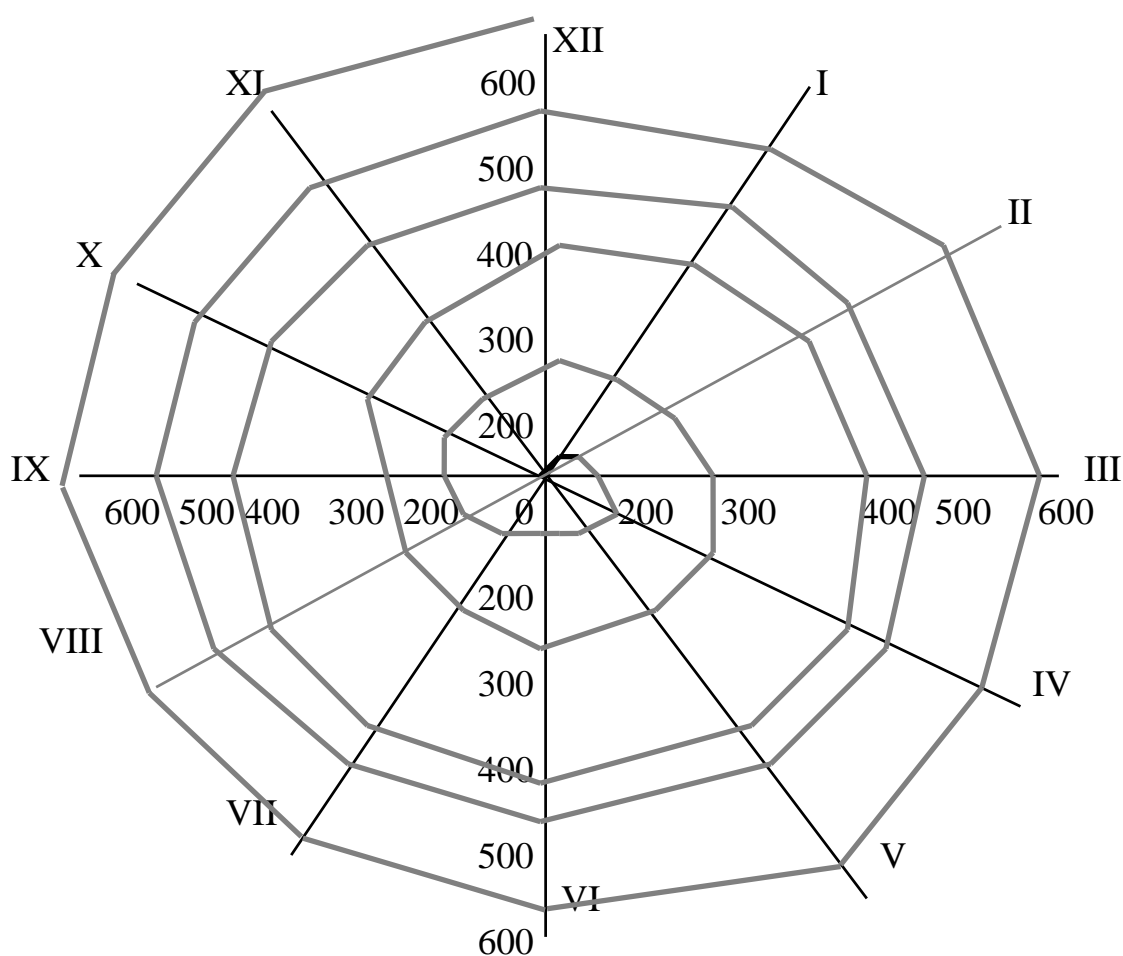
Spiral shaklli diagrammalar o‘rganilayotgan to‘plamning umumiy o‘zgarishi bilan bir vaqtda uning tarkibiy qismlarining o‘zgarishini ham tasvirlash yoki hodisaning davrma-davr (masalan, yilma-yil) o‘zgarishi bilan bir yo‘la har bir davr ichidagi (masalan, oyma-oy) o‘zgarishini ham aks ettirish zarur bo‘lganda qo‘llaniladi.

Bunday diagrammani tuzish uchun yagona markazdan teng burchak bilan har yoqqa tarqaluvchi bir dasta to‘g‘ri chiziqlar chiziladi. Ularning soni to‘plam qismlarining soniga yoki davr (yil) ichidagi vaqtlar (oylar) soniga teng bo‘lishi kerak. Demak, har bir to‘g‘ri chiziq to‘plamning ayrim qismini yoki davr (yil) ichidagi aniq vaqtni (oy) anglatadi.

Bu to‘g‘ri chiziqdarga olingan masshtab bilan o‘rganilayotgan hodisaning tegishli vaqtlardagi (oylardagi) ko‘rsatkichlari yoki to‘plam ayrim qismlarining miqdorlari nuqta bilan nishonlanadi. Keyin nuqtalar bir-biri bilan to‘g‘ri chiziq yordamida ulanadi va natijada spiral hosil bo‘ladi. 4.5-grafikda 2014-2018 yillarda O‘zbekiston iste‘mol narxlari ning oylar bo‘yicha o‘sishi spiral shaklida tasvirlangan.

O'zbekiston iste'mol narxlari indeksi

		2014	2015	2016	2017	2018
Yanvar	1	116,9	228,5	381,2	465,1	598,2
Fevral	2	137,7	234,6	899,9	478,2	616,2
Mart	3	148,4	240,0	410,8	487,7	631,0
Aprel	4	173,2	263,0	440,0	497,0	645,5
May	5	184,0	270,4	452,8	503,9	657,7
Iyun	6	180,1	270,7	438,7	495,9	641,7
Iyul	7	180,3	262,3	437,4	504,3	637,2
Avgust	8	181,6	265,2	434,8	506,3	655,6
Sentyabr	9	190,3	272,3	436,1	511,9	671,9
Oktyabr	10	200,4	284,3	439,2	527,8	684,6
Noyabr	11	208,6	314,2	446,6	547,8	701,7
Dekabr	12	217,0	356,6	454,7	572,5	720,6

4.5-grafik. O'zbekistonda 2014-2018 yillarda iste'mol tovarlar va xizmatlari narxlari spirali (burama chizig'i).

Ustun (yoki tasma) shaklli diagrammalar. Ustun (yoki tasma) shaklli diagrammalar statistik ma'lumotlarni ko'rimli qilib tasvirlashning eng oddiy usulidir. Ular har xil ko'rsatkichlarni taqqoslash, murakkab hodisalarning tuzilishi va ularning zamonda (vaqtda) o'zgarishini tasvirlash uchun xizmat qiladi. Ustun (yoki tasma) shaklli diagrammalarda statistik ma'lumotlar vyertikal yoki gorizontal joylashtirilgan to'g'ri to'rtburchak ko'rinishida tasvirlanadi. Bunday diagrammalarni tuzish tartibi bilan quyidagi misolda tanishib chiqaylik.

4.7-jadval

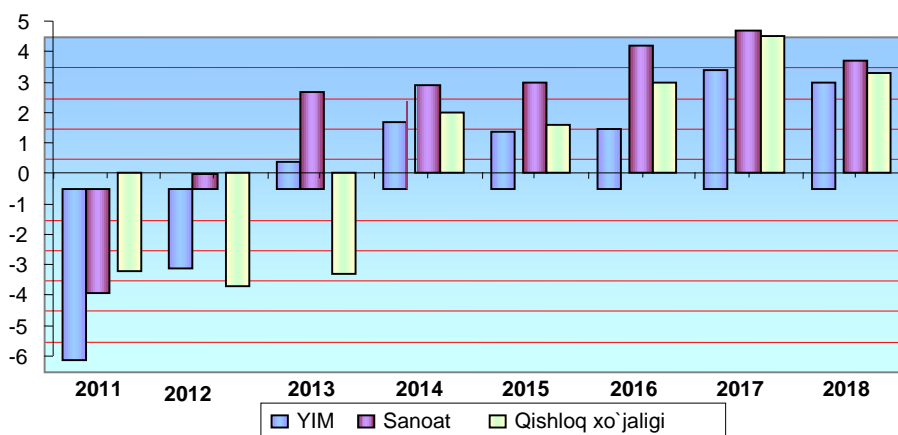
N-mamlakatda yalpi ichki mahsulot va uning tarkibiy qismlarining yillik o'sish sur'atlari (oldingi yilga nisbatan foiz da)

Yillar	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
YIM	-11,1	-5,2	1,7	4,4	3,8	4,0	7,7	7,0
Sanoat	-6,7	0,9	6,3	5,8	5,9	8,3	9,4	7,3
Qishloq xo'jaligi	-6,4	-7,4	-6,5	4,0	3,1	6,0	8,9	6,6

Bu ma'lumotlarni grafikda tasvirlash uchun masshtab belgilaymiz. Aytaylik, masshtab qilib 1 sm:2foiz ga olsak, u holda ma'lumotlar shkalada quyidagi nuqtalar bilan ifodalanadi(sm):

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
YIM	-5,6	-2,6	0,9	2,2	1,9	2,0	3,9	3,5
Sanoat	-3,4	0,5	3,2	2,9	3,0	4,2	4,7	3,7
Qishloq xo'jaligi	-3,2	-3,7	-3,3	2,0	1,6	3,0	4,5	3,3

Koordinat sistemasini chizib, vyertikal o'qqa masshtab bo'yicha shkalaga asoslanib o'sish sur'atlarini, gorizontal o'qqa esa mahsulot turlari bilan yillarni joylashtiramiz. Har qaysi yil uchun to'rttadan kengligi 0.5 sm va bo'yi yuqoridagi jadval ma'lumotlariga teng qilib gorizontal o'qda ustunlar chizamiz(4.6-grafik).

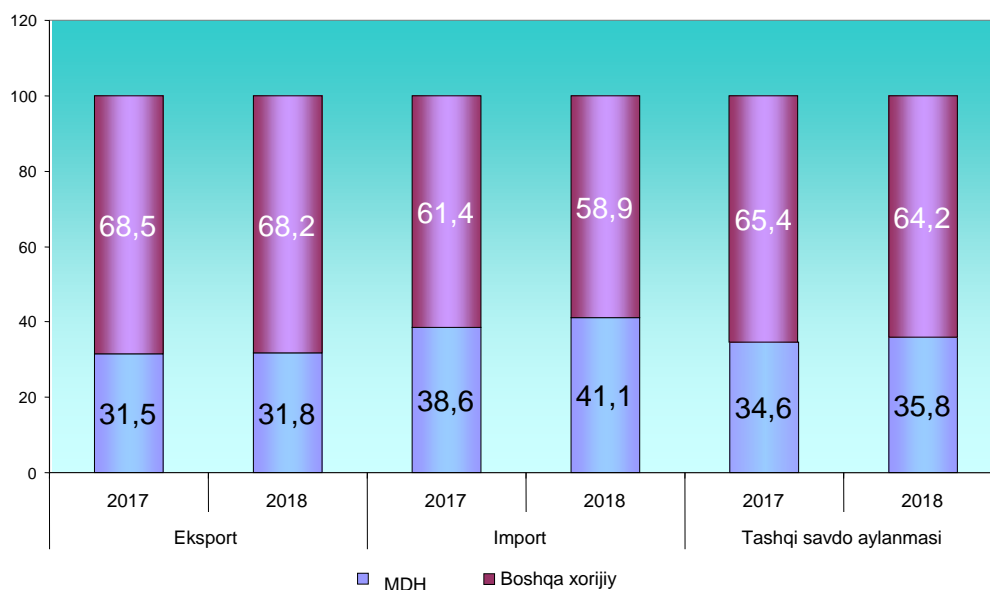
4.6-grafik. N-mamlakatning 2011-2018- yillarda yalpi ichki mahsulot va uning tarkibiy qismlari – sanoat va qishloq ho'jalik mahsulotining yillik qo'shimcha o'sish sur'ati (oldingi yilga nisbatan foizfoiz)

Turli mamlakatlarni tasvirlovchi ustunlar bir-biridan ajralib turishi uchun ularni har xil ranglarga bo'yash kerak. Ustunlarni bir-biridan ochib tuzish ham mumkin. Bu holda ularning oralig'i teng bo'lishi lozim. Ularga tegishli ma'lumotlarni yozib qo'yish tavsiya etiladi. Ustunlarning kengligi hamma obyektlar va yillar uchun bir me'yorda bo'lishi shart. Ustun shaklli diagrammada murakkab hodisalarning strukturasi tasvirlash mumkin(4.7-grafik).

4.8-жадвал.

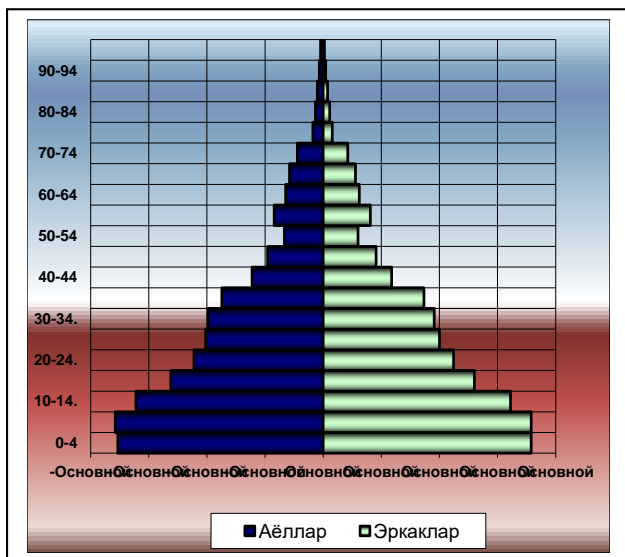
2017-2018 yillarda N-mamlakat tashqi savdo aylanmasining mamlakat guruhleri bo'yicha taqsimoti

Mamlakatlar guruhi	Eksport		Import		Tashqi savdo aylanmasi	
	2017	2018	2017	2018	2017	2018
MDH	31,5	31,8	38,6	41,1	34,6	35,8
Boshqa xorijiy	68,5	68,2	61,4	60,9	65,4	64,2
Jami	100	100	100	100	100	100

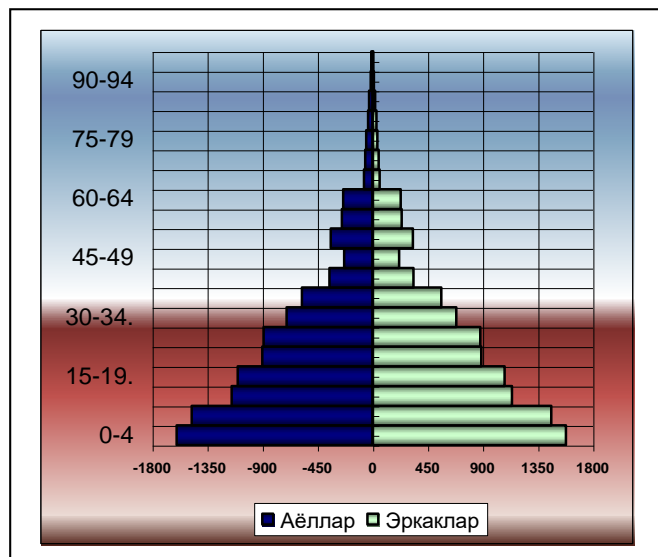

4.7-grafik. N-mamlakat tashqi savdosida 2017-2018- yillarda MDH va xorijiy mamlakatlarning salmog'i (yakunga nisbatan foiz hisobida)

Tasmasimon diagramma ham ustun diagrammaga o'xshab tuziladi. Bu holda ustunlar yotqizilgan holda tasvirlanadi. Tasmasimon diagrammalar orqali aholining yosh-jinsiy tuzilishini piramida shaklida tasvirlash mumkin. Quyida N-mamlakat aholisining jinsiy-yosh tarkibi 2013-2018- yillar uchun piramida shaklida tasvirlangan.

2013

2018

4.7a-grafik. 2013-2018- yillarda N-mamlakat aholisining jinsiy-yosh tarkibi piramidasi.

4.6. Sektorli diagrammalar.

Sektorli diagramma bo'laklarga ajratilgan doiradan iborat bo'lib, ularning kattaligi tasvirlanuvchi sonlarga mos keladi. Bunday diagrammalar yordamida murakkab hodisalarning tarkibiy qismlarga taqsimlanishi, ya'ni ularning strukturasi tasvirlanadi. Ular quyidagi tartibda tuziladi. Doira chizilib, uni o'rganilayotgan to'plamning umumiy yig'indi soni (100 foiz) deb qabul qilinadi. Keyin esa tarkibiy qism sonlariga proporsional holda doira sektorlarga bo'linadi. Buning uchun sektorlarning markaziy burchaklari topilib, transportir yordamida ular doirada belgilanadi. Agar butun va bo'lak sonlar absolut miqdorda ifodalangan bo'lsa, markaziy burchaklarni aniqlash uchun 360° ni umumiy butun songa bo'lib, masshtab belgilanadi va uni ketma-ket bo'lak sonlarga ko'paytiriladi. Agarda hodisaning tuzilishi tuzilmaviy nisbiy miqdorlar bilan ifodalangan bo'lsa (umumiy to'plam 100foiz deb olinib, uning ayrim qismlari jamiga nisbatan foizda hisoblangan), u holda masshtab $3,6^{\circ}$ ga teng ($360^{\circ} : 100$ foiz) bo'lib, ayrim qismlarning salmog'i (foiz da hisoblangan) unga ko'paytiriladi.

Sektorli diagrammani tuzish tartibi bilan quyidagi misolda tanishib chiqaylik.

Кимё ва нефт-кимё саноати

Машинасозлик

Ёқилғи

Металлургия

Енгил саноат

Озиқ-овқат

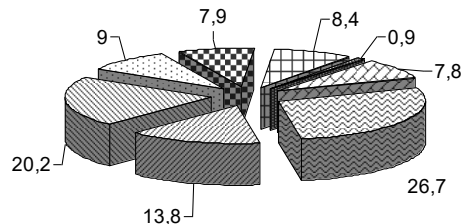
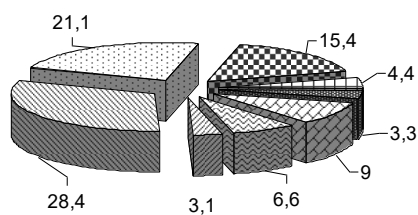
Қурилиш материаллари

Бошқа тармоқлар

2013 yil

foizda

2018 yil

4.9-jadval

N-mamlakat iqtisodiyotida o'zlashtirilgan chet el investitsiya va kreditlarning tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishi (jamiga nisbatan foiz hisobida)

Tarmoqlar	Jamiga nisbatan, foiz		Shkala, gradus hisobida	
	2013	2018	2013	2018
Kimyo va neft-kimyo sanoati	6,6	26,7	23,8	96,1
Mashinasozlik	3,1	13,8	11,2	49,7
Yoqilg'i	28,4	20,2	102,2	72,7
Metallalurgiya	21,1	9,0	76,0	32,4
Yengil sanoat	15,4	7,9	55,4	28,4
Oziq-ovqat	4,4	8,4	15,8	30,2
Qurilish materiallari	3,3	0,9	11,9	3,2
Boshqalar	9,0	7,8	32,4	28,2
Jami	100	100	100	100

Bu ma'lumotlarni sektorli diagramma shaklida tasvirlash uchun 2 ta teng radiusli doiralarda chizib, har birini tegishli yil ma'lumotlariga mos ravishda sektorlarga bo'lamiz. Buning uchun tarmoqlar salmog'i haqidagi ko'rsatkichlarni $3,6^0$ ga ko'paytirib, sektorlarning markaziy burchaklarini aniqlaymiz. Keyin esa har bir tarmoq uchun sektorni transportir yordamida tegishli yil doirasida belgilaymiz. (4.8-grafik).

Sektorli diagrammalar qiyo siy jihatdan jozibali bo'lishi uchun doiralarni bir-biridan teng olislikda joylash, ularning markazlarini bir to'g'ri chiziqda ifodalash va shu chiziqdan yo'nalgan holda tarmoqlarning (qismlarning) jiddiy ketma-ketligini ta'minlab, tegishli markaziy burchaklarni belgilash hamda sektorlarni har xil ranglarga bo'yash yoki shtrixlash lozim.

4.7. Kvadrat va doira shakldagi diagrammalar

Bu diagrammalar yassi diagrammalar turkumiga kiradi va qator kvadrat yoki doiralardan iborat bo'lib, ularning har biri o'z maydoni bilan tasvirlanuvchi hodisa miqdorini ifodalaydi. Bunday diagrammalar dinamika qatorlarini tasvirlash va bir vaqt (davr) ga tegishli miqdorlarni solishtirish maqsadida tuziladi. Kvadrat shaklli diagrammalarni tuzish uchun tasvirlanuvchi miqdorlarni kvadrat ildizlardan chiqariladi va so'ngra tomonlari olingan natijalarga proporsional qilib kvadratlar chiziladi. Doira shaklli diagrammalar ham shu tartibda tuziladi. Ammo bu holda radiuslari tasvirlanuvchi miqdorlarni kvadrat ildizlardan chiqarish natijasida olingan miqdorlarga proporsional bo'lgan doiralarda chiziladi. Quyidagi ma'lumotlarni kvadrat va doirali diagramma shaklida tasvirlaylik.

4.10-jadval

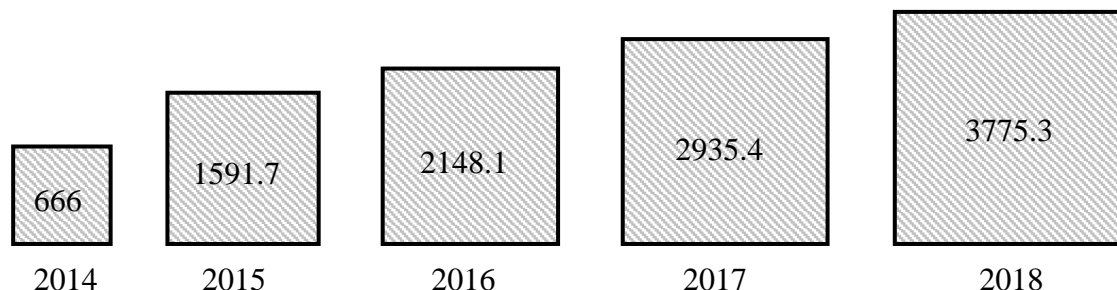
N-mamlakatda fermer ho'jaliklarining rivojlanishi

Yillar	2014	2015	2016	2017	2018
Ho'jalik soni (ming)	31,1	72,4	87,6	101,9	107,8
Umumiy maydoni (ming ga)	666	1591,7	2148,1	2935,4	3775,3
1 ho'jalik o'rtacha yyer maydoni (ga)	21,4	22,0	24,5	28,2	29,3

Umumiy maydon haqidagi ma'lumotlarni kvadrat ildizdan chiqarib quyidagi natijalarga ega bo'lamiz:

$$\sqrt{666} = 25,8; \sqrt{1591,7} = 39,9; \sqrt{2148,1} = 46,3; \sqrt{2935,4} = 54,2; \sqrt{3775,3} = 61,4.$$

Mashtab qilib 1 sm ni 20 deb olsak, u holda tomonlari томонлари 1,29 sm; 2,00sm; 2,32 sm; 2,71 sm va 3,07 sm teng kvadratlar chizamiz (4.9-grafik).

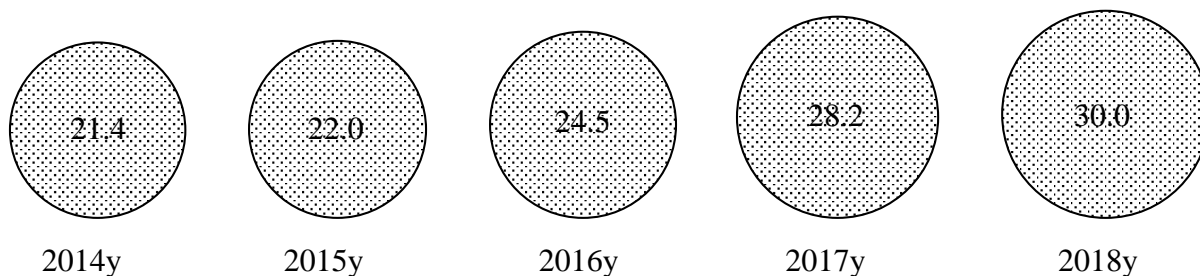
4.9-grafik. N-mamlakatda fermer ho'jaliklariga biriktirilgan yer maydonining o'sishi.

O'rtacha bir fermer xo'jaligi yyer maydoni haqidagi ma'lumotlarni kvadrat ildizdan chiqarsak:

$$\sqrt{21,4} = 4,63; \sqrt{22,0} = 4,69; \sqrt{24,5} = 4,91; \sqrt{28,2} = 5,31; \sqrt{30,0} = 5,47.$$

Mashtab qilib 1 sm:4 olsak, u holda 1,16 sm; 1,17 sm; 1,23 sm; 1,33 sm va 1,37 sm qilib doiralar chizamiz (4.10-grafik).

4.10-grafik. N-mamlakatda o'rtacha 1 fermerga biriktirilgan maydonning o'sishi.

4.8. Tasvirli (figurali) diagrammalar

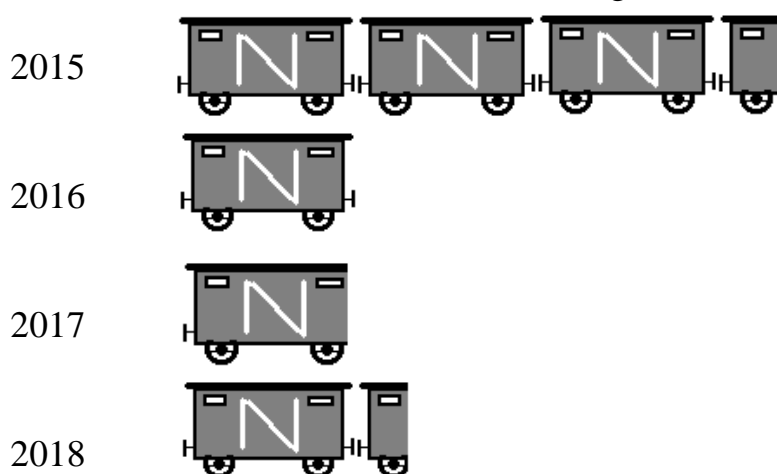
Grafiklarning ta'sirchanligini kuchaytirish uchun diagrammalar o'rganilayotgan hodisalarning tasvirlari (suratlari) ni chizish yo'li bilan tuziladi. O'lchov birligi qilib shartli ravishda tasvirlanayotgan hodisa surati (figurasi) olinadi. Masalan, temir yo'lda yuk aylanmasining o'sishini tasvirlash uchun yuk vagonlari chiziladi. Buning uchun 1 ta vagon qanchadir yuk aylanmasi hajmini bildiradi deb belgilab, tasvirlanuvchi ma'lumotlarni shu mashtabga bo'lib, chizilishi kerak bo'lgan vagonlar soni aniqlanadi. O'zbekistonda temir yo'l yuk aylanmasining ortishi quyidagi ma'lumotlar bilan ifodalangan:

N-mamlakatda temir yo‘lida yuk aylanmasining dinamikasi

Ko‘rsatkichlar	2015	2016	2017	2018
Mlrd.t/km	56,5	16,9	15,0	20,5
Shartli vagon soni	3,3	1	0,9	1,20

Bitta vagon 16,9 mlrd. t/km yuk aylanmasini bildiradi deb belgilasak, u holda yuqoridagi ma’lumotlarni tasvirlash uchun 2015 yil - 3,3 vagon, 2016 - 1,0 vagon, 2017 yil - 0,9 vagon, 2018 yil - 1,2 vagon (4.11-grafik).

Masshtab: 1 vagon - 16,9 mlrd. t/km

4.11-grafik. N-mamlakatda temir yo‘lida yuk aylanmasining dinamikasi (mlrd.t/km)

4.9. Statistik xaritalar

Jo‘g‘rofiy tuzilishga ega bo‘lgan statistik qarorlar statistik xarita shaklida tasvirlanadi. Bu xaritalar o‘rganilayotgan hodisalarning hududiy taqsimlanishida qanday xususiyat va qonuniyatlar mavjudligini oydinlashtiradi. Ular ishlab chiqaruvchi kuchlarni iqtisodiy mintaqalar bo‘yicha joylashtirish va rivojlantirish masalalarini o‘rganishda, iqtisodiy resurslardan foydalanishni hududiy kesimda qarab bu boradagi miqdoriy nisbatni va qonuniyatlarni belgilashda juda qo‘l keladi.

Statistik xaritalar iqtisodiy jo‘g‘rofiy xaritalardan farq qiladi. Iqtisodiy-jo‘g‘rofiy xaritalar ishlab chiqaruvchi kuchlarni sifat jihatdan tavsiflab va chamalab (baholab), ularning jo‘g‘rofiy joylanishini katta aniqlik bilan mufassal tavsiflaydi. Statistik xaritalar esa shu masalalarga oid statistik ma’lumotlarni umuman hududiy kesimda fazoviy miqdoriy nisbatlarni yaqqolroq tasavvur qilishga imkon beradi. Demak, iqtisodiy jo‘g‘rofiy xaritalar iqtisodiy resurslarning joylanishini sifat tomondan ta’riflab bersa, statistik xaritalar esa uni miqdor jihatidan ifodalaydi. Bu o‘rinda statistik xaritalarni, umuman jo‘g‘rofiy kesimda tuzilgan statistik jadvallar mazmunini tasviriy ifodalash deb ta’riflash mumkin bo‘lar edi. Ammo ular bunday

jadvallarga nisbatan bir muncha syermazmundir, chunki tasviriy til jadval tiliga qaraganda jo'g'rofiy jadvallarda ifodalangan miqdor va nisbatlarni fazoda belgilab olish uchun yaxshiroq moslashgandir. Demak, statistik xaritalar jo'g'rofiy tartibda tuzilgan jadvallarni zo'raytirib beradi.

Statistik xarita shunday konturli jo'g'rofiy xaritaki, unda faqat ma'muriy bo'linmalarining konturlari (ayrim hollarda yana suv artyeriyalari) mavjud bo'lib, ular chegarasida statistik ma'lumotlar shartli belgilar bilan tasvirlanadi.

Statistik xaritalar ko'zlangan maqsad va vazifalarga qarab uch turga – xaritogramma, xaritodiagramma va markazgrammalarga bo'linadi. Agarda biror hodisaning hududlar bo'yicha taqsimlanishini tasvirlash zarur bo'lsa, u holda xaritogramma qo'llaniladi. Ammo maqsad ayrim mintaqalarni berilgan belgilar asosida to'laroq ta'riflashdan yoki mintaqalararo aloqalarni tasvirlashdan iborat bo'lsa, u holda xaritodiagramma tuziladi.

Xaritogramma – shunday statistik xaritaki, unda o'rganilayotgan hodisaning hududiy taqsimlanishi uning ma'lum oraliqdagi qiymatlariga moslab olingan shartli belgilar (shtrixlar, rang, nuqtalar va h.k.) bilan tasvirlanadi.
--

Xaritogramma - shunday statistik xaritaki, unda o'rganilayotgan hodisaning hududiy taqsimlanishi uning ma'lum oraliqdagi qiymatlariga moslab olingan shartli belgilar (shtrixlar, rang, nuqtalar va h.k.) bilan tasvirlanadi. Bu belgilar har bir bo'linma konturi ichiga ko'rsatkichning qiymatiga qarab joylashtiriladi. Xaritogramma tusli va nuqtali turlarga bo'linadi.

Hodisaning intensivligini (masalan, aholi zichligi) hududlar bo'yicha taqsimotini ta'riflovchi qatorlar tusli xaritogramma ko'rinishida tasvirlanadi.

Bu holda tasvirlanayotgan miqdorlarning yig'indisi iqtisodiy mazmunga ega emasdir. Demak, shunday hollarda tusli xaritogrammalarni tuzish mumkin.

O'rganilayotgan hodisaning ayrim hududlarda tarqalishi, ya'ni uning tumanlar bo'yicha taqsimlanishi nuqtali xaritogrammalar shaklida tasvirlanadi. Bu holda tasvirlanayotgan miqdorlar (sonlar)ning yig'indisi iqtisodiy mazmunga egadir. Faqat shunday holatda nuqtali xaritogrammalarni tuzish mumkin.

Markazgrammalar deganda jadvallar to'la holda joylashtiriladigan xaritogrammalar tushuniladi. Masalan, viloyatlar bo'yicha aholi dinamikasi haqidagi ma'lumotlarni statistik-jo'g'rofiy jihatdan tasvirlash uchun bunday markazgrammalar tuzish mumkin. Bu holda konturli xaritalarda ma'lumotlar tegishli hududiy bo'linmalar (viloyatlar) bo'yicha tasvirlanadi.

Asosiy tushunchalar va atamalar

Statistik jadval, jadval egasi va kesimi, jadval oddiy, jadval guruhiy, jadval kombinatsion, statistik grafiklar, masshtab va shkala, diagramma ustun va tasma shaklli, diagramma siniq chiziqli, diagramma buramali(spyeralli), diagramma sektorli, diagramma yuzali, diagramma qiyofali, xaritogramma, xaritodiagramma va markazgramma.

Qisqacha xulosalar

1. Statistik ma'lumotlar jonsiz sonlar ustuni va qatorlari bo'lib, ularning orqasida yashirinib yotgan hodisalarni bilish, ular o'rtasidagi o'zaro aloqalarni anglash va

rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash ma'lumotlardan foydalanuvchi shaxslarning ularni o'qiy olish, sonlar tilini bilish qobiliyatiga bog'liq. Statistikaning vazifasi esa ularga barcha qulay sharoitlarni tug'dirib ko'maklashishdan iborat. Bu jarayonda uning zimmasiga tushadigan yukni tovar bozorida faoliyat qilayotgan savdogarning vazifasiga qiyoslash mumkin. Bozorda o'z molini xaridorgir qilib ko'rsatish maqsadida sotuvchi uni to'la ma'noda tovar qilib e'tirof etishga, ya'ni barcha oliy omonlarini ko'rsatishga intilganidek, statistik ham o'z faoliyatining mahsuli bo'lmish ma'lumotlarni yaqqol, ko'rkam, jozibali qilib, barcha mantiqiy-mazmuniy tomonlarini oydinlashtirib taqdim etishi kerak. Shu maqsad uchun statistik ma'lumotlarni jadvallar shaklida ifodalash va grafikda tasvirlash xizmat qiladi.

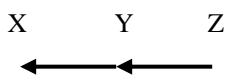
2. Jadvallar statistik ma'lumotlarni ixcham shaklda, o'ziga xos xususiyat va bog'lanishlarni yaqqol qilib taqdim etish imkoniyatini bersa, statistik grafiklar ularni ko'rkam, jozibali, o'ziga tortuvchan, o'zaro nisbatlari, o'xshashlik va farqlarini ko'zga ilinarli qilib tasvirlaydi. Natijada son tilini bilish, ularni o'qish va talqin etish osonlashadi.

3. Jadval va grafiklarni tuzish san'atdir, ammo samarali ilmiy vosita sifatida ular xizmat qilishi uchun bu san'atdan to'g'ri foydalana bilish lozim. Sonlar bilan ishlashni bilmaydigan shaxslarga ular, qanchalik yaxshi ishlov berilgan bo'lmasin, juda oz ma'no kasb etadi yoki butunlay hech narsani anglatmasligi mumkin. Statistik raqamlar bilan birinchi to'qnashishdayoq, ular sarosimaga tushib qoladi. Agarda buning ustiga biror kimsa tezroq uqdirish maqsadida bu sonlarni hadeb qayta-qayta eslatib turadigan bo'lsa, parokandalik vaziyati yanada kuchayadi. Bunday holatlarda odam jadvalning ma'lum qismigagina e'tibor qilishga moyil bo'ladi, undan biror ma'no chiqarishga intiladi, ammo bu holda urg'u belgisini noo'rin qo'yish xavf-xatari ortadi. Umumlashtirilmagan xomaki ma'lumotlarga duch kelgan odamzod kayfiyatini bepoyon chakalakzor o'rmonda kompassiz adashib qolgan kishining holati bilan qiyoslash mumkin. Xo'sh, bu holatdan qanday chiqish kerak? Qaysi tomon sharqu, qaysi tomon g'arb? Barglar orasidan taralayotgan yorug'lik nuriga qarab yo'l tutsa, u o'rmondan tashqariga olib chiqishi yoki aksincha uning yanada qalin chakalakzor zulmatiga olib borishi mumkin.

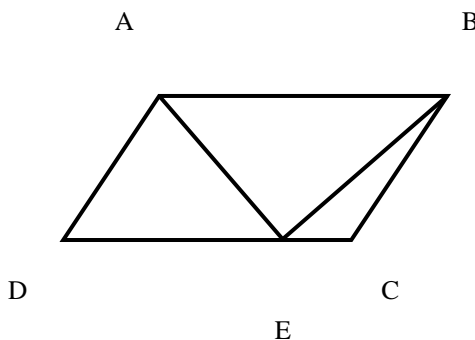
Shuning uchun ma'lumotlar mohiyatini anglash, bilish jarayonini yengillashtirish uchun ularni sodda va asl ma'nosida taqdim etish kerak. Demak, jadvallarni tuzayotganda ma'lumotlarning tabiatiga e'tibor berish zarur va yana shuni ham hisobga olish kerakki, ayrim ma'lumotlar birmuncha oson yo'l bilan umumlashtirilsa va soddalashtirilsa boshqalari esa, aksincha ancha-muncha qiyinchilik tug'diradi. Masalan, korporatsiya rahbarlari moliyaviy barqarorlik haqida darak olish bilanoq, ularda qaysi bo'lim qanday ko'rsatkich bilan faoliyat qilayotganini bilish ishtiyoqi paydo bo'ladi. Shu sababli moliyaviy natijalar haqidagi jadvalda har qaysi bo'lim bo'yicha foyda yoki zarar hajmini ko'rsatish va ularni mahsulot turlari bo'yicha taqsimlash yetarlidir. Ammo bunday jadvalni ortiqcha ma'lumotlar bilan to'ldirib yuborish mumkin emas, jumladan foyda keltirgan bo'limlar haqida qo'shimcha buning sabablarini yorituvchi ma'lumotlar berish noo'rindir, chunki ularga boshliqlar muhtoj emas. Qanchalik jadvallar sodda shaklda tuzilsa, shunchalik ulardagi ma'lumotlarni talqin etish oson bo'ladi.

Ammo bunday soddalashtirish me'yorda bo'lishi kerak, bu esa jadval va grafiklar tuzish qoida-tartiblarida belgilanadi.

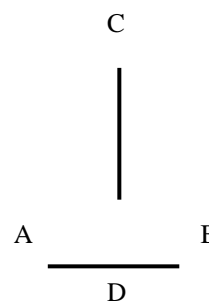
4. Statistik ma'lumotlarni tasvirlovchi diagramma va chizmalarga nazar tashlash, ular ustida fikrlashga qaraganda nafaqat oson va qulay, balki shu bilan birga tafsilotlarni yozma yoki og'zaki bayon qilishga nisbatan ko'proq taassurot qoldiradi. Kuzatuvchi o'zining ko'rib sezish qobiliyatidan foydalanib shakllardagi, tashqi qiyofadagi va jismoniy kattaliklardagi o'xshashlik va farqlarni tezroq ilg'ab oladi, ikirchikirlaridan esa chetlanadi. Ammo diagramma va tasvirlar yordamida statistik ma'lumotlarni soddalashtirish va yuzakilashtirishning ma'lum chegarasi (optimal me'yori) mavjud. Bu me'yor grafiklarda ifodalangan tasviriy mutanosibliklar haqiqatda ma'lumotlarda kuzatiladigan nisbatlar va xususiyatlarga qanchalik mos kelishi bilan belgilanadi. Undan oshirib yuborish muayyan tasviriy vositalarini suiiste'mol qilish ya'ni ulardan yomon niyatda foydalanish hisoblanadi. Nazar tashlash, ko'rish odamzod idrokini chalg'itishi, noto'g'ri fikrga olib kelishi mumkin.

4.1-chizma.

4.2-chizma.

4.3-chizma.

4.1-chizmada XYZ chizig'ida qaysi kesim XY yoki YZ uzun? Ko'rinishda XY kesimi uzunroqqa o'xshaydi, aslida esa ikkala kesim tengdir. 4.2-chizmada AE chizig'i EB chizig'iga qaraganda uzunroqqa o'xshaydi, aslida ular teng. 4.3-chizmada CD tik chiziq yotiq AB chizig'idan uzunroq ko'rinadi, haqiqatda esa ular teng. Hurmatli o'quvchilarimiz chizg'ich bilan o'lchab tekshirib ko'radilar degan umiddamiz. Bevosita birgina diagramma va tasvirlarning o'zi ko'zning aldanishiga, chalg'ishiga sabab bo'libgina qolmasdan, ularga yuzaki nazar tashlash, sinchiklab qaramaslik ham bunday soxta tassurotga sabab bo'ladi. Aniq ma'lumotlarga ega bo'lmasdan puch hayollarga berilib, xomaki fikrlarning tasdiqini diagramma va tasvirlar orqali yuzaga chiqarish uchun intilish aslo noto'g'ri harakatdir. Bunday ojizlik odamzod tabiatida uchrab turadigan nuqsonlardan biri bo'lib, diagramma va tasvirlar tuzish qoidalari esa ularning oldini olish uchun samarali chora hisoblanadi.

Nazorat va mustaqil ishlash uchun savollar va topshiriqlar.

1. Statistik jadvallar deganda nimani tushunasiz? Ular so'z bilan bayon etishga qaraganda afzalliklarga egami?

2. Statistik jadval qanday unsurlardan tarkib topgan? Uning ega va kesimi deganda nima tushuniladi? Jadval maketi deganda-chi?
3. Statistik jadvallarning qanday turlarini bilasiz?
4. Oddiy jadvallar nima? Gruppoviy-chi? Kombinatsion jadval-chi?
5. Talabalar davomati qayd qilinadigan jurnal qanday jadval turiga misol bo'ladi? Reyting daftarchangiz-chi? Reyting jurnali-chi?
6. Kursdoshlaringiz o'zlashtirishi bilan davomati o'rtasidagi bog'lanish natijalari keltirilgan jadval qaysi jadval turiga misol bo'ladi?
7. Kursdoshlaringiz fanlarni o'zlashtirish jarayonini tasvirlaydigan kombinatsion jadval maketini tuzing?
8. Kombinatsion jadval gruppaviy jadvalga nisbatan qanday afzalliklarga va nuqsonlarga ega?
9. O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti shakllanish jarayonini tasvirlash uchun oddiy, gruppaviy va kombinatsion jadval maketlarini tuzing.
10. Gruppangizda 20 talaba bo'lib, 11 kishi qizlar, 9 kishi o'g'il bolalar, qizlar orasida a'lochilar 7 ta, o'g'il bolalar ichida esa 3 ta, o'g'il bolalar ichida 40foiz darslarga yomon qatnashgan, qizlar orasida esa 15foiz, buning ustiga yomon qatnashganlar ichida 50foiz o'g'il bola va 10foiz qiz bola yil davomida mustaqil o'z ustida kam ishlagan. Bu ma'lumotlarni jadval shaklida bayon eting.
11. Yuqoridagi (11chi) ma'lumotlar asosida turli diagrammalar tuzing.
12. Statistik grafiklar deganda nima tushunasiz?
13. Grafik unsurlarini sanab chiqing va ularning funksiyasini tushuntirib bering.
14. Grafiklar qanday turlarga ajraladi?
15. Hodisalarning vaqt bo'yicha o'zgarish ko'rsatkichlari qanday diagrammalar yordamida tasvirlanadi? Ularning tuzilishi-chi? Ular orasida o'zaro bog'lanish-chi?
16. Aholi jon boshiga paxta va don ishlab chiqarish hajmini mamlakatlararo, viloyatlararo va ho'jaliklararo taqqoslash uchun qanday diagramma turidan foydalanish mumkin?
17. Chiziqli diagrammalarning qanday turlari mavjud va ular qanday tartibda tuziladi? Bu diagrammalar yordamida qanday jarayonlarni tasvirlash mumkin?
18. Ustun (yoki tasma) shaklli diagrammalar qanday tartibda tuziladi? Ular yordamida qanday jarayonlarni tasvirlash mumkin?
19. Sektorli diagrammalarni tuzish tartibini bir misolda tushuntirib bering. Ular yordamida qanday jarayonlarni tasvirlaysiz?
20. Doira va kvadrat shaklli diagrammalar qachon qo'llanadi? Ularni tuzish tartibini bir misolda tushuntirib bering.
21. Iqtisodiy nazariyadan sizga ma'lum bo'lgan Lorens egri chizig'i qanday diagramma turiga misol bo'ladi? Uni tuzish tartibini bilasizmi?
22. O'zbekiston aholisining jinsi-yoshi bo'yicha taqsimotini qandan diagramma shaklida tasvirlash mumkin? Aholi jinsi-yoshi piramidasini chiza olasizmi?
23. Tasvirli diagrammalar qanday tartibda tuziladi? Reklamalarda ular qo'llaniladimi?
24. Xaritogramma va xaritodiagramma nima va qanday maqsadda tuziladi?

25. Markazgramma nima, u xaritogrammadan qanday farq qiladi?
26. Jadval 4.1 ma'lumotlarini turli diagrammalar orqali tasviling.

Asosiy adabiyotlar

1. Общая теория статистики. Под.ред. Р.А.Шмайловой – М.: Финансы и статистика, 2016.
2. Макарова Н.В. Статистика в Excel – М.: Финансы и статистика, 2016.
3. Соатов Н.М. Статистика. Дарслик – Т.: Тиббиёт, 2003.
4. Абдуллаев Ё.А. Статистиканинг умумий назарияси. Дарслик – Т.: Ўқитувчи, 2002.
5. Д.Ф.Лифшиц. Статистические таблицы – М.: Госстатиздат, 1968
6. Герчук Я.П. Графики в математико-статистическом анализе – М.: Статистика, 1972.
7. МЭСИ (www.mesi.ru).
8. www.stat.uz.

II BO‘LIM. ANALITIK STATISTIKA

V bob. STATISTIK TASNIFLASH VA GURUHLASH USLUBIYATI

5.1. Statistika tasniflashning mohiyati va ahamiyati

Tasniflash va guruhlash statistik to‘plamlar tuzish va ularni chegaralash bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, ommaviy hodisa va jarayonlarni o‘rganish **hamda** statistik axborotlarni yaratishning muhim qurolidir. Bu usul statistik kuzatish natijasida olingan besanoq, tarqoq, tasodifiyot girdobida o‘ralashib qolgan hom boshlang‘ich materiallar asosida ixcham bir-biri bilan uzviy bog‘langan, ma‘lum tartib qoidalarga, qonuniyatlarga bo‘ysungan, tuzilmaviy shakllarga ega to‘plamlar barpo etish imkonini beradi.

Tasniflash – o‘rganilayotgan hodisalarni tartiblash maqsadi-da ularning muhim belgilar-iga qarab guruhlarga, turkumlarga va hokazolarga ajratishdir.

Statistikada tasniflash deganda o‘rganilayotgan narsalar va hodisalarni tartiblash maqsadida ularning tabiati, o‘xshashlik va farqlovchi xususiyatlariga qarab ma‘lum qismlarga, guruhlarga, sinflarga, turkumlarga, turlarga taqsimlash

tushuniladi. Taqsimlash asosi qilib olingan belgi yoki belgilar to‘dasi tasniflash belgisi, ularning har bir sohibi tasniflash birligi deb ataladi.

Statistik tasniflash hamma sohalarida qo‘llaniladi va turlicha nomlar bilan yuritiladi. Sotsial-iqtisodiy statistikada ijtimoiy-iqtisodiy tasniflashlar tizimi ishlab chiqilgan, ularning milliy va xalqaro standartlari ham mavjud. Iqtisodiy tasniflashlarni EHM yordamida amalga oshirish uchun tasniflagichlar yaratilgan.

Tasniflagich – ma‘lum tasniflashga muvofiq kodlar bilan nishonlangan obyektlarning tartiblashtirilgan ro‘yxatidir.

Statistikada tasniflagich deb ma‘lum tasniflashga muvofiq kodlar bilan nishonlangan obyektlarning (iqtisodiyot tarmoqlari va sektorlari, korxonalar, faoliyat turlari, tovar va xizmatlar, budget daromadlari va xarajatlari, kasb-hunarlar, asosiy fondlar va h. k.)

tartiblashtirilgan ro‘yxati (sanoqnomasi) yuritiladi. Kod - bu tasniflash guruhlari va obyektlarini belgilash uchun qabul qilingan shartli nishon yoki alomatlar to‘plami. U objekt nomi o‘rnini bosadi va uni identifikatsiyalash (tasniflashdagi o‘rnini, qaysi tavsif guruhiga mansubligini aniqlash) vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Hodisa va obyektlarni ma‘lum sinf va guruhlarga mansubligini belgilash uchun tasniflagich uchun batafsil yo‘riqnoma va lug‘atlar tuziladi.

Nomenklaturada tasniflagichga qo‘shimchalar kiritiladi va u har taraflama batafsillashtiriladi. Nomenklatura - bu obyektlar va ularning guruhlari standart shakldagi ro‘yxatidir (sanoqnomasi). Masalan, tashqi iqtisodiy faoliyat tovar nomenklaturasida tashqi savdo obyekti bo‘ladigan tovar va xizmatlar ularning guruhlari va turlari bo‘yicha batafsil nomma-nom ko‘rsatiladi.

Tasniflash odatda atributiv belgilar asosida tuziladi va barqarorlik xislatiga ega bo‘lib, uzoq muddat davomida xizmat qiladi. U faset yoki iyeriarxik (pog‘onama-pog‘ona) usuli yoki ikkala usul birikmasi yordamida barpo etiladi. Shu jihatdan tasniflagichlarni faset yoki iyeriarxik tuuilma turlariga ajratish mumkin.

Faset – har bir tasnif birliklarini nomma-nom yozib chiqish ro‘yxati.

Faset - (fr. Facette) so‘zi lug‘aviy jihatdan biror narsaning, masalan geometrik shakl, oyna va hokazo qirrasini anglatadi. Tasniflashda bu so‘z ro‘yxat, ma‘lum tartibda nomma-nom sanash

ma‘noga ega. Har bir faset tasniflash obyektlarini bir belgi asosida ketma-ketlik tartibida sanab chiqish yo‘li bilan tuziladi. Faset shaklida tuzilgan tasniflashga dunyo mamlakatlarini xalqaro standart tasniflanishi misol bo‘la oladi. Unda butun dunyo mamlakatlari uch fasetda - 1) bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar; 2) bozor iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlar va 3) bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish darajasiga qarab ro‘yxati beriladi.

Iyerarxik tasniflash – birliklarning bir-biriga bo‘ysungan holda tasniflarini tuzish demak.

Tasniflashning iyerarxik (pog‘onama-pog‘ona) tuzilmaviy usulida obyektlar majmuasi bir-biriga bo‘ysungan tasnif guruhlariga ma‘lum ketma-ketlikda taqsimlanadi. Dastlab ular bir belgi asosida yirik guruhlariga, keyin ikkinchi belgi

asosida har bir yoki ayrim yirik guruh doirasida kichik guruhlariga, so‘ngra ularning chegarasida sinflarga, va shu tartibda turlicha darajali qismlarga ajratiladi. Natijada tasniflash obyekti batafsil tavsiflana boradi.

Iqtisodiy tasniflashlar tizimi statistik axborotlarni tartiblash, tahlil qilish, saqlash va samarali izlashning muhim vositasidir. Qo‘llanish uchun majburiy hisoblanadigan asosiy tasniflashlar standart kuchiga ega. Ular odatda statistika tashkilotlari tomonidan axborot iste‘molchilari bilan kelishgan holda yaratiladi va xalqaro darajada garmonizatsiyalash (uyg‘unlashtirish) predmeti hisoblanadi.

O‘zbekiston davlat statistikasida quyidagi asosiy iqtisodiy tasniflagichlar qo‘llanadi: tovar va xizmatlar, iqtisodiy faoliyat turlari, korxonalar va tashkilotlar, xalq xo‘jaligi tarmoqlari, boshqaruv hujjatlari, davlat boshqaruv tashkilotlarining belgilari, budget daromadlari va xarajatlari, mulk shakllari, tashkiliy-huquqiy shakllar, ma‘muriy-hududiy bo‘linmalar obyektlari, mahsulotlarni (xizmatlar, ishlar) ishlab chiqarish va realizatsiya qilish xarajatlari, asosiy aktivlar (fondlar) va boshqa narsalarning tasniflagichlari. Eskirib qolgan tasniflagichlar yangi sharoitga moslashtirilib xalqaro standartlar asosida qayta ko‘rib chiqilmoqda, yangilari esa yaratilmoqda.

5.2. Statistik guruhlash

Iqtisodiy tasniflagichlar uzoq davr davomida qo‘llanib, joriy va yillik statistik tekshirishlar uchun zamin bo‘lib xizmat qiladi. Ulardan farqli o‘laroq, guruhlash muayyan tekshirish maqsadlari uchun, ayrim masalalarni unda yoritish uchun amalga oshiriladi. Ko‘pincha guruhlash miqdoriy belgilar asosida tuziladi. Ular atributiv belgilar asosida ham quriladi, ammo bu holda ko‘proq taqsimot qatorlari shakliga ega bo‘ladi, muqobillik qoidasiga binoan tuzish ham tez-tez uchrab turadi.

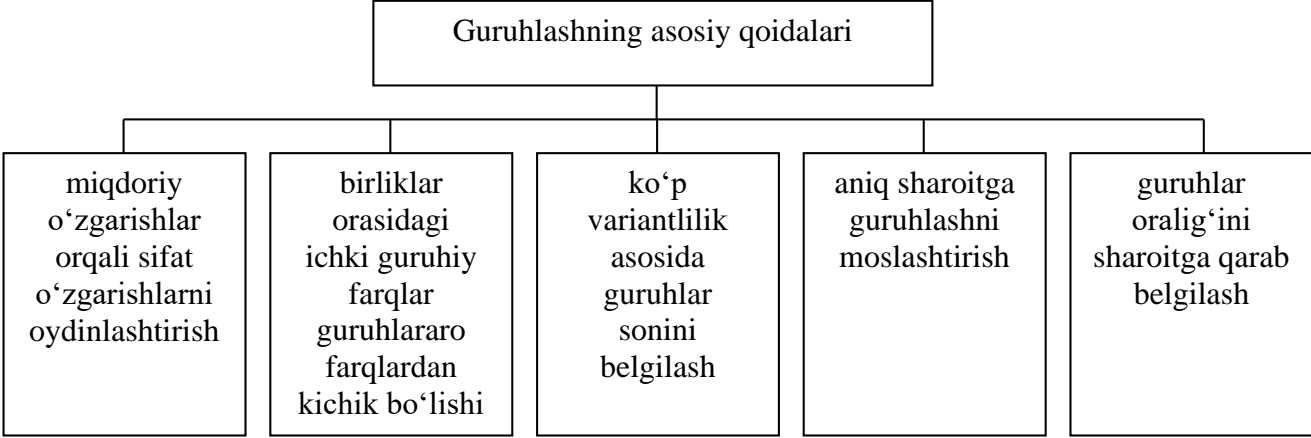
Statistik guruhlash – o‘rganilayotgan hodisalarni muhim belgilariga qarab bir xil (turdoosh) guruhlarga birlashtirishdir.

Statistikada guruhlash deb o‘rganilayotgan hodisalarni (obektlarni, birliklarni) muhim belgilariga asoslanib turdosh (sifatdosh) guruhlarga (to‘plamlarga) birlashtirish yuritiladi. Masalan, aksionyer kompaniyalarni dividend to‘lash darajasiga

qarab guruhlarga ajratish.

Guruhlash statistik kuzatish natijasida to‘plangan ma’lumotlarni keyinchalik qayta ishlash va turli statistik to‘plamlarni hosil qilish zaminida yotadi. Tuzilgan har bir guruh (to‘plam) uchun umumiy va o‘rtacha ko‘rsatkichlar hisoblanadi, ularni bir-biri bilan taqqoslab guruhlar orasidagi farqlarning kelib chiqish sabablari aniqlanadi, turli belgilar orasidagi o‘zaro bog‘lanishlar tahlil qilinadi. Agarda to‘plangan ma’lumotlarni jamg‘arib umumiy ko‘rsatkichlar olish bilan chegaralansak, u holda ular turli statistik to‘plamlarga tegishli bo‘lishi mumkin, natijada ularning tuzilishi va xususiyatlarini aniqlay olmaymiz.

Guruhlashning ahamiyati shundaki, u ma’lumotlarni umumlashtirish va tasavvur qilish uchun ixcham, yaqqol shaklda taqdim etishni ta’minlaydi. Bundan tashqari, guruhlash ma’lumotlarga turli jihatdan ishlov berish va tahlil qilish uchun asos yaratadi. Buning uchun guruhlarni bunyod etish belgisi yoki belgilarini tanlash, tuziladigan guruhlar soni va ularning chegaralarini aniqlash ilmiy tartib-qoidalarga tayanishi kerak. Statistika bunday ilmiy prinsiplarni yaratgan, ular ichida eng asosiylari quyidagilardan iborat (5.1-tarh).

5.1.-tarh. Guruhlashning asosiy qoidalari.

Guruhlashda miqdoriy o‘zgarishlar orqali sifat o‘zgarishlarini oydinlashtirish uchun guruhlarni ta’riflovchi ko‘rsatkichlar tipik va barqaror bo‘lishi-ni ta’minlash zarur.

Guruhlash belgilari qilib ko‘zlangan maqsad va vazifalar nuqtai nazaridan muhim belgilar ya’ni o‘rganilayotgan hodisalarning tub bog‘lanishlarini ifodalovchi belgilar olinishi kerak. Shu bilan birga guruhlashni konkret sharoitga moslashtirish, ya’ni sharoit o‘zgarishiga qarab guruhlashni tuslantirib, uning

belgilarini o'zgartirish – bir sharoitda guruhlarini bir belgi asosida tuzib, ikkinchi sharoitda boshqa unga mos keladigan belgilarga tayanish zarur.

Masalan, ekstentiv takror ishlab chiqarish sharoitida ishchilar soni korxonamiqyosini belgilash uchun muhim belgi hisoblansa, intensiv sharoitda, ya'ni ilmiy-texnika jarayoni sharoitida u ikkilamchi bo'lib qoladi, chunki ishlab chiqarish miqyosi yangi texnika qo'llanishi, yuqori mehnat unumdorligi darajasi bilan belgilanadi. Agarda lalmikor yyerlarda don ishlab chiqarish hajmi ekin maydonga asosan bog'liq bo'lsa, sug'orma yyerlarda ekin maydonga ko'proq ishlov berib (o'z vaqtida sug'orish, o'g'itlar berish va h.k.) yuqori hosil olishga bog'liqdir. Shuning uchun fermer ho'jaliklari faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishda lalmikor sharoitda don ishlab chiqaruvchi ho'jaliklarni ekin maydoni bo'yicha, sug'orma dalachilik sharoitida faoliyat qilayotgan ho'jaliklarni esa don hosildorligi (1 ga maydondan olingan hosil) bo'yicha guruhlash ayni muddaodir.

Ayrim guruhlarini ta'riflovchi ko'rsatkichlar tipik va barqaror bo'lishi uchun ularga mansubli birliklar soni yetarli miqdorda bo'lishi kerak.

Ayrim guruhlar uchun hisoblanadigan umumiy ko'rsatkichlar tipik va barqaror bo'lishini ta'minlash uchun har bir guruhga tegishli birliklar soni yetarli miqdorda (5 birlikdan kam bo'lmasligi) bo'lishi kerak, chunki bu holda umumiy ko'rsatkichlarda tasodifiy kuchlar ta'siri o'zaro qirqiladi va qonuniyat, tipik jihat

yaxshiroq namoyon bo'ladi. Boshqa tomondan, biror guruh to'plam birliklarining yarmidan ko'proq qismini qamrab olishiga yo'l qo'ymaslik kerak, aks holda guruhlashning muhim prinsipi (qoidasi) – bir guruhga tegishli birliklar orasidagi farqlar har xil guruhlariga tegishli birliklar orasidagi farqlardan katta bo'lmasligi haqidagi talab buziladi, demak, bunday guruh turdosh bo'lmagan birliklarni ham o'z ichiga oladi.

Guruhlar sonini to'g'ri belgilash guruhlash samarali bo'lishi uchun muhim garovdir. Bu masalani ko'pvariantlik qoidaga tayanib yechish eng yaxshi yo'l hisoblanadi. Guruhlash variantlari

orasidan eng qoniqarligini ajratib olayotganda tanlash mezoni qilib $\sigma_{y_x}^2 : \sigma^2 = \max$ olish

mumkin. Bu yyyerda $\sigma_{y_x}^2$ -o'rganilayotgan belgining guruhlararo dispyersiyasi, σ^2 -o'rtacha ichki (qoldiq) dispyersiya. Guruhlar sonini belgilayotganda, yuqorida ta'kidlangandek, barcha guruhlariga tegishli birliklar soni yetarli miqdorda bo'lishi, biror guruhga hamma birliklarining yarmidan ko'prog'i tegishli bo'lmasligi va o'rtada joylashgan guruhlarda chetki guruhlariga nisbatan birliklari soni ko'proq bo'lishi zarurligini e'tiborga olish kerak.

Ayrim darsliklarda¹¹ guruhlar sonini G.A. Styerjess formulasi $K = 1 + 3.32 \lg N = 1 + 1.44 \ln N$ va G. Bruks hamda N. Karuzyers formulasi $K = 5 \lg N$ (bu yyyerda: \lg - o'nlik logarifm, \ln - natural logarifm, N -berilgan to'plam birliklar soni, K - guruhlar soni) yordamida aniqlash tavsiya etilgan. Ammo bu formulalar variatsion qatorlarni tuzish uchun mo'ljallangan bo'lib, ulardan to'plam birliklar soni 100 dan ko'proq $N > 100$ va guruhlash bir belgi asosida tuzilganda foydalanish

¹¹ Ё.Абдуллаев. Статистиканинг умумий назарияси – Т.: Ўқитувчи, 2002, 47-бет
Локин Г.Ф. Биометрия – М.: Высшая школа, 1973, 19-бет.

mumkin. Formulalardan foydalanish uchun yana bir shart ayrim birliklarda guruhlash belgisi bir ohangli o‘zgaruvchan qiymatlarga ega bo‘lishi kerak.

Guruhlar oralig‘ining chegarasi – ayrim guruh-olarga tegishli birliklar sonini to‘g‘ri aniqlash garovidir.

Guruhlar oralig‘ining chegarasi masalasiga kelsak, uni ikki shaklda yechish mumkin: biri - hamma guruhlar uchun oraliqni teng miqdorda belgilash, ikkinchisi - uni tengmas shaklda, ko‘payib yoki ozayib keluvchi miqdorlarda

ifodalash. Birinchi holda guruh oralig‘i quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$i = \frac{x_{\max} - x_{\min}}{k}$$

Bu yyyerda: x_{\max} - guruhlash belgisining eng katta qiymati;

x_{\min} -uning eng kichik qiymati,

k-tuziladigan guruhlar soni.

Guruhlar oralig‘i teng bo‘lmagan shaklda belgilanayotganda ularni teng miqdorda birliklar bilan to‘ldirish ayni muddao hisoblanadi. Bu holda berilgan to‘plam guruhlariga teng sonda birliklarni taqsimlash yo‘li bilan ajratiladi, ya’ni $m = N:k$

Bu yyyerda: m - harbir guruhga tegishli birliklar soni;

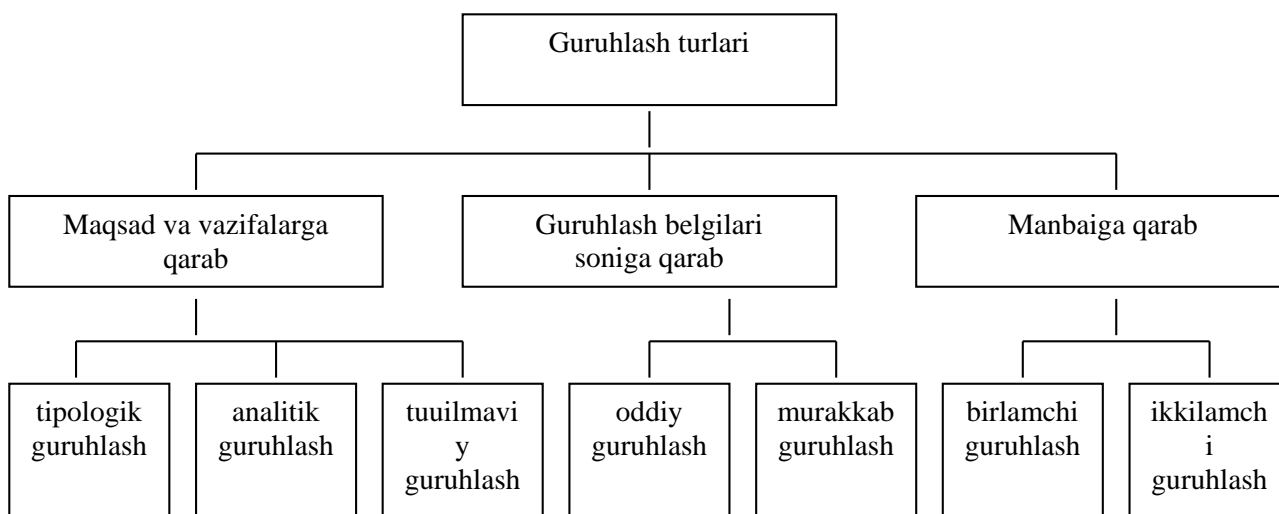
N-umumiy to‘plam birliklari soni;

k-tuziladigan guruhlar soni.

Buning uchun dastlab to‘plam birliklari guruhlash belgisining qiymatlari asosida ranjlashtiriladi, ya’ni tartib soni bo‘yicha ularning qatori (ro‘yxati) tuziladi, so‘ngra har «m» ta birliklar sanalib, ulardan birinchi, keyin ikkinchi va h.k. guruhlar tuziladi.

5.3. Guruhlash turlari

Guruhlash statistik bog‘lanishlar va qonuniyatlarni aniqlash, o‘rganilayotgan to‘plamning tuzilishini o‘rganish va ho‘jaliklarning sotsial-iqtisodiy tiplarini tasvirlash maqsadida bajariladi. Uning har xil turlari va shakllari mavjud.

5.2-tarh. Guruhlash turlari.

- 1) Guruhlash maqsad va vazifalariga qarab uch turga bo‘linadi: tipologik;
- 2) analitik;
- 3) tuzilmaviy guruhlash.

Tipologik guruhlash – to‘plamni sotsial-iqtisodiy tiplarga ajratishdir.

Tipologik guruhlash deganda, o‘rganilayotgan hodisalar to‘plamini sotsial-iqtisodiy tiplarga taqsimlash tushuniladi. Tip so‘zi quyidagi lug‘aviy mazmunga ega: 1) bir turdagi narsa uchun umumiy bo‘lgan namuna; 2) biologik hayvon va o‘simliklar sistematikasidagi o‘zaro o‘xshash sinflarni birlashtiradigan oliy bo‘linma; 3) bir qator ichki yoki tashqi belgilar yagonaviyligi asosida birlashgan kishilar kategoriyasi.

Sotsial iqtisodiy tip – jamiyatda iqtisodiyotda bajaradigan funksiyalari va tutgan o‘rinning umu-miyliigi bilan belgilanadi.

Sotsial-iqtisodiy tip deganda jamiyatda, iqtisodiyotda bajaradigan funksiyalari va tutgan o‘rni umumiylikiga asoslangan ho‘jalik yurituvchi subyektlar, shaxslar, qandaydir narsalar (ishlab chiqarish vositasi, ishlovchi kuch va h.k.) kategoriyasi, to‘plami tushuniladi.

Tipologik guruhlashni tuzish algoritmi quyidagi ketma-ket operatsiyalarni bajarishdan iborat:

1. o‘rganilayotgan hodisalarni qanday tiplarga ajratish dastlab belgilab qo‘yiladi;
2. tiplar tasvirini shakllantiruvchi guruhlash belgilari saylab olinadi;
3. guruhlarning oraliq chegaralari aniqlanadi;
4. guruhlash belgilari birikmasi asosida har qaysi tip guruhiga tegishli to‘plam birliklari soni aniqlanadi;
5. ayrim tiplarni tasvirlash uchun tegishli birliklar haqidagi boshlang‘ich ma’lumotlar asosida umumiy ko‘rsatkichlar hisoblanadi.

Guruhlash belgilarini ixtisoslashtirish – sharoitlarga moslashtirib guruhlash belgilarini o‘zgartirib turishdir.

Ayrim hollarda tiplarning shakllanish sharoitlarini ifodalaydigan guruhlarni har xil belgilar, masalan ko‘p energiya talabchan tarmoqlarda – iste’mol qilingan elektroenergiya, ko‘p xom-ashyo talabchan tarmoqlarda – tovar - moddiy zaxiralar, mehnat talabchan tarmoqlarda -

ishchilar soni, kapital talabchan tarmoqlarda – asbob-uskunalar qiymati asosida tuzish mumkin. Bunday tartibda guruhlash belgilarini olish guruhlari belgilarini ixtisoslashtirish deb yuritiladi. Shu bilan birga tiplarni to‘laroq belgilash maqsadida konkret sharoitni hisobga olib guruhlari oralig‘ini ham ixtisoslashtirish tavsiya etiladi.

Tuzilmaviy guruhlash – bir belgi asosida to‘plam tuzilishini tasvirlovchi taqsimot qatoridir.

Tuzilmaviy guruhlash odatda ma’lum bir belgiga qarab to‘plam tuzilishini ta’riflaydi. Buning uchun dastlab bir belgi asosida taqsimot qatori tuziladi, so‘ngra har qaysi guruh uchun tuzilmani ta’riflovchi to‘plama ko‘rsatkichlar, masalan guruhlash belgisining guruhlardagi yig‘ma hajmi va u bilan yaqindan bog‘liq

bo'lgan belgilar to'plama miqdorlari hisoblanadi va nihoyat ularga asoslanib ayrim guruhlarining umumiy to'plamdagi hissalarini aniqlanadi.

Tuzilmaviy guruhlash taqsimot qatorlari bilan umumiylikka ega, ammo ulardan qator jihatlari bilan farq qiladi.

Tuzilmaviy guruhlashlar bilan taqsimot qatorlari bir biriga o'xshashib ketadi, ammo ular vazifalari va tuzilish jihatidan bir biridan farq qiladi. Tuzilmaviy guruhlashda ko'zlangan maqsad – to'plam tuzilishini o'rganish. Buning uchun har bir tuzilma bir to'da ko'rsatkichlar

yordamida tavsiflanishi kerak, bu holda uning turli jihatlari oydinlashadi. Taqsimot qatorlari esa statistik to'plam tuzilmaviy xususiyatlarini va qonuniyatlarini aniqlash uchun xizmat qiladi.

Tuzilmaviy guruhlashlar tuzilishidagi o'zgarishlarni dinamika va fazo jihatidan statistik o'rganish va miqdoriy baholash imkonini beradi. Buning uchun ikki usuldan foydalanish mumkin: biri - har bir to'plamning ichidagi farqlarni miqdoriy baholashga asoslanadi, ikkinchisi esa - to'plamlar tuzilishi orasidagi farqlarni baholashga tayanadi.

Birinchi holda har bir to'plam ichki tuzilmaviy farqlari ularning o'rtacha absolut qiymati va o'rtacha kvadratik qiymati hamda ularning koeffitsientlari yordamida baholanadi. Agarda ayrim guruhlar uchun o'rganilayotgan ko'rsatkich m_i bo'lsa,

ularning to'plamdagi salmog'i (ulushi, qismi)
$$d_i = \frac{m_i}{\sum m_i}$$

u holda: o'rtacha absolut salmoqlar farqi
$$\bar{d} = \frac{\Delta d}{k} = \frac{\sum |d_i - \bar{d}|}{k} \quad (1)$$

(ishorasi hisobga olinmaydi)

uning koeffitsienti
$$K_{\Delta} = \frac{\Delta d}{\bar{d}} \quad (2)$$

salmoqlarning o'rtacha kvadratik farqi
$$\sigma_d = \sqrt{\frac{\sum (d_i - \bar{d})^2}{k}} \quad (3) \text{ va uning}$$

koeffitsienti
$$K_{\sigma} = \frac{\sigma_d}{\bar{d}} \text{ bu yyyerda: } \bar{d} = \frac{\sum d_i}{k}. \quad (4)$$

Bu ko'rsatkichlar to'plam tuzilishini dinamika yoki fazo jihatdan qiyosiy tahlil qilish uchun hisoblanadi.

Ikkinchi holda ikkita qiyoslanayotgan to'plamlar tuzilishini ifodalovchi tuzilma salmoqlari (d_i) orasidagi farqlar asosida ularning o'rtacha arifmetik va o'rtacha kvadratik farqlari hamda koeffitsientlari hisoblanadi.

$$\theta = \frac{\sum |d_{i1} - d_{i0}|}{K} \quad (5) \quad K_{\theta} = \frac{\theta}{d_{i1}} \quad (7)$$

$$S = \sqrt{\frac{\sum (d_{i1} - d_{i0})^2}{n}} \quad (6) \quad K_S = \frac{S}{d_{i1}} \quad (8)$$

Bu yyyerda: d_{i1} -joriy davrdagi (yoki taqqoslanuvchi) to'plam guruhlarini (tuzilma) ning salmoqlari

d_{i0} -o'tgan davrdagi (yoki taqqoslovchi) to'plam guruhlarining salmoqlari

θ - ikki to'plam tuzilishidagi farqlarning o'rtacha absolut qiymati (ishorasi inobatga olinmaydi)

S- ikki to'plam tuzilishidagi farqlarning o'rtacha kvadratik qiymati

K - o'rtacha absolut farqlar darajasi

K_S - o'rtacha kvadratik farqlar darajasi.

Analitik guruhlash – belgilar orasidagi o'zaro bog'lanishlarni tasvirlovchi guruhlashdir.

Analitik guruhlash deb ikki va undan ortiq belgilar orasidagi o'zaro bog'lanishlarni ta'riflovchi guruhlash ataladi. Analitik guruhlashda ikki toifadagi belgilar ishtirok etadi: biri - omil belgilar, ikkinchisi - natijaviy belgilar.

Natijaviy belgi deb boshqa belgilar ta'siri ostida o'zgarayotgan belgi ataladi, omil belgi esa unga ta'sir etayotgan, uni o'zgarishiga sabab bo'layotgan belgi yoki belgilardir.

Analitik guruhlash odatda omil belgi yoki belgilar asosida tuziladi, har qaysi guruh esa natijaviy belgilar bilan ta'riflanadi.

Ikkinchi holdagi (5-8) ko'rsatkichlardan faqat guruhlash asoslari (guruhlar oralig'i) va guruhlar soni bir xil bo'lgan to'plamlar tuzilishini qiyosiy o'rganishda foydalanish mumkin. Birinchi holdagi (1-4) ko'rsatkichlarni qo'llash bunday chegaraga ega emas.

Mamlakat yalpi qishloq ho'jalik mahsulotining ho'jalik toifalari bo'yicha tuzilishi haqidagi ma'lumotlar asosida yuqorida bayon etilgan ko'rsatkichlarni hisoblash tartibini ko'rib chiqamiz.

5.1-jadval.

Mamlakat yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotining ho'jaliklar toifasi bo'yicha tuzilishidagi o'zgarishi (foizfoiz)

Ho'jalik guruhlari	2017	2018	2017		2018		2017 yildan - 2018 yil farqi	
	d_{i0}	d_{i1}	$ d_{i0} - \bar{d}_0 $	$(d_{i0} - \bar{d}_0)^2$	$ d_{i1} - \bar{d}_1 $	d_{i0}	d_{i1}	$ d_{i0} - \bar{d}_0 $
dehqon xo'j. shirkat xo'j. fermer xo'j.	62,1	60,2	28,8	829,4	26,9	62,1	60,2	28,8
Jami	19,3	15,3	-14	196,0	-18,0	19,3	15,3	-14

$$\bar{d} = \frac{\sum d_i}{3} = \frac{100}{3} = 33,3\%$$

$$2017 \Delta d = \frac{62,1}{3} = 20,7\% , \sigma_d = \sqrt{\frac{1241,5}{3}} = 20,3\% , K_\Delta = \frac{19,2}{33,3} = 0,5777 , K_\sigma = \frac{20,3}{33,3} = 0,61$$

$$2018 \Delta d = \frac{53,7}{3} = 17,9\% , \sigma_d = \sqrt{\frac{1125,0}{3}} = 19,4\% , K_\Delta = \frac{17,9}{33,3} = 0,538 , K_\sigma = \frac{19,4}{33,3} = 0,58$$

$$2018 - 2017 \theta = \frac{11,8}{3} = 3,9\% , S = \sqrt{\frac{54,4}{3}} = 4,3\% , K_\theta = \frac{3,9}{33,3} = 0,12 , K_S = \frac{4,3}{33,3} = 0,13$$

Demak, 2018 yilda 2017 yilga nisbatan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi ho'jaliklar toifasi tuzilishida deyarlik o'zgarish bo'lmagan.

Ammo bunday guruhlashni natijaviy belgi (yoki belgilar) asosida ham bajarish mumkin. Bu holda ayrim guruhlar uchun omil belgilarning ko'rsatkichlari (qiymatlari)

hisoblanadi. Bunday guruhlash qanday omillar ta'siri ostida natijaviy belgi shakllanayotgani, ular orasidan qaysi omillar ustunroq rol o'ynayotgani va qaysi birlari salbiy ta'sir etayotganini kuzatish imkonini beradi. Ammo lekin natijaviy belgi asosida tuzilgan guruhlashlar barcha omillar harakati va ta'sir kuchi haqida to'g'ri ma'lumot bermaydi, chunki omillar bevosita natijaviy belgiga ta'sir etishi bilan bir qatorda bir birlari bilan ham o'zaro bog'langandir, oqibatda ijobiy omillar ta'sir kuchi salbiy omillar hisobiga qirqilib sustlashadi. Shuning uchun bunday guruhlashlarni omil belgilar asosida guruhlashlar bilan birga olib borish kerak.

5.4. Oddiy va murakkab guruhlash

Oddiy yoki bir o'lchamli guruhlash – bir belgi asosida, murakkab yoki ko'p o'lchamli guruhlash esa ikki va undan ortiq belgilarga qarab tuziladi.

Guruhlash bir yoki bir necha belgilar asosida tuzilishi mumkin. Bir belgi asosida tuzilgan guruhlash oddiy yoki bir o'lchamli, ikki va undan ortiq belgilar asosida qurilgan guruhlash murakkab yoki ko'p o'lchamli guruhlash deb ataladi. Bir omil belgi asosida tuzilgan analitik guruhlash o'rganilayotgan omil bilan natijaviy

belgi orasidagi bog'lanishni aks ettirsa ham, ammo bu bog'lanish sof holda yuzaga chiqmaydi, chunki omilning o'zi boshqa omillar ta'siri ostida shakllanadi va shu sababli natijaviy belgi o'zgaruvchanligi bevosita o'rganilayotgan omil ta'siridan tashqari yana yot «shovqin»ga ham bog'liqdir.

Bu masalani oydinlashtirish uchun quyida 50 mikro firmalar va kichik korxonalarining ishchilar soni va ularning o'rtacha ishlash stajiga qarab guruhlash jarayoni tasvirlangan (5.2-jadval).

5.2-jadval.

50 kichik firma va korxonalarni ishchi soni va ish stajiga qarab guruhlash uchun yordamchi jadval

Korxonalar №	Ishchi soni (kishi), n_i	Staj (yil), x_i	Yalpi qo'shilgan qiymat (ming so'm), $y_{i n_i}$	Barcha ishchi staji (kishi-yil), $x_{i n_i}$	1 ishchiga mahsulot (ming so'm), $y_i = y_{i n_i} / n_i$	y_i^2	$y_i^2 n_i$
A	1	2	3	4	5	6	7
№1	1	1,0	200	1,0	200	40000	40000
№2	2	1,5	404	3,0	202	40804	81608
№3	3	1,9	585	5,7	195	38025	114075
№4	7	2,0	1638	14,0	234	54756	383292
№5	3	3,0	615	9,0	205	42025	126075
№6	3	3,8	666	11,4	222	49284	147852
№7	3	4,0	663	12,0	221	48841	146523
№8	5	4,2	1100	21,0	220	48400	242000
№9	4	5,9	888	23,6	222	49284	197136
Ia=9 hammasi	31	3,2	6759	100,7	218,0	411415	1478561
№10	5	6,5	1160	32,5	232	53824	269120

№11	6	6,5	1380	39,0	230	52900	317400
№12	9	7,0	2169	63,0	241	58081	522729
№13	8	7,5	1960	60,0	245	60025	480200
№14	10	7,0	2420	70,0	242	58564	585640
№15	9	7,7	2250	69,3	250	62500	562500
I b=6 hammasi	47	7,1	11339	333,8	241,3	345894	2737589
№16	8	11,9	1992	95,2	249	62001	496008
№17	10	12,0	2440	120,0	244	59536	595360
№18	10	12,7	2900	127	290	84100	841000
I v=3 hammasi	28	12,2	7332	342,2	261,9	205637	1932368
I – jami 18	106	7,3	25430	776,7	239,9	962946	6148518
№19	12	4,4	3000	52,8	250	62500	750000
№20	13	5,3	3276	68,9	252	63504	825552
№21	14	6,3	3528	88,2	252	63504	889056
№22	17	6,0	4352	102,0	256	65536	1114112
№23	11	5,5	2625	60,5	245	60025	660275
II a=5 hammasi	67	5,6	16851	372,4	251,5	345894	4238995
№24	15	7,0	3780	105,0	252	63504	952560
№25	16	7,5	4048	120,0	253	64009	1024144
№26	18	8,0	4716	144,0	262	68644	1235592
№27	20	8,8	5280	176,0	264	69696	1393920
№28	18	9,4	5202	169,2	289	83521	1503378
№29	19	10,1	4978	191,9	262	68644	1304236
№30	18	10,5	4968	189,0	276	76176	1371168
II b=7 hammasi	124	8,8	32972	1095,1	265,9	494194	8784998
№31	17	12,1	4726	205,7	278	77284	1313828
№32	19	12,1	5301	229,9	279	77841	1478979
№33	20	13,8	6000	276,0	300	90000	1800000
№34	20	16,0	6020	320,0	301	90601	1812020
II v=4 hammasi	76	13,6	22047	1031,6	290,1	335726	6404827
II – jami 16	267	9,4	71870	2499,1	269,2	1144989	19428820
№35	21	6,3	5670	132,3	270	72900	1530900
№36	24	6,2	6720	148,8	280	78400	1881600
№37	30	6,0	8100	180,0	270	72900	2187000
№38	26	6,3	6968	163,8	268	71824	1867424
III a=4 hammasi	101	6,2	27458	624,9	271,9	296024	7466924
№39	22	6,5	5830	143,0	265	70225	1544950
№40	23	7,0	6164	161,0	268	71824	1651952
№41	26	9,0	7254	234,0	279	77841	2023866
№42	27	10,0	7344	270,0	272	73984	1997568
№43	28	10,2	7840	285,6	280	78400	2195200
III b=5 hammasi	126	8,7	34432	1093,6	273,3	372274	9413536
№44	27	13,0	7506	351,0	278	77284	2086668

№45	21	11,8	6300	247,8	300	90000	1890000
№46	25	13,2	7100	330,0	284	80656	2016400
№47	25	15,2	7700	380,0	308	96864	2371400
№48	29	16,0	8410	464,0	290	84100	2438900
№49	31	16,0	8711	496,0	281	78961	2447791
№50	26	17,0	7930	442,0	305	93025	2418650
III b=7 hammasi	184	14,7	53657	2710,8	291,6	598890	15669809
III – jami 16	411	10,8	115547	4429,3	281,1	1267188	32550269
Hammasi	1784	9,8	212837	7705,1	271,5	3375123	58127607

Bu jadvalda ishchilar soni, o'rtacha ishlash staji, yalpi qo'shilgan qiymat berilgan ma'lumotlardir, boshqa ma'lumotlar hisoblash yo'li bilan olingan, jumladan barcha ishchilar staji (kishi/yil) ishchilar sonini stajiga ko'paytirishdan, 1 ishchiga olingan mahsulot esa yalpi qo'shilgan qiymatni ishchilar soniga bo'lishdan hosil bo'lgan. Barcha 50 korxonalar dastlab ishchilar soniga qarab uch guruhga bo'lingan. Buning uchun guruh oralig'i quyidagicha belgilangan:

$$K_i = \frac{x_{\max} - x_{\min}}{n} = \frac{31(\text{korxonon}49) - 1(\text{korxonon}1)}{3} = \frac{30}{3} = 10\text{kishi}$$

$$I - \text{gur} = 1 - 10, \quad II - \text{gur} = 11 - 20, \quad III - \text{gur} = 21 - 31$$

ishchilarga ega bo'lgan korxonalarni o'z ichiga oldi. Jadvalda ular 1 jami, 2 jami, 3 jami degan qatorlarda keltirilgan.

So'ngra har bir guruh doirasida korxonalar uchta guruhchalarga bo'lingan. Hamma guruhlarda guruhchalar oralig'i bir xil bo'lishini ta'minlash uchun (aks holda ma'lumotlar taqqoslab bo'lmaydi) yana o'sha tartibdan foydalanilgan, ya'ni eng katta stajdan (korxonon №50) eng kichik staj (korxonon №1) olinib uchga bo'lingan:

$$K_e = \frac{X_{\max} - X_{\min}}{n} = \frac{17 - 1}{3} = 5.3\text{yil}$$

Natijada quyidagi oraliqli guruhchalar har bir guruh ichida barpo etilgan:

a) gr = 1,0-6,3 yil b) gr = 6,4-11,6 yil v) gr = 11,7-17,0 yil

Pirovardida ikki belgi birikmasi asosida tuzilgan murakkab guruhlashga ega bo'lingan. Agarda uchta guruhlar bo'yicha muayyan guruhchalarga tegishli ma'lumotlarni qo'shsak, u holda ikkinchi belgi (staj) asosida tuzilgan oddiy guruhlash vujudga keladi. Quyida 5.3-jadvalda har qaysi belgiga qarab tuzilgan guruhlashlarning natijalari qayd qilingan.

Ishchilar soniga qarab guruhlashda korxonon miqyosi oshgan sari mehnat unumdorligi ham oshib bormoqda. Oldingi guruhga nisbatan keyingi guruhlarda ishchilar soni bir kishiga ko'payganda o'rtacha bir ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot necha so'mga ko'payishini hisoblaymiz.

$$b_{yx} = \frac{\bar{y}_2 - \bar{y}_1}{\bar{x}_2 - \bar{x}_1} = \frac{269.2 - 239.9}{16.7 - 5.9} = \frac{29.3}{10.8} = 2.7 \text{ ming so'm - kishi.}$$

$$b_{yx} = \frac{\bar{y}_3 - \bar{y}_2}{\bar{x}_3 - \bar{x}_2} = \frac{281.1 - 269.2}{25.7 - 16.7} = \frac{11.9}{9.0} = 1,3 \text{ ming so'm - kishi.}$$

5.3-jadval.

Kichik korxonalarda mehnat unumdorligi bilan korxonalar miqyosi va ishchi staj orasidagi bog'lanish

Guruhlar	Korxonalar soni	Ishchilar soni	Yalpi qo'shilgan qiymat (mahsulot, ming so'm)	Barcha ishchilarning staj (kishi-yil)	O'rtacha staj (yil)	O'rtacha 1 ishchi mahsuloti (ming so'm)	O'rtacha 1 korxonalar uchun	
							mahsulot (ming so'm)	ishchilar soni
a) korxonalar ishchilari soni asosida (kishi)	f_i	x_{ij}	$q_{ij} = \sum x_{ij} y_i$	$\sum x_{ij} x_{il}$	$\bar{x} = \frac{\sum x_{ij} x_{il}}{\sum x_{ij}}$	$y_i = \frac{\sum q_{ij}}{\sum x_{ij}}$	$\bar{q}_{ij} = \frac{\sum q_{ij}}{\sum f_{ij}}$	$\bar{x}_{ij} = \frac{\sum x_{ij} x_{ij}}{\sum f_{ij}}$
1-10	18	106	25430	776.7	7.3	239.9	1414.2	5.9
11-20	16	267	71870	2499.1	9.4	269.2	4491.8	16.7
21-31	16	411	115547	4429.3	10.8	281.1	7221.7	25.7
Hammasi	50	784	212847	7705.1	9.8	271.5	4257.5	15.7
b) ish stajiga asosida (yil)	f_{il}	x_{ij}	$q_{il} = \sum x_{il} y_j$	$\sum x_{il} x_{ij}$	$\bar{x} = \frac{\sum x_{il} x_{ij}}{\sum x_{ij}}$	$y_i = \frac{\sum q_{ij}}{\sum x_{ij}}$	$\bar{q}_{il} = \frac{\sum q_{il}}{\sum f_{il}}$	$\bar{x}_{ij} = \frac{\sum x_{ij}}{\sum f_{il}}$
1,0-6,3	18	199	51068	1098.0	5.5	256.6	2838.6	11.1
6,4-11,6	18	297	78743	2522.5	8.5	265.1	4374.6	16.5
11,7-17,0	14	288	83036	4084.6	14.2	288.2	5931.1	20.6
Hammasi	50	784	212847	7705.1	9.8	271.5	4257.5	15.7

Ikkinchi guruhda birinchi guruhga nisbatan ishchilar soni 1 kishiga ko'payganda mehnat unumdorligi (o'rtacha 1 ishchi ishlab chiqargan mahsulot) 2,7 ming so'mga ortgan, uchinchi guruhda ikkinchi guruhga nisbatan esa bu ko'rsatkich 1,3 ming so'mga oshgan. Bunday ko'rsatkichlar bog'lanish quvvati (kuchi) deb ataladi. Ularning qiymatlaridagi farqlar kattalashib yoki kamayib borsa, belgilar orasida egri chiziqli bog'lanish mavjudligidan darak beradi. Agarda ular bir-biriga teng bo'lsa, belgilar orasida to'g'ri chiziqli bog'lanish mavjuddir. Bu holda o'rtacha bog'lanish quvvati (kuchi)ni ifodalovchi ko'rsatkich muhim tahliliy ahamiyatga ega. Ushbu ko'rsatkich quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$b_{yx} = \frac{\bar{y}_n - \bar{y}_1}{\bar{x}_n - \bar{x}_1}$$

bu yyyerda \bar{y}_n va \bar{y}_1 oxirgi va birinchi guruhlarda natijaviy belgining o'rtacha qiymatlari $\bar{x}_n - \bar{x}_1$ o'sha guruhlarda omil belgining o'rtacha qiymatlari.

$b_{yx} < 0$ bo'lsa belgilar orasida teskari bog'lanish, $b_{yx} > 0$ bo'lsa, ular orasida to'g'ri bog'lanish mavjud. Egri chiziqli bog'lanish uchun o'rtacha bog'lanish quvvatini ifodalovchi ko'rsatkich ahamiyatga ega emas. Ish stajiga qarab guruhlash natijalariga binoan yuqoridagi ko'rsatkichlarni hisoblaymiz.

$$b_{yx} = \frac{\bar{y}_2 - \bar{y}_1}{x_2 - x_1} = \frac{265,1 - 256,6}{16,7 - 11,1} = \frac{8,5}{5,4} = 1,6 \text{ ming so'm - kishi.}$$

$$b_{yx} = \frac{\bar{y}_3 - \bar{y}_2}{x_3 - x_2} = \frac{288,2 - 265,1}{20,6 - 16,5} = \frac{23,1}{4,1} = 5,6 \text{ ming so'm - kishi.}$$

Demak, ish staj bilan mehnat unumdorligi orasida ham egri chiziqli bog'lanish mavjud.

Analitik guruhlash natijalariga tayanib belgilar orasidagi bog'lanishni yana bir ko'rsatkich: empirik korrelyatsion munosabat yordamida o'lchash mumkin. Bu ko'rsatkich grekcha η (eta) harfi bilan belgilanadi. U dispyersiyalarni qo'shish qoidasiga asoslanadi. Bu qoidaga binoan umumiy dispyersiya ichki guruh va guruhlararo dispyersiyalar yig'indisiga teng. Natijaviy belgi umumiy dispyersiyasi

$$S_n^2 = \frac{\sum (y_i - \bar{y})^2}{N} = \frac{\sum y_i^2}{N} - \left(\frac{\sum y_i}{N} \right)^2$$

guruhlangan qatorda
$$S_y^2 = \frac{\sum (y_i - \bar{y})^2 n_i}{\sum n_i} = \frac{\sum y_i^2 n_i}{\sum n_i} - \left(\frac{\sum y_i n_i}{\sum n_i} \right)^2$$

Omil belgi nisbiy barqarorlikka ega bo'lganda, guruh ichida shakllangan natijaviy belgi dispyersiyasi boshqa o'rganilmayotgan belgilar (omil belgidan tashqari) hisobiga vujudga keladi. Bu dispyersiya qoldiq dispyersiya deb ataladi. U o'rganilayotgan omil x biriktirilib qo'yilganda natijaviy belgi o'zgaruvchanligi qanday darajada bo'lishi mumkinligini o'lchaydi, ya'ni

$$S_{y(x)}^2 = \frac{\sum_{j=0}^{n_j} (y_{ij} - \bar{y}_j)^2}{n_j} = \frac{\sum y_{ij}^2}{n_j} - \left(\frac{\sum y_{ij}}{n_j} \right)^2$$

Bu yyyerda: y_{ij} - j guruhga tegishli i-to'plam birligida natijaviy belgi ega bo'lgan qiymat;

\bar{y}_j - j guruhi uchun natijaviy belgi o'rtacha qiymati;

n_j - j guruhga tegishli birliklar soni

j - 1,2,3, ... m

Ayrim guruhlar uchun hisoblangan ichki guruh dispyersiyalardan ularning o'rtacha qiymati aniqlanadi, ya'ni

$$\bar{S}_{y(x)}^2 = \frac{\sum_{j=1}^m S_{y(x)}^2 n_j}{\sum_{j=1}^m n_j}$$

Guruhlararo dispersiya o'rganilayotgan omil ta'siri ostida natijaviy belgi qanday o'zgaruvchanlikka ega bo'lishini o'lchaydi, shuning uchun u omil dispersiyasi deb ham ataladi, ya'ni

$$S_{y_x}^2 = \frac{\sum_{j=1}^m (\bar{y}_j - \bar{y}_i)^2 n_j}{\sum n_j} = \frac{\sum y_j^2 n_j}{\sum n_j} - \left(\frac{\sum y_i}{N} \right)^2$$

Dispersiyalarni qo'shish qoidasini quyidagicha yozish mumkin:

$$S_y^2 = \bar{S}_{yx}^2 + S_{y_x}^2 \text{ yoki}$$

$$\sum_j \sum_i (y_{ij} - \bar{y}_i)^2 = \sum_{(j)} \sum_{(i)} (y_{ij} - \bar{y}_j)^2 + \sum_{(j)} (\bar{y}_j - \bar{y}_i)^2 n_j$$

Empirik korrelyatsion munosabat natijaviy belgi o'zgaruvchanligining qaysi qismi omil belgi ta'siri ostida shakllanishini o'lchaydi. U omil dispersiyasini umumiy dispersiyaga nisbatidan kelib chiqadi.

$$\eta^2 = \frac{S_{y_x}^2}{S_y^2} - \text{empirik detyerminatsiya koeffitsienti,}$$

$$\eta = \sqrt{\frac{S_{y_x}^2}{S_y^2}} - \text{empirik korrelyatsion munosabat.}$$

Bu ko'rsatkich (0; 1) oraliqda qiymatga ega bo'ladi. 1 ga yaqinlashgan sari, bog'lanish kuchliroqligini anglatadi, va aksincha bo'lsa bog'lanish kuchsizdir. Jadval 5.2 - va 5.3 - jadval ma'lumotlariga binoan:

a) Korxonalar miqyosi (ishchilar soni) bilan mehnat unumdorligi orasidagi bog'lanish uchun

$$S_y^2 = \frac{58.127607}{784} - \left(\frac{212873}{784} \right)^2 = 430$$

$$I \quad S_{y_x}^2 = \frac{\sum y_j^2 n_j}{\sum n_j} - \left(\frac{\sum y_i}{N} \right)^2 = \frac{2399^2 \cdot 106 + 261.2 \cdot 267 + 281.1^2 \cdot 411}{106 + 267 + 411} - \left(\frac{212873}{784} \right)^2 =$$

$$= 73895.0 - 73712.3 = 182.7$$

$$\eta^2 = \sqrt{\frac{S_{y_x}^2}{S_y^2}} = \sqrt{\frac{182.7}{430}} = 0,4249$$

Demak, mehnat unumdorligi umumiy dispyersiyasining 42,5foiz korxonalar miqyosi orasidagi o'zgaruchanlik hisobiga ro'y bergan.

b) ish staji va mehnat unumdorligi orasidagi bog'lanish uchun

$$S_y^2 = \frac{58127607}{784} - \left(\frac{212783}{784} \right)^2 = 74142.3 - 73712.3 = 430.0$$

$$S_{y_x}^2 = \frac{256.6^2 \cdot 199 + 265.1^2 \cdot 297 + 288^2 \cdot 288}{199 + 297 + 288} - \left(\frac{212783}{784} \right)^2 = 73873.1 -$$

$$- 73712,3 = 158,8$$

$$II. \quad \eta_{y_x}^2 = \frac{158.8}{430} = 0.3693$$

$$\eta = \sqrt{\frac{S_{y_x}^2}{S_y^2}} = \sqrt{\frac{158.8}{430}} = 0.6077$$

Demak, mehnat unumdorligi umumiy dispyersiyasining 36,9foiz ish staji orasidagi o'zgaruvchanlik hisobiga shakllangan.

Natijaviy belgiga bir to'da omillar ta'siri va ayrim omillarning sof ta'sirini o'rganish uchun ko'p omilli analitik guruhlash amalga oshiriladi. U omil belgilar birikmasi asosida to'plam birliklarini murakkab guruhlash yo'li bilan bajariladi. Bunday guruhlashni kombinatsion guruhlash deb ataladi. Har qaysi guruh va guruhchalar uchun natijaviy belgining o'rtacha qiymatlari hisoblanadi. Bizning misolimizda kombinatsion guruhlash quyidagi shaklga ega.

5.4-jadval.

**Mehnat unumdorligining korxonalar miqyosi (ishchilar soni)
va ish stajiga bog‘liqligi**

Ishchilar soni bo‘yicha guruhlar	Ish staji bo‘yicha guruhlar	Korxonalar soni	Ishchilar soni	Yalpi mahsulot (ming so‘m)	Hamma ishchilar staji (kishi yil)	1 korxonalar o‘rtacha ishchilar soni x_1	o‘rtacha staj (yil) x_2	o‘rtacha 1 ishchiga mahsulot (ming so‘m) y
1-10	1,0-6,3	9	31	6759	100,7	3,4	3,2	218,0
	6,4-11,6	6	47	11339	333,8	7,8	7,1	241,3
	11,7-17,0	3	28	7332	342,2	9,3	12,2	261,9
O‘rtacha		18	106	25430	776,7	5,9	7,3	239,9
1-20	1,0-6,3	5	67	16851	372,4	13,4	5,6	251,5
	6,4-11,6	7	124	32972	1095,1	17,7	8,8	265,9
	11,7-17,0	4	76	22047	1031,6	19,0	13,6	290,1
O‘rtacha		16	267	71870	2499,1	16,7	9,4	269,2
21-31	1,0-6,3	4	101	27458	624,9	25,3	6,2	271,9
	6,4-11,6	5	126	34432	1093,6	25,2	8,7	273,3
	11,7-17,0	7	184	53657	2710,8	26,3	14,7	291,6
O‘rtacha		16	411	115547	4429,3	25,7	10,8	281,1
Umumiy o‘rtacha		50	784	212837	7705,1	15,7	9,8	271,5

Jadval ma’lumotlari ikki omil ta’siri ostida mehnat unumdorligi o‘zgaruchanligi ustidan kuzatish imkonini beradi. Ularga asoslanib natija bilan bir omil (ikkinchi omil barqaror qilib o‘rtacha darajaga biriktirib qo‘yilganda) orasidagi bog‘lanishni sof holda o‘lchash mumkin. Buning uchun bog‘lanish kuchining xususiy (yoki sof) ko‘rsatkichlari hisoblanadi. Misolimizda ish staji bilan mehnat unumdorligi orasidagi bog‘lanish uchta xususiy (sof) ko‘rsatkichiga ega (korxonalar miqyosi o‘rtacha darajada o‘zgarmas qilib bog‘lab qo‘yilganda):

$$b_{y_{x_2(a)}(x_{1(a)})} = \frac{261,9 - 218,0}{12,2 - 3,2} = \frac{43,9}{9,0} = 4,88 \text{ ming so'm/kishi.}$$

$$b_{y_{x_2(\delta)}(x_{1(\delta)})} = \frac{290,1 - 251,5}{13,6 - 5,6} = \frac{38,6}{8,0} = 4,8 \text{ ming so'm/kishi.}$$

$$b_{y_{x_2(\epsilon)}(x_{1(\epsilon)})} = \frac{291,6 - 271,9}{14,7 - 6,2} = \frac{19,7}{8,5} = 2,3 \text{ ming so'm/kishi.}$$

Xuddi shuningdek mehnat unumdorligi bilan ikkinchi omil - korxonalar miqyosi (ishchilar soni) orasidagi bog'lanish uchun uning xususiy ko'rsatkichlarini (ish staji o'zgarish qilib bog'lab qo'yilganda) hisoblash mumkin.

$$b_{y_{x_1(a)}(x_{2(a)})} = \frac{271,9 - 218,0}{25,3 - 3,4} = \frac{53,9}{21,9} = 2,5 \text{ ming so'm/kishi.}$$

$$b_{y_{x_1(\delta)}(x_{2(\delta)})} = \frac{273,3 - 241,3}{25,2 - 7,8} = \frac{32,0}{17,4} = 1,8 \text{ ming so'm/kishi.}$$

$$b_{y_{x_1(\epsilon)}(x_{2(\epsilon)})} = \frac{291,6 - 261,9}{26,3 - 9,3} = \frac{29,7}{17,0} = 1,7 \text{ ming so'm/kishi.}$$

Olingan natijalarni oldingi hisoblash natijalari bilan taqqoslashdan kelib chiqadiki, omillar tashqi «shovqin»lardan tozalab qaralganda, ular bilan natija orasidagi bog'lanish biroz kuchayadi.

$$\eta_{y_{x_1}(x_2)}^2 = \frac{S_{y_{x_1}(x_2)}^2}{S_y^2} = \frac{158,0}{436,0} = 0,3674$$

$$\eta_{y_{x_1}(x_2)} = \sqrt{\frac{S_{y_{x_1}(x_2)}^2}{S_y^2}} = \sqrt{\frac{158,0}{436,0}} = 0,6062$$

$$\eta_{y_{x_2}(x_1)}^2 = \frac{S_{y_{x_2}(x_1)}^2}{S_y^2} = \frac{197,9}{430} = 0,4602$$

$$\eta_{y_{x_2}(x_1)} = \sqrt{\frac{197,9}{430}} = 0,6784$$

Ikki omil ta'siri to'plama empirik korrelyatsion munosabat orqali o'lchanadi, ya'ni

$$\eta^2_{y;x_1x_2} = \frac{\bar{S}_{y_i x_1 x_2}^-}{\bar{S}_{y_i}^2} = \frac{355.9}{430} = 0.8277$$

$$\eta_{y;x_1x_2} = \sqrt{\frac{\bar{S}_{y_i x_1 x_2}^-}{\bar{S}_{y_i}^2}} = \sqrt{\frac{197,9 + 158,0}{430}} = \sqrt{\frac{355,9}{430}} = 0,90993$$

$$\eta^2_{y;x_1x_2} = \frac{S_{y_i}^2 - \bar{S}_{(y_i - \bar{y}_{jl})}^2}{S_{y_i}^2} = \frac{430 - 74.1}{430} = \frac{355.9}{430} = 0,8277$$

$$\bar{S}_{(y_i - \bar{y}_{jl})}^2 = \frac{\sum_j \sum_l (y_i - \bar{y}_{jl})^2 n_e}{\sum n_l} = \frac{171.5 \cdot 31 + 20.9 \cdot 47 + 417 \cdot 28 + 16.3 \cdot 67 + 43.2 \cdot 124 + 116.0 \cdot 76}{31 + 47 + 28 + 67 + 124 + 76} = \frac{58056.6}{784} = 74.1$$

5.5. Ko'p o'lchovli guruhlash usullari

Ko'p o'lchovli guruhlash – bir qancha belgilar asosida tuzilgan guruhlash yuritiladi.

Ko'p o'lchovli guruhlash kombinatsion guruhlashga nisbatan qator afzalliklarga ega. Kombinatsion guruhlashni qo'llash uchun muhim shart – o'rganilayotgan to'plam juda ko'p, jumladan yuzlab-minglab birliklarni

birlashtirishi lozim. Bu usulda guruhlash asosi qilib olinadigan belgilar soni ko'paygan sari tuziladigan guruhlar soni geometrik progressiya bo'yicha oshib boradi.

Ko'p o'lchovli guruhlashlar kombinatsion guruhlashga oid kamchiliklardan xolidir va shu bilan bir vaqtda guruhlarini murakkab holda tasvirlashni, bir to'da belgilarga tayanib tuzishni ta'minlaydi. Ko'pincha ular ko'p o'lchovli tasniflash deb nomlanadi.

Ko'p o'lchovli tasniflashning eng oddiy usuli to'plam birliklarini ko'p o'lchovli o'rtacha miqdorlar asosida guruhlashdir.

Ko'p o'lchovli o'rtacha miqdor – bir to'da belgilar qiymatlariga asoslanib har bir to'plam birligi uchun hisoblangan o'rtacha ko'rsatkich

Ko'p o'lchovli o'rtacha miqdor deb har bir to'plam birligi uchun uning bir to'da miqdoriy belgilari asosida hisoblangan o'rtacha ko'rsatkich yuritiladi. Turli belgilar absolut qiymatlarini qo'shib bo'lmagani uchun dastlab ularning nisbiy qiymatlari aniqlanadi. So'ngra, barcha belgilar uchun hisoblangan nisbiy

ko'rsatkichlar qo'shiladi va natijada har bir birlik uchun ko'p o'lchovli o'rtacha miqdor hosil bo'ladi, ya'ni:

$$\bar{\theta} = \frac{\sum_{j=1}^k \theta_{ij}}{k} = \sum_{j=1}^K \left(\frac{x_{ij}}{x_j} \right) / k$$

Bu yyyerda: θ - birlik uchun ko'p o'lchovli o'rtacha ko'rsatkich;

x_{ij} – i-birlik uchun x_i belgisining qiymati;

x_j – x_j belgining o'rtacha to'plam (yoki standart) bo'yicha qiymati;

- k - belgilar soni;
- j - belgi tartib soni (nomyeri);
- i - to'plam birligining tartib soni (nomyeri).

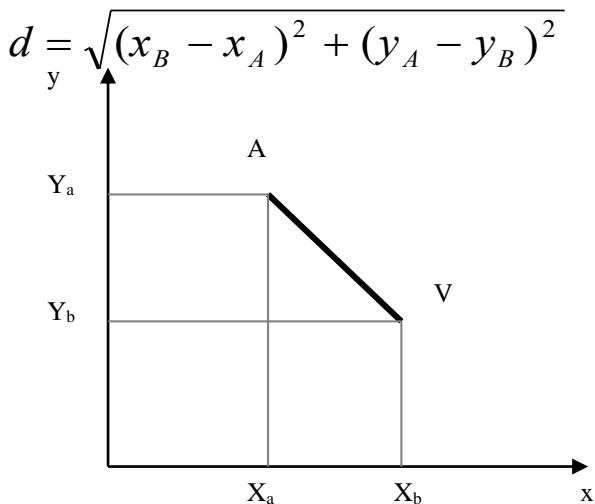
Ko'p o'lchovli tasniflashning asosliroq usuli klaster tahlilidir. Usul nomi inglizcha the cluster so'zining ildizidan kelib chiqadi. Bu so'z sinf, guruh, to'da ma'nosiga ega. Klaster so'zi matematikadagi «to'plam» tushunchasiga ma'nodoshdir, chunki ayrim sinflar faqat bir xil hodisalarni (matematikada sonlar olgani kabi) o'z ichiga oladi, ammo matematikadagi to'plamdan farqli o'laroq ular bo'sh bo'lishi mumkin emas.

Klaster tahlil har bir klasterga tegishli birliklarni ularning bir to'da belgilariga, qiyofasiga o'xshashlik me'yoriga qarab aniqlashga asoslanadi. Bundan birliklar (obtektlar) orasidagi «masofa» tushunchasi kelib chiqadi va u qiyofalar (obtektlar) bo'yicha barcha o'rganilayotgan belgilar qiymatlarining farqlari bilan o'lchanadi. Muayyan masofa me'yori turli yo'llar bilan aniqlanishi mumkin. Odatda «evklid

masofasi» deb ataluvchi usul qo'llanadi. Ya'ni, $d_{pq} = \sqrt{\sum_{j=1}^k d_{jpq}^2}$ bunda

$$d_{jpq} = \frac{x_{jp} - x_{jq}}{\sigma_{x_j}}$$

Ikki o'lchamli tekislikda A va V nuqtalari orasidagi masofa kvadrat ildizi ostidan chiqarilgan ushbu nuqtalarning absissa va ordinata o'qlari bo'yicha koordinatalari orasidagi farqlarning kvadrati yig'indisiga teng, ya'ni:

5.1-chizma. Yevklid masofasi.

Ko'p o'lchovli tekislikda k koordinatli p va q nuqtalari orasidagi masofa, ya'ni k belgilarning ayrim qiymatlari farqlar o'rtacha kvadrati quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$d_{pq} = \sqrt{\sum_{j=1}^k (x_{jp} - x_{jq})^2}$$

Ammo o‘z-o‘zidan ravshanki, har xil sifatli belgilarning absolut qiymatlari bilan ifodalangan bir nuqta bilan ikkinchi nuqta orasidagi farqlar kvadratlarini qo‘shib bo‘lmaydi. Dastlab har bir belgi bo‘yicha to‘plam birliklari orasidagi farqlarni biror nisbiy o‘lchovsiz ko‘rsatkich bilan ifodalash kerak. Bunday ko‘rsatkich sifatida odatda «normallashtirilgan farq» ishlatiladi, ya’ni:

$$d_{j_{pq}} = \frac{x_{jp} - x_{jq}}{\sigma_{x_j}}$$

Bu yyyerda: $x_{jp} - x_{jq}$ - p va q birlikka tegishli belgi qiymatlari orasidagi absolut farq;

σ_{x_j} - x_j belgisining o‘rtacha kvadratik tafovuti;

d_{jpq} -normallashtirilgan farq, uning ishorasi (Q yoki -) ahamiyatga ega emas, tekislikda belgilar orasidagi «masofa» skolyar miqdordir (vektor miqdori emas).

Har qaysi belgi bo‘yicha o‘rtacha kvadratik tafovut va belgining birinchi obtektning ikkinchisidan, uchinchisidan va h.k., ikkinchi obtektning uchinchisidan, to‘rtinchisidan va h.k. uchinchi obtektning to‘rtinchisidan, beshinchisidan va h.k. va shunday ketma-ket tartibda barcha obtektlar uchun ma’lum belgi qiymatlarining juft farqlari hisoblanadi. So‘ngra ushbu juft farqlarni o‘rtacha kvadratik tafovutga bo‘lib, normalashtirilgan farqlar matritsasi tuziladi. Bunday hisoblashlar hamma belgilar uchun bajariladi va normalashtirilgan farqlar matritsalarini tuziladi.

So‘ngra har bir obtekt uchun hamma belgilar bo‘yicha yevklid masofalari quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$d_{pq} = \sqrt{\sum_{j=1}^k d_{jpq}^2}$$

Natijada normalashtirilgan Yevklid masofalarining matritsasi vujudga keladi. Normal taqsimotli to‘plamda normalashtirilgan farqlarning barcha obtektlar bo‘yicha (butun matritsa bo‘yicha) o‘rtacha qiymati birga teng. Bu tekislikda belgining chegaraviy (keskin nuqtasi) masofasini aniqlash uchun juda muhimdir, chunki unga yerishilgandan so‘ng obtektlarni klasyerga birlashtirish to‘xtaydi.

Normalashtirilgan Yevklid masofasi o‘rtacha qiymatlari asosida obtektlar klasyerlarga birlashtiriladi, oldin eng yaqin masofali, so‘ngra bir-biridan borgan sari uzoqlashib borayotgan obtektlar olinadi. Birinchi qadamda eng qisqa Yevklid masofasiga ega bo‘lgan obtekt birinchi obtekt bilan birga klasyerga birlashadi. So‘ngra mazkur klasyer uchun hamma belgilar bo‘yicha o‘rtacha normalashtirilgan farqlar va klasyerdan boshqa obtektlarga bo‘lgan Yevklid masofalari hisoblanadi. Shu tartibda birinchi klasyer o‘rtacha yevklid masofa keskin nuqtaga yerishgandan so‘ng ikkinchi klasyer barpo etiladi. Shunday qilib, qadamma-qadam klasyerga birlashtirish va yangi klasyerlarni tuzish jarayoni davom etadi.

Klasyer tahlil haqida bayon etilganlarni umumlashtirib, bajariladigan amallarni quyidagi ketma-ketlik shaklida tasvirlash mumkin:

- 1) har bir belgining to‘plam bo‘yicha o‘rtacha qiymatini hisoblash - \bar{x}_j ;
- 2) har bir belgi qiymatlarining o‘rtacha kvadratik tafovutlarini hisoblash- S_{x_j} ;

- 3) har qaysi belgi bo'yicha normalashtirilgan farqlarning matritsasini hisoblash - d_{ipq} ;
- 4) har bir juft to'plam birliklari orasidagi yevklid masofalarni hisoblash - d_{pq} ;
- 5) Yevklid masofalari orasida eng qisqasini tanlab olish— $d_{pq_{min}}$;
- 6) eng qisqa Yevklid masofasiga ega bo'lgan to'plam birliklarini bir klastyerga birlashtirish;
- 7) klastyerdagi birliklar uchun barcha belgilarning o'rtacha qiymatlarini hisoblash;
- 8) klaster bilan boshqa birliklar orasidagi yangi normalashtirilgan masofalarni hisoblash;
- 9) klaster bilan boshqa birliklar (yoki klasterlar) orasidagi yangi Yevklid masofalarini hisoblash;
- 10) Yevklid masofalari orasidan eng kichik miqdorligini tanlab olish;
- 11) (6-10) amallarni qaytadan bajarish va h.k.

5.6. Ikkilamchi guruhlash

Statistik guruhlashning yuqoridagi turlari dastlabki har bir obtektga tegishli ma'lumotlar asosida amalga oshiriladi. Shuning uchun birlamchi guruhlash deb yuritiladi. Lekin bunday birlamchi guruhlashlar bilan bir qatorda ularning natijalarini qayta ishlash yo'li bilan tuziladigan ikkilamchi guruhlash ham mavjuddir. Bu usulga odatda birlamchi guruhlash natijalari maqsadga muvofiq bo'lmasa, yoki ularni taqqoslash maqsadiga moslashtirish zarurati tug'ilganda murojaat qilinadi. Ikkilamchi guruhlash ikki yo'l bilan amalga oshiriladi.:

- 1) birlamchi guruhlar oraliqlarini ixchamlashtirib maqsadga muvofiqlashtirish;
 - 2) umumiy yig'indiga nisbatan ayrim guruhlarining salmog'ini ixtisoslashtirish.
- Bu usullarni quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Ikki viloyat fermer ho'jaliklari paxta hosildorligiga qarab turlicha guruhlangan bo'lib, ularni qiyosiy o'rganish zaruriyati tug'ilgan.

5.5-jadval

Ikki viloyat fermer ho‘jaliklarining paxta hosildorligi bo‘yicha guruhlash natijalari

A - viloyat			B - viloyat		
Hosildorlik s/ga	jamiga nisbatan foizfoiz hisobida		hosildorlik s/ga	jamiga nisbatan foizfoiz hisobida	
	ho‘jalik soni	paxta maydoni		Ho‘jalik soni	paxta maydoni
20 gacha	2	1	25 gacha	28	14
20-22	11	6	25-30	36	32
22-24	15	9	30-35	28	38
24-26	22	18	35 va yuqori	8	16
26-28	18	17			
28-30	9	11			
30-32	11	15			
32-35	7	13			
35 va yuqori	5	10			
Jami	100	100	Jami	100	100

O‘z-o‘zidan ravshanki, bu ma’lumotlarga asoslanib, ho‘jaliklarda paxta hosildorligini ikki viloyat bo‘yicha qiyosiy o‘rganib bo‘lmaydi, chunki guruhlar har xil oraliqlarda berilgan. Ularni taqqoslash uchun A-viloyat ho‘jaliklarini qayta guruhlab ixchamlaymiz. Buning uchun B viloyat ho‘jaliklari guruhining oralig‘ini asos qilib olamiz va natijada quyidagi taqqoslama ma’lumotlarga ega bo‘lamiz.

5.6-jadval

Ikki viloyat fermer ho‘jaliklarining paxta hosildorligi bo‘yicha qiyosiy taqsimoti (birinchi usul)

	jamiga nisbatan foizfoiz hisobida			
	ho‘jalik soni		paxta maydoni	
	A-viloyat	B-viloyat	A-viloyat	B-viloyat
25 gacha	39 ¹⁾	28	25 ³⁾	14
25-30	38 ²⁾	36	37 ⁴⁾	32
30-35	18	28	28	38
35 va yuqori	5	8	12	16
Jami	100	100	100	100

1). $2 + 11 + 15 + 22 / 2 = 39$. 2). $22 / 2 + 18 + 9 = 38$; 3). $1 + 6 + 18 / 2 = 25$; 4). $18 / 2 + 17 + 11 = 37$
bu yyyerda 5.10-ma’lumotlariga bionani guruh oraligi 2 ga teng ($22 - 20 = 2$).

Bu ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, B-viloyatda ho‘jaliklar A-viloyatga nisbatan paxta hosildorligi bo‘yicha ancha yuqori darajaga yerishgan.

Yuqoridagi (5.5 jadval) A-viloyat guruhlarini ularning salmog‘iga qarab qayta guruhlash mumkin. Bu holda ham B-viloyat natijalarini (ayrim ho‘jalik guruhlarining

umumiy sonidagi salmog‘ini) asos qilib olamiz va natijada quyidagi ma’lumotlarga ega.

5.7-jadval

Ikki viloyat fermer ho‘jaliklarining paxta hosildorligi bo‘yicha qiyosiy taqsimoti (ikkinchi usul)

	jamiga nisbatan foizfoiz hisobida			
	ho‘jalik soni		ekin maydoni	
	A-viloyat	B-viloyat	A-viloyat	B-viloyat
25 gacha	28 ¹⁾	28	16 ⁵⁾	14
25-30	36 ²⁾	36	31,2 ⁶⁾	32
30-35	28 ³⁾	28	37,2 ⁷⁾	38
35 va yuqori	8 ⁴⁾	8	15,6 ⁸⁾	16
jami	100	100	100	100

- 1) $2+11+15=28$; 2) $22+14=36$; 3) $18-14+9+11+4=28$; 4) $7-4+5=8$;
 5) $1+6+9=15$; 6) $18+(17 \cdot 14)/18=18+13,2=31,2$;
 7) $(17-13,2) + 11+15+(4/7) \cdot 13=37,2$; 8) $(13-7,4)+10=15,6$

A-viloyatda B-viloyatga nisbatan kam hosilli ho‘jaliklar umumiy paxta maydonida ko‘proq qismni, yuqori hosilli ho‘jaliklar esa, aksincha, kamroq qismini tashkil etadi. Demak, ular nisbatan kichikroq ho‘jaliklar ekan va shu sababli B-viloyatdagi ho‘jaliklarga nisbatan kamroq hosildorlikka yerishgan.

Asosiy tushuncha va atamalar

Tasniflash, tasniflash obtekti, subyekti va birligi, faset, iyerarxiyaviy tuzilma, tasniflagich, guruhlash, tipologik guruhlash, analitik guruhlash, tuzilmaviy guruhlash, guruh oralig‘i, sotsial-iqtisodiy tip, guruhlash belgisi va guruh oralig‘ini ixtisoslashtirish, oddiy va murakkab guruhlash, ko‘p o‘lchovli guruhlash, klaster, Yevklid masofasi, ikkilamchi guruhlash.

Qisqacha xulosalar

Tasniflash va guruhlash hodisa va jarayonlarni o‘rganish uchun statistik to‘plamlarni tuzish, ularni chegaralash va statistik axborotlarni yaratishning muhim qurolidir. Bu usul yordamida statistik kuzatish natijasida to‘plangan besanoq, tarqoq, tasodifiyot girdobida o‘ralib qolgan, hom boshlang‘ich materiallar asosida ixcham bir-biri bilan uzviy bog‘langan, ma’lum tartib-qoidalarga, qonuniyatga bo‘ysungan, tuzilmaviy shakllarga ega to‘plamlar barpo etiladi.

Tasniflar hamma ilmiy va amaliy sohalarda qo‘llanadi. Kimyo, biologiya, fizika, astronomiya va boshqa tabiiy fanlarda yaratilgan tasniflar olamshumul kashfiyotlar hisoblanadi, masalan, Mendeleevning davriy elementlar sistemasi, Linneyning botanika sistemasi, Charlz Darvinning o‘simliklar sistematikasi, Ulug‘bekning astronomik jadvallari («Zij Kuragoniy») va h.k. shular jumlasidandir.

Statistikada ham ijtimoiy-iqtisodiy hodisa va jarayonlarning tasniflar tizimi ishlab chiqilgan. Ularni EHM yordamida tuzish uchun xalqaro va milliy tasniflagichlar yaratilgan.

Tasniflash hodisa va jarayonlarni sifat xossalariга asoslanib, o'zaro bog'lanishda tartiblash bo'lsa, guruhlash tasniflarni kundalik hayotda tuzish va ijtimoiy-iqtisodiy tahlil jarayonida qo'llashdir. Guruhlash ko'proq miqdoriy belgilarga tayanadi. Shu bilan birga u guruhlarni tuzish va chegaralash uchun belgilarni saylab olish va hamda pirovard natijalarini talqin (tahlil qilish) qilishda o'rganilayotgan obyektlarning sifat mohiyatini hisobga olishni talab qiladi.

Shunday qilib, guruhlash to'la qonli statistik usulidir.

Tasniflashning har xil turlari va usullari bo'lganidek, guruhlashning ham turli usullari mavjud. Tipologik, analitik va tuzilmaviy guruhlashlar, oddiy va kombinatsion, bir o'lchovli va ko'p o'lchovli, birlamchi va ikkilamchi guruhlashlar shular jumlasidandir.

Guruhlash usulidan amaliy ishda foydalanayotganda guruhlarni tuzish va ularni ta'riflovchi birlamchi mutlaq va o'rtacha ko'rsatkichlarni hisoblash bilan odatda chegaralaniladi. Ammo bu holda statistika uslubi ya'ni analitik statistika to'la qonlikda qo'llanildi, deb bo'lmaydi, chunki u guruhli ko'rsatkichlarni va ular orasidagi bog'lanishlarni baholashni, ishonchli ekanligini aniqlashni talab qiladi. Shuning uchun guruhlash natijalarini elastiklik va barqarorlik ko'rsatkichlarini hisoblash hamda dispersion tahlil bilan to'ldirish va takomillashtirish kerak. Natijada guruhlash statistika usuli sifatida boy mazmunga ega bo'ladi va analitik ahamiyati kuchayadi.

Nazorat va mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Tasniflash nima va nima uchun ommaviy hodisa va jarayonlarni o'rganishda uni qo'llash kerak?
2. Tasniflash qanday ilmiy va amaliy ahamiyatga ega?
3. Tasniflashning qanday turlari va usullari mavjud?
4. Faset nima? Iyerarxiyaviy tuzilma-chi?
5. Tasniflash obyekti deganda nima tushuniladi, uning birligi deganda-chi?
6. Tasniflash subyekti nima?
7. Statistik guruhlash deganda nima tushuniladi, u qanday ahamiyatga ega?
8. Guruhlash qoidalari deganda nimalar tushuniladi?
9. O'zbekiston aholisini jinsi-yoshi bo'yicha taqsimladingiz, bu tasniflashmi yoki guruhlashmi?
10. Kichik, o'rtacha va katta korxonalarni aniqlovchi senzlar (miqdoriy belgilar bilan) belgilab qo'yilgan, bu tasniflashmi yoki guruhlashmi?
11. 2018- yil ma'lumotlari asosida O'zbekistonda faoliyat qiluvchi subyektlar kichik, o'rtacha va katta korxonalariga taqsimlangan. Bu guruhlashmi yoki tasniflashmi?
12. Tipologik guruhlash nima? Analitik guruhlash-chi, tuzilmaviy guruhlash-chi?
13. Taqsimot (variatsion) qatorlar bilan tuzilmaviy guruhlash orasida farq bormi? bo'lsa nimalardan iborat?
14. Guruhlash belgisi nima va u qanday tartibda saylab olinadi?
15. Guruhlar soni qanday aniqlanadi, guruhlar oralig'i-chi?
16. Guruhlashning ilmiy qoidalari nimalardan iborat?

17. Oddiy va murakkab guruhlash nima, bir o'lchovli va ko'p o'lchovli-chi?
18. Ko'p o'lchovli guruhlashning qanday usullarini bilasiz?
19. Birlamchi va ikkilamchi guruhlash nima?
20. Ikkilamchi guruhlashning qanday usullarini bilasiz?
21. Guruhlash usulining statistik mazmuni va ahamiyatini kuchaytirish uchun uni qanday yo'llar bilan takomillashtirish mumkin?
22. Kursdoshlaringizning statistikadan bilim darajalarini o'rganish uchun ularni qanday belgilar asosida guruhlash mumkin, har bir guruhni qanday ko'rsatkichlar bilan ta'riflash mumkin?
23. O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti asoslarini barpo etish jarayonini qanday guruhlashlar yordamida o'rganish mumkin?
24. Oilalarda «qaynona va kelin» munosabatlarini o'rganish uchun qanday guruhlashlardan foydalanish mumkin?
25. Talabalar vaqt fondidan foydalanish bilan fanlarni o'zlashtirish jarayoni orasidagi bog'lanishlarni guruhlash usuli yordamida o'rganib bo'ladimi; bo'lsa qanday guruhlashlar amalga oshirish kerak?
26. O'zbekistonda qishloq xo'jaligi rivojlanishida fermer ho'jaliklarining rolini o'rganish uchun qanday guruhlashlardan foydalanish mumkin?
27. O'zbekiston milliy iqtisodiyotining taraqqiyotida tijorat banklarining rolini o'rganish uchun qanday guruhlashlardan foydalanish mumkin?
28. O'zbekistonda talab va taklif qonunlari qanday namoyon bo'layotganini tahlil qilish uchun guruhlash usulidan foydalanib bo'ladimi, agarda bo'lsa, qanday guruhlashlarni tuzish ma'qul deb hisoblaysiz?

Asosiy adabiyotlar

1. Афифи А. Эйзен С. Статистический анализ. Подход с использованием ЭВМ. Пер с англ. М.: Мир, 2010.
2. Мандель И.Д. Кластерный анализ. М.: Финансы и статистика, 2010.
3. Еньюков И.С. Методы - алгоритмы - программы многомерного статистического анализа М.: Финансы и статистика, 2010.
4. Соатов Н.М Статистика. Дарслик. –Т.: Тиббиёт нашриёти, 2003
5. MESI (www.mesi.ru).

VI bob. STATISTIK TO‘PLAM BIRLIGI, TAQSIMOT QATORLARI VA ULARNING TASVIRIY PARAMETRLARI

6.1. Statistik to‘plam birligi

To‘plam birliklari – statistik to‘plamni bunyod etuvchi unsurlardir.

Statistika o‘rganadigan to‘plamni bunyod etuvchi unsurlar uning birliklari deb ataladi. To‘plam tuzish, demak, uni tarkibiga kiruvchi birliklarni aniqlashdir. Bu jarayonda ikkita

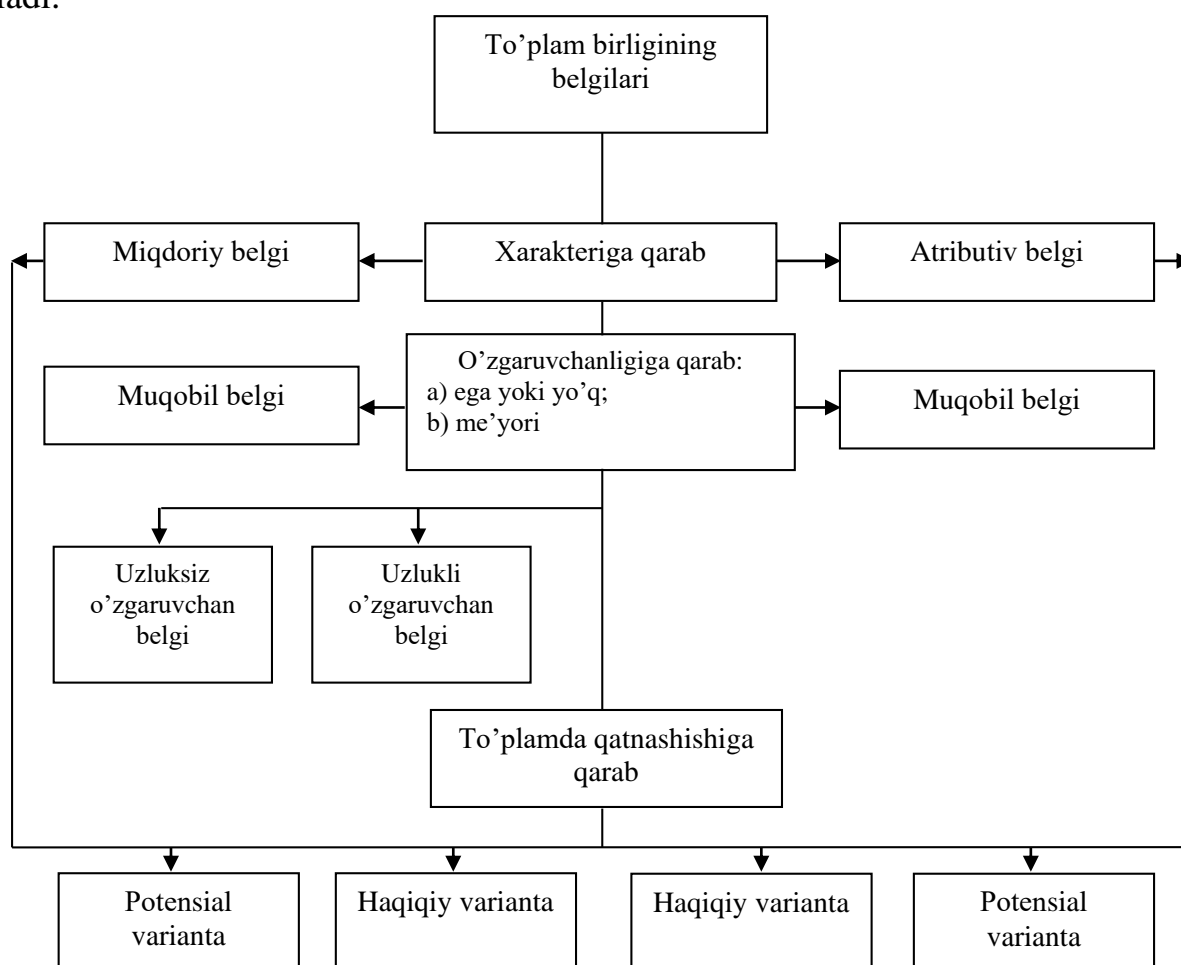
masala yechiladi: birinchidan, birlik ta’riflanadi, ya’ni ularni bir-biridan va boshqa birliklardan ajratuvchi chegaralar belgilanadi; ikkinchidan mazkur statistik to‘plam tarkibiga kiradigan va kirmaydigan birliklar aniqlanadi.

To‘plam birligi turli belgilarga ega. Ularning asosiy turlari quyidagilardan iborat (6.1-tarh).

Belgi – to‘plam birligining alomatlari, xislati va h.k.

Har qanday to‘plam birligi o‘ziga xos alomatlar, xislatlar, xossalari majmui bilan xarakterlanadi va ular uning belgilari deb ataladi. Statistik to‘plamlar muhim belgilar asosida tuziladi. Ular

ayrim birliklarda turli shakllarda namoyon bo‘ladi, natijada birliklar bir-biridan farq qiladi.

6.1-tarh. To‘plam birligi belgilarining turlari.

Variatsion belgi – birlikdan-birlikka farq-lanuvchi belgidir.

Atributiv belgi – mazmunan bir-biridan farqlanuvchi belgi, miq-doriy belgi esa – qiymatga ega bo‘luvchi, son bilan ifodalanuvchi belgi.

Bunday belgilar variatsion belgilar deb ataladi. Belgilar so‘z bilan yoki son bilan ifodalanishi mumkin. Birinchi holda atributiv (sifat) belgilar, ikkinchisida - miqdoriy belgilar deb yuritiladi. Atributiv belgilar to‘plam tarkibiga kiruvchi birliklarni aniqlashga bevosita aloqadordir. Bunday belgilarning o‘zgaruvchanligi birliklarni muqobil holatda talqin etganda ko‘zga tashlanadi.

Miqdoriy belgilar hamma to‘plam birliklari uchun teng bo‘lishi, bir son bilan ifodalanishi mumkin. Masalan, barcha avtomashinalar to‘rtta g‘ildirakka ega, bir xil markali mashinalar motori odatda teng quvvatga ega. Odamlarning sezish, ko‘rish, hid bilish, ishlash va harakat qilish organlari son jihatdan teng va h.k. Bunday miqdoriy belgilar statistik to‘plam tuzish uchun asos bo‘la olmaydi. Aksariyat, miqdoriy belgilar to‘plam birliklarida turlicha ifodalanadi, bir-biridan farqlanadi, variatsiyaga (o‘zgaruvchanlikka) ega. Avtomashinalar bosib o‘tgan yo‘l, bajargan ish (tashigan yuk hajmi), korxonalar ishlab chiqargan mahsulot hajmi, ularda ishlayotgan ishchilar soni va h.k. bunday miqdoriy belgilarga misol bo‘la oladi. Aynan shunday birlikdan birlikka o‘zgaruvchanlikka ega bo‘ladigan belgilar asosida statistik to‘plam tuziladi. Ular statistikaning o‘rganish predmeti hisoblanadi. Miqdoriy belgilar uzluksiz o‘zgaruvchanlikka yoki tadrijiy (darajama-daraja) o‘zgaruvchanlikka ega bo‘lishi mumkin. Bu hol jarayonning tabiatidan kelib chiqadi.

6.2. Variatsion qatorlar va ularning turlari

Statistik to‘plam - bu, turli shakllardagi statistik qatorlardir.

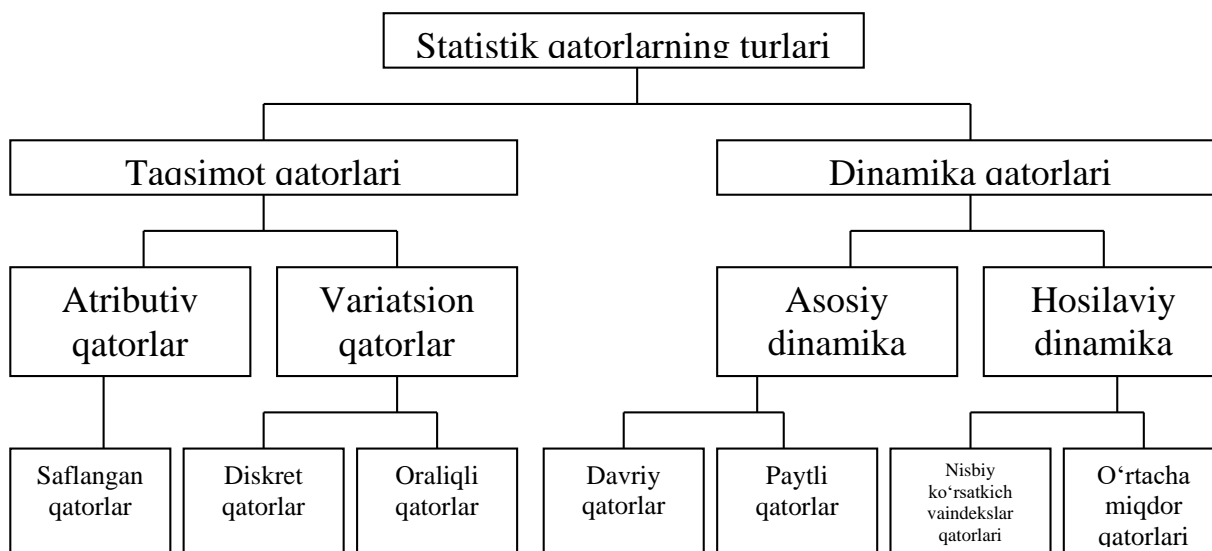
Eng oddiy boshlang‘ich qatorlar bevosita kuzatish jarayonida vujudga keladi. Bunday qatorlar tartibga ega bo‘lmasdan, qayd qilishdagi holatga asoslanadi. Odatda to‘plam birliklari ma‘lum belgilar asosida saflab, tasniflab, guruhlab tartibga solinadi.

Statistik qator – tartiblangan statistik to‘plamdir.

Bunday tartiblangan statistik to‘plam statistik qatorlar deb ataladi, chunki ular sonlar qatori (ketma - ketligi) bilan ta‘riflanadi. Statistik qatorlar turli shakllarda va yo‘llar bilan tuziladi. Ularni quyidagi turlarga bo‘lish mumkin (6.2-tarx).

Taqsimot qatorlar – to‘plam birliklarini ma‘lum belgilar asosida guruhlariga (qismlarga) bo‘linishi tushuniladi.

O‘rganilayotgan obyektlarni tasniflash usuliga qarab statistik qatorlar ikki turkumga ajraladi: biri-taqsimot qatorlari, ikkinchisi- dinamika qatorlari. Statistik to‘plam birliklarini ma‘lum holatga (paytga) nisbatan yoki vaqt oralig‘i davomida kuzatib, ularni biror belgi asosida tasniflash natijasi taqsimot qatorlari deb yuritiladi.

6.2- tarh. Statistik qatorlarning turlari.

Dinamik qator – hodisani vaqt bo'yicha o'zgarishini ko'rsatuvchi sonlar qatoridir.

Statistik to'plam birliklarini uzoq vaqt davomida kuzatib, davrlar yoki vaqt paytlari bo'yicha tasniflash mumkin. Bu holda vujudga keladigan qator **dinamika qatori** deb ataladi, chunki u o'rganilayotgan jarayon dinamikasini tasvirlaydi.

Taqsimot qatorining asosiy unsuri varianta, dinamika qatoriniki esa daraja deb yuritiladi. Demak, taqsimot qatorlari-bu, variantalar ketma-ketligi bo'lsa, dinamika qatorlari vaqt oraliqlariga tegishli darajalar ketma-ketliklaridir.

To'plam birliklarini tasniflash asosi qilib qanday belgi olinishiga qarab taqsimot qatorlari ikki turga ajraladi. Bunday belgi sifatida atributiv ya'ni mazmunan farqlanuvchi belgilar olinsa, hosil bo'lgan taqsimot qatorlari atributiv qatorlar deb yuritiladi.

To'plam birliklarini miqdoriy belgilariga qarab tasniflash natijasida hosil bo'lgan taqsimot qatorlari variatsion qatorlar deb ataladi.

Variatsion qatorlar – miqdoriy belgilar asosida tuziladi.

Saflangan qatorlar. Variatsion qatorlarning eng sodda shakli saflangan (bo'ysiralangan, ranjirlangan) qatorlardir. Ayrim miqdoriy belgilar asosida statistik to'plam

belgilarini bo'ysiralash yo'li bilan ko'payuvchi yoki kamayuvchi shaklda tuzilgan qatorlar saflangan qatorlar deb ataladi.

Diskret qatorlar. Agarda saflangan qator tayanchi bo'lib tadrijan, darajama-daraja, uzuq-uzuq o'zgaruvchi belgi xizmat qilsa va uning ayrim miqdoriy qiymatlari tez-tez takrorlanib tursa, ularni sanab, muayyan variantaning variantlar sonini, sig'im, haj-

Diskret qatorlar – to‘plam birliklarini uzuqli o‘zgaruvchi belgi asosida guruhlash natijasidir.

mini, vaznini aniqlash mumkin. Natijada saflangan qatorga qaraganada variantalarning umumiy soni qisqaradi va har biri bir qancha birliklarni qamrab oluvchi guruh maqomini oladi.

Bunday ikki unsurdan tashkil topgan taqsimotlar diskret variatsion qatorlar deb ataladi.

Oraliqli variatsion – to‘plam birliklarini guruhlarga, oraliqlarga taqsimlashdir.

Oraliqli variatsion qatorlar. Cheksiz o‘zgaruvchan belgiga tayangan qator unsurlarini kattaroq miqdoriy o‘lchamlarda ifodalash uchun to‘plam birliklarini muayyan belgiga qarab teng kattalikdagi oraliqlarga bo‘lish joizdir.

Natijada oraliqli variatsion qator hosil bo‘ladi. Demak, bunday qator ikki unsurdan varianta oraliqlar va har bir oraliqqa tegishli bunday birliklar sonidan tarkib topadi. Birinchi element varianta ikkinchisi birliklar yoki variantlar soni deb yuritiladi.

6.3. Oraliq soni va kengligini aniqlash

Oraliqli variatsion qatorlar tuzish jarayonida bir qator muammolar paydo bo‘ladi. Eng asosiy muammo oraliqlar (tasnifiy guruhlar) soni va chegarasini aniqlashdir.

Bu masalani yechish tekshirishda ko‘zlangan maqsad va to‘plangan materiallarning xususiyatlariga bog‘liq.

Tekshirish quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydi:

- boshlang‘ich ma‘lumotlarda bevosita ko‘z ilg‘amay yashirinib yotgan, tabiatan ommaviy jarayonga xos bo‘lib uning o‘zgaruvchanligi (tebranuvchanligi) da yuzaga chiquvchi qonuniyat va xususiyatlarni taqsimot qatorlari yordamida oydinlashtirish, yaqqol va jozibali qilib tasvirlash;

- taqsimot qatorlarini qayta ishlash yo‘li bilan turli umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlar olish va ulardan foydalanib o‘rganilayotgan jarayonlarni har taraflama chuqur tahlil qilish.

Buning uchun:

-oraliqlar kengligi o‘zgarmas va optimal me‘yorda bo‘lishi;

-birinchi boshlang‘ich oraliq eng kichik belgini, oxirgi oraliq esa eng katta belgini o‘z ichiga olishi;

-qator oraliqlari o‘rganilayotgan to‘plam tuzilishini obtektiv tasvirlovchi taqsimotni shakllantirishi, me‘yoriy mutanosiblik nafaqat guruhlar orasida, ularning ichida ham bo‘lishini ta‘minlashi;

-markaziy oraliqlar mumkin qadar g‘ujjak variantalardan, ya‘ni to‘liq va zich joylashgan birliklardan iborat bo‘lishi lozim.

Maxsus adabiyotda variatsion qator oraliqlarining maksimal yoki minimal sonini aniqlash uchun turli mezonlar taklif etilgan, ularning ko‘pchiligi yetarli darajada aniqlik bilan o‘rtacha ko‘rsatkichlarni hisoblash va shu bilan birga ko‘rimli variatsion qatorlar tuzish imkonini beradi. Amerika statistigi Styerjess (Sturgess, 1926) quyidagi mezonni taklif etgan:

$$K \leq 1 + 3.32 \lg N = 1 + 1.441 \ln N \quad (6.1)$$

Bu yyyerda K - taqsimot oraliqlarining l minimal soni;

N - to'plam hajmi (birliklar soni);

g - o'nli logarifm;

\ln - natural logarifm.

K . Bruks va N . Karuzes tomonidan taklif etilgan quyidagi formula Styerjess mezoniga yaqin natija beradi:

$$K \leq 5 \lg N \quad (6.2)$$

O'zgaruvchan belgining eng katta va eng kichik qiymatlari o'rtasidagi farq (variatsiya kengligi) ni oraliqlar (guruhlar) soniga bo'lsak, oraliq kengligining qiymati kelib chiqadi. Bu holda Styerjess mezonini

$$i = \frac{x_{\max} - x_{\min}}{k} = \frac{x_{\max} - x_{\min}}{1 + 3.32 \lg N} = \frac{x_{\max} - x_{\min}}{1 + 1.441 \cdot \lg N} \quad (6.3)$$

K . Bruks va N . Karuzes mezonini

$$i = \frac{x_{\max} - x_{\min}}{k} = \frac{x_{\max} - x_{\min}}{5 \cdot \lg N} \quad (6.4)$$

Oraliqning chegaralarini belgilash tartibi. Miqdoriy o'lchami bir oraliqning yuqori chegarasiga, ikkinchisining quyi chegarasiga teng to'plam birliklarini qaysi guruhga (oraliqqa) kiritish kerak? degan savol tug'iladi.

Amaliyotda bu masala ikki yo'sinda yechiladi. Birinchi holda oraliq quyi chegaraga teng va undan katta, ammo yuqori chegaradani kichik qiymatda deb talqin etiladi, ya'ni «..... dan gacha (uni hisobga olmasdan)». Ikkinchi holda esa u quyi chegaradan katta (uni hisobga olmasdan) ammo yuqori chegarani qo'shib oladi deb belgilanadi, ya'ni «..... dan va gacha qo'shib (hisobga olib)».

Ammo mantiq va uslub jihatidan oraliqlar chegarasini variantalarning o'zgaruvchanlik xususiyatlarini hisobga olib belgilash eng to'g'ri yo'l hisoblanadi. Agarda oraliqlar (guruhlar) tadrijiy (uzuq - uzuq) o'zgaruvchan belgi asosida tuzilayotgan bo'lsa, u holda ularni quyi chegarasini ham, yuqori chegarani ham o'z ichiga oladigan qilib belgilash ma'qul. Buning uchun quyi chegara qilib eng kichik qiymatli belgi olinadi va undan boshlab kenglik miqdorida yuqori chegara hisoblanadi.

Masalan, 2200 ta xonadonlarning har birida yashovchilar soni 1 kishidan to 14 kishigacha bo'lgan bo'lsa, u holda jami xonadonlarni quyidagi oraliqli taqsimot qatori shaklida ifodalash mumkin.

$$i = \frac{x_{\max} - x_{\min}}{1 + 3.32 \lg N} = \frac{14 - 1}{1 + 3.32 \lg 2200} = 5 \text{ kishi}$$

Oraliq (variantalar) kishi	1-3	4-6	7-9	10-12	13-14	Jami
Xonadonlar soni	100	450	800	500	350	2200

Oraliqli variatsion qator uzluksiz o'zgaruvchan belgi asosida tuzilsa, yondosh oraliqlar chegarasini uzoq shaklda ifodalab bo'lmaydi, chunki bunday yechim mazkur belgining tabiati va o'zgaruvchanlik xususiyatini hisobga olmaydi. Ma'lumki, uzluksiz o'zgaruvchan belgi har qanday miqdoriy qiymatga ega bo'la oladi, uning ayrim qiymatlari yondosh oraliqlarning uzilish bo'shlig'ida yotishi mumkin. Shuning uchun, oraliqlarni bir-biridan uzmasdan, birining yuqori chegarasini ikkinchi yondoshining quyi chegarasi qilib belgilash kerak. Oraliq so'zi ayni quyi chegaradan boshlab yuqori chegaragacha bo'lgan kenglikni anglatadi. Demak, quyi chegarani qo'shib hisoblash, yuqori chegarani hisobga olmaslik mantiqan to'g'ri bo'ladi.

Misol: kichik sanoat korxonasida 50 ta ishchilardan har biriga hisoblangan oylik ish haqi to'g'risida quyidagi ma'lumotlar berilgan (ming so'm):

(1) 20,22	(2) 37,19	(3) 42,78	(3) 49.10	(4) 51.93	(4) 54.88	(4) 58.58	(5) 63.35	(5) 67.38	(6) 75.42
(1) 28,68	(2) 40,02	(3) 44.32	(3) 50.10	(4) 52.77	(4) 55.52	(4) 59.43	(5) 64.54	(5) 68.52	(6) 77.48
(2) 30,28	(3) 40,28	(3) 45.31	(4) 50.88	(4) 53.12	(4) 56.41	(4) 60.13	(5) 64.92	(6) 70.38	(6) 79.00
(2) 32,36	(3) 41,15	(3) 46.99	(4) 50.82	(4) 53.79	(4) 56.88	(5) 60.79	(5) 65.73	(6) 72.11	(7) 88.32
(2) 34,64	(3) 41,95	(3) 47.61	(4) 51.57	(4) 54.01	(4) 57.61	(5) 62.12	(5) 66.86	(6) 74.15	(7) 90.20

Ilova: Qavs ichida muayyan ishchi kiradigan guruhlarini tartib soni ko'rsatilgan.

Bu sonlarni, 0,1 aniqlikda ifodalab, yuqorida keltirilgan Styerjess mezonini yordamida qator oraliqlar soni (k) va chegarasini (i) aniqlaymiz.

Styerjess formulalari: $k = 1 + 3.32 \lg N = 1 + 1,441 \lg 50 = 6,64 \approx 7$
 $i = (90.2 - 20.2) / 7 = 10$ ming so'm.

Bularga binoan quyidagi oraliqli variatsion qatorni tuzamiz.

6.1-jadval

Kichik korxonada ishchilarining oylik ish haqi bo'yicha taqsimoti

Oylik ish haqi bo'yicha guruhlar (so'm)	Ishchilar oni		O'rta guruhiy ish haqi (ming so'm) x_j	Jami ish haqi (ming so'm)	$m_i = \frac{\sum f_j(x - \bar{x})}{\sum f_j}$	$m_i = \frac{\sum f_j(x - \bar{x})^2}{\sum f_j}$
	kishi f_j	jamiga nisbatan foiz da f_j				
A	1	2	3	4q2·3	5	6
20,2-30,2	2	4	25,2	50,4	-0,12	0,36
30,2-40,2	5	10	35,2	175,0	-0,20	0,40
40,2-50,2	10	20	45,2	452,0	-0,20	0,20
50,2-60,2	16	32	55,2	883,2	0	0
60,2-70,2	9	18	65,2	586,8	0,18	0,18
70,2-80,2	6	12	75,2	451,2	0,24	0,48
80,2-90,2	2	4	85,2	170,4	0,12	0,36
Hammasi	50	100		2770	0,02	1,98

Teng va tengsiz kattalikdagi oraliqlarni aniqlash standartlari. Ammo Styerjess va Bruks hamda Koruzyers formulalarini doimo qo'llab bo'lmaydi. Bu mezonlar to'plam tuzilishiga xos ichki xususiyatlarni variatsion qatorlar ilg'ab olishi uchun yetarli darajada imkoniyat tug'dirmaydi. Shuning uchun maxsus adabiyotda boshqa mezonlar ham taklif etilgan. Masalan, teng kattalikli oraliqlar tuzishda ularning kengligini 1) o'rtacha kvadratik tafovut orqali aniqlash, ya'ni $-\infty$; $\bar{x} - 3\sigma$; $\bar{x} - 2\sigma$; $\bar{x} - \sigma$; \bar{x} ; $\bar{x} + \sigma$; $\bar{x} + 2\sigma$; $\bar{x} + 3\sigma$; $+\infty$, jami 8 oraliq; 2) yoki ularni $0,5\sigma$ miqdorida belgilash - jami 14 oraliq; 3) yoki oraliqlar chegarasini variatsion kenglikni 10 ta teng qismlarga bo'lib belgilash, ya'ni x_{min} ; $x_{min} + 0.1(x_{max} - x_{min})$; $x_{min} + 0.2(x_{max} - x_{min})$; ; x_{max} .

Obtektiv sharoit ta'siri ostida to'plam tuzilishi notekis ko'rinishda bo'lishi mumkin. Bunday hollarda variatsion qatorlar tengsiz kattalikli oraliqlardan iborat bo'lishi kerak. Adabiyotda tengsiz kattalikli oraliqlarni belgilash uchun bir necha standartlar taklif etilgan. Masalan, ularni: 1) detsillar asosida aniqlash: x_{min} ; d_1 ; d_2 ; ... ; x_{max} jami d_{10} ; bu yyyerda d_1, d_2, \dots, d_{10} - detsillar; geometrik progressiya bo'yicha: a ; $3a$; $7a$; $15a$; $31a$; $63a$.

Taqsimot zichligi. Taqsimot zichligi oraliqning bir birligiga qancha variantlar to'g'ri kelishini ifodalaydi.

Tengsiz kattalikli oraliqlardan tuzilgan variatsion qatorlarda oraliqlar kengligi har xil miqdoriy qiymatlarga ega bo'lib, to'plam birliklari bilan to'lish darajasi ham turlichadir: odatda torroq oraliqlarda ular g'ujroq, kengroqlarida esa siyrakroq darajada bo'ladi.

Bunday qatorlar uchun oraliqlarning zichlik darajasi variantlarni ta'riflovchi muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Bu ko'rsatkich taqsimot zichligi deb ataladi va har bir oraliqqa tegishli variantlar sonini oraliq kengligiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi, ya'ni

$$n_j = f_j / i_j \quad \text{yoki} \quad n'_j = f'_j / i_j$$

Bu yyyerda:

f_j -ayrim variantlarning mutlaq soni;

f'_j -variantlar nisbiy soni;

i_j -ayrim oraliqlar kengligi;

n_j - j -oraliqda taqsimot mutlaq zichligi;

n'_j - j -oraliqda taqsimot nisbiy zichligi.

Misol: Sobiq Ittifoqda 1985 va 1989- yillarda jazoga hukm qilinganlar yoshi bo'yicha quyidagicha taqsimlangan edi.

6.2-jadval

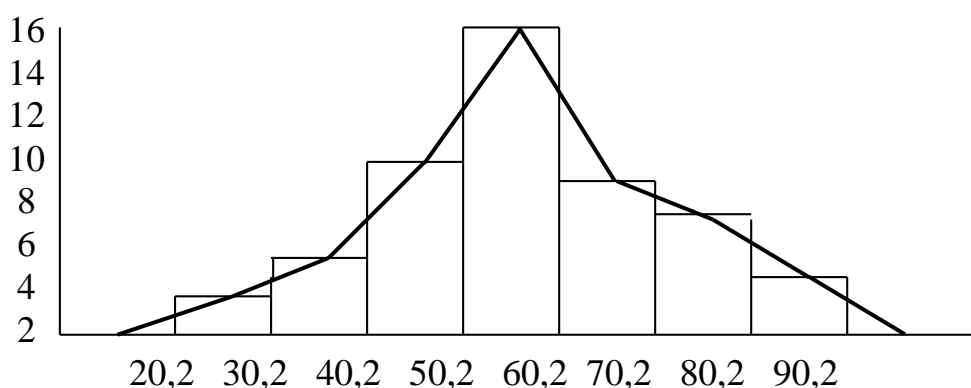
Mamlakatda 2017-2018- yillarda jazoga hukm qilinganlarning yoshi bo'yicha taqsimoti

Jazolanganlar yoshi		2017- y		2018- y		Taqsimot zichligi			
(yil)						2017		2018	
Yil	oraliq kengligi i_j	ming kishi f_j	foiz f'_j foizf oiz	ming kishi f_j	foiz f'_j foizf oiz	ming kishi f_j / i_j	foiz f'_j / i_j	kishi f_j / i_j	foiz f'_j / i_j
14-17	4	110,4	8,7	89,6	13,1	27,6	2,78	22,4	3,28
18-24	7	293,3	23,1	164,2	24,0	41,9	3,30	23,5	3,43
25-29	5	257,7	20,3	149,1	21,8	57,5	4,06	29,8	4,36
30-49	20	500,2	39,4	240,1	35,1	25,0	1,97	12,0	1,76
50- yuqori	20	107,9	8,5	41,1	6,0	5,4	0,43	2,1	0,30
Jami	56	1269,5	100	684,1	100	22,7	1,79	12,2	1,79

Tengsiz oraliqli variatsion qatorlarni grafiklar yordamida tasvirlashda va ularning umumiyashtiruvchi ko'rsatkichlarini hisoblashda taqsimot zichligidan foydalaniladi.

6.4. Variatsion qatorlarni grafiklarda tasvirlash

Variatsion qator va uning xususiyatlarini tahlil qilishda grafik orqali tasvirlash muhim rol o'ynaydi. Oraliqli qatorlar gistogramma (grekcha «histon» - to'qima, «gramma» - chiziq) shaklida tasvirlanadi. Abssissa o'qida qator oraliqlari, ordinata o'qida tegishli masshtabda variantlar soni belgilanadi, so'ngra absissa o'qidagi oraliq chegaralari uchun nuqtalardan ordinata o'qidagi tegishli nuqtalarga pyerpendikulyar chiziqlar tortiladi va ular birlashtiriladi, natijada yonma-yon joylashgan ustunlar hosil bo'ladi. 6.1- jadvaldagi ma'lumotlarga binoan ishchilarning oylik ish haqi bo'yicha taqsimot gistogrammasi quyidagi diagrammada tasvirlangan.

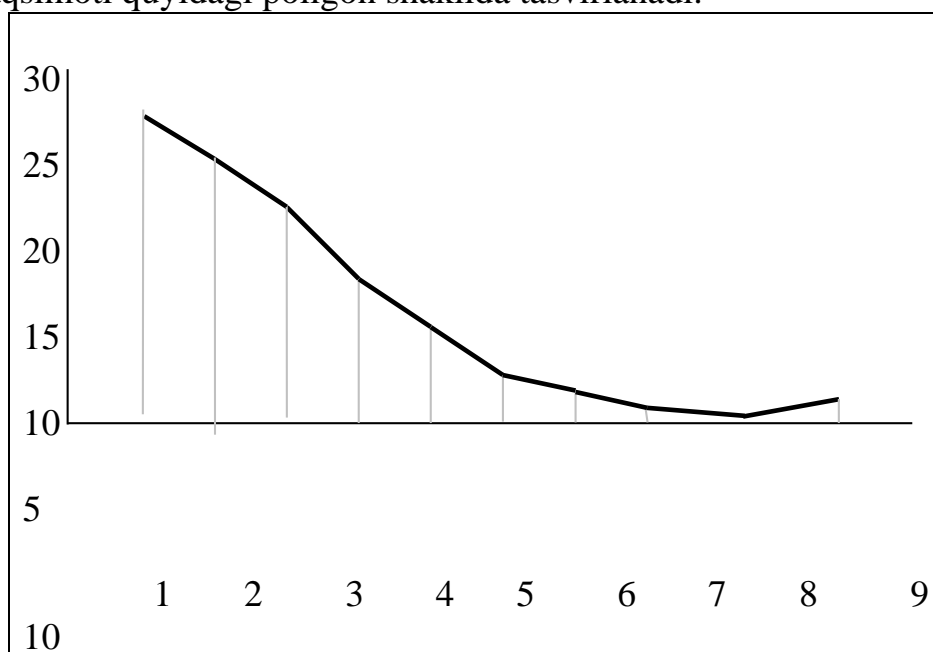

6.1-grafik. Ishchilarning oylik ish haqi bo'yicha taqsimot gistogrammasi.

Diskret variatsion – qatorlar taqsimot poligoni orqali tasvirlanadi.

Diskret variatsion qatorlar taqsimot poligoni (grekcha «poly» - ko'p, «sonia» - burchak) orqali tasvirlanadi. Bu holda absissa o'qida varianta qiymatlari (butun sonlari), ordinata o'qida esa variantlar ma'lum masshtablarda (5:7 proporsiyada) belgilanadi va ular bir-biri bilan birlashtirilgandan so'ng poligon egri chizig'i vujudga keladi.

1989- yil O'zbekiston aholisi ro'yxatiga binoan onalarning tuqqan bolalar soni bo'yicha taqsimoti quyidagi poligon shaklida tasvirlanadi.

Oraliqli variatsion qator gistogrammasi ustunlarida o'rta nuqtalarni belgilab, ularni egri chiziq orqali o'zaro birlashtirish yo'li bilan bunday qatorlar tasvirini poligon shakliga keltirish mumkin (6.1 -grafikka qarang).

Oraliqlar kattaligi turlicha bo'lgan variatsion qatorlar ham gistogrammalar orqali tasvirlanadi, ammo bu holda ularni tuzish ma'lum xususiyatga ega.

Qator oraliqlari kengligi teng bo'lmagan holda, gistogramma ustunlarining maydoni variantlar sonidan tashqari tegishli oraliq kengligiga ham bog'liq va shu

sababli ular variantalar bilan turli darajada to‘lalikka, zichlikka ega bo‘ladi, demak, taqqoslama bo‘lmaydi.

Shuning uchun oraliqlar kengligi teng bo‘lmagan variatsion qatorlar uchun gistogramma tuzayotganda ustunlar balandligi asosi qilib variantlar sonini emas, balki oraliqlarning zichlik ko‘rsatkichlarini olish kerak. So‘ngra gistogramma umumiy tartibda tuziladi.

Bunday variatsion qatorlar uchun gistogrammalarni quyidagi tartibda ham tuzish mumkin. Dastlab biror oraliq standart asos qilib belgilanadi. Uning variantlar soni va kengligi uchun 5:7 nisbatda masshtablar (h_0) belgilanadi. Boshqa oraliqlarga tegishli variantlar soni f_j standart oraliq kengligiga a_0 bo‘linadi (f_j / a_0). So‘ngra ular uchun tegishli oraliq kengligini hisobga olib o‘zgaruvchan masshtab quyidagi tartibda belgilanadi:

$$h_j = h_0 / (a_j / a_0).$$

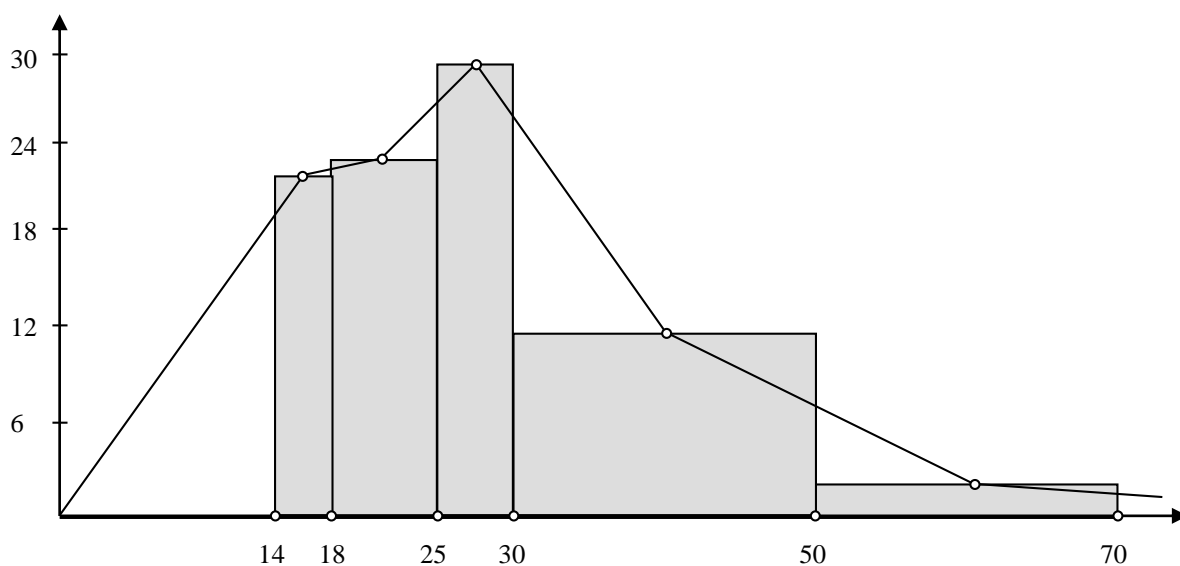
bu yyyerda: h_0 - standart oraliq variantlar soni uchun masshtab;

h_j - boshqa oraliqlar uchun masshtab;

a_j - tegishli oraliq kengligi;

a_0 - standart oraliq kengligi.

6.2-jadval ma‘lumotlari asosida 2018 yilda jazoga hukm qilinganlarning yoshi bo‘yicha taqsimoti quyida tasvirlangan.

6.3-grafik. Jazoga hukm qilinganlarning yoshi bo‘yicha taqsimot gistogrammasi.

Oraliqli variatsion qator gistogrammasi ustunlarida o‘rta nuqtalarni belgilab, ularni egri chiziq orqali o‘zaro birlashtirish yo‘li bilan bunday qatorlar tasvirini poligon shakliga keltirish mumkin.

6.5. Kumulyativ taqsimot

Teng oraliqli variatsion qatorlarni yuqorida bayon etilgan usulda tuzish natijasida oddiy taqsimot qatorlari hosil bo‘ladi. Bundan tashqari, kumulyativ (lotincha «cumulatio» - yig‘ish, jamg‘arish, to‘planish) taqsimot qatorlari ham

qo‘llanadi. Ular oddiy qatorlarning ketma-ket oraliqlarini birlashtirib (yig‘ib), ularga tegishli variantlar sonini jamg‘arish yo‘li bilan tuziladi.

Kumulyativ variatsion qatorlarni ikki usulda tuzish mumkin. Birinchi usulda jamg‘arish jarayoni kichik qiymatli birinchi oraliqdan kattalari tomon yo‘nalishda amalga oshiriladi.

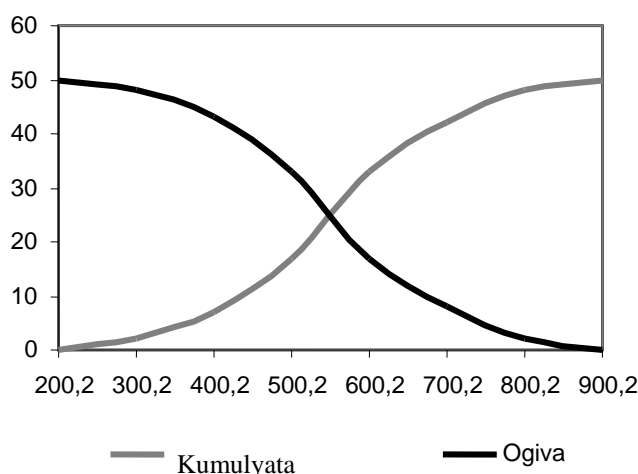
6.1 - jadval ma‘lumotlariga binoan, bu usulda ishchilarning oylik ish haqi bo‘yicha jamg‘arma taqsimotini tuzsak, quyidagi kumulyativ variatsion qator hosil bo‘ladi.

6.3-jadval

Oylik ish haqi bo‘yicha kichik korxonalar ishchilarining kumulyativ taqsimoti

Oylik ish haqi bo‘yicha jamg‘arma guruhlar (ming so‘m)	Ishchilar soni			
	Yuqoridan pastga tomon jami kishi $\sum_{l=1}^k n_{jl}$	foizda foizfoiz $\sum_{l=1}^k n'_{jl}$	Pastdan yuqori tomon jami kishi	foizda foizfoiz
200,2 dan 300,2 gacha	2	4	50	100
200,2 - 400,2 gacha	7	14	48	96
200,2 - 500,2 gacha	17	34	43	86
200,2 - 600,2 gacha	33	66	33	66
200,2 - 700,2 gacha	42	84	17	34
200,2 - 800,2 gacha	48	96	8	16
200,2 - 900,2 gacha	50	100	2	4

Birinchi usulda tuzilgan kumulyativ variatsion qatorlarning grafiklarda tasviri kumulyata deb ataladi.

6.4 - rasm. Ish haqi taqsimotining kumulyata va ogivasi.

Birinchi usulda tuzilgan kumulyativ variatsion qatorlarning grafiklarda tasviri kumulyata deb ataladi.

Ikkinchi usulda kumulyativ taqsimot qatorlari tuzilganda, jamg‘arish jarayoni katta qiymatli oraliqdan kichik qiymatli oraliq tomon yo‘nalishda amalga oshiriladi.

Ikkinchi usulda tuzilgan kumulyativ taqsimotning grafikda tasviri ogiva (og'ma) deb ataladi.

6.4-grafikda yuqoridagi ma'lumotlar asosida ish haqi ogivasi (og'ma) tasvirlangan.

6.6. Taqsimot egri chiziqlari

Agarda variatsion qator va uning gistogrammasini tuzish asosidagi belgi uzluksiz o'zgaruvchanlikka ega bo'lsa, guruhiy oraliqlar kengligini cheksiz toraytirib ularning sonini ko'paytirish va bir vaqtda to'plam hajmini ko'paytirib bo'sh oraliqlarni to'ldirib borish mumkin. Natijada ustunlar soni o'zining chegarasi - uzluksiz egri chiziqqa intiladi va u taqsimot egri chizig'i deb ataladi. Bir qancha tipik taqsimot egri chiziqlari mavjud. Masalan, simmetrik, asimmetrik (og'ishma), qo'ng'iroqsimon, J-shaklidagi, U-shakldagi va ularning turli ko'rinishidagi taqsimot egri chiziqlari bor.

Odatda tasodifiy kuchlar ta'siri ostida shakllangan taqsimot simmetrik egri chiziq shakliga ega bo'ladi. Uyushtirilgan biror omil yoki harakatlar ta'siri natijasida yuzaga chiqqan taqsimotlar asimmetrik shakllarni oladi. Simmetrik egri chiziqning muhim xususiyati uning Nyuton binomi formulasi bo'yicha qatorga yoyilish xossasiga egaligidan iborat.

6.7. Variatsion qatorning taqsimot parametrlari

Taqsimot qatorlari o'rganilayotgan statistik to'plam haqida to'la tasavvur beradi. Ammo bu tasavvur odatda haddan tashqari mufassallashgan bo'lib, ko'pdan-ko'p ikir-chikirlarga, mayda-chuyda tavsilotlarga ega bo'ladi. Natijada to'plamning asosiy xossalarini ilg'ab olish mushkullashadi. Shu munosabat bilan ularni bir nechagina miqdorlar bilan ifodalash masalasi tug'iladi. Bu esa taqsimot qatorlarini qisqartirib, umumiy holda ta'riflash imkoniyatini beradi. Bunday miqdorlar statistik to'plamning tasviriy parametrlari yoki taqsimot qatorlarining umumlashtiruvchi ko'rsatkichlari deb ataladi.

Parametr grekcha so'z («**parametrom**») bo'lib, o'lchab beruvchi degan lug'aviy ma'noga ega. Statistika har xil to'plamlarni ta'riflovchi parametrlarni aniqlash deganda taqsimot qatorlarining shunday me'yoriy o'lchovlari, ko'rsatkichlari nazarda tutiladiki, ularni solishtirish bu statistik to'plamlarni taqqoslash yo'li bilan birday oqibatga olib keladi.

Statistik to'plamlarni taqqoslash ularning birliklarini tekislab, orasidagi farqlarni yo'qotib, to'plamlarni umumlashtirib ta'riflaydigan parametrlardan foydalanishni talab etadi. Shunday qilib, turli statistik to'plamlarni taqqoslash ularning o'rtacha ko'rsatkichlarini hisoblash va qo'llashni taqozo etadi. Bu o'rtacha miqdorlar taqsimot qatorlarining asosiy parametrlaridan biri hisoblanadi. Ammo qatorni har taraflama o'rganish uchun boshqa parametrlarni ham bilish va qo'llash zarur.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, statistik to'plam birliklari bir-biridan odatda farq qiladi. Shamolsiz daraxt shoxi tebranmaganidek, bu farqlarni ham yuzaga chiqaruvchi sabablar mavjud. Ular ayrim birliklarni namoyon bo'lish sharoitiga, harakatdagi omil va kuchlarga, ularning ta'sir etish qudratiga bog'liq. Demak, taqsimot qatorlarining

tebranishi alhaq jarayonni tasvirlaydi, uning oqibati hisoblanadi. Ammo o'rtacha miqdorlar statistik to'plamni bir butun organizm sifatida ta'riflaydi, birliklarning shakllanish shart-sharoitlarini barobarlashtirib, ulardagi o'ziga xosliklarni yashiradi. Shuning uchun turli statistik to'plamlarni qiyosiy o'rganishda o'rtacha ko'rsatkichlarni taqqoslash bilan chegaralanib bo'lmaydi, chunki bu holda to'plamlarning bir jihati oydinlashadi, ammo ikkinchi tomoni esa qorong'ulashadi. Mazkur qorong'u masalani yoritish uchun taqsimot qatorlarining o'zgaruvchanligini o'rganish, uning me'yorlarini, ya'ni variatsiya ko'rsatkichlarini aniqlash va qiyosiy tahlil qilish kerak.

Taqsimot qatorlari tekislikda egri chiziqlar ko'rinishida tasvirlanadi. Ularning shakllari xilma-xil: simmetrik yoki asimmetrik, chapga yoki o'ngga og'ishgan, biroz yonboshlagan yoki kuchli qiyshaygan, bo'yiga cho'ziq (o'tkir uchli) yoki yassi (yapaloq uchli), bir yoki ko'p cho'qqili va h.k. Shunga qarab, variatsion qatorlarning o'rtacha miqdori uni tasvirlaydigan koordinat tizimda absissa o'qining markaziy nuqtasida yoki undan ma'lum olislikdagi chap yoki o'ng tomon nuqtasida yotadi. Shu bilan bir qatorda taqsimot egri chizig'ining shakli bilan bog'liq bo'lgan variatsion qatorning mediana, moda kvantililar kabi parametrlari mavjud. Mediana qatorni teng ikki qismga, kvantililar esa ko'zlangan qadamda uni teng bo'laklarga ajratadi. Moda - to'plam birliklarida eng ko'p uchraydigan belgi qiymati (qatorning eng ko'p vaznli variantasi). Bu parametrlar variatsion qatorning tuzilmaviy o'rta ko'rsatkichlari deb ataladi. Ular bilan o'rtacha miqdor o'rtasida ma'lum bog'lanish mavjud. Bunga asoslanib, qatorning og'malik, bo'yiga cho'ziqlik, uning ma'lum qismda birliklar konsentratsiyalanish (to'planish) me'yorlarini aniqlash mumkin. Shunday qilib, statistik to'plam xususiyatlari taqsimot qatorlarining uch toifadagi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarida o'z ifodasini topadi. Ular variatsion qatorning tasviriy parametrlari nomi bilan ham yuritiladi.

Asosiy tushuncha va atamalar

Variantalar va variantlar, miqdoriy belgi, atributiv belgi, muqobil belgi, uzluksiz o'zgaruvchan belgi, tadrijiy (uzlukli) o'zgaruvchan belgi, statistik qatorlar, taqsimot qatorlari, dinamika qatorlari, saflangan variatsion qatorlar, oraliqli variatsion qatorlar, diskret variatsion qatorlar, kumulyativ variatsion qatorlar, oraliq (guruhlar) soni, oraliq kengligi, styerjess mezoni, K.Bruks va N.Karuzes mezoni, teng kenglikli oraliq, tengmas kenglikli oraliq, taqsimot zichligi, gistogramma, poligon, kumulyata, ogiva (og'ishma), taqsimot egri chizig'i, taqsimot parametrlari;

Qisqacha xulosalar

Ommaviy hodisa va jarayonlar to'plam sifatida statistik tekshirish bosqichlarida turli jihatdan qaraladi. Statistik kuzatish bosqichida ular kuzatish obtekti, ya'ni mustaqil birliklar to'plami deb qaraladi. Bu holda o'rganilayotgan obtektning yondosh obtektlardan farqlovchi xossalarni aniqlash, ularning birliklarni to'g'ri ta'riflash va ma'lumotlar to'planishi zarur bo'lgan belgilar ro'yxatini ilmiy asoslash muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo statistik kuzatish bosqichida to'plam tuzilishiga e'tibor berilmaydi.

To'plangan ma'lumotlarga ishlov berish, ularni ma'lum tartibga keltirish va tahlil qilish bosqichida to'planning tuzilishi, qanday unsurlarni (elementlarni), birliklarni qamrab olishi muhim masala hisoblanadi

Statistik to'plamlar alohida-alohida olib qaralganda bir-biridan farq qilsa ham, ammo sifatlan (mohiyatan) jinsdosh va o'zaro uzviy bog'langan, umumiy qonuniyatlarga bo'ysunuvchi birliklar (hodisalar) majmuasidir. Bular to'plamni bunyod etuvchi unsurlar, uning birliklari deb ataladi.

Statistik to'plam tuzish, demak, uning tarkibiy qismlarini, birliklarini aniqlashdir. Bu jarayonda ikkita masala yechiladi: birinchidan, birliklar aniq ta'riflanadi, ularning mohiyati yoritiladi, boshqa yondosh birliklardan ajratuvchi chegaralari belgilanadi; ikkinchidan muayyan to'plamga mansub va mansub bo'lmagan birliklar aniqlanadi. Bu holda masala ma'lum belgi yoki belgiga qarab yechiladi va statistik qatorlar yaratiladi. Demak, statistik to'plam statistik qatorlarda o'zining aniq ifodasini topadi.

Shunday qilib, statistik to'plamni ta'riflashda o'rganilayotgan hodisalarga sifat, mohiyat jihatidan yondashilsa, statistik qatorlarni belgilashda esa ular miqdor tomonidan qaraladi. Hodisalar miqdorini ularni ayni holatda yoki ma'lum vaqt oralig'ida kuzatib aniqlash mumkin. Shunga qarab statistik qatorlar taqsimot va dinamika qatorlariga bo'linadi. Taqsimot qatorlari esa hodisalarni oddiy saflangan qatorlari ko'rinishida, miqdoriy yoki atributiv belgilari asosida guruhlariga taqsimlangan shakllarda bo'lishi mumkin. Variatsion qatorlari esa, o'z navbatida, uzluksiz yoki uzlukli o'zgaruvchan belgilarga qarab tuzilib diskret va oraliqli qatorlarga bo'linadi.

Nazorat va mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Statistik to'plam birligi deganda nima tushuniladi?
2. Statistik qator deganda nima tushuniladi?
3. Statistik qatorlarning qanday turlari mavjud?
4. Miqdoriy belgi nima? Uni muqobil holda ifodalab bo'lmadi-mi?
5. Atributiv belgi nima? Uning o'zgaruvchanligi qanday ifodalanadi?
6. Muqobil belgi nima? U qanday ifodalanadi?
7. Uzlukli va uzluksiz o'zgaruvchan belgi nima?
8. Taqsimot qatori deganda qanday qator tushuniladi? Variant va variant nima?

Ular o'rtasidagi farqni misollar bilan tushuntirib bering.

9. Saflangan qator nima? U qanday tuziladi? Uning variantasi va variantlarini misollarda tushuntirib bering.

10. Diskret qator nima? U qanday tartibda tuziladi? Aholining yoshi bo'yicha taqsimoti diskret qatorga misol bo'la oladimi? Ko'chadan o'tayotgan mashinalar qatori-chi?

11. Uniyersitet talabalarining akademik guruhlar bo'yicha taqsimotini oraliqli qator deb bo'ladimi?

12. Oraliqli qator nima? U qanday tartibda tuziladi? Uning variantasi qanday ifodalanadi?

13. Qatorlarning variantlari qanday shakllarda ifodalanadi?

14. Kumulyativ qator nima? U qanday tuziladi?

15. Siz fanlardan test topshirib bilim ballarini to‘playapsiz. Bu qanday qatorga misol bo‘la oladi?
16. Taqsimot zichligi deganda nima tushuniladi, u qanday aniqlanadi?
17. Teng kenglikli oraliqlar soni qanday aniqlanadi? Tengsiz-chi? Oraliq kengligi qanday shakllarda bo‘ladi va qanday tartibda aniqlanadi?
18. Gistogramma nima? Poligon-chi?
19. Kumulyata va ogiva deganda nima tushuniladi?
20. Taqsimot egri chiziqlari nima va qanday vujudga keladi?
21. Simmetrik qator nima? Asimmetrik-chi?
22. Asimmetrik taqsimotning qanday shakllarini bilasiz. Bozor iqtisodiyotida qandaylari ko‘proq uchraydi.
23. Normal taqsimot nima? Uning qonuni qanday ifodalanadi?

Sotuvchilar soni	1	1-3	3-5	5-10	10-20	20-30	30-50	50-80
Do‘konlar soni	20	30	50	100	150	130	80	30
1 sotuvchi savdo hajmi, ming so‘m	50	60	75	100	130	125	135	120

Ma’lumotlarni diagramma shaklida tasvirlang? Taqsimot qanday shakldaligini tushuntirib bering. U normal taqsimot qonuniyatiga bo‘ysunadimi?

24. Sigir podasining bir haftada bir sigirdan olingan sut hajmi bo‘yicha taqsimoti simmetrik shaklga ega. Agarda bir sigirdan olingan sariyog‘ bo‘yicha bu podaning taqsimoti chap yoqlama og‘uvchanlikka ega bo‘lsa, sababini tushuntirib bering.

40. Nikohlangan yigit-qizlarning yoshi bo‘yicha taqsimoti o‘ng yoqlama qiyshaygan taqsimotga ega. Yosh yigit-qizlar nikohdan o‘tish uchun odatda yoshini kattalashtirib ko‘rsatishga intiladi va bu hol taqsimotga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

41. Ayollar odatda yoshini kichiklashtirib, yerkaklar kattalashtirib ko‘rsatishga harakat qiladilar. Aholi ro‘yxati ma’lumotlariga binoan ayol va yerkaklarning yoshi bo‘yicha taqsimot shakliga bunday intilish qanday ta’sir ko‘rsatadi?

42. Tangani 6, 10, 50, 100 marta chirillatib tepaga otib tashlang. Har gal gyerb tomoni tushishini qayd qiling. Olingan natija bo‘yicha taqsimot qatori tuzing va uni qiyosiy tahlil qiling.

43. Talabalarni stipendiyasi bo‘yicha taqsimot qatori tuzib bo‘ladimi? Bo‘lsa, u qanday shaklga ega bo‘ladi. Guruhingiz va fakultetingiz misolida tuzib ko‘ring. Natijani diagrammada tasvirlang.

Asosiy adabiyotlar

1. Ефимова Н.В. Практикум по общей теории статистики. 2-изд. – М.: Финансы и статистика, 2010.
2. Хартли Алик. Статистика. Первая книга: пер. с англ.; Под ред. О.Э.Башиной. – М.: Финансы и статистика, 2010.
3. Соатов Н.М. Статистика. Дарслик. – Т.: Тиббиёт нашриёти, 2003.
4. И.Г.Венецкий. Вариационные ряды и их характеристики – М.: Статистика, 1970.

VII bob. TO‘PLAMNING UMUMIY O‘RTACHA VA TUZILMAVIY (TARTIBLI) KO‘RSATKICHLARI

7.1. O‘rtacha ko‘rsatkichlar mohiyati va ahamiyati

Kundalik hayotimizda, turmushimizda o‘rtacha miqdorlarni har qadamda uchratamiz va qo‘llaymiz, ammo odatda o‘rtacha so‘zining o‘zini iboramizda kam ishlatamiz. Masalan, qancha ish haqi olayapsiz degan savolga oyiga shuncha so‘m deb javob qilamiz. Aslida hamma oylarda o‘sha miqdorda ish haqi olayotganimiz yo‘q, bu yyyerda ham o‘rtacha oylik ish haqi nazarda tutilyapti.

Xo‘sh, o‘rtacha miqdor nima va u qanday xususiyatlarga ega? O‘rtacha miqdorlarning qanday turlari va shakllari mavjud? Degan savollar tug‘ilishi tabiiydir.

Umumiy holda o‘rtacha miqdor taqsimot qatorini siqib ixchamlashtirish jarayonida olingan miqdor-dir. U qatorning katta va kichik hadlari o‘rtasida yotadi.

Masalani soddalashtirish uchun statistik qatorni yon bag‘ridan siqib asta-sekin ixchamlashtirayotirmiz, deb faraz qilaylik. Bu holda uning variantalari orasidagi miqdoriy farqlar yoqala borib, ular yiriklashadi, soni esa kamayadi. Shuning hisobiga qator variantlarining soni ko‘payadi.

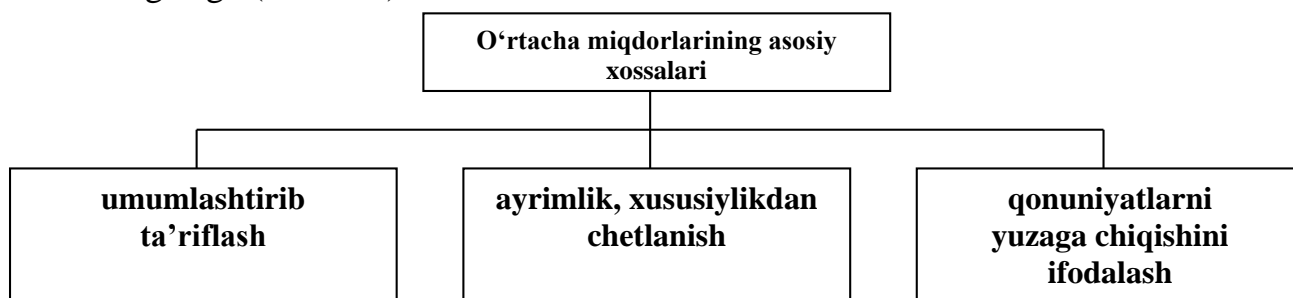
Ixchamlashtirish jarayonini davom ettiravyersak, pirovard natijada qator variantasi bir miqdor bilan ifodalanadi. Variantlar soni esa boshlang‘ich qatorning jamlama soniga teng bo‘ladi. Ana shu miqdor ushbu qatorning o‘rtacha miqdoridir. U qatorning eng katta va eng kichik miqdorlari o‘rtasida yotadi. Bu yyyerda statistik qator deganda sof matematik qator, ya‘ni musaffo sonlar qatori nazarda tutiladi. Bu sonlar na sharoitga va na bir-biriga bog‘liq, to‘liq yerkinlikka ega.

Statistik qatorlar matematik sonlar qatoridan tubdan farq qiladi. Ular moddiy dunyo hodisalarini ta‘riflovchi ko‘rsatkichlar qatoridir, miqdoriy qiymatlari esa hodisalarining yuzaga chiqish sharoitlariga bog‘liq.

O‘rtacha statistik to‘plamni umumlashtirib ta‘riflovchi ko‘rsatkichdir.

Shunday qilib, o‘rganilayotgan statistik to‘plamni o‘zgaruvchan belgilari bo‘yicha umumlashtirib ta‘riflaydigan ko‘rsatkichlar o‘rtacha ko‘rsatkichlar (miqdorlar) deb ataladi.

O‘rtacha miqdorlar variatsion qatorlarning muhim tasviriy parametri sifatida quyidagi xossalarga ega (7.1. tarh).

7.1-tarh. O‘rtacha miqdorlarning muhim xususiyatlari.

O'rtacha miqdor qator miqdorlaridan tafovutda bo'ladi, ulardan chetlanadi

O'rtacha miqdorni hisoblash katta sonlar qonuni amal qiladigan ommaviy jarayon singari amaldir. Muayyan taqsimot qatorining variantalari birin-ketin bir biriga qo'shib (birlashtirilib) boriladi. Natijada katta-kichik

miqdorlar bir-biriga ta'sir etib, birikib o'zaro siyqalanadi. Ular o'rtasidagi farqlar o'zaro yoyishib yo'qola boradi. Pirovard oqibatda qator tekislanadi, uning variantalari miqdoran barovarlashib ma'lum o'rtacha daraja bilan ifodalanadi. Demak, o'rtacha miqdorlarning xususiyati yana shundan iboratki, ular qator unsurlarning bir-biridan ajratib turuvchi xossalarini nazardan soqit qiladi, ulardan doimo abstraksiyalanadi.

O'rtacha o'z funksiyalarini to'la va aniq bajarish uchun bir qator talablarga javob berishi kerak.

O'rtacha miqdor o'zining funksiyalarini to'la va aniq ado etishi uchun quyidagi shart-sharoitlar mavjud bo'lishi lozim:

- o'rtacha miqdori aniqlanadigan to'plam bir

jinsli, hajm jihatdan yetarli sonda bo'lishi kerak;

- o'rganilayotgan to'plam birliklariga tegishli belgining miqdoriy qiymatlari bo'yicha ularning taqsimoti yetarli darajada hodisaga xos obtektiv taqsimot qonuniyati bilan hamohang bo'lishi zarur. Bu talab katta sonlar qonuni amal qilishidan kelib chiqadi.

Qatorning ichki qonuni statistik to'planning tub xossalari o'rtasidagi zaruriy o'zaro tub bog'lanishlarni ifodalaydi va o'rtacha miqdorni shakllantiradi. Sharoit esa tasodifiy kuchlar sifatida sabab bilan natijaga ta'sir ko'rsatadi va qator miqdorlari o'rtachadan turlicha tafovutlarda bo'lishiga olib keladi. Pirovard oqibatda qator variantalarining ayrim miqdoriy qiymatlari va taqsimot qonuniyatlari asosiy ichki sabablar bilan tashki sharoitning tasodifiy kuchlari birgalikda amal qilishi va o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Katta sonlar qonuni amal qilishi sababli tasodifiyat ta'siri ostida bu miqdorlar orasida yuzaga chiquvchi tafovutlar bir-birini o'zaro yeyishtiradi va o'rtachada o'zaro barovarlashgan tendensiya, qonuniyat namoyon bo'ladi.

Haqiqatda ham, agarda asosiy ichki sabablar ta'sirida vujudga kelgan ayrim miqdorlar qiymatini X_{ai} va tasodifiy sabablar natijasini Δx_i deb belgilasak, u holda qator hadlarining ayrim miqdorlari $x_i = x_{a_i} + \Delta x_i$

Bundan:

$$\bar{x}_i = \frac{x_1 + x_2 + \dots + x_n}{N} = \frac{\sum x_i}{N}$$

yoki
$$x_i = x_{a_i} + \Delta x_i = \frac{x_{a_1} + \Delta x_1 + x_{a_2} + \Delta x_2 + \dots + x_{a_n} + \Delta x_n}{N} = \quad (7.1)$$

$$= \frac{x_{a_1} + x_{a_2} + \dots + x_{a_n}}{N} + \frac{\Delta x_1 + \Delta x_2 + \dots + \Delta x_n}{N} = \frac{\sum x_{a_i}}{N} + \frac{\sum \Delta x_i}{N} = \bar{x}_{a_i} + \bar{\Delta x}_i$$

Katta sonlar qonuni ta'siri ostida Δx_i manfiy va musbat qiymatlarga ega bo'lib, ularning yig'indisi $\sum \Delta x_i = 0$ nolga teng bo'ladi va shu sababli $\bar{\Delta x}_i = 0$. Natijada $\bar{x}_i = \bar{x}_{a_i}$.

Demak, o'rtacha miqdorlar statistik to'plamlarga xos umumiy qonuniyatlarni ifodalaydi.

O‘rtacha miqdor og‘irlik markaziga o‘xshaydi. U ham barcha teng ta’sir etuvchi kuchlar orqali badan yoki jism og‘irligi tushadigan nuqta singari real ma’noga va ahamiyatga ega.

7.2. O‘rtacha ko‘rsatkichlarni hisoblash usullari.

O‘rtacha arifmetik ko‘rsatkich

Statistikada o‘rtacha miqdorlarning xilma-xil turlari va shakllari mavjud. Chunonchi, agregat (nozohir shaklli) o‘rtacha, o‘rtacha arifmetik, o‘rtacha geometrik, o‘rtacha garmonik, o‘rtacha kvadratik, o‘rtacha kubik, o‘rtacha xronologik va h.k. shular jumlasidandir. Bular bilan bir qatorda taqsimot qatorlarida o‘rtachaga o‘xshash funksiyani bajaruvchi o‘rta miqdorlar (varianta qiymatlari) ham bor. Bular moda, mediana va turli kvantilardan tarkib topadi. Ular qatorning tartibli yoki davriy o‘rta hadlari (miqdorlari) deb ataladi.

O‘rtacha miqdorlarning u yoki bu turi va shaklini qo‘llash tekshirishda ko‘zlangan maqsad va vazifalarga, o‘rganilayotgan jarayon va hodisa xususiyatlariga hamda muayyan sharoitda qo‘limizda bo‘lgan ma’lumotlar xarakteriga bog‘liq.

Arifmetik o‘rtacha – shunday ilmiy qoidaga asoslangan o‘rtachaga aytiladiki, u bilan belgining ayrim qiymatlarini almashtirilsa, ularning umumiy yig‘indisi o‘zgarmasligi va to‘plam birliklari soniga nisbatan proporsional taqsimlanishi zarur.

O‘rtacha ko‘rsatkichlarni hisoblashning eng sodda va amaliyotda keng qo‘llanadigan turi – o‘rtacha arifmetikdir. U o‘rganilayotgan belgi to‘plam birliklarida ega bo‘ladigan ayrim miqdoriy qiymatlarini qo‘shishdan olinadigan umumiy hosilaga

(yig‘indiga) hamda birliklar soniga asoslanadi. Agarda o‘rtacha arifmetik miqdorni variatsion qator nuqtai nazaridan qarasak, u qator variantasining shunday o‘rtacha qiymatiki, uni hisoblashda variantalar qiymatlarining umumiy yig‘indisi o‘zgarmas miqdor deb qaraladi va variantlar soniga nisbatan proporsional taqsimlangan deb talqin etiladi. Shu sababli o‘rtacha arifmetik miqdorning taqsimot qatoridagi o‘rni ayrim varianta qiymatlari undan teng ikki yoqlama tafovutda bo‘lishi bilan belgilanadi.

O‘rtacha arifmetik miqdor oddiy va tortilgan shakllarga ega.

Oddiy arifmetik o‘rtacha. Oddiy arifmetik o‘rtacha o‘rganilayotgan belgining ayrim miqdorlarini (ya’ni qator variantalari qiymatlarini) bir-biriga qo‘shib, olingan yig‘indini ularning soniga (ya’ni qator variantlari soniga) bo‘lish yo‘li bilan aniqlanadi:

$$\bar{x}_{od.arif.} = \frac{x_1 + x_2 + x_3 + \dots + x_n}{N} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{N}; \quad (7.1)$$

Bu yyyerda: \sum - yig‘indi belgisidir.

x_i – o‘rganilayotgan belgining ayrim qiymatlari (qator variantalari)

N – ularning soni (qator variantlari soni)

Masalan, brigada ishchilari bir kunda (dona) 10, 12, 16, 12, 10, 14, 12, 16, 12, 16 jami 150 dona mahsulot yaratgan bo'lsa, u holda o'rtacha bir kunda bir ishchi $(10+12+16+\dots+16)/10=130/10=13$ dona.

Tortilgan arifmetik o'rtacha – o'rtalashtirilayotgan miqdorlarni ularning to'plamda uchrashish soni bilan tortib olib hisoblangan o'rtachadir.

Tortilgan arifmetik o'rtacha. Agar X belgining n miqdorlari

$x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$ yoki $x_i (i = \overline{1, n})$

mos tartibda

f_1, f_2, \dots, f_n yoki $f_i (i = \overline{1, n})$

martadan kuzatilgan bo'lsa, o'rtacha arifmetik miqdorning umumiy ifodasi

$$\bar{X}_{\text{ortarif}} = \frac{f_1 x_1 + f_2 x_2 + \dots + f_n x_n}{f_1 + f_2 + \dots + f_n} = \frac{\sum_{i=1}^n f_i x_i}{\sum_{i=1}^n f_i} \quad (7.2)$$

bo'ladi. Bu **tortilgan arifmetik o'rtacha** formulasidir, bunda f_i - o'rtachaning vazni deb ataladi. Yuqoridagi misolda ishchilarni bir kunlik mahsulot hajmi bo'yicha guruhlasak;

Mahsulot dona	0	2	4	6
Ishchilar soni	2	4	1	3

Bundan:

$$\bar{x} = \frac{\sum xf}{\sum f} = \frac{10 \cdot 2 + 12 \cdot 4 + 16 \cdot 3 + 14 \cdot 1}{2 + 4 + 3 + 1} = \frac{130}{10} = 13 \text{ dona.}$$

Oraliqli variatsion qatorlarda arifmetik o'rtachani hisoblash tartibi. Oraliqli qatorlarda o'rtacha miqdor guruhiy o'rtachalarni va ulardan umumiy o'rtachani aniqlash yo'li bilan topiladi, shuningdek nisbiy miqdorlar asosida ham ularni shu tartibda hisoblash mumkin.

Buning uchun dastlab har bir oraliqli guruh uchun uning quyi va yuqori chegaralari yig'indisining yarmiga teng qilib guruhiy o'rtachalar hisoblanadi, so'ngra butun qator bo'yicha umumiy o'rtacha aniqlanadi.

Nisbiy miqdorlar qatori uchun o'rtachani aniqlash masalasiga kelsak, u holda o'rtacha miqdor mazmunan o'rtalashtirilayotgan nisbiy miqdorlar singari mantiqiy tuzilishga ega deb qaralgandagina bu masala to'g'ri yechilishi mumkin. Masalan, 7.1-jadval

O'rtacha nisbiy miqdorni oraliqli variatsion qatorlarda hisoblash

Shartnomani bajarish darajasi bo'yicha korxonalar guruhi (foizda) x_i	Korxonalar soni n_i	Shartnoma bo'yicha mahsulot yetkazib berish hajmi (mln.so'm), f_i	Shartnomani o'rtacha bajarish darajasi foiz, x_i'	$x_i' \cdot f_i$	$f_i' = \frac{f_i}{20}$	$n_i \cdot x_i'$	$y = \frac{x_i - 105}{10}$
A	1	2	3	4	5	6	7
80 gacha	1	20	75	1500	1	75	-3
80-90	3	60	85	5100	3	255	-2
90-100	5	100	95	9500	5	475	-1
100-110	9	180	105	1890	9	945	0
110-120	7	140	115	0	7	805	1
120-130	5	100	125	1610	5	625	2
130 va undan yuqori	4	80	135	0	4	540	3
				1250			
				0			
				1080			
				0			
Jami	34	680		7440	34	372	
				0		0	

Birinchi guruhning quyi chegarasi noma'lum, uni shartli ravishda ushbu guruhning yuqori chegarasi (80) dan keyingi guruh oralig'ining kengligi (90-80=10) ayirmasiga teng deb qabul qilamiz, ya'ni 80-10=70 foiz. Natijada bu guruh uchun shartnomani bajarish o'rtacha darajasi (70+80)/2=75 foiz. Boshqa guruhlar uchun ham quyi va yuqori darajalar yig'indisi yarmini hisoblaymiz. Oxirgi guruhda yuqori chegara noma'lum. Uni shartli ravishda bu guruh quyi darajasi (130 foiz) ustiga oldingi guruh oraliq kengligini qo'shishga teng qilib qabul qilamiz, ya'ni 130+10=140 foiz. U holda oxirgi guruh uchun shartnomani o'rtacha bajarish darajasi (130+140)/2=135 foiz. Endi o'rtacha uchun vazn belgilash kerak.

Ma'lumki, shartnomani bajarish darajasini aniqlash uchun haqiqatda yetkazib berilgan mahsulot hajmini shartnomada ko'zlangan miqdori bilan taqqoslanadi. Demak, shartnomada ko'zlangan mahsulotni yetkazib berishni o'rtacha uchun vazn qilib olinadi. U haqida ma'lumotlar 2-ustunda keltirilgan. Shunday qilib:

$$\bar{x}_{\text{ort. arif.}} = \frac{\sum_{i=1}^n f_i x_i'}{\sum_{i=1}^n f_i} = \frac{75 \cdot 20 + 85 \cdot 60 + 95 \cdot 100 + 105 \cdot 180 + 115 \cdot 140 + 125 \cdot 100 + 135 \cdot 80}{20 + 60 + 100 + 180 + 140 + 100 + 80} = \frac{74400}{680} = 109,4\%$$

Agarda ayrim korxonalar yoki ularning guruhi shartnomada bir xil hajmda mahsulot yetkazib berishi ko'zlangan bo'lsa, u holda tortilgan arifmetik o'rtachaning vazni qilib korxonalar sonini olish mumkin. Misolimizda, barcha guruhlarda bir korxonaga nisbatan shartnomalarda o'rtacha 20 mln. so'm mahsulot yetkazib berish

ko'zlangan. Shuning uchun umumiy shartnomani o'rtacha bajarish darajasini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$\bar{x}_{\text{ort.arif.}} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i n_i}{\sum_{i=1}^n n_i} = \frac{75 \cdot 1 + 85 \cdot 3 + 95 \cdot 5 + 105 \cdot 9 + 115 \cdot 7 + 125 \cdot 5 + 135 \cdot 4}{1 + 3 + 5 + 9 + 7 + 5 + 4} = \frac{3720}{34} = 109.4\%.$$

Arifmetik o'rtacha xossalari. Arifmetik o'rtacha bir qator xususiyatlarga ega:

1. Belgining ayrim miqdorlari (qator variantalarining ayrim qiymatlari) bilan ularning arifmetik o'rtacha darajalari o'rtasidagi farqlar yig'indisi doimo 0 ga teng,

ya'ni:
$$\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x}) = 0.$$

2. Belgining ayrim miqdorlari bilan ularning arifmetik o'rtachasi orasidagi farqlarning kvadratlari yig'indisi minimal qiymatga ega, ya'ni $\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 = \min$ yoki

$$\sum_{i=1}^n f_i (x_i - \bar{x})^2 = \min.$$

3. Agar belgining har bir qiymatini o'zgarmas ixtiyoriy songa (V) bo'linsa (yoki ko'paytirilsa), u holda arifmetik o'rtacha qiymati shu son marta kamayadi (yoki ko'payadi):

$$\frac{\sum_{i=1}^n \frac{x_i}{B} f_i}{\sum_{i=1}^n f_i} = \frac{\bar{x}}{B}.$$

4. Agar belgining har bir qiymatidan o'zgarmas ixtiyoriy son (A) ayrilsa, yoki qo'shilsa, u holda arifmetik o'rtacha qiymati ham shu songa kamayadi yoki ko'payadi.

$$\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - A) f_i}{\sum_{i=1}^n f_i} = \bar{x} - A.$$

5. Agar o'rtacha arifmetik vazn qiymatlarini o'zgarmas ixtiyoriy songa (s) bo'linsa (yoki ko'paytirilsa), u holda o'rtacha qiymati o'zgarmaydi.

$$\frac{\sum_{i=1}^n x_i \frac{f_i}{c}}{\sum_{i=1}^n \frac{f_i}{c}} = \bar{x}$$

6. Belgining ikki va undan ortiq to'plamlar bo'yicha o'rtacha qiymatlarining yig'indisi uning umumiy jamlama to'plam bo'yicha o'rtacha qiymatiga teng:

$$\bar{x}_i + \bar{x}_j = \bar{x}_i + \bar{x}_j.$$

Arifmetik o‘rtachani «shartli moment» usulida hisoblash. Qator variantalaridan o‘zgaras ixtiyoriy A soni ayirib, olingan natija boshqa ixtiyoriy B songa bo‘linadi. Natijada berilgan x_i qatordan $y_i = \frac{x_i - A}{B}$ qatori vujudga keladi. Bu qator uchun \bar{y} arifmetik o‘rtacha hisoblanadi

$$\bar{y} = \frac{\sum y_i f_i}{\sum f_i} .$$

So‘ngra y B soniga ko‘paytiriladi va olingan natija ustiga A soni qo‘shiladi. Yakunida boshlang‘ich qatorning haqiqiy arifmetik o‘rtacha miqdori kelib chiqadi $\bar{x} = B\bar{y} + A$.

Kengligi teng oraliqli qatorlarda «A» deb variantaning o‘rtadagi qiymatini, «B» o‘rnida esa oraliq kengligini olish tavsiya etiladi.

Yuqoridagi misolimizda 7.1-jadval 7 ustunida A=100, B=10 deb “Y” qiymatlari berilgan. Demak,

$$\bar{y} = \frac{\sum y_n}{\sum n} = \frac{(-3) \cdot 1 + (-2) \cdot 3 + (-1) \cdot 5 + 0 \cdot 9 + 1 \cdot 7 + 2 \cdot 5 + 3 \cdot 4}{1 + 3 + 5 + 9 + 7 + 5 + 4} = \frac{15}{34} = 0,44$$

$$\bar{x} = \bar{y} \cdot B + A = 0,44 \cdot 10 + 105 = 109,4\% .$$

7.3. Geometrik o‘rtacha ko‘rsatkichlar.

Geometrik o‘rtacha – shunday ilmiy qoidaga asoslangan o‘rtachaga aytiladiki, u bilan o‘rtalash-tirilayotgan miqdorlarni almashtirish natijasida bu miqdorlarning o‘zaro ko‘paytmalari natijasi o‘zgarasligi va to‘plam birliklari bo‘yicha geometrik progressiya bo‘yicha taqsimlanishi zarur.

Assimetrik, ayniqsa, kuchli og‘ishgan (yoki cho‘qqilashgan, bo‘yiga cho‘zilgan) taqsimot qatorlarida geometrik o‘rtachani qo‘llash asosliroqdir. Ijtimoiy-iqtisodiy hayotda ko‘pchilik hodisalar ana shunday shakldagi taqsimotga ega.

Geometrik o‘rtacha \bar{x}_{geom} -qator hadlarining ($x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$) o‘zaro ko‘paytmasini n darajali ildiz ostidan chiqarish hosilasidir, ya’ni

$$\bar{x}_{geom} = \sqrt[n]{x_1 \cdot x_2 \cdot x_3 \dots x_n} = \sqrt[n]{\prod_{i=1}^n x_i} . \quad (7.3).$$

Bu yyyerda: $\prod_{i=1}^n i = (1 \div n)$ hadlar ko‘paytmasini

bildiradi. Masalan, uyning eni 5 m, bo‘yi 11,4 m va balandligi 4 m desak, uy hajmi tomonining o‘rtacha uzunligi qancha?

$$\bar{x}_{geom} = \sqrt[3]{5 \cdot 11,4 \cdot 4} = \sqrt[3]{228} = 6,11'' .$$

Yaqqol ifodalangan asimmetrik taqsimotda (agarda u tasodif bo‘lmasdan, hodisa tabiatidan kelib chiqsa) arifmetik o‘rtacha doimo ma’lum darajada «soxta» o‘rtachadir.

Bunday sharoitda geometrik o'rtacha taqsimotning markaziy tendensiyasini aniq bir ma'noda ifodalaydi. Belgining tasodifiy o'zgaruvchanligi qonuniy, barqaror farqlar (masalan, teng malakali xodimlar ish haqi o'rtasidagi farqlar) bilan birikib ketishi natijasida assimetrik taqsimot tarkib topadi, u logarifmli shkalaga aylantirilganda «normal» shaklni oladi, ya'ni belgi logarifmlari uchun normal taqsimot sifatiga ega bo'ladi.

Bunday taqsimot qatorlarining tabiati va xususiyatlari geometrik o'rtachada o'zining aniq ifodasini topadi, chunki u qator hadlarining logarifmlariga asoslanadi. Haqiqatda ham (7.3) ifodani logarifmlasak:

$$\log \bar{x}_{geom} = \frac{\log x_1 + \log x_2 + \dots + \log x_n}{n}. \quad (7.4).$$

Yuqoridagi misolimizda:

$$\lg \bar{x}_{geom} = \frac{\log 5 + \log 11,4 + \log 4}{3} = 0,699 + 1,057 + 0,602$$

potentsiallasak, $\bar{x}_{geom} = 6,11''$.

Nisbiy o'zgarishlar uchun geometrik o'rtachani aniqlash. Nisbiy o'zgarishlar uchun geometrik o'rtacha quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$\bar{K}_{geom} = \sqrt[m]{K_1 \cdot K_2 \dots K_m} = \sqrt[m]{\prod_{i=1}^m K_i} \quad (7.5)$$

yoki

$$\lg \bar{K}_{geom} = \frac{\lg K_1 + \lg K_2 + \dots + \lg K_m}{m}. \quad (7.5a)$$

Bu yyyerda:

K_i - dinamika qatorlarida davr sayin (zanjirsimon) o'sish koeffitsientlari, variatsion qatorlarda esa - har bir hadni (varianta) o'zidan oldingi hadga (variantaga) nisbati;

P - ko'paytirish alomati.

Misol: O'g'it berish miqdoriga qarab paxta hosildorligi quyidagicha ifodalangan.

7.2-jadval

O'g'itlashtirilgan maydonda paxta hosildorligi

Ko'rsatkichlar	O'g'it solinmaga n maydonda	Nomiga o'g'it berilgan	Normada n ozroq berilgan	Normada berilgan	Normada n ko'p berilgan
Hosildorlik (s/ga)	10	13	19,5	35,7	39,3
O'zidan oldingi darajaga nisbatan (K_i)	-	1,3	1,5	1,83	1,1

O'g'it berilgan maydonlarda hosildorlikning o'rtacha nisbiy o'zgarishi:

$$\begin{aligned}\bar{K}_{geom} &= \sqrt[m]{\prod_{i=1}^m K_m} = \sqrt[4]{1.3 \cdot 1.5 \cdot 1.83 \cdot 1.1} = \frac{\log 1.3 + \log 1.5 + \log 1.83 + \log 1.1}{4} = \\ &= \frac{0.11394 + 0.17609 + 0.26245 + 0.04139}{4} = \frac{0.593871}{4} = 0.14847.\end{aligned}$$

Potentsiallashtirgandan so'ng

$$\bar{K}_{geom} = 1,408 \text{ yoki } 140,8 \text{ foiz.}$$

Demak, o'g'itlashtirilgan maydonlarda o'g'it berish normasini ko'paytirish hisobiga paxta hosildorligi 1,41 marta yoki 41foiz ga oshgan.

Nisbiy o'zgarish asosida taqsimotning geometrik o'rtacha darajasini aniqlash. Variatsion qator uchun geometrik o'rtacha miqdorni nisbiy o'zgarishlar orqali ham aniqlash mumkin. Buning uchun (7.3) formulaga quyidagi matematik o'zgartirishlar kiritish kerak, natijada

a)

$$\begin{aligned}\bar{x}_{geom} &= \sqrt[n]{x_1 \cdot x_2 \cdot \dots \cdot x_n} = \sqrt[n]{x_1 \cdot x_1 K_{2/1} \cdot x_1 K_{2/1} K_{3/2} \cdot \dots \cdot x_1 K_{2/1} K_{3/2} \cdot \dots \cdot K_{n/n-1}} = \\ &= x_1 \sqrt[n]{K_{2/1}^{n-1} \cdot K_{3/2}^{n-2} \cdot K_{(n-2)/(n-1)}^2 \cdot K_{n/(n-1)}}.\end{aligned} \quad (7.7)$$

O'zidan oldingi hadlarga nisbatan hisoblangan nisbiy o'zgarishlar zanjirsimon koeffitsientlar K (zanjirsimon dinamika nisbiy miqdorlariga o'xshab) bo'lgani va ularning soni (m) qator hadlari sonidan (n) bitta kam bo'lgani uchun $n=m+1$

$$\bar{x}_{geom} = x_1 \cdot \sqrt[m+1]{K_1^m \cdot K_2^{m-1} \cdot K_3^{m-2} \cdot \dots \cdot K_m}$$

$$\begin{aligned}\text{b) } \bar{x}_{geom} &= \sqrt[n]{x_1 \cdot x_2 \cdot x_3 \cdot \dots \cdot x_n} = \sqrt[n]{x_1 \cdot x_1 K_{2/1} \cdot K_{3/1} \cdot \dots \cdot x_1 K_{(n-1)/1} \cdot K_{n/1}} = \\ &= x_1 \cdot \sqrt[n]{K_{1(zam)} \cdot K_{2(zam)} \cdot K_{3(zam)} \cdot \dots \cdot K_{n-1(zam)} \cdot K_{n(zam)}}\end{aligned}$$

bunda: $\hat{E}_{i(zam)}$ -zaminiiy (boshlang'ich davrga yoki hadga nisbatan) o'sish koeffitsientlari.

Boshlang'ich qator hadiga nisbatan hisoblangan nisbiy o'zgarishlar zaminiiy koeffitsientlar bo'lgani (K_{zam} , o'zgarmas asosli dinamika nisbiy miqdorlariga o'xshab!) va ularning soni (m) qator hadlari sonidan n bitta kam bo'lgani uchun $n=m+1$

$$\bar{x}_{geom} = x_1 \cdot \sqrt[m+1]{K_{1(zam)} \cdot K_{2(zam)} \cdot K_{m(zam)}}$$

yoki

$$\bar{x}_{geom} = X_1 \cdot \sqrt[m+1]{\prod_{i=1}^m K_{i(zam)}} \quad (7.8)$$

7.1-jadval ma'lumotlari asosida hisoblangan geometrik o'rtacha hosildorlik

$$\bar{x}_{geom} = \sqrt[5]{10 \cdot 13 \cdot 19,5 \cdot 35,7 \cdot 39,3} = 20,4s / ga \quad \text{teng edi.}$$

7.7a formula bo'yicha hisoblashni amalga oshirsak,

$$\bar{x}_{geom} = 10 \cdot \sqrt[5]{1,3^4 \cdot 1,5^3 \cdot 1,83^2 \cdot 1,1}.$$

Logarifmlasak,

$$\begin{aligned} \lg \bar{x}_{geom} &= 1 + \frac{4 \cdot \lg 1,3 + 3 \cdot \lg 1,5 + 2 \cdot \lg 1,83 + \lg 1,1}{5} = \\ &= 1 + \frac{0,455772 + 0,528273 + 0,524902 + 0,041393}{5} = 1 + \frac{1,550340}{5} = 1,310068 \end{aligned}$$

Potentsiallashtirsak

$$\bar{x}_{geom} = 20,4s / ga.$$

Faqat o'g'it berilgan maydonlar uchun geometrik o'rtacha hosildorlikni hisoblasak

$$\begin{aligned} \bar{x}_{geom} &= 13 \cdot \sqrt[4]{1,5^3 \cdot 1,83^2 \cdot 1,1} = \\ &= 1,11394 + \frac{3 \cdot \lg 1,5 + 2 \cdot \lg 1,83 + \lg 1,1}{4} = 1,11394 + \frac{1,094568}{4} = 1,38758. \end{aligned}$$

Potentsiallashtirsak $\bar{x}_{geom} = 24,4s / ga.$

Demak, o'g'it berilgan maydonlarda hosildorlik o'g'it berilmagan maydonga nisbatan 2,44 marta yuqori (24,4:10). Bu natijani oldingi hisoblash natijasidan farq qilishi (1,41) ning sababi shundaki, oldin o'g'it berilgan maydonlarda o'g'it normasini ko'paytirish hisobiga olingan natija (hosildorlikning oshishi) ustida so'z boradi. Bu yyyerda esa butun o'g'it berilgan maydonda o'g'it berilmagan maydonga nisbatan hosildorlik ko'payishi nazarda tutiladi. Demak, bu holda o'g'itning to'la samarasi aniqlanayapdi, vaholanki oldin esa qo'shimcha berilgan o'g'it samarasi baholangan edi.

(7.8) formula ham aynan shunday xulosaga olib keladi. Bu formula bo'yicha hamma maydonlarda o'rtacha hosildorlikni aniqlash uchun zaminiy (o'g'it berilmagan maydonga nisbatan) o'sish koeffitsientlarini aniqlaymiz: $13/10=1,3$; $19,5/10=1,95$; $35,7/10=3,57$; $39,3/10=3,93$.

$$\text{Natijada } \bar{x}_{geom} = x_1 \cdot \sqrt[m]{\prod_{i=1}^m K_{i(zam)}} = 10 \cdot \sqrt[5]{1,3 \cdot 1,95 \cdot 3,57 \cdot 3,93}.$$

$$\begin{aligned} \text{Logarifmlasak} \quad \lg \bar{x}_{geom} &= 1 + \frac{\lg 1,3 + \lg 1,95 + \lg 3,57 + \lg 3,93}{5} = \\ &= 1 + \frac{0,11394 + 0,29004 + 0,55267 + 0,59439}{5} = 1,310208. \end{aligned}$$

Potentsiallashtirsak $\bar{x}_{geom} = 20,4s / ga.$

Faqat o'g'it berilgan maydonlar uchun o'rtacha hosildorlikni (7.8) formula bo'yicha aniqlash uchun dastlab oz o'g'it berilgan maydon hosildorligiga (13 s/ga) nisbatan zaminiy o'zgarish koeffitsientlarini hisoblab chiqish kerak, ya'ni $19,5/13=1,5$; $35,7/13=2,746$; $39,3/13=3,02$.

Bu holda
$$\bar{x}_{geom} = 13 \cdot \sqrt[4]{1,5 \cdot 2,746 \cdot 3,02} .$$

Bundan

$$\begin{aligned} \lg \bar{x}_{geom} &= \lg 13 + \frac{\lg 1,5 + \lg 2,746 + \lg 3,02 + \lg 3,93}{4} = \\ &= 1.11394 + \frac{0.17109 + 0.43870 + 0.48001}{4} = 1.38764. \end{aligned}$$

Potentsiallashtirsak
$$\bar{x}_{geom} = 24,4s / ga.$$

Geometrik o'rtachani aniqlash jarayonida qator miqdorlarini logarifmlashtirish natijasida turli kattalikdagi sonlar bir asosga (o'nli yoki natural) keladi. Shu bilan bir vaqtda bu jarayonda taqsimot assimetriyasida namoyon bo'layotgan hodisa sifatidagi farqlar ham bir asosga, boshlang'ich taqqoslama holatga keladi, chunki ular bevosita hodisa miqdorlarida, ular o'rtasidagi farqlarda o'z ifodasini topadi. Rezinkani cho'zib, qo'yib yuborilganda u boshlang'ich holatni olgani singari miqdoriy o'zgarishlar jamlanishi natijasida yuzaga keladigan sifat o'zgarishlarni ham teskari harakatda qarasa, miqdorlar boshlang'ich asosga keltirilganda sifat ham dastlabki holatga qaytadi degan mantiq geometrik o'rtacha mohiyati asosida yotadi.

Geometrik o'rtachaning matematik xossalari. Geometrik o'rtacha ham arifmetik o'rtacha singari qator matematik xossalarga ega. Agarda o'rtalashtirilayotgan ayrim miqdorlarning arifmetik o'rtachadan musbat va manfiy ishorali tafovutlari o'zaro yeyishsa, birinchi xossa $\sum (x_i - \bar{x}) = 0$, o'rtacha geometrik uchun esa o'zgaruvchan miqdorlarning bu o'rtachadan nisbiy tafovutlari o'zaro yeyishadi. Bu yyyerda nisbiy tafovut deganda muayyan o'zgaruvchi qiymatining geometrik o'rtachaga nisbati nazarda tutiladi.

Haqiqatda ham $\frac{x_1}{x_{geom}}; \frac{x_2}{x_{geom}}; \frac{x_n}{x_{geom}}$ bular bilan nisbiy tafovutlar ifodalansa, u

holda o'zgaruvchi qiymati x_i geometrik o'rtachadan \bar{x}_{geom} katta yoki kichikligiga qarab, bu tafovutlar birdan katta yoki kichikdir. Nisbiy tafovutlarni bir-biri bilan ko'paytirib va (7.3) formulani hisobga olib

$$\frac{x_1 \cdot x_2 \cdot \dots \cdot x_n}{(\bar{x}_{geom})^n} = \frac{(\bar{x}_{geom})^n}{(\bar{x}_{geom})^n} = 1.$$

Agarda logarifmlash yordamida geometrik o'rtachani o'rtacha arifmetik ifodaga keltirsak, u holda geometrik o'rtacha logarifmi uchun arifmetik o'rtachaning barcha xususiyatlari xos bo'ladi. Arifmetik o'rtachani ham, geometrik o'rtachani ham hisoblash jarayonida o'rganilayotgan belgining ayrim miqdorlari (qator variantalarining qiymatlari x_i (1,n) ularning o'rtachasi bilan almashtirilayapti va bu

almashuvni ma'lum qoidaga (shart-talabga) binoan bajarilayapti. Masalan, arifmetik o'rtachada $\sum x_i = n\bar{x}_{arif}$ geometrik o'rtachada esa $\sum \prod x_i = (\bar{x}_{geom})^n$ degan qoidaga asoslanilyapti. Matematik jihatdan x_i (1,n) - o'zgaruvchi miqdorlar ularning funksiyasi arifmetik o'rtacha topishda $f(x_i) \Rightarrow \sum x_i = const$, geometrik o'rtachada esa $f(x_i) \Rightarrow \sum \prod x_i = const$ konstanta, ya'ni o'zgarmas miqdor deb qaralyapti.

Demak, matematik iboralar bilan aytganda o'rtacha miqdor (\bar{x}) o'zgaruvchilarning (x_i) shunday funksiyasiki, $[\bar{x} = f(x_i)]$, uni aniqlayotganda o'zgaruvchilar bilan bajariladigan arifmetik amallarning jamlama yig'indisi konstanta, ya'ni o'zgarmas miqdor deb qaraladi.

7.4. Garmonik o'rtacha ko'rsatkich

Garmonik o'rtachada o'zgaruvchi miqdorlarning teskari qiymatlarining yig'indisi, ya'ni $\sum_{i=1}^n \frac{1}{x_i} = const$, o'zgarmas miqdor deb qaraladi.

Garmonik o'rtacha – shunday o'rtacha miqdorga aytiladiki, u bilan o'zgaruvchilarni almashtirayotganda ularning teskari qiymatlari yig'indisi o'zgarmas miqdor deb qaraladi.

O'z-o'zidan ravshanki, iqtisodiy hodisalar uchun o'rtachani aniqlayotganda bu qoida hodisaning iqtisodiy mohiyati jihatidan asoslanishi kerak, albatta. Aks holda olingan o'rtacha miqdor va uning sifat asosi bir-biriga monand bo'lmay qoladi.

Oddiy garmonik o'rtacha:

$$\bar{x}_{geom} = \frac{1_1 + 1_2 + \dots + 1_n}{\frac{1}{x_1} + \frac{1}{x_2} + \dots + \frac{1}{x_n}}$$

yoki qisqacha:

$$\bar{x}_{geom} = \frac{N}{\sum_{i=1}^n \frac{1}{x_i}}$$

(7.9)

O'rtacha tortilgan garmonik miqdor o'rtalashtirilayotgan miqdorlar har xil vaznga (W_i) ega bo'lgan taqdirda qo'llaniladi va quyidagicha hisoblanadi:

$$\bar{x}_{geom.tort} = \frac{w_1 + w_2 + w_3 + \dots + w_n}{\frac{w_1}{x_1} + \frac{w_2}{x_2} + \frac{w_3}{x_3} + \dots + \frac{w_n}{x_n}} = \frac{\sum_{i=1}^n w_i}{\sum_{i=1}^n \frac{w_i}{x_i}} \quad (7.10)$$

Ma'lumki, har qanday o'rtacha miqdor ikkita ko'rsatkichning bir-biriga bo'lgan nisbatidan yuzaga chiqadi. Birinchi ko'rsatkich o'rganilayotgan belgining umumiy hajmini ifodalasa, ikkinchi ko'rsatkich bu belgi sohibining soni (vazni, uchrashish tezligi)ni belgilaydi. Agar belgining hajmini ifodalovchi ma'lumot (ya'ni nisbatning sur'ati) bilan belgining ayrim darajalari ma'lum bo'lsa, u holda o'rtacha miqdor o'rtacha garmonik formula yordamida hisoblanadi. Agar belgining hajmi va to'plam

soni ma'lum bo'la turib, ayrim darajalari noma'lum bo'lsa, u holda agregat o'rtacha formula qo'llanadi, ya'ni

$$\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^n m_i}{\sum_{i=1}^n f_i}; \quad (7.11)$$

Va nihoyat, to'plam qismlari oraliqlari uchun ayrim variantlar bilan variantlar (obtektlar) soni ma'lum bo'lsa, u holda arifmetik o'rtacha ishlatiladi.

Demak, o'rtacha miqdorni hisoblashdan oldin dastavval uning mohiyatini ifodalovchi nisbatni aniqlab olish lozim. So'ngra qaysi bir ma'lumotlar ma'lumligi, qaysi biri esa noma'lumligiga qarab o'rtachani u yoki bu formula yordamida hisoblash kerak.

Masalan: quyidagi ma'lumotlar keltirilgan:

7.3-jadval

Korxonalar bo'yicha o'rtacha ish haqini hisoblash tartibi

Korxonalar Tartib raqami	yanvar		Fevral		Mart	
	o'rtacha soatlik ish haqi (so'm)	ish haqi fondi (so'm)	o'rtacha soatlik ish haqi (so'm)	ishchilar soni (kishi)	ish haqi fondi (so'm)	ishchilar soni (kishi)
	x	w	x	f	w	T
1	90	63000	90	500	20000	200
2	110	110000	120	1100	162500	1300
3	140	42000	145	400	75000	500
Jami	-	215000	-	2000	257500	2000

Korxonalar to'plami uchun yanvar, fevral, mart oylari va birinchi kvartal uchun o'rtacha ish haqini hisoblang.

Ma'lumki, o'rtacha ish haqini hisoblash uchun ish haqi fondini ishchilar soniga bo'lish kerak. Yanvar oyida nisbatning sur'ati va belgining individual darajalari keltirilgan. Ammo nisbatning maxraji yoki ishchilar soni noma'lum. Demak, o'rtacha miqdorni hisoblash uchun shartimizga binoan o'rtacha garmonik formulani qo'llashimiz kerak.

$$\text{O'rtacha ish haqi} = \frac{\sum w}{\sum \frac{w}{x}} = \frac{63000 + 110000 + 42000}{\frac{63000}{90} + \frac{110000}{110} + \frac{42000}{140}} = \frac{215000}{700 + 1000 + 300} = \frac{215000}{2000} = 107,50 \text{ so'm.}$$

Fevral oyida nisbatning maxraji va belgining individual darajalari keltirilgan. Ammo nisbatning sur'ati yoki ish haqi fondi noma'lum. Bunday hollarda, yuqoridagi shartimizga binoan o'rtacha miqdorni hisoblash uchun o'rtacha arifmetik tortilgan formulasini qo'llash lozim:

$$\text{O'rtacha ish haqi (fevral)} = \frac{\sum xf}{\sum f} = \frac{95 \cdot 500 + 120 \cdot 1100 + 145 \cdot 400}{500 + 1100 + 400} =$$

$$= \frac{47500 + 132000 + 58000}{2000} = \frac{237500}{2000} = 118,75 \text{ so'm.}$$

Mart oyida nisbatning sur`ati ham, maxraji ham keltirilgan. O`rtachani hisoblash uchun hech qanday ortiqcha ishlarni bajarish talab qilinmaydi.

$$\text{O`rtacha ish haqi(mart)} = \text{Ish haqi fondi} / \text{Ishchilar soni} = 257500/2000 = 128,75 \text{ so'm.}$$

$$\text{O`rtacha ish haqi (1-kvartal)} = (215000+237500+257500)/ (2000+2000+2000) = 710000 / 6000 = 118,33 \text{ so'm.}$$

O`rtacha kvadratik tafovut va unga asoslangan ko`rsatkichlarni hisoblashda qo`llanadi.

7.5. Kvadratik, kubik va darajali o`rtacha ko`rsatkichlar

Kvadratik o`rtacha – shunday o`rtacha yuritiladiki, uni aniqlashda belgi miqdorlarini ular-ning kvadratik o`rtachasi bilan almashtirilayotganda ularning kvadratlar yig`indisi o`zgarmas holda saqlanishi zarur.

Kvadratik o`rtacha.Agarda belgining ayrim miqdorlarini o`rtacha bilan almashtirish jarayonida ularning kvadratlari yig`indisini o`zgarmas holda saqlash kerak bo`lsa, u holda bu o`rtacha kvadratik o`rtacha deb aytiladi, ya`ni

$$\bar{x} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n x_i^2}{n}} \quad (7.12)$$

Kubik o`rtacha.Xuddi shuningdek, agarda masalaning shartiga binoan belgi ayrim miqdorlarining kublari yig`indisi o`zgarmay qolishini ta`minlab, ularni o`rtacha bilan almashtirish zarur bo`lsa, u holda kubik o`rtacha qo`llanadi:

$$\bar{x}_{kub} = \sqrt[3]{\frac{\sum_{i=1}^n x_i^3}{n}} \quad (7.13)$$

Darajali o`rtachalar.Agarda o`rtachani aniqlashda belgi miqdorlarining k-darajali qiymatlari yig`indisi o`zgarmay qolishini ta`minlash kerak bo`lsa, u holda k-darajali o`rtachaga ega bo`lamiz, ya`ni

$$\bar{x}_{daraja} = \sqrt[k]{\frac{\sum_{i=1}^n x_i^k}{n}} \quad (5.14)$$

yoki logarifmlasak

$$\log \bar{x}_{daraja} = \frac{k \log x_i - \log n}{k} = \lg x_i - \frac{\log n}{k} \quad (5.14a)$$

Yuqorida ko‘rib chiqilgan hamma o‘rtacha miqdorlarning turlari umumiy darajali o‘rtachalar tipiga mansub bo‘lib, daraja ko‘rsatkichi bilan bir-biridan farq qiladi. Masalan, kq1 bo‘lsa arifmetik o‘rtachaga, kq2 bo‘lsa kvadratik o‘rtachaga, kq3 bo‘lsa kubik o‘rtachaga, k=0 bo‘lsa geometrik o‘rtachaga, k=-1 bo‘lsa garmonik o‘rtachaga ega bo‘lamiz.

Daraja ko‘rsatkichi qanchalik katta bo‘lsa, o‘rtacha miqdor ham shunchalik katta qiymatga ega (agarda o‘rtalashtirilayotgan miqdorlar o‘zgaruvchan bo‘lsa, albatta).

Agarda belgining boshang‘ich miqdorlari bir-biriga teng, ya‘ni o‘zgarmas miqdor bo‘lsa, u holda barcha o‘rtachalar bu konstantaga teng.

Shunday qilib, o‘rtacha turlarining quyidagi o‘zaro nisbati mavjud bo‘lib, u o‘rtachalarning majorantlik qoidasi deb ataladi.

$$\bar{x}_{garm} \leq \bar{x}_{geom} \leq \bar{x}_{arif} \leq \bar{x}_{kv} \leq \bar{x}_{kub} .$$

7.6. To‘plam tuzilishini ma’lum tartibda shakllantiruvchi taqsimot ko‘rsatkichlari. Moda

O‘rtacha miqdor o‘zgaruvchan miqdorlarning o‘rtacha qiymatidir. U to‘plam uchun xos bo‘lgan umumiy tendensiyani, qonuniyatni ifodalashi bilan bir qatorda belgining ayrim qiymatlarini niqoblaydi. Vaholanki, bozor iqtisodiyoti hayotiy masalalarni yechishda belgining aniq qiymatlariga tayanishni taqozo etadi. Masalan, kiyim-kechak va poyafzalga bo‘lgan talab ularning o‘rtacha o‘lchami bilan emas, balki har bir o‘lchamning aniq soniga nisbatan belgilanadi. Shuning uchun taklif istiqbolini belgilash ham ana shunday ma’lumotlarga asoslanadi. Avtomashina uchun benzina, butlovchi qismlarga, balonlarga bo‘lgan talab ham ularning o‘rtacha belgi qiymatlariga binoan emas, balki ularning aniq turlariga qarab aniqlanadi. Taklif ham shunday ko‘rsatkichlarga asoslanadi.

Milliy valyutani qadrsizlanishi inflyatsion jarayon kyechishi - bozor iqtisodiyotining yo‘ldoshi va xususiyatidir. Bu jarayonni o‘rganish bozor baholari ustidan muntazam kuzatish olib borishni talab qiladi. Ammo baholar uchun kuchli konyukturaviy tebranish xos bo‘lib, ular savdo shaxobchalari, ayrim sotuvchilar va oluvchilar va vaqt sayin keng ko‘lamda tebranib turadi. Ayni bir xil va bir miqdordagi mahsulot uchun bozorda turli tuman baholar kuzatiladi. Shu sababli ularning hammasini qayd qilib bo‘lmaydi, amalda har bir mahsulot uchun bozorda eng ko‘p uchraydigan modal baho qayd qilinadi, xolos.

<p>Tuzilmaviy o‘rta ko‘rsatkichlar degan-da taqsimot qatorida ma’lum o‘rinda joy-lashgan varianta qiy-mati tushuniladi.</p>
--

To‘plamlar tuzilishidagi xususiyatlarni va qonuniyatlarni oydinlashtirish, ularning birliklarini ma’lum oraliqda zichlashib to‘planishini tahlil qilish ham o‘rtacha miqdorlar bilan bir qatorda taqsimot qatorlarining o‘rta tuzilmaviy ko‘rsatkichlar deb nomlanuvchi tavsifiy parametrlarini (miqdorlarini) aniqlashni talab qiladi. Bunday ko‘rsatkichlar

qatoriga moda, mediana va kvantililar kiradi.

Moda to‘plamda eng ko‘p uchraydigan belgi qiymatidir.

Moda deb to‘plamda eng ko‘p uchraydigan belgi qiymatiga ataladi. Diskret qatorlarda u eng ko‘p sohiblar (variantlar) soniga ega bo‘lgan varianta qiymati bilan belgilanadi.

Oraliqli qatorlarda moda quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$\mu_0 = x_0 + \frac{f_{\mu_0} - f_{\mu_{0-1}}}{(f_{\mu_0} - f_{\mu_{0-1}}) + (f_{\mu_0} - f_{\mu_{0+1}})} i = x_0 + \frac{f_{\mu_0} - f_{\mu_{0-1}}}{2f_{\mu_0} - f_{\mu_{0-1}} - f_{\mu_{0+1}}} i \quad (7.10)$$

Bu yyyerda μ_0 -moda;

x_0 - modal oraliq (guruh) ning quyi chegarasi;

f_{μ_0} -modal oraliqdagi birliklar (variantlar) soni;

$f_{\mu_{0-1}}$ -undan olingan oraliq (guruh) dagi birliklar soni;

$f_{\mu_{0+1}}$ -undan keyingi oraliqdagi birliklar soni.

Masalan, 6.1-jadvalda moda 50,2-60,2 ming so‘m guruhi ichidadir. Bu yyyerda $x_0 = 50,2$; $i = 60,2 - 50,2 = 10$; $f_{\mu_0} = 16$ kishi $f_{\mu_{0-1}} = 10$ kishi $f_{\mu_{0+1}} = 9$ kishi

$$\mu_0 = 50,2 + \frac{16-10}{(16-10) + (16+9)} \cdot 10 = 54,82 \text{ ming so‘m.}$$

7.7. Mediana

Mediana – to‘plamni teng ikki qismga bo‘luvchi belgi qiymatidir.

Mediana deganda to‘plamni teng ikkiga bo‘luvchi belgining qiymati tushuniladi. Saflangan qatorlarda mediana o‘rtada joylashgan varianta qiymatiga teng. Agarda

saflangan qator toq hadli bo‘lsa, masalan, 9 yoki 15 haddan iborat bo‘lsa, u holda 5-had yoki 8-had mediana bo‘ladi.

Toq oraliqli qatorlarda mediana quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$\mu_e = x_0 + \frac{\sum_{j=1}^k f_j}{2} - f'_{\mu_{e-1}}}{f_{\mu_e}} i_{\mu_e} \quad (7.11)$$

Juft sonli oraliqli qatorlarda esa:

$$\mu_e = x_0 + \frac{\sum_{j=1}^k f_j + 1}{2} - f'_{\mu_{e-1}}}{f_{\mu_e}} * i_{\mu_e}.$$

Bu yyyerda: μ_e -mediana;

x_0 -mediana bo‘lgan oraliq (guruh)ning quyi chegarasi;

$f'_{\mu_{e-1}}$ -medianadan oldingi oraliq uchun jamlama birliklar soni;

f_{μ_e} -mediana bo‘lgan oraliqdagi birliklar soni;

i_{μ_e} -mediana oralig‘ining kattaligi;

k-oraliqlar (guruhlar) soni;

$\sum f_j$ -hamma guruhlardagi birliklarning jamlama soni.

7.1-jadvalda mediana 100 foiz - 110foiz guruh ichida joylashgan. Bu yyyerda $x_0 = 100$ foiz, $i_{\mu_e} = 110 - 100 = 10$ foiz, $\sum f_j = 34$, $f_{\mu_e} = 9$, $f_{\mu_e-1}^1 = 1 + 3 + 5 = 9$,

$$\mu_e = 100 + \frac{34}{9} - 9 \cdot 10 = 100 + 8,9 = 108,9$$
 foiz.

7.8. Kvantililar

Kvantililar to'plamni ma'lum qadamda teng (4, 5, 10, 100 va h.k.) qismga bo'luvchi belgi qiymatidir

Variatsion qatorni teng, masalan, 4, 5, 10 va 100 bo'laklarga (qismlarga) bo'luvchi hadlar (varianta qiymati) kvantililar deb ataladi. Qatorni to'rtta teng bo'lakka ajratuvchi miqdor (varianta qiymati) kvartili, besh qismga bo'luvchi - kvintili,

o'n bo'lakka ajratuvchi - detsili va yuz bo'lakka bo'luvchi pyertsentili deb nomlanadi. Har bir qator 3 ta kvartili, 4 ta kvintili, 9 ta detsili va 99 ta pyertsentiliga ega. Ular medianaga o'xshash tartibda hisoblanadi. Masalan, quyi kvartili saflangan qatorning shunday variantasining qiymatiki, to'rttan bir qism to'plam birliklarida belgining qiymati undan kichik uchdan to'rt qismida esa katta bo'ladi. Yuqori kvartili aksincha holatga ega bo'ladi, ya'ni uchdan to'rt qism to'plam birliklarida belgi qiymati undan kichik, 1/4 qismida esa katta bo'ladi. Quyi kvartili Q_1 va yuqori kvartili Q_3 ishorasi bilan belgilanadi.

$$Q_1 = x_{0(Q_1)} + \frac{\sum_{j=1}^k \frac{f_j}{4} - f'_{Q_1-1}}{f_{Q_1}} * i$$

$$Q_3 = x_{0(Q_3)} + \frac{\sum_{j=1}^k \frac{f_j}{4} - f'_{Q_3+1}}{f_{Q_3}} * i$$

$$Q_2 = \mu_e.$$

7.1-jadvaldagi misolda korxonalar umumiy sonini $\sum f_j = 34$ to'rtga bo'lsak $34:4=8,5$. Demak, quyi kvartili 3-guruh (90foiz-100foiz) ichida, yuqori kvartili esa $(8,5 \cdot 3=25,5)$ oltinchi guruh (120foiz-130foiz) ichida joylashgan, chunki $f'_{Q_1}=1+3+5=9 > 8,5$ $f'_{Q_3}=1+3+5+7+9+5=30 > 25,5$ yoki $f'_{Q_3}=\sum f_j - f'_{Q_3Q_1}=34-4=30 > 25,5$.

Misolimizda $x_{0(Q_1)} = 90\%$, $x_{0(Q_3)} = 120\%$, $i = 100 - 90 = 10\%$ yoki $130 - 120 = 10\%$
 $\sum f_j = 34$, $f'_{Q_1-1} = 1+3=4$ $f'_{Q_1} = 5$ $f'_{Q_3Q_1} = 4$ $f'_{Q_3} = 5$.

Bundan

$$Q_1 = 90 + \frac{\frac{34}{4} - 4}{5} \cdot 10 = 99\%$$

$$Q_3 = 120 + \frac{\frac{34}{4} - 4}{5} = 124.5\%$$

$$Q_1 = x_{0(Q_1)} + \frac{\sum_{j=1}^k \frac{f_j}{4} - f'_{Q-1}}{f_{Q_1}} = 90 + \frac{\frac{34}{4} - 4}{5} \cdot 10 = 99\%$$

$$Q_3 = x_{0(Q_1)} + \frac{\sum_{j=1}^k \frac{f_j}{4} - f'_{Q+1}}{f_{Q_3}} = 120 + \frac{\frac{34}{4} - 4}{5} \cdot 10 = 124.5\%$$

$$Q_2 = \mu_e = 108.9\%.$$

Quyida birinchi va so‘nggi kvintili, detsili va pyertsentililarni oraliqli qatorlarda hisoblash formulalari keltirilgan.

7.3-jadval

Oraliqli qatorlarda boshlang‘ich va so‘ngi kvintili va detsili va pyertsentililarni aniqlash formulalari

Ko‘rsatkichlar	boshlang‘ich (birinchi) ko‘rsatkich	So‘nggi ko‘rsatkich
1. Kvintili (W)	$W_1 = \tilde{o}_0 + \frac{\sum_{j=1}^k \frac{f_j}{5} - f'_{W_1-1}}{f_{W_1}} * i$	$W_4 = X_0 + \frac{\sum_{j=1}^k \frac{f_j}{5} - f'_{W_4+1}}{f_{W_4}} * i$
2. Detsili (D)	$D_1 = \tilde{o}_0 + \frac{\sum_{j=1}^k \frac{f_j}{10} - f'_{D_1-1}}{f_{D_1}} * i$	$D_9 = \tilde{o}_0 + \frac{\sum_{j=1}^k \frac{f_j}{10} - f'_{D_9+1}}{f_{D_9}} * i$
3. Pyertsentili (F)	$F_1 = \tilde{o}_0 + \frac{\sum_{j=1}^k \frac{f_j}{100} - f'_{F_1-1}}{f_{F_1}} * i$	$F_{99} = \tilde{o}_0 + \frac{\sum_{j=1}^k \frac{f_j}{100} - f'_{F_{99}+1}}{f_{F_{99}}} * i$

Simmetrik taqsimotda arifmetik o‘rtacha, moda va mediana bir biriga tengdir. Ammo asimmetrik qatorlarda ular farq qiladi. O‘ng yoqlama og‘ishgan qator grafigida ular quyidagi tartibda joylashadi $\mu\hat{a}, \mu\hat{\alpha}, \bar{x}_{arif}$; chap yoqlama assimetriyali grafikda esa $\bar{x}_{arif}, \mu\hat{\alpha}, \mu\hat{a}$.

Asosiy tushuncha va atamalar

O‘rtacha miqdor, o‘rtachalarni qo‘llash shart-sharoitlari, arifmetik o‘rtacha miqdor, oddiy va tortilgan, geometrik o‘rtacha miqdor, geometrik o‘rtacha nisbiy miqdor, geometrik o‘rtacha daraja, shartli moment va birinchi moment, o‘rtachalarning matematik xossalari, garmonik o‘rtacha miqdor, kvadratik o‘rtacha miqdor, kubik o‘rtacha miqdor, darajali o‘rtacha miqdor, o‘rtachalarning majorantligi, moda va

mediana, kvantililar, kvartili va kvintili, detsili va pyeretsentili, mediana va moda hamda arifmetik o'rtacha orasidagi o'zaro nisbat.

Qisqacha xulosalar

O'rtachalar to'plam taqsimotida belgi darajasini yoki birliklar joylanish markazini ta'riflovchi me'yorlardir. Ular statistik to'plam va taqsimot qatorlarini umumlashtirib tavsiflaydi, ayrim o'rtachalashtirilayotgan miqdorlarga nisbatan u yoki bu tomonga tafovutlanib, ularni baravarlashtiradi, hodisalarning rivojlanish va taqsimlanish qonuniyatlarini miqdoran ifodalaydi.

O'rtalashtiruvchi miqdorlarning ikki turkumi mavjud: 1) o'rtachalar; 2) taqsimot qatorining o'rta ko'rsatkichlari. O'rtachalar, o'z navbatida, har xil turlarga va shakllarga bo'linadi, jumladan arifmetik o'rtacha, geometrik o'rtacha, garmonik o'rtacha, darajali o'rtachalar va h.k. Taqsimot qatorining o'rta (markaziy) ko'rsatkichlari ham bir qancha turlarga ega: mediana, moda va kvantililar shular jumlasidan hisoblanadi.

O'rtacha miqdorlarning eng sodda va amaliyotda ko'p qo'llanadigan turi arifmetik o'rtachadir. U sifat jihatidan aniq mazmunga ega bo'lgan, muayyan to'plamni ta'riflovchi, ikkita jamlama o'lchamlarni taqqoslashga asoslanadi: biri qator miqdorlarining yig'indisi bo'lib to'plam bo'yicha belgining umumiy qiymatini, ikkinchisi ularning sonini ya'ni to'plam birliklari sonini ifodalaydi. Ammo taqsimotlarning tuzilishi va qonuniyatlarini o'rganish quroli sifatida arifmetik o'rtacha o'zining umumlashtiruvchi funksiyasini doimo mukammal ado etishga qodir emas. Faqat normal taqsimotlardagina bu funksiyani u bekami-ko'st bajaradi.

Lekin alhaq voqeilikda, ayniqsa, ijtimoiy-iqtisodiy hayotda aksariyat hodisalar o'ng yoqlama assimetrik taqsimotlarga ega, chunki ular birgina tasodifiyat girdobida shakllanmasdan, balki ko'pdan ko'p omillarni o'zaro va sharoit bilan uzviy birikishi, bir-biriga va oqibat jarayoniga to'g'ri va teskari aloqadorlikda ta'siri natijasida yuzaga chiqadi. Taqsimot assimetriyasi qator xadlarining bir-biri bilan ketma-ket nisbatlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bunday o'ng yoqlama assimetrik taqsimotlarda umumlashtiruvchi funksiyani geometrik o'rtacha arifmetik o'rtachaga nisbati mukammalroq bajaradi.

Geometrik o'rtacha taqsimot miqdorlarining logarifmlariga tayanadi. Ma'lumki, bu holda katta va kichik miqdorlar orasidagi farqlar kamayadi. Shu sababli to'plam taqsimotida o'z ifodasini topgan boshlang'ich sifat farqlar ham ularni logarifmlash natijasida sifat-miqdor jihatdan bir asosga, taqqoslama «normal» holatga keladi. Demak, geometrik o'rtacha assimetrik taqsimotlarda, ayniqsa, o'ng yoqlama og'ma shakllarda, qator o'rtacha darajasini sifat jihatidan aniqroq ta'riflaydi. Shunday qilib, geometrik o'rtacha nafaqat o'rtacha o'sish suratlarini hisoblashda balki taqsimot qatorlarida ularning o'rtacha darajalarini aniqlashda keng qo'llanilishi lozim.

O'rtacha miqdor hisoblash jarayonini o'rtalashtirilayotgan miqdorlarini ularning o'rtacha darajasi bilan almashtirish jarayoni deb qarash mumkin. O'z-o'zidan ravshanki, bu jarayonda tomonlar muvozanati o'zgarmasligi kerak. Bunga ma'lum ayniyat mezon orqali yerishish mumkin, u o'rtachani aniqlovchi belgi deb ataladi. Arifmetik o'rtachada bunday mezon funksiyasini qator miqdorlarining umumiy

yig'indisi ($\sum_{i=1}^n x_i$) geometrik o'rtachada ularning umumiy ko'paytma natijasi ($\prod_{i=1}^n x_i$) garmonik o'rtachada o'rtalashtirilayotgan miqdorlarning teskari qiymatlarining yig'indisi ($\sum_{i=1}^n x_i^{-1}$), kvadratik o'rtachada ularning kvadratlari yig'indisi ($\sum_{i=1}^n x_i^2$) va umuman k-darajali o'rtachalarda o'rtalashtirilayotgan miqdorlarning k-darajaga ko'tarilgan qiymatlarining yig'indisi ($\sum_{i=1}^n x_i^k$) bajaradi. O'rtacha shakli va mohiyatini aniqlovchi belgi yoki mezon o'rganilayotgan hodisalarning sifatiga, tub mohiyatiga, ichki xossalari va bog'lanishlariga asoslanishi kerak.

O'rganilayotgan ommaviy hodisa yoki jarayonlarning ichki xossa va aloqalari additiv bog'lanishga ega bo'lib, ularning oddiy arifmetik yig'indisidan statistik to'plam shakllangan bo'lsa, taqsimot qatori esa muayyan to'plam birliklarida u yoki bu belgining namoyon bo'lish miqdorlaridan tuzilsa, u holda ushbu miqdorlarning yig'indisi ($\sum_{i=1}^n x_i$) o'rtacha mohiyatini aniqlovchi belgi (mezon) sifatida qaralishi kerak. Bunday sharoitda (ya'ni to'plam birliklari soni va ularda belgining miqdoriy qiymatlari ma'lum bo'lganda) arifmetik o'rtacha qo'llanadi.

Agarda ommaviy hodisa yoki jarayonning ichki xossalari va aloqalari multiplikativ bog'lanishga ega bo'lib, ular murakkab, ko'p o'lchovli geometrik shaklga o'xshash bir butun to'plam shakllantirsa, qator miqdorlarini esa muayyan shakl hajmini belgilovchi tomonlar (qirralar) o'lchovlari sifatida qarash uchun obtektiv asos mavjud bo'lsa, u holda yagona to'plamni tasvirlovchi ko'p o'lchovli geometrik shaklning umumiy hajmi ($\prod_{i=1}^n x_i$) o'rtachani aniqlovchi belgi hisoblanadi. Ushbu mezon nuqtai nazardan ya'ni umumiy hajm o'zgarmasligini ta'minlab, to'plam bo'yicha belgining o'rtacha darajasi (taqsimotning o'rtacha miqdori) aniqlanishi kerak. Bu holda geometrik o'rtacha qo'llanadi.

Ommaviy hodisa ichki xossa va aloqalari additiv bog'lanishga ega bo'lsayu, ammo to'plam hajmi niqoblangan shaklda ya'ni birliklar yig'indisi emas, balki ularda o'rganilayotgan belgi oladigan miqdoriy qiymatlar yig'indisi sifatida ifodalansa, taqsimot qatori esa ushbu miqdorlardan tuzilsa, u holda o'rtacha mohiyatini aniqlovchi belgi sifatida o'rtalashtirilayotgan miqdorlar teskari qiymatlarning yig'indisini qarash lozim. Bu holda garmonik o'rtacha qo'llanadi, chunki o'rtacha to'plam hajmiga nisbatan to'g'ri proporsional, mazkur mezonga nisbatan esa teskari proporsional bog'lanishga ega.

Taqsimot tuzilishi va qonuniyatini o'rganishda jumladan egiluvchanlik, cho'qqilanish va birliklarni ma'lum oraliqlarda to'planish darajasini ta'riflovchi o'rtacha miqdor bilan bir qatorda mediana, moda va kvantililar muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat va mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. O'rtacha miqdor nima?
2. Har bir kursdoshingiz II semestrda barcha fanlardan to'plagan ballari ma'lum. O'rtacha guruhingiz bo'yicha bir talaba ballini qanday aniqlaysiz? Bu misolda II

semestr birinchi semestrga nisbatan har bir kursdoshingiz to'plagan ballarning o'sish suratlari ham berilgan bo'lsa, u holda o'rtacha o'sish suratini arifmetik o'rtacha yordamida hisoblab bo'ladimi?

3. Geometrik o'rtacha nima? U qachon qo'llanadi. Taqsimot o'rtacha darajasini bu o'rtacha asosida aniqlab bo'ladimi?

4. Ikkita aholi ro'yxati yakunlariga asoslanib, har bir viloyat va respublika bo'yicha o'tgan davrning o'rta yili uchun aholi sonini aniqlab bo'ladimi?

5. Asosiy aktivlar yil boshiga 30 mlrd.so'm, yil oxiriga esa 300 mlrd.so'm bo'lgan yil o'rtasida ularning hajmi qancha bo'lgan?

6. Yiliga 36foiz daromadli qilib bankka yil boshida 100, 200, 300 ming so'm qo'yilgan. Yil o'rtasida (1 iyul holatida) bu mijozlar daftarchasida o'rtacha qo'yilma hajmi qancha so'mni tashkil etadi.

7. 1 yilda bankdan yiliga 50foiz li 50, 100, 200 mln.so'm kredit olingan. Yil oxirida o'rtacha bir mijozning qarzi qancha so'mni tashkil etadi.

8. Garmonik o'rtacha nima va qanday sharoitda u qo'llanadi?

9. 13 ta sonlarning arifmetik o'rtachasi 10, 42 ta sonlarniki esa 16. Bu misolda 10 va 16 garmonik o'rtacha yordamida bilan aniqlangan deb umumiy o'rtachani hisoblang.

10. Boshlang'ich natural sonlar uchun arifmetik o'rtacha bilan garmonik o'rtachani hisoblang. Ulardan qaysi biri medianaga teng?

11. 1, 2, 4, 8, 16, ... , 2^n qator uchun arifmetik, geometrik va garmonik o'rtachalarni hisoblang.

12. Biror belgi qiymatlari 0, 1, 2, 3... binomial taqsimot qatori bilan ifodalanadi: $q^n, nq^{n-1} \cdot p, ((n(n-1)) / 1.2) \cdot q^{n-2} p^2 \dots$

bu yuqerda $q+p=1$. Bu belgining arifmetik o'rtacha qiymatini aniqlang.

13. Haroratni Selsiya yoki Farengeyt tyermometrlari yordamida o'lchash, uning arifmetik o'rtacha darajasiga ta'sir etmasligini asoslab bering. Haroratni turli o'lchovlarda ifodalash geometrik o'rtacha darajaga nima uchun ta'sir etadi? Garmonik o'rtachaga ta'sir etadimi? (Eslatma: Farengeyt tyermometri 212^0 bo'lingan, Selsiya esa -100^0 , bunda $0^0S=32^0F$ ga mos keladi, demak, $180^0=100^0 S$ ga tengdir yoki $(5/9)S = 1^0F$ yoki $1^0S = (9/5)^0F$).

Asosiy adabiyotlar

1. И.И. Елисеева М.М. Юзбашев. Общая теория статистики. 5-е изд – М.: Финансы и статистика, 2017.

2. Ефимова Н.В. Практикум по общей теории статистики. 2-е изд – М.: Финансы и статистика, 2017.

3. Макарова Н.В. Статистика в Excel. – М.: Финансы и статистика, 2010.

4. Соатов Н.М. Статистика. Дарслик. –Т.: Тиббиёт нашриёти, 2003.

5. О.Ланге, А.Банасиньский. Теория статистики. Перв.с польск – М.: Статистика, 1971.

6. Дж. Эдни Юл, М.дж Кендэл. Теория статистики. Перв.с англ – М.: Госстатиздат, 1960.

7. К. Джини. Средние величины. Перв.с италян. М.: Статистика, 1970.

VIII bob. VARIATSIYA KO‘RSATKICHLARI

8.1. Variatsiya mohiyati va uni o‘lchash zaruriyati

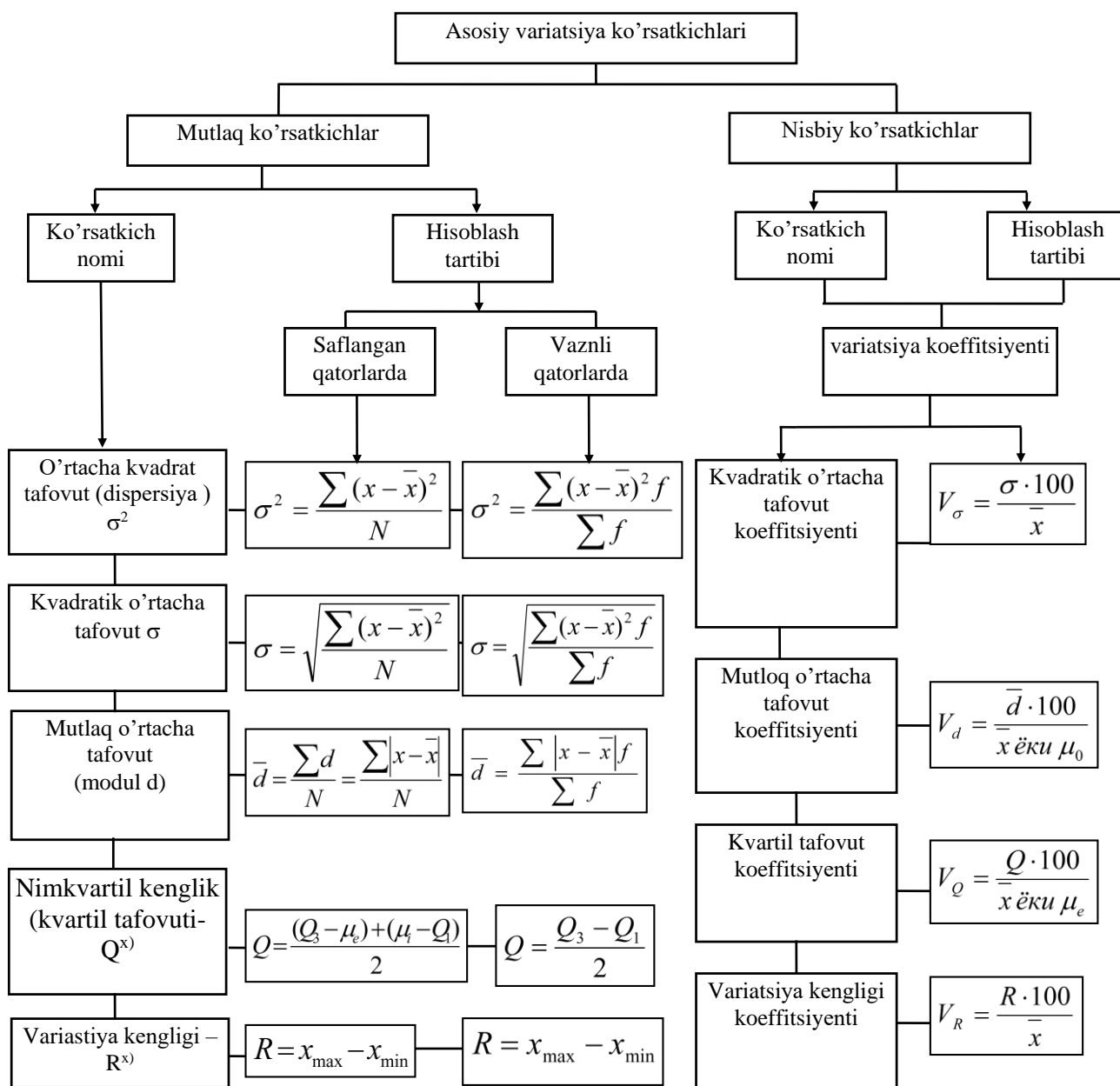
Variatsiya – qator hadlarining tebranuvchanligi, varianta qiymatlarining o‘zgaruvchanligidir.
--

Ommaviy hodisa va jarayonlar taqsimotlari murakkab tuzilmali va ko‘p qirrali masaladir. Ularni o‘rganishga statistika turli jihatlardan yondashadi. Avvalambor belgining o‘rtacha darajasi (miqdoriy qiymati)ni aniqlab to‘plamni umumlashtirib ta’riflaydi, mazkur to‘plam birliklarida u olgan miqdoriy qiymatlar o‘rtasidagi farqlardan chetlanib, ularni tekislab (silliqlab) muayyan hodisalar to‘plamining rivojlanish qonuniyatlarini yoritadi. Bu - taqsimot qatorlarini tahlil qilishning bir tomoni. Mazkur masalaning ikkinchi tomoni qator variatsiyasini, o‘rganilayotgan belgi miqdoriy qiymatlari o‘rtasidagi farqlarni sinchiklab o‘rganishdan, ularni umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlarni hisoblab, taqsimot qatoriga xos og‘uvchanlik, bo‘yiga cho‘ziluvchanlik yoki ayrim oraliqlarda birliklar to‘planishi (konsentratsiyalanishi) kabi xususiyatlarni aniqlashdan iborat. Bu ko‘rsatkichlarda ommaviy hodisa va jarayonlarning sifat aniqligi va xususiyatlari ham namoyon bo‘lishini hisobga olsak, u holda masalaning mazkur tomoni nazariy va amaliy jihatdan qanchalik katta ahamiyat kasb etishi haqida tasavvur hosil qilish qiyin emas.

To‘plamda biror belgi qiymatlarining variatsiyasi deganda ayni zamon va makon sharoitida belgi miqdorlarining to‘plam birliklari bo‘yicha farqlanishi, o‘zgaruvchanligi tushuniladi. To‘plam birliklari turli muhitda harakat qiladi va natijada variatsiya vujudga keladi. Demak, variatsiya sababi - sharoitlarning xilma-xilligi, ularda ko‘pdan-ko‘p omil va kuchlar mavjudligi va turlicha amal qilib, natijaga har xil me’yorda ta’sir etishidir.

Ayrim belgilarni hisobga olmasak, deyarlik barcha jamiyat va tabiat hodisalariga variatsiya xosdir. Aksariyat statistika usullari yo variatsiyani o‘lchashga asoslanadi yoki undan chetlanish (abstraksiyalanish) yo‘llarini yaratishga tayanadi. U holda ham, bu holda ham variatsiyani o‘lchash zarurati tug‘iladi.

Eng muhim variatsiya ko‘rsatkichlari 8.1-tarhda tasvirlangan.

8.1-tarh. Asosiy variatsiya ko'rsatkichlari.

^{x)}Eslatma: hadlar soni teng bo'lmagan qatorlarni qiyosiy o'rganishda bu ko'rsatkichlar qator hadlari soniga bo'linishi lozim, ya'ni Q/N , R/N .

8.2. Variatsiya kengligi

Variatsiya kengligi taqsimot qatorining eng katta va eng kichik variantalari orasidagi farqdir.

Variatsiya, ya'ni belgi qiymatlarining qator markaziy miqdorlari (belgi darajasi) atrofida sochilishi (tarqoqligi)ning eng oddiy me'yor variatsiya kengligidir (inglizcha range). U o'rganilayotgan belgining eng katta va eng kichik miqdoriy qiymatlari orasidagi farqni belgilaydi, ya'ni $R = x_{\max} - x_{\min}$. Bu yyyerda x_{\max} - belgining eng katta qiymati(qator hadi), x_{\min} - uning eng kichik qiymati. Variatsiya kengligida taqsimotning ichki shakli, ya'ni miqdorlar orasidagi tafovutlar

aks etmaydi. Simmetrik qator uchun ham, asimmetrik (og‘ma) qator, masalan, J - simon taqsimot uchun ham variatsiya kengligi biror miqdorga teng bo‘lishi mumkin, vaholanki bunday taqsimotlar tarqoqlik darajasi jihatidan bir-biridan odatda jiddiy farq qiladi.

8.3. O‘rtacha kvadrat tafovut (dispyersiya) va kvadratik o‘rtacha tafovut

O‘rtacha kvadrat tafovut yoki dispyersiya belgining ayrim qiymatlari bilan ularning arifmetik o‘rtachasi orasidagi tafovutlar kvadratlaridan hisoblangan arifmetik o‘rtachadir.

Bu ko‘rsatkich quyidagi formulalar orqali ifodalanadi:

Saflangan qatorlarda
$$\sigma^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{N} \quad (8.1.a)$$

Kvadratik o‘rtacha tafovut – kvadrat ildiz ostidan chiqarilgan dispyersiyadir.

Vaznli (guruhlangan) qatorlarda
$$\sigma^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 f_i}{\sum f_i} \quad (8.1.b)$$

Dispyersiya – qator variantalari qiymatlari bilan ularning arifmetik o‘rtachasi orasidagi tafovutlar kvadratlaridan olingan arifmetik o‘rtachadir.

bu yyyerda σ^2 - dispyersiya

x_i - qator variantalarining qiymatlari

\bar{x} - variantaning arifmetik o‘rtacha qiymati,

ya’ni «8.1.a» da $\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{N}$ «8.1.b» da $\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i f_i}{\sum f_i}$

f_i - variantlar (birliklar) soni.

Dispyersiyani quyidagi formula yordamida hisoblash mumkin.

$$\sigma_x^2 = \overline{x^2} - (\bar{x})^2 \quad (8.2)$$

Dispyersiyada belgining ayrim qiymatlari bilan ularning arifmetik o‘rtachasi orasidagi farqlar kvadratga oshirilgan holda bo‘lgani uchun bu ko‘rsatkich o‘zgaruvchanlikni zo‘raytirib ifodalaydi. Shu sababli uni kvadrat ildiz ostidan chiqarish zarur. Natijada hosil bo‘lgan ko‘rsatkich variatsiya o‘rtacha darajasini aniq ifodalaydi va u kvadratik o‘rtacha tafovut σ_x (inglizcha standard deviation - s.d.) deb ataladi, ya’ni:

Saflangan qatorlarda
$$\sigma_x = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{N}} \quad (8.4.a)$$

Vaznli qatorlarda
$$\sigma_x = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 f_i}{\sum f_i}} \quad (8.4.b)$$

O'rtacha kvadrat va kvadratik o'rtacha tafovutlar hisoblashni quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Ikki qavatli uyning birinchi qavatida 5 xonadon va 2 qavatida 7 xonadon yashaydi. Xonadonlar o'rtacha oila a'zosiga to'g'ri keladigan oylik daromadlar bo'yicha quyidagicha taqsimlangan (ming so'm).

8.1-jadval

Uy ho'jaliklarining bir a'zoga o'rtacha oylik daromadi bo'yicha taqsimoti

I-qavat (ming so'm) x_1	II- qavat (ming so'm) x_2	x_1^2	x_2^2	$x_1 - \bar{x}_1$	$(x_1 - \bar{x}_1)^2$	$x_2 - \bar{x}_2$	$(x_2 - \bar{x}_2)^2$	$y = x_2 - A =$ $= x_2 - 47$	$y^2 = (x_2 - A)^2 =$ $= (x_2 - 47)^2$
30	28	900	784	-10	100	-22	484	-19	361
35	35	1125	1225	-5	25	-15	225	-12	144
40	42	1600	1764	0	0	-8	64	-5	25
45	47	2025	2209	5	25	-3	9	0	0
50	51	2500	2601	10	100	1	1	4	16
-	57	-	3249	-		7	49	10	100
-	90	-	8100	-		40	1600	43	1849
Jami 200	350	8250	1993 2		250		2432	21	2495

$$\bar{x}_1 = \frac{\sum x_1}{N_1} = \frac{200}{5} = 40 \text{ ming so'm.}$$

$$\bar{x}_2 = \frac{\sum x_2}{N_2} = \frac{350}{7} = 50 \text{ ming so'm.}$$

$$\sigma_1^2 = \frac{\sum (x_1 - \bar{x}_1)^2}{N_1} = \frac{250}{5} = 50 \text{ ming so'm.}$$

$$\sigma_1 = \sqrt{\frac{250}{5}} = \sqrt{50} = 7.07 \text{ ming so'm.}$$

$$\sigma_2^2 = \frac{\sum (x_2 - \bar{x}_2)^2}{N_2} = \frac{2432}{7} = 347.43 \text{ ming so'm.}$$

$$\sigma_2 = \sqrt{\frac{2432}{7}} = \sqrt{347,43} = 18,64 \text{ ming so'm.}$$

$$R_1 = x_{1(\max)} - x_{1(\min)} = 50 - 30 = 20 \text{ ming so'm.}$$

$$R_2 = x_{2(\max)} - x_{2(\min)} = 90 - 28 = 62 \text{ ming so'm.}$$

Ammo $R_1 = 20$ ming so'm 5 xonadonga $R_2 = 62$ ming so'm 7 xonadonga tegishlidir. Demak, o'rtacha 1 xonadonga $R_1/N_1=20/5=4$ ming so'm, $R_2/N_2=62/7=8,86$ ming so'm.

Shunday qilib, II qavat uy ho‘jaliklarida o‘rtacha bir a‘zo daromadlari bo‘yicha tabaqalanish (farqlanish) I qavat uy ho‘jaliklariga nisbatan 2,0 - 2,6 marta kuchlidir. Ikki qavatli uy bo‘yicha ko‘rsatkichlarni hisoblasak:

$$\bar{x} = \frac{\sum \bar{x}_i f_i}{\sum f_i} = \frac{40 \cdot 5 + 50 \cdot 7}{5 + 7} = \frac{550}{12} = 45.83 \text{ ming so‘m.}$$

$$R = x_{\max} - x_{\min} = 90 - 28 = 62 \text{ ming so‘m yoki bir ho‘jalikka nisbatan } R/\sum f_i = 82/12 = 6.83 \text{ ming so‘m.}$$

$$\sigma_f^2 = \frac{\sum \sigma_i^2 f_i}{\sum f_i} = \frac{50 \cdot 5 + 347.43 \cdot 7}{5 + 7} = \frac{250 + 2432}{12} = \frac{2682}{12} = 223.5$$

$$\sigma = \sqrt{\frac{2682}{12}} = \sqrt{223.5} = 14.95 \text{ ming so‘m.}$$

(8.2) formula bo‘yicha σ^2 va σ hisoblaylik. Buning uchun dastlab $\overline{x^2}$ va $(\bar{x})^2$ aniqlaymiz.

$$\overline{x_1^2} = \frac{\sum x_1^2}{N_1} = \frac{8250}{5} = 1650$$

$$(\bar{x}_1)^2 = \left(\frac{\sum x_1}{N_1}\right)^2 = \left(\frac{200}{5}\right)^2 = 1600$$

$$\overline{x_2^2} = \frac{\sum x_2^2}{N_2} = \frac{19932}{7} = 2847.43$$

$$(\bar{x}_2)^2 = \left(\frac{\sum x_2}{N_2}\right)^2 = \left(\frac{350}{7}\right)^2 = 2500$$

$$\sigma_1^2 = \overline{x_1^2} - (\bar{x}_1)^2 = 1650 - 1600 = 50$$

$$\sigma_1 = \sqrt{50} = 7.07$$

$$\sigma_2^2 = \overline{x_2^2} - (\bar{x}_2)^2 = 2847.43 - 2500 = 347.43$$

$$\sigma_2 = \sqrt{347.43} = 18,64$$

8.4. Dispersiya va kvadratik o‘rtacha tafovut xossalari

Dispersiya va kvadratik o‘rtacha tafovut algebraik amallarni bajarish uchun eng qulay o‘zgaruvchanlik me‘yoridir. Bu jihatdan u arifmetik o‘rtachani eslatadi.

Dispersiya va kvadratik o‘rtacha tafovutlarning eng muhim xossalarini ko‘rib chiqamiz.

1. σ_x^2 va σ_x arifmetik o'rtachaga \bar{x} nisbatan hisoblanganda bu ko'rsatkichlar o'zgaruvchanlikning eng kichik qiymatli me'yoridir, ya'ni $\sigma_x^2 \langle S_A^2$ bunda $A \neq \bar{x}$.

$$S_A^2 = \frac{\sum (x-A)^2}{N} = \sigma_x^2 + d^2. \quad (8.3)$$

Bu yyyerda: $d^2 = (x-A)^2$. Demak, $S_A^2 \rangle \sigma_x^2$, chunki $\sigma_x^2 = S_A^2 - d^2$

2. Qator hadlarini biror A o'zgarvas miqdorga kamaytirsak (yoki ko'paytirsak), ya'ni $x-A$, bu hol dispyersiya va kvadratik o'rtacha tafovutga ta'sir etmaydi, ya'ni yangi $y = x-A$ qator uchun bunday ko'rsatkich boshlang'ich qator ko'rsatkichlariga teng bo'ladi:

$$\sigma_y^2 = \sigma_x^2 \quad (8.5)$$

3. Qator hadlarini biror o'zgarvas miqdor k marta qisqartirilsa (yoki ko'paytirilsa), dispyersiya k^2 marta, kvadratik o'rtacha tafovut k marta ozayadi (yoki ortadi).

$u=x/k$ bo'lsa

$$\sigma_y^2 = \sigma_x^2/k^2, \sigma_y = \sigma_x/k \quad (8.6)$$

4. 7-bobda xususiy o'rtacha darajalari \bar{x}_1 va \bar{x}_2 bo'lgan ikki qatordan tarkib topgan umumiy qator o'rtacha darajasi \bar{x} orasida quyidagicha bog'lanish mavjudligi ko'rsatilgan edi

$$N\bar{x} = N_1\bar{x}_1 + N_2\bar{x}_2.$$

Bu yyyerda N_1, N_2 va $N = N_1+N_2$ ayrim va umumiy to'plam hajmi (qatorlar variantlarining soni). $\bar{x}_1, \bar{x}_2, \bar{x}$ - tegishli tartibda qator o'rtacha darajalari.

Xuddi shuningdek, umumiy qator dispyersiyasi va kvadratik o'rtacha tafovutini tarkibiy qatorlarning tegishli ko'rsatkichlari orqali ifodalash mumkin. Tarkibiy qatorlar dispyersiyasi σ_1^2 va σ_2^2 , ularning o'rtacha miqdorlari bilan umumiy o'rtacha orasidagi farqlarni $\bar{x}_1 - \bar{x} = d_1$ va $\bar{x}_2 - \bar{x} = d_2$ deb belgilasak, u holda (8.4) formulaga binoan bu tarkibiy qatorlarning umumiy o'rtachaga nisbatan hisoblangan o'rtacha kvadrat tafovutlari $S_1^2 = \sigma_1^2 + d_1^2$ va $S_2^2 = \sigma_2^2 + d_2^2$ teng bo'ladi. Shuning uchun umumiy qator uchun quyidagi ifodani yozish mumkin.

$N\sigma_x^2 = N_1(\sigma_1^2 + d_1^2) + N_2(\sigma_2^2 + d_2^2)$ bundan

$$\sigma_x^2 = \frac{N_1(\sigma_1^2 + d_1^2) + N_2(\sigma_2^2 + d_2^2)}{N_1 + N_2}$$

$$\sigma_x^2 = \frac{N_1(\sigma_1^2 + d_1^2) + N_2(\sigma_2^2 + d_2^2)}{N_1 + N_2} \quad (8.7)$$

6. N - birinchi natural sonlar uchun kvadratik o'rtacha tvafovutni aniqlash ham amaliy ahamiyat kasb etadi. Algebradan¹² ma'lumki, N - birinchi natural sonlar yig'indisi $N(N + 1)/2$, ularning kvadratlarining yig'indisi esa $N(N+1)(2N+1)/6$ ifoda bilan aniqlanadi. Demak, birinchi natural sonlar o'rtachasi: $N(N + 1)/2 : N = (N + 1)/2$ va (8.4) formulaga binoan ularning o'rtacha kvadrat tafovuti esa quyidagi ifodaga teng:

$$\sigma^2 = (N+1)(2N+1) \cdot 1/6 - (N+1)^2 \cdot 1/4 \quad \text{bundan}$$

$$\sigma^2 = (N^2 - 1) \cdot 1/12. \quad (8.8)$$

Bu formuladan foydalanish uchun misol qilib belgi darajalarini o'lchamasdan, to'plam birliklarini biror umumiy xususiyati asosida saflab (bo'ylab), so'ngra tartib sonlari bilan belgilab chiqish natijasida barpo bo'ladigan N - rangli qatorlarni olish mumkin.

8.5 Dispyersiya va kvadratik o'rtacha tafovut hisoblashning soddalashtirilgan usullari. Shartli moment usuli

Yuqorida bayon etilgan dispyersiya xossalriga tayanib bu ko'rsatkichni, demak,

Umumiy dispyersiya o'rtacha juz'iy dispyersiya bilan juz'iy o'rtachalar dispyersiyasi yig'indisiga teng. Bu dispyersiyalarni qo'shish qoidasi deb ataladi.

kvadratik o'rtacha tafovutni ham hisoblashni bir muncha soddalashtirish mumkin. Shunday yo'llardan biri shartli moment usuli deb ataladi. O'rganilayotgan x_i qatorning har bir hadidan A - o'zgarmas miqdorni ayirib, olingan natijalarni boshqa k-o'zgarmas miqdorga bo'lsak, boshlang'ich x_i qator o'rniga yangi y_i qator

vujudga keladi, ya'ni $y_i = \frac{x_i - A}{k}$. Agarda qator teng oraliqli variantalarga ega bo'lsa, A - konstanta qilib qator o'rtasidagi hadni (variantani), k - konstanta qilib esa oraliq kengligini olish kerak, chunki bu holda hisoblash juda soddalashadi. So'ngra yangi y_i -qatorning varianta qiymatlari va ularning kvadratlaridan arifmetik o'rtachalar hisoblanadi:

$$\bar{y} = \frac{\sum_{i=1}^n y_i}{N} \quad \bar{y} = \frac{\sum_{i=1}^n y_i f_i}{\sum f_i} \quad \text{va} \quad \overline{y^2} = \frac{\sum_{i=1}^n y_i^2}{N} \quad \overline{y^2} = \frac{\sum_{i=1}^n y_i^2 f_i}{\sum f_i}$$

natijada $\sigma_y^2 = \kappa^2 (\overline{y^2} - \bar{y}^2)$

Bu ko'rsatkich boshlang'ich haqiqiy x_i - qator dispyersiyasini ham aniqlaydi, chunki $\sigma_y^2 = \sigma_x^2$ ёки $\overline{y^2} - \bar{y}^2 = \overline{x^2} - \bar{x}^2$ (8.6).

7.1- jadval ma'lumotlari asosida shartnomani bajarish darajalari uchun dispyersiya va kvadratik o'rtacha tafovutlarni umumiy tartibda va shartli moment usulida hisoblaymiz.

¹² V.Nazarov, B.T.Toshpo'latov, A.D. Do'sumbetov. Algebra va sonlar nazariyasi 1-qism, T.: O'qituvchi, 1993, 68-bet.

Shartnoma ba-jarish darajasiga qarab	korxon alar soni	o'rtacha shart- nomani bajarish darajasi (foizfoiz)	$y_i=(x_i-105)/10$	$y_i f_i$	$y_i^2 f_i$
korxonalar guruhi	f_i	x_i	A=105 k=10		
80 gacha	1	75	-3	-3	9
80-90	3	85	-2	-6	12
90-100	5	95	-1	-5	5
100-110	9	105	0	0	0
110-120	7	115	1	7	7
120-130	5	125	2	10	20
130 va yuqori	4	135	3	12	36
jami	34			15	89

$$\bar{y} = \frac{\sum_{i=1}^7 y_i f_i}{\sum_{i=1}^7 f_i} = \frac{15}{34} \approx 0.44$$

$$\bar{x} = \bar{y}k + A = 0.44 \cdot 10 + 105 = 109.4\%$$

$$\overline{y^2} = \frac{\sum_{i=1}^7 y_i^2 f_i}{\sum_{i=1}^7 f_i} = \frac{89}{34} = 2.6176$$

$$\sigma_y^2 = k^2 (\overline{y^2} - \bar{y}^2) = 10^2 (2.6176 - 0.44^2) = 100 \cdot (2.6176 - 0.1936) = 242.4$$

$$\sigma_x^2 = \sigma_y^2 = 242.4$$

$$\sigma = 15.57\%. \text{ yoki } \sigma_x^2 = \sigma_y^2 = \frac{1}{\sum f_i} k^2 (\sum_{i=1}^n y_i^2 f_i - \bar{y} \sum y_i f_i) = \frac{1}{34} 10^2 (89 - 0.44 \cdot 15) = \frac{8240}{34} = 242.4$$

$$\sigma_x = \sqrt{242.4} = 15.57\%$$

8.6. Dispersiya turlari va ularni qo'shish qoidasi.

Umumiy dispersiya (σ_x^2) o'rtacha juz'iy dispersiya ($\overline{\delta_i^2}$) ustiga juz'iy o'rtachalar dispersiyasini ($\sigma_{x_i}^2$) qo'shish natijasidir. Bu dispersiyalarni qo'shish qoidasi deb ataladi. Unga binoan, umumiy dispersiya ikkita tarkibiy dispersiyalardan iborat bo'lib, biri to'plam qismlari ichidagi o'zgaruvchanlikni o'lchaydi, ikkinchisi esa - ularning juz'iy o'rtachalar orqali ifodalangan qismlararo farqlarini (variatsiyani) ta'riflaydi. Masalan, agarda to'plam birliklari biror muhim belgi asosida guruhlangan bo'lsa, u holda taqsimot qatori 3 turdagi dispersiyalar, ya'ni umumiy dispersiya,

guruhlararo dispyersiya va ichki guruhiy dispyersiya bilan ta'riflanadi. Umumiy dispyersiya hamma omillar ta'siri ostida o'rganilayotgan belgi qanday variatsiyaga ega ekanligini, guruhlararo dispyersiya esa uning qaysi qismi guruhlash belgisining ta'siri natijasida shakllanganini o'lchaydi. Umumiy o'zgaruvchanlikning qolgan qismi boshqa barcha omillar hissasi bo'lib, uni ichki guruhiy dispyersiyalar aniqlaydi. Natijada umumiy dispyersiya guruhlararo dispyersiya bilan o'rtacha ichki dispyersiyadan tarkib topadi, ya'ni $\sigma_x^2 = \delta_x^2 + \sigma_{x_i}^2$.

bu yyyerda σ_x^2 - umumiy dispyersiya $\sigma_x^2 = \frac{\sum (x - \bar{x})^2}{N}$ bunda $\bar{x} = \frac{\sum x}{N}$

$\sigma_{x_i}^2$ -guruhlararo dispyersiya $\sigma_{x_i}^2 = \frac{\sum (\bar{x}_i - \bar{x})^2}{N_i}$ bunda i - guruhlar soni $\bar{x}_i = \frac{\sum x_i}{N_i}$ har

bir guruh uchun belgining o'rtacha qiymati;

δ_i^2 - o'rtacha ichki dispyersiya $\delta_i^2 = \frac{\sum \delta_i^2 N_i}{\sum N_i}$ bunda $\delta_i^2 = \frac{\sum (x_i - \bar{x}_i)^2}{N_i}$

x -to'plam bo'yicha belgining ayrim qiymatlari;

x_i - har bir guruh bo'yicha belgining ayrim qiymatlari;

N_i - ayrim guruhlariga tegishli birliklar soni;

N - to'plam bo'yicha birliklar soni $N = \sum N_i$.

Misol:

8.2-jadval

Mintaqalar bozorida talab hajmi, baho darajasi va uning tebranish ko'rsatkichlari

Bozorlar	Savdo xajmi,t N_i	1t bahosi (ming so'm) x_i	ichki bozorda baholar tebranishi (juz'iy dispyersiyalar) δ_i^2
Mintaqa N_1	455	400	900
Mintaqa N_2	600	350	784
Mintaqa N_3	900	320	829,4
Respublika bozori	2000		

Respublika bozorida 1t mahsulotning o'rtacha bahosi:

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i N_i}{\sum N_i} = \frac{400 \cdot 455 + 350 \cdot 600 + 320 \cdot 900}{455 + 600 + 900} = 340 \text{ ming so'm.}$$

Mintaqalararo baho dispyersiyasi

$$\sigma_{x_i}^2 = \frac{\sum (\bar{x}_i - \bar{x})^2 N_i}{\sum N_i} = \frac{(400 - 340)^2 455 + (350 - 340)^2 600 + (320 - 340)^2 900}{455 + 600 + 900} = \frac{205800}{1955} = 1029$$

Yoki $\sigma_{x_i} = \sqrt{1029} = 32.08 \text{ mln.so'm}$

O'rtacha	ichki	mintaqaviy	dispersiya
----------	-------	------------	------------

$$\overline{\delta_i^2} = \frac{\sum \delta_i^2 N_i}{\sum N_i} = \frac{900 \cdot 455 + 784 \cdot 600 + 829.4 \cdot 900}{455 + 600 + 900} = \frac{1626360}{1955} = 813.2 \text{ yoki } \delta_j = \sqrt{813.2} = 28,52 \text{ ming so'm.}$$

Umumiy respublika bo'yicha baho dispersiyasi

$$\sigma_x^2 = \overline{\delta_i^2} + \sigma_{x_i}^2 = 813.2 + 1029 = 1842.9 \text{ yoki } \sigma_x = \sqrt{1842.2} = 42.92 \text{ ming so'm}$$

8.7. Muqobil (altyernativ) belgi dispersiyasi

Altyernativ - o'zagi lotincha «altyer» - ikkitadan biriga asoslangan - frantsuzcha «altyernative» so'z bo'lib, bir-birini o'zaro inkor qiluvchi imkoniyatlardan yoki yo'llardan har biri degan lug'aviy ma'noga ega. Altyernativ belgi deb o'rganilayotgan to'plam birliklarining bir qismida uchraydigan, boshqa qismida esa uchramaydigan xossalar ataladi. Masalan, iste'molchilarning bir qismi ayni tovarni iste'mol qilishga moyil, boshqa qismi moyil emas.

Altyernativ belgi qiymatlari bunday xossaga ega bo'lgan birliklar uchun «1» (bir) barcha ega bo'lmaganlar uchun esa «0» (nol) deb ifodalanadi. Umumiy to'plamda altyernativ belgi kuzatilgan birliklar salmog'i «R», kuzatilmaganlari esa «q» orqali belgilanadi, ularning yig'indisi birga teng, ya'ni $p+q=1$ ¹³⁾.

$$\bar{x} = \frac{\sum xf}{\sum f} = \frac{1f_1 + 0f_0}{f_1 + f_0} = 1p + 0q = p$$

Demak, altyernativ belgining o'rtacha qiymati unga ega bo'lgan birliklarning to'plamdagi salmog'iga tengdir. Bu belgi uchun dispersiya

$$\begin{aligned} \sigma_p^2 &= \frac{\sum (x - \bar{x})^2 f}{\sum f} = \sum (x - \bar{x})^2 d = (1 - p)^2 p + (0 - p)^2 q = p - 2p^2 + p^3 + p^2 q = p - 2p^2 + p^2(p + q) \\ &= p - 2p^2 + p^2 = p - p^2 = p(1 - p) = pq \\ \text{demak,} \quad \sigma_p^2 &= pq \end{aligned} \tag{8.8}$$

Altyernativ belgi dispersiyasining maksimal qiymati $pq=0,5 \cdot 0,5=0,25$ teng. Variatsiyani o'rganish uchun quyidagi dispersiya turlari hisoblanadi va tahlil qilinadi. Salmoqning ichki guruhii dispersiyasi

$$\delta_p^2 = p_i(1 - p_i) = p_i q_i \tag{8.9}$$

Ichki guruhii dispersiyalardan o'rtacha dispersiya

$$\overline{\delta_{p_i}^2} = \overline{p_i(1 - p_i)} = \frac{\sum p_i q_i f_i}{\sum f_i} = \sum p_i(1 - p_i^2) d_i = \overline{p_i q_i} \tag{8.9a}$$

Guruhlararo dispersiya

¹³⁾ chunki $r = f_1 / \Sigma f$ va $q = f_0 / \Sigma f$ bo'lgani uchun $p + q = f_1 / \Sigma f + f_0 / \Sigma f = \Sigma f / \Sigma f = 1$

$$\sigma_{p_i}^2 = \frac{\sum (\bar{p}_i - \bar{p})^2 f_i}{\sum f_i} = \sum (p_i - \bar{p})^2 d_i \quad (8.10)$$

bu yyyerda: f_i - ayrim guruhlardagi birliklar soni;

\bar{p}_i - ayrim guruhlarda o'rganilayotgan belgi salmog'i;

\bar{p} - butun to'plam bo'yicha o'rganilayotgan belgi salmog'i $\bar{p} = \frac{\sum p_i f_i}{\sum f_i} = \sum p_i d_i$

bu yyyerda $d_i = \frac{f_i}{\sum f_i}$

Umumiy dispyersiya $\sigma_p^2 = \bar{p}(1 - \bar{p}) = \bar{p}q = \overline{pq}$ (8.11).

Yuqorida uchta dispyersiyalar o'zaro quyidagicha bog'langan:

$$\sigma_p^2 = \overline{\delta_{p_i}^2} + \sigma_{p_i}^2$$

8.8. O'rtacha absolut tafovut (modul)

Bu holda ayrim tafovutlar ishorasiga e'tibor bermasdan, ularning yig'indisini topamiz. Bunday «absolut» tafovutlarning arifmetik o'rtachasi absolut (mutlaq) o'rtacha tafovut (inglizcha mean deviation) deb ataladi. Bu ko'rsatkich quyidagi shakllarga ega bo'ladi:

Saflangan qatorlarda $\bar{d} = \frac{\sum |x - \bar{x}|}{N}$ (8.12)

Vaznli qatorlarda $\bar{d} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x}) f_i}{\sum f_i}$ (8.12a)

8.1-jadvaldagi misolda:

birinchi qavat xonadonlari uchun:

$$\bar{d} = \frac{(30 - 40) + (35 - 40) + (40 - 40) + (45 - 40) + (50 - 40)}{5} = \frac{|-15| - |+15|}{5} = 6 \text{ ming so'm.}$$

ikkinchi qavat uchun:

$$\begin{aligned} \bar{d} &= \frac{(28 - 50) + (35 - 50) + (42 - 50) + (47 - 50) + (51 - 50) + (57 - 50) + (90 - 50)}{7} = \\ &= \frac{|-48| + |+48|}{7} = 13.7 \text{ ming so'm.} \end{aligned}$$

Agarda qatorning ayrim hadlari uchun absolut tafovutlarni biror istalgan A miqdorga nisbatan aniqlasak va uni $d = x - A$ deb belgilasak, u holda absolut o'rtacha tafovut quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$\bar{d} = \frac{\sum d}{N} \quad (8.12)$$

Bu yyyerda d «d-modul» yoki inglizcha «mod d» deb o'qiladi. Qator hadlari uchun ayrim tafovutlar ularning arifmetik o'rtacha darajasiga nisbatan aniqlanganda kvadratik o'rtacha tafovut minimal qiymatga ega bo'lganidek, absolut o'rtacha tafovut

ham minimal qiymatga ega bo'ladi, agarda ayrim tafovutlar medianaga nisbatan aniqlansa.

8.9. Kvartil tafovuti yoki nimkvartil kenglik

Simmetrik taqsimotda mediana birinchi va uchinchi kvartillar orasidagi masofaning o'rtasida joylashgan nuqta bo'lib, bu masofani teng ikki qismga bo'ladi, ya'ni $\mu_e - Q_1 = Q_3 - \mu_e$

Bu farq variatsiya me'yori sifatida talqin etilishi mumkin. Ammo to'la simmetrik taqsimot hech qachon bo'lmagani uchun variatsiya me'yori qilib odatda uchinchi kvartil bilan mediana va mediana bilan birinchi kvartil o'rtasidagi yarim farq qabul qilinadi, ya'ni:

$$Q = \frac{(Q_3 - \mu_e) + (\mu_e - Q_1)}{2} = \frac{Q_3 - Q_1}{2} \quad (8.13)$$

Nimkvartil kenglik to'planning faqat markaziy qismiga xos o'zaruvchanlikni ta'riflaydi, boshqa qismlariga tegishli variatsiyani hisobga olmaydi. Shuning uchun ham misolimizda u absolut o'rtacha tafovutga qaraganda kichik qiymatga ega bo'lgan.

8.1-jadvaldagi misolimizda 2-nchi qavat xonadonlaridan tuzilgan qator uchun $\mu_e = Q_2 = 47$; $Q_1 = 35$; $Q_3 = 57$ ming so'm. Nimkvartil kengligi $Q = \frac{57 - 35}{2} = 11$ ming so'm.

U variatsion kenglikka ($R = 62$ ming so'm) qaraganda 5,5 marta kichik, absolut va kvadratik o'rtacha tafovutlardan ham kichikdir.

8.10. Variatsiya koeffitsientlari

Yuqorida ko'rib chiqilgan barcha variatsiya ko'rsatkichlari o'rganilayotgan belgi o'lchangan o'lchov birliklarida ifodalanadi. Ammo o'lchov birliklari har xil bo'lgan to'plamlar variatsiyasini bu ko'rsatkichlar yordamida qiyoslab bo'lmaydi. Turli tabiatga ega bo'lgan to'plamlarga xos variatsiyani hatto o'lchov birliklari bir xil bo'lsa ham, ular asosida taqqoslash mumkin emas. Shu sababli statistikada variatsiyaning nisbiy me'yorlaridan foydalanish tavsiya etiladi. Kvadratik o'rtacha tafovut, absolut o'rtacha tafovut belgi o'lchami bilan ifodalangani uchun ularni belgi darajasining biror me'yoriga bo'lish kerak, masalan

\bar{d}/\bar{x} ; \bar{d}/μ_0 ; σ/\bar{x} . Natijada hosil bo'lgan ko'rsatkichlar nisbiy variatsiya ko'rsatkichlari deb ataladi. Yuqoridagi ifodalardan oxirgisi odatda foizda hisoblanadi va variatsiya koeffitsienti deb ataladi.

$$V = \frac{\sigma \cdot 100}{\bar{x}}; \quad (8.14)$$

Bu yyyerda: \bar{x} - belgining arifmetik o'rtacha qiymati;
 σ - o'rtacha kvadratik tafovut.

O'rtacha miqdor nolga yaqin bo'lganda bu (8.14) koeffitsient birmuncha ishonchsiz hisoblanadi.

8.11. Geometrik dispyersiya

Odatda bizni absolut emas, balki nisbiy tafovutlar qiziqtirganda geometrik o'rtachadan foydalanamiz. Ma'lumki, geometrik o'rtachaga nisbatan nisbiy tafovutlar hisoblanganda ular o'zaro yeyishadi. Shuning uchun variatsiya ko'rsatkichlari yordamida nisbiy tafovutlarni o'lchash zarur bo'lganda ular geometrik o'rtachaga asoslanadi. Geometrik o'rtacha logarifmi belgi qiymatlarining logarifmlariga asoslangan arifmetik o'rtacha bo'lgani uchun dispyersiya ham ular asosida hisoblanadi, ya'ni

$$\text{saflangan qatorlarda } \log \sigma_{x_{geom}}^2 = \frac{\sum (\log x - \log \bar{x}_{geom})^2}{N} \quad (8.15)$$

$$\text{vaznli qatorlarda } \log \sigma_{x_{geom}}^2 = \frac{\sum (\log x - \log \bar{x}_{geom})^2 f}{\sum f} \quad (8.15a)$$

Bu formulalar yordamida topilgan dispyersiya logarifmini antilogarifmlash natijasida dispyersiyaning natural qiymati olinadi, undan esa kvadratik o'rtacha tafovut hosil qilish qiyin emas.

8.12. Asimmetriya ko'rsatkichlari

Asimmetriya - grekcha «asymmetria» - o'zaro o'lchamsiz so'zidan olingan bo'lib, o'zaro o'lchamlik buzilishi yoki yo'q bo'lishi degan lug'aviy mazmunga ega. Asimmetrik taqsimot u yoki bu yoqqa og'ishma, qiyshaygan shaklda to'plam birliklarining taqsimlanishidir.

Taqsimot asimmetriyasi me'yorini, ya'ni uning nosimmetrik darajasini qanday o'lchash mumkin degan savol tug'iladi.

Ma'lumki, taqsimot ordinasida moda arifmetik o'rtacha miqdor nuqtasidan u yoki bu tomondagi nuqta bilan ifodalanadi. Demak, moda bilan arifmetik o'rtacha orasidagi farqdan taqsimot asimmetriyasining darajasini o'lchashda foydalanish mumkin. Lekin $\bar{x} - \mu_0$ ayirmaning berilgan qiymatida dispyersiya katta bo'lsa asimmetriya ko'zga ilinar-ilinmas tashlanadi ya'ni og'ishma daraja kichik bo'ladi, aksincha dispyersiya kichik bo'lsa nosimmetriklik yaqqol ko'rinadi, uning darajasi katta bo'ladi. Shuning uchun asimmetriya me'yori qilib arifmetik o'rtacha bilan moda orasidagi $\bar{x} - \mu_0$ farqni emas, balki bu ayirmaning kvadratik o'rtacha tafovutga nisbatini olish mumkin, ya'ni

Belgi	faqat	bir
birlikda	to'plangan	
bo'lsa,	variat-siya	
ko'rsatkichlari	eng	
katta qiymatga ega.		

$$a = \frac{\bar{x} - \mu_0}{\sigma_x} \quad (8.16)$$

Bu ko'rsatkichni mashxur ingliz statistigi K.Pirson taklif etgan, shuning uchun Pirson koeffitsienti deb ataladi. Muayyan sharoitda bu ko'rsatkich noldan katta bo'lsa $a > 0$, u holda asimmetriya musbat xisoblanadi, aks

xolda ($a < 0$), u manfiy deb hisoblanadi. Agarda to'plam birliklari qator o'rtachasidan chaproqdagi guruhlarda ko'proq to'plangan bo'lsa, koeffitsient manfiy ishoraga ega bo'ladi, taqsimot ham chap yoqqa og'ishgan bo'ladi, va aksincha, ular o'rtachadan o'ng tomondagi guruhlarda ko'proq to'plangan bo'lsa, Pirson koeffitsienti musbat ishora oladi, taqsimot ham o'ng yoqlama og'ishmalikka ega bo'ladi.

7.1-jadvaldagi ma'lumot asosida Pirson asimmetriya koeffitsientini hisoblaylik. Ularga binoan:

$$\bar{x} = 109,4\%; \quad \sigma_x = 15,57\%; \quad K = 10\%;$$

$$x_0 = 100; \quad f_{\mu_0} = 9; \quad f_{\mu_{0-1}} = 5; \quad f_{\mu_{0+1}} = 7$$

$$\mu_0 = x_0 + \frac{f_{\mu_0} - f_{\mu_{0-1}}}{(f_{\mu_0} - f_{\mu_{0-1}}) + (f_{\mu_0} - f_{\mu_{0+1}})} \quad K = 100 + \frac{9 - 5}{(9 - 5) + (9 - 7)} 10 = 100 + \frac{70}{9} = 107,78\%$$

$$\text{Bundan: } a = \frac{\bar{x} - \mu_0}{\sigma_x} = \frac{109,4 - 107,78}{15,57} = 0,104$$

Ammo Pirson koeffitsienti taqsimot markaziy qismida kuzatiladigan nosimmetriklikka ko'proq bog'liqdir. Chetki hadlar orasidagi asimmetriyani u deyarlik hisobga olmaydi.

Asimmetriya me'yori o'rtacha kub tafovutni kub darajali kvadratik o'rtacha tafovutga nisbatidan iboratdir.

Shuning uchun o'rtacha kub farqdan asimmetrik me'yorini aniqlashda foydalanish mumkin. Ammo bu holda ham ko'rsatkichning o'lchamsiz nisbiy miqdorda ifodalanishini ta'minlash zarur. Shuning uchun taqsimot asimmetriyasining me'yori qilib o'rtacha kub farqni

kub darajali kvadratik o'rtacha tafovutga nisbati olinadi, ya'ni

$$A_s = \frac{\mu^3}{\sigma^3} \quad (8.17).$$

8.13. Ekstsess me'yorlari

Ekstsess lotincha «**excessus**» - og'ishgan, o'tkir qiyshaygan, bukur, kuchli bukchaygan va grekcha «**xuproc**» so'zidan olingan «**kurtosis**» - do'ng, bukur, o'tkir uchli qiyalik degan lug'aviy ma'noga ega. Statistika da ekstsess deganda taqsimot shaklining bo'yiga cho'ziqligi yoki yassiligi nazarda tutiladi.

Ekstsess-taqsimot bo'yicha cho'ziluvchanlik yoki yassilik bo'lib, uning me'yori to'rtinchi momentning to'rtinchi darajali kvadratik o'rtacha tafovutga nisbatidan iborat.

Ekstsess me'yori bo'lib to'rtinchi momentning to'rtinchi darajali kvadratik o'rtacha tafovutga nisbati xizmat qiladi, ya'ni

$$K_{eks} = \frac{\mu^4}{\sigma^4} = \frac{\sum(\nu - \bar{\nu})^4 f}{\sum f \cdot \sigma^4} = \frac{\sum f \cdot \sum(x - \bar{x})^4 f}{\sum(x - \bar{x})^2 f \cdot \sum(x - \bar{x})^2 f} \quad (8.18).$$

Momentlar tushunchasi mexanikadan olingan bo'lib, taqsimot qatorini ta'riflovchi muhim ko'rsatkich (parametr)lar hisoblanadi. To'plam uchun uch turli momentlar mavjud:

- 1) oddiy momentlar;
- 2) markaziy momentlar;
- 3) shartli momentlar.

Oddiy moment - koordinat boshlang'ich nuqtasiga tegishli momentdir.

Koordinat boshlang'ich momentiga tegishli momentlar oddiy momentlar deb ataladi. U o'zgaruvchan belgi qiymatlarini tegishli darajalarga ko'tarish olingan

o'rtachadir. k-darajali ($k=0,1,2,3\dots$) oddiy momentni quyidagi asosida aniqlash mumkin:

$$\mu_k = \frac{f_1 x_1^k + f_2 x_2^k + \dots + f_s x_s^k}{f_1 + f_2 + \dots + f_s} = \frac{\sum_{i=1}^s x_i^k f_i}{\sum_{i=1}^s f_i} = \bar{x}^k \quad (8.19)$$

f_i -ayrim guruhlardagi birliklar soni;

x_i -o'zgaruvchan belgi qiymatlari yoki oraliqli variantalarning o'rtacha qiymatlari.

Demak, nol tartibli oddiy moment birga teng $\bar{x}^0=1$, birinchi tartibli moment arifmetik o'rtachaga, ikkinchi tartibli moment esa o'zgaruvchan belgi kvadratlarining o'rtacha qiymatiga mos keladi va h.k.

Markaziy moment - k-tartibli momentni arifmetik o'rtachaga nisbatan qarashdir.

Markaziy moment deb k-tartibli momentni arifmetik o'rtachaga nisbatan olishga aytiladi.

U quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$\mu^k = \frac{\sum_{i=1}^s (x_i - \bar{x})^k f_i}{\sum_{i=1}^s f_i} \quad (8.20)$$

8.20 formulaga asosan, nolinci tartibli ($k=0$) markaziy moment birga teng $\bar{\mu}^0 = 1$ teng, birinchi tartibli ($k=1$) markaziy moment nolga teng, ($\mu=0$), ikkinchi tartibli markaziy moment ($k=2$) $\bar{\mu}^2$ taqsimot qatorining dispyersiyasidir:

$$\bar{\mu}^2 = \sigma^2 = \frac{\sum (x - \bar{x})^2 f}{\sum f}$$

Oddiy va markaziy momentlar o'rtasida ma'lum bog'lanish mavjud. Ikkinchi tartibli markaziy momentlarni Nyuton binomi asosida yoyish yo'li bilan ularni oddiy momentlar orqali ifodalash mumkin.

Ma'lumki, $\bar{\mu}^2 = \sigma^2 = \bar{x}^2 - (\bar{x})^2 = \mu_2 - \mu_1^2$ uchinchi tartibli markaziy momentlar esa oddiy momentlar bilan ifodalanganda, quyidagicha ko'rinishga ega:

$$\bar{\mu}^3 = \bar{x}^3 - 3\bar{x}^2\bar{x} + 2(\bar{x})^3$$

To'rtinchi tartibli markaziy momentlarni oddiy momentlarga keltirish natijasi quyidagi shaklga ega bo'ladi:

$$\overline{\mu^4} = \overline{x^4} - 4\overline{x^3}\overline{x} + 6\overline{x^2}(\overline{x})^2 - 3(\overline{x})^4 \quad (8.21)$$

8.18 Normal taqsimot qatori uchun ekstsess koeffitsienti uchga teng, ya'ni $k_{eks}=3$. Haqiqiy qator uchun bu koeffitsient uchdan kichik bo'lsa, ya'ni $k_{haqiqiy}<3$, taqsimot yassi uchli xisoblanadi. O'z-o'zidan ravshanki bu o'zaro nisbat qancha katta bo'lsa, shunchalik qator uchi o'tkirlashgan bo'ladi. Shartli momentlar biror ixtiyoriy nuqtaga (shartli o'rtachaga) nisbatan aniqlanadi. Hisoblash jarayonini soddalashtirish uchun teng oraliqli variatsion qatorlarda ayrim hadlarni va shartli o'rtachani oraliq kengligi martaba qisqartirib yuborish tavsiya etiladi. Natijada \overline{x} ni \overline{y} bilan, « x » larni esa « y » bilan almashtiriladi, bunda

$$y = \frac{x - A}{k}$$

Agarda asimmetriya va ekstsess ko'rsatkichlari o'zining ikki karrali kvadratik o'rtacha xatosidan katta bo'lmasa, taqsimotni normal deb hisoblash mumkin, aniqrog'i haqiqiy taqsimotni normalga o'xshashligi haqidagi gipotezani inkor qilib bo'lmaydi. Asimmetriya va ekstsessning kvadratik o'rtacha xatosi quyidagi formulalar yordamida aniqlanadi.

$$\sigma_{as} = \sqrt{\frac{6(n-1) \cdot n}{(n-2) \cdot (n+1) \cdot (n+3)}} \quad (8.22)$$

$$\sigma_{ex} = \sqrt{\frac{24n(n-1)^2}{(n-3) \cdot (n-2) \cdot (n+3) \cdot (n+5)}} \quad (8.23)$$

8.14. Variatsiya ko'rsatkichlarining optimal chegaralari.

Belgi barcha birliklarda bir me'yorda taqsimlansa - variatsiya ko'rsatkichlari eng kichik qiymatga ega.

Agarda o'rganilayotgan belgi barcha to'plam birliklari o'rtasida bir miqdorda (me'yorda) taqsimlangan bo'lsa, variatsion qator eng kichik qiymatli o'zgaruvchanlikka ega bo'ladi.

Agarda o'rganilayotgan belgi to'la hajmda bir birlikda to'plangan bo'lsa, bunday to'plam taqsimotida variatsiya ko'rsatkichlari eng katta chegaraviy qiymatga ega bo'ladi.

Absolut o'rtacha tafovut yoki modul uchun bu chegaraviy daraja:

$$d_{\max} = \frac{2\overline{x}(n-1)}{n} = \frac{2\overline{x}n}{n} - \frac{2\overline{x}}{n} = 2\overline{x} - \frac{2\overline{x}}{n} \quad (8.24)$$

va uning variatsiya koeffitsienti uchun:

$$V_{d_{\max}} = \frac{d_{\max}}{\overline{x}} = 2 - \frac{2}{n} = \frac{2(n-1)}{n}; \quad (8.25)$$

Kvadratik o'rtacha tafovut uchun esa:

$$\sigma_{\max} = \sqrt{\frac{\bar{x}^2[(n-1)^2 + (n-1)]}{n}} = \bar{x}\sqrt{(n-1)}; \quad (8.26)$$

Asosiy tushuncha va atamalar

Variatsiya, variatsiya kengligi, dispyersiya (o'rtacha kvadrat tafovut), kvadratik o'rtacha tafovut, shartli moment usulda dispyersiya hisoblash, umumiy dispyersiya, juz'iy dispyersiya, qismlararo (guruhlararo) dispyersiya, dispyersiyalarni qo'shish qoidasi, muqobil belgi dispyersiyasi, o'rtacha absolut tafovut (modul), nimkvartil kenglik, variatsiya koeffitsientlari, geometrik dispyersiya, asimmetriya, pirson asimmetriya koeffitsienti, taqsimot asimmetriyaligi koeffitsienti, ekstsess, moment, oddiy moment, markaziy moment, shartli moment, o'tkir va yassi uchli taqsimot, chap va o'ng yoqlama og'ishgan taqsimot, kontsentratsiyalashish koeffitsientlari, Lorens egri chizig'i, E.Jini kontsentratsiyalanish koeffitsienti, bozorni monopollashtirish ko'rsatkichlari, ishlab chiqarishni ixtisoslashish ko'rsatkichlari.

Qisqacha xulosalar

Variatsiya mohiyati va ko'rsatkichlari analitik statistikada eng muhim va boshlang'ich tayanch bo'lim hisoblanadi. Ular ilmiy muammolar bo'yicha statistik yechim va qarorlar qabul qilish asosida yotadi. Variatsiya - statistik to'plamda sodir bo'ladigan obtektiv miqdoriy va sifat o'zgarishlar natijasidir. U to'plam birliklari bo'yicha o'rganilayotgan belgi yoki belgilar qiymatlarida kuzatiladigan tebranuvchanlik, o'zgaruvchanlikni bildiradi.

Variatsiya darajasi mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlar tizimi orqali o'lchanadi. Uning asosiy me'yorlari bo'lib dispyersiya va kvadratik o'rtacha tafovut, mutlaq o'rtacha tafovut, nimkvartil kenglik, variatsion kenglik va variatsiya koeffitsientlari xizmat qiladi. Bular ichida dispyersiya va kvadratik o'rtacha tafovut hamda uning variatsiya koeffitsienti eng muhim ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Umumiy dispyersiya o'rtacha juz'iy (ichki guruhiy) va guruhlararo dispyersiyalardan tarkib topadi. Nisbiy o'zgarishlarni o'rganayotganda va asimmetrik taqsimotda variatsiya darajasini baholayotganda geometrik o'rtachaga nisbatan dispyersiyani hisoblash o'rinli hisoblanadi.

Variatsiya ko'rsatkichlari o'rganilayotgan to'plam bo'yicha belgi o'zgaruvchanlik darajasini umumlashtirib ta'riflaydi. Ammo ular taqsimot tuzilishi, uning shakli va ichki xususiyatlarni yoritib bermaydi. Bu maqsadlar uchun asimmetriya va ekstsess ko'rsatkichlari xizmat qiladi. Ular uchinchi va to'rtinchi tartibli markaziy momentlar usulida hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni kontsentratsiyalashishi va ixtisoslashishi, bozorni monopollashishi, kapitalni divyersifikatsiyalashtirish kabi muhim iqtisodiy jarayonlarni o'rganishda, jamiyat sotsial tuzilishidagi o'zgarishlar, jumladan aholini ijtimoiy-iqtisodiy tabaqalashishi va kam daromadli qatlamlarini muhofaza qilishga qaratilgan davlat sotsial siyosatini baholashda variatsiya ko'rsatkichlaridan keng ko'lamda foydalanadi.

Nazorat va mustaqil ishlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Variatsiya mohiyati nimadan iborat va nima uchun uni o'lash kerak?
2. Asosiy variatsiya ko'rsatkichlarini sanab chiqing?
3. Qaysi ko'rsatkich eng muhim hisoblanadi va nima uchun?
4. Dispersiya qanday hisoblanadi? U qanday afzalliklar va nuqsonlarga ega?
5. Kvadratik o'rtacha tafovut qanday shakllarga ega, har birini hisoblash tartibini birma-bir ketma-ketlikda bayon eting.
6. Kvadratik o'rtacha tafovut mutlaq o'rtacha tafovut (d modul)ga nisbatan har doim katta qiymatga ega ekanligini isbotlab bering.
7. Mutlaq o'rtacha tafovut qanday tartibda hisoblanadi? Nima uchun u d modul deb ataladi?
8. Variatsiya kengligi nima va qanday tartibda hisoblanadi? U qanday nuqsonlarga ega va qanday sharoitda qo'llanadi?
9. Nimkvartil kenglik mohiyatini izohlab bering. U variatsiya kengligiga nisbatan qanday afzalliklarga ega?
10. Nimkvartil kenglikni aniqlash tartibini tushuntirib bering.
11. Kvadrat va mutlaq o'rtacha tafovutlar birdan va arifmetik o'rtachadan katta bo'lishi mumkinmi? Fikringizni isbotlab bering.

Asosiy adabiyotlar

1. И.И.Елисеева, М.М.Юзбашев. Общая теория статистики – М.: Финансы и статистика. 2017.
2. Ефимова Н.В. Практикум по общей теории статистики. 2-е изд – М: Финансы и статистика. 2017.
3. Макарова Н.В. Статистика в Excel. – М.: Финансы и статистика, 2010.
4. Соатов Н.М. Статистика. Дарслик. – Т.: Тиббиёт, 2003.
5. Дж.Эдни Юл, М.Дж.Кендэл. Теория статистики – М.: Госстатиздат, 1960.
6. О.Ланге, А.Банасиньский. Теория статистики – М.: Статистика, 1971.
7. Аганова Т.Н. Методы статистического изучения структуры сложных систем и ее изменения – М.: Финансы и статистика, 1996.

IX bob. TANLANMA KUZATISH

9.1. Tanlanma kuzatish haqida umumiy tushuncha

Tanlanma tekshirish – tajriba va hayotimizga asoslangan ishonchga, imon komillikka taya-nadi.

Statistika amaliyotida shunday to‘plamlar tez-tez uchrab turadiki, ularning barcha birliklarini o‘rganish imkoniyati bo‘lmaydi. Bunday to‘plamlar jamiyat hayotida, turmushimizda ham, tabiyotda ham keng tarqalgan. Masalan, mamlakatda don, paxta va boshqa ekinlari qanchalik qishloq xo‘jaligi zararkunandalari bilan shikastlangani yoki qancha qoramol va boshqa hayvonlar quturish kasalligiga chalinganini bilmoqchi bo‘lsak, barcha ekinlar maydoni va hosilini, mollar tuyog‘ini tekshirib chiqa olmaymiz, chunki bu juda mashaqqatli ish bo‘lib, ko‘p vaqt va kuch talab qiladi.

Ma‘lumki, bozor iqtisodiyoti xususi mulkchilikka, ko‘p ukladli ho‘jalikka tayanadi. Bunday sharoitda muhim iqtisodiy hodisa va jarayonlar ustida yoppasiga statistik kuzatish tashkil qilib bo‘lmaydi. Ayniqsa, bozor baholari, tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish, uy ho‘jaliklari budjeti, taklif va talablarning o‘zgarishi va boshqa shunga o‘xshash jarayonlarni tekshirishni har bir birlikda amalga oshirish amrimaholdir, chunki umumiy to‘plam hajmi odatda noma‘lumdir (masalan, xufiyona iqtisodiyot bilan shug‘ullanuvchi subyektlar soni, ularning faoliyat natijalari va h.k. larning aniq hisobi yo‘q). Bunday hollarda tekshiruvchi uchun eng yaxshi yo‘l - cheklangan sonli birliklarni shunday olib tekshirishki, natijada umumiy o‘rganilayotgan to‘plam haqida amaliy jihatdan yetarli darajada to‘la va aniq axborotlarni olish imkoni tug‘ilsin. Tanlama tekshirish nazariyasi bu maqsad uchun xizmat qiladi.

Tanlanma – o‘rganilayotgan to‘plamdan saylab olingan birliklar majmuasidir, ular-ning har biri ushbu to‘plam-ning tarkibiy unsuri.

Tanlanma - bu to‘plamdan saylab olingan ma‘lum birliklar majmui bo‘lib, uning har biri mazkur to‘plamning unsuridir. Mustasno hol sifatida tanlanma butun to‘plamni o‘z ichiga olishi mumkin. Tajriba va his-tuyg‘ularga asoslangan umumiy imon komiligiga binoan, tanlanma doimo boshlang‘ich to‘plam haqida biror narsa anglatadi. Masalan, donfurushning moddiy farovonligi uning don sifatini aniqlash qobiliyatiga bog‘liq, u ayrim qoplarga qo‘l tiqib, namuna qilib olgan don sifatini sinaydi. Uning imoni komilki, tanlanma butun to‘plamning vakili bo‘lib xizmat qiladi, tajriba esa uning ishonchini tasdiqlaydi; u tanlanma bo‘yicha mulohazaga tayanib don xarid qiladi va sotadi. xuddi shuningdek, komil ishonch bilan xulosa yasaladiki, tanlanma ko‘lamliroq bo‘lgani sari u boshlang‘ich to‘plam holatini aniqroq aks ettiradi.

Tanlanma tekshirish nazariyasi bunday va unga o‘xshash imon komillikka mantiqiy asos yaratadi. Ularga midoriy ifoda ham bag‘ishlaydi.

Tanlanma kuzatish – o‘rganiladigan to‘plamdan yetarli miqdorda birliklar maxsus yo‘llar bilan tanlanib, ularni kuzatish ma’lumotlari asosida boshlang‘ich to‘plam haqida qoniqarli axborot olish imkonini be-ruvchi statistik tekshirish usulidir.

O‘rganiladigan to‘plamdan yetarli miqdorda birliklar maxsus yo‘llar bilan tanlanib, ular ustida o‘tkazilgan kuzatish ma’lumotlari asosida boshlang‘ich to‘plam haqida qoniqarli axborot olish imkonini beradigan usul tanlanma tekshirish deb ataladi.

Tanlanma tekshirish umuman quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydi:

1) vaqt va mablag‘ni tejash. Agar tanlanma kuzatishda bosh to‘plamning, masalan,

faqat 2 foiz birliklari qatnashsa, u holda kuzatish ishlarining hajmi 50 marta (100:2) kamayadi, sarflanadigan vaqt va mablag‘ ham deyarli shuncha marta tejaladi;

2) tekshirish jarayonida sifati buziladigan yoki foydalanish uchun butunlay yaroqsiz shaklga keladigan predmetlar (to‘plam birliklari) sonini qisqartirish;

3) kuzatish obtektini kengroq va to‘laroq o‘rganish, bu holda bevosita tekshiriladigan to‘plam hajmi qisqarishi hisobiga kuzatish dasturini obtektlarning yangi muhim belgilari bilan boyitish va har bir birlik haqida to‘la va batafsilroq ma’lumotlar to‘plash imkoniyati tug‘iladi;

4) yoppasiga kuzatish natijalarini nazorat qilish.

Tanlanma tekshirish odatda sifatli axborotlar bilan ta’minlaydi. Chunki bu holda malakali mutaxassislarni jalb qilish, ularni kuzatish ijrochisi sifatida puxta tayyorlash va sinash uchun imkoniyat oshadi. Xo‘sh, tanlanma kuzatish oldida qanday vazifalar turadi?

Asosiy vazifa shundan iboratki, kam kuch va mablag‘ sarflab, bosh to‘plam haqida iloji boricha ko‘p va sifatli axborot olishdir. Bu, o‘z navbatida, ma’lumotlar xaraktyeri va ularni olish usullariga bog‘liq.

Tanlanma kuzatishning asosiy vazifasi kam kuch va mablag‘ bilan bosh to‘plam haqida ko‘proq va sifatliroq axborot to‘plashdir.

Tanlanma kuzatishda bizni ko‘pincha bitta yoki bir nechta to‘plam belgilari qiziqtiradi.

Bunday hollarda boshlang‘ich to‘plamni ta’riflovchi barqaror ko‘rsatkichlarni miqdoriy baholash bilan chegaralanamiz. Ko‘pincha tanlanma tekshirish mana shunday yechimlarni olish bilan yakunlanadi.

Shu munosabat bilan tanlanma tekshirish nazariyasining katta bo‘limi tanlanma asosida bosh to‘plamni ta’riflovchi barqaror ko‘rsatkichlarni baholashga bag‘ishlanadi. Tanlanma bo‘yicha bosh to‘plam ko‘rsatkichlarini baholash usullari ko‘p, ular bir-biridan yaxshi jihatlarga ega. Bunday masalalarni tadqiq qilish bilan baholash nazariyasi shug‘ullanadi. U baholashlar oldiga qo‘yiladigan talab va shartlarni belgilaydi, qanday sharoitlarda u yoki bu usulga ustuvorlik berish masalalarini yechadi, baholash natijalarini qiyosiy tahlil qiladi. Ta’kidlash lozimki, tanlanma asosida olinadigan bilimlar va axborotlar matematikadagi kabi qat’iy, shak-shubhasiz xaraktyerga ega emas, balki biroq gumonli ishonchsizroqdir. Demak, tanlanma tekshirish ma’lumotlari asosida boshlang‘ich to‘plam haqidagi fikr yuritish qat’iy aniqlikka ega emas, balki ehtimollarga tayanadi.

Tanlanma tekshirish nazariyasining boshqa vazifasi bosh to'plam ko'rsatkichlarini baholash natijalarini ishonchlilik darajasini iloji boricha obtektiv holda aniqlashdan iborat.

Tanlanmalar kichik hajmda bo'lganda, ularni tekshirish natijalariga asoslanib boshlang'ich to'plamda belgining chin qiymati yotadigan tor chegaralarni aniqlash juda qiyin. Bu holda tekshirish vazifasi boshlang'ich to'plamdagi korrelyatsiya me'yorini belgilash emas, balki me'yor qanday bo'lishidan qat'iy nazar, to'plamda korrelyatsiya mavjudligi aniqmi, boshqacha aytganda, tanlamada kuzatilgan korrelyatsiya muhimmi degan masalani oydinlashtirishdan iborat. Shuning uchun kichik tanlanmalarga bag'ishlangan ko'pchilik tekshirishlar o'ziga xos xususiyatga ega. Ularda statistik ko'rsatkichlarning aniqliligini baholash, ularning muhimligini aniqlash asosiy maqsad deb qaraladi. Bunday baholashlar uchun ishlab chiqilgan usullar katta tanlamalarda ham qo'llanishi mumkin va haqiqatda qo'llanadi.

9.2. Tanlanmaning representativligi va uni ta'minlaydigan tanlash usullari

Bosh to'plam – o'rganiladigan ko'p hajmli birliklar majmua-sidir.

amalga oshiriladi. Buning uchun

Tanlanma to'plam yoki qisqacha tanlanma - bosh to'plamdan kuzatish uchun tanlab olingan birliklar yig'indisi.

Tanlanma o'zida bosh to'plam-ning muhim jihatlarini ifodala-shi representativli deyiladi.

tanlanma bosh to'plamning barcha muhim xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan bo'lishi kerak. Agar tanlanmada bosh to'plamning muhim xususiyatlari namoyon bo'lsa, u representativ deyiladi.

shu tafovutlar tanlanmaning *representativlik xatolari* deyiladi. Representativlik xatolari ikki turga bo'linadi:

- 1) tasodifiy xatolar;
- 2) sistematik (muntazam) xatolar.

Kuzatish jarayonida ko'rsatkichlarning miqdorlarini o'zgartirish ko'zlanmasdan, shuningdek, kuzatish usullari va asboblarning kamchiliklari bilan bog'liq bo'lmagan holda yo'l qo'yilgan xatolar tasodifiydir. Katta sonlar qonuniga binoan tanlanmaning miqdori oshgan sari tasodifiy xatolar kamayib boradi.

Representativlik xatositanlanma umumlashtiruvchi ko'rsatkichlari bilan bosh to'plamning xuddi shunday parametrlari orasidagi farq (tafovut).

Muntazam xatolar o'z navbatida ko'zlanmagan va ko'zlangan bo'lishi mumkin. O'lchash asboblarning

noaniqligidan, tanlash va kuzatish usullarining kamchiliklaridan ko'zlanma-gan muntazam xatolar kelib chiqadi. Kuzatish natijalarini o'zgartirib ko'rsatish maqsadida qilingan xatolar ko'zlangan muntazam xatolardir. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulotlarning sifatini oshirib ko'rsatish uchun tanlanmada bosh to'plamga nisbatan sifatli mahsulotlarning salmog'ini sun'iy ko'paytirish natijasida muntazam xato hosil bo'ladi.

Statistikada tanlanmaning reprezentativligini ta'minlaydigan turlicha tanlash usullari mavjud bo'lib, ular avvalo individual va syeriyalab (yoki guruhlab) tanlashga bo'linadi. Individual tanlashda bosh to'plamdan birliklar alohida-alohida, syeriyalab tanlashda esa ular syeriyasi (guruhi) bilan olinadi.

Bundan tashqari, tanlash usullari bosh to'plamdan birliklarini (syeriyalarini) tanlab olish prinsiplariga qarab tasodifiy, mexanik va kombinatsion tanlashlarga bo'linadi.

Asl ma'noda tasodi-fiy tanlash deb, bosh to'planning birliklari uchun bab-barobar tanlanish ehtimolini ta'minlovchi usulga aytiladi.

Bosh to'plamdan birliklar tasodifiy ravishda olinib tanlanma tuzilsa, u tasodifiy tanlash deyiladi. Tasodifiy tanlash chek yoki qura tashlash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tasodifiy tanlash *takrorlanuvchi* yoki *takrorlanmaydigan* sxemalarda o'tkazilishi mumkin. Agar tanlab olingan birlik (yoki syeriya)

tanlanmaga kiritilganidan (ya'ni zaruriy ma'lumotlar yozib olinganidan) keyin yana bosh to'plamga qaytarilsa va bundan keyingi tanlash jarayonlarida teng huquqda qatnasha, tanlash tartibi takrorlanuvchi deb ataladi, aksincha, qaytarilmasa, takrorlanmaydigan sxema deb yuritiladi.

Mexanik tanlash deb bosh to'plam birliklarini ma'lum tartibda yozib chiqib, so'ngra belgilan-gan oraliqlarda bittadan birliklarni tanlab olishga aytiladi.

Bosh to'plamdan birliklar (yoki syeriyalar) ma'lum oraliqlarda tanlab olinsa va tanlanmaga kiritilsa bunday usul **mexanik tanlash** deb ataladi.

Oraliq kengligi (i) bosh to'plam hajmini (N) tanlanma hajmiga (n) bo'lish yo'li bilan aniqlanadi, ya'ni

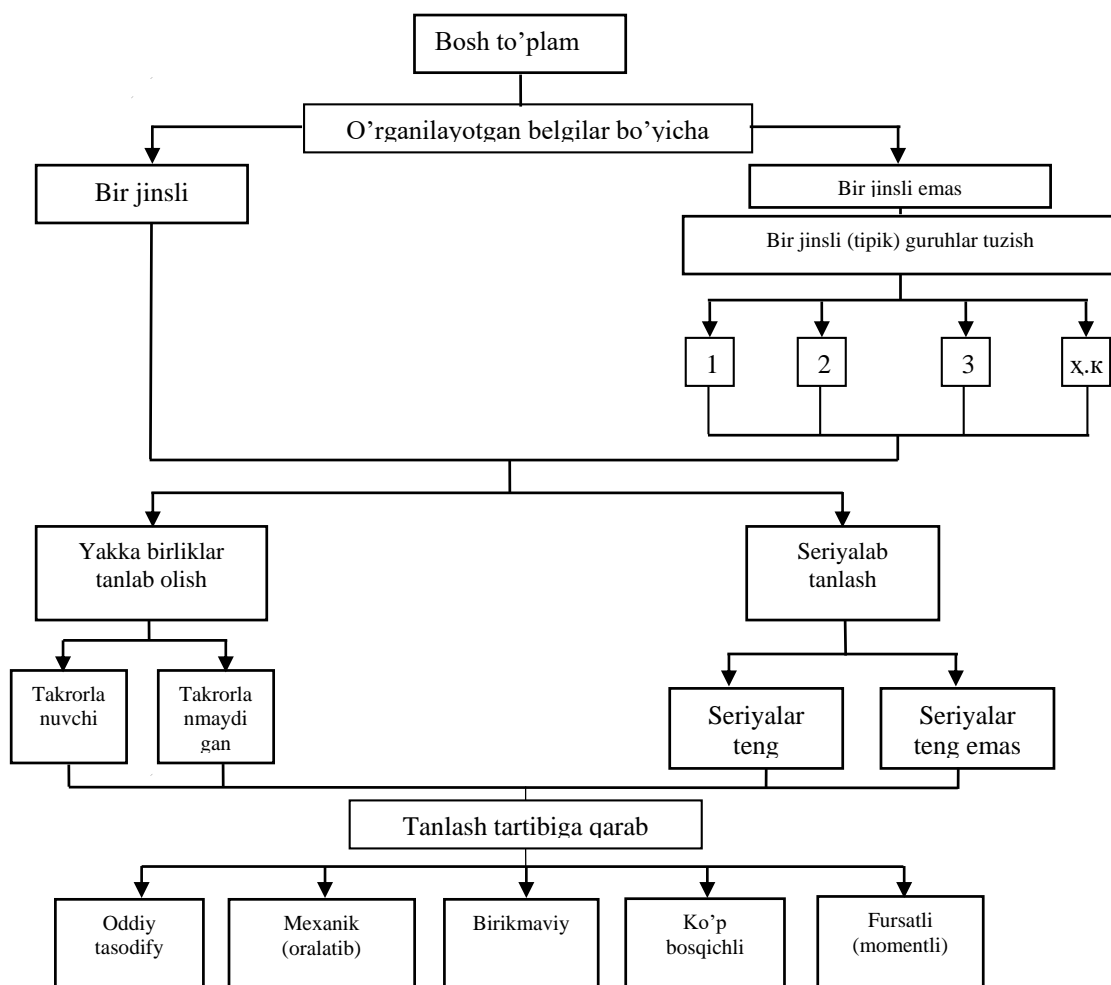
$$i=N:n$$

Tipologik tanlash-bu bosh to'plamni muhim guruhlariga bo'lib, ular-ning har biri ichidan ma'lum birliklarni tasodifiy yoki mexanik usulda tanlab olishdir.

Tipologik tanlashda:

- 1) bosh to'plam bir jinsli guruhlariga ajratiladi;
- 2) har bir guruhning to'plamdagi salmog'i aniqlanadi;
- 3) har bir guruhdan birliklar ularning salmog'iga proporsional ravishda tasodifiy yoki mexanik usulda tanlanadi.

Shunday qilib, tanlash usullari o'rganilayotgan to'planning tuzilishiga va birliklar soniga, tanlash tartibi va shakllariga qarab turli ko'rinishlarda qo'llanilishi mumkin (9.1 tarh).

9.1-tarh. Tanlash usullari, turlari va shakllari hamda shakllari.

9.3. Tanlanma kuzatish xatolarini aniqlash

Ta'rifga ko'ra, tanlamaning representativlik xatolari (Δa) bosh (\tilde{a}) va tanlama ko'rsatkichlarning ayirmalariga teng, ya'ni $\Delta a = \tilde{a} - \bar{a}$ va $\Delta p = p - w$

Tanlanma kuzatish ma'lumotlari bosh ko'rsatkichlarni aniqlash uchun yetarli bo'lmaganligi sababli uning representativlik xatolarini hisoblash mumkin emas. Ammo statistikada ma'lum $p(t)$ ehtimol (ishonch darajasi) bilan xatolarning yuqori chegaralarini aniqlash usullari ishlab chiqilgan.

Tanlanma ko'rsatkich xatosining ehtimolli chegarasi t karra kvadratik o'rtacha xatoga teng.

Ixtiyoriy tanlama ko'rsatkich (a) xatosining yuqori chegarasi (Δ_a) uning o'rtacha xatosi (μ_a) bilan ishonch koeffitsientining (t) ko'paytmasiga teng:

$$\Delta_a = t \cdot \mu_a \quad (9.1)$$

Endi ishonch koeffitsienti va o'rtacha xatolarni aniqlash usullari bilan tanishib chiqamiz.

Ishonch koeffitsientini aniqlash. $P(t)$ ehtimol bilan ishonch koeffitsienti (t) o'rtasidagi bog'lanish ushbu integral bilan ifodalanadi:

$$P(t) = \frac{1}{2\pi} \int_{-t}^t e^{-\frac{z^2}{2}} dz \quad (9.2)$$

Ishonch koeffitsientining berilgan qiymatlari uchun ehtimollarni hisoblash jarayonini qulaylashtirish maqsadida ular o'rtasidagi bog'lanishni xarakterlaydigan jadval tuzilgan. Bu jadval berilgan ishonch koeffitsientiga ko'ra ehtimolni va aksincha istalgan ehtimolga mos keladigan ishonch koeffitsientini aniqlash imkonini beradi. Amaliy yoki o'quv masalalari yechilganda ishonch koeffitsientining asosan quyidagi qiymatlari keng qo'llaniladi:

t	1.00	1.96	2.00	2.58	3.00
P(t)	0.683	0.950	0.954	0.990	0.997

Jadvaldan tanlanmaning miqdori (n) yetarlicha katta bo'lgan hollardagina foydalanish mumkin. Agar tanlanmaning miqdori $n \leq 30$ bo'lsa, u kichik tanlanma deb yuritiladi. Kichik tanlanmalar uchun ehtimol faqat ishonch koeffitsientiga emas, balki tanlanmaning miqdoriga ham bog'liq ravishda aniqlanadi. Masalan, $n = 10$ bo'lganda:

t	1	2	3
P(t)	0.657	0.923	0.985

Endi tanlanma ko'rsatkichlarning o'rtacha xatolari masalasiga kelsak, ular

Tanlanma ko'rsatkichning o'rtacha xatosi - bu bosh to'plamdan u yoki bu usulda ko'p tanlamalar tashkil etib, ularning xatolaridan hisoblangan o'rtacha kvadratik xato-dir.

tanlanma to'plam hajmiga va o'rganilayotgan belgilarning variatsiyasiga bog'liqdir. Ular tanlash usullari va o'akllariga qarab turlicha aniqlanadi.

Quyida tanlanma o'rtacha miqdorning (\bar{x}) o'rtacha kvadratik xatosi ($\mu_{\bar{x}}$)ni aniqlash formulalar tanlash usullari va

shakllari uchun keltirilgan:

Tartib raqami	Tanlash usullari va shakllari	Tanlash sxemalari		
		Takrolanuvchi	Takrorlanmaydigan ¹⁾	
1	Yakka tartibda tasodifiy tanlash	$\mu_{\bar{x}} = \sqrt{\frac{\sigma^2}{n}}$	$\mu_{\bar{x}} = \sqrt{\frac{\sigma^2}{n} \left(\frac{N-n}{N-1}\right)}$	9.3
2	Yakka tartibda mexanik tanlash	Qo'llanilmaydi	$\mu_{\bar{x}} = \sqrt{\frac{\sigma^2}{n} \left(\frac{N-n}{N-1}\right)}$	9.4
3	Guruhlab (tiplarga ajratib) yakka tartibda tasodifiy tanlash	$\mu_{\bar{\sigma}} = \sqrt{\frac{\delta^2}{n}}$	$\mu_{\bar{\sigma}} = \sqrt{\frac{\delta^2}{n} \left(\frac{N-n}{N-1}\right)}$	9.5

¹⁾ Eslatma: bosh to'plam hajmi katta bo'lganda, masalan, $N > 500$ formulalar maxrajidagi -1 ni hisobga olmaslik mumkin. natijada qasv ichidagi koeffitsient quyidagicha ifodalanadi: $(1-n/N)$

4	Guruhlab (tiplarga) ajratib yakka tartibda mexanik tanlash	Qo‘llanilmaydi	$\mu_{\bar{\delta}} = \sqrt{\frac{\bar{\delta}^2}{n} \left(\frac{N-n}{N-1} \right)}$	9.6
5	Syeriyalab tasodifiy tanlash	$\mu_{\bar{\delta}} = \sqrt{\frac{\sigma_{\bar{x}}^2}{s}}$	$\mu_{\bar{x}} = \sqrt{\frac{\sigma_{\bar{x}}^2}{s} \left(1 - \frac{s-1}{S-1} \right)}$	9.7
6	Syeriyalab mexanik tanlash	Qo‘llanilmaydi	$\mu_{\bar{x}} = \sqrt{\frac{\sigma_{\bar{x}}^2}{s} \left(1 - \frac{s-1}{S-1} \right)}$	9.8

Formulalarda foydalanilgan belgilar:

N, n - bosh va tanlanma to‘plam birliklarining soni;

S, s - bosh va tanlanma to‘plamdagi syeriyalar soni;

σ^2 - dispyersiya;

$\bar{\delta}^2$ - o‘rtacha ichki guruhiy dispyersiya;

$\sigma_{x_i}^2$ - guruhlararo (syeriyalararo) dispyersiya.

Umumiy dispyersiya (σ^2), har bir guruhning dispyersiyasi $\bar{\delta}^2$ va guruhlararo dispyersiya 8-bobda ko‘rib chiqilgan tartibda hisoblanadi.

Guruhiy dispyersiyalarning o‘rtachasi va guruhlararo dispyersiya quyidagicha aniqlanadi:

$$\bar{\delta}_i^2 = \frac{\sum_{i=1}^k \delta_i^2 n_i}{\sum_{i=1}^k n_i} \quad \delta_{x_i}^2 = \frac{\sum_{i=1}^k (\bar{x}_i - \bar{x})^2 n_i}{\sum_{i=1}^k n_i} \quad (9.9)$$

bu yyyerda: n_i - i - guruhdagi to‘plam birliklari soni;

\bar{x}_i - belgining i – guruh bo‘yicha o‘rtacha miqdori.

Keltirilgan formulalardan kelib chiqadiki, tasodifiy va mexanik tanlashlarda ko‘rsatkichlarning o‘rtacha kvadratik xatolari bir xil bo‘lib, tiplarga ajratib (guruhlab) tanlash xatolari esa doimo boshqa usullarnikidan kichik bo‘ladi. Chunki dispyersiyalarni qo‘shish qoidasiga binoan $\sigma^2 = \bar{\delta}_i^2 + \sigma_{x_i}^2$.

Ma’lumki, $\sigma_{x_i}^2 \geq 0$, bundan $\sigma^2 \geq \bar{\delta}_i^2$ ekanligi ravshan bo‘ladi.

Endi tanlanma o‘rtacha miqdori (\bar{x}) va uning xatosining chegarasiga ($\Delta_{\bar{x}}$) asosanib bosh o‘rtacha miqdor uchun ishonch oralig‘ini aniqlash mumkin.

P.L.Chebishev teoremasi tasdiqlaydiki, R(t) ehtimol bilan ushbu tengsizlik o‘rinli

$$|\tilde{x} - \bar{x}| \leq \Delta_{\bar{x}}.$$

Bundan quyidagi tengsizliklar kelib chiqadi:

$$\bar{x} - \Delta_{\bar{x}} \leq \tilde{x} \leq \bar{x} + \Delta_{\bar{x}} \quad (9.10)$$

Demak, R(t) ehtimol bilan aytilish mumkinki, belgining bosh o‘rtacha miqdori \tilde{x} ushbu $\bar{x} - \Delta_{\bar{x}}, \bar{x} + \Delta_{\bar{x}}$ oraliqda yotadi.

O'rganilayotgan belgiga ega bo'lgan birliklarning (m) tanlanmadagi salmog'ining ($\omega = \frac{m}{n}$) o'rtacha kvadratik xatosi (μ_r) tanlash usullari va sxemalariga qarab quyidagicha aniqlanadi:

Tartib raqami	Tanlash usullari va shakllari	Tanlash sxemalari ¹⁾	
		Takrolanuvchi	Takrorlanmaydigan ²⁾
1	Yakka tartibda tasodifiy tanlash	$\mu_P = \sqrt{\frac{\omega(1-\omega)}{n}}$	$\mu_P = \sqrt{\frac{\omega(1-\omega)}{n} \left(\frac{N-n}{N-1} \right)}$
2	Yakka tartibda mexanik tanlash	Qo'llanilmaydi	$\mu_P = \sqrt{\frac{\omega_j(1-\omega_j)}{n} \left(\frac{N-n}{N-1} \right)}$
3	Tiplarga ajratib (guruhlab) yakka tartibda tasodifiy tanlash	$\mu_P = \sqrt{\frac{\bar{\omega}_j(1-\bar{\omega})}{n}}$	$\mu_P = \sqrt{\frac{\omega_j(1-\omega_j)}{n} \left(\frac{N-n}{N-1} \right)}$
4	Tiplarga ajratib (guruhlab) mexanik tanlash	Qo'llanilmaydi	$\mu_P = \sqrt{\frac{\bar{\omega}(1-\bar{\omega})}{n} \left(\frac{N-n}{N-1} \right)}$
5	Syeriyalab tasodifiy tanlash	$\mu_P = \sqrt{\frac{\sigma_{\omega}^2}{s}}$	$\mu_P = \sqrt{\frac{\sigma_{\omega}^2}{s} \left(1 - \frac{s-1}{S-1} \right)}$
6	Syeriyalab mexanik tanlash	Qo'llanilmaydi	$\mu_P = \sqrt{\frac{\sigma_{\omega}^2}{s} \left(1 - \frac{s-1}{S-1} \right)}$

Keltirilgan formulalarda belgining guruhlardagi salmoqlarining (ω_j) o'rtachasi ($\bar{\omega}$) va guruhlararo dispersiyadan (σ_{ω}^2) foydalanilgan, ya'ni:

$$\bar{\omega}_i = \frac{\sum \omega_i n_i}{\sum n_i},$$

$$\sigma_{\omega}^2 = w(1-w) = \frac{\sum (\bar{\omega}_i - \bar{\omega})^2 n_i}{\sum n_i}.$$

¹⁾ Nazariy jihatdan formulada r – bosh to'plamdagi belgi salmog'i olinishi kerak. Natijada alternativ belgi dispersiyasi pq formula sur'atida bo'ladi. Ammo bu ko'rsatkich noma'lum bo'lgani uchun amaliyotda tanlama to'plam alternativ belgi dispersiyasi qo'llanadi. Xuddi shunga o'xshab o'rtacha tanlash xatosini aniqlashda ham bosh to'plam dispersiyasiga nazariy jihatdan asoslanish kerak. Ammo u noma'lum bo'lgani uchun tanlanma dispersiya qo'llanadi.

²⁾ Eslatma: bosh to'plam katta hajmga ega bo'lsa, masalan, $N > 500$ formulalar maxrajidagi -1 hisobga olinmaydi. Natijada qavs ichidagi ifoda quyidagicha bo'ladi: $1 - n/N$.

Endi tanlanma salmoq (ω) va uning chegaraviy o'rtacha xatosiga ($\Delta_p = t^* \mu_p$) asoslanib, bosh salmoq (R) uchun ishonch oralig'ini aniqlaymiz.

P.L.Chebyshev teoremasi tasdiqlashicha, R(t) ehtimol bilan ushbu tengsizlik o'rinli

$$|P - \omega| \leq \Delta_p.$$

Bundan

$$\omega - \Delta_p \leq P \leq \omega + \Delta_p$$

yoki

$$(\omega - \Delta_\delta) * 100 \leq p(\%) \leq (\omega + \Delta_\delta) * 100$$

tengsizliklar kelib chiqadi.

Demak, R(t) ehtimol bilan aytish mumkin, belgining bosh salmog'i ushbu $\omega - \Delta_\delta \div \omega + \Delta_\delta$ oraliqda yotadi.

Odatda 30 tadan kam birliklaridan ($n < 30$) tuzil-gan tanlanma kichik tanlanma deb yuritiladi.

Tanlanma hajmi kichik bo'lsa, masalan, $n < 30$ uni kichik tanlanma deb ataladi. Bunday tanlanmalar uchun tanlanma o'rtacha va salmoqning o'rtacha kvadratik xatolari yuqorida keltirilgan formulalarga tuzatish kiritish yo'li bilan aniqlanadi. Bunda dispersiya tanlama

hajmidan bitta kamiga bo'lish orqali aniqlanadi, ya'ni $\sigma_{k.m.}^2 = \frac{\sum (x - \bar{x})^2}{n - 1}$

Yuqorida ko'rib chiqilgan nazariy masalalarni misollarda tushuntiramiz.

9.1-jadval

Korxonada ishchilarining ish haqi bo'yicha taqsimoti

Ishchilarning o'rtacha oylik ish haqi bo'yicha guruhleri (ming so'm)	Ishchilar soni
120 gacha	50
120-140	250
140-160	400
160-180	200
160 va undan yuqori	
Jami	1000

1-misol. Yakka birliklarni tasodifiy (takrorlanuvchi) tanlash usuli bilan 20000 ta ishchidan 1000 tasi tanlab olingan va o'rtacha oylik ish haqisi bo'yicha guruhlangan:

Berilgan ma'lumotlarga asoslanib:

0,954 ehtimol bilan ishchilarning o'rtacha oylik ish haqisi uchun ishonch oralig'ini aniqlansin.

0,997 ehtimol bilan 140 ming so'm va undan yuqori oylik ish haqisi oluvchi ishchilarning salmog'i uchun ishonch oralig'ini aniqlansin.

Yechish. 1. Moment usuli bilan tanlanmadagi ishchilarning o‘rtacha oylik ish haqisi va uning dispersiyasini hisoblasak, ular quyidagilarga teng:

$$\bar{x} = 151 \text{ ming so‘m va } \sigma^2 = 419.$$

$$\text{o‘rtacha tanlanma xatosi } \mu_x = \sqrt{\frac{\sigma^2}{n}} = \sqrt{\frac{419}{1000}} = 0.645 \text{ ming so‘m.}$$

$p(t) = 0.954$ bo‘lganda, jadvaldan $t = 2$ topiladi, u holda xatoning chegarasi

$$\Delta_x = 2 \cdot 0,645 = 1,29 \text{ ming so‘m.}$$

Ishchilarning o‘rtacha oylik ish haqisi (\bar{x}) uchun ishonch oralig‘ini aniqlaymiz:

$$151 - 1,29 \leq \tilde{x} \leq 151 + 1,29 ,$$

bundan

$$149,71 \text{ ming so‘m} \leq \tilde{x} \leq 152,29 \text{ ming so‘m.}$$

Demak, ishchilarning o‘rtacha oylik ish haqisi 0,954 ehtimol bilan 149,71 ming so‘mdan 152,29 ming so‘mgacha oraliqda ekan yoki boshqacha qilib aytganda, ishchilarning o‘rtacha oylik ish haqisi 151 ming so‘m deb qaralsa, xato 1,29 ming so‘mdan oshmaydi.

2. Tanlanmada 140 ming so‘m va undan yuqori ish haqi oluvchi ishchilarning salmog‘i

$$\omega = \frac{\omega}{n} = \frac{400 + 200 + 100}{1000} = 0.7 \text{ yoki } 70\text{foiz.}$$

Uning o‘rtacha xatosi

$$\mu_p = \sqrt{\frac{\omega(1-\omega)}{n}} = \sqrt{\frac{0.7(1-0.7)}{1000}} = 0.0145 \text{ yoki } 1,45\text{foiz.}$$

$P(t) = 0.997$ bo‘lganda, ishonch koeffitsienti $t = 3$ bo‘lib, xatoning chegarasi $\Delta_p = 3 \cdot 0,0145 = 0,0435$ yoki 4,35foiz.

To‘plamda 140 ming so‘m va undan yuqori oylik ish haqi oluvchi ishchilarning salmog‘i (r) uchun ishonch oralig‘i quyidagicha aniqlanadi:

$$0,7 - 0,0435 \leq r \leq 0,7 + 0,0435 ,$$

bundan $0,6565 \leq r \leq 0,7435$ yoki $65,65\text{foiz} \leq r\text{foiz} \leq 74,35\text{foiz}$.

Shunday qilib, 0,997 ehtimol bilan 140 ming so‘m va undan yuqori ish haqi oluvchi ishchilarning bosh to‘plamdagi salmog‘i 65,65foiz dan 74,35foiz gacha oraliqda ekanligini tasdiqlash mumkin.

2-misol. Yakka birliklarni mexanik tanlash usuli bilan aksionyer birlashma ishchilaridan 500 tasi (5 foizi) tanlab olingan. Kuzatish ma’lumotlari ko‘rsatdiki, tanlamadagi ishchilarning o‘rtacha kvadratik tafovuti 4,1 yil va ish staji 15 yildan yuqori bo‘lgan ishchilarning salmog‘i 40 foiz ekan. Berilgan ma’lumotlarga asoslanib: 0,683 ehtimol bilan ishchilarning o‘rtacha ish staji uchun ishonch oralig‘i aniqlansin; 0,950 ehtimol bilan ish staji 15 yil yetmagan ishchilarning salmog‘i uchun ishonch oralig‘i aniqlansin.

Yechish: 1. Birlashmadagi ishchilar soni:

$$N = \frac{n \cdot 100}{5} = \frac{500 \cdot 100}{5} = 10000 \text{ kishi.}$$

Ish stajining o'rtacha xatosi

$$\mu_x = \sqrt{\frac{\sigma^2}{n} \left(1 - \frac{n}{N}\right)} = \sqrt{\frac{4.1^2}{500} \left(1 - \frac{500}{10000}\right)} = 0.18 \text{ yil.}$$

R(t)= 0.683 da t = 1, u holda xatoning chegarasi:

$$\Delta_x = 1 \cdot 0,18 = 0,18 \text{ yil.}$$

Ishchilarning o'rtacha ish staji uchun ishonch oralig'i

$$10 - 0,18 \leq \tilde{x} \leq 10 + 0,18$$

9,82 yil $\leq \tilde{x} \leq 10,18$ yil bo'ladi.

2. Ish staji 15 yilga yetmagan ishchilarning tanlanmadagi salmog'i 100-40= 60 foiz yoki $\omega = 0,6$. Uning o'rtacha xatosi

$$\mu_o = \sqrt{\frac{\omega(1-\omega)}{n} \left(1 - \frac{n}{N}\right)} = \sqrt{\frac{0.6(1-0.6)}{500} \left(1 - \frac{500}{10000}\right)} = 0.0675 \text{ yoki } 6,75\text{foiz.}$$

Salmoq xatosining chegarasi

$$\Delta_r = 1,96 \cdot 0,0675 = 0,1323 \text{ yoki } 13,23\text{foiz.}$$

Ish staji 15 yilga yetmagan ishchilarning salmog'i (R) uchun ishonch oralig'i

$$60 - 13,23 \leq R \leq 60 + 13,23$$

yoki

$$46,77\text{foiz} \leq R \leq 73,23\text{foiz}$$

bo'ladi.

3-misol. Aksionyer birlashmaning 10000 ta ishchisi yoshi bo'yicha 4 guruhga (tipga) ajratilgan va ulardan yakka birliklarni tasodifiy (takrorlanuvchi) tanlash usuli bilan 500 tasi tanlab olingan. Kuzatish ma'lumotlari quyidagicha xarakterlanadi:

9.2-jadval.

Aksionyer birlashma ishchilarining ish staji bo'yicha taqsimoti

Ishchilar ning yoshi bo'yicha guruhlari	Ishchilar soni		Tanlanma to'plamda		
	Kishi	foiz	Ishchilar soni,kishi	Ishchilar yoshi bo'yicha dispyersiya lri	Guruhlarda gi ayollar salmog'i
17-25	2000	20	100	25	0,4
25-40	3000	30	150	200	0,50
40-55	4000	40	200	400	0,3
55 va undan yuqori	1000	10	50	500	0,2
Jami	10000	100	500	-	-

Berilgan ma'lumotlarga asoslanib:

ishchilarning tanlanma o'rtacha yoshining o'rtacha xatosi aniqlansin, tanlanmadagi ayollar salmog'ining o'rtacha xatosi aniqlansin.

Yechish. 1. Guruh dispyersiyalarining o'rtachasi

$$\overline{\delta_i^2} = \frac{\sum \delta_i^2 n_i}{\sum n_i} = \frac{25 \cdot 20 + 200 \cdot 30 + 400 \cdot 40 + 500 \cdot 10}{20 + 30 + 40 + 10} = 275$$

Tiplarga ajratib yakka tartibda tasodifiy (takrorlanuvchi) tanlash usuli uchun ishchilar o'rtacha yoshining o'rtacha xatosi bunday aniqlanadi:

$$\mu_{\delta} = \sqrt{\frac{\overline{\delta_i^2}}{n}} = \sqrt{\frac{275}{500}} \approx 0.742 \text{ yosh.}$$

Tanlanmadagi ayollarning salmog'i ularning guruhlaridagi salmoqlaridan o'rtachasiga teng

$$\overline{\omega} = \frac{\sum \omega_i n_i}{\sum n_i} = \frac{0.4 \cdot 20 + 0.5 \cdot 30 + 0.3 \cdot 40 + 0.2 \cdot 10}{20 + 30 + 40 + 10} = 0.37 \text{ yoki } 37\text{foiz.}$$

Ayollar salmog'ining o'rtacha xatosi

$$\mu_P = \sqrt{\frac{\overline{\omega(1-\omega)}}{n}} = \sqrt{\frac{0.37(1-0.37)}{500}} \approx 0.0215 \text{ yoki } 2,15\text{foiz.}$$

9.3-jadval

Univermag omboridagi 100 partiya tovar sifatini tekshirish natijalari

Tovarlar partiya-sining tartib soni	1-sort tovarlarning salmog'i	Brak tovarlarning salmog'i
7	0,90	0,02
35	0,85	0,03
51	0,95	-
79	0,93	0,01
87	0,87	0,04

4-misol. Univermag omboriga bir xil tovarlardan 100 partiya qabul qilindi. Tovarlarining sifatini aniqlash uchun mexanik tanlash usuli bilan ularning 5 partiyasi ajratib olindi. Tanlab olingan tovar partiyalarini tekshirish natijalari quyidagicha xarakterlanadi:

Berilgan ma'lumotlarga asoslanib:

1). 0,990 ehtimol bilan 1-sort tovarlarning salmog'i uchun ishonch oralig'i aniqlansin;

2). 0,997 ehtimol bilan yaroqsiz tovarlarning salmog‘i uchun ishonch oralig‘i aniqlansin.

Yechish. 1. 1-sort tovarlar salmog‘ining o‘rtachasi

$$\bar{\omega} = \frac{\sum \omega_i}{S} = \frac{0,90 + 0,85 + 0,95 + 0,93 + 0,87}{5} = 0,90 \text{ yoki } 90\text{foiz.}$$

Partiyalararo (syeriyalararo) dispyersiya

$$\sigma_{\omega}^2 = \frac{(0,90 - 0,90)^2 + (0,85 - 0,90)^2 + (0,95 - 0,90)^2 + (0,93 - 0,90)^2 + (0,87 - 0,90)^2}{5} =$$

$$= \frac{0,0068}{5} = 0,00136.$$

1-sort tovarlar salmog‘ining o‘rtacha xatosi

$$\mu_p = \sqrt{\frac{\sigma_{\omega}^2}{S} \left(1 - \frac{s-1}{S-1}\right)} = \sqrt{\frac{0,00136}{100} \left(1 - \frac{5-1}{100-1}\right)} \approx 0,016 \text{ yoki } 1,6 \text{ foiz.}$$

$P(t) = 0,990$ da $t = 2,58$ bo‘lib, xatoning chegarasi

$$\Delta_r = 2,58 \cdot 0,0036 = 0,0403 \text{ yoki } 4,03\text{foiz.}$$

1-sort tovarlar salmog‘i uchun ishonch oralig‘i

$$0,90 - 0,0403 \leq r \leq 0,90 + 0,0403$$

bundan

$$0,8597 \leq r \leq 0,9403$$

yoki

$$85,97\text{foiz} \leq r \leq 94,03\text{foiz.}$$

Demak, 0,990 ehtimol bilan aytish mumkinki, 1-sort tovarlarning salmog‘i 85,97 foizdan kam va 94,03 foizdan ortiq emas ekan.

Yaroqsiz tovarlarning salmog‘i uchun ishonch oralig‘i quyidagicha aniqlanadi:

$$\bar{\omega} = \frac{\sum \omega_j}{S} = \frac{0,02 + 0,03 + 0,01 + 0,04 + 0,00}{5} = 0,02 \text{ yoki } 2\%.$$

$$\sigma_{\omega}^2 = \frac{(0,02 - 0,02)^2 + (0,03 - 0,02)^2 + (0 - 0,02)^2 + (0,01 - 0,02)^2 + (0,04 - 0,02)^2}{5} =$$

$$= \frac{0,0010}{5} = 0,0002.$$

$$\mu_m = \sqrt{\frac{0,0002}{5} \left(1 - \frac{5-1}{100-1}\right)} \approx 0,006$$

$P(t) = 0,997$ da, $t = 3$ bo‘lib,

$$\Delta_m = 3 \cdot 0,006 = 0,018 \text{ yoki } 1,8\%.$$

U holda

$$0,02 - 0,018 \leq r \leq 0,02 + 0,018,$$

bundan

$$0,002 \leq r \leq 0,038$$

yoki

$$0,2 \text{ foiz} \leq r \leq 3,8 \text{ foiz.}$$

Shunday qilib, brak tovarlarning salmog'i 0,2 va 3,8 foiz oralig'ida ekan.

9.4 Tanlanmaning zaruriy miqdorini aniqlash

Tanlanma o'rtacha xatosining chegaraviy xatosi formulasiga (Δ_x) asoslanib, tasodifiy tanlash usuli uchun tanlanmaning zaruriy miqdori quyidagicha aniqlanadi:

Ma'lumki, tanlash takrorlanuvchi sxemada bajarilganda,

$$\Delta_x \geq t \sqrt{\frac{\sigma^2}{n}},$$

bundan

$$n \geq \frac{t^2 \sigma^2}{\Delta_x^2}$$

Bu tengsizlikdan ko'rinadiki, tanlanmaning miqdori kamida

$$n = \frac{t^2 \sigma^2}{\Delta_x^2} \quad (9.11)$$

bo'lishi kerak.

Tanlash takrorlanmaydigan sxemada bajariladigan bo'lsa,

$$n = \frac{t^2 \sigma^2 N}{\Delta_x^2 N + t^2 \sigma^2} \quad (9.12)$$

Ishonch koeffitsienti (t) ehtimolga ko'ra jadvaldan topiladi. Ammo belgining tanlanma dispyersiyasi noma'lum bo'lib, uni hisoblash uchun ma'lumotlar yo'q bo'lsa, dispyersiya, taqriban oldin o'tkazilgan xuddi shunga o'xshash tekshirishlarning natijalriga yoki sinovlar o'tkazish yo'li bilan chamalab aniqlanadi.

Misol. $N = 10000$, $R(t) = 0,997$ ($t = 3$), $\sigma^2 = 80$ va $\Delta_x = 2$ bo'lganda tanlash sxemasiga qarab,

$$n = \frac{t^2 \sigma^2}{\Delta_x^2} = \frac{3^2 \cdot 80}{2^2} = 180$$

yoki

$$n = \frac{t^2 \sigma^2 N}{\Delta_x^2 N + t^2 \sigma^2} = \frac{3^2 \cdot 80 \cdot 10000}{2^2 \cdot 10000 + 3^2 \cdot 80} = 177.$$

Demak, 0,997 ehtimol bilan tanlanma o'rtachaning xatosi 2 dan oshmasligi uchun yakka tartibda tasodifiy tanlash usuli bilan kamida 180 ta (takrorlanuvchi shaklda) yoki 177 ta (takrorlanmaydigan shaklda) birliklar olinishi kerak.

2. Tanlama salmoqning chegaraviy xatosi formulasiga (Δ_w) asoslanib, yakka tartibda tasodifiy tanlash usuli uchun tanlanmaning zaruriy miqdori quyidagicha aniqlanadi:

$$n = \frac{t^2 \omega(1-\omega)}{\Delta_w^2} \quad (\text{takrorlanuvchi}) \quad (9.13)$$

va

$$n = \frac{t^2 \omega(1-\omega)N}{\Delta_w^2 N + t^2 \omega(1-\omega)} \quad (\text{takrorlanmaydigan}) \quad (9.14)$$

Misol. $N = 10000$, $P(t) = 0.954$ ($t = 2$), $\omega = 0.5$ va $\Delta_R = 0,08$ bo'lganda tanlash shakliga qarab,

$$n = \frac{t^2 \omega(1-\omega)}{\Delta_w^2} = \frac{2^2 \cdot 0,5(1-0,5)}{0,08^2} = 157$$

yoki

$$n = \frac{t^2 \omega(1-\omega)N}{\Delta_w^2 N + t^2 \omega(1-\omega)} = \frac{2^2 \cdot 0,5(1-0,5) \cdot 10000}{0,08^2 \cdot 10000 + 2^2 \cdot 0,5(1-0,5)} = 154.$$

Boshqa tanlash usullari uchun tanlanmaning zaruriy miqdori xuddi yuqoridagiga o'xshash tartibda aniqlanadi.

9.5. Tanlanma kuzatish natijalarini bosh to'plamga tarqatish usullari.

Tanlanma kuzatish ma'lumotlari bosh to'plamga quyidagi ikki usul orqali tarqatiladi.

1. Ishonchli bosh to'plamning sonlarini aniqlash usuli. Faraz qilaylik, tanlanma kuzatish o'tkazilib biror belgining o'rtacha miqdori (\bar{x}) va salmog'i (R) uchun ishonch oraliqlari aniqlangan:

$$\bar{x} - \Delta_x \leq \tilde{x} \leq \bar{x} + \Delta_x$$

va

$$\omega - \Delta_w \leq p \leq \omega + \Delta_w.$$

Tengsizliklar bosh to'plam miqdoriga (N) ko'paytirilsa, belgi qiymatlarining (x) yig'indisi ($\bar{x}N$) va o'rganilayotgan belgiga ega bo'lgan birliklarning miqdori (PN) uchun ishonch oraliqlari

$$\bar{x}N - \Delta_x N \leq \tilde{x}N \leq \bar{x}N + \Delta_x N$$

va

$$\omega N - \Delta_w N \leq pN \leq \omega N + \Delta_w N$$

hosil bo'ladi.

Bu miqdorlarning xatolari $P(t)$ ehtimol bilan mos ravishda $\Delta_x N$ va $\Delta_w N$ dan oshmaydi.

Misol. 1-masalada ishchilarning o'rtacha oylik ish haqi uchun ishonch oralig'i $149,71 \text{ ming so'm} \leq \bar{x} \leq 152,29 \text{ ming so'm}$ aniqlangan edi. Agar tengsizlik bosh to'plam miqdoriga ($N \approx 20000$) ko'paytirilsa, u holda oylik ish haqi fondi ($\bar{x}N$) uchun ishonch oralig'i

$$2994200 \text{ ming so'm} \leq \bar{x}N \leq 3045800 \text{ ming so'm}$$

hosil bo‘ladi. Oylik fondining xatosi $r(t) = 0,945$ ehtimol bilan
 $\Delta_x N = 1,29 \cdot 20000 = 25800$ ming so‘mdan oshmaydi.

Shu masalada 140 ming so‘m va undan yuqori oylik maosh oluvchi ishchilarning salmog‘i uchun ham ishonch oralig‘i

$$0,6565 \leq R \leq 0,7435$$

aniqlangan edi. Bundan 140 ming so‘m va undan yuqori oylik maosh oluvchi ishchilarning soni (RN) uchun ishonch oralig‘ini

$$13130 \leq RN \leq 14870 \text{ kishi}$$

hosil qilish mumkin.

Bu yyyerda yo‘l qo‘yilgan xato $P(t) = 0,997$ ehtimol bilan

$$\Delta_w N = 0,0435 \cdot 20000 = 870 \text{ kishidan oshmaydi.}$$

2. Koeffitsientlar usuli. Ba‘zi hollarda yoppasiga kuzatish ma‘lumotlari tanlanma usuli bilan tekshirib ko‘riladi va unga tegishli o‘zgartirishlar kiritiladi.

Masalan, tuman aholisidagi qoramollarning soni ho‘jalik daftariga asosan N ta bo‘lsin. Buni tekshirib ko‘rish uchun tumanning ayrim joylarida nazorat tekshirishlar o‘tkaziladi. Nazorat tekshirishlar ko‘rsatadiki, bu joylarda aholidagi qoramollarning soni ho‘jalik daftarlari bo‘yicha n ta bo‘lib, haqiqatda n' ta ekan. U holda tuman aholisidagi qoramollarning umumiy soni ushbu $k = n' / n$ koeffitsientga binoan tuzatiladi, ya'ni:

$$N' = kN = \frac{n'}{n} N.$$

Misol uchun tekshirish o‘tkazilayotgan tuman aholisidagi sigirlarning soni ho‘jalik daftarlari bo‘yicha $N = 8000$ ta bo‘lib, nazorat tekshirishlar natijasida aniqlanadiki, $n = 400$, $n' = 402$. U holda tuzatish koeffitsienti $k = 402 : 400 = 1,005$; sigirlar soni:

$$N' = kN = 1,005 \cdot 8000 = 8040 \text{ bosh bo‘ladi.}$$

Demak, tuman aholisidagi sigirlarning soni ho‘jalik daftarlaridagiga nisbatan haqiqatda 40 boshga ko‘p.

9.6. Gipotezalarni statistik tekshirish asoslari

Gipoteza tushunchasining lug‘aviy mazmuni shundan iboratki, u grekcha hupotesig - asos, faraz so‘zidan olingan bo‘lib, biror hodisa haqida oldindan bildiriladigan, tajribada tekshirish va nazariy asoslanish talab qiluvchi ilmiy taxmini anglatadi.

Statistik gipoteza tanlanma ma'lumotlari aso-sida tekshirish mumkin bo'lgan bosh to'plam xossasi haqida oldindan aytilgan ilmiy taxmindir.

Statistik gipoteza deb tanlanma ma'lumotlariga asoslanib tekshirish mumkin bo'lgan bosh to'plam xossasi haqidagi taxminga aytiladi. U lotincha N harfi bilan odatda belgilanadi. Masalan, bosh to'plam o'rtacha ko'rsatkichi biror miqdorga teng $H: \tilde{x} = \alpha$ yoki undan katta $H: \tilde{x} > \alpha$ yoki undan kichik $H: \tilde{x} < \alpha$ yoki teng

emas $H: \tilde{x} \neq \alpha$ deb faraz qilish mumkin.

Bosh to'plamning miqdoriy belgilari (parametrlari) haqidagi statistik taxminlar parametrik gipotezalar, uning taqsimotlari haqidagi farazlar noparametrik gipotezalar deb yuritiladi. Tanlanma ma'lumotlariga asoslanib bosh to'plam xossalari haqidagi statistik xulosa chiqarishda ko'pincha nol - gipoteza ishlatiladi.

Nol-gipoteza - ikkita to'plam taqqoslanadigan belgilariga qarab bir biridan farq qilmaydi deb aytilgan taxmindir: $H_0: \tilde{x}_1 = \tilde{x}_2$.

Bir yoki bir nechta belgilariga qarab taqqoslanayotgan ikkita to'plam bir biridan tafovut qilmaydi deb bildirilgan taxmin nol-gipoteza deb ataladi. Shu bilan birga faraz qilinadiki, solishtirilayotgan miqdorlar aslida birday bo'lib, bir biridan farq qilmaydi, ammo tajribada tanlanma tekshirish natijasida olingan

qiymatlari o'rtasidagi tafovut tasodifiy xaraktyerga ega. Masalan, $H_0: \tilde{x}_1 = \tilde{x}_2$.

Demak, nol-gipoteza zaminida to'plamlar o'rtasida muntazam farqlar bo'lishi yoki bir belgi ikkinchisiga muntazam ta'sir etishi uchun obtektiv sabablar yo'q degan mulohaza yotadi.

Muqobil gipoteza - bu taqqoslanayotgan ikkita to'plam ko'rsatkichlari orasida muhim farq mavjud deb aytilgan taxmin. $H_1: \tilde{x}_1 \neq \tilde{x}_2$.

Nol-gipoteza mantiqqa zid xususiyatga ega. Uning ajoyib jihati shundaki, u o'z mohiyatiga butunlay qarama-qarshi fikrni - muqobil gipotezani tekshirish uchun xizmat qiladi.

Nol-gipoteza haqqoniy bo'lishi mumkin bo'lgan taqdirda ham tanlanma bo'yicha olingan natija ehtimoli kichik bo'lsa, u tasodifiyat girdobidan chiqmasa, muayyan nol-gipoteza inkor qilinib, muqobil gipoteza N_1 qabul qilinadi, ya'ni $H_1: \tilde{x}_1 \neq \tilde{x}_2$ deb hisoblanadi.

Nol-gipoteza inkor qilinishiga olib keladigan tanlanma bo'yicha aniqlangan natija bo'lishi mumkin emasligi yoki kam ehtimolligini belgilovchi chegara mohiyatligi odatda $\alpha = 0,05$, ya'ni 5foiz yoki 0,01 yoki 0,001 deb hisoblanadi. Agarda «uch sigma» qoidasiga binoan ish tutilsa, xato ehtimoliy muhimlik darajasi $\alpha = 0,0027$ teng bo'lishi kerak. Ammo mazkur daraja uchun mezon qiymatlari kamdan-kam aniqlanadi: odatda ular 0,05; 0,01; 0,001 xato ehtimolliklari uchun hisoblanib, statistik - matematik jadvallarda keltiriladi.

9.7. Taqsimot qonuni haqidagi gipotezani baholash

Normal taqsimot qonuni quyidagi taqsimlanish zichligi funksiyasi deb yuritiluvchi formula bilan ifodalanadi:

$$\varphi(x) = \frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{(x-\bar{x})^2}{2\sigma^2}}$$

Demak, normal taqsimot egri chizig‘i arifmetik o‘rtacha va dispersiyaga bog‘liqdir. Tanlanma asosida tuzilgan haqiqiy taqsimotning ushbu normal taqsimot qonuniga muvofiqligini aniqlash uchun bu haqda gipoteza bildiriladi va u K.Pirson X^2 (xi kvadrat) mezoni yordamida tekshiriladi.

Kuzatilgan taqsimot normal taqsimot qonuniga bo‘ysunishini belgilash uchun haqiqiy taqsimot birlik (variant)lari sonini ularning nazariy soni bilan taqqoslash kerak.

Bu gipotezani tekshirish uchun haqiqiy taqsimot takrorlanishlar sonini normal taqsimot nazariy takrorlanishlar soni bilan solishtirish kerak. Buning uchun haqiqiy ma’lumotlar asosida normal taqsimlanish uchun nazariy takrorlanishlar sonini aniqlash kerak, ya’ni

$$\hat{f} = \frac{ni}{\sigma\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{t^2}{2}} = \frac{ni}{\sigma} \varphi(t) \quad (9.15)$$

bu yyyerda: n - tanlanma hajmi;

i - qator oraliq kengligi ($i_{\bar{a}\bar{d}} = \bar{\sigma}_{\max} - x_{\min}$);

$t = \frac{x - \bar{x}}{\sigma}$ haqiqiy qatorda belgining normalashtirilgan tafovutlari;

π - o‘zgarmas son ($\pi = 3,1415\dots$; (aylanma uzunligining diametriga nisbati);

e - natural logarifm asosi, o‘zgarmas son ($e = 2,71828\dots$);

σ - kvadratik o‘rtacha tafovut, $\sigma = \sqrt{\frac{\sum (x - \bar{x})^2}{n}}$

$\varphi(t) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{t^2}{2}}$ - qiymatlari maxsus jadvalda beriladi.

Yuqorida qayd qilingandek xi kvadrat mezoni yordamida haqiqiy taqsimot normal taqsimotga muvofiqligi to‘g‘risidagi gipoteza tekshiriladi.

$$\chi_{xak}^2 = \sum_{i=1}^k \frac{(f_i - \hat{f}_i)^2}{\hat{f}_i}; \quad (9.16)$$

Bu yyyerda: k - taqsimot guruhleri (variantalar) soni;

f_i -i guruh birliklarinng haqiqiy soni;

\hat{f}_i -ularning nazariy soni.

Haqiqiy taqsimot normal taqsimotga mos kelishi haqidagi gipoteza X^2 (xi kvadrat) mezon yordamida tekshiriladi.

x^2 - ning qiymatlari noldan cheksizgacha o'sishi mumkin. Shunga mos ravishda uning ehtimoli 1 dan 0 gacha kamayadi. Agarda $x^2 = 0$ bo'lsa, u vaqtda ya'ni $f_{\text{ta'lim}} = \hat{f}$ guruhning haqiqiy birliklar soni normal taqsimot nazariy soniga teng bo'ladi.

Bu yyyerda shuni ham esda tutish kerakki gipotezani xi kvadrat yordamida tekshirilayotganda yerkin darajalar soni hisobga olinadi.

Yerkin darajalar soni to'plam ko'rsatkichlarini topishda qatnashadigan hech qanday bog'lovchi shartlarga ega bo'lmagan yerkin miqdorlar sonidir.

Yerkin darajalar soni to'plam parametrini topishda qatnashadigan miqdorlarning umumiy sonidan shu miqdorlarni bog'lovchi shartlar sonini ayirilganiga teng. Masalan, dispyersiya bitta shart (ya'ni $\sum_{i=1}^n f_i(x_i - \bar{x}) = 0$ bilan bog'langan n - ta ayirma

bo'yicha hisoblangani uchun uning yerkin darajalar soni $v = n-1$ bo'ladi, o'rtacha miqdorlar hech qanday shart bilan bog'lanmagan n - ta varianta bo'yicha hisoblanadi, shuning uchun o'rtacha miqdor ozodlik darajasi $v = n$ bo'ladi.

Normal taqsimot qonuni uchta (tanlanma hajmi - n, tanlanma o'rtacha miqdor - \bar{x} va uning kvadratik tafovuti - σ) parametr bilan xarakterlanadi (ularning o'zaro bog'lanishi bu qonun uchun uchta shart hisoblanadi). Shuning uchun normal taqsimot qonunining yerkin darajalar soni $v = n - 3$ bo'ladi yoki n birliklar k - ta guruhlariga bo'lingani uchun

$$v = k - 3 \quad (9.17)$$

Bu jadvaldagi X^2 ning qiymatlari chegaraviy qiymatlar bo'lib, bu qiymatlargacha bo'lgan x^2 mezonning barcha hisoblab topilgan qiymatlari aniq ehtimollar bilan tasodifiy tafovutlar doirasida bo'ladi, ya'ni qabul qilingan nol-gipotezaga shubha qilish uchun hech qanday asos bo'lmaydi. x^2 ning jadval qiymatlaridan katta bo'lgan qiymatlari gipotezaning o'rinsizligini ko'rsatadi, ya'ni nol-gipotezani rad etishga majbur qiladi.

Kuzatilgan taqsimotni normal taqsimot qonuniga muvofiqligi haqidagi gipotezani λ lamda mezon yordamida ham tekshirish mumkin.

Haqiqiy taqsimot birliklari soni bilan uning nazariy sonlari orasidagi farqlarni A.N.Kolmogorov va N.V.Smirnov tomonidan taklif etilgan λ (lamda) noparametrik mezon yordamida ham baholash mumkin. Bu mezon haqiqiy

taqsimot jamlama birliklar soni bilan ularning nazariy jamlama soni orasidagi eng katta farqni kvadrat ildiz ostidagi umumiy to'plam soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

$$\lambda = \frac{(f'_i - \hat{f}_i)_{\max}}{\sqrt{N}} = \frac{d_{\max}}{\sqrt{N}} \quad (9.18)$$

X^2 mezonidan farqli o'laroq λ -mezon \bar{x} va σ larni hisoblashga muhtoj emas, natijalarni baholash uchun esa maxsus jadval talab qilmaydi. Lamda mezonining kritik (standart) qiymatlari tegishli uchta ishonchli ehtimol bo'sag'alariga belgilangan bo'lib,

Haqiqiy taqsimotni nazariy taqsimotga mosligini Romanovskiy S-mezone va Yastremskiy L-mezone yordamida ham baholash mumkin.

lamda mezonining kritik (chegaraviy) qiymatlari $R_1=0,95$ da $\lambda_{nazar}=1,36$, $R_2=0,99$ da $\lambda_{nazar}=1,63$ va $R_3=0,999$ da $\lambda_{nazar}=1,95$ teng¹⁴.

Haqiqiy va nazariy taqsimotlarni Romanovskiy mezone yordamida ham baholash mumkin. U quyidagicha ifodalanadi:

$$C = \frac{x^2 - \nu}{\sqrt{2\nu}} \quad (9.19)$$

Bu yyyerda x^2 - K.Pirson mezone;
 ν - yerkin darajalar soni.

$S < 3$ bo'lsa, solishtirilayotgan miqdorlar orasidagi farq tasodifiy hisoblanadi, demak, haqiqiy taqsimot normal taqsimlanishga ega, aniqrog'i, undan deyarlik farq qilmaydi. Agarda taqsimot qatori muqobil belgi asosida tuzilgan bo'lsa, uning normal taqsimot qonuniga mosligi Yastremskiy L-mezone yordamida baholanadi:

$$L = \frac{\sum \frac{(f_i - \hat{f}_i)^2}{npq} - k}{\sqrt{2k + 4Q}} \quad (9.20)$$

Bu yyyerda n - to'plam soni ($n = \sum f_i$);

f_i, \hat{f}_i - ayrim guruhlardagi birliklarning haqiqiy va nazariy soni;

k - guruh variantalar soni;

Q - guruhlar soni 8-20 bo'lganda $Q = 0,6$.

Agarda $L < 3$ bo'lsa, haqiqiy taqsimot nazariy (normal) taqsimotga mos keladi deb hisoblanadi.

9.8. O'rtacha miqdorlar haqidagi gipotezalarni tekshirish

O'rtacha miqdorlar haqi-dagi gipotezalar t-mezone yordamida tekshiriladi.

Agarda sinalayotgan gipoteza biror miqdorga teng bo'lsa, ya'ni $H_0: \bar{x} = a$, u holda t-mezone haqiqiy qiymati baholanayotgan farqni $(x - a)$ tanlanma

o'rtachaning standart (kvadratik o'rtacha) xatosiga bo'lish yo'li bilan topiladi:

$$t = \frac{\bar{x} - a}{\sigma_{\bar{x}}} \quad (9.21)$$

¹⁴ λ -mezone chegaraviy qiymati $\lambda = \sqrt{\frac{1}{2} \ln \frac{2}{P}}$. ifoda or=ali aniqlanadi. Bu yerda R-tegishli

muhimlik darajasi $R=\alpha$; Masalan, agarda $\alpha=R=0,05$ bo'lsa, $\lambda = \sqrt{\frac{1}{2} \ln \frac{2}{0.05}} = 1.36$.

Bu yyyerda: katta tanlanmada $\sigma_x^- = \sqrt{\frac{\sigma^2}{n}}$

kichik tanlanmada $\sigma_x^- = \sqrt{\frac{\sigma^2}{n-1}}$

Agarda $t_{haq} > t_{kritik}$ bo'lsa, nol-gipoteza N_0 rad qilinadi, agarda $t_{haq} < t_{kritik}$ bo'lsa, u N_0 inkor etilmaydi.

Masalan, paxta maydonini paykalma-paykal suv tarab sug'orilayotganda bir kunlik norma 5 ga bo'lgan, haqiqatda suvchilar uni bajargan. Yangi sug'orish usuli qo'llana boshlagani uchun bu normani qayta ko'rib chiqish kerakmi degan muammo tug'ilgan. Shu maqsadda yangi usulni qo'llayotgan 10 ta suvchi ustidan kuzatish o'tkazilib, o'rtacha bir kunda bir suvchi 6,2 ga g'o'zani sug'organi kvadratik o'rtacha tafovut 1,2 ga bilan aniqlangan. Demak sinalayotgan o'rtacha $\bar{x} = 5$ ga, haqiqiy o'rtacha $\bar{x}_1 = 6.2$ $\sigma = 1.2$.

Sug'orish normasini qayta ko'rmaslik haqida nol-gipoteza bildiramiz: $H_0: \bar{x} = 5$ ga. Bu gipotezani 5 foizli muhimlik darajasida tekshiramiz. t-mezon kritik qiymati Student taqsimot jadvali bo'yicha ishonchli ehtimol 0,95(1- 0,05) va yerkin darajalar soni $v = 10 - 1 = 9$ uchun aniqlanadi. Bu qiymat $t_{jadv} = 2,26$, t - mezonning haqiqiy qiymatini (9.25) formula yordamida hisoblaymiz.

$$t_{haq} = \frac{(6,2 - 5,0)\sqrt{9}}{1,2} = \frac{1,2 * 3}{1,2} = 3$$

$t_{haq} > t_{jadv}$ bo'lgani uchun nol-gipoteza N_0 rad qilinadi. Demak, yangi sug'orish usuli uchun normani qayta ko'rib chiqish mumkin.

Tajriba-eksperimental ishlarda asosiy maqsad nazorat va tajriba qilinadigan obyektlarda belgining arifmetik o'rtacha darajalari orasida muhim farq bor yoki yo'qligini aniqlashdan iborat bo'ladi. Buning uchun tajriba va nazorat obyektlarida o'rtacha ko'rsatkichlar orasidagi farq uchun uning standart xatosi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\sigma_{(\bar{x}_{haq} - \bar{x}_{nazorat})} = \sqrt{\sigma_{\bar{\theta}_{haq}}^2 + \sigma_{\bar{x}_{nazorat}}^2} \quad (9.22)$$

Bu yyyerda: $\sigma_{\bar{\theta}_{haq}}^2$ - tajriba obyektlarida o'rtacha ko'rsatkichning standart xatosi

$\sigma_{\bar{x}_{haq}} = \sqrt{\frac{\sigma_{tan}^2}{n_{tan} - 1}}$; $\sigma_{\bar{x}_{nazorat}}^2$ - nazorat obyektlarida o'rtacha ko'rsatkichning standart

xatosi $\sigma_{\bar{x}_{nazorat}} = \sqrt{\frac{\sigma_{nazorat}^2}{n_{nazorat} - 1}}$.

(9.22) formula tanlanma to'plamlar o'zaro bog'liq bo'lmaganda, ya'ni ular bir bosh to'plamdan olinganda qo'llanadi.

Tajriba va nazorat obyektlarining o'rtachalari orasidagi farqning muhimligini baholash uchun t-mezonning haqiqiy qiymati quyidagi ifodaga ega.

$$t_{haq} = \frac{\bar{x}_{haq} - \bar{\tilde{o}}_{nazorat}}{\sigma_{(\bar{\tilde{o}}_{haq} - \bar{\tilde{o}}_{nazorat})}} \quad (9.23)$$

Bu mezonning kritik qiymati Styudent taqsimot jadvalidan tegishli ishonchli ehtimol va ozodlik darajalari soni bilan belgilanadi. Qo‘limizda mazkur jadval bo‘lmasa uch sigma qoidasidan foydalanib, $t_{jadv} = 3$ deb qabul qilinadi.

Misol: ultrabinafsha nurlar bilan nurlantirilgan hayvonlar bir oy mobaynida $6,8 \pm 0,4$ kg semirgan, nurlantirilmagan hayvonlar (nazorat va tajriba guruhleri hajmi bir xilda) o‘sha vaqtning o‘zida $5,2 \pm 0,3$ kg semirgan. Hayvonlar orasida bog‘lanish yo‘q va ularning boqish sharoiti birday. Nurlantirish ta’siri ostida hayvonlar og‘irligi qanchaga ortadi?

$$\sigma_{(\bar{x}_{haq} - \bar{x}_{nazorat})} = \sqrt{\sigma_{\bar{\tilde{o}}_{haq}}^2 + \sigma_{\bar{\tilde{o}}_{nazorat}}^2} = \sqrt{0,4^2 + 0,3^2} = \sqrt{0,25} = 0,5 \text{ kg. Bundan } (\bar{x}_{haq} - \bar{x}_{nazorat}) \pm \sigma_{(\bar{x}_{haq} - \bar{x}_{nazorat})} = (6,8 - 5,2) \pm 0,5 = 1,6 \pm 0,5$$

Demak, nurlanish samarasi 0,95 ishonchli ehtimol bilan ($t=1,64$) $1,6 - 1,64 \cdot 0,5 = 0,78$ kg; $1,6 + 1,64 \cdot 0,5 = 2,42$ kg, ya’ni 0,8-2,4 kg orasida yotadi. Ushbu misolimizda o‘rtacha miqdorlar orasidagi farq ma’lum omil (ultrabinafsha nurlar) ta’sirida vujudga kelgani uchun bog‘lanish haqidagi gipoteza sifatida o‘rtachalar tengligi to‘g‘risidagi gipotezani ko‘rib chiqishimiz mumkin. Bu holda nol-gipoteza hayvonlar semirishiga ultrabinafsha nurlar ta’sir etmaydi deb bildiriladi, ya’ni $H_0: \bar{x}_{haq} - \bar{\tilde{o}}_{nazorat} = 0$ Gipotezani tekshirish uchun t-mezonning haqiqiy qiymati uning kritik bilan taqqoslanadi. Agarda $t_{haq} > t_{kritik}$ bo‘lsa, nol-gipoteza rad qilinadi, qaralayotgan omilimiz natijaga (hayvonlar semirishiga) ijobiy ta’sir etadi, deb xulosa yasaladi.

Misolimizda bosh dispyersiyalar noma’lum, ammo ular bir-biriga teng deb hisoblab, masalani yechamiz. t-mezon haqiqiy qiymati quyidagicha ifodalanadi:

$$t_{\hat{\alpha}\hat{\beta}} = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_0}{\sqrt{\frac{\sigma_1^2}{n_1} + \frac{\sigma_0^2}{n_0}}} = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_0}{\sqrt{\sigma_{x_1}^2 + \sigma_{x_0}^2}} \quad (9.24)$$

Bu yyyerda: \bar{x}_1 - tajriba obektlarida olingan o‘rtacha miqdor;

\bar{x}_0 - nazorat obektlaridagi o‘rtacha ko‘rsatkich;

σ_1^2 va σ_0^2 - tajriba va nazorat obektlari uchun dispyersiyalar; ular

$$\sigma_1^2 = \frac{\sum (x_1 - \bar{x}_1)^2}{n_1 - 1} \quad \hat{\hat{}} \quad \sigma_0^2 = \frac{\sum (x_0 - \bar{x}_0)^2}{n_0 - 1} \text{ formulalar yordamida hisoblanadi.}$$

n_1 va n_0 - tajriba va nazorat obektlari soni (misolimizda $n_1 = n_0$). σ_{x_1} - tajriba o‘rtacha ko‘rsatkichining standart xatosi, σ_{x_0} - nazorat to‘plam o‘rtachasining standart xatosi.

Yuqoridagi

misolimizda

$$\bar{x}_1 = 6,8 \text{ kg; } \bar{\tilde{o}}_0 = 5,2 \text{ kg; } \sigma_{x_1} = 0,4; \sigma_{x_0} = 0,3; t_{haq} = \frac{6,8 - 5,2}{\sqrt{0,4^2 + 0,3^2}} = \frac{1,6}{0,5} = 3,2. \text{ Uch sigma}$$

qoidasiga binoan $t_{haq} > t_{kritik}$. Demak, nol-gipoteza rad qilinadi, ultrabinafsha nurlar

bilan hayvonlarni nurlantirish ularning semirishiga ijobiy ta'sir etishi shakshubhasizdir.

9.24-formulada σ_1^2 va σ_0^2 bosh to'plam dispersiyasining tanlanma baholari bo'lgani uchun solishtirilayotgan tanlanmalar hajmi turlicha bo'lsa ($n_1 \neq n_0$) bu ifodani quyidagicha yozish mumkin:

$$t_{\text{haq}} = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_0}{\sqrt{\sigma^2(n_1^{-1} + n_0^{-1})}}$$

Bu yyyerda: \bar{x}_1 va \bar{x}_0 - tanlanma o'rtachalar; σ^2 - umumiy dispersiyaning tanlanma bahosi:

$$\sigma^2 = \frac{\sum (x_{i1} - \bar{x}_1)^2 + \sum (x_{i0} - \bar{x}_0)^2}{n_1 + n_0 - 2}$$
 bo'lgani uchun tanlama o'rtachalar orasidagi farqning

standart xatosi quyidagi ifodaga teng bo'ladi:

$$\sigma_{(\bar{x}_1 - \bar{x}_0)} = \sqrt{\frac{\sum (x_{i1} - \bar{x}_1)^2 + \sum (x_{i0} - \bar{x}_0)^2}{n_1 + n_0 - 2} \left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_0} \right)} \quad (9.25)$$

Masalan, Toshkentdagi Eski Juva va Qo'yliq bozorlarida qo'y go'shti baholarining barqarorligini tekshirish maqsadida 2005 yil avgust oyida tanlanma tekshirish o'tkazilgan. Birinchi bozorda 20 ta sotuvchilar kuzatilib, 1 kg go'sht o'rtacha bahosi $\bar{x}_1 = 1500$ so'm, kvadratik o'rtacha tafovut $\sigma_1 = 300$ so'm bilan aniqlangan. 2-nchi bozorda 16 ta sotuvchilar kuzatilib, o'rtacha baho $\bar{x}_2 = 1350$ so'm, kvadratik o'rtacha tafovut $\sigma_2 = 243$ so'm topilgan.

$$H_0 : \bar{x}_1 = \bar{x}_2 \quad H_1 : \bar{x}_1 \neq \bar{x}_2$$

$$t_{\text{haq}} = \frac{1500 - 1350}{\sqrt{\frac{300^2 \cdot 20 + 243^2 \cdot 16}{20 + 16 - 2} \left(\frac{1}{20} + \frac{1}{16} \right)}} = \frac{150}{95,3} = 1,57$$

Muhimlik darajasi $\alpha = 0,05$ va yerkin darajalar soni $(20+16-2)=34$ bilan t-mezon kritik qiymati (Styudent taqsimot jadvali asosida) $t_{\text{kritik}}=2,03$. Demak, $t_{\text{haq}} < t_{\text{kritik}}$ bo'lgani uchun nol-gipoteza qabul qilinadi va bozorlarda qo'y go'shti baholari tasodifan tafovutlanadi, ya'ni ular barqarordir.

9.9. Dispersion tahlil

Dispersion tahlil - o'rganilayotgan omillar ta'siri ostida yuzaga chiqqan belgi o'zgaruvchanligini noma'lum sa-bablarga ko'ra kuzatila-yotgan o'zgaruvchanlik bilan taqqoslab, omillar rolini baholash usulidir.

Bizni qiziqtiruvchi ko'rsatkich yoki jarayonga ta'sir etuvchi omillarning har birining ta'sir ulushini aniqlash yoki ularning barchasini birgalikda ta'sirini belgilash - dispersion tahlil vazifasi hisoblanadi.

Bu tahlil jarayonida belgining hisobga olingan va olinmagan xilma-xil omil va

kuchlar ta'siridan kelib chiqadigan umumiy dispyertsiyasi (o'zgaruvchanligini), ayrim omillarning xususiy dispyertsiyasi ya'ni o'rganilayotgan omillar ta'siri ostida yuzaga kelgan o'zgaruvchanlik va qoldiq dispyertsiya, ya'ni noma'lum sabablarga ko'ra ro'y berayotgan o'zgaruvchanlik haqida axborotlar hosil bo'ladi.

$$\text{Ya'ni } S^2 = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m (x_{ij} - \bar{x})^2; \quad (9.26)$$

$$S_{\varphi}^2 = n \sum_{j=1}^m (\bar{x}_{\varphi_j} - \bar{x})^2; \quad (9.27)$$

$$S_e^2 = S^2 - S_{\varphi}^2 = \sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^n (x_j - \bar{x}_{\varphi})_i^2 \quad (9.28)$$

Topilgan yig'indilar asosida umumiy σ , omillar σ_{φ}^2 va qoldiq δ^2 dispyersiyalar quyidagi formulalar yordamida hisoblanadi:

$$\sigma^2 = \frac{S^2}{N-1} = \frac{S^2}{nm-1}; \quad \sigma_{\varphi}^2 = \frac{S_{\varphi}^2}{m-1}; \quad \delta^2 = \frac{S_e^2}{n(m-1)} \quad (9.29)$$

Bu formulalarning maxrajida dispyersiyalarning yerkin darajalar soni olingan bo'lib, ularni e'tiborga olish dispyersiyalarni taqqoslab tahlil qilishda g'oyat muhim rol o'ynaydi.

Omil dispyertsiya bilan qoldiq dispyertsiya orasidagi farqning xarakteri haqidagi gipoteza F-Fishyer mezoni yordamida tekshiriladi. $F_{\text{haq}} > F_{\text{kritik}}$ bo'lsa, bu farq muhim deb topilib, belgiga omil shak-shubhasiz ta'sir etadi degan xulosaga kelinadi.

Agar X ning kuzatilgan qiymatlarini normal taqsimlangan biror bosh to'plamdan olingan tasodifiy tanlanma deb hisoblash mumkin bo'lsa, u holda σ_{φ}^2 va δ^2 dispyersiyalarni Fishyer F-mezoni bilan taqqoslash mumkin.

F - mezonning haqiqiy kuzatish ma'lumotlari asosida hisoblab topilgan qiymati dispyersiyalarning tegishli yerkin darajalar

sonlari bilan qabul qilingan muhimlik darajasida uning kritik qiymati bilan taqqoslanadi. Katta va kichik dispyersiyalarning turli yerkin darajalar sonlari va 0,01, 0,05 va 0,10 muhimlik darajalari uchun F - mezon kritik qiymatlari maxsus «Fishyer F kriteriyning qiymati» degan jadvalda keltiriladi.

Agar qabul qilingan muhimlik darajasida F - mezonning hisoblab topilgan haqiqiy qiymati jadval qiymatidan katta bo'lsa, ya'ni $F_{\text{haq}} > F_{\text{jadval}}$, u vaqtda taqqoslanayotgan omillar dispyertsiyasi va qoldiq dispyertsiya orasidagi farq muhim hisoblanadi, nol-gipoteza esa rad etiladi. Agar $F_{\text{haq}} < F_{\text{jadval}}$ bo'lsa, ular orasidagi farq tasodifiy deb topiladi va nol-gipoteza tasdiqlanadi.

Dispersion tahlil yo'li bilan ikki va undan ortiq omillarning natijalarga ta'sirini ham baholash mumkin. Buning asosi bo'lib ikkita va undan ortiq belgilarga qarab tuzilgan kombinatsion guruhlash xizmat qiladi. Masalan, ikki omilli dispersion tahlil qilish uchun umumiy variatsiya 4 ta tarkibiy qismlarga ajratiladi:

$$\begin{aligned} \sum_{j=1}^m \sum_{k=1}^p \sum_{i=1}^{n_{jk}} (x_{ijk} - \bar{x}) &= \sum_{j=1}^m (\bar{x}_j - \bar{x})^2 n_j + \sum_{k=1}^p (\bar{x}_k - \bar{x})^2 n_k + \\ &+ \sum_{j=1}^m \sum_{k=1}^p (\bar{x}_{jk} - \bar{x}_j - \bar{x}_k - \bar{x})^2 n_{jk} + \sum_{j=1}^m \sum_{k=1}^p \sum_{i=1}^{n_{jk}} (x_{ijk} - \bar{x}_{jk})^2 \end{aligned} \quad (9.30)$$

Bu yyyerda: i - φ_1 omil - belgi bo'yicha j guruhdagi va φ_2 omil - belgi k - guruhdagi birlik tartib soni; $j = \overline{1, m}$; $k = \overline{1, p}$;

\bar{x}_{jk} - x - natijaviy belgining jk - guruhdagi o'rtacha qiymati; jk - guruh φ_1 omilning j qiymati va φ_2 omilning k - qiymati birikmasi asosida vujudga keladi;

\bar{x}_j - φ_1 omil - belgi bo'yicha tuzilgan j - guruhda x - belgining o'rtacha qiymati;

\bar{x}_k - φ_2 omil - belgi bo'yicha tuzilgan k - guruhda x - belgining o'rtacha qiymati;

\bar{x} - butun tanlanma bo'yicha x - belgining umumiy o'rtacha qiymati;

n_{jk} - φ_1 omilning j - qiymati va φ_2 - omilning k - qiymati birikmasidan hosil bo'lgan guruhdagi birliklar soni;

n_j - φ_1 omil-belgi bo'yicha j - guruhdagi birliklar soni;

n_k - φ_2 omil-belgi bo'yicha k - guruhdagi birliklar soni;

n - birliklarning umumiy soni

$$n = \sum_{j=1}^m n_j = \sum_{k=1}^p n_k = \sum_{j=1}^m \sum_{k=1}^p n_{jk}$$

Har bir farqlar kvadratlarining yig'indisi uchun yerkin darajalar soni quyidagicha topiladi:

$$v_{\varphi_1} = m - 1; \quad v_{\varphi_2} = p - 1; \quad v_{\varphi_1\varphi_2} = (m - 1)(p - 1) = mp - m - p + 1,$$

barcha omillar dispyersiyasi uchun

$$v_{\varphi_1 \text{ haq.}} = v_{\varphi_1} + v_{\varphi_2} + v_{\varphi_1\varphi_2} = mp - 1$$

va umumiy dispyersiya uchun:

$$v_1 = n - 1$$

qoldiq dispyersiya uchun:

$$v_2 = n - mp.$$

Bu yerkin darajalar sonlarini hisobga olib muhimlik darajasini belgilab F - mezonning kritik qiymatlari maxsus jadvaldan belgilanadi. Nol gipotezalar bildirib, ularni rad qilish yoki qilmaslik masalasi $F_{\text{haq}} > F_{\text{jadval}}$ yoki $F_{\text{haq}} < F_{\text{jadval}}$ qarab yechiladi.

F - mezon asosida regressiya tenglamasining shakli, ko'pomilli korrelyatsion tahlilda u yoki bu o'zgaruvchan miqdor (omil belgi)ning statistik muhimligi haqidagi va boshqa masalalar yechiladi.

Asosiy tushuncha va atamalar

Bosh to'plam, tanlanma to'plam yoki tanlanma, reprezentativlik, tasodifiy (siljimgan) reprezentativlik xatosi, muntazam (siljigan) reprezentativlik xatosi, R -

ishonchli ehtimol, α - muhimlik darajasi, tanlanma o'rtacha xatosi, tanlanma salmoq xatosi, ishonch koeffitsientlari, tanlanma ko'rsatkichlar xatosining cheklari (poyonlari), 3σ - Uch sigma qoidasi, asl ma'noda tasodifiy tanlash, takrorlanuvchi tanlash, takrorlanmaydigan tanlash, tipologik tanlash, syeriyalab tanlash, mexanik tanlash, ko'p bosqichli tanlash, fursatli tanlash, kichik tanlanma, tanlanma zaruriy hajmi, tanlanma natijalarini bosh to'plamga tarqatish usullari, statistik gipoteza, nol-gipoteza, muqobil gipoteza, gipotezani tekshirish mezon (statistik mezon), taqsimot qonuni haqidagi gipotezalar, Normal taqsimot gipotezalarni tekshirish mezonlari: X^2 - Xi kvadrat mezon; λ - lamda mezon; S - mezon; L - mezon, o'rtacha miqdorlar haqidagi gipotezalar, parametrik gipotezalar; noparametrik gipotezalar, t - St'yudent mezon, dispersion tahlil, yerkin darajalar soni, F - Fishyer mezon.

Qisqacha xulosalar

Tanlanma tekshirish nazariyasi tahliliy statistikada alohida o'rin egallaydi va turli amaliyot sohalarida keng qo'llanadi. Bozor iqtisodiyoti muhim hodisa va jarayonlarni o'rganishda bu uslubdan foydalanish uchun obtektiv sharoit va zaruriyat yaratadi.

Katta hajmli yoki umuman cheksiz to'plamlar haqida kam mehnat va mablag' sarflab nazariy va amaliy jihatdan qoniqarli axborotlarni olish yo'li - bu tanlanma kuzatishdir. Tanlanma ma'lumotlari asosida :

- bosh to'plam taqsimotlari aniqlanadi;
- ularning xaraktyeri o'rganiladi va turli egri chiziqlar shaklida matematik ifodalanadi;
- bosh to'plamning barqaror ko'rsatkichlari baholanadi;
- ularning ishonchlilik darajasi iloji boricha obtektiv belgilanadi;
- bosh to'plam ko'rsatkichlari haqidagi ilmiy gipotezalar va har xil eksperimental izlanish natijalari tekshiriladi.

Bu masalalarni yechish tartibi, yo'llari va usullari tanlanma tekshirish nazariyasida bayon etiladi.

Tanlanma asl ma'nosi bilan tasodifiy, ma'lum tartibda yo'naltirilgan va aralashma-quralashma bo'lishi mumkin. Tasodifiy tanlash alohida ahamiyatga sazovor bo'lishining sababi shundaki, olinadigan natijalar ehtimoliy muzokaralar shaklida baholanishi mumkin.

Kuzatuvchining shaxsiy hohishi kabi subyektiv holat mavjudligi tanlanma siljish hafv-xatarini tug'diradi va muntazam xatoga olib keladi, shuning uchun oldini olishga intilish lozim.

Har bir holda tanlash usuli va texnikasini qo'llash ayni holat sharoitiga va mablag' hamda resurslar bilan ta'minlanishga bog'liq. Agar tanlash tasodifiy bo'lmasa, u holda undan olinadigan bosh to'plamni baholash natijalarining ishonchliligi ma'lum darajada shaxsiy mulohazalar ta'sirida bo'ladi.

Oddiy tanlash sharoitida hodisaning tanlama bo'yicha olingan nisbiy soni yoki salmog'ini bosh to'plam uchun baholash sifatida qabul qilish mumkin. xuddi shuningdek, o'rtacha va boshqa ko'rsatkichlarning tanlanma qiymatlarini ularning bosh to'plamdagi qiymatlarining baholari sifatida qabul qilish mumkin.

Katta hajmli tanlanmalarda hodisaning absolut soni uchun kvadratik xato

$$\sigma = \sqrt{npq}, \text{ nisbiy soni (hissasi) esa } \mu = \sqrt{\frac{pq}{n}} \text{ va o'rtacha miqdor uchun } \mu_{\bar{x}} = \sqrt{\frac{\sigma^2}{n}}$$

formula orqali aniqlanadi. Bu formulalar normal taqsimlangan bosh to'plam uchun o'rinlidir. Ammo bosh to'plam taqsimlanishi normal holatdan kuchli farq qilsa, bu formulalardan foydalanish bir oz xatarlidir.

Kuzatilgan hodisa soni yoki ko'rsatkich qiymati nazariy kutilayotganidan farqi 3 karra kvadratik xatodan katta bo'lish ehtimoli juda kichikdir. Bunga asosan tanlanma tekshirish natijalariga tayanib bosh to'plam ko'rsatkichlari yotadigan chegarani baholash mumkin:

$$\bar{x} - \Delta_{\bar{x}} \leq \tilde{X} \leq \bar{x} + \Delta_{\bar{x}} \quad \text{ba} \quad w + \Delta_w \leq P \leq w + \Delta_w$$

Bu yyyerda: $\Delta_{\bar{x}} = t\mu$, t - ehtimolli ishonch koeffitsienti.

Kichik hajmli tanlanmalarda ($n < 30$) yuqoridagi kvadratik xato formulalariga tuzatish kiritish lozim. Buning uchun tanlama to'plam hajmi n o'rniga $n - 1$ olish kerak, chunki tanlama dispyersiya bosh dispyersiyadan $n/n-1$ ga farq qiladi.

Ilmiy gipotezalarni tekshirish tanlanma tekshirish nazariyasiga tayanadi va turli mezonlar yordamida bajariladi.

Nazorat va mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Tanlanma kuzatish nima? Boshqa qisman kuzatish turlaridan nimalar bilan farq qiladi?
2. Tanlanma tekshirishlar qanday maqsad va vazifalarni ko'zlaydi?
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qanday hodisa va jarayonlar tanlanma kuzatish yo'li bilan o'rganiladi? Misollar keltiring.
4. Bosh va tanlanma to'plam deganda nimani tushunasiz? Ular qanday umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi?
5. Reprezentativlik xatosi nima? U qayd qilish xatosidan nimalar bilan farq qiladi?
6. Reprezentativlik xatosining qanday turlarini bilasiz? Ular orasidagi farqlarni tushuntirib bering.
7. Qanday tanlash usullari tanlanmaning reprezentativ bo'lishi ta'minlanadi?
8. Asl ma'noda tasodifiy tanlash deganda nimani tushunasiz? U qanday yo'llar bilan amalga oshiriladi?
9. Siz Univyersitet talabalari statistika fanini o'zlashtirish darajasini baholash maqsadida tanlanma kuzatish o'tkazmoqchisiz. Buning uchun talabalarni qanday tartibda tanlab olasiz? Matematika yoki iqtisodiy nazariyani yaxshi biladigan talabalarni ko'proq tanlab olish mumkinmi? Univyersitetga kirish test sinovlarida talabalardan eng yuqori ballar olgan talabalarni-chi?
10. Tanlanmaga tushgan har bir talabani og'zaki so'roq-javob yo'li bilan o'zlashtirish haqidagi ma'lumotlarni to'plash mumkinmi? Bu holda qanday xatolarga yo'l qo'yish mumkin?
11. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yashirin iqtisodiyot bilan shug'ullanuvchilar bo'lishi shak-shubhasizdir. Bu iqtisodiyot miqyosining tanlanma usulda baholab

bo'ladimi? Siz bunday tanlanma kuzatish tashkil etish yo'llari haqida qanday fikrlarni bildira olasiz?

12. Mexanik tanlash nima? Qanday hollarda uning natijalari tasodifiy tanlanmaga mos keladi va qanday hollarda farq qiladi?

13. Tiplarga (guruhlarga) ajratib tanlash deganda nimani tushunasiz? Talabalar bilim darajasini o'rganish maqsadida bu usuldan qanday tartibda foydalanish mumkin yoki butunlay mumkin emasmi?

14. Syeriyalab tanlash deganda nimani tushunasiz? Qanday hollarda bu usuldan foydalanish mumkin?

15. Tanlanma ko'rsatkichning o'rtacha kvadratik xatosi va uning ishonchli chegarasi qanday aniqlanadi?

16. t - ishonch koeffitsientining mohiyati va vazifasi haqida nima deya olasiz?

17. Ishonch ehtimoli va muhimlik darajasi deganda nimani tushunasiz?

18. Tanlanma normal taqsimlanishga ega deb qabul qilib tanlanma o'rtacha bosh to'plam o'rtachasidan 2 karra ehtimolli xatodan ($0,67449$ kvadratik xatoga teng) katta bo'lish ehtimolini toping.

19. 2018 yilda Andijon viloyatida tanlab olingan 1000 xonadonlarda jon boshiga daromadlar $111,9$ ming so'm kvadratik o'rtacha tafovut $44,4$ ming so'm, iste'mol xarajatlari $105,2$ ming so'm $\sigma = 40,5$ ming so'mni tashkil etgan. Farg'ona viloyatida esa tanlab olingan 800 xonadonlarda bu ko'rsatkichlar tegishli tartibda $\bar{x}_{\text{daromad}} = 105,1$; $\sigma = 52,5$; $\bar{x}_{\text{iste'mol}} = 95,1$; $\sigma = 44,5$ ming so'mdan iborat bo'lgan. O'rtacha jon boshiga daromadlar va iste'mol xarajatlari mintaqadan mintaqaga o'zgaradi deb faraz qilish uchun asos bormi?

20. Tangani chirpirak aylanadigan qilib yuqoriga irg'itib 25, 50, 75, 100 marta tashlang. Gyerb tomoni bilan tushishi sonlari va ularning tashlash umumiy sonidagi hissasini hisoblang. Olgan natijalaringizdan foydalanib, juda ko'p martaba tanga tashlanganda gyerb tomonini chiqish nisbiy sonini $0,954$ ehtimoli bilan baholang. Bu ko'rsatkich tajribadan tajribaga qanday o'zgarishini tahlil qiling.

21. Quyidagi vaziyatlar uchun tanlash xatolari bo'lishi mumkin manbalarini ko'rsating:

22. Bir savat olmalardan yuzida yotganlarini olib, tanlanma to'plam hosil qildik;

23. Xaltaga qo'l tiqib, tavakkaliga 50 tacha oldik;

24. Telefon ma'lumnomasini chamalab ochib, sahifada telefon raqamlari joylashish tartibida bir nechta teng qiymatli sonlar oldik;

25. Gazetalarda mahsulotimiz haqida e'lonlar chop etib, gazetxonlar tanlanmasini barpo etdik;

26. SHahar aholisini o'rganayotgan tadqiqotchi 1) yerta tongda, 2) tush paytida, 3) kechqurun so'roq-javob o'tkazdi, javob bermagan xonadonlarni e'tibordan tashqarida qoldirdi;

27. Xuddi shunga o'xshash so'roq-javobni har bir oila a'zosining daromadi haqida amalga oshirdik;

28. Xuddi shunga o'xshash so'roq-javobni xonadonda bo'lgan ayol va yerkaklar, yosh bolalar yoshi haqida ham amalga oshirdik;

29. Dehqon bozorida baholarni qayd qilishni yerta tongda, peshinda va kechki tomon o'tkazdik.
30. Tanlanma to'plam hajmi qanday aniqlanadi?
31. Nima uchun tasodifiy tanlash tanlanma barpo etishda eng muhim usul hisoblanadi?
32. Kichik tanlanma deganda nimani tushunasiz? Uning xatosi qanday topiladi?
33. Statistika gipoteza nima va nima uchun uni tekshirish kerak, qanday yo'l bilan tekshiriladi?
34. Statistika mezon deganda nimani tushunasiz? Uning kritik doirasi va o'rinli qiymatlar doirasi degan tushunchalar nimani anglatadi?
35. Normal taqsimot qonuniga haqiqatda kuzatilgan taqsimotlar bo'ysunishi haqidagi gipotezalar qanday tartibda baholanadi?
36. O'rtachalar haqidagi nol-gipoteza nimalarni anglatadi va qanday tartibda baholanadi? Misollar keltiring.
37. Dispersion tahlil nima va u qanday maqsadlar uchun xizmat qiladi?
38. Yerkın darajalar sonining mohiyati nimadan iborat, u qanday yo'l bilan aniqlanadi?

Asosiy adabiyotlar

1. Ефимова Н.В. Практикум по общей теории статистики. 4-е изд. М: Финансы и статистика. 2017.
2. И.И.Елисеева, М.М.Юзбашев. Общая теория статистики. 7-е изд. М.: Финансы и статистика, 2017.
3. Плис А.И. Практикум по прикладной статистике в среде SPSS: 1-2 ч. – М.: Финансы и статистика, 2010, 288 с.
4. Соатов Н.М. Статистика. Дарслик. – Т.: Тиббиёт нашриёти, 2003, 9-боб, 354-404 – бетлар.
5. Афифи А., Эйзен. Статистический анализ. Подход с использованием ЭВМ (Пер.с англ. Под ред. Г.П.Башина), М.: Мир, 1982.
6. Йентс Ф. Выборочный метод в переписях и обследованиях. М.: Статистика, 1965.
7. У.Кокрен. Методы выборочного исследования. Перв. с англ. М.:Статистика, 1976.
8. У.Дж.Рейхман. Применение статистики. Перв.с англ. М.: Статистика, 1969.
9. М.Л.Петрович, М.И.Давидович. Статистические оценивания и проверка гипотез на ЭВМ. М.: Финансы и статистика, 1989.
10. А.Хьютсон. Дисперсионный анализ. Перевод с англ. М.: Статистика, 1971.

X bob. REGRESSION VA KORRELYATSION TAHLIL

10.1. O‘zaro bog‘lanishlar haqida tushuncha va ularning turlari

Hodisalar orasidagi o‘zaro bog‘lanishlarni o‘rganish statistika fanining muhim vazifasidir. Bu jarayonda ikki xil belgilar yoki ko‘rsatkichlar ishtirok etadi, biri yerli o‘zgaruvchilar, ikkinchisi yerksiz o‘zgaruvchilar hisoblanadi. Birinchi toifadagi belgilar boshqalariga ta’sir etadi, ularning o‘zgarishiga sababchi bo‘ladi. shuning uchun ular omil belgilar deb yuritiladi, ikkinchi toifadagilar esa natijaviy belgilar deyiladi. Masalan, paxta yoki bug‘doyga suv, mineral o‘g‘itlar va ishlov berish natijasida ularning hosildorligi oshadi. Bu bog‘lanishda hosildorlik natijaviy belgi, unga ta’sir etuvchi kuchlar (suv, o‘g‘it, ishlov berish va h.k.) omil belgilardir.

O‘zaro bog‘lanishlar xarakteriga qarab ikki turga bo‘linadi:

- funksional bog‘lanishlar;
- korrelyatsion bog‘lanishlar.

Funksional bog‘lanish - bu shunday to‘liq bog‘lanishki, unda bir belgi yoki belgilar o‘zgarish qiymatiga har doim natijaning ma’lum me’yorda o‘zgarishi mos keladi.

Omil belgining har bir qiymatiga natijaviy belgining har doim bitta yoki bir necha aniq qiymati mos kelsa, bunday munosabat funksional bog‘lanish deyiladi. Funksional bog‘lanishning muhim xususiyati shundan iboratki, bunda barcha omillarning to‘liq sonini nomma-nom

aniqlash va ularning natijaviy belgi bilan bog‘lanishini to‘la ifodalovchi tenglamani yozish mumkin. Masalan, uchburchakning sathi (S) uning asosi (a) bilan balandligiga (h) bog‘liq bo‘lib, bu bog‘lanish $S = \frac{1}{2}ah$ formula orqali hisoblanadi. Omillarning soniga qarab funksional bog‘lanishlar bir yoki ko‘p omilli bo‘ladi. Ular tabiatda keng kuzatiladi. Shu sababli aniq fanlarga qaraganda funksional bog‘lanishlarga ko‘proq tayanadi.

Omillarning har bir qiymatiga turli sharoitlarida natijaviy belgining har xil qiymatlari mos keladigan bog‘lanish korrelyatsion bog‘lanish yoki munosabat deyiladi. Korrelyatsion bog‘lanishning xarakterli xususiyati shundan iboratki, bunda omillarning to‘liq soni noma’lumdir. Shuning uchun bunday bog‘lanishlar to‘liqsiz hisoblanadi va ularni formulalar orqali taqriban ifodalash mumkin, xolos.

Korrelyatsiya so‘zi lotincha correlation so‘zidan olingan bo‘lib, o‘zaro munosabat, muvofiqlik, bog‘liqlik degan lug‘aviy ma’noga ega. Bu atamani statistika faniga ingliz biologi va statistik Frensis Galto XIX-asr oxirida kiritgan. O‘sha paytda bu so‘z “correlation” (muvofiqlik) ko‘rinishida yozilib to‘la qonli bog‘lanish (relation) emasligini anglatgan.

Korrelyatsion bog‘lanish - bu shunday to‘liqsiz bog‘lanishki, unda omillarning har bir qiymatiga turli zamon va makon sharoitlarida natijaning har xil qiymatlari mos keladi. Bu holda omillar to‘liq soni noma’lumdir.

Ammo bir asr oldin poleontologiya fanida fransuz olimi Jorj Kuve xayvonlar qoldiqlari va a‘zolarining “korrelyatsiya qonuni” degan iborani ishlatgan.

Umumiy holda qaralsa, korrelyatsion munosabatda yerkin o‘zgaruvchi X belgining har bir qiymatiga $(x_i, i = \overline{1..k})$ yerksiz

o‘zgaruvchi U belgining $(y_j, j = \overline{1..s})$ taqsimoti mos keladi. O‘z-o‘zidan ravshanki, bu holda ikkinchi U belgining har bir qiymati (y_j) ham birinchi X belgining (x_i) taqsimoti bilan xarakterlanadi. Agar to‘plam hajmi katta bo‘lsa, belgi X va U larning juft qiymatlari x_i va y_j ham ko‘p bo‘ladi va ulardan ayrimlari tez-tez takrorlanishi mumkin. bu holda korrelyatsion bog‘lanish kombinatsion jadval (korrelyatsiya to‘ri) shaklida tasvirlanadi.

10.1-jadval

X va Y belgilar orasidagi bog‘lanish matritsasi

x/y	y_1	y_2	y_3	...	y_s	Umuma $n y_j$	f_x
x_1	$f_{1.1}$	$f_{1.2}$	$f_{1.3}$...	f_{1s}	f_{1j}	f_{x1}
x_2	$f_{2.1}$	$f_{2.2}$	$f_{2.3}$...	f_{2s}	f_{2j}	f_{x2}
x_3	$f_{3.1}$	$f_{3.2}$	$f_{3.3}$...	f_{3s}	f_{3j}	f_{x3}
.
.
.
x_k	$f_{k.1}$	$f_{k.2}$	$f_{k.4}$...	f_{ks}	f_{kj}	f_{xk}
Umuman x_i	f_{i1}	f_{i2}	f_{i3}	...	f_{is}	f_{ij}	f_{xi}
f_y	f_{y1}	f_{y2}	f_{y3}	...	f_{ys}	f_j	N

O‘rganilayotgan to‘plam taqsimoti normal taqsimotga mos yoki unga yaqin shaklda bo‘lsa, korrelyatsion jadval o‘rtasida joylashgan x va y ning juft qiymati odatda eng katta takrorlanish soniga ega bo‘ladi. Unga qarab jadval to‘rtta kataklarga bo‘linadi. Birinchi katak jadvalning chap tomoni yuqori qismida joylashgan x va y larning qiymatlari va ularning takrorlanish sonlaridan tarkib topadi. Undan past qismda ikkinchi, o‘ng qismda esa uchinchi kataklar o‘rnashadi. Ikkinchi katak x ning katta

qiymatlariga mos keladigan y ning nisbatan kichik qiymatlari va ularning juftlari uchun takrorlanish sonlarini o'z ichiga oladi. Uchinchi katak esa, aksincha, x ning nisbatan kichik qiymatlariga mos keladigan y ning katta qiymatlari va ularni juftlikda takrorlanish sonlarini qamrab oladi. Va nihoyat, to'rtinchi katak birinchi katakning qarama-qarshi holati bo'lib, u x va y larning o'zaro mos keladigan katta qiymatlari va ularni takrorlanishi sonlaridan tuziladi.

Haqiqiy kuzatilgan x va y taqsimotlarining mazkur kataklarda joylashishiga qarab, ular orasida bog'lanish bor yoki yo'qligi, mavjud bo'lsa uning xaraktyeri haqida boshlang'ich umumiy fikr yuritish mumkin. Masalan, haqiqiy taqsimot takrorlanish sonlari barcha kataklar bo'yicha betartib sochilib yotsa, x va y belgilar orasida bog'lanish yo'qligidan darak beradi. Boshqa hollarda ularning kataklar bo'yicha joylanishi ma'lum tartibdagi oqimlar yo'nalishiga ega bo'lsa, demak, x va y belgilar orasida bog'lanish borligi haqida taxmin qilish o'rinli bo'ladi.

Bog'lanish o'zgarish yo'nalishlariga qarab to'g'ri yoki teskari bo'ladi. Agar belgining ortishi (yoki kamayishi) bilan natijaviy belgi ham ortib (yoki kamayib) borsa, ular o'rtasidagi bog'lanish to'g'ri bog'lanish deyiladi.

Analitik ifodalarining ko'rinishiga qarab bog'lanishlar to'g'ri chiziqli (yoki umuman chiziqli) va egri chiziqli (yoki chiziqsiz) bo'ladi. Agar bog'lanishning tenglamasida omil belgilar (X_1, X_2, \dots, X_K) faqat birinchi daraja bilan ishtirok etib, ularning yuqori darajalari va aralash ko'paytmalari qatnashmasa, ya'ni

$\hat{y}_x = a_0 + \sum_{i=1}^K a_i X_i$ ko'rinishda bo'lsa, chiziqli bog'lanish yoki xususiy holda, omil bitta bo'lganda $y = a_0 + a_1 x$ to'g'ri chiziqli bog'lanish deyiladi.

Ifodasi to'g'ri chiziqli (yoki chiziqli) tenglama bo'lmagan bog'lanish egri chiziqli (yoki chiziqsiz) bog'lanish deb ataladi. Xususan, parabola $y = a_0 + a_1 x + a_2 x^2$ yoki

$$\hat{y}_x = a_0 + \sum_{i=1}^K a_i x_i + \sum_{i=1}^K b_i x_i^n \quad n = \overline{1..s}$$

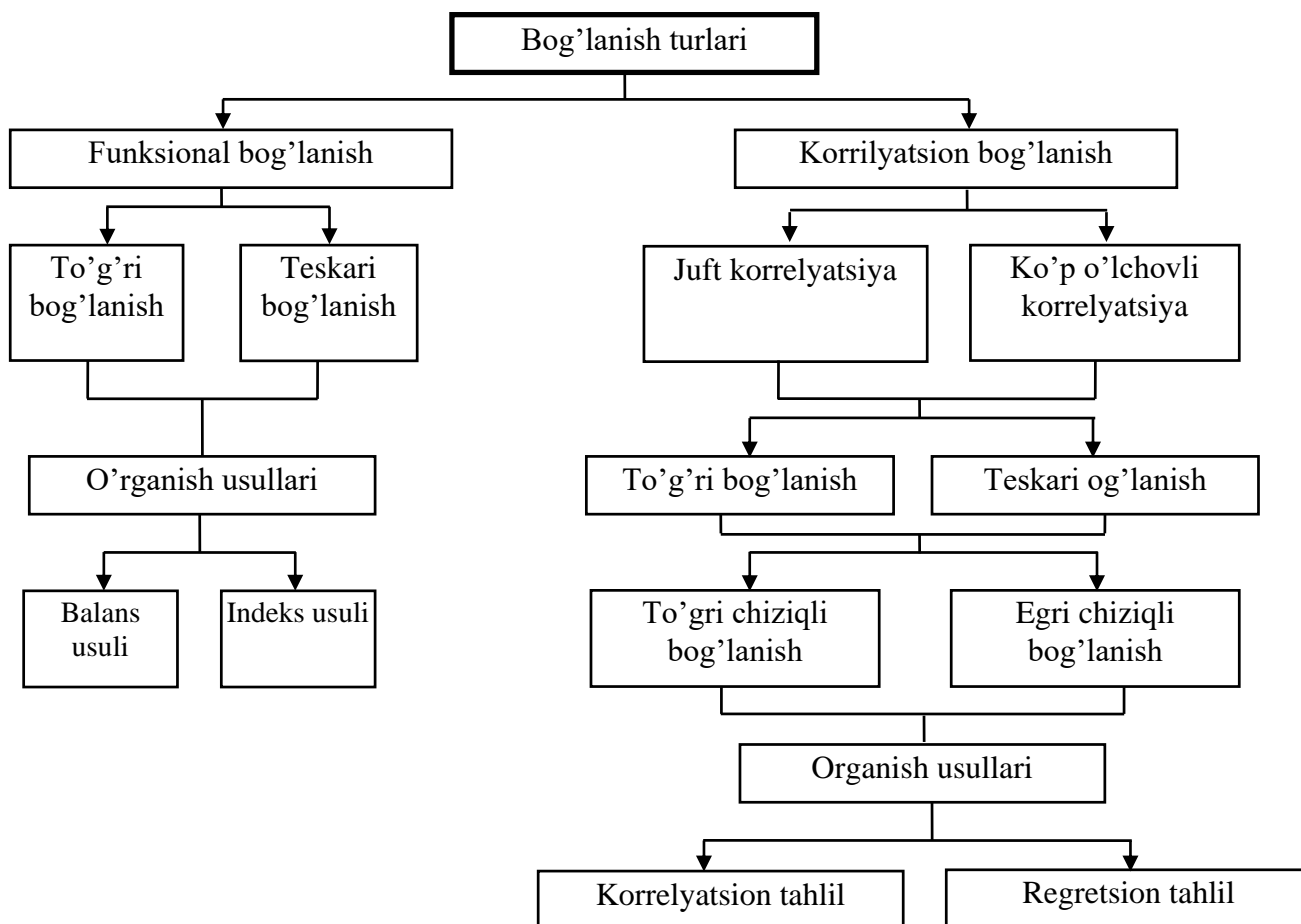
gipyerbola $\hat{y}_x = a_0 + \frac{a_1}{x}$ yoki $y = a_0 + \sum_{i=1}^K \frac{a_i}{x_i}$

darajali $\hat{y}_x = a_0 x^a$ yoki $\hat{y}_x = a \prod_{i=1}^K x_i^{a_i}$ va boshqa ko'rinishlarda ifodalanadigan

bog'lanishlar egri chiziqli (yoki chiziqsiz) bog'lanishga misol bo'la oladi.

Statistikada o'zaro bog'lanishlarni o'rganish uchun maxsus usullardan foydalaniladi. Xususan, funksional bog'lanishlarni tekshirish uchun balans va indeks usullari, korrelyatsion bog'lanishlarni o'rganish uchun esa parallel qatorlar, analitik gruppash, dispyersion tahlil hamda regression va korrelyatsion tahlil usullari keng qo'llaniladi.

Quyidagi tarh yuqorida bayon etilganlarni umumlashgan holda yaqqolroq tasvirlaydi:

10.1-tarh. Hodisalar orasidagi o'zaro-bog'lanish turlari va o'rganish usullari.

10.2. Regression va korrelyatsion tahlil vazifalari va bosqichlari

Korrelyatsion bog'lanishlarni o'rganishda ikki toifadagi masalalar ko'ndalang bo'ladi. Ulardan biri o'rganilayotgan hodisalar (belgilar) orasida qanchalik zich (ya'ni kuchli yoki kuchsiz) bog'lanish mavjudligini baholashdan iborat. Bu korrelyatsion tahlil deb ataluvchi usulning vazifasi hisoblanadi.

Korrelyatsion tahlil deb hodisalar orasidagi bog'lanish zichlik daraja-sini baholashga aytiladi.

Korrelyatsion tahlil korrelyatsiya koeffitsientlarini aniqlash va ularning muhimligini, ishonchliligini baholashga asoslanadi.

Korrelyatsiya koeffitsientlari ikkiyoqlama xarakterga ega. Ularni hisoblash natijasida olingan qiymatlarni X bilan Y belgilar yoki, aksincha, Y bilan X belgilar orasidagi bog'lanish me'yori deb qarash mumkin.

Korrelyatsiya koeffitsienti (r) -1 dan 1 chegarasida yotadi, agar $r=0$ – bog'lanish yo'q, $0 < r < 1$ bo'lsa, to'g'ri bog'lanish mavjud $-1 < r < 0$ - teskari bog'lanish mavjud $r=1$ funksional bog'lanish mavjud.

Bog'lanish zichlik darajasi odatda quyidagicha talqin etiladi. Agar $r < \pm 0,3$ bog'lanish deyarlik yo'q

$\pm 0,3 < r < \pm 0,5$ bog'lanish kuchsiz.

$\pm 0,5 < r < \pm 0,8$ bog'lanish o'rta miyon.

$\pm 0,8 < r < \pm 1$ bog'lanish kuchli.

Korrelyatsion bog'lanishni tekshirishda ko'zlanadigan ikkinchi vazifa bir hodisaning o'zgarishiga qarab, ikkinchi hodisa qancha miqdorda o'zgarishini aniqlashdan iborat. Afsuski, korrelyatsion tahlil usuli - korrelyatsiya koeffitsientlari bu haqida fikr yuritish imkonini bermaydi. Regression tahlil deb nomlanuvchi boshqa usul mazkur maqsad uchun xizmat qiladi.

Regressiya so'zi lotincha regressio so'zidan olingan bo'lib, orqaga harakatlanish degan lug'aviy ma'noga ega. Bu atamani statistikaga kirib kelishi ham korrelyatsion

Regression tahlil natijaviy belgiga ta'sir etuvchi omillarning samaradorligini aniqlab beradii.

tahlil asoschilari F.Galton va K.Pirson nomlari bilan bog'liqdir.

Regression tahlil amaliy masalalarni yechishda muhim ahamiyat

kasb etadi. U natijaviy belgiga ta'sir etuvchi belgilarning samaradorligini amaliy jihatdan yetarli darajada aniqlik bilan baholash imkonini beradi. Shu bilan birga regression tahlil yordamida iqtisodiy hodisalarning kelajak davrlar uchun istiqbol miqdorlarini baholash va ularning ehtimol chegaralarini aniqlash mumkin.

Regression va korrelyatsion tahlilda bog'lanishning regressiya tenglamasi aniqlanadi va u ma'lum ehtimol (ishonch darajasi) bilan baholanadi, so'ngra iqtisodiy-statistik tahlil qilinadi.

Shu sababli ham regression va korrelyatsion tahlil quyidagi 4 bosqichdan iborat bo'ladi:

- masala qo'yilishi va dastlabki tahlil;
- ma'lumotlarni to'plash va ularni o'rganib chiqish;
- bog'lanish shakli va regressiya tenglamasini aniqlash;
- regressiya tenglamasini baholash va tahlil qilish.

Juft korrelyatsiya

Ikki hodisa yoki omil va natijaviy belgilar orasidagi bog'lanish juft korrelyatsiya deb ataladi. Tahliliy jihatdan u turli, masalan, to'g'ri chiziqli, parabola, gipyerbola va boshqa shaklli regressiya tenglamalari orqali tasvirlanadi. Tenglama tipini aniqlash uchun bog'lanish haqidagi ma'lumotlarni grafiklar orqali tasvirlab, ularni sinchiklab tekshirish zarur. Ammo bu yo'ldan foydalanmasdan, birmuncha umumiyroq tartib-qoidalarga asoslanish mumkin. Masalan, agarda omil va natijaviy belgilar birday, qariyb arifmetik progressiya bo'yicha orqasida, bu hol ular orasida to'g'ri chiziqli bog'lanish mavjudligi haqida shohidlik qiladi. Agarda ularning nisbiy o'sish sur'atlari deyarlik birday bo'lsa, bu holda egri chiziqli bog'lanish mavjud. Agarda natijaviy belgi arifmetik progressiyaga monand ortgan holda omil belgi geometrik progressiyaga monand ortgan holda omil belgi bir muncha tezroq ko'paysa, ular orasidagi bog'lanish parabola yoki darajali funksiya orqali ifodalanadi.

10.3. Boshlang'ich ma'lumotlar asosida hisoblanadigan regressiya tenglamasi va korrelyatsiya koeffitsienti.

To'g'ri chiziqli regressiya tenglamasi korrelyatsion bog'lanishning eng umumiy tavsifi hisoblanadi. Bu holda natijaviy va omil belgilari orasidagi bog'lanish to'g'ri chiziqli funksiya deb qaraladi, ya'ni $y=a+bx$.

Ammo haqiqatda funksional bog'lanish mavjud bo'lmagani uchun bu tenglama yechimga ega emas, chunki, u ikkita noma'lum parametr (a_0, a_1) larga ega. Shuning uchun chiziqli regressiya tenglamasini hisoblash uchun dastlab bu tenglamani normal tenglamalar tizimiga keltirish zaruriyati tug'iladi. Bu masala odatda kichik kvadratlar usuli orqali yechiladi. Uning mohiyati shundan iboratki, natijaviy belgining haqiqiy qiymatlari (y_i) bilan uning regressiya tenglamasi yordamida olinadigan (faqat omil belgi ta'siri ostida shakllanuvchi) tegishli qiymatlari (\hat{y}_{xi}) orasidagi farqlar kvadratlarining yig'indisi minimum bo'lishi zarur.

Ya'ni $\sum (y_i - \hat{y}_{xi})^2 = \min$ yoki $\sum (y_i - a_0 - a_1x_i)^2 = \min$. Demak, normal tenglamalar tizimini tuzish masalasi to'g'ri chiziqli funksiya a_0 va a_1 parametrlarning ekstremumni (bu holda minimumni) aniqlashga borib taqaladi.

Diffyerenzial hisoblashdan ma'lumki, ikkita o'zgaruvchi miqdorlar funksiyasi $R(a_0, a_1)$ ekstremumga yerishishi nolga teng bo'lishi shart, ya'ni $\frac{\partial f(a_0)}{\partial a_0} = 0$ va $\frac{\partial f(a_1)}{\partial a_1} = 0$

. Bu xususiy hosilalarni hisoblab, quyidagi ifodalarga ega bo'lamiz:

$$\frac{\partial f}{\partial a_0}: \sum (y - a_0 - a_1x)^2 = -2 \sum (y - a_0 - a_1x) = 0$$

$$\frac{\partial f}{\partial a_1}: \sum (y - a_0 - a_1x)^2 = -2 \sum (y - a_0 - a_1x) = -2 \sum (yx - a_0x - a_1x^2) = 0$$

Bu tenglamalarni -2 ga qisqartirib, har bir umumiy yig'indilarni esa uchta tarkibiy yig'indilarga ajratsak, quyidagi normal tenglamalar tizimi hosil bo'ladi.

$$\begin{aligned} \sum y - Na_0 - a_1 \sum x &= 0 \quad \text{yoki} \quad Na_0 - a_1 \sum x = \sum y \\ \sum xy - a_0 \sum x - a_1 \sum x^2 &= 0 \quad \text{yoki} \quad a_0 \sum x - a_1 \sum x^2 = \sum xy \end{aligned} \quad (10.1)$$

$$\text{Bundan, } a_0 = \frac{\sum y \sum x^2 - \sum x \sum xy}{N \sum x^2 - (\sum x)^2} \quad (10.2)$$

$$a_1 = \frac{N \sum yx - \sum y \sum x}{N \sum x^2 - (\sum x)^2} \quad (10.3)$$

Pirovard natijada to'g'ri chiziqli regressiya modelning quyidagi ifoda shaklini oladi.

$$\hat{y}_x = a_0 + a_1x$$

Bu yyyerda a_1 parametr regressiya koeffitsienti deb ataladi va u omil belgi X samaradorligini aniqlaydi, ya'ni bu belgi qiymati bir birlikka ortsa, natijaviy belgi o'rtacha qiymati qancha miqdorga ko'payishini belgilaydi. Regressiya modelining "a₀" parametrini umumiy holda omil belgi nolga teng bo'lganda, ya'ni, $x=0$, natijaviy belgining nazariy jihatdan kutiladigan o'rtacha miqdorini ifodalaydi. Ko'pincha uni

iqtisodiy talqin etish qiyin bo'lgani sababli, bu parametr regressiya tenglamasining ozod hadi deb yuritiladi.

Misol. Tumandagi 7ta ho'jaliklarning hisobot ma'lumotlari asosida paxta hosildorligi (y) bilan 1 ga ekin maydonga solingan mineral o'g'itlar miqdori (x) o'rtasidagi korrelyatsion bog'lanish uchun regressiyaning chiziqli tenglamasini aniqlash kerak. Haqiqiy ma'lumotlarga asoslanib normal chiziqli tenglamalar tizimining koeffitsientlarini jadval yordamida hisoblash qulaydir (10.2-jadval).

10.2-jadval.

Normal chiziqli tenglamalar sistemasining koeffitsientlarini hisoblash.

Xo'jaliklar	1 ga mineral o'g'itlar (shartli birliklarda), s/ga, x	Paxta hosildorligi, s/ga, y	x^2	y^2	$y \cdot x$	$\hat{y}_x = 12,706 + 3,647x$	hosila ishorasi $x - \bar{x} = x - 4,43$	hosila ishorasi $y - \bar{y} = y - 28,8$	$(\hat{y}_x)^2$
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1 -	3	25	9	625	75	23,65	-	-	559,32
2 -	3	20	9	400	60	23,65	-	-	559,32
3 -	4	28	16	784	112	27,29	-	-	744,44
4 -	4	30	16	900	120	27,29	-	+	744,44
5 -	5	31	25	961	155	30,94	+	+	957,28
6 -	6	35	36	1225	210	34,59	+	+	1196,4
7 -	6	33	36	1089	198	34,59	+	+	1196,4
Jami	$\Sigma x = 31$	$\Sigma y = 202$	$\Sigma x^2 = 147$	$\Sigma y^2 = 5984$	$\Sigma xy = 930$	202			

Bu ma'lumotlarni (10.1) formulaga qo'yib, normal chiziqli tenglamalar tizimini ushbu ko'rinishda yozishimiz mumkin.

$$7a_0 + 31a_1 = 202$$

$$31a_0 + 147a_1 = 930$$

bundan (10.2) binoan
$$a_0 = \frac{202 \cdot 147 - 930 \cdot 31}{7 \cdot 147 - (31)^2} = \frac{864}{68} = 12,706 ;$$

(10.3) ga binoan esa
$$a_1 = \frac{930 \cdot 7 - 202 \cdot 31}{7 \cdot 147 - (31)^2} = \frac{248}{68} = 3,647 .$$

Shunday qilib korrelyatsion bog'lanish regressiyasining to'g'ri chiziqli tenglamasi quyidagicha:

$$\hat{y}_x = 12,706 + 3,647x$$

Demak, g'ozaga berilgan har bir sentnyer o'g'it hosildorlikni o'rtacha 3,65 s/ga oshiradi. O'g'it berilmagan maydondan 12,7 s/ga hosil olinishi nazariy jihatdan

kutiladi. Bu tenglamaga x ning har bir qiymatini qo'yib, mineral o'g'itgagina bog'liq bo'lgan hosildorlikning nazariy darajalarini aniqlash mumkin. (10.2-jadval, 6-ustunga qarang)

Paxta hosildorligining haqiqiy va ushbu nazariy darajalari orasidagi farqlar boshqa noma'lum omillar ta'siri ostida yuzaga chiqqan. Regressiya tenglamasining a_0 hadi ozod had deb ataladi va u musbat yoki manfiy qiymatlarga ega bo'lishi mumkin.

Fexnyer koeffitsienti bog'lanish zichligining juda dag'al me'yorida.

Bog'lanish zichligini baholashda haqiqatga qo'pol yaqinlashish sifatida nemis psixiatri G.T.Fexnyer taklif qilgan me'yordan foydalanish mumkin. Bu ko'rsatkich bir xil ishorali juft tafovutlar soni bilan har xil ishorali juft tafovutlar

soni orasidagi ayirmani bu sonlarning yig'indisiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$K_{Fexner} = \frac{\sum A - \sum B}{\sum A + \sum B} \quad (10.4)$$

Bu yyyerda $\sum A$ - bir xil ishoraga ega bo'lgan $x - \bar{x}$ va $y - \bar{y}$ ayirmalarini umumiy soni;

$\sum B$ - har xil ishorali $x - \bar{x}$ va $y - \bar{y}$ ayirmalarini umumiy soni.

10.2-jadval 7 va 8-ustunlarida $x - \bar{x}$ va $y - \bar{y}$ ayirmalarining ishoralari ko'rsatilgan. Bir-biriga mos juft ishoralar soni $\sum A=6$, mos bo'lmagan juft ishoralar soni $\sum B=1$.

$$K_{Fexner} = \frac{\sum A - \sum B}{\sum A + \sum B} = \frac{6 - 1}{6 + 1} = \frac{5}{7} = 0,71$$

Ammo Fexnyer koeffitsienti belgilarning o'rtachadan tafovutlarini hisobga olmaydi, vaholanki ular turlicha miqdoriy ifodaga ega bo'ladi. To'g'ri chiziqli bog'lanishning zichlik darajasi korrelyatsiya koeffitsienti bilan baholanadi:

$$r_{xy} = \frac{\sum (x - \bar{x})(y - \bar{y})}{\sqrt{\sum (x - \bar{x})^2 \sum (y - \bar{y})^2}} = \frac{[\sum (x - \bar{x})(y - \bar{y})]}{n\sigma_x\sigma_y} = \frac{\bar{x}\bar{y} - \bar{x}\bar{y}}{\sigma_x\sigma_y} = \frac{n\sum xy - \sum x \sum y}{\sqrt{[n\sum x^2 - (\sum x)^2](n\sum y^2 - (\sum y)^2)}} \quad (10.5)$$

Korrelyatsiya koeffitsienti -1 bilan +1 orasida yotadi. Musbat ishora to'g'ri bog'lanish, manfiy ishorada esa teskari bog'lanish ustida so'z boradi.

10.2-jadval ma'lumotlariga binoan:

$$r_{xy} = \frac{7 \cdot 930 + 202 \cdot 31}{\sqrt{(7 \cdot 5984 - 202 \cdot 202)(7 \cdot 147 - 31 \cdot 31)}} = 0.913$$

Korrelyatsiya va regressiya koeffitsientlari orasida quyidagicha o'zaro bog'lanish mavjud:

$$r_{xy} = a_1 \frac{\sigma_x}{\sigma_y} \text{ yoki } a_1 = r \frac{\sigma_y}{\sigma_x} \quad (10.6)$$

Ozod had esa $a_0 = \hat{y} - a_1 x_1 = \bar{y} - \bar{x} r \frac{\sigma_y}{\sigma_x}$

r_{xy}^2 -detyerminatsiya koeffitsiyenti deb nomlanib, natijaviy belgi o'zgaruvchanligining qaysi qismi x-omil ta'siri ostida vujudga kelishini ko'rsatadi.

Korrelyatsiya koeffitsientining kvadrati detyerminatsiya koeffitsienti deb ataladi va u natijaviy belgi umumiy o'zgaruvchanligining qaysi qismi o'rganilayotgan omil x hissasiga to'g'ri kelishini ko'rsatadi.

10.4. Ranglar korrelyatsiya koeffitsienti

Ranglar - bu saflangan qatorlarda to'plam birliklari uchun berilgan tartib raqamlari.

Juft bog'lanish zichligini baholash me'yorlari sifatida ingliz psixiatri Ch.Spirmen tomonidan taklif etilgan ranglar korrelyatsiya koeffitsientidan ham foydalanish mumkin. Ranglar - bu saflangan qatorlarda to'plam birliklari uchun berilgan tartib raqamlari. Agar X va Y belgilar uchun ranglarni P_{x_i} , P_{y_i} orqali belgilasak, ularning korrelyatsiya koeffitsienti quyidagi ko'rinishga ega:

$$r_{P_x P_y} = \frac{\sum_{i=1}^n (P_{x_i} - \bar{P}_x)(P_{y_i} - \bar{P}_y)}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (P_{x_i} - \bar{P}_x)^2 \sum_{i=1}^n (P_{y_i} - \bar{P}_y)^2}} \quad (10.7)$$

Bu yyyerda \bar{P}_x ba \bar{P}_y - $1...n$ natural sonlar qatorining o'rtacha ranglari.

Ma'lumki, natural sonlar qatorining o'rtachasi $(n+2)/2$ ga teng, ularning o'rtachadan tafovutlari kvadratlarining yig'indisi, ya'ni

$$\sum_{i=1}^n (P_{x_i} - \bar{P}_x)^2 = \frac{n^3 - n}{12} \text{ ba } \sum_{i=1}^n (P_{y_i} - \bar{P}_y)^2 = \frac{n^3 - n}{12}. \text{ Demak, (10.8) formula maxraji}$$

$(n^3 - n):12$ ifodaga teng.

Ranglar orasidagi farqlarni $d_i = P_{x_i} - P_{y_i}$ desak, u holda ularning kvadratlari yig'indisi:

$$\sum_{i=1}^n d_i^2 = \frac{n^3 - n}{12} - \frac{\sum d_i^2}{2}$$

Bu ifoda ranglar korrelyatsiya koeffitsientining suratidir. Topilgan ifodalarni (10.8) ga qo'yib, quyidagi formulaga ega bo'lamiz:

$$r_{P_x P_y} = \frac{(n^3 - n) \frac{\sum_{i=1}^n d_i^2}{2}}{n^3 - n} = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^n d_i^2}{n^3 - n} \quad (10.8)$$

Bu yyyerda $d_i = P_{x_i} - P_{y_i}$ n - qator ranglar soni.

Bu ifoda Spirmen ranglar korrelyatsiya koeffitsienti deb ataladi.

Bu ko'rsatkichni afzallik jihati shundan iboratki, son bilan ifodalab bo'lmaydigan belgilar uchun ham saflangan qatorlar tuzish mumkin.

Endi 10.2 -jadval ma'lumotlari asosida saflangan qatorlar tuzib, 1 ga g'ozaga berilgan mineral o'g'it bilan paxta hosildorligi orasidagi bog'lanish zichligini Spirmen ranglar korrelyatsiya koeffitsienti orqali baholaylik.

10.3-jadval

Mineral o'g'it sarfi va hosildorlik ranglari orasidagi bog'lanishni aniqlash

Ho'jaliklar	1 ga mineral o'g'itlar sarfi uchun ranglar P_{x_i}	Hosildorlik ranglari P_{y_i}	$D=P_{x_i}-P_{y_i}$	d^2
1	1	2	-1	1
2	2	1	+1	1
3	3	3	0	0
4	4	4	0	0
5	5	5	0	0
6	6	7	-1	1
7	7	6	+1	1
jami	28	28	0	4

$$r_{P_x P_y} = 1 - \frac{6 \cdot 4}{7^3 - 7} = 1 - \frac{24}{336} = 0.993$$

Agarda belgilarning ayrim qiymatlari bir xil son bilan ifodalangan bo'lsa, ularning ranglarini turli ketma-ket keluvchi tartib sonlar bilan emas, balki ulardan olingan o'rtacha miqdorlar bilan ifodalash kerak.

10.5. Guruhlangan ma'lumotlar asosida to'g'ri chiziqli regressiya tenglamasini aniqlash. Korrelyatsiya jadvali.

Hisoblash ishlarining hajmini kamaytirish maqsadida to'plam birliklari omil (x) va natijaviy (y) belgilar bo'yicha kombinatsion shaklda guruhlanadi va natijada korrelyatsion jadval hosil bo'ladi. So'ngra uning ma'lumotlari asosida regressiya tenglamasining parametrlari aniqlanadi.

10.5-jadval

**Regressiya tenglamasini parametrlarini aniqlash uchun kerakli jamlama
axborotlarni tayyorlash**

Paxta hosildorligi bo'yicha guruhlar, ts/ga	20-26	26-32	32-38	jami nx	$\sum xn_x$	$\sum x^2n_x$	Ham- ma Si $\sum xy n_{xy}$	
1 ga mineral o'g'it sarf bo'yicha guruhlar	Oraliq o'rtacha qiymati \bar{y} \bar{x}	23	29	35				
	x y							
2-4	3	69	87	105				
		10	5	0	15	45	135	
		690	435	0			1125	
4-6	5	115	145	175				
		2	20	8	30	150	750	
		230	2900	1400			4530	
6-8	7	161	203	245				
		0	15	10	25	175	1225	
		0	3045	2450			5495	
Jami	n_y	12	40	18	70	370	2110	11150
	$\sum yn_y$	276	1160	630	2066	-	-	-
	$\sum y^2n_y$	6348	33640	22050	62038	-	-	-
	\hat{y}_x	26.11	29,09	32,07	29,4	-	-	-
	$\sum \hat{y}_x n_y$	313.32	1163,60	577,26	2054,18	-	-	-
	$\sum \hat{y}_x^2 n_x$	8180.79	33849,12	18512,73	60542,64	-	-	-

10.3-korrelyatsion jadvalda oraliqlar o'rtachalarini belgi variantalari deb qabul qilib, jadvalning har bir katagida 3 ta ma'lumot yozamiz.

Chunonchi, katakning o'rtasida guruh takrorlanish (ho'jaliklar) soni n_{xy} , yuqori chap burchagida xy ko'paytma, pastki o'ng burchakida esa ularning n_{xy} ga ko'paytmasi xyn_{xy} ko'rsatiladi (xususan 1-qator va 1-ustunga mos kelgan katakda $n_{xy}=10$,

Agar omil o'zgarishi bilan natija dastlab tez sur'atlar bilan o'zgarib, so'ngra tezligi so'na borsa, u holda korrelyatsiya paraboloid shaklga ega bo'ladi.

$xy=3*23=69$, $xyn_{xy}=69*10=690$). Bulardan tashqari, jadvalda yig'indi va ko'paytma ko'rinishida umumiy ifodalar berilgan. Masalan,

$$nx_1 = \sum n_{xy} = 10 + 5 + 0 = 15$$

$$ny_1 = \sum n_{yx} = 10 + 2 + 0 = 12$$

10.3-jadval ma'lumotlariga asoslanib regressiya tenglamasining parametrlari bunday aniqlanadi:

$$a_0 = \frac{\sum yn_{xy} \cdot \sum x^2 n_x - \sum \sum xyn_{xy} \cdot \sum xn_x}{N \sum x^2 n_x - (\sum xn_x)^2} = \frac{2066 \cdot 2110 - 11150 \cdot 370}{70 \cdot 2110 - 370 \cdot 370} = 21,644; \quad (10.9)$$

$$a_1 = \frac{N \sum \sum xyn_{xy} - \sum yn_y \cdot \sum xn_x}{N \sum x^2 n_x - (\sum xn_x)^2} = \frac{70 \cdot 11150 - 2066 \cdot 370}{70 \cdot 2110 - 370 \cdot 370} = 1,48 \quad (10.10)$$

Guruhlangan ma'lumotlarga asosan hisoblangan regressiya va korrelyatsiya koeffitsientlari bog'lanish zichligini kuchaytirib tasvirlaydi

$$\hat{y}_x = 21,644 + 1,489x$$

Gruppalangan ma'lumotlar bo'yicha regressiya tenglamasi parametrlarini hisoblash ularning aniqlik darajasini pasaytiradi, chunki bunda belgi qiymatlari uchun taqriban oraliqlar o'rtachasi olinadi.

G'ozza mineral o'g'itlar bilan oziqlantirilmaganda ho'jaliklarda o'rtacha hosildorlik 21,64 s/ga bo'lishi mumkin edi. Har gektar g'ozaga berilgan qo'shimcha o'g'it hosildorlikni o'rtacha 1.5 s/ga oshiradi.

10.6. Egri chizikli regressiya tenglamalarini aniqlash

Belgilar o'rtasidagi munosabat barqarorlikka intiluvchi nisbiy me'yorlar bilan ifodalansa, bu holda egri chizikli regressiya tenglamalari qo'llanadi.

1. Natijaviy belgi bilan omil belgisining teskari darajasi o'rtasidagi egri chizikli korrelyatsion bog'lanishni gipyerbola ko'rinishida ifodalash mumkin:

$$\hat{y}_x = a_0 + a_1/x$$

Agar regressiya koeffitsienti a_1 musbat ishoraga ega bo'lsa, omil belgi x qiymatlari

oshgan sari natijaviy belgi kichiklasha boradi va shunisi e'tiborliki, kamayish sur'ati doimo sekinlashadi va $x \rightarrow \infty$ cheksizlikka intilganda natijaviy belgi o'rtacha qiymati a_0 teng bo'ladi, ya'ni $\hat{y}_x = a_0$. Agar regressiya koeffitsienti a_1 manfiy ishoraga ega bo'lsa, omil qiymati oshishi bilan natijaviy belgi qiymatlari kattalashadi, ammo o'sish sur'ati sekinlasha boradi va $x \rightarrow \infty$ $\hat{y} = a_0$.

Gipyerboloid regressiya tenglamasi $\hat{y}_x = a_0 + \frac{a_1}{x}$ даги $\frac{1}{x}$ ни z bilan almashtirib, uni to'g'ri chizikli ko'rinishga keltirish mumkin. Natijada, kichik kvadratlar usuliga binoan, normal tenglamalar quyidagi shaklga ega bo'ladi:

$$N a_0 + a_1 \sum z = \sum y$$

$$a_0 \sum z + a_1 \sum z^2 = \sum yz$$

bundan

$$a_0 = \frac{\sum y \cdot \sum z^2 - \sum yz \cdot \sum z}{n \sum z^2 - (\sum z)^2} \quad (10.11);$$

$$a_1 = \frac{n \sum yz - \sum y \cdot \sum z}{n \sum z^2 - (\sum z)^2} \quad (10.12)$$

Agar $z = \frac{1}{x}$ ni nazarda tutsak,

$$a_0 = \frac{\sum y \cdot \sum \frac{1}{x^2} - \sum \frac{y}{x} \cdot \sum \frac{1}{x}}{n \sum \frac{1}{x^2} - (\sum \frac{1}{x})^2} \quad (10.11a);$$

$$a_1 = \frac{n \sum \frac{y}{x} - \sum y \cdot \sum \frac{1}{x}}{n \sum \frac{1}{x^2} - (\sum \frac{1}{x})^2} \quad (10.12 a)$$

II. Regressiya tenglamasi parabola $\hat{Y}_x = \alpha_0 + \alpha_1 x^2$ ko‘rinishda ifoda qilinsa, parametrlarni aniqlash formulalari quyidagicha:

$$a_0 = \frac{\sum y \cdot \sum x^4 - \sum yx^2 \cdot \sum x^2}{n \sum x^4 - (\sum x^2)^2} \quad (10.13);$$

$$a_1 = \frac{n \sum yx^2 - \sum y \cdot \sum x^2}{n \sum x^4 - (\sum x^2)^2} \quad (10.14).$$

Ikkinchi tartibli parabola shaklidagi regressiya tenglama quyidagi ko‘rinishga ega

$$\hat{Y}_x = \alpha + \beta_1 x + \beta_2 x^2 \quad (10.15)$$

Agar to‘g‘ri chiziqli bog‘lanishda omil o‘zgaruvchanligi ko‘lami chegarasida uning bir birligiga nisbatan natijaviy belgi o‘rtacha o‘zgarishi deyarlik o‘zgarish miqdor bo‘lsa, paraboloid korrelyatsiyada esa U - belgi bir birligiga nisbatan X belgi o‘zgarishi omil qiymati o‘zgarishi bilan bir me‘yorda o‘zgaradi. Oqibatda bog‘lanish xatto o‘z ishorasini qarama-qarshisiga almashtirib, to‘g‘ri bog‘lanishdan teskari yoki teskaridan to‘g‘riga aylanishi mumkin. Bunday xususiyat ko‘pchilik tizimlarga xosdir.

Ikkinchi tartibli parabola uchun, kichik kvadratlar usuliga binoan, normal tenglamalar tizimi quyidagicha:

$$\begin{cases} na + b_1 \sum x + b_2 \sum x^2 = \sum y \\ a \sum x + b_1 \sum x^2 + b_2 \sum x^3 = \sum yx \\ a \sum x^2 + b_1 \sum x^3 + b_2 \sum x^4 = \sum yx^2 \end{cases} \quad (10.16).$$

Masalan, yangi o‘zlashtirilgan yyyerda paxta hosildorligi va 1 ga ekinga berilgan go‘ng haqida quyidagi ma’lumotlar berilgan.

Paxta hosildorligi bilan go'ng berish orasidagi bog'lanishni aniqlash

1 ga chiqaril- gan go'ng (t), x	Hosil- dorlik s, y	yx	x^2	x^2y	x^3	x^4	\hat{y}_x
1	18,2	18,2	1	18,2	1	1	17,7
2	20,1	40,2	4	80,4	8	16	20,9
3	23,4	70,2	9	210,6	27	81	23,3
4	24,6	98,4	16	393,6	64	265	24,8
5	25,6	128,0	25	640,0	125	625	25,5
6	25,9	155,4	36	932,4	216	1296	25,3
7	23,6	165,2	49	1156,4	343	2401	24,2
8	22,7	181,6	64	1452,8	512	4096	22,2
9	19,2	172,8	81	1555,2	729	6561	19,4
45	203,3	1030,0	285	6439,6	2025	15342	203,3

(10.16) tenglamalar tizimiga tegishli ma'lumotlarni qo'yib, uni yechamiz

$$\begin{cases} 9a + 45b_1 + 285b_2 = 203,3 & | \quad 31,666 \quad (285:9) \\ 45a + 285b_1 + 2025b_2 = 1030 & | \quad X \\ 285a + 2025b_1 + 15342b_2 = 39.6 & | \quad 6,333 \quad (2025:45) \end{cases}$$

$$\begin{array}{r} - 285a + 1425b_1 + 9025b_2 = 6428 \\ 285a + 1805b_1 + 12824b_2 = 6523 \\ \hline 380b_1 + 3799b_2 = 95 \quad (1) \end{array}$$

So'ngra

$$\begin{array}{r} - 285a + 2025b_1 + 15342b_2 = 6440 \\ 285a + 1805b_1 + 12824b_2 = 6523 \\ \hline 220b_1 + 2518b_2 = -84 \quad (2) \end{array}$$

$$b_2 = -0,4326.$$

(1) tenglamaga b_2 qiymatini qo'ysak:

$$380b_1 + 3799(-0,43273) = 95$$

$$b_1 = 4,55.$$

Birinchi tenglamaga b_1 va b_2 qiymatlarini qo'yib,

$$9a + 45(4,5763) + 285(-0,43273) = 203$$

$$\text{Bundan } a = 13,533$$

$$\bar{Y}_x = 13,533 + 4,55b_1 - 0,4326b_2^2.$$

Demak, go'ng berilmaganda hosildorlik 13,5 s/ga bo'lishi mumkin edi. Har bir 1 t go'ng hosildorlikni 4,6 s/ga oshirgan va shu bilan birga qo'shimcha berilgan organik o'g'it hisobiga hosildorlik 0,4 s/ga pasaya borgan.

Paraboloid korrelyatsion bog‘lanish zichligi nazariy korrelyatsion munosabat, korrelyatsiya va detyerminatsiya indeksleri yordamida baholanadi.

III. Regressiya tenglamasini darajali funksiya ko‘rinishda $\hat{Y}_x = ax^b$ aniqlash uchun avval uni logarifmlab $\ln \hat{Y}_x = \ln a + b \ln x$ so‘ngra $\ln \hat{Y}_x = \hat{U}_z$, $\ln a = z_0$, $\ln x = z_1$ almashtirishlar yordamida chiziqli tenglama hosil qilinadi: $\hat{U}_z = z_0 + a_1 z_1$. Yuqoridagi formulalarga asosan a_1 va b larni aniqlab hamda kiritilgan almashtirishlardan foydalanib quyidagini yozish mumkin:

$$b = \ln z_0 = \frac{\sum \ln y \sum (\ln x)^2 - \sum \ln y \cdot \ln x \sum \ln x}{n \sum (\ln x)^2 - (\sum \ln x)^2}; \quad (10.17),$$

$$a = \ln z_1 = \frac{n \sum \ln y \ln x - \sum \ln y \sum \ln x}{n \sum (\ln x)^2 - (\sum \ln x)^2}; \quad (10.18)$$

U holda $a = e^{\ln a}$

10.7. Bir omilli regressiya tenglamasini baholash va tahlil qilish. Juft korrelyatsiya koeffitsienti

Korrelyatsion bog‘lanish kuchini baholashda korrelyatsiya indeksidan foydalaniladi:

$$i = \sqrt{\frac{\sigma_{\hat{y}_x}^2}{\sigma_{\hat{y}}^2}} = \sqrt{1 - \frac{\sigma_{\varepsilon}^2}{\sigma_{\hat{y}}^2}} \quad 10.19$$

Bu korrelyatsiya indeksining kvadrati detyerminatsiya indeksi deb ataladi.

10.3-jadvaldagi misolimizda:

$$\sum y_x^2 n_y = 26,11^2 * 12 + 29,09^2 * 40 + 32,07^2 * 18 = 60542.64$$

$$\sum y n_y = 2066s \quad \bar{y} = \frac{2066}{70} = 29,35 \text{ s/ga.}$$

$$\sigma_{\hat{y}_x}^2 = \bar{y}_x^2 - (\bar{y})^2 = \frac{60542,64}{70} - 29,35^2 = 3,76$$

$$\sigma_y^2 = \bar{y}^2 - (\bar{y})^2 = \frac{62038}{70} - \left(\frac{2066}{70}\right)^2 = 15,16$$

$$i^2 = \frac{3.76}{15.16} = 0,248 \quad i = 0,498.$$

Xususan, bog‘lanishning shakli to‘g‘ri chiziqli bo‘lganda detyerminatsiya va korrelyatsiya indeksleri mos ravishda chiziqli detyerminatsiya va korrelyatsiya koeffitsientlari (r^2 va r) deb yuritiladi.

Gruppalangan to‘plam uchun korrelyatsiya koeffitsienti bunday hisoblanadi:

$$r = \frac{N \sum y_x n_{\hat{y}_x} - \sum y n_{\hat{y}} \sum x n_x}{\sqrt{[N \sum y^2 n_{\hat{y}} - (\sum y n_{\hat{y}})^2][n \sum x^2 n_x - (\sum x n_x)^2]}} \quad 10.20$$

Yuqoridagi misolda (10.3-jadval)

$$r = \frac{70 \cdot 11150 - 2066 \cdot 370}{\sqrt{(70 \cdot 62038 - 2066^2)(70 \cdot 2110 - 370^2)}} =$$

$$= \frac{780500 - 764420}{\sqrt{(4342660 - 4268350)(147700 - 136900)}} = \frac{16080}{28329,3} = 0,568.$$

Demak, korrelyatsiya indeks bilan korrelyatsiya koeffitsienti orasidagi farq juda kichik. Odatda $(i^2 - r^2) < 0,1$ bo'lsa, to'g'ri chiziqli regressiya tenglamasi orqali bog'lanishni ifodalash o'rinli hisoblanadi. misolimizda $i^2 - r^2 - 0,492 - 0,568^2 = 0,248 - 0,323 = -0,075 < 0,1$

Korrelyatsiya koeffitsientining kattaligi esa regressiya tenglamasining funksional bog'lanishga yaqinligini ko'rsatadi. Bu yyyerda kuzatilgan taqsimot belgilari orasida to'la adekvat bog'lanish mavjud deb hisoblanayotir. Ammo hayotda bunday to'liq moslik bo'lmaydi. Shu sababli korrelyatsiya indeksi bilan korrelyatsiya koeffitsienti orasidagi farq haqiqiy bog'lanish shakli qanchalik to'g'ri chiziqli bog'lanishga mos kelishini baholaydi.

Aniqlangan regressiya va korrelyatsiya ko'rsatkichlari har doim mohiyatli bo'lavermaydi. Shuning uchun ularning mohiyatli ekanligini tekshirib ko'rish zarur. Regressiya va korrelyatsiya ko'rsatkichlarining mohiyatligi Styudent (t), Fishyer (F) va boshqa mezonlar yordamida baholanadi.

Regressiyaning chiziqli tenglamasi parametrlarining mohiyatli ekanligini tekshirishda t - mezondan foydalaniladi. Buning uchun har bir parametrga mos kelgan t ning haqiqiy qiymatlari quyidagi formulalar bilan hisoblanadi:

$$t_{a_0} = \frac{a_0 \sqrt{n-2}}{\delta_\varepsilon}, \quad t_{a_1} = \frac{a_1 \sigma_x \sqrt{n-2}}{\delta_\varepsilon} \quad (10.21)$$

So'ngra t mezonning hisoblangan haqiqiy qiymatlari t_{haq} uning yerkin darajalar soni $n - 2$ va qabul qilingan mohiyatli darajasi α ga mos kelgan nazariy qiymati bilan taqqoslab ko'riladi. Mezonning nazariy qiymati (t_{jadv}) Styudent taqsimoti jadvalidan aniqlanadi. Agar biror parametr uchun $t_{haq} \geq t_{jadv}$ bo'lsa, u holda shu parametr qabul qilingan daraja bilan mohiyatli hisoblanadi. Parametr xatosining o'rtachasi quyidagicha hisoblanadi:

$$\mu_{a_0} = \frac{\delta_E}{\sqrt{n-2}} \quad \mu_{a_1} = \frac{\delta_E}{\sigma_x \sqrt{n-2}} \quad (10.22)$$

Korrelyatsiya indeksining mohiyatli ekanligi Fishyer kriteriyasi bilan tekshiriladi. Kriteriyaning F_{haq} haqiqiy qiymati:

$$F_{haq} = \frac{i^2}{1-i^2} - \frac{n-m}{m-1} \quad (10.23)$$

Bu yyyerda: n - to'plam soni; m - tenglama parametrlari soni.

10.3-jadvaldagi misolda $I = \frac{1,94}{3,89} = 0,498$ $F_{haq} = \frac{0,498^2}{1-0,498^2} \cdot \frac{70-2}{2-1} = 22,5$

$\nu_1 = 70 - 3 - 1 = 64$ $\nu_2 = 3 - 1 - 2$ $\alpha = 0,05$ bilan $F_{jad} = 19,5$ qiymatini aniqlanib, u bilan haqiqiy qiymati solishtiriladi:

$$F_{haq} > F_{jad}, \text{ chunki } 22,5 > 19,5$$

Korrelyatsiya koeffitsientining mohiyatlilik darajasini Student t - mezoni bilan ham tekshirish mumkin. Agar ushbu tengsizlik

$$t_{haq} = r \sqrt{\frac{n-2}{1-r^2}} \geq t_{jadval} \quad (10.24)$$

o‘rinli bo‘lsa, korrelyatsiya koeffitsienti mohiyatli bo‘ladi. 10.3-misolda

$$e = 0,568 \sqrt{\frac{70-2}{1-0,568^2}} = 8,71$$

$t_{jadval} = 0,266$ (0,01 muhimlik darajasi bilan).

Elastiklik koeffitsienti omil belgining 1foiz ga o‘zgarganda natija qancha foizga o‘zgarishini aniqlaydi

To‘plamning miqdori juda kichik bo‘lganda korrelyatsiya indeksining aniqligini oshirish uchun qoldiq dispersiyaga quyidagicha tuzatish kiritiladi:

$$\delta_a^2 \text{ tuzatilgan} = \frac{n}{n-m} \delta_a^2 \quad (10.25)$$

bu holda omilli dispersiya $\sigma_{\hat{y}_x}^2 = \sigma_y^2 - \delta_{uz}$.

Regressiya tenglamasini tahlil qilishda natijaviy belgining omil belgiga nisbatan elastiklik koeffitsientidan ham foydalaniladi. Elastiklik koeffitsienti (E) omil belgining 1foiz o‘zgarishi bilan natijaviy belgining o‘rtacha necha foiz o‘zgarishini ifodalaydi:

$$\mathcal{E} = \frac{\partial \hat{y}_x}{\partial x} \cdot \frac{x_i}{y} \quad (10.26)$$

Bu yyyerda $\frac{\partial \hat{y}_x}{\partial x}$ - regressiya tenglamasining x bo‘yicha xususiy hosilasi.

Formuladan kelib chiqadiki, umuman elastiklik koeffitsienti o‘zgaruvchi miqdor bo‘lib, uning qiymati omil belgining (x_i) qiymatiga qarab o‘zgaradi.

Chiziqli regressiya tenglamasi uchun elastiklik koeffitsienti

$$\hat{Y} = a_1 x / (a_0 + a_1 x) \quad (10.27)$$

Faqat bog‘lanishning daraja funksiyasi $y = a_0 x^{a_1}$ uchun elastiklik koeffitsienti o‘zgarmas miqdor bo‘ladi, ya’ni Eq₁.

10.8. Ko‘p o‘lchovli korrelyatsiya. Muhim-mohiyatli omillarni tanlash

Korrelyatsion bog‘lanishning xususiyati regressiya tenglamasida bir necha muhim va mohiyatli omillar ishtirok etishini taqozo qiladi. Shuning uchun regressiya tenglamasiga kiritiladigan mohiyatli omillarni tanlash katta ahamiyatga egadir.

Ko‘p omilli regressiya tenglamasida o‘zaro kuchli chiziqli korrelyatsion bog‘langan omillar bir vaqtda ishtirok etmasligi kerak. Chunki ular regressiya tenglamasida bir-birini ma‘lum darajada takrorlab, natijada regressiya va korrelyatsiya ko‘rsatkichlarining buzilishiga sababchi bo‘ladi. Demak, tanlangan omillar ichida o‘zaro kuchli chiziqli korrelyatsion bog‘lanishda bo‘lgan omillardan ba‘zilarini regressiya tenglamasiga kiritmaydi. Buning uchun chiziqli juft korrelyatsiya koeffitsientlarining matritsasi tuziladi.

10.9. Ko‘p omilli chiziqli regressiya tenglamasini aniqlash

Ko‘p omilli regressiyaning chiziqli tenglamasi umumiy ko‘rinishda quyidagicha yoziladi:

$$\hat{y}_{1,2,\dots,k} = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n = a_0 + \sum_{j=1}^k a_jx_j \quad (10.28)$$

Bu yyyerda:

$\hat{y}_{1,2,\dots,k}$ - natijaviy belgining o‘zgaruvchan o‘rtacha miqdori bo‘lib, uning indekslari regressiya tenglamasiga kiritilgan omillarning tartib sonlarini ko‘rsatadi;

a_0 - ozod had;

a_j – xususiy regressiya koeffitsientlari.

Ko‘p omilli regressiya tenglamasining parametrlarini hisoblash «eng kichik kvadratlar» usuliga asoslanib hosil qilinadigan ushbu normal tenglamalar tizimini yechishga tayanadi:

$$\begin{cases} a_0n + a_1\Sigma x_1 + a_2\Sigma x_2 + \dots + a_k\Sigma x_k = \Sigma y \\ a_0\Sigma x_1 + a_1\Sigma x_1^2 + a_2\Sigma x_1x_2 + \dots + a_k\Sigma x_1x_k = \Sigma yx_1 \\ \dots \\ \dots \\ a_0\Sigma x_k + a_1\Sigma x_kx_1 + a_2\Sigma x_kx_2 + \dots + a_k\Sigma x_k^2 = \Sigma yx_k \end{cases} \quad (10.29)$$

Normal tenglamalar tizimi chiziqli algebraning biror usulini qo‘llab yechiladi va noma‘lum hadlar topiladi. yechishni ShEHMda bajarish uchun maxsus «Microstat», «Statgraphics», «Statistica» kabi amaliy dasturlar paketi yaratilgan.

Xususiy regressiya koeffitsienti muayyan omilning natijaviy belgi variatsiyasiga ta‘sirini omillar o‘zaro bog‘lanishidan «tozalangan» holda o‘lchaydi, ammo tenglamaga kiritil-magan omillar bundan mustasnodir.

Ta‘kidlab o‘tish kerakki, xususiy regressiya koeffitsienti a_j $j=1,\dots,k$, juft regressiya koeffitsientidan farqli o‘laroq, muayyan omilning natijaga ta‘sirini uning variatsiyasi bilan boshqa tenglamada qatnashayotgan omillar

variatsiyasi orasidagi bog‘lanishni hisobga olmagan holda, undan «tozalangan» tarzda o‘lchaydi.

Xususiy regressiya koeffitsientlari a_j nomli miqdorlardir, ular turli o'lchov birliklarda ifodalanadi va sifat (ma'no) jihatidan har xil omillar ta'sirini o'lchaydi. Demak, ular bir biri bilan taqqoslama emas.

Shuning uchun standartlashtirilgan xususiy regressiya koeffitsientlari yoki β - koeffitsientlar hisoblanadi:

$$\beta_j = a_j \frac{\sigma_{x_j}}{\sigma_y} \quad (10.30)$$

β standartlashgan regres-siya ko'rsatkichlari taqqos-lama nisbiy me'yorlar, ularda o'lchov birliklari va belgilar mohiyati mavhumlashgandır.

x_j omilga tegishli β_j – koeffitsient muayyan omil variatsiyasining natijaviy belgi Y variatsiyasiga ta'sirini regressiya tenglamada ko'zlangan boshqa omillar variatsiyasidan chetlangan (tozalangan) holda o'lchovchi nisbiy me'yor hisoblanadi.

natijada ko'p o'lchovli regressiya tenglamasi quyidagi shaklni oladi:

$$\hat{y}_x = a_0 + \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2 + \dots + \beta_k x_k = a_0 + \sum \beta_j x_j \quad (10.31)$$

Agar natijaviy belgi va omillar qiymatlarini standartlashgan masshtabda olsak:

$$\hat{u}_{1.z_j} = \beta_1 z_1 + \beta_2 z_2 + \dots + \beta_k z_k = \sum_{j=1}^k \beta_j z_j \quad (10.32)$$

O'z-o'zidan ravshanki, mazkur tenglamaning β_j - koeffitsientlarini aniqlash uchun quyidagi normal tenglamalar tizimini yechish kerak:

$$\begin{cases} \beta_1 \Sigma z_1^2 + \beta_2 \Sigma z_1 z_2 + \beta_3 \Sigma z_1 z_3 + \dots + \beta_k \Sigma z_1 z_k = \Sigma u z_1 \\ \beta_2 \Sigma z_2 z_1 + \beta_2 \Sigma z_2^2 + \beta_3 \Sigma z_2 z_3 + \dots + \beta_k \Sigma z_2 z_k = \Sigma u z_2 \\ \dots \\ \dots \\ \beta_k \Sigma z_k z_1 + \beta_2 \Sigma z_k z_2 + \beta_3 \Sigma z_k z_3 + \dots + \beta_k \Sigma z_k^2 = \Sigma u z_k \end{cases}$$

Ko'p o'lchovli β - regressiya tenglamasi koeffitsientlarini natural qiymatlarga (a_j) keltirish uchun (10.32) formuladagi standartlashtirilgan regressiya koeffitsientlaridan ularning natural qiymatlari (a_j) ni quyidagi ifodalarga asosan hisoblash kerak.

$$a_j = \beta_j \frac{\sigma_{\hat{y}}}{\sigma_{\hat{\beta}_j}} = \beta_j \frac{\sigma_{u_j}}{\sigma_{z_j}}; \quad a_0 = \bar{y} - \sum_{j=1}^k a_j \bar{x}_j$$

Xususiy regressiya koeffitsientlari bilan elastiklik koeffitsientlari o'rtasida quyidagi o'zaro nisbat mavjud.

Ma'lumki, elastiklik koeffitsienti

$$\epsilon_j = a_j \frac{\bar{x}_j}{\bar{y}} \quad (10.33)$$

ifodaga teng. Agar (10.30) dan a_j aniqlab, $a_j = \frac{\beta_j \sigma_y}{\sigma_{x_j}}$ (10.33)ga qo'ysak

$$\Theta_j = \frac{\beta_j \sigma_y}{\sigma_{x_j}} \frac{\bar{x}_j}{\bar{y}} = \frac{\beta_j v_y}{v_{x_j}} \quad (10.34). \text{ Bu yyyerda } V_y = \frac{\sigma_y}{\bar{y}} \text{ -natijaviy belgi variatsiya}$$

koeffitsienti, $V_{x_j} = \frac{\sigma_{x_j}}{\bar{x}_j} \text{ - } j = \overline{1, \dots, k} \text{ omil variatsiya koeffitsienti yoki}$

$$\beta_j = \frac{\hat{Y}_j V_{x_j}}{V_y} \quad (10.34a) \text{ yoki } \frac{\beta_j}{\hat{Y}_j} = \frac{V_{x_j}}{V_y}.$$

Ko'p omilli egri chiziqli regressiya tenglamalarini aniqlash. Bu tenglamalar turli chiziqsiz ko'p o'lchovli funksiyalar shaklida tuziladi, parametrlari esa kichik kvadratlar usuli yordamida aniqlanadi. Ular maxsus korrelyatsiya-regressiya tahliliga bag'ishlangan adabiyotlarda yoritilgan.

10.10. Ko'p o'lchovli va xususiy korrelyatsiya koeffitsientlari

Ko'p omilli regressiya tenglamasini baholash natijaviy belgi (y) bilan omillar (x_1, x_2, \dots, x_k) o'rtasidagi korrelyatsion bog'lanishning kuchini o'lchash va tenglamaga kiritilgan barcha omillarning mohiyatli yoki mohiyatsizligini aniqlashdan iborat. Korrelyatsion bog'lanishning kuchini o'lchashda natijaviy belgining umumiy (σ_0^2) omillar ($\sigma_{01\dots k}^2$) va qoldiq $\delta_{0(12\dots k)}^2$ dispyersiyalaridan foydalaniladi.

Dispyersiya σ ishoralaridagi nol «0» indeksi natijaviy belgini anglatadi (ya'ni y).

$1, 2, \dots, k = j$ - har bir o'rganilayotgan (tenglamaga kiritilgan) omilning tartib soni. Demak, $\sigma_{012\dots k} \text{ } j = 1, 2, \dots, k$ omillar dispyersiyasi. Qoldiq dispyersiya nishonidagi qavs «uning ichida sanab o'tilgan omillardan tashqari» degan ma'noni bildiradi va qoldiq dispyersiyani omillar dispyersiyasidan farq qilish uchun ishlatiladi.

Regressiya tenglamasi korrelyatsion bog'lanishni yaxshi ifoda etsa, natijaviy belgining haqiqiy va nazariy qiymatlari (Y va \hat{Y}_x) o'rtasidagi tafovutlar kam, ya'ni qoldiq dispyersiya kichik bo'lib, omillar dispyersiyasi umumiy dispyersiyaga yaqinlashadi. Shuning uchun bu dispyersiyaning umumiy dispyersiyadagi salmog'i

$$R_{012\dots k}^2 = \frac{\sigma_{012\dots k}^2}{\sigma_0^2} \quad (10.35)$$

korrelyatsion bog'lanish kuchini xarakterlaydi. Mazkur nisbat ko'p o'lchovli (omilli) detyerminatsiya koeffitsienti deb ataladi.

Ko'p o'lchovli detyerminatsiya koeffitsientini kvadrat ildiz ostidan chiqarish natijasida ko'p omilli korrelyatsiya koeffitsienti hosil bo'ladi, u o'rganilayotgan omillar bilan natijaviy belgi orasidagi bog'lanishning zichlik darajasini ifodalaydi:

$$R_{012\dots k} = \sqrt{\frac{\sigma_{012\dots k}^2}{\sigma_0^2}} \quad (10.36)$$

$r_{yx_k}^2 (1,2,3,\dots,k-1)$ x_k – omilning xususiy detyerminatsiya koeffitsienti deb ataladi va u:

$$r_{yx_k (123\dots k-1)}^2 = \frac{\sigma_{012\dots k-1k}^2 - \sigma_{012\dots k-1}^2}{\sigma_0^2 - \sigma_{012\dots k-1}^2} \quad (10.37)$$

Xususiy detyerminatsiya koeffitsienti yangi x_k omil ko'p o'lchovli regressiya tenglamasiga kiritilgandan so'ng uning natijaviy belgiga ta'sirini o'lchovchi shartli sof dispersiyaning shungacha shakllangan qoldiq dispersiyadagi hissasini o'lchaydi.

(10.38)

Xususiy detyerminatsiya koeffitsientini kvadrat ildiz ostidan chiqarish natijasida xususiy korrelyatsiya koeffitsienti hosil bo'ladi:

$$r_{yx_k (123\dots k-1)} = \sqrt{\frac{\sigma_{012\dots k-1k}^2 - \sigma_{012\dots k-1}^2}{\sigma_0^2 - \sigma_{012\dots k-1}^2}}$$

Barcha kuzatilayotgan omillarni hisobga oluvchi tenglama uchun ko'p o'lchovli detyerminatsiya koeffitsienti:

$$R^2_{012\dots m-1,m,m+1\dots k} = \frac{\sum_{i=1}^n (\hat{y}^{(i)}_{012\dots m-1,m,m+1\dots k} - \bar{y})^2}{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}$$

Bundan ko'p o'lchovli korrelyatsiya koeffitsienti

$$R_{012\dots m-1,m,m+1\dots k} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n \hat{y}^{(i)}_{012\dots m-1,m,m+1\dots k} - \bar{y})^2}{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}$$

Misol, 10.5-jadvalda $n=16$ fermer ho'jaliklari bo'yicha 1 ga yerga nisbatan olingan foyda va uning omillari: 1 ga sarflangan mehnat, umumiy ekin maydonida don salmog'i, hosildorligi haqidagi ma'lumotlar keltirilgan.

Ulardan foydalanib, (10.23) normal tenglamalar tizimini «Microstat» ADP yordamida ShEHM yechish natijasida quyidagi korrelyatsion-regression model (KRM) hosil bo'lgan.

$$\hat{Y}_x = -240,113 + 2,261x_1 - 4,307x_2 + 0,166x_3 \quad (10.39)$$

Demak, har bir gektar yerga sarflangan mehnat (odam-kuni) foyda darajasini (1 ga yerga nisbatan) 2 so'm 26 tiyinga, don hosildorligini 1 s oshishi esa uni 16 tiyinga ko'payishiga olib kelgan. Ammo umumiy ekinlar maydonida don salmog'ini 1

foiz ko‘tarilishi foyda darajasini 4 so‘m 31 tiyinga pasayishiga sabab bo‘lgan. Ozod hadni manfiy ishoraga ega bo‘lishi qonuniydir, chunki omil nol qiymatga ega bo‘lmasdan oqib chiqarish zarar bilan yakunlanishi hammaga ayon. x_2 - don salmog‘i haqidagi omil koeffitsienti manfiy ishoraga ega bo‘lishi - o‘rganilayotgan ho‘jaliklar iqtisodiyoti juda yomon ahvolda ekanligi haqida darak beradi, chunki don ishlab chiqarishdan juda kam foyda olinadi (uning rentabellik darajasi past). Ho‘jalik oqilona yuritilib don bozorida baholar barqaror bo‘lganda edi, ekin maydonda uning salmog‘i oshishi bilan foyda darajasi pasaymasdan, aksincha, oshgan bo‘lar edi.

10.5-jadval

Fermer xo‘jaliklarida ishlab chiqarish rentabelligi (1 ga nisbatan) va uning muhim omillari

Fermer ho‘jaliklari tartib raqami	1 ga yyyerdan olingan foyda (ming so‘m) u	1 ga mehnat xarajatlari (odam kuni) x_1	Umumiy ekin maydonida don salmog‘i, foizfoiz x_2	Hosildorlik kg/ga x_3
1	704	265	45,1	3422
2	293	193	35,1	1956
3	346	229	69,4	2733
4	420	193	60,2	3254
5	691	225	59,0	3323
6	679	255	63,4	3179
7	457	201	58,1	3073
8	503	208	51,8	3257
9	314	170	73,2	2669
10	803	276	59,0	4235
11	691	188	42,5	3790
12	775	232	50,5	3658
13	584	173	48,5	3801
14	504	183	51,9	3266
15	777	236	58,9	5173
16	1138	263	38,8	5526
Jami	9679	3492	865,5	56315
O‘rtacha	604,9	218,2	54,1	3520
Kvadratik o‘rtacha tafovut	221,9	34,6	10,6	887
Variatsiya koeffitsienti	36,7	15,9	19,6	25,2

$$\sigma_0^2 = \frac{\Sigma(y_i - \bar{y})^2}{N-1} = \frac{738126,94}{16-1} = 49208,46$$

$$\sigma_{0123}^2 = \frac{\Sigma(\hat{y}_{x_j} - \bar{y})^2}{N-1} = \frac{662772,98}{15} = 44184,87$$

$$R_{0.123}^2 = \frac{44184,87}{49208,46} = 0,8979 \quad \text{ёки } R_{0.1.2.3} = 0,948$$

Demak, foyda darajasining umumiy variatsiyasidan 89,8 foiz mehnat sarfi, don ekinlari salmog'i va ularning hosildorligining o'zgaruvchanligi natijasi hisoblanadi, ya'ni foyda darajasi bilan ushbu omillar orasida kuchli bog'lanish mavjud.

10.5-jadval ma'lumotlari asosida EHM yordamida ko'p o'lchovli va juft korrelyatsiya koeffitsientlari hisoblanib, quyidagi natijalar olingan:

$$R_{0.1.2}^2 = 0.8979; r_{01} = 0.687; r_{02} = -0.355; r_{03} = 0.878; r_{12} = -0.044; r_{13} = 0.049; r_{23} = -0.203$$

Bularga asosan:

a) $\hat{y}_{x_1x_2} = a_0 + b_1x_1 + b_2x_2$ regressiya tenglamasi uchun

$$R_{y_{x_1x_2}}^2 = R_{012}^2 = \frac{0.687^2 + (-0.355)^2 - 2 \cdot 0.687(-0.355)(-0.044)}{1 - (-0.044)^2} = 0.5765$$

Natijada, x_3 -don hosildorligi omili uchun xususiy detyerminatsiya koeffitsienti:

$$r_{03(12)}^2 = \frac{R_{0123}^2 - R_{012}^2}{1 - R_{012}^2} = \frac{0.8979 - 0.5765}{1 - 0.5765} = \frac{0.3214}{0.4235} = 0.7589 \quad \text{yoki}$$

$$r_{03(12)} = 0,871$$

b) $\hat{y}_{x_1x_3} = a_0 + b_1x_1 + b_3x_3$ regressiya tenglamasi uchun

$$R_{013}^2 = \frac{0.687^2 + 0,878^2 - 2 \cdot 0,68 \cdot 0,878 \cdot 0,49}{1 - 0,049^2} = 0,8577$$

$$\text{Demak, } r_{02(13)}^2 = \frac{0,8979 - 0,8577}{1 - 0,8577} = 0,283 \quad \text{yoki } r_{03(13)} = 0,532$$

V) $\hat{y}_{x_2x_3} = a_0 + b_2x_2 + b_3x_3$ tenglamasi uchun

$$R_{023}^2 = \frac{(1 - 0,355)^2 + 0,878^2 - 2(-0,355) \cdot 0,878 \cdot (-0,203)}{1 - (-0,203)^2} = 0,8035$$

$$\text{Demak, } r_{01(23)}^2 = \frac{R_{0123}^2 - R_{02.3}^2}{1 - R_{023}^2} = \frac{0,8979 - 0,8035}{1 - 0,8035} = 0,480 \quad \text{yoki } r_{03(23)} = 0,693$$

Shunday qilib, xususiy detyerminatsiya va korrelyatsiya koeffitsientlari ayrim omillarning natijaga ta'sirini aniqroq belgilash imkonini beradi.

10.11. Ko'p o'lchovli regressiya tenglamalarini baholash va tahlil qilish

Yuqorida ko'p o'lchovli regressiya tenglamasini baholash bilan bog'liq bo'lgan birinchi masala-detyerminatsiya va korrelyatsiya koeffitsientlarini aniqlash usullarini ko'rib chiqdik. Bunday baholashning ikkinchi masalasi regressiya tenglamalarini yechish natijalari va korrelyatsiya koeffitsientlarini ehtimollik jihatdan muhimligi, ishonchliligini aniqlashdan iborat. Bu masala juft regressiya tenglamasi va korrelyatsiya koeffitsientlarini baholashdagi usullar (10.6-bo'lim) yordamida ya'ni t-Styudent va F-Fishyer mezonlaridan foydalanib yechiladi.

$$t_j = \frac{\beta_j \sqrt{n-k-1}}{\sqrt{(1 - \sum \beta_j r_{0j}) C_{jj}}} \quad (10.40)$$

bu yyyerda $j = \overline{1..k}$ k-omillar tartib raqami, n-to'plam hajmi, k-omillar soni, r_{0j} -har bir omilning juft korrelyatsiya koeffitsienti, «0»-natijaviy belgi indeksi (nishoni) c_{ij} -normal tenglamalar tizimidagi koeffitsientlardan tuzilgan matritsaga $B=(b_{ej})$ teskari bo'lgan matritsaning $V^{-1}=(S_{ej})$ diagonal elementi.

Ko'p o'lchovli korrelyatsiya koeffitsientining o'rtacha xatosi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$\sigma_R = \frac{1 - R^2}{\sqrt{n - k - 1}} \quad (10.41)$$

Uning muhimligini aniqlash uchun Styudent t-mezonining haqiqiy qiymati hisoblanadi va t-taqsimot jadvalidagi kritik qiymati bilan taqqoslanadi.

Ko'p o'lchovli korrelyatsiya koeffitsienti uchun t-mezon bu koeffitsientning haqiqiy qiymatini uning o'rtacha hatosiga bo'lish hosilasidir.

$$t_R = \frac{R}{\sigma_R} = \frac{R \sqrt{n - k - 1}}{1 - R^2} \quad (10.42)$$

Agar mazkur korrelyatsiya koeffitsientining qiymati birga yaqin bo'lsa, uning baholar taqsimoti normal yoki Styudent taqsimotidan farq qiladi, chunki u bir soni bilan chegaralangan. Bunday hollarda korrelyatsiya koeffitsientlarining muhimligi F-Fishyer mezonini bilan baholanadi:

$$F = \frac{R^2}{1 - R^2} * \frac{n - k - 1}{k} \quad (10.43)$$

Bu yyyerda k - omillar soni, $k = m - 1$ m – regressiya tenglamasidagi hadlar soni. Misolimizda, $\Sigma(y_i - \hat{y}^{(i)}_{123})^2 = 75353,96$. Yerkin darajalar soni $v = n - k - 1 = 16 - 3 - 1 = 12$ bilan qoldiq dispyersiya

$$\delta_{0(123)}^2 = \frac{\Sigma(y_i - \hat{y}^{(i)}_{123})^2}{n - k - 1} = \frac{75353,96}{12} = 6279,4966 \quad \text{bundan}$$

$$\delta_{0(123)} = \sqrt{6279,4966} = 79,24.$$

10.5-jadvalda $\sigma_{0,1} = 34,6$, $\sigma_{0,2} = 10,6$, $\sigma_{0,3} = 887$.

Rekurent formulaga asosan:

$$R_{123}^2 = \frac{r_{12}^2 + r_{13}^2 - 2r_{12} \cdot r_{13} \cdot r_{23}}{1 - r_{23}^2} = \frac{(-0,044)^2 + (0,49)^2 - 2(-0,044) \cdot (0,49) \cdot (-0,203)}{1 - (-0,203)^2} =$$

$$= \frac{0,233283}{0,958791} = 0,24331.$$

(10.42) formulaga asosan

$$t_1 = \frac{a_1 \sigma_{01} \sqrt{n-1}}{\delta_{0(123)} \sqrt{(1 - R_{123}^2)^{-1}}} = \frac{2,261 \cdot 34,6 \sqrt{16-1}}{79,24 \sqrt{(1 - 0,24331)^{-1}}} = \frac{302,985}{91,1233} = 3,325$$

$$R_{213}^2 = \frac{r_{21}^2 + r_{23}^2 - 2r_{21} \cdot r_{23} \cdot r_{13}}{1 - r_{13}^2} = \frac{(-0,044)^2 + (-0,203)^2 - 2(-0,044) \cdot (-0,203) \cdot 0,49}{1 - 0,49^2} = 0,0453.$$

$$t_2 = \frac{a_2 \sigma_{02} \sqrt{n-1}}{\delta_{0(123)} \sqrt{(1 - R_{213}^2)^{-1}}} = \frac{-4,307 \cdot 10,6 \sqrt{16-1}}{79,24 \sqrt{(1 - 0,0453)^{-1}}} = -\frac{176,82}{83,000} = -2,18$$

$$R_{312}^2 = \frac{r_{31}^2 + r_{32}^2 - 2r_{31} \cdot r_{32} \cdot r_{12}}{1 - r_{12}^2} = \frac{0,49^2 + (-0,203)^2 - 2 \cdot 0,49 \cdot (-0,203) \cdot (-0,044)}{1 - (-0,044)^2} = 0,2731.$$

$$t_3 = \frac{a_3 \sigma_{0,3} \sqrt{n-1}}{\delta_{0(123)} \sqrt{(1 - R_{312}^2)^{-1}}} = \frac{+0,166 \cdot 887 \sqrt{16-1}}{79,24 \sqrt{(1 - 0,2731)^{-1}}} = 6,14$$

Styudent taqsimotiga binoan, yerkin darajalar soni $v = n - k - 1 = 16 - 3 - 1 = 12$ va muhimlik daraja 0,05 da t -mezoning kritik qiymati $t = 2,18$. Demak, barcha xususiy regressiya koeffitsientlari $R = 0,95$ ehtimol bilan ishonchlidir.

$$R \text{ uchun } t_{\text{haq}} = \frac{0,8979 \sqrt{16 - 3 - 1}}{1 - 0,8979^2} = 16,0$$

Yerkin darajalar soni 12 va $R=0,95$ ehtimol Student taqsimoti jadvalida t-mezon kritik qiymati $t_{jadv}=2,18$. Mezonning haqiqiy kritik qiymati ancha katta bo'lgani uchun ko'p o'lchovli korrelyatsiya koeffitsient ishonchlidir.

$$F_{haq} = \frac{0,8979}{1-0,8979^2} \cdot \frac{16-3-1}{3} = \frac{10,7748}{0,5813} = 18,54$$

Yerkin darajalar soni $v_2=12$, $v_1=3$ va muhimlik darajasi $\alpha=0,05$ bilan F-mezonning Fishyer taqsimoti jadvalidagi kritik qiymati $F_{jad}=3,49$. Demak, ko'p o'lchovli korrelyatsiya koeffitsienti $R=0,95$ ehtimol bilan ishonchlidir.

10.12. Korrelyatsion - regression modellardan iqtisodiy tahlil va istiqbolni baholashda foydalanish yo'llari

Istiqbolni nuqtali baholashning amalga oshirish ehtimoli kichik.

Korrelyatsion - regression model deb shunday regressiya tenglamasiga aytiladiki, u o'rganilayotgan hodisalar orasidagi o'zaro bog'lanishlarni natijaviy belgi bilan muhim omillar o'rtasidagi ishonchli miqdoriy nisbatlar orqali ifodalab beradi. Uning detyerminatsiya va regressiya koeffitsientlari mohiyatan bog'lanishning sotsial-iqtisodiy tabiati haqidagi ilmiy nazariyaga to'la mos bo'lib, ishonchli oraliq ehtimoliga ega bo'ladi.

Korrelyatsion-regression modellarni tuzish uchun statistika nazariyasi va amaliyoti tomonidan qator tavsiyalar ishlab chiqilgan:

Korrelyatsion-regression model - bu o'rganilayotgan hodisalar orasidagi bog'lanishni natijaviy belgi bilan muhim omillar o'rtasidagi ishonchli miqdoriy nisbatlar orqali ifodalashdir.

- omil sifatida olinadigan belgilar natijaviy belgi bilan sabab-oqibat bog'lanishda bo'lishi kerak;

- omil qilib olinayotgan belgilar natijaviy belgining tarkibiy elementi yoki uning funksiyasi bo'lmasligi lozim;

- omil sifatida olinayotgan belgilar

bir birini takrorlamasligi, ya'ni kolleniear bo'lmasligi kerak (korrelyatsiya koeffitsienti $>0,8$ bo'lmasligi shart);

- natijaviy belgi qanday to'plam birligiga tegishli bo'lsa, omil belgilarni ham unga nisbatan olish ma'qul;

- regressiya tenglamasiga kiritiladigan omillar soni «m» to'plam birliklar soni

Regressiya tenglamasining matematik shakli bog'lanish tabiatiga to'la mos bo'lishi kerak.

«n» dan kam bo'lishi kerak. Odatda, ko'p o'lchovli regressiya tenglamalari uchun $n/m \geq 11$ bosh komponentlar usuli uchun $n/m \geq 7$ tavsiya etiladi;

- regressiya tenglamasini matematik ifodalash shakli real sharoitda faktorlar bilan natija orasidagi bog'lanish tabiatiga to'la mos bo'lishi, uyg'unlanishi lozim. Agar omillar va natijalar orasida additiv bog'lanish bo'lib, biror omil bo'lmaganda ham natija ro'yobga chiqavyersa, tenglama

$\hat{y}_{1...k} = a_0 + \sum_{j=1}^k a_j x_j$ shaklda, agar biror omilsiz natija yuzaga chiqa olmasa, tenglama

multiplikativ shaklda $\hat{y}_{x_j} = a_0 \prod_{j=1}^k a_j x_j$ bo'lishi lozim.

Istiqbolni belgilash uchun regression modeldan foydalanish bashorat qilishda kutiladigan omil qiymatlarini tenglamaga qo'yishdan iboratdir.

Istiqbolni belgilash uchun korrelyatsion - regression modeldan foydalanish regressiya tenglamasiga omil birliklarning bashorat qilishda kutiladigan qiymatlarini qo'yib, natijaviy belgining bashoriy ko'rsatkichlarini yoki berilgan

ehtimol bilan ular yotadigan ishonchli kenglikni hisoblashdan iboratdir. Tenglamani hisoblash asosi bo'lib xizmat qilgan axborotda faktor belgi ega bo'lgan qiymatdan katta darajada farqlanuvchi bashoriy qiymatlarini tenglamaga qo'yish noto'g'ri bo'ladi, chunki omilning boshqa sifatga tegishli darajalarida tenglama parametrlari o'zgacha qiymatlarga ega bo'lishi mumkin.

Regressiya tenglamasiga omillarning kutiladigan qiymatlarini qo'yib aniqlangan prognoz (istiqbol daraja) nuqtali prognoz (istiqbolni baholash) deb ataladi. Bunday istiqbol baholashning amalga oshish ehtimoli juda kichikdir. Shuning uchun istiqbol baholashni uning o'rtacha xatosini yoki yetarli darajada katta ehtimol bilan prognozning ishonchli kengligi (oralig'i)ni aniqlash bilan birga olib borish kerak. Omil belgi qiymati x_k ga teng bo'lganda regressiya chizig'ining bosh to'plamdagi holatining o'rtacha xatosi quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$M \hat{y}_{\bar{x}} = \delta_{qoldiq} \sqrt{\frac{1}{n} + \frac{(x_k - \bar{x})^2}{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}} \quad (10.44)$$

bu yyyerda M_{y_x} - regressiya chizig'ining bosh to'plamdagi holatining o'rtacha xatosi $x=x_k$ ga teng bo'lganda;

n-tanlanma hajmi;

x_k - omilning kutiladigan qiymati;

δ_{qoldiq} -yerkin darajalar soni bilan bosh to'plamdagi regressiya chizig'i natijaviy belgi o'rtacha kvadratik tafovutining baholanishi, ya'ni:

$$\delta_{qoldiq} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_{x_i})^2}{n - m}}$$

m-tenglama parametrlari (koeffitsientlari) soni.

Regressiya chizig'i istiqbolining ishonchli chegaralarini aniqlash uchun uning o'rtacha xatosini yerkin darajalar soni n-m va ishonchli ehtimol 0,95(a=0,05) bilan aniqlangan t-Styudent mezonining kritik (jadval) qiymatiga ko'paytirish kerak

$$\Delta_{prognoz} = t_{jad} \cdot M \hat{y}_{x_k}$$

10.13. Atributiv belgilar orasidagi bog‘lanishlarni o‘lchash usullari

Yuqorida (10.4-bo‘limda) ko‘rib chiqilgan Spirmen ranglar korrelyatsiya koeffitsientidan ranjirlantirib bo‘ladigan atributiv belgilar orasidagi bog‘lanishlarni o‘lchashda foydalanish mumkin.

Ma’lumki, altyernativ holat atributiv belgilarni yuzaga chiqish shakllaridan biri hisoblanadi. Agar altyernativ variatsiyaga ega bo‘lgan belgilardan biri omil, ikkinchisi oqibat bo‘lsa, u holda ular orasidagi bog‘lanishni K.Pirson tomonidan taklif etilgan assotsiatsiya koeffitsienti orqali baholash mumkin. Bu ko‘rsatkich quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$K_{\text{assos}} = \frac{Aa \cdot Bb - Ab \cdot Ba}{\sqrt{\sum A \sum B \sum a \sum b}} \quad (10.45)$$

Ingliz statistiklari Edni Dj. Yul va Moris Dj. Kendel tomonidan ikkita muqobil sifat belgilar orasidagi bog‘lanish darajasini baholash uchun kontingentsiya (lotincha so‘z bo‘lib bir xil tartibli ma’noga ega) koeffitsienti taklif etilgan:

$$K_{\text{kontingensiya}} = \frac{Aa \cdot Bb - Ab \cdot Ba}{Aa \cdot Bb + Ab \cdot Ba} \quad (10.46)$$

Misol, 6 oktyabr 2016 yilda Rossiya televideniyasi tyerrorizm masalasini muhokama qilishga bag‘ishlangan eshittirishda aholiga murojaat qilib, quyidagi savollarga telefon orqali javob berishni iltimos qildi: «11 sentyabr voqealari munosabati bilan AQSh Prezidenti J.Bushning xalqaro tyerrorizmga qarshi siyosatini qo‘llaysizmi?», «Afg‘onistonda qurol qo‘llanishidan Amerika o‘z manfaatini ko‘zlayaptimi?». 4700 respondentlardan olingan javoblar quyidagichataqsimlandi.

10.6-jadval

Tyerrorizmga oid ikki masala bo‘yicha jamoatchilik fikrlari orasidagi o‘zaro bog‘lanish

1 ^{nchi} savolga	2 ^{nchi} savolga javoblar		Hammasi
javoblar	Ha (a)	Yo‘q (b)	
Ha (A)	1153	1552	∑A=2705
Yo‘q (B)	727	1268	∑B=1995
Jami	∑a=1180	2820	4700

Agar birinchi savolga «ha» deb javob berganlar ikkinchi savolga ham shunday (ha) javob berganlarida, xuddi shuningdek «yo‘q» javoblari ham bo‘lganda, bog‘lanish funksional bo‘lar edi. Ammo javoblarni taqsimlanishi bir biriga mos kelmaydi, demak, bu yyyerda korrelyatsion munosabat mavjud.

(10.45)ga asosan, assotsiatsiya (birlashma) koeffitsienti:

$$K_{\text{assos}} = \frac{Aa \cdot Bb - Ab \cdot Ba}{\sqrt{\sum A \sum B \sum a \sum b}} = \frac{1153 \cdot 1268 - 1552 \cdot 727}{\sqrt{2705 \cdot 1995 \cdot 1180 \cdot 2820}} =$$

$$= \frac{333700}{4237606,6} = 0,079 \text{ yoki } 7,9\%.$$

$$K_{\text{kontingensiya}} = \frac{1153 \cdot 1268 - 1552 \cdot 727}{1153 \cdot 1268 + 1552 \cdot 727} = \frac{333700}{2590308} = 0,129 \text{ yoki } 12,9\%.$$

Uchta va undan ortiq sifat belgilari orasidagi bog‘lanishlarni o‘lchash uchun ham turli usullar ishlab chiqilgan. Ulardan biri Pirson koeffitsienti bo‘lib, u ikkita belgi asosida bir nechta guruhlardan iborat bo‘lgan taqsimotlar orasida bog‘lanishni o‘lchashda qo‘llanadi:

$$C = \sqrt{\frac{\varphi^2}{1 + \varphi^2}} \quad (10.47)$$

$$\text{Bu yerda } \varphi^2 = \left(\sum_{i=1}^{K_1} \sum_{j=1}^{K_2} \frac{f_{ij}^2}{f_i f_j} \right) - 1$$

K_1 va K_2 - 1^{nchi} va 2^{nchi} belgi bo‘yicha tuzilgan guruhlar.

f_{ij} - bir vaqtda i^{nchi} ham, j^{nchi} ham guruhga tegishli birliklar soni;

f_i - i^{nchi} guruhga tegishli birliklar soni;

f_j - j^{nchi} guruhga mansub birliklar soni.

Misol. O‘zbekistonda oila qurgan kelin-kuyovlarning bilimi darajasi bo‘yicha taqsimoti quyidagicha bo‘lgan.

10.7-jadval

O‘zbekistonda yangi oila qurgan kelin-kuyovlarning bilim darajasi bo‘yicha taqsimoti

kelin bilimi kuyov bilimi	Oliy	tugallan magan oliy	o‘rta maxsu s	umum iy o‘rta	to‘liqs iz o‘rta	boshla ng‘ich	Ham- masi
Oliy	3991	1585	3285	3655	97	17	12630
tugallanmagan oliy	1255	2984	2858	4261	74	9	11441
o‘rta maxsus	2331	1662	15411	13388	597	55	33444
Umumiy o‘rta	3027	2214	19033	11015 6	2153	143	13672 6
to‘liqsiz o‘rta	115	62	733	2491	1600	161	5162
boshlang‘ich	6	7	56	215	203	458	945
Jami	1072 5	8514	41376	13416 6	4724	843	20052 2

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, turmush qurishda yigit-qizlar bilim darajalari bir-biriga mosligini hisobga oladilar. Masalan, 31,6foiz oliy ma’lumotli yigitlar oliy ma’lumotli qizlar bilan turmush qurgan, ayniqsa bunday moslik o‘rta ma’lumotli guruhlarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. 80,6foiz umumo‘rta ma’lumotli yigit-qizlar bir-biri bilan kelishib oila qurganlar. Boshlang‘ich ma’lumotli guruhda bu ko‘rsatkich 48,5foiz, o‘rta maxsus ma’lumotli yigit-qizlar orasida 46,1foiz ni tashkil etadi. Demak, yangi oila barpo etgan yigit-qizlarning ma’lumoti bo‘yicha taqsimlanishi orasida bog‘lanish mavjud:

$$\begin{aligned} \varphi^2 + 1 &= \frac{3991^2}{12630 \cdot 10725} + \frac{1585^2}{12630 \cdot 8514} + \frac{3285^2}{12630 \cdot 41376} + \frac{3655^2}{12360 \cdot 136166} + \frac{97^2}{12630 \cdot 4724} + \\ &+ \frac{17^2}{12630 \cdot 843} + \frac{1255^2}{11441 \cdot 10725} + \dots + \frac{9^2}{11441 \cdot 843} + \frac{2331^2}{33444 \cdot 10725} + \dots + \frac{55^2}{33444 \cdot 843} + \\ &+ \frac{3027^2}{136726 \cdot 10725} + \dots + \frac{143^2}{136726 \cdot 843} + \frac{115^2}{5162 \cdot 10725} + \dots + \frac{161^2}{5162 \cdot 843} + \frac{6^2}{945 \cdot 10725} + \dots \\ &\dots \frac{458^2}{945 \cdot 843} = 2,3795 \end{aligned}$$

$$\varphi^2 = 2,3795 - 1 = 1,3795$$

$$” = \sqrt{\frac{\varphi^2}{1 + \varphi^2}} = \sqrt{\frac{1,3795}{2,3795}} = 0,761$$

Asosiy tushuncha va atamalar

Funksional bog‘lanish, korrelyatsion bog‘lanish, to‘g‘ri chiziqli va egri chiziqli bog‘lanish, korrelyatsion tahlil, regression tahlil, juft korrelyatsiya, ko‘p o‘lchovli korrelyatsiya, regressiya koeffitsienti, Fexnyer korrelyatsiya koeffitsienti, chiziqli korrelyatsiya koeffitsienti, detyerimnatsiya koeffitsienti, ranglar korrelyatsiya koeffitsienti, detyerminatsiya va korrelyatsiya indekslari, regressiya ko‘rsatkichlari mohiyatliligining Styudent t-mezoni, korrelyatsiya koeffitsienti mohiyatliligining Fishyer f-mezoni, elastiklik koeffitsienti, ko‘p o‘lchovli regressiya, xususiy regressiya koeffitsienti, standartlashgan regressiya ko‘rsatkichlari, ko‘p o‘lchovli korrelyatsiya koeffitsienti, xususiy korrelyatsiya koeffitsienti, kolleniearlik, istiqbolni nuqtali va oraliqli baholash, assotsiatsiya koeffitsienti, kontigentsiya koeffitsienti.

Qisqacha xulosalar

Ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar juda murakkab bo‘lib, ular orasida ko‘pincha korrelyatsion bog‘lanishlar mavjud. O‘zgaruvchi X belgining har bir qiymatiga boshqa o‘zgaruvchi Y taqsimoti mos kelsa, bunday bog‘lanish korrelyatsiya deb ataladi.

Korrelyatsion tahlilda hodisalar orasidagi bog‘lanishning zichlik darajasi aniqlanadi. U korrelyatsiya koeffitsientlarini hisoblash, ularning muhimligi, ishonchliligini baholashga asoslanadi. Korrelyatsiya koeffitsienti ikki yoqlama talqin etilishi mumkin: X ni Y bilan bog‘lanish zichligi yoki Y ni X bilan bog‘lanish zichligi.

Bu ko'rsatkich faqat bog'lanish kuchini o'lchaydi, ammo uning sababini yoritib bermaydi.

Regression tahlil bir hodisa o'zgarishi natijasida boshqa hodisa qancha miqdorga o'zgarishini yoritib beradi, ya'ni omillar samaradorligini aniqlash imkoniyatini tug'diradi. Buning uchun omil belgi va natijaviy belgini umumiy iqtisodiy sifat tahlili asosida aniqlash kerak. Shunga qarab regressiya tenglamasini X ni Y bo'yicha yoki Y ni X bo'yicha tuzish masalasi yechiladi, chunki regressiya koeffitsientlari har xil miqdoriy qiymatlarga ega bo'ladi.

Regressiya tenglamalarini bir belgining berilgan qiymati asosida boshqa belgining tegishli o'rtacha qiymatini baholash uchun ifoda sifatida qarash mumkin. X ning Y bo'yicha chiziqli regressiya tenglamasi (ularning o'rtacha miqdorlari uchun nuqtalar orqali o'tkazilgan o'qlarga nisbatan qaralgan) $x' = b_1 y'$ va Y ning X bo'yicha tenglamasi: $x' = b_2 y'$, bu yyyerda $x' = (x - \bar{x})$, $y' = (y - \bar{y})$ ya'ni belgilar qiymatlarining ularning arifmetik o'rtachasidan tafovutlari; b_1, b_2 - regressiya koeffitsientlari yoki qisqacha regressiyalar.

Regressiyalar to'g'ri chiziqlari shunday xossaga egaki, baholash xatolarining kvadratlari yig'indisi $\sum (x' - b_1 y')^2$ ba $\sum (y - b_2 x)^2$ minimumga tengdir. Agar bu yig'indilarni N ga bo'lish hosilasini S_x^2 , S_y^2 orqali belgilasak, u holda

$$S_x^2 = \sigma_x^2 (1 - r^2)$$

$$S_y^2 = \sigma_y^2 (1 - r^2)$$

Ikkita o'zgaruvchilar X va Y orasidagi korrelyatsiya koeffitsienti

$$r = \frac{\sum x' y'}{\sqrt{\sum x'^2 \sum y'^2}} = \frac{P}{\sigma_x \sigma_y}$$

$$\text{Bu erda } P = \frac{\sum x' y'}{N}; \quad \sigma_x = \sqrt{\frac{\sum (x - \bar{x})^2}{N}} = \sqrt{\frac{\sum x'^2}{N}}; \quad \sigma_y = \sqrt{\frac{\sum (y - \bar{y})^2}{N}} = \sqrt{\frac{\sum y'^2}{N}};$$

Korrelyatsiya koeffitsienti -1 dan kichik +1 dan katta bo'lishi mumkin emas. Agar $r = \pm 1$ bo'lsa, miqdoriy belgilar to'la korrelyatsiyalangan (ya'ni funksional bog'langan) va tegishli juft x va u qiymatlariga mos nuqtalar bir to'g'ri chiziqda yotadi. Agar $r = -1$ bo'lsa, belgilar to'liq teskari korrelyatsiya bilan xarakterlanadi va bir belgining kichik qiymatlari boshqasining katta qiymatlariga mos keladi. Agar $r = +1$ bo'lsa, belgilar to'liq to'g'ri korrelyatsiya bilan xarakterlanadi va bir belgi katta qiymatlariga boshqa belgining katta qiymatlari mos keladi.

Regressiya koeffitsienti bilan korrelyatsiya koeffitsienti o'rtasida quyidagi munosabat mavjud: X ning Y bo'yicha chiziqli regressiya tenglamasi uchun

$$b_1 = r \frac{\sigma_x}{\sigma_y} = \frac{P}{\sigma_y^2}$$

Y ning X bo'yicha chiziqli regressiya tenglamasi uchun

$$b_2 = r \frac{\sigma_y}{\sigma_x} = \frac{P}{\sigma_x^2}$$

Korrelyatsiya koeffitsientining kvadrati detyerminatsiya koeffitsienti deb ataladi. Natijaviy belgi variatsiyasining qanday qismi omil belgi tebranishi bilan tushuntirilishini ta'riflaydi. Korrelyatsiya ko'rsatkichlarini faqat variatsiya, o'rtachadan tafovutlanish atamasi orqaligina talqin etish mumkin. Ularning belgilar darajalari orasidagi bog'lanish ko'rsatkichlari sifatida talqin etib bo'lmaydi.

Korrelyatsion-regression model - bu o'rganilayotgan hodisalar orasidagi o'zaro bog'lanishni natijaviy belgi bilan muhim omil belgilari o'rtasidagi ishonchli miqdoriy nisbatlar bilan ifodalashdir. Modellashtirish jarayonida quyidagi shart-talablarni ta'minlash kerak:

- omil belgilar natijaviy belgi bilan sabab-oqibat bog'lanishda bo'lishi lozim;
- omil belgilar bir-birini takrorlamasligi ya'ni koleniar bo'lmasligi, natijaviy belgining tarkibiy elementi yoki uning funksiyasi bo'lmasligi kerak;
- bir yoki yonma-yon pog'ona darajasidagi omillarni modelga kiritmaslik ma'qul;

- natijaviy belgi qanday to'plam birligiga nisbatan qarab olingan bo'lsa, omil belgilar ham o'sha birlikka nisbatan ifodalanishi lozim;

- regressiya tenglamasiga kiritiladigan omillar soni (m) to'plam birliklari soni (n) bilan ma'lum nisbatda bo'lishi kerak (jumladan $\frac{n}{m} \geq 11$ omillar tahlili va bosh

komponentlar usulida esa $\frac{n}{m} \geq 7$ bo'lishi odatda tavsiya etiladi)

- regressiya tenglamasini matematik ifodalash shakli real sharoitda omillar bilan natija orasidagi bog'lanish tabiatiga to'la mos bo'lishi kerak. Biror omil yoki omillar to'dasi harakatda bo'lmaganda ham natija shakllanishi mumkin bo'lsa, bunday sharoitga tabiatan additiv bog'lanish mos keladi. Agarda omillardan birortasi bo'lmaganda natija bilan yakunlanadigan jarayon amalga oshishi mumkin bo'lmasa, bunday sharoitda multiplikativ bog'lanish shaklini qo'llash asosliroq hisoblanadi.

Nazorat va mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar.

1. O'zarobog'lanishlar deganda nimani tushunasiz, ularni o'rganishdan maqsad nima?

2. Funksional bog'lanish nima? Korrelyatsion bog'lanish-chi?

3. Korrelyatsion munosabat qanday xossalarga ega?

4. Bog'lanishlarning qanday turlarini bilasiz?

5. To'g'ri va egri chiziqli bog'lanishlar deganda nimani tushunasiz?

Misollarda tushuntirib bering.

6. Korrelyatsion tahlil qanday maqsadni ko'zlaydi? Regression tahlil-chi?

7. Korrelyatsion bog'lanishni modellashtirish jarayoni qanday bosqichlardan tarkib topadi? Har bir bosqichda qanday masalalar va usullar yordamida yechiladi?

8. Adekvat model deganda nimani tushunasiz?

9. Juft korrelyatsiya nima? Ko'p o'lchovli korrelyatsiya-chi?
10. To'g'ri chiziqli regressiya deganda nimani tushunasiz? Tenglamasi qanday ko'rinishga ega va hadlari (koeffitsientlari) nimani anglatadi?
11. To'g'ri chiziqli regressiya tenglamasini yechish tartibini va bunda kichik kvadratlar usulining rolini yoritib bering. Bu usul mohiyatini misolda tushuntiring.
12. Korrelyatsion jadval deganda nimani tushunasiz? Uni tuzish tartibini tushuntirib bering.
13. Egri chiziqli regressiya deganda nimani tushunasiz? Uning qanday shakllari mavjud?
14. Egri chiziqli regressiya tenglamalarini to'g'ri chiziqli shaklga keltirish qanday tartibda amalga oshiriladi?
15. Egri chiziqli regressiya koeffitsientlari qanday talqin etiladi. Bunday tenglamalar ekstrimumi qanday aniqlanadi?
16. Korrelyatsiya koeffitsienti deganda nimani tushunasiz? U qanday hisoblanadi?
17. Korrelyatsiya indeksi (yoki nazariy munosabati)ning mohiyatini yoritib bering. U chiziqli korrelyatsiya koeffitsientiga teng bo'ladimi?
18. Korrelyatsiya koeffitsienti bilan regressiya koeffitsienti o'rtasida qanday nisbat mavjud?
19. Elastiklik koeffitsienti nimani anglatadi? U regressiya koeffitsienti bilan qanday bog'langan?
20. Yil davomida mamlakat aholisining go'sht mahsulotiga o'rtacha oylik talab 120 ming t, o'rtacha kvadratik tafovuti 6 ming t, 1 kg go'shtning o'rtacha oylik bozor bahosi 1000 so'm, o'rtacha kvadratik tafovuti esa 250 so'm. Talab bilan bozor bahosi orasidagi korrelyatsiya koeffitsienti 0,85. Regressiya va elastiklik koeffitsientlarini aniqlang. Regressiya tenglamasini miqdoran ifodalang.
21. Mamlakatda o'rtacha oylik go'sht ishlab chiqarish hajmi 130 ming t. va uning dispyersiyasi 100, 1 kg go'shtning o'rtacha oylik bahosi 1200 so'm, o'rtacha kvadratik tafovuti esa 360 so'm. Taklif bilan baho orasidagi korrelyatsiya koeffitsienti 0,88. Regressiya va elastiklik koeffitsientlarini toping.
22. Marketing tekshirishlariga ko'ra poyafzal taklifi 1foiz oshganda bozor bahosi 2foiz pasayishi aniqlangan. O'rtacha yillik poyafzal ishlab chiqarish hajmi 72 mln.juft va uning o'rtacha kvadratik tafovuti 7 mln.juft, o'rtacha moyillik baho (1 juft poyafzal bahosi) 4500 so'm 30foiz variatsiya koeffitsienti bilan aniqlangan bo'lsa, u holda regressiya va korrelyatsiya koeffitsientlari qanday qiymatga ega. Regressiya tenglamasini miqdoran ifodalab ko'ring.
23. Fexnyer va Spirmen korrelyatsiya koeffitsientlari haqida nima deya olasiz?
24. Regressiya tenglamasi parametrlarining muhimligi (ishonchligi) qanday baholanadi? Korrelyatsiya koeffitsienti-chi?
25. Ko'p o'lchovli korrelyatsiya mohiyatini yoritib bering? Chiziqli ko'p o'lchovli regressiya tenglamasi qanday tuziladi va uning noma'lum hadlari qanday aniqlanadi?
26. Xususiy regressiya koeffitsientlari nimani aniqlaydi? β -koeffitsient-chi?

27. Ko'p o'lchovli regressiya va detyerminatsiya koeffitsienti nimani o'lchaydi? Xususiy korrelyatsiya koeffitsientlari-chi?

28. Xususiy korrelyatsiya koeffitsienti juft korrelyatsiya koeffitsientidan nima bilan farq qiladi?

Asosiy adabiyotlar

1. Ефимова Н.В. Практикум по общей теории статистики. 2-е изд. М: Финансы и статистика, 2017.

2. И.И.Елисеева, М.М.Юзбашев. Общая теория статистики. 5-е изд. М.: Финансы и статистика, 2017.

3. Плис А.И. Практикум по прикладной статистике в среде SPSS: 1-2 ч. – М.: Финансы и статистика, 2010, 288 с.

4. Соатов Н.М. Статистика. Дарслик. – Т.: Тиббиёт нашриёти, 2003, 405-484 б.

5. Справочник по прикладной статистике. Под.ред. Э.Ллойда, У.Лидермана. Пер.с англ. М.: «Финансы и статистика», 1989

6. В.Плюта. Сравнительный многомерный анализ в экономическом моделировании. Пер. с польск. М.: «Финансы и статистика», 1989

7. Ферстер Э., Ренц Б. Методы корреляционного и регрессионного анализа. Пер. с немец. М.: «Финансы и статистика», 1983

8. Куланчев А.П. Методы и средства анализа данных в среде Windows. Stadio 6. М.: НПО информатика и компьютеры, 1996

9. Математическая экономика на персональном компьютере. Под.ред. М.Кубонива. Перев. с японс. М.: «Финансы и статистика», 1991.

XI bob. DINAMIKANI STATISTIK O'RGANISH USULLARI

11.1. Dinamika qatorlari va ularning tarkibiy unsurlari.

Dinamika - o'sish, rivojlanish demakdir.

Dinamika so'zi grekcha "dynamikos" so'zidan olingan bo'lib, kuchga tegishli, kuchli degan lug'aviy mazmunga ega. Bu atama harakat holatini, o'sish

yoki rivojlanishni anglatadi.

Hodisalarning vaqt ichida o'zgarishi statistikada dinamika deb, shu jarayonni ta'riflovchi ko'rsatkichlar qatori esa dinamika qatorlari deb yuritiladi.

Hodisalarning vaqt davomida o'zgarishini ta'riflovchi statistik ko'rsatkichlar qatori dinamika qatori deb yuritiladi.

Dinamika qatorlari ikki unsur dan tarkib topadi: biri vaqt momentlari yoki davrlar xatnomasi, ikkinchisi - ularga tegishli ko'rsatkichlar.

O'rganilayotgan rivojlanish vaqtining umumiy uzunligini oraliqlarga bo'lib qarasa, har bir kesilish nuqtasi moment (muayyan on, payt, fursat) deb ataladi, bir momentdan ikkinchisigacha o'tgan vaqt oralig'i (yil, kvartal, oy, kun va h.k.) esa davr deb yuritiladi.

Zaxira yoki resurs - hodisaning muayyan ondagi holati (soni), oqim - ma'lum vaqt davomida ro'y bergan jarayon, hodisaning bu davr ichidagi miqdori.

Hodisa me'yorini muayyan momentga nisbatan belgilasa, u holda uning zaxirasi, ya'ni shu on holatiga bo'lgan miqdori (soni va h.k.) aniqlanadi. Agar hodisa me'yorini ma'lum davr uchun o'lchasa, u holda

uning muayyan vaqt oralig'idagi oqimi, ya'ni ushbu davr davomidagi umumiy miqdori (hajmi va h.k.) aniqlanadi.

O'rganilayotgan hodisaning vaqt momentlariga yoki davrlarga tegishli ko'rsatkichlari qator darajalari deb ataladi va "y" orqali belgilanadi.

Har bir dinamika qatori boshlang'ich y_0 , oxirgi y_n , muayyan oraliq y_i va o'rta \bar{y} darajalarga ega.

Dinamika qatorlari uzoq muddatli tendensiya, ayrim davrlarga xos siklik yoki lokal o'zgarishlar, kundalik tebranishlar va mavsumiy o'zgarishlarni o'zida mujassamlashtirishi mumkin.

Dinamika qatori quyidagilar bilan xarakterlanadi:

- uzoq muddatli harakat yo'nalishi, ya'ni umumiy asriy tendensiya;
- qisqaroq davrlarga xos siklik

yoki lokal o'zgarishlar;

- ayrim yillarga tegishli tebranishlar;
- mavsumiy to'lqinlar;
- konyunkturaviy tebranishlar.

Statistikada dinamika ma'lumotlarini tarkibiy qismlarga (komponentlarga) ajratish va o'lchash usullari hamda ularni hisobga olib kelajakda kutiladigan rivojlanish istiqbollari baholash yo'llari ishlab chiqilgan.

Dinamika qatorining ko'rsatkichlari bo'lishi kerak. taqqoslama

Dastavval ko'rsatkichlarning taqqoslama-ligini ta'minlash kerak. Buning uchun ular nafaqat bir xil o'lchov birliklarida va aniqlik darajasida ifodalanishi, balki shu bilan

birga zamon va makon (joy) jihatidan taqqoslama bo'lishi kerak. Zamon jihatidan taqqoslamalik deganda ko'rsatkichlar tegishli vaqt uzunliklari teng bo'lishi bilan birga davrlar, ayniqsa, boshlang'ich va oxirgi davr bir-biridan tasodifan farq qilmasligi, masalan, favqulodda voqealarga ega bo'lmasligi nazarda tutiladi. Makon jihatdan taqqoslamalik ko'rsatkichlar teng chegarali hududlarga tegishli bo'lishini anglatadi. Bundan tashqari, o'rganilayotgan obyektlarni chegaralash tartibi va uning birliklarini aniqlash masalasi bir xil tarzda yechilishi kerak. Ko'rsatkichlarni hisoblash ham yagona usulga tayanishi lozim.

11.2. Dinamika qatorlarining turlari

Momentli dinamika qatori - bu ma'lum oraliqli momentlarga hisoblangan ko'rsatkichlar qato-ridir.

Ma'lum oraliqli momentlarga nisbatan hisoblangan hodisa miqdorlaridan tuzilgan qator **momentli dinamika qatori** deb ataladi.

Masalan:

11.1-jadval.

N-mamlakatda aholisining 2013-2018 yillarda o'sishi

Yillar	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Aholi soni yil boshiga, mln. kishi	24.5	24.8	25.1	25.4	25.7	26.0

Davriy dinamika qatori - bu iqtisodiy oqimlar qatori, ma'lum davrlar ichida kechgan jarayon natijalarini ta'riflovchi ko'rsatkichlar qatoridir.

Agar bir momentdan ikkinchisigacha bo'lgan vaqt oralig'ini qisqartirsak, u holda qator darajalari ham o'zgaradi.

Ma'lum vaqt oraliqlari davomida kechgan jarayonlar natijalari, ya'ni, oqimlarni ta'riflovchi ko'rsatkichlar qatori **davriy dinamika qatorlari** deb ataladi.

Masalan:

11.2-jadval.

N-mamlakatda 2012-2018 yillarda yetishtirilgan paxta va don yalpi hosili

ming. tonna

Yillar	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ko'r-satkichlar							
Paxta	3002	3205	3122	2803	3335	3500	3002
Don	3929	4072	5793	6391	6017	660	3929

Dinamika qatorlarini momentli yoki davriy ko‘rinishda tuzish ixtiyoriy ish bo‘lmasdan, balki o‘rganilayotgan hodisaning mohiyatiga, uning miqdorini aniqlash usuliga bog‘liqdir.

Dinamika qatorlarini boshlang‘ich mutlaq miqdorlar va hosilaviy ko‘rsatkichlar asosida tuzish mumkin. Hosilaviy ko‘rsatkich qatorlari deganda mutlaq miqdorlarni qayta ishlash natijasida olingan nisbiy va o‘rtacha miqdorlar asosida tuzilgan qatorlar tushuniladi.

11.3. Dinamika qatorlarini tahlil qilish ko‘rsatkichlari

Dinamika qatorlarini tahlil qilish jarayonida bir qator ko‘rsatkichlar hisoblanadi:

- mutlaq qo‘shimcha o‘shish (yoki kamayish);
- o‘shish (yoki kamayish) koeffitsienti yoki sur‘ati;
- qo‘shimcha o‘shish (yoki kamayish) koeffitsienti yoki sur‘ati (foizda);
- 1foiz qo‘shimcha o‘shishning (yoki kamayishning) mutlaq qiymati.

Yuqorida qayd qilingan ko‘rsatkichlarini batafsil ko‘rib chiqamiz.

1. Mutlaq qo‘shimcha o‘shish yoki kamayish - har qaysi keyingi davr darajasidan boshlang‘ich yoki o‘zidan oldingi davr darajasini ayirish yo‘li bilan aniqlanadi.

$$\Delta_{i/i-1} = Y_i - Y_{i-1} \quad \Delta_{i/i_0} = Y_i - Y_0 \quad (11.1)$$

2. O‘shish yoki kamayish koeffitsienti yoki sur‘ati ($K_{o.k.}$) - har qaysi keyingi davr darajasi boshlang‘ich yoki o‘zidan oldingi davr darajasiga nisbatan qancha marta katta yoki kichik ekanligini yoki qancha foiz tashkil etishini ko‘rsatadi.

$$K_{i/i-1} = Y_i / Y_{i-1}; \quad T_{i/i-1} = Y_i \cdot 100 / Y_{i-1}; \quad K_{i/i_0} = Y_i / Y_0; \quad T_{i/i_0} = Y_i \cdot 100 / Y_0 \quad (11.2)$$

3. Qo‘shimcha o‘shish (kamayish) sur‘ati (Δ) ham ikki usulda aniqlanishi mumkin. Birinchi usulda har bir keyingi davr darajasidan boshlang‘ich davr darajasi ayirilib, 100 ga ko‘paytiriladi va boshlang‘ich davr darajasiga bo‘linadi.

$$\Delta_{i/i_0} = \frac{\sum (Y_i - Y_0) \cdot 100}{Y_0} \quad (11.3)$$

Ikkinchi usulda har bir keyingi davr darajasidan oldingi davr darajasi ayirilib, 100 ga ko‘paytiriladi va o‘zidan oldingi yil darajasiga bo‘linadi.

$$\Delta_{T_{i/i_0}} = \frac{\sum (Y_i - Y_{i-1}) \cdot 100}{Y_{i-1}}$$

1foiz qo‘shimcha o‘shish (kamayish)ning mutlaq qiymati – mutlaq qo‘shimcha o‘shish qiymati zanjirsimon qo‘shimcha o‘shish sur‘atiga bo‘linadi.

$$\Delta_{i/i-1} : \Delta_{T_{i/i-1}} \quad (11.4)$$

Quyida N-mamlakatda don ishlab chiqarishning tahliliy ko‘rsatkichlarini keltiramiz.

11.3-jadval

2014-2018 yilda N-mamlakatda don ishlab chiqarish dinamikasining tahlili

	2014 y.	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2018y.
Ishlab chiqarish hajmi (ming t.)	3929	4072	5793	6319	6017
1. Mutlaq o'sish (ming t.)					
Zanjirsimon (yilsain)	-	4072-3929=143	5793-4072=1721	526	-302
Bazisli (2000 y.nisbat)	-	4072-3929=143	5793-3929=1864	2390	2088
2. O'sish sur'ati (foiz foiz)					
Zanjirsimon (yilsain)	-	$\frac{4072 \cdot 100}{3929} = 103,6$	$\frac{5793 \cdot 100}{4072} = 142,3$	$\frac{6319 \cdot 100}{5793} = 109,1$	$\frac{6017 \cdot 100}{6319} = 95,2$
Bazisli (2000 y.=100 foiz)	100	$\frac{4072 \cdot 100}{3929} = 103,6$	$\frac{5793 \cdot 100}{3929} = 147,4$	$\frac{6319 \cdot 100}{3929} = 160,8$	$\frac{6017 \cdot 100}{3929} = 153,1$
3. Ortima sur'ati (foiz foiz)					
Zanjirsimon (yilsain)	-	$\frac{(4072 - 3929) \cdot 100}{3929} = 3,6$	$\frac{(5793 - 4072) \cdot 100}{4072} = 42,3$	9,1	-4,8
Bazisli (2000 y.=100 foiz)	100	$\frac{(4072 - 3929) \cdot 100}{3929} = 3,6$	$\frac{(5793 - 3929) \cdot 100}{3929} = 47,4$	60,8	53,1
4. 1 foiz ga o'sish qiymati (ming t.)	-	143/3,6=39,3	1729/42,3=40,7	526/9,1=57,9	-302/(-4,8)=63,2
5. Mutlaq jadallashish (yoki so'nish) darajasi a) (ming t.)	-	-	1721-143=1578	526-1721=-1195	-302-526=-828

b) Punkt hisobida	-	-	$142,3-103,6=38,7$	$109,1-142,3=-33,2$	$95,2-109,1=-13,9$
6. Jadallashish yoki so'nish sur'ati (foiz foiz)	-	-	$\frac{142,3}{103,6} \cdot 100 = 137,9$	$\frac{109,1}{142,3} \cdot 100 = 76,7$	$\frac{95,2}{109,1} \cdot 100 = 87,3$
7. Ortirma jadallashish(yoki so'nish) sur'ati (foiz foiz)	-	-	$137,9-100=37,9$	$76,7-100=-23,3$	$87,3-100=-16,7$

O'rtacha mutlaq qo'shimcha o'sish zanjirsimon mutlaq o'sishlardan oddiy arifmetik o'rtacha hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.

Sifat ko'rsatkichlariga asoslangan dinamika qatorlarini tahlil qilishda nazarda tutish kerakki, ular qanday shaklda - to'g'ri yoki teskari ko'rinishda tuzilishiga qarab, yuqorida zikr etilgan analitik ko'rsatkichlar, masalan, o'sish va qo'shimcha o'sish

sur'atlari turlicha mantiqiy mazmunga ega bo'ladi va bir biriga barobar bo'lmaydi. Bu yuyerda sifat ko'rsatkichlari deganda miqdoriy qiymati obtekt (predmet)ning birligiga nisbatan hisoblanadigan hodisa me'yorini tushuniladi. Ular ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat natijalarini, ya'ni mavjud moddiy, moliyaviy, tabiiy, mehnat resurslaridan foydalanishni sifat jihatidan, samaradorlik nuqtai nazaridan baholash imkonini beradi.

11.4. Dinamika o'rtacha ko'rsatkichlarini hisoblash yo'llari

Momentli dinamika qatorlarida o'rtacha daraja xronologik o'rtacha ko'rinishida hisoblanadi.

O'rtacha dinamika ko'rsatkichlari nafaqat qisqa va uzoqroq davrlarga xos umumiy yoki lokal tendensiyalarni belgilash uchun

zarur, balki shu bilan birga trendlarning analitik shakllarini aniqlash va vaqt kengligi turlicha bo'lgan davrlar ichidagi sur'atlarini qiyosiy o'rganish uchun tengi yo'q vosita hisoblanadi. Bunday ko'rsatkichlar safi dinamika qatorining o'rtacha darajasi, o'rtacha mutlaq o'sish (yoki kamayish) tezlashish (yoki so'nish) qiymati, o'rtacha o'sish va ortirma sur'atlari, o'rtacha jadallashish (yoki so'nish) sur'atlari va boshqa o'rtacha me'yorlarni o'z ichiga oladi.

Dinamika qatorining xarakterini e'tiborga olib uning o'rtacha darajasi hisoblanadi. Davriy qatorlarda u ayrim darajalardan o'rtacha arifmetik miqdor olish yo'li bilan aniqlanadi.

11.3-jadvalga binoan 2014-2018 yillarda o'rtacha yillik don ishlab chiqarish hajmi

$$\bar{y} = \frac{Y_1 + Y_2 + Y_3 + \dots + Y_n}{n} = \frac{\sum Y}{N} = \frac{3929 + 4072 + 5793 + 2319 + 6017}{5} = 5226 \quad \text{ming}$$

tonna

Momentli dinamika qatorlarida o'rtacha daraja maxsus yo'l bilan aniqlanadi. Buning uchun boshlang'ich va eng so'nggi qator darajalari yarim miqdorda qolganlari esa to'la holda olinib qo'shiladi, so'ngra hosil bo'lgan yig'indi darajalar sonida bitta kamiga bo'linadi, ya'ni:

$$\bar{y} = \frac{\frac{1}{2}y_1 + y_2 + y_3 + \dots + \frac{1}{2}y_n}{n-1} = \frac{\frac{1}{2}(y_1 + y_n) + \sum_{i=2}^{n-1} y_i}{n-1} \quad (11.5)$$

2006-2010 yillarda mamlakat aholisining o'rtacha yillik soni

$$\bar{y} = \frac{\frac{24,5}{2} + 24,8 + 25,1 + 25,4 + 25,7 + \frac{26,0}{2}}{6-1} = \frac{126,25}{5} = 25,25 \text{ mln. kishi}$$

Bu formula momentli qatorning xronologik o'rtachasi deb ataladi.

O'rtacha mutlaq qo'shimcha o'sish zanjirsimon mutlaq o'sishlardan oddiy arifmetik o'rtacha aniqlash natijasida hosil bo'ladi:

$$\bar{\Delta}_y = \frac{\sum \Delta y}{n} = \frac{y_n - y_1}{n} = \frac{143 + 1721 + 526 + (-302)}{4} = \frac{2088}{4} = 72 \text{ ming tonna.} \quad (11.6)$$

O'rtacha mutlaq qo'shimcha o'sishni formula yordamida hisoblayotganda shuni hisobga olish kerakki, bu formuladan darajalar kuchli tebranishga ega bo'lmagan taqdirda foydalanish mumkin. Agar ularda kuchli tebranish kuzatilsa, dastlab tebranishlardan umumiy tendensiya (trend)ni ajratib olish kerak.

O'rtacha mutlaq tezlanish darajalari analitik yo'l bilan tekislangan qatorlar uchun hisoblanadi.

O'rtacha mutlaq tezlanish, o'rtacha mutlaq o'sishga o'xshab, ayrim davrlardagi mutlaq tezlanish miqdorlari yig'indisini davrlar soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

(11.7)

$$\bar{d}_y = \frac{\sum d_i}{N} = \frac{1578 + (-1195) + (-828)}{3} = -424,3$$

Dinamika o'rtacha sur'atlari turli usullar yordamida aniqlanadi. Ko'pincha geometrik o'rtacha qo'llanadi.

Dinamika qatorlarining tendensiyalarini aniqlash va ularni qiyosiy tahlil qilishda dinamika o'rtacha sur'atlarini hisoblash juda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ko'rsatkichni topishning eng aniq usuli dinamika qatorlarini eksponentlar (ko'rsatkichli funksiya $Y = fa^t$) bo'yicha tekislash natijalariga

asoslanadi.

Qator darajalari bir marom va yo'nalishda o'zgarsa, o'rtacha dinamika sur'ati zanjirsimon o'sish sur'atlaridan geometrik o'rtacha hisoblash yo'li bilan aniqlanadi:

$$\bar{K} = \sqrt[n]{K_1 \cdot K_2 \cdot \dots \cdot K_n} = \sqrt[n]{\prod_{i=1}^n K_i} = \sqrt[4]{1,036 \cdot 1,423 \cdot 1,091 \cdot 0,952} = \sqrt[4]{1,531} = 1,112 \text{ yoki } 111,2 \text{ foiz} \quad (11.8)$$

Bu yyyerda: K_i - zanjirsimon o'sish suratlari;
 n - ularning soni.

Davriy qatorlarda o'rtacha daraja arifmetik o'rtacha shaklida hisoblanadi.

Demak, 2014-2018 yillarda don ishlab chiqarish o'rtacha bir yilda 11,2 foiz ortgan.

Ma'lumki, zanjirsimon o'sish suratlari ko'paytmasi zaminiy (bazisli) o'sish sur'atiga, ya'ni qatorning oxirgi darajasini boshlang'ich darajasi nisbatiga teng. Shu sababli $\bar{K} = \sqrt[n]{Y_n / Y_1} = \sqrt[5]{6017 / 3929} = \sqrt[4]{1,531} = 1,112$

Ammo ayrim hollarda o'rtacha o'sish sur'atini aniqlash sharti (mezoni) qilib boshqa funksionalni olish masalasi tug'iladi. Jumladan mavjud sharoit bunday mezon sifatida biror darajaga Y_k nisbatan qator darajalari yig'indisini $\sum Y_i$ qarash zarurligini taqozo etishi mumkin. Bu holda ayrim davrlar uchun o'sha darajaga nisbatan hisoblangan o'sish sur'atlarini $K_i = \frac{Y_i}{Y_k}$ o'rtacha o'sish sur'ati \bar{K} bilan almashtirish

natijasida o'rtacha shaklini belgilovchi funksional $\bar{K} = f\left(\frac{\sum Y_i}{\sum Y_k}\right)$ konstanta, ya'ni

o'zgarmas miqdor bo'lishi kerak: $K_1 = \frac{Y_1}{Y_k}, K_2 = \frac{Y_2}{Y_k}, \dots, K_i = \frac{Y_i}{Y_k} \Rightarrow \bar{K}_i$ sharoitda funksional $f\left(\frac{\sum Y_i}{Y_k}\right)$ - konstanta $i = 1, m$

Bu yyyerda: Y_k - taqqoslash asosi qilib olingan daraja.

Masalan, besh yil davomida yaratilgan yalpi mahsulot bazis darajaga (o'tgan besh yillik uchun o'rtacha yillik ishlab chiqarish hajmiga) nisbatan 800foiz yoki boshqacha so'z bilan aytganda, o'rtacha yillik daraja bazis darajaga nisbatan 160foiz (800foiz:5) tashkil etishi uchun mahsulot ishlab chiqarishning o'rtacha yillik sur'ati qanday bo'lishi kerak? Ushbu shartni qanoatlantiradigan o'rtacha o'sish sur'ati m tartibli parabola tenglamasi orqali aniqlanadi. Shuning uchun uni parabologik o'rtacha o'sish surati deb yuritiladi. Maxsus statistikaga oid adabiyotda parabologik o'rtacha o'sish suratini aniqlash uchun quyidagi taqribiy formula taklif etilgan:

$$\bar{K}_{parab.} = 1 + \frac{-3}{2(m-1)} + \sqrt{\frac{9}{4(m-1)^2} + \frac{6}{m(m-1)} \left(\frac{\sum_{i=1}^m Y_i}{Y_k} - m \right)}. \quad (11.9)$$

Bu yyyerda: m - qo'shiladigan darajalar soni;

Y_k - bazis (zaminiy) daraja.

Misolimizda, $m=5$ $\sum Y_i / Y_k = 800$ foiz yoki 8.

$$\bar{x}_{parab.} = 1 - \frac{3}{8} + \sqrt{\frac{9}{64} + \frac{1}{20}(8-5)} = 1 - 0,375 + \sqrt{0,1406 + 0,05 \cdot 3} = 1,16407 \approx 116,4\%.$$

Darajasi bo'yicha qatorlarning tenglashish muddatini o'rtacha o'sish sur'atlari asosida aniqlash mumkin.

Bu holda $\overline{Y}_{2(0)} \cdot \overline{K}_2^n = \overline{Y}_{1(0)} \cdot \overline{K}_1^n$ tenglikka ega bo'lamiz. Bu tenglikni logarifmlasak, quyidagi ifoda hosil bo'ladi:

$$n \lg \overline{K}_2 + \lg \overline{Y}_{2(0)} = n \lg \overline{K}_1 + \lg \overline{Y}_{1(0)}$$

Bundan:

$$n(\lg \overline{K}_2 - \lg \overline{K}_1) = \lg \overline{Y}_{1(0)} - \lg \overline{Y}_{2(0)}$$

$$n = \frac{\lg \overline{Y}_{1(0)} - \lg \overline{Y}_{2(0)}}{\lg \overline{K}_2 - \lg \overline{K}_1} \quad (11.10)$$

Amalda (11.10) formuladan foydalanayotganda surati va maxrajidagi logarifmlarning katta qiymatidan kichigi ayiriladi. Masalan, birinchi qatorda $\overline{Y}_{1(0)} = 600$; $\overline{K}_1 = 1,09$, ikkinchi qatorda $\overline{Y}_{2(0)} = 200$; $\overline{K}_2 = 1,2$ desak, u holda

$$n = \frac{\log 600 - \log 200}{\log 1,2 - \log 1,09} = \frac{6,39693 - 5,29832}{0,18232 - 0,08618} = \frac{1,09862}{0,09614} = 11,43 \text{ yil.}$$

Demak, darajasi bo'yicha qatorlar 11.4 yildan so'ng tenglashadi va bu daraja 1598,44 teng bo'ladi.

11.5. Dinamika tendensiyalarini aniqlash usullari

Dinamika tendensiyasini aniqlashning eng sodda usuli qator darajalari davrini uzaytirishdir.

Ingliz tilida tendensiya the trend deb ataladi. Tendensiya so'zi lotincha tandyere so'zining nemischa tendenz talaffuzidan olingan bo'lib, harakat yoki fikrlar yo'nalishi, biror hodisa rivojlanishida kuzatiladigan yo'nalish, biror kimsa

yoki narsaga xos mayl, intilish, moyillik degan lug'aviy ma'nolarga ega.

Umuman tendensiyalarni aniqlashning turli usullari mavjud. Ular orasida eng oddiyi ko'rsatkich davrini uzaytirishdan iborat.

1. Ko'rsatkich davrini uzaytirish usuli.

Bu holda ketma-ket joylashgan qator darajalari teng sonda olib qo'shiladi, natijada uzunroq davrlarga tegishli darajalardan tuzilgan yangi ixchamlashgan qator hosil bo'ladi. Masalan, 11.2-jadvalga binoan, har ikki yillik paxta ishlab chiqarish hajmi:

2013-2014 y.y. $3002+3265=6267$ ming tonna.

2015-2016 y.y. $3122+2803=5925$ ming tonna.

2017-2018 y.y. $3535+3500=7035$ ming tonna.

Dinamika tendensiyasini qator darajasining davrini uzaytirish yo'li bilan aniqlash usuli jiddiy kamchiliklarga ega. Avvalombor, bu holda boshlang'ich darajalar yo'qolib, ularning o'rniga yangi uzunroq davrga tegishli darajalar hosil bo'ladi. Bu esa kutilmagan salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Boshlang'ich darajalarni qo'shish

natijasida nafaqat tasodifiy holat bilan bog‘liq tebranishlar tekislanadi, balki shu bilan bir qatorda ularning tabiatiga xos xususiyatlar ham “umumiy qozonda” aralashib ko‘rinmay qoladi. Vaholanki dinamika qatorlarini tahlil qilishda ko‘zlangan asosiy maqsad dinamikani shakllantiruvchi asosiy ichki bog‘lanish va xususiyatlarni tasodifiyat ta’siridan “tozalab” sof holda ko‘rsatishdan iboratdir.

2.Sirg‘anchiq o‘rtacha darajalarni hisoblash. Bu usulning mohiyati shundaki, dinamika qatorining haqiqiy darajalari asosida sirg‘anchiq o‘rtacha darajalar hisoblab, ulardan tekislangan qator tuziladi va natijada trend yaqqollashadi.

Sirg‘anchiq o‘rtacha darajalar qator ko‘rsatkichlaridan doimo teng sonda olib,

Sirg‘anchiq o‘rtacha - bu qator darajalarini birin-ketin ma’lum tartibda surish yo‘li bilan hisoblangan o‘rtacha darajadir.

ulardan oddiy arifmetik o‘rtacha hisoblash yo‘li bilan aniqlanadi. Ularni toq yoki juft sonda olinadigan qator ko‘rsatkichlari asosida hisobalash mumkin.

Birinchi holda hisoblash, masalan, uchta yoki beshta va h.k. toq sonda olinadigan

darajalarga asoslanadi. Bu yyyerda eng muhimi shundan iboratki, har bir davr uchun sirg‘anchiq o‘rtacha darajani hisoblash uchun muayyan davr haqiqiy darajasidan tashqari uning o‘ng va chap yonbag‘ridagi ko‘rsatkichlardan ikki tomondan bir xil sonda olib, ulardan arifmetik o‘rtacha aniqlanadi. Masalan, 11.2-jadvalga binoan o‘rtacha yillik sirg‘anchiq paxta ishlab chiqarish hajmi:

2011-2012 y.y. $(3002+3265+3122):3=3129,1$;

2013-2014 y.y. $(3265+3122+2803):3=3063,3$;

2015-2016 y.y. $(3122+2803+3535):3=3153,3$;

2017-2018 y.y. $(2803+3535+3500):3=3279,3$.

3.Markazlangan sirg‘anchiq o‘rtacha darajalarni hisoblash usuli. Ammo davrlar

Juft darajalardan hisoblangan o‘rtacha markazlangan sirg‘anchiq o‘rtacha deb ataladi.

soni juft bo‘lsa, u holda hisoblash natijalarini joylashtirish masalasi birmuncha murakkablashadi. Bu holda ular juft davrlar markazida o‘rin egallashi kerak yoki boshqacha

aytganda, har bir juft davrlar oralig‘idagi markaziy nuqta sifatida qaralishi lozim. Natijada markazlangan sirg‘anchiq o‘rtacha darajalarga ega bo‘lamiz. 11.2-jadvalga binoan: o‘rtacha to‘rt yillik sirg‘anchiq daraja

Yillar	2013	2014	2015	2016	2017	2018
4 yillik o‘rtacha sirg‘anchiq ¹⁾		-	3048	3081	3181	-
Markazlangan o‘rtacha yillik ²⁾	-	-		3084,5	3131	-

1) $(3002+3265+3122+2803):4=3048$; $(3265+3122+2803+3535):4=3081$;
 $(3122+2803+3535+3500):4=3181$;

2) $(3048+3081):2=3084,5$; $(3081+3181):2=3131$.

Markazlangan sirg'anchiq o'rtacha - bu xronologik o'rtacha bo'yicha hisoblangan sirg'anchiq o'rtachadir.

Bu usul tub mohiyati jihatidan toq sonda olingan darajalardan xronologik o'rtacha hisoblashga asoslanadi. Haqiqatda ham yuqoridagi misolimizda birinchi sirg'anchiq o'rtacha boshlang'ich darajadan

boshlab to'rtta qator hadlari yig'indisini to'rtga bo'lish yo'li bilan aniqlandi, ya'ni $\bar{y}_1 = \frac{Y_1 + Y_2 + Y_3 + Y_4}{4}$, ikkinchisi esa ikkinchi darajadan boshlab yana to'rtta qator

hadlari yig'indisini to'rtga bo'lish natijasida olinadi, ya'ni $\bar{y}_2 = \frac{Y_2 + Y_3 + Y_4 + Y_5}{4}$,

so'ngra ulardan oddiy arifmetik o'rtacha hisoblab, birinchi markazlangan sirg'anchiq o'rtacha daraja topildi, ya'ni $\hat{y}_1 = \frac{\bar{y}_1 + \bar{y}_2}{2}$. Bu tenglikdagi

$\hat{y}_1 = \frac{\bar{y}_1 + \bar{y}_2}{2}$ \bar{y}_1 va \bar{y}_2 lar o'rniga ularning teng ifodalarini qo'ysak, u holda

beshta darajalardan hisoblanadigan xronologik o'rtacha formulasi hosil bo'ladi, ya'ni

$$\bar{y}_1 = \frac{Y_1 + Y_2 + Y_3 + Y_4 + Y_2 + Y_3 + Y_4 + Y_5}{2 \cdot 4} = \frac{Y_1 + 2Y_2 + 2Y_3 + 2Y_4 + Y_5}{2 \cdot (5-1)} \quad (11.11.)$$

Boshqa markazlangan sirg'anchiq o'rtacha darajalar ham xuddi shunday tartibda aniqlanadi.

Yuqorida zikr etilganlardan va jumladan formula (11.11.) dan quyidagi muhim xulosa kelib chiqadi: markazlangan sirg'anchiq o'rtacha darajalar hisoblash usuli oddiy sirg'anchiq o'rtacha darajalar hisoblash usulidan nafaqat shaklan farq qiladi, balki shu bilan birga mazmunan afzallikka ega bo'lib, trendlarni aniqroq ifodalash imkonini beradi. Ma'lumki hayotda dinamika qatorining har bir darajasi yonidagi darajalardan ko'proq bog'liqlikka ega, olisdagilar unga kam ta'sir etadi. Ammo sirg'anchiq o'rtacha darajalarni oddiy arifmetik o'rtacha yordamida hisoblaganda, bu alhaqlik hisobga olinmaydi, chunki barcha o'rtachani shakllantiruvchi darajalar bir xil vaznda olinadi. Markazlangan sirg'anchiq o'rtacha darajalar hisoblashda esa, markaziy va uning yonbag'ridagi ko'rsatkichlar olis davr ko'rsatkichlariga nisbatan 2 marta og'irlikda qaraladi. Demak, bu usul trendni aniqroq namoyon bo'lishini ta'minlaydi, chunki u davrlar orasidagi haqiqiy o'zaro bog'lanish kuchlarini hisobga oladi.

4. Dinamika trendini analitik yoki kichik kvadratlar usulda aniqlash.

Dinamika tendensiyasini aniqlash maqsadida qatorlarga ishlov berish usullari ichida eng mukammali trend tenglamasini tuzish va unga asosan tekislangan darajalarni hisoblashdir. Bu holda dastlab haqiqiy qator ma'lumotlariga qarab rivojlanish tendensiyasini ifodalash uchun eng bop qator darajalarining vaqtga nisbatan funksiyasi ya'ni, $Y = f(t)$ saralab olinadi va u approksimatsiyalovchi (ya'ni, taqriban ifodalovchi) funksiya deb ataladi, so'ngra bu funksiya kichik kvadratlar usuli yordamida yechiladi, olingan natijalar asosida esa tekislangan qator tuziladi. Quyida eng sodda trend tenglamalari keltirilgan:

To'g'ri chiziqli funksiya shaklidagi tenglama $\hat{Y}_t = a_0 + a_1 t$

Ko'rsatkichli funksiya shaklidagi tenglama $\hat{Y}_t = a_0 \cdot a_1^t$

Ikkinchi tartibli parabolasiimon tenglama $\hat{Y}_t = a_0 + a_1 t + a_2 t^2$

Bu yyyerda: \hat{Y}_t - qatorning nazariy darajalari ("t bo'yicha tekislangan igrek" deb o'qiladi)

t - vaqtning shartli belgisi, odatda davrlar tarix soni bilan belgilanadi, ya'ni t : 1, 2, 3, n .

a_0, a_1 va a_2 - analitik funksiya ko'rsatkichlari (tenglama noma'lum hadlari).

11.6. To'g'ri chiziqli trend tenglamasi

Qator darajalari o'rtasidagi mutlaq farqlar (mutlaq o'sishlar) deyarlik o'zgarish miqdori (konstanta) bo'lsa yoki bir biridan juda kam tafovutlansa, ya'ni darajalar arifmetik progressiya yoki unga yaqin shaklda o'zgarsa, ularni vaqtning to'g'ri chiziqli funksiyasi deb qarash mumkin.

$$U = a_0 + a_1 t$$

Bu izlanayotgan to'g'ri chiziqning a_0 va a_1 parametrlari (tenglama noma'lum hadlari) kichik kvadrat usul yordamida normal tenglamalar tizimini tuzib yechish yo'li bilan aniqlanadi:

$$N a_0 + a_1 \sum t = \sum Y$$

$$a_0 \sum t + a_1 \sum t^2 = \sum Y t \quad (11.12)$$

Bu yyyerda: Y – berilgan qator darajalari;

N – ularning soni;

t – davr (yoki vaqt momenti)ning tartib soni.

Vaqt sanog'ini qator markazidan boshlab, bu (11.12.) tenglama tizimini birmuncha soddalashtirish mumkin. Darajalar soni toq bo'lsa, qator o'rtasidagi markaziy nuqta - davrni (oy, yil va h.k.) nol deb qabul qilsak, u holda undan oldin o'tgan davrlar tegishli -1, -2, -3, va h.k. manfiy oshkorali tartib sonlari orqali belgilanadi, markazdan keyin keladigan davrlar esa +1, +2, +3, va h.k. musbat ishorali tartib sonlari bilan ifodalanadi. Qator darajalari juft bo'lsa, u holda qatorning o'rtasidagi ikkita davr - nuqta -1 va +1 orqali, barcha boshqa davrlar esa ikkiga ko'payib boruvchi sonlar bilan ifodalanadi, jumladan -1 bilan belgilangan davrdan yuqoridagilar -3, -5, -7 va h.k. manfiy ishorali ikkiga ko'payuvchi sonlar bilan, pastdagilar esa 3, 5, 7 va h.k. musbat ishorali ikkiga ko'payuvchi sonlar bilan belgilanadi. Vaqt sanog'ini noldan boshlaganda $\sum t=0$ bo'ladi, shuning uchun normal tenglamalar tizimi quyidagi ko'rinishni oladi:

$$\begin{cases} N a_0 = \sum Y \\ a_1 \sum t^2 = \sum Y t \end{cases} \quad (11.12a)$$

$$\text{Bundan } a_0 = \frac{\sum Y}{N} = \bar{Y} \quad \text{Ba } a_1 = \frac{\sum Y t}{\sum t^2}$$

N-mamlakatda paxta tolasi va ip gazlamasini ishlab chiqarish misolida to'g'ri chiziqli trend tenglamasini tuzish va qator darajalarini tekislash tartibini ko'rib chiqamiz.

2012 – 2018 yillarda N-mamlakatda paxta tolasi va ip gazlamani ishlab chiqarish tendensiyasini to‘g‘ri chiziqli trend asosida aniqlash.

Yil-lar	Paxta tolasi					Ip gazlama				
	Ishlab chiqarish hajmi (ming t) Y	Vaqt sharti belgisi t	t ²	Yt	Tekislangan darajalar (ming t) $\hat{Y}_t = 1155,3 - 55,75t$	Ishlab chiqarish hajmi, mln.kv.m Y	Vaqt sharti belgisi t	t ²	Yt	Tekislangan darajalar, mln.kv.m \hat{Y}_t
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
2012	1385	-3	9	-4155	$1155,3 - (-3 \cdot 55,75) = 1322,6$	-	-	-	-	-
2013	1238	-2	4	-2476	1266,8	486	-5	25	-2430	472,7
2014	1163	-1	1	-1163	1211,0	445	-3	9	-1335	438,9
2015	1125	0	0	0	1155,3	425	-1	1	-425	405,1
2016	1140	1	1	1140	1099,6	311	1	1	311	371,3
2017	1018	2	2	2036	1043,8	307	3	9	921	337,5
2018	1019	3	9	3057	988,0	355	5	25	1775	303,7
Jami	8087	0	28	-1561	8087,05	2329	0	70	-1183	2329,2

Olingan ma'lumotlarga asosan:

a) paxta tolasi uchun:

$$a_0 = \frac{\sum Y}{N} = \frac{8087}{7} = 1155,3; \quad a_1 = \frac{\sum Yt}{\sum t^2} = \frac{-1561}{28} = -55,75.$$

Demak, $\hat{Y}_t = 1155,3 - 55,75t$. (11.4.4)

b) ip gazlamasi uchun:

$$a_0 = \frac{\sum Y}{N} = \frac{2329}{6} = 388,2; \quad a_1 = \frac{\sum Yt}{\sum t^2} = \frac{-1183}{70} = -16,9.$$

Demak, $\hat{Y}_t = 388,2 - 16,9t$. (11.4.5). Olingan trend modeli (11.4.4. va 11.4.5.) bo'yicha qator darajalarini tekislash natijalari 6 va 11 ustunlarda keltirilgan.

11.7. Ko'rsatkichli funksiya shaklidagi trend tenglamasi.

Iqtisodiyotda keng tarqalgan dinamik jarayonlar orasida shundaylari tez-tez uchraydiki, ularda qator darajalari davr sayin birday nisbiy suratlar bilan yoki ularga yaqin ko'rinishda o'zgaradi. Demak, bu holda hodisalar rivojlanishi geometrik progressiya yoki unga yaqin shaklda kechadi. Bunday qatorlarni tekislash uchun trend tenglamasi ko'rsatkichli funksiya shaklida tuziladi. Agarda uni $\hat{Y}_t = a_0 \cdot a_1^t$ orqali ifodalasak, u holda bu ifodani logarifmlab, to'g'ri chiziqli tenglamaga keltirish mumkin:

$$\lg \hat{Y}_t = \lg a_0 + t \lg a_1 \quad (11.13)$$

Demak, qator darajalarini ularning logarifmlari bilan almashtirib, a_0 va a_1 parametrlarni ularning logarifmlari orqali aniqlash mumkin. Bu holda normal tenglamalar tizimi kichik kvadratlar usuliga binoan quyidagicha ko‘rinishda bo‘ladi:

$$\begin{aligned} N \lg a_0 + \lg a_1 \Sigma t &= \Sigma \lg t \\ \lg a_0 \Sigma t + \lg a_1 \Sigma t^2 &= \Sigma t \lg y \end{aligned} \quad (11.13a)$$

Vaqt sanog‘ini qator markaziga ko‘chirib, u holda $\Sigma t = 0$ bo‘ladi va natijada normal tenglamalar tizimi:

$$\begin{cases} N \lg a_0 = \Sigma \lg y \\ \lg a_1 \Sigma t^2 = \Sigma t \lg y \end{cases}$$

ko‘rinishga ega bo‘ladi. Bundan

$$\lg a_0 = \frac{\Sigma \lg y}{N} \quad \text{va} \quad \lg a_1 = \frac{\Sigma t \lg y}{\Sigma t^2}$$

Shunday qilib, ko‘rsatkichli funksiya orqali darajalarni tekislashda trend tenglamasi butunlay boshqacha shaklga ega bo‘lsa ham, ammo hisoblash tartibi ko‘p jihatdan to‘g‘ri chiziqli tenglama tuzishni eslatadi. Tekislangan darajalar logarifmlari asosida tuzilgan grafik to‘g‘ri chiziq hosil qiladi, potentsial funksiyaga o‘tilganda esa eksponenta, ya‘ni daraja ko‘rsatkichi olinadi. Shuning uchun bu usul eksponentsial tekislash deb ataladi. Ko‘rsatkichli funksiyadagi a_1 had (miqdor) o‘rganilayotgan davr mobaynida qator darajasi qanday o‘rtacha o‘shish koefitsientiga ega bo‘lganini belgilaydi. a_0 had esa vaqt sanog‘i boshlang‘ich nol nuqtasida qatorning nazariy darajasi qanday qiymatga ega bo‘lishi mumkinligini ifodalaydi.

11.8 Ikkinchi tartibli parabola ko‘rinishidagi trend tenglamasi

Qator uchun tebranish bo‘lsa parabolasi tuziladi.	darajalari tuxumsimon xarakterli trend tenglamasi shaklda tuziladi.
--	--

Qator ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi ikkinchi tartibli farqlar, ya‘ni birinchi darajalardan hisoblangan ikkinchi farqlar deyarlik birday yoki unga yaqin darajada bo‘lsa, vaqt funksiyasi sifatida ularni ikkinchi tartibli parabola ko‘rinishida talqin etish mumkin. Bu holda qator darajalari dastlab jadal suratlar bilan ortib, ma‘lum vaqtdan so‘ng o‘shish suratlari susayib boradi

va oxirgi davrlarda mutlaq kamayish kuzatiladi. Natijada, trend tenglamasi quyidagi shaklda $y_t = a_0 + a_1 t + a_2 t^2$ ifodalanadi. Uning noma‘lum ko‘rsatkichlari a_0 , a_1 va a_2 kichik kvadratlar usuliga binoan normal tenglamalar tizimi orqali aniqlanadi, ya‘ni

$$\begin{cases} N a_0 + a_1 \Sigma t + a_2 \Sigma t^2 = \Sigma y \\ a_0 \Sigma t + a_1 \Sigma t^2 + a_2 \Sigma t^3 = \Sigma y t \\ a_0 \Sigma t^2 + a_1 \Sigma t^3 + a_2 \Sigma t^4 = \Sigma y t^2 \end{cases}$$

Vaqt sanog‘i markazdan boshlanganda esa $\Sigma t=0$ bo‘lgani uchun bu normal tenglamalar tizimi quyidagi shaklni oladi:

$$\begin{cases} Na + a_2 \Sigma t^2 = \Sigma y \\ a_1 \Sigma t^2 + a_2 \Sigma t^3 = \Sigma yt \\ a_0 \Sigma t^2 + a_1 \Sigma t^3 + a_2 \Sigma t^4 = \Sigma yt^2 \end{cases}$$

Amaliyotda haqiqiy dinamika qatori haqidagi ma’lumotlarga asosan trend tenglamasining shaklini aniqlash ko‘pincha juda og‘ir masaladir. Shuning uchun EHM yordamida bir qancha funksiya turlari bo‘yicha trend tenglamalarini hisoblab chiqib, ulardan quyidagi mezon yordamida eng ma’qulini (haqiqiy darajalar bilan vaqt o‘rtasidagi bog‘lanishni aniqroq ifodalaydigani) tanlab olish tavsiya etiladi.

$$\Sigma (Y - \hat{Y}_t)^2 = \min \quad (11.14.)$$

11.9. Uzoq muddatli (asriy) rivojlanish tendensiyalarini aniqlash usullari

Asriy trendlar uzoq muddatli dinamika qatorlarida namoyon bo‘ladi.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan sirg‘anchiq o‘rtachalar va trend tenglamalari yordamida dinamika qatorlarini tekislash qisqa muddatli va o‘rta miyonli rivojlanish

yo‘nalishlarini aniqlashda keng qo‘llanadi. Uzoq muddatli qatorlarni tekislash va asriy tendensiyalarni o‘rganishda ulardan foydalanish mumkin bo‘lsa ham, ammo bu holda qatorlarning xususiyatlarini hisobga olib usullarni takomillashtirish zaruriyati tug‘iladi. Uzoq muddatli qator ko‘rsatkichlari, davrlar sharoitiga qarab, turli tuman omil va kuchlar ta’siri ostida shakllanadi. Ular bir qancha davrlarda harakatlanuvchi kuchlar bilan bir qatorda ayrim davrlarga xos sharoitlarga ham bog‘liq. Ayrim davr sharoitlari va qator darajalari nafaqat bir biriga bog‘liq, balki shu bilan bir vaqtda ularning o‘zaro ta’sir kuchi turlicha namoyon bo‘ladi. Odatda yonma-yon yoki bir biriga yaqin joylashgan qator ko‘rsatkichlari o‘rtasida kuchli o‘zaro bog‘lanish kuzatiladi, vaqt o‘tib ular bir biridan uzoqlashgan sari bog‘lanish kuchi qirqila boradi. Bundan tashqari, uzoq muddatli qator darajalarida ayrim davrlarga xos tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar hamda favqulodda bo‘ladigan voqealar o‘chmas iz qoldiradi, ularning keng doirada tebranishiga sabab bo‘ladi.

Shunday qilib, uzoq muddatli qatorlarni tekislash va asriy tendensiyalarni aniqlash maqsadida birlamchi sirg‘anchiq o‘rtacha darajalarni hisoblash yoki trend tenglamalarini tuzish bilan chegaralanib bo‘lmaydi. Bu holda qator darajalari har taraflama chuqur ishlov berishni talab qiladi. Bu jarayonni bosqichma-bosq‘ich amalga oshirish eng to‘g‘ri yo‘ldir.

Asriy tendensiyalarni aniqlash uchun ko'p karrali sirg'anchiq o'rtachalar usuli bilan trend tenglamalarini birgalikda qo'llash kerak.

Dastlab qator darajalarini sirg'anchiq o'rtachalar hisoblash usuli yordamida yaxshilab tekislash kerak. Buning uchun sirg'anchiq o'rtachalarni ko'proq davrlarga tegishli darajalardan bir martaba hisoblamasdan, balki davrlar sonini kamaytirib

ko'p karrali sirg'anchiq o'rtacha darajalarni aniqlash, ya'ni bir martaba hisoblangan sirg'anchiq o'rtachalardan qaytadan yana ikkinchi, uchinchi va h.k. martaba o'sha tartibda sirg'anchiq o'rtacha ko'rsatkichlar hisoblash eng samarali natija beradi. Bunday ko'p martaba sirg'anchiq o'rtachalar usuli mohiyatan ayrim darajalarni tegishli tartibda turlicha vaznlarda olib, davrlar sonini esa biroz ko'paytirib bir martaba sirg'anchiq o'rtacha hisoblash bilan barovardir, chunki bu usullar ayniyat natija beradi.

Ko'p karrali sirg'anchiq o'rtacha ko'rsatkichlariga asosan trend tenglamalarini aniqlab, uzoq muddatli dinamika qatorlari tekislanga, asriy tendensiyalar badastir namoyon bo'ladi.

11.10. Davriy yoki siklik tebranishlarni o'rganish usullari

Sikl - bu uzoq vaqt ichida takrorlanib turadigan hodisa va jarayonlarning har bir davrasidir.

Sikl grekcha kuklos so'zidan kelib chiqib, doira degan lug'aviy ma'noga ega. Sikl - bu uzoq vaqt ichida takrorlanib turadigan hodisa va jarayonlarning har bir davrasidir. Demak, doiralar yasab o'zgaruvchi ko'rsatkichlar

qatori davrali qatorlar bo'lib, ularning tebranishi davriy tebranishlar yoki tebranishlarning davriyligi deb yuritiladi.

Davriy tebranishlar Fure qatorining ko'p tartibli garmonikalari yordamida aniqlanadi.

Davrali tebranishlarni Fure qatori yordamida aniqlash mumkin. Bu usul quyidagi trigonometrik tenglamani tuzishga asoslanadi.

$$\hat{Y}_t = a_0 + \sum_{k=1}^m (a_k \cos kt + b_k \sin kt) \quad k = \overline{1, m}$$

Demak, bu holda davrali tebranishlar sinusioda shaklida namoyon bo'ladi. Ular garmonik tebranishlar bo'lgani uchun bu sinusiodalar turli tartibli garmonikalar deb ataladi. Tenglamada «k»-ko'rsatkichi garmonikalar sonini belgilaydi. Odatda Fure qatori bo'yicha darajalarni tekislashda bir nechta (4 tadan ko'p emas) gamonikalar hisoblanadi va so'ngra qanday garmonikalar sonida qator darajalari orasidagi tebranishlar davriyligi eng yaxshi ko'rinishda namoyon bo'lishi aniqlanadi.

Fure qatori bo'yicha tekislashda davrali tebranishlar bir biriga ustma-ust qo'yilgan bir nechta sinusiodalar yig'indisi shaklida ifodalanadi. Masalan, k = 1 bo'lganda Fure qatorining tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$\hat{Y}_t = a_0 + a_1 \cos t + b_1 \sin t; \quad k = 2 \text{ da } \hat{Y}_t = a_0 + a_1 \cos t + b_1 \sin t + a_2 \cos 2t + b_2 \sin 2t; \\ k = 3 \text{ da } \hat{Y}_t = a_0 + a_1 \cos t + b_1 \sin t + a_2 \cos 2t + a_2 \sin 2t + a_3 \cos 3t + a_3 \sin 3t; \quad (11.15)$$

Noma'lum hadalar quyidagi formulalar orqali hisoblanadi $a_0 = \frac{\sum Y}{N}$;

$$a_k = \frac{t \sum Y \cos kt}{N}; \quad b_k = \frac{i \sum Y \sin kt}{N}.$$

Har bir aniq holda t qiymatlari uchun turli garmonikalarning sinuslari va kosinuslari qiymatlari topiladi va qulaylik jihatidan jadvalda ifodalandi. Masalan, n=12 bo'lganda bu jadval ko'rinishi quyidagicha:

11.5-jadval.

n = 12 da Fure garmonikalarining sinuslari va kosinuslari qiymatlari

t	cost	cos2t	cos3t	cos4t	sint	sin2t	sin3t	sin4t
0	1	1	1	1	0	0	0	0
$\pi/6$	0,866	0,5	0	-0,5	0,5	0,866	1	0,866
$\pi/3$	0,5	-0,5	-1,0	-0,5	0,866	0,866	0	-0,866
$\pi/2$	0	-1	0	1	1	0	-1	0
$2\pi/3$	-0,5	-0,5	1	-0,5	0,866	-0,866	0	0,866
$5\pi/6$	-0,866	0,5	0	-0,5	0,5	-0,866	1	-0,866
π	-1	1	-1	1	0	0	0	0
$7\pi/6$	-0,866	0,5	0	-0,5	-0,5	0,866	-1	0,866
$4\pi/3$	-0,5	-0,5	1	-0,5	-0,866	-0,866	0	-0,866
$3\pi/2$	0	-1	0	1	-1	0	1	0
$5\pi/3$	0,5	-0,5	-1	-0,5	-0,866	0,866	0	0,866
$11\pi/6$	0,866	0,5	0	-0,5	-0,5	0,866	-1	-0,866

Masalan, mashina moyini sotish hajmi haqidagi ma'lumotlar misolida Fure qatorini tuzib davriy tebranishlarni tekislash masalasini ko'rib chiqamiz.

11.6-jadval.

Avtomashina moyini sotish hajmini Fure qatori yordamida tekislash

Yillar	Sotish hajmi, ming t	t	Cost	sint	Ycost	Ysint	$\bar{y}_{t(I)}$	$\bar{y}_{t(II)}$	$\bar{y}_{t(III)}$
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2007	4,4	0	1	0	4,40	0,00	4,2	4,2	4,8
2008	4,3	$\pi/6$	0,866	0,5	3,72	2,15	4,3	4,1	4,0
2009	4,6	$\pi/3$	0,5	0,866	2,30	3,98	4,8	5,6	4,8
2010	6,0	$\pi/2$	0	1	0,00	6,00	5,5	6,6	6,4
2011	7,1	$2\pi/3$	-0,5	0,866	-3,55	6,15	6,3	6,5	7,0
2012	5,8	$5\pi/6$	-0,866	0,5	-5,02	2,90	6,9	6,0	5,9
2013	6,3	π	-1	0	-6,30	0,00	7,2	6,1	5,5
2014	7,7	$7\pi/6$	-0,866	-0,5	-6,67	-3,85	7,1	6,9	7,0
2015	7,6	$4\pi/3$	-0,5	-0,866	-3,80	-6,58	6,6	7,5	8,3
2016	5,9	$3\pi/2$	0	1	0,00	-5,90	5,9	7,0	7,1
2017	4,4	$5\pi/3$	0,5	-0,866	2,20	-3,81	5,1	5,3	4,8
2018	4,3		0,866	-0,5	3,72	-2,15	4,5	3,7	3,8

		$11\pi / 6$							
Ja'mi	68,4				- 9,00	- 1,11			

Bu 11.5-jadval ma'lumotlariga asosan

$$Y_0 = \frac{\Sigma Y}{N} = \frac{68,4}{12} = 5,7 \text{ ming t.}; \quad Y_1 = \frac{2\Sigma Y \cos t}{N} = \frac{2(-9,0)}{12} = -1,5$$

$$Y_2 = \frac{2\Sigma Y \sin t}{N} = \frac{2(-1,11)}{12} = -0,185$$

Bundan $\hat{Y}_{t(I)} = 5,7 - 1,5 \cos t - 0,185 \sin t$.

Bu trend tenglamasi asosida avtomashinalar moyini sotish hajmi haqidagi qator darajalarini tekislash natijalari 11.5-jadval 8-ustunida keltirilgan. xuddi shunday tartibda ikkinchi va boshqa yuqori tartibli garmonikalar ko'rsatkichlari (tenglama noma'lum hadlari) ham hisoblanadi va ularning qiymatlari ketma-ket birinchi garmonika parametrlarining qiymatlari ustiga qo'shiladi.

Ikkinchi garmonika uchun

$$\hat{Y}_{t(II)} = 5,7 - 1,5 \cos t - 0,185 \sin t - 1,07 \cos 2t + 0,375 \sin 2t .$$

Uchinchi garmonika uchun

$\hat{Y}_{t(III)} = 5,7 - 1,5 \cos t - 0,185 \sin t - 1,07 \cos 2t + 0,375 \sin 2t + 0,63 \cos 3t - 0,185 \sin 3t$. Bu tenglamalar asosida berilgan qator darajalarini tekislash natidasi 11.5-jadvalning 9^{nchi} va 10^{nchi} ustunlarida keltirilgan.

Bu jadvaldan ko'rinib turibdiki, Fure qatorining birinchi tartibli garmonikasiyoq tekislash natijasi haqiqiy qatorni ancha yaxshi ifodalaydi. Ikkinchi garmonika tekislash natijalarini birmuncha yaxshilaydi, ammo uchinchi tartibli garmonika esa ularga, ayniqsa, qator markazida biroz yaxshi tomoniga tuzatish kiritadi, xolos.

Buni har bir xol uchun hisoblangan qoldiq dispyersiya tasdiqlaydi

$$\sigma_{\text{qoldiq (I)}}^2 = 0,407 , \quad \sigma_{\text{qoldiq (II)}}^2 = 0,49 \quad \text{va} \quad \sigma_{\text{qoldiq (III)}}^2 = 0,328 .$$

Shunday qilib, uchinchi tartibli Fure qatorining garmonikasi qatorning haqiqiy darajalariga juda yaqindir.

11.11. Mavsumiy tebranishlarni o'rganish usullari

Mavsumiylik deganda, ayrim fasl va oylarda hodisa va jarayonlarning ko'p yillik dinamikasida muntazam ravishda yuzaga chiqadigan barqaror tebranuvchanlik tushuniladi.

Statistikada mavsumiy tebranishlarni o'rganish quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi:

Mavsumlik bu ayrim fasl va oylarda ko'p yillik qatorlarda muntazam ravishda kuzatiladigan barqaror tebranishlardir.

-qator darajalarida kuzatiladigan mavsumiy tebranishlarini yaqqollashtirib tasvirlash va o'lchash;

-mavsumiylik ta'siridan ko'rsatkichlarni tozalab, ularning oyma-oy, davrma-davr

o'zgarishlarini sof holda o'lchash va amaliy masalalarini yechishda foydalanish;
 -iqtisodiy rivojlanish istiqbollari belgilashda mavsumiy tebranishlarni hisobga olib tegishli ko'rsatkichlarni aniqlash.

Mavsumiy to'liqni aniqlash va o'lchash uchun statistika bisotida bir nechta usullar mavjud. Ular ichida eng soddasi mavsumlik indekslarini tuzishdir. Buning uchun yillik o'rtacha daraja hisoblab, u bilan ayrim oy yoki chorak yil darajalari taqqoslanadi, ya'ni

$$I_{\text{mavsum}} = \frac{Y_t}{\bar{Y}} \cdot 100 \quad (11.16)$$

Mavsumlik indekslarni hisoblash dinamika qatorlarida kuzatiladigan mavsumiy tebranishlarni baholash masalasining bir tomonidir. Uning ikkinchi tarafi darajalarning umumiy o'zgaruvchanligi shakllanishida mavsumiy to'liqlar rolini aniqlashdan iborat. Bu esa umumiy o'zgaruvchanlik darajasini tasodifiy tebranish, trend va mavsumiy to'liqlar hissasiga taqsimlash masalasini tug'diradi. Uni dispyersion tahlil yordamida yechish mumkin. Bunday tahlil bosqichma-bosqich quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

barcha yillar uchun oylik yoki choraklik ma'lumotlar asosida trend tenglamasi yoki ko'p darajalardan sirg'anchiq o'rtacha hisoblab, ular asosida tekislangan darajalar aniqlanadi: \hat{Y}_{ij} - bu yyyerda $i = \overline{1, n}$ yil tartib soni, $j = \overline{1, m}$ «mavsum» (oy, chorak va h.k) tartib soni;

har bir haqiqiy darajani tegishli tekislangan darajaga bo'lib, mavsumlik indekslari Y_{ij} hisoblanadi;

har bir oy yoki chorak uchun o'rtacha yillik mavsumlik indekslari topiladi:

$$\bar{Y}_j = \frac{\sum_{i=1}^m Y_{ij}}{m} \quad \text{bu yyyerda: } m - \text{yillar soni};$$

tegishli oylar yoki choraklar uchun tekislangan darajalar o'rtacha mavsumlik indekslariga ko'paytiriladi va natijada mavsumiy to'liqni hisobga oladigan tekislangan darajalar hosil bo'ladi:

$$Y'_{ij} = \hat{Y}_{ij} \bar{I}_j$$

mavsumiy to'liq ta'siri ostida vujudga keladigan tafovutlar va ularning kvadratlari hisoblanadi:

$$d_{ij(\text{mav})} = \hat{Y}'_{ij} - \hat{Y}_{ij} \quad \text{va} \quad D_{ij(\text{mav})} = \sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^n (\hat{Y}'_{ij} - \hat{Y}_{ij})^2 ;$$

tasodifiy tebranish hisobiga vujudga kelgan tafovutlar va ularning kvadratlari aniqlanadi;

$$d_{ij(\text{tasod.})} = Y_{ij} - \hat{Y}'_{ij} \quad \text{va} \quad D_{ij(\text{tasod.})} = \sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^n (Y_{ij} - \hat{Y}'_{ij})^2 ;$$

trend hisobiga vujudga kelgan tafovutlar va ularning kvadratlari hisoblanadi:

$$d_{ij(\text{trend})} = \bar{Y}_j - \hat{Y}_{ij} \quad \text{va} \quad D_{j(\text{trend})} = (\bar{Y}_j - \bar{Y}_{ij})^2 ;$$

va nihoyat, umumiy tafovutlar va ularning kvadratlari topiladi:

$$d = Y_{ij} - \hat{Y}_{ij} \quad \text{va} \quad D = \sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^n (Y_{ij} - \hat{Y}_{ij})^2 .$$

Tafovutlar muhimligi Fishyer F - mezoni yordamida tekshiriladi.

11.12. Dinamika qatorlarida avtokorrelyatsiya aniqlash usullari

Avtokorrelyatsiya- bu keyingi darajalar bilan oldingilari o'rtasidagi yoki haqiqiy darajalari bi-lan tegishli tekislangan qiymat-lari o'rtasidagi farqlar orasidagi korrelyatsiyadir.

Dinamika qatorlarini tahlil qilayotganda darajalar tebranuvchanligi ikki jihatdan qaralishi mumkin. Birinchidan, ular o'rganilayotgan jarayon yoki hodisalarning rivojlanish qonuniyatlari namoyon bo'lishi uchun xalaqit qiladigan «tasodifiy to'siqlar»

yoki «axborot shovqinlari» sifatida talqin etiladi. Shu sababli darajalarni ulardan «tozalash», ya'ni tasodifiy to'siqlarni dinamikaning juz'iy tomonlari sifatida bartaraf qilish yoki juda bo'lmaganda ta'sir kuchini zaiflashtirish yo'llarini topish va ilmiy asoslash zaruriyati tug'iladi.

Bu masala yuqorida bayon etilgan trend hisoblash usullarini tub mohiyati va negizini tashkil etadi.

Ikkinchi tomondan, dinamika qatorlarini tahlil qilish jarayonida darajalar tebranuvchanligining o'zini o'rganish, statistik tekshirish predmeti sifatida qarash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Avtokorrelyatsiya deb haqiqiy qator darajalari bilan vaqt bo'yicha bir yoki bir necha davrlarga surilgan darajalar o'rtasidagi korrelyatsiyaga aytiladi. Uni o'lchash va o'rganish nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Avtokorrelyatsion tahlil nafaqat o'z – o'zidan ilmiy muammo sifatida diqqatga sazovor, balki shu bilan birga u qator masalalarni yechish uchun zamin yaratadi. Bunday tahlil, birinchidan, qator darajalari o'rtasida bog'lanish bor yoki yo'qligini, ikkinchidan, bog'lanish mavjud bo'lsa, uning zichlik darajasi va muhimligini baholash va nihoyat, uchinchidan, kuchli (muhim) bog'lanish o'rtacha qanday vaqt davomida (davrlar mobaynida) namoyon bo'layotganini aniqlash imkonini beradi.

Darajalar o'rtasida kuchli va muhim bog'lanishlar mavjudligi muayyan dinamika qatoriga xos trend tipi va uning tenglamasi shaklini to'g'ri belgilash uchun asos tug'diradi. Bundan tashqari, bu holda darajalar tebranuvchanligi davriy shaklda bo'lsa, davr (tsikl) o'rtacha muddati yoki uzunligini baholash, sirg'anchiq o'rtachalar hisoblanayotganda esa tayanch darajalar soni masalasini to'g'ri yechish imkoniyatiga ega bo'linadi.

Iqtisodiy hayotda shunday hodisalar ham tez-tez uchraydiki, ularni yuzaga keltiruvchi sabablar oldinroq yuz berib, oqibatlari esa ma'lum vaqtdan so'ng ro'yobga chiqadi, ya'ni ular orasida uzilish, vakuumli muddat paydo bo'ladi. Masalan, sarmoya uchun ajratilgan mablag'larni sarflash natijasida oldin ishlab chiqarish obyektlari yaratiladi, so'ngra ular ishga tushirilib asta-sekin quvvatlari o'zlashtiriladi. O'z-o'zidan ravshanki, obyektlarni bunyod etish va ishga tushirish davrida ushbu sarmoya

daromad keltirmaydi, quvvatlarni o‘zlashtirish davrida esa oz daromad keltiradi. Demak, kapital qo‘yilmalar amalga oshirilgandan so‘ng ma’lum vaqt o‘tgandan keyingina sarmoyadan loyihada ko‘zlangan daromad to‘la miqdorda olinib boshlanadi. Shunday qilib, sarmoyalarni bunyod etish bilan ulardan daromad olish o‘rtasida ma’lum vaqt jarayoni kechadi. Bu vaqtni sarmoya lag deb ataladi. Avtokorrelyatsion tahlil hodisalar dinamikasiga oid o‘rtacha lag muddatini belgilash imkonini beradi. Natijada kapital qo‘yilmalar iqtisodiy samaradorligini to‘g‘ri, asosli baholash uchun sharoit tug‘iladi.

Qator darajalariga asosan notsiklik avtokorrelyatsiya koeffitsienti quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$r_l = \frac{\overline{y_t \cdot y_{t+l}} - \overline{y_t} \cdot \overline{y_{t+l}}}{\sigma_{y_t} \cdot \sigma_{y_{t+l}}} \quad (11.17)$$

bu yyyerda:

$$\overline{y_t} = \frac{\sum_{t=1}^{N-l} \overline{y_t}}{N-l}; \quad \sigma_{y_t} = \sqrt{\frac{\sum_{t=1}^{N-l} y_t^2}{N-l} - \left(\frac{\sum_{t=1}^{N-l} y_t}{N-l}\right)^2};$$

$$\overline{y_{t+l}} = \frac{\sum_{t=l+1}^N \overline{y_{t+l}}}{N-l}; \quad \sigma_{y_{t+l}} = \sqrt{\frac{\sum_{t=l+1}^N y_{t+l}^2}{N-l} - \left(\frac{\sum_{t=l+1}^N y_{t+l}}{N-l}\right)^2}$$

(11.17) formulaga tegishli qiymatlarni qo‘yib, algebraik almashtirishlar natijasida notsiklik avtokorrelyatsiya koeffitsienti quyidagi ifoda shaklini oladi:

$$r_l = \frac{\sum_{t=1}^{N-l} y_t y_{t+l} - \frac{1}{N-l} \sum_{t=1}^{N-l} y_t \sum_{t=1}^N y_{y_{t+l}}}{\sqrt{\left[\sum_{t=1}^{N-l} y_t^2 - \frac{1}{N-l} \left(\sum_{t=1}^{N-l} y_t\right)^2\right] \left[\sum_{t=l+1}^N y_{t+l}^2 - \frac{1}{N-l} \left(\sum_{t=l+1}^N y_{t+l}\right)^2\right]}}. \quad (11.18)$$

Siklik avtokorrelyatsiya – bu y_1, y_2, \dots, y_N qatori bilan l davrga surilib bo‘sh qolgan davrlari esa boshlang‘ich qatorning y_1, y_2, \dots, y_l darajalari bilan to‘ldirilgan qator ya’ni $y_{l+1}, y_{l+2}, \dots, y_N, y_1, y_2, \dots, y_l$ o‘rtasidagi korrelyatsiyadir. Bu holda:

$$\begin{cases} \sum_{t=1}^N y_{t(1)} = \sum_{t=1}^N y_{t(1)} \\ \sum_{t=1}^{N+l} y_{t(2)} = \sum_{t=l+1}^{N+l} y_{t(2)} \end{cases} \quad (11.19)$$

Bu yyyerda $y_{t(1)}$ - birinchi qator darajalari

$y_{t(2)}$ - ikkinchi qator darajalari

Siklik avtokorrelyatsiya koeffitsienti quyidagi shaklga ega:

$$r_l = \frac{\sum_{t=1}^N y_t y_{t+l} - \frac{\left(\sum_{t=1}^N y_t\right)^2}{N}}{\sum_{t=1}^N y_t^2 - \frac{\left(\sum_{t=1}^N y_t\right)^2}{N}} \quad (11.20)$$

Hozirgi vaqtda avtokorrelyatsiya mavjudligini tekshirishda Darbin – Uotson mezonni qo‘llanadi:

$$D = \frac{\sum_{t=1}^{N-1} (y_{t+l} - y_t)^2}{\sum_{t=1}^N y_t^2} \quad (11.21)$$

D–mezon mumkin qiymatlari 0–4 oraliqda yotadi. Agar qatorda avtokorrelyatsiya bo‘lmasa, uning qiymatlari 2 atrofida tebranadi. Hisoblab topilgan haqiqiy qiymatlari jadvaldagi kritik qiymat bilan taqqoslanadi. Agarda $D_{\text{haq}} < D_L$ bo‘lsa, qator avtokorrelyatsiyaga ega; $D_{\text{haq}} > D_U$ bo‘lsa u avtokorrelyatsiyaga ega emas; $D_L < D_{\text{haq}} < D_U$ bo‘lsa, tekshirishni davom ettirish lozim. Bu yyyerda D_L va D_U – mezonning quyi va yuqori chegaralari. Salbiy avtokorrelyatsiya mavjud (r_l minus ishoraga ega) bo‘lsa, u holda mezon qiymatlari 2–4 orasida yotadi, demak, tekshirish uchun $D'=4-D$ qiymatlarini aniqlash kerak. Misol, hosildorlikni vaqtga nisbatan chiziqli funksiya deb qarab, trend tenglamasini tuzamiz $\hat{y}_t = a + bt$.

Ma'lumki, bu tenglamaning noma'lum parametrlari hisoblash markaziy «0» nuqtadan boshlanganda quyidagicha aniqlanadi (11.6-jadval ma'lumotlari asosida):

$$a = \frac{\sum Y_t}{N} = \frac{330,7}{19} = 17,405 \quad b = \frac{\sum Y_t t}{\sum t^2} = \frac{328,3}{570,0} = 0,576$$

Demak, $\hat{y}_t = 17,405 + 0,576t$. Bu tenglamaga t qiymatlarini qo‘ysak, tekislangan hosildorlik darajalari \hat{y}_t aniqlanadi. Ular 11.6-jadvalning 9^{nchi} ustunida \hat{y}_t keltirilgan.

Darbin – Uotson mezonini hisoblaymiz:

$$D_{\text{haq}} = \frac{\sum_{t=1}^{N-1} (y_{t+l} - y_t)^2}{\sum_{t=1}^N y_t^2} = \frac{149,38}{6030,01} = 0,0246$$

D taqsimoti jadvaliga binoan, muhimlik darajasi 0,01 bilan (ehtimol $R=0,99$) mezonning quyi va yuqori kritik qiymatlari $D_L=0,93$ va $D_U=1,13$. Demak, mezon haqiqiy qiymati quyi kritik qiymatidan kichik $D_{\text{haq}} < D_L$ bo‘lgani uchun hosildorlik qatori avtokorrelyatsiyaga ega.

Endi qoldiqlar d_t qatori uchun birinchi tartibli siklik avtokorrelyatsiya koeffitsientini aniqlaylik:

Avtokorrelatsiya koeffitsiyentlarini kuzgi bug' doy hosildorligi dinamikasi misolida hisoblash

Yillar	Hosildorlik s'ga y_t	y_t^2	1 yilga surilgan hosildorlik y_{t+}	$y_{t+} - y_t$	$(y_{t+} - y_t)^2$	$y_t y_{t+}$	t	t^2	$y_t t$	\hat{y}_t	\hat{y}_{t+}	$\Delta - y - \hat{y}$	Δ_{t+}	$\Delta \Delta_{t+}$	Δ_t^2	Δ_{t+}^2	$(\Delta_{t+} - \Delta_t)^2$
1	13,5	182,25	11,6	1,9	3,61	156,60	-9	81	-121,5	12,22	12,80	+1,28	-1,20	-1,54	1,64	1,44	6,15
2	11,6	134,56	14,7	3,1	9,61	170,52	-8	64	-92,8	12,80	13,37	-1,20	1,33	-1,60	1,44	1,77	6,40
3	14,7	216,09	16,2	1,5	2,25	238,24	-7	49	-102,9	13,37	13,95	1,33	2,25	2,99	1,77	5,06	0,84
4	16,2	262,44	15,2	1,0	1,0	246,24	-6	36	-97,2	13,95	14,53	2,25	0,67	1,51	5,06	0,45	2,50
5	15,2	232,04	15,1	0	0	229,52	-5	25	-76,0	14,53	15,10	0,67	0	0,00	0,45	0	0,45
6	15,1	228,01	16,9	1,8	3,29	255,19	-4	16	-60,4	15,10	15,68	0	1,22	0,00	0	1,49	1,49
7	16,9	285,61	16,8	0,1	0,01	283,92	-3	9	-50,7	15,68	16,25	1,22	0,55	0,67	1,49	0,00	0,45
8	16,8	282,24	12,9	3,9	15,21	216,72	-2	4	-33,6	16,25	16,83	0,55	-3,93	-2,16	0,30	15,45	20,07
9	12,9	166,41	13,8	0,9	0,81	178,02	-1	1	-12,9	16,83	17,41	-3,93	-3,61	14,19	15,45	13,03	0,10
10	13,8	190,44	16,1	2,3	5,29	222,18	0	0	0	17,41	17,98	-3,61	-1,88	6,79	13,03	3,54	2,99
11	16,1	259,21	20,3	4,2	17,64	328,12	1	1	16,1	17,98	18,56	-1,88	+1,84	-3,46	3,54	3,39	13,91
12	20,4	416,10	17,8	2,6	6,76	363,12	2	4	40,8	18,56	19,13	1,84	-1,33	-2,45	3,31	1,77	10,11
13	17,8	316,84	18,3	0,5	0,25	325,74	3	9	53,4	19,13	19,71	-1,33	-1,41	1,88	1,77	1,99	0,01
14	18,3	334,89	18,9	0,6	0,36	345,87	4	16	73,2	19,71	20,29	-1,41	-1,39	1,96	1,99	1,93	0,00
15	18,9	357,21	22,8	3,9	15,21	430,92	5	25	94,5	20,29	20,86	-1,39	1,94	-2,70	1,93	3,76	11,09
16	22,8	519,84	23,1	0,3	0,09	526,68	6	36	136,8	20,86	21,44	1,94	1,66	3,22	3,76	2,76	0,08
17	23,1	533,61	19,6	3,5	12,25	452,76	7	49	161,7	21,44	22,01	1,66	-2,41	-4,00	2,76	5,81	16,56
18	19,6	384,16	27,0	7,4	148,36	529,20	8	64	156,8	22,01	22,50	2,50	4,41	-10,63	5,81	19,45	46,51
19	27,0	729,00	-	-	-	-	9	81	243,0	22,50	22,59	4,41	-	-	19,45	-	-
Jami	330,7	6030,01	317,2	-	-	5499,78	0	570,0	328,3	330,7	308,11	0	-1,28	4,64	83,36	65,58	139,76

$$r_1 = \frac{\sum_{t=1}^n d_t d_{t+1}}{\sum_{t=1}^n d_t^2} = \frac{4,64}{65,58 + 4,41^2} = \frac{4,64}{85,03} = 0,0545$$

Bu holda Darbin–Uotson mezonining haqiqiy qiymati $D_{\text{haq}}=139,76:85,03=1,643$. Bu natija 0,99 ehtimol bilan qaralgan mezonning yuqori kritik qiymatidan $D_U=1,13$ katta. $D_{\text{haq}}=1,643 > D_U=1,13$ bo'lgani uchun chiziqli trend tenglamasi asosida tekislangan hosildorlik darajalari qatori avtokorrelyatsiyaga ega emas, demak, trend hisoblash uchun funksiya tipi va shakli to'g'ri belgilangan.

11.13. Dinamika qatorlari korrelyatsiyasini o'lchash usullari

Jarayonlar va ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishning eng umumiy turi stoxastik bog'lanish (ehtimolli munosabat)dir. Uning mohiyati shundan iboratki, bir hodisa X o'zgarishi bilan ikkinchi hodisa Y ning taqsimot shartli qonuni o'zgaradi.

Birinchi hodisa X qiymatlari o'zgariganda ikkinchi hodisaning Y shartli taqsimoti o'zgarimasdan oldingi holatda qolsa, bu ular orasida stoxastik bog'lanish yo'qligini anglatadi. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulot dinamika qatorini ish vaqtidan foydalanish darajasi dinamika qatori bilan stoxastik bog'langan deb hisoblash mumkin, chunki bu ko'rsatkichlar ko'p omillarga, jumladan mehnatni tashkil etish, ishchilar malakasi, xom ashyo va boshqa resurslar bilan ta'minlanish va hokazolarga bog'liqdir.

Korrelyatsion munosabat stoxastik munosabatning bir, juz'iy holdir. Stoxastik bog'lanish yo'qligi korrelyatsion bog'lanish ham yo'qligini bildiradi, ammo bunga tayanib teskari fikr yuritish noto'g'ri bo'ladi.

Korrelyatsion tahlil dinamika qatorlari orasidagi bog'lanishni o'rganishda qo'llanadigan usullardan biri, biroq u yagona usul emas. Uning yordamida faqat bog'lanish zichligi baholanadi. Shu sababli regression tahlilni ham esdan chiqarmaslik lozim, chunki u hodisalar orasidagi bog'lanishlarni statistik tahlil qilishda ishlatiladigan yana bir usul bo'lib, asosiy maqsadi bog'lanish shakllarini o'rganishdir. Regression tahlil natijalari regressiya tenglamalari va koeffitsientlarida miqdoriy ifodalanadi.

Shu bilan birga tahlil qilinayotgan ma'lumotlar korrelyatsion va regression tahlil zaminida yotgan boshlang'ich talab-shartlarga to'la muvofiq bo'lishi zarur, ularni qondirishi muhim ahamiyatga ega. Bu masala ham dastavval har taraflama o'rganishni talab qiladi. Bu yyyerda quyidagi talab va shartlar nazarda tutiladi:

-o'rganilayotgan dinamika qatorlari trend va avtokorrelyatsiyaga ega bo'lmasligi;

-ularning ko'rsatkichlari normal taqsimot qonuniga bo'ysunishi;

-har bir qator darajalari yerkin o'zgaruvchi miqdorlar bo'lishi lozim.

Agarda tekshirish natijasida qatorda avtokorrelyatsiya mavjudligi isbotlansa, u tendensiyaga ham ega bo'ladi. Bunday hollarda korrelyatsion va regression tahlildan oldin qatorlarni ulardan xoli qilish zarur. Bunga uch yo'l bilan yerishish mumkin:

-birinchidan, davr sayin qator darajalarining mutlaq o'sishi (yoki kamayishi)ni aniqlash;

-ikkinchidan, muayyan qator sharoitga mos keladigan trend tenglamasini tuzib, tekislangan darajalarni aniqlash, so'ngra haqiqiy qiymatlar farqlarini yoki qoldiqlarini hisoblash;

-uchinchidan, regressiya tenglamasiga omil qilib vaqtni (davrlar shartli belgisini) kiritish zarur.

Birinchi va ikkinchi holda hosil bo'lgan qoldiqlar yoki qo'shimcha mutlaq o'sish qiymatlarida avtokorrelyatsiya yo'qligiga ishonch hosil qilish maqsadida bu qatorlarni Darbin-Uotson mezon yordamida tekshirib ko'rish ayni muddao. Ma'lumki, bu mezon zanjirsimon mutlaq o'sish qatori uchun

$$D = \frac{\sum_{t=1}^n (\Delta_{t+1} - \Delta_t)^2}{\Delta_t^2} \quad (11.22)$$

Bu yyyerda:

$$\Delta_t = Y_{t+1} - Y_t \quad \text{ba} \quad \Delta_{t+1} = Y_{t+2} - Y_{t+1}$$

qoldiqlar qatori uchun esa

$$D = \frac{\sum (d_{t+1} - d_t)^2}{d_t^2} \quad (11.23)$$

$$\text{Bu yyyerda:} \quad d_t = Y_t - \hat{Y}_t; \quad d_{t+1} = Y_{t+1} - \hat{Y}_{t+1} \quad \hat{Y}_t = f(t)$$

orqali aniqlanadi.

So'ngra hisoblash natijasida olingan mezon qiymati uning kritik qiymati bilan taqqoslanadi.

Agarda dinamika qatorlari tendensiyaga yoki avtokorrelyatsiyaga ega bo'lmasa, u holda korrelyatsion tahlil variatsion qatorlarda qo'llanadigan korrelyatsiya indeksini hisoblashga asoslanadi:

$$I_r = \sqrt{\frac{\sigma_{y_t}^2 - \delta_{y_t}^2}{\sigma_{y_t}^2}} = \sqrt{1 - \frac{\delta_{y_t}^2}{\sigma_{y_t}^2}} \quad (11.24)$$

Bu yyyerda: $\sigma_{y_t}^2$ - Y_t - qator dispyersiyasi.

$$\sigma_{y_t}^2 = \frac{\sum_{t=1}^n y_t^2}{n} - \left(\frac{\sum_{t=1}^n y_t}{n} \right)^2 = \frac{n \sum_{t=1}^n y_t^2 - \left(\sum_{t=1}^n y_t \right)^2}{n^2}$$

\hat{Y}_{x_t} - U_t qatorning x_t - qator bo'yicha tekislangan darajalari, ya'ni

$$\hat{Y}_{x_t} = f(x_t);$$

$\delta_{y_t}^2$ - qoldiq dispyersiya, ya'ni

$$\delta_{y_t}^2 = \frac{\sum_{t=1}^n (y_t - \hat{Y}_{x_t})^2}{n} = \frac{n \sum_{t=1}^n (y_t^2 - (\sum \hat{Y}_{x_t})^2)}{n^2}$$

Ma'lumki, korrelyatsiya indeksi bog'lanishning har qanday shakllarida Y bilan X qiymatlari orasidagi bog'lanish zichlik darajasini ifodalaydi. Agarda Y_t va X_t qatorlari orasidagi bog'lanish to'g'ri chiziqli funktsiya $y_t = a + vx_t$ shaklida bo'lsa, chiziqli korrelyatsiya koeffitsienti hisoblanadi, chunki bu holda korrelyatsiya indeksi unga barobardir:

$$r_{y_t X_t} = \frac{\overline{y_t X_t} - \overline{y_t} \overline{X_t}}{\sigma_{y_t} \cdot \sigma_{X_t}}$$

Tahlil qilinayotgan dinamika qatorlarida tendensiya yoki avtokorrelyatsiya mavjud bo'lsa, a) har bir qator haqiqiy darajalaridan tegishli vaqt bo'yicha tekislangan darajalarini ayirishdan olingan qoldiqlar asosida korrelyatsiya koeffitsienti hisoblanadi:

$$r_{d_{y_t} d_{X_t}} = \frac{\sum_{t=1}^n d_{y_t} d_{X_t}}{\sqrt{\sum_{t=1}^n d_{y_t}^2 \sum_{t=1}^n d_{X_t}^2}} \quad (11.25)$$

Bu yyyerda: $d_{y_t} = y_t - \hat{y}_t$ va $d_{X_t} = X_t - \hat{X}_t$; $\hat{Y}_t = f(t)$ yoki $\hat{X}_t = f(X_t)$ yoki b) har bir qator zanjirsimon qo'shimcha mutlaq o'sish qiymatlariga binoan bu koeffitsient aniqlanadi:

$$r_{\Delta_{y_t} \Delta_{X_t}} = \frac{\sum_{t=1}^{n-1} \Delta_{y_t} \Delta_{X_t}}{\sqrt{\sum_{t=1}^{n-1} \Delta_{y_t}^2 \sum_{t=1}^{n-1} \Delta_{X_t}^2}} \quad (11.26)$$

Bu yyyerda: $\Delta_{y_t} = Y_{t+1} - Y_t$ va $\Delta_{X_t} = X_{t+1} - X_t$. So'ngra korrelyatsiya koeffitsientining muhimligi St`yudent t mezoni yordamida tekshiriladi.

$$t_{\text{haq.}} = \frac{r_{d_{X_t} d_{\delta_t}} \sqrt{n-2}}{1 - r_{d_{X_t} d_{\delta_t}}^2} \quad \text{va} \quad t_{\text{haq.}} = \frac{r_{\Delta_{\delta_t} \Delta_{\delta_t}} \sqrt{n-2}}{1 - r_{\Delta_{\delta_t} \Delta_{\delta_t}}^2} \quad (11.27)$$

t - mezonning haqiqiy qiymati 0,95 yoki 0,99 ehtimoli va yerkin darajalar soni $n - 2$ bilan aniqlangan jadvaldagi kritik qiymatdan katta bo'lishi kerak, ya'ni $t_{\text{haq.}} > t_{\text{jadv.}}$.

Dinamika qatorlari orasidagi korrelyatsiyani o'rganishda regression tahlil usuli ham qo'llanadi. Bog'lanish shaklini aniqlayotganda ko'pincha quyidagi funksiyalardan foydalaniladi:

$$\text{to'g'ri chiziqli} \quad Y_t = a_0 + a_1 x_t \quad (11.28)$$

$$\text{ikkinchi tartibli parabola} \quad Y_t = a_0 + a_1 x_t + a_2 x_t^2 \quad (11.29)$$

$$\text{gipyerbola} \quad Y_t = a_0 + a_1 \frac{1}{x_t} \quad (11.30)$$

ko'rsatkichli funksiya $Y_t = a_0 a_1^{x_t}$ (11.31)

darajali funksiya $Y_t = a_0 x_t^{a_1}$ (11.32)

Ushbu funksiyalarning noma'lum hadlari kichik kvadratlar usuli yordamida aniqlanadi. Normal tenglamalar tizimi X-bobda ko'rib chiqilgan variatsion qator tizimiga juda o'xshash bo'lib, faqat tahlil qilinayotgan dinamika qatorlari darajasiga asoslanishi bilan farq qiladi, xolos. Masalan, qoldiqlarga asoslangan chiziqli regressiya tenglamasi $d_{y_t} = a_0 + a_1 d_{x_t}$ uchun normal tenglamalar tizimi hisoblash markaziy nol nuqtadan boshlanganda

$$\begin{cases} n a_0 = 0 \\ a_1 \sum d_{x_t}^2 = \sum d_{y_t} d_{x_t} \end{cases} \quad (11.33)$$

Бундан $a_0 = 0$ $a_1 = \frac{\sum_{t=1}^n d_{y_t} d_{x_t}}{\sum_{t=1}^n d_{x_t}^2}$.

Parabola funksiyasi $d_{y_t} = a_0 + a_1 d_{x_t} + a_2 d_{x_t}^2$ uchun

$$n a_0 + a_2 \sum d_{x_t}^2 = 0$$

$$a_1 \sum d_{x_t}^2 = \sum d_{y_t} d_{x_t} \quad (11.34)$$

$$a_0 \sum d_{x_t}^2 + a_2 \sum d_{x_t}^4 = \sum d_{y_t} d_{x_t}^2$$

Ko'rsatkichli funksiya $dy_t = a_0 a_1^{dx_t}$ uchun:

$$\lg dy_t = \lg a_0 + dx_t \lg a_1$$

$$\begin{cases} n \lg a_0 = \sum \lg dy_t \\ \lg a_1 \sum d^2 x_t = \sum \lg dy_t * dx_t \end{cases} \quad (11.35)$$

Bundan $\lg a_0 = \frac{\sum \lg dy_t}{n}$ $a_1 = \frac{\sum \lg dy_t \cdot dx_t}{d_{x_t}^2}$ (11.36)

Tenglama ozod hadi a_0 va regressiya koeffitsienti a_1 muhimligi St`yudent t mezoni yordamida baholanadi. Buning uchun mezonning haqiqiy qiymatlari

$$t_{a_0} = \frac{a_0 \sqrt{n-2}}{\delta_{y_t}} \quad t_{a_1} = \frac{a_1 \sigma_{x_t} \sqrt{n-2}}{\delta_{y_t}}$$

yordamida aniqlanadi. So'ngra 0,95 yoki 0,99

ehtimoli va n-2 yerkin darajalar soni bilan aniqlangan jadval qiymati bilan solishtiriladi. Agarda $t_{a_0} > t_{jad} \dots t_{a_1, haq} > t_{jad}$ bo'lsa, regressiya tenglamasi 0,95 yoki 0,99 ehtimoli bilan ishonchli deb topiladi.

Asosiy tushunchalar va atamalar

Dinamika, dinamika qatori, on (moment)li qatorlar, davriy qatorlar, mutlaq o'sish, o'sish koeffitsienti va sur'ati, qo'shimcha o'sish koeffitsienti va sur'ati, 1foiz o'sish mutlaq qiymati, xronologik o'rtacha miqdor, parabolasiimon o'rtacha o'sish koeffitsienti, asriy trend, qisqa muddatli va davrali trend, tasodifiy tebranish, mavsumiy tebranish, oddiy sirg'anchiq o'rtacha, ko'p karrali sirg'anchiq o'rtacha, tortilgan sirg'anchiq o'rtacha, trend tenglamasi va uning shakllari, avtokorrelyatsiya, avregressiya, multikolleniearlik, Darbin-Uotson mezoni,

Qisqacha xulosalar

Statistikada dinamika tushunchasi vaqtda (zamonda) hodisalar rivojlanishi ma'nosida qo'llanadi, bunday jarayonni tasvirlovchi ko'rsatkichlar qatori esa dinamika yoki vaqt qatorlari deb yuritiladi.

Kontseptsiyal ya'ni fan kategoriyalariga oidligi jihatidan ular taqsimot qatorlarining bir turkumi (tipi) bo'lib, statistik to'plamni vaqt o'lchamlari bo'yicha taqsimlash natijalarini ifodalaydi.

Dinamika qatorlari variatsion qatorlar bilan ma'lum darajada umumiylikka ega va u shundan iboratki, variatsion qator variantalari har xil qiymatlar olib, bir-biridan farq qilgani kabi dinamika qator darajalari (ko'rsatkichlari) ham miqdoran turlicha ifodalanib, bir-biridan farqlanadi. Ammo bu yuzaki umumiylik bo'lib, qatorlarning tashqi qiyofasida namoyon bo'ladi, xolos.

Ichki tabiati jihatidan esa dinamika qatorlari variatsion qatorlardan tubdan farq qiladi va bu farq ko'rsatkichlarning vaqt bo'yicha o'zgarishlarini yuzaga keltiruvchi asl sabablar butunlay boshqacha mohiyatga egaligida o'z ifodasini topadi.

Variatsion qator variantalari bir vaqtda turli joylarda, bir-biridan ajralib mustaqil faoliyat yurituvchi subyektlar harakatlari natijasida sodir bo'lgan hodisa va jarayonlarni tavsiflaydi. Demak, ular tub ma'noda yerkin o'zgaruvchilar hisoblanadi va normal taqsimot qonuniga bo'ysunadi.

Dinamika qatori ko'rsatkichlari esa bir makon chegarasida turli vaqt sharoitlarida yuzaga chiqadigan hodisa va jarayonlarni tavsiflaydi. Bu holda o'zgaruvchilar (qator darajalari) bir-biri bilan uzviy bog'lanishda shakllanishi uchun sharoit tug'iladi. Shu sababli ularni yerkin o'zgaruvchilar deb hisoblash uchun asos yo'q. Bu hol nafaqat qator ko'rsatkichlarini o'zaro bog'lanishda shakllanishiga olib keladi, balki shu bilan bir qatorda ularda umumiy tendensiyalar, avtokorrelyatsiya va multikolleniearlik hodisalar tarkib topishiga sabab bo'ladi. Bundan tashqari, ayrim davrlar sharoitida o'ziga xos xususiyat va alomatlar kuzatilishi mumkinki, ular bilan mavsumlar, davrlar bo'yicha ko'rsatkichlar o'zgarishi, qisqa muddatli boshqa shakldagi yo'nalishlar bo'lishi ehtimolini tushuntirish mumkin bo'ladi.

Shunday qilib, variatsion qator variantalari orasidagi o'zgaruvchanlik to'la ma'noda variatsiya hisoblansa, dinamika qatorlariga xos o'zgarishlarni tebranuvchanlik deb nomlash asosliroq bo'ladi.

Dinamika qatorlarini tavsiflash maqsadida ularning umumiy turini tendensiya, qisqa vaqtli muntazam harakat, ya'ni lokal yo'nalish, mavsumiy va siklik (davralik) tebranishlar, va nihoyat, tasodifiy unsurlardan tarkiblangan deb qarash mumkin.

Ularga mos ravishda tebranuvchanlik ham umumiy, lokal ya'ni qisqa muddatli, mavsumiy, siklli va tasodifiy tebranuvchanliklarni o'z ichiga oladi.

Dinamika qatorlarini tahlil qilish, ularga xos tendensiyalarni aniqlash uchun turli o'rtacha va hosilaviy ko'rsatkichlar va trend tenglamalari xizmat qiladi. Qisqa va o'rta meyonli tendensiyalarni oydinlashtirish uchun sirg'anchiq o'rtacha darajalar hisoblash yoki trend tenglamalarini tuzish kifoyadir. Qator juft darajalardan tuzilgan bo'lsa markazlashtirilgan usulda sirg'anchiq o'rtachalarni hisoblash kerak. Agarda bu o'rtacha n-juft darajalar asosida hisoblansa, u n+1 darajalarga asosan hisoblangan xronologik o'rtachaga tengdir.

Asriy tendensiyalarni aniqlash uchun ko'p karrali sirg'anchiq o'rtachalar usuli trend tenglamasi bilan birgalikda qo'llanilishi kerak. 3 yoki 5 ta darajalardan bir necha martaba qayta-qaytadan sirg'anchiq o'rtachalarni hisoblash natijalari bir martaba ko'proq (tegishli tartibda 5 yoki 9) darajalardan tortilgan sirg'anchiq o'rtacha hisoblash bilan tengdir.

Siklik, ya'ni davriy tebranishlarni o'rganishda fure qatorlaridan foydalanib turli tartibli garmonikalarni aniqlash samarali yechimlar olish imkonini beradi. Shu yo'l bilan sikl bosqichlarini oydinlashtirish, o'rganilayotgan qatordagi davralar (tsikllar) soni va o'rtacha bir sikl davom etish vaqtini aniqlash mumkin.

Odatda dinamika qatorlarida avtokorrelyatsiya dam-badam uchrab turadi. Ma'lumki, avtokorrelyatsiya – bu ketma-ket davrlarga tegishli ko'rsatkichlar (qator darajalari) o'rtasidagi o'zaro bog'lanishdir. Avtokorrelyatsiyani o'lchash va o'rganish ikki jihatdan zarurat hisoblanadi. Avvalombor lagni baholash uchun avtokorrelyatsion tahlil zarur. Ma'lumki, ko'p hollarda bir hodisa ro'y bergandan so'ng uning oqibati biroz kechikib namoyon bo'ladi. Avtokorrelyatsion tahlil o'rtacha lag muddatini taqriban aniqlash imkonini beradi.

Avtokorrelyatsion tahlil yana shuning uchun ham zarurki, uning yordamida avtokorrelyatsiya ta'sirini bartaraf qilish yoki juda kuchsizlantirish tadbirlari belgilanadi. O'rganilayotgan qatorlar orasidagi o'zaro bog'lanishlarni korrelyatsion va regression tahlil usullari yordamida baholash uchun ular avtokorrelyatsiyadan xoli bo'lishi kerak. Aks holda qatorlar o'rtasidagi chiziqli o'zaro nisbatlar bilan bir qatorda har bir dinamika qatori o'zining xususiy ichki chiziqli o'zaro nisbatlariga ega bo'ladi va ular, o'z navbatida, qatorlar orasidagi chiziqli nisbatlarning buzilishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun avtokorrelyatsiya ta'sirini yo'qotish yoki juda kuchsizlantirish maqsadida regressiya tenglamasiga vaqt t qo'shimcha o'zgaruvchi (omil) sifatida kiritiladi yoki ushbu tenglama qoldiqlar (darajalardan trend ayirmalari) asosida tuziladi. Bu holda multikolleniearlik ham juda kuchsizlanadi.

Nazorat va mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Statistikada dinamika tushunchasi nimani anglatadi, dinamika qatori-chi?
2. Dinamika qatorlarining qanday turlarini bilasiz? Ular bir-biridan qanday jihatlari bilan farq qiladi?
3. Moment (on, payt) va davr deganda nimani tushunasiz?
4. Dinamika qatorlari variatsion qatorlardan qanday xususiyatlari va alomatlari bilan farq qiladi?

5. Variatsiya va tebranuvchanlik tushunchalari ayniyat-mi? Yo‘q bo‘lsa, sabablarini tushuntirib bering.

6. Umumiy ko‘rinishda dinamik darajalari qanday tarkibiy unsurlar bilan xarakterlanadi?

7. Asriy va lokal tendensiya deganda nimani tushunasiz? Qisqa muddatli qatorlarda ayrim trendlar namoyon bo‘ladimi?

8. Siklik (davriy) tebranishlar nima? Har bir davra qanday bosqichlardan tarkib topadi?

9. Mavsum tushunchasi nimani anglatadi, mavsumiy tebranishlar-chi?

10. Tasodifiy tebranishlar deganda nimani tushunnasiz? Ularni mavsumiy va davriy tebranishlardan qanday ajratib olish mumkin?

11. Asriy tendensiyalarni aniqlash uchun qaysi usullarni qo‘llash eng samarali natija beradi?

12. Sirg‘anchiq o‘rtacha nima va qachon qo‘llanadi?

13. Markazlashtirilgan sirg‘anchiq o‘rtacha nima va u qanday tartibda hisoblanadi?

14. Trend tenglamalari nima maqsadda tuziladi, ularning qanday shakllarini bilasiz va qanday sharoitlarda ular qo‘llanadi?

15. Asriy tendensiyalarni aniqlash maqsadida qanday sirg‘anchiq o‘rtacha usuli qo‘llanadi va nima uchun uni trend tenglamasi bilan birgalikda qo‘llash zarur?

16. Dinamik qatorlarini tahlil qilishda qanday ko‘rsatkichlar hisoblanadi?

17. Avtokorrelyatsiya nima va u qanday tahlil qilinadi?

18. Multikolleniearlik nima? U korrelyatsion bog‘lanish natijalariga qanday ta‘sir etadi va qaysi yo‘l bilan uni bartaraf qilish mumkin?

19. Parobologik o‘rtacha nima va qachon u qo‘llanadi?

20. Dinamika qatorlarida korrelyatsion-regression tahlil usullarini qo‘llash shart-sharoitlarini tushuntirib bering?

21. Korrelyatsion-regression tahlil natijalari asosida istiqbollar qanday tartibda aniqlanadi?

22. Taklif va boshqa bozor iqtisodiyot qonunlari namoyon bo‘lishini o‘rganishda regression tahlil usullaridan foydalanish tartibini misollarda tushuntirib bering.

23. Bozor narxiga nisbatan taklif elastikligini aniqlash maqsadida regression tahlil usulidan foydalanish tartibini aniq bir misolda tushuntirib bering.

Asosiy adabiyotlar

1. Салин В.Н. и др. Курс теории статистики. Учебник. – М.: Финансы и статистика, 2016.

2. Плис А.И. Практикум по прикладной статистике в среде SPSS: 1-2 ч. – М.: Финансы и статистика, 2010.

3. Соатов Н.М. Статистика. Дарслик. – Т.: Тиббиёт нашриёти, 2003,

4. Т.Андерсон. Статистический анализ временных рядов. пер. с англ. М.: Мир, 1976.

5. Я.Ф.Вайну. Корреляция рядов динамики. М.: Статистика, 1977,

XII bob. IQTISODIY INDEKSLAR

12.1 Indeks so‘zining lug‘aviy ma‘nosi va qo‘llanishi

Lotincha indeks (index) so‘zi aynan tarjima qilinganda alomat, belgi degan ma‘noni bildiradi. Bu so‘zni ko‘pincha “ko‘rsatkich” mazmunida ham sharhlaydilar.

Statistikada indeks deganda maxsus iqtisodiy ko‘rsatkich tushuniladi va u iqtisodiy hodisalarning ikki yoki undan ortiq holatlarda rivojlanish darajasini ta‘riflaydi

Statistikada indekslar deganda maxsus iqtisodiy ko‘rsatkichlar tushuniladi. Ular iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o‘rganishda muhim qurol hisoblanadi. Statistik indekslar

iqtisodiy hodisalarning rivojlanish darajasini ko‘rsatadi, ya‘ni ular o‘rganilayotgan hodisalarning umumiy hajmini ifodalamaydi, balki ularni qiyosiy jihatdan xarakterlaydi, o‘zgarishini aniqlaydi.

Indekslar odatda nisbiy miqdor shaklida ifodalanadi. Shunga asoslanib, indekslarni nisbiy miqdorlar deb ta‘riflash darsliklar va ilmiy asarlarda keng tarqalgan. Ammo bunday ta‘rif indekslar mohiyatini haddan tashqari soddalashtirish, ularning sotsial-iqtisodiy hodisalarni bilish quroli sifatida roli va o‘rnini tor doirada chegaralashdan boshqa narsa emas.

Indeksning nisbiy miqdorlarda ifodalanishi, ularning mohiyatini namoyon bo‘lish shakllaridan biridir, xolos. Indekslar nafaqat nisbiy ko‘rsatkich, balki shu bilan birga o‘rtacha ko‘rsatkichdir, chunki ular o‘rtacha o‘zgarishlarni ta‘riflaydi. Bundan tashqari, mutlaq o‘zgarishni ham ta‘riflashi mumkin, chunki o‘rtacha nisbiy o‘zgarishda mutlaq o‘zgarish ham o‘z ifodasini topadi.

Indeks bu murakkab iqtisodiy ko‘rsatkich bo‘lib, o‘rtacha, nisbiy va mutlaq o‘zgarishlarni bir yo‘la ifodalaydi.

Demak, indekslar murakkab iqtisodiy ko‘rsatkichdir, tabiatan u nisbiy, o‘rtacha va mutlaq miqdorlarni o‘zida birlashtiradi.

Indeksning hisoblash natijasi odatda nisbiy miqdor shaklida ifodalansa-da, ammo ular mohiyatan nisbiy miqdorlardan farq qiladi.

Nisbiy miqdorlarda asosiy urg‘u va e‘tibor taqqoslanayotgan ko‘rsatkichlarning iqtisodiy mohiyati, predmeti, moddiy jihatiga qaratilmasdan, balki so‘z u yoki bu jarayonda kuzatiladigan qiyosiy natija qanday hisoblanishi ustida boradi.

Indeksda esa birinchi o‘rinda solishtiriladigan ko‘rsatkichlarni shakllantirish,

Indeks – bu murakkab iqtisodiy ko‘rsatkich bo‘lib, iqtisodiy hodisalarning ikki yoki undan ortiq holatiga tegishli ko‘rsatkichlarni taq-qoslama holga keltirib, ular orasi-dagi nisbatlar orqali hodisalarning o‘zgarishini o‘lchaydi

ularning predmetligi, iqtisodiy mohiyatligini ta‘minlash turadi.

Indeks deganda shunday murakkab ko‘rsatkich tushuniladiki, u iqtisodiy hodisalarning ikki yoki undan ortiq holatiga tegishli ko‘rsatkichlarini taqqoslama bir o‘lchovli ko‘rinishga keltirib, ular orasidagi nisbatlar orqali

o‘rganilayotgan hodisalarning o‘zgarishini ifodalaydi.

Bu ta'rifda "hodisalarning ikki yoki undan ortiq holatlariga tegishli ko'rsatkichlari" degan ibora bekorga ishlatilmagan. Gap shundaki, ikki yoki undan ortiq holatlar orasida ma'lum jarayon kechadi, indekslar esa o'sha jarayonda o'rganilayotgan hodisalar me'yorida sodir bo'lgan o'zgarishlarni ifodalaydi. Hodisa holatlari zamonda yoki fazoda (tekislikda masalan, hududlar, mamlakatlar) jihatidan yoki haqiqatda yerishilgan va normalashtirilgan (rejalashtirilgan, optimallashtirilgan) darajada qaralishi mumkin. Demak, indekslar dinamik va statik jarayonlarda ro'y bergan o'zgarishlarni tavsiflaydi.

Indekslar mantiq ilmi (logika)ning sintez va analiz usullariga asoslanadi. Hodisalar to'plami yoki murakkab hodisa ayrim elementlardan, qismlardan tarkib topadi, ularning o'zgarishlari har xil me'yorlarda kechadi. Indeks usuli ularni bir butunga aylantiradi, yaxlitlashtiradi va o'rtacha o'zgarish me'yorini sifatida shakllantiradi. Demak, indekslar sintezlash, umulashtirish funksiyasini bajaradi.

Shu bilan birga ular natijaviy hodisalar o'zgarishida boshqa omil-hodisalar rolini baholash, ularning hissasini aniqlash imkonini beradi, demak, indekslar analitik funksiyani ham bajaradi.

12.2. Indeksning turlari va tasnifi

Indeks qanday jarayonni ta'riflashi va vazifalari jihatidan to'rt turga bo'linadi: dinamika indeksi, reja (shartnomani) bajarish indeksi, hududiy indekslar va xalqaro indekslar.

Hududiy indekslar turli hududlarga yoki obyektlarga tegishli iqtisodiy hodisalarning o'zaro nisbatini ko'rsatadi. Ular ayrim viloyat va mintaqalar rivojlanish darajasi va ixtisoslashishi, milliy iqtisodiyotga qo'shayotgan hissa kabi muhim masalalarni o'rganishda asosiy qurol hisoblanadi.

Xalqaro indekslar iqtisodiy hodisalarning butun jahon va jo'g'rofiy mintaqalar miqyosida rivojlanish darajasi, mamlakatlar ijtimoiy - iqtisodiy taraqqiyot yo'lida yerishgan qiyosiy darajalarini tavsiflaydi.

Dinamika, rejani bajarish, hududiy va xalqaro indekslarni hisoblash bir qator umumiy va xususiy muammolar bilan bog'liq. Ularni har taraflama o'rganish, yechish yo'llarini topish va ilmiy asoslash indeks nazariyasining bosh vazifasi hisoblanadi.

Bu yuqorida ta'kidlab o'tamizki, hududiy va xalqaro indekslarni hisoblash uslubiyati hanuzgacha ilmiy jihatdan to'la-to'kis ishlab chiqilmagan. Bu boradagi muhim masalalar tortishuv predmeti bo'lib qolmoqda.

Dinamika indekslarini hisoblash uslubiyati esa ilmiy asosda har taraflama ishlangan bo'lib, ular timsolida indeks nazariyasining xususiyatlari ham yaqqol ko'rinadi. Umuman indeks metodining vujudga kelishi ana shu dinamika indekslaridan boshlanadi. Bundan buyon indeks ustida so'z yuritilganda dinamika indeksi nazarda tutiladi.

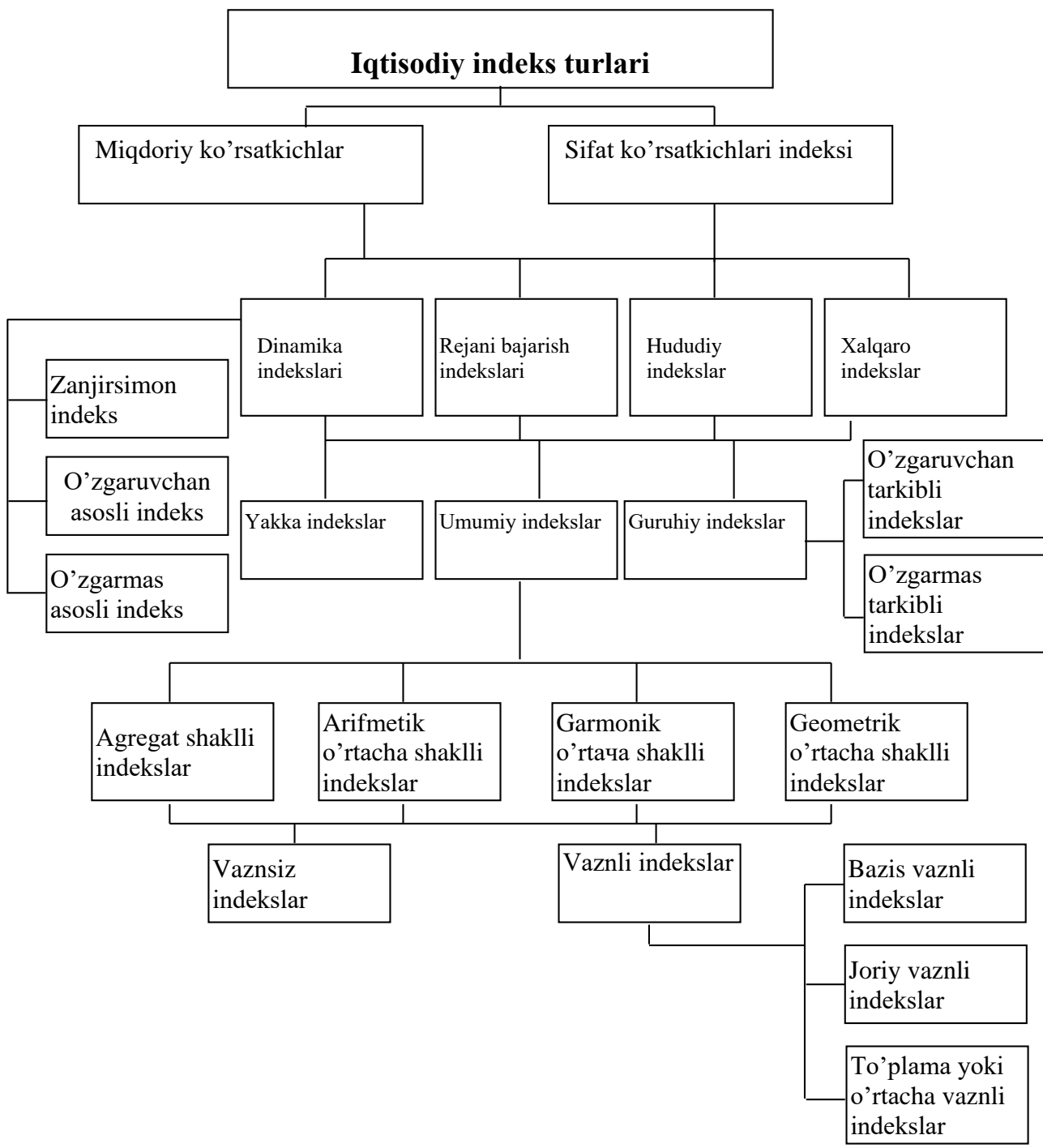
Indeks murakkab hodisaning ayrim elementlari, ularning bir xil to'adalari va umuman murakkab hodisa uchun hisoblanishi mumkin. Shu jihatdan ular guruhiy, yakka va umumiy indekslarga bo'linadi.

Qanday ko'rsatkichlar indekslashtirilishiga qarab, iqtisodiy indeks miqdoriy ko'rsatkichlar indeksiga va sifat ko'rsatkichlar indeksiga bo'linadi.

Umumiy indekslar hisoblash usuliga qarab, agregat shakldagi va arifmetik oʻrtacha, garmonik oʻrtacha va geometrik oʻrtacha indekslarga, ular esa, oʻz navbatida, vaznli va vaznsiz indekslarga, vaznli indekslar esa bazis vaznli, joriy vaznli, toʻplama yoki oʻrtacha vaznli indekslarga boʻlinadi. Bu indekslar nafaqat hisoblash tartibi bilan, balki shu bilan birga mohiyati va qoʻllanish shart - sharoiti jihatidan bir-biridan farq qiladi.

Indekslashtirilayotgan hodisa deganda shunday hodisa nazarda tutiladiki, ularning ikki davrga tegishli koʻrsatkichlari taqqoslanadi. Demak, indeksda ikkita davr qatnashadi, biri-joriy (hisobot) davr, ikkinchisi oʻtgan, bazis davr deb ataladi. Joriy davr – bu indekslashtirilayotgan hodisaning solishtirilayotgan koʻrsatkichi, boʻlinuvchi miqdori tegishli boʻlgan davrdir. Y “1” satr osti ishorasi bilan belgilanadi. Bazis davr- hodisaning taqqoslash asosi qilib olinayotgan zaminiy koʻrsatkichi, boʻlinuvchi miqdori tegishli boʻlgan vaqt uzunligi (oraligʻi). Y “0” satr osti ishorasi bilan belgilanadi. Indeksni tuzishda miqdoriy koʻrsatkichlar inglizcha quantity – miqdor soʻzining birinchi harfi “q” orqali, sifat koʻrsatkichlarni esa inglizcha price-baho, productivity-mehnat unumdorligi, profitability – rentabellik yoki daromadlik darajasi kabi soʻzlarning birinchi harfi “p” orqali ifodalash halqaro statistika amaliyotida qabul qilingan. Demak, “q” – ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot jismoniy hajmini, tashilgan yuk miqdorini, chiqarilgan yoki sotib olingan aksiyalar miqdorini, yetishtirilgan yalpi hosil hajmi va shu kabi miqdoriy koʻrsatkichlarni bildiradi. “R” esa yuqorida sanalganlardan tashqari tannarx, muomala xarajatlari darajasi, savdo ustamasining darajasi, xizmatlar uchun tarif (baho), bank foizi, bir ishchining nominal ish haqi, valyuta yoki aksiya kursi va shunga oʻxshash sifat koʻrsatkichlarni anglatadi. Aniq iqtisodiy indeksni hisoblayotganda indekslashtirilayotgan hodisalarni boshqa harflar bilan ifodalash maʼqul. Jumladan, mahsulot tannarxini (inglizcha cost) “s”, mahsulotning mehnat talabchanligini “t”, bir ishchining ish haqini “x”, sotilgan mahsulot bir birligidan olingan foydani “φ”, mahsulotning foydalilik (tannarxga nisbatan) darajasini “f”, hosildorlikni “y”, ekin maydonni “s”, umumiy mehnat sarfini “T”, asosiy kapitalning umumiy hajmini “F”, uning samaradorlik darajasini “f”, xom-ashyo va material resurslarining umumiy zaxirasini “M”, ularning samaradorligini “m” va h.k orqali belgilash mumkin.

Yuqorida bayon etilganlarni umumlashtirib iqtisodiy indeksni quyidagicha tasniflash mumkin:

12.1-Tarh.Iqtisodiy indekslarning tasnifi
Asosiy indekslarni tuzish uslubiyati bilan tanishib chiqamiz

12.3. Yakka indekslar va ularning turlari.

Yakka indekslar o'rganilayotgan murakkab hodisaning ayrim elementlarining o'zgarishini ta'riflaydi va jo-riy ko'rsatkichni bazis davr ko'rsatkichi bilan taqqoslashga asoslanadi

Yakka indekslar to'plam doirasida ayrim hodisalarning o'zgarishini ifodalaydi. Buning uchun joriy davr ko'rsatkichi bazis davr ko'rsatkichi bilan taqqoslanadi: miqdoriy ko'rsatkichlar uchun yakka

indekslar:

$$i_q = \frac{q_1}{q_0} \quad (12.1)$$

sifat ko'rsatkichlari uchun esa: $i_p = \frac{p_1}{p_0} \quad (12.2)$

Ularni hisoblash tartibi 12.1-jadvalning oxirgi ikkita ustunida namoyish etilgan.

12.1-jadval

Toshkent shahridagi ayrim xususiy do'konlarida savdo hajmi va baholari

Mahsulot turlari	o'lchov birligi	Mahsulot miqdori		1kg yoki dona bahosi so'm		Yakka indekslar foiz foiz	
		bazis davr	Joriy davr	bazis davr	joriy davr	Mahsulot miqdori	Baho
		q ₀	q ₁	p ₀	P ₁	$i_q = \frac{q_1}{q_0}$	$i_p = \frac{p_1}{p_0}$
go'sht:							
qo'y, mol	t.	100	120	13500	13000	120.0	96.3
Parranda	t.	50	40	18000	20000	80.0	111.1
sabzavot:							
Kartoshka	t.	150	180	1200	1000	120.0	83.3
Karam	t.	80	85	700	600	100.3	85.7
pomidor	t.	100	140	500	400	140.0	80.0
tufli:							
yerkaklar	ming juft	10	10	31000	30000	100.0	96.8
Ayollar		12	12	57000	60000	100.0	105.3
gilam (3·4)	ming dona	1.0	0.6	25000	400000	60.0	160.0

Zanjirsimon indekslar davr sayin hodisalar o'zgarishini aniqlaydi.

Zanjirsimon, o'zgarmas asosli va o'zgaruvchan asosli yakka indekslar. Zanjirsimon indekslar ayni (har bir) davr ko'rsatkichini o'zidan oldingi davr ko'rsatkichi

bilan solishtirish natijasida hosil bo'ladi. Bu jihatdan ular zanjirsimon o'sish suratlarini eslatadi.

$$\text{Miqdoriy ko'rsatkichlar uchun } i_{q(\text{zanjir})} = \frac{q_i}{q_{i-1}} \quad (12.3)$$

$$\text{Sifat ko'rsatkichlari uchun } i_{p(\text{zanjir})} = \frac{p_i}{p_{i-1}} \quad (12.4)$$

Bu yyyerda q_i , p_i ayrim solishtirilayotgan davrlarga tegishli ko'rsatkichlar. q_{i-1} , p_{i-1} solishtirilayotgan davrdan oldingi davr ko'rsatkichlari.

Zanjirsimon indekslar davr (oy, yil) sayin indekslashtirilayotgan hodisalarning o'zgarishini tasvirlaydi.

O'zgarmas asosli indekslar boshlang'ich davrdan to solishtirilayotgan davrgacha o'tgan vaqt davomida o'rganilayotgan hodisalar o'zgarishi qanday darajalar bilan ifodalanishini ko'rsatadi. Ular har bir davr ko'rsatkichini boshlang'ich davr ko'rsatkichiga taqqoslash hosilasi hisoblanadi:

O'zgarmas asosli indekslar boshlang'ich davrga nisbatan keyingi davrlarda hodisalar o'zgarishini belgilaydi.

Miqdoriy ko'rsatkichlar uchun:

$$i_{q(o'zgaruvchan)} = \frac{q_i}{q_0}$$

(12.5)

Sifat ko'rsatkichlari uchun:

$$i_{p(o'zgaruvchan)} = \frac{p_i}{p_0} \quad (12.6)$$

Bu yyyerda: q_0 , p_0 boshlang'ich davr ko'rsatkichlari.

O'zgaruvchan asosli indekslar taqqoslanayotgan davrlardan boshlab muayyan taqqoslanuvchi davrgacha o'tgan vaqt davomida o'rganilayotgan hodisalar qanday darajada o'zgarishini aniqlaydi. Ular joriy davr ko'rsatkichini birmuncha oldingi davrlarga tegishli ko'rsatkichlarga nisbati hisoblanadi:

$$\text{Miqdoriy ko'rsatkichlar uchun: } i_{q(o'zgaruvchan)} = \frac{q_1}{q_{i-\hat{E}}} \quad (12.7)$$

$$\text{Sifat ko'rsatkichlari uchun: } i_{p(o'zgaruvchan)} = \frac{p_i}{p_{i-\hat{E}}} \quad (12.8)$$

bu yyyerda q_1 , p_1 -joriy davr (qatorning oxirgi davri) ko'rsatkichlari, q_{i-k} , p_{i-k} undan birmuncha oldin o'tgan davrlarga tegishli ko'rsatkichlar.

12.4. Yakka indekslarning xossalari

Zanjirsimon, o'zgaruvchan va o'zgarmas tarkibli indekslar orasida ma'lum munosabat mavjud. Zanjirsimon indekslar ko'paytmasi o'zgaruvchan asosli indekslarga teng:

$$\frac{p_1}{p_0} \cdot \frac{p_2}{p_1} \cdot \frac{p_3}{p_2} \cdot \dots \cdot \frac{p_n}{p_{n-1}} = \frac{p_n}{p_0}$$

$$\frac{q_1}{q_0} \cdot \frac{q_2}{q_1} \cdot \frac{q_3}{q_2} \cdot \dots \cdot \frac{q_n}{q_{n-1}} = \frac{q_n}{q_0} \quad (12.9)$$

Oxirgi davrni boshlang'ich davr bilan taqqoslashdan olingan o'zgaruvchan asosli indeksni ketma-ket tartibda har bir keyingi davrlar bilan qiyoslab aniqlangan shunday indeksga nisbati tegishli davrlarning o'zgarmas asosli indekslariga teng:

$$\frac{P_n}{P_0} \cdot \frac{P_n}{P_1} = \frac{P_1}{P_0}; \quad \frac{P_n}{P_0} \cdot \frac{P_n}{P_2} = \frac{P_2}{P_0}; \quad \frac{P_n}{P_0} \cdot \frac{P_n}{P_{n-2}} = \frac{P_{n-2}}{P_0}; \quad \frac{P_n}{P_0} \cdot \frac{P_n}{P_{n-1}} = \frac{P_{n-1}}{P_0}$$

(12.11)

$$\frac{q_n}{q_0} \cdot \frac{q_n}{q_1} = \frac{q_1}{q_0}; \quad \frac{q_n}{q_0} \cdot \frac{q_n}{q_2} = \frac{q_2}{q_0}; \quad \frac{q_n}{q_0} \cdot \frac{q_n}{q_{n-2}} = \frac{q_{n-2}}{q_0}; \quad \frac{q_n}{q_0} \cdot \frac{q_n}{q_{n-1}} = \frac{q_{n-1}}{q_0}$$

Oxirgi davr uchun olingan o'zgarish asosli indeksni ketma-ket tartibda har bir keyingi davrlar indeksiga bo'lsak, tegishli davrlarning o'zgaruvchan asosli indekslariga ega bo'lamiz:

$$\frac{P_n}{P_0} \cdot \frac{P_{n-1}}{P_0} = \frac{P_n}{P_{n-1}}; \quad \frac{P_n}{P_0} \cdot \frac{P_5}{P_0} = \frac{P_n}{P_5}; \quad \frac{P_n}{P_0} \cdot \frac{P_3}{P_0} = \frac{P_n}{P_3}; \quad \frac{P_n}{P_0} \cdot \frac{P_1}{P_0} = \frac{P_n}{P_1}$$

12.12

$$\frac{q_n}{q_0} \cdot \frac{q_{n-1}}{q_0} = \frac{q_n}{q_{n-1}}; \quad \frac{q_n}{q_0} \cdot \frac{q_5}{q_0} = \frac{q_n}{q_5}; \quad \frac{q_n}{q_0} \cdot \frac{q_3}{q_0} = \frac{q_n}{q_3}; \quad \frac{q_n}{q_0} \cdot \frac{q_1}{q_0} = \frac{q_n}{q_1}$$

Shunday qilib, zanjirsimon, o'zgarish va o'zgaruvchan yakka indekslar orasida sirkulyar (doiraviy) bog'lanishlar mavjud. Bu yakka indekslarning davrali (aylanma) teskarilanish xossasi deb ataladi.

Biror iqtisodiy jarayonda ro'y bergan ikkita hodisaga tegishli miqdoriy ko'rsatkich indeksi bilan sifat ko'rsatkichi indeksining bir biriga ko'paytmasi real mazmunli uchinchi indeks hosil qiladi va u natijaviy o'zgarishni ifodalaydi. Masalan, bozorda sotilgan mahsulot hajmi indeksini uning bahosi indeksiga ko'paytirsak, sotuvchilarning daromadi yoki iste'molchilarning xarajati indeksiga ega bo'lamiz:

$$i_p \cdot i_q = i_{pq}$$

$$\frac{P_1}{P_0} \cdot \frac{q_1}{q_0} = \frac{P_1 q_1}{P_0 q_0} \quad (12.13)$$

Yakka indekslarga xos bu xususiyat omillarning teskarilanish xossasi deb ataladi.

Yakka indekslarga xos yana bir muhim xususiyat shundan iboratki, ularning formulasida bazis va joriy davrlar o'rnini almashtirilsa, u holda yangi va eski indekslar teskari miqdorlar singari o'zaro (bir - biriga) nisbatda bo'ladi.

$$\frac{q_0}{q_1} = \frac{1}{i_q} \text{ yoki } \frac{q_0}{q_1} \cdot \frac{q_1}{q_0} = 1$$

$$\frac{P_0}{P_1} = \frac{1}{i_p} \text{ yoki } \frac{P_0}{P_1} \cdot \frac{P_1}{P_0} = 1$$

(12.14)

Yakka indekslarning bu xususiyati ularning vaqt bo'yicha teskarilanish xossasi deb ataladi.

Joriy va bazis davrlarda indekslashtirilayotgan ko'rsatkichlarning qiymatlari o'zgarish, yakka indeks, qanday hodisa - natijaviy yoki omil hisoblanishidan qat'i nazar, har doim birga teng bo'ladi, ya'ni hodisalarda o'zgarish yo'qligini qayd qiladi:

$$i_{qp} = \frac{q_1 p_1}{q_1 p_1} = i_q = i_p = 1 \quad (12.15)$$

Indekslarning bu xususiyati aynan birday bo'lish xossasi deb yuritiladi. Nihoyat, indekslar qanday o'lchov birliklar qo'llanishiga bog'liq emas, demak, bir o'lchov birligi boshqasi bilan almashtirilsa, bu hol indeksga ta'sir etmaydi. Bu xususiyat indekslarning bir o'lchamlik xossasi deb ataladi.

12.5. Vaznsiz umumiy indekslar

Vaznsiz umumiy indekslarda ayrim hodisalar teng vazminderlikda olinadi.

Bu indekslar murakkab hodisa o'zgarishida ayrim elementlar teng vazminderlikda qatnashadi degan ilmiy gipotezaga asoslanadi. Vaznsiz

indekslarni tuzishning ikkita usuli bor, ular oddiy o'rtacha miqdor va oddiy agregat tushunchalarining qo'llanishiga asoslanadi. Bu usullar bilan vaznsiz umumiy baholar indeksini tuzish misolida yaqindan tanishib chiqamiz.

Birinchi usulda o'rtacha baho indeksi yakka baho indekslaridan hisoblangan oddiy o'rtacha miqdor shaklida tuziladi. Ko'pincha u oddiy arifmetik o'rtachaga asoslanadi.

$$\bar{I}_{p(arif)} = \frac{\sum i_p}{N} \cdot 100 = \frac{\sum \frac{P_1}{P_0} \cdot 100}{N} \quad (12.16)$$

$$12.1\text{-jadvalda } I_p = \frac{\sum i_p}{N} = \frac{96,3 + 111,1 + 83,3 + 85,7 + 80 + 96,8 + 105,3 + 160}{8} = 102,3 \text{ foiz}$$

Demak, bozorda baholar 2,3 foizga o'trgan.

Yakka indekslardan hisoblangan oddiy arifmetik o'rtacha indeks Karli indeksi deb ataladi

Bu indeksni birinchi marotaba italyan iqtisodchisi Djon Rinaldo Karli 1751 yilda, Italiyada don, vino va zaytun yog'i baholarining 1500-1750 yillarda

o'sishini aniqlashda qo'llagan. Shuning uchun uni Karli indeksi deb yuritiladi.

Oddiy o'rtacha arifmetik indeksning muqobil varianti sifatida oddiy o'rtacha garmonik indeksni qarash mumkin:

$$\bar{I}_{p(gar)} = \frac{N}{\sum \frac{1}{i}} \quad (12.17)$$

$$12.1\text{-jadvalda } I_p = \frac{8}{\frac{1}{96,3} + \frac{1}{111,1} + \frac{1}{83,3} + \frac{1}{85,7} + \frac{1}{80} + \frac{1}{96,8} + \frac{1}{105,3} + \frac{1}{160}} = 96,1 \text{ foiz}$$

Demak, 1 so'mning sotib olish qudrati 3,9 foiz pasaygan.

Garmonik o'rtacha indeks - teskari yakka indeksarga asoslanadi

Bu formulaning maxrajidagi $1/i_p$ ifoda milliy valyuta (so'mning) sotib olish qudrati qanday o'zgarishini aniqlaydi. Shuning uchun 12.17 formuladan so'mning sotib olish qudrati indeksleri

asosida baholarning o'rtacha o'zgarishini aniqlashda foydalanish mumkin.

Vaznsiz o'rtacha indekslarning yana bir turi oddiy geometrik o'rtacha indekslardir:

$$\bar{I}_{p(gar)} = \sqrt[n]{\prod_{j=1}^n i_{pj}} \quad (12.18)$$

Bu yyyerda P-ko'paytirish shartli belgisi.

12.1-jadvalda $I_p = \sqrt[8]{0,963 \cdot 1,111 \cdot 0,833 \cdot 0,857 \cdot 0,8 \cdot 0,966 \cdot 1,053 \cdot 1,6} = 0,9993$ yoki 99,93 foiz. Bu indeksga baho katta miqdorda oshgan (60 foiz) gilam kuchsiz ta'sir etadi, vaholanki Karli indeksiga sezilarli ta'sir etgan edi.

Geometrik o'rtacha indeks Jevons indeksi deb ataladi. O'lchovdosh bo'lmagan hodisalar o'zgarishini aniqlashda qo'llash o'rinnidir.

Oddiy o'rtacha geometrik indeksni ingliz iqtisodchisi Uil`yam Stenli Jevons 1863 yilda taklif etgan.

Oddiy agregat indeks shaklida umumiy baho indeksi joriy baholar yig'indisini bazis baholar

yig'indisiga bo'lishdan hosil bo'ladi:

$$I_{p(oddiy)} = \frac{\sum p_1}{\sum p_0} \cdot 100$$

(12.19)

Bu indeksni frantsuz moliyachisi Sharli Dyuti 1738 yilda qo'llagan.

Aslida u yakka indekslarni bazis baholari bilan tortib olingan vaznli indeksdir:

$$I_{p(oddiy)} = \frac{\sum \frac{p_1}{p_0} \cdot p_0}{\sum p_0} = \frac{\sum i_p p_0}{\sum p_0} \quad (12.19)$$

12.1-jadvalga binoan

$$I_{p(oddiy)} = \frac{\sum p_1}{\sum p_0} = \frac{13000 + 20000 + 1000 + 600 + 400 + 30000 + 60000 + 400000}{13500 + 18000 + 1200 + 700 + 500 + 31000 + 57000 + 250000} = \frac{525000}{371900} \cdot 100 = 141,2\%$$

Barcha vaznsiz indekslar o'zaro bog'lanishni ifodalovchi tizimdan indekslashtirilayotgan hodisalarni ajratib, alohida olib qaraganda ular dinamikasida ko'zatiladigan sof o'zgarishlarni miqdoran baholaydi. Ular predmetlik xususiyatiga, iqtisodiy ma'noga ega. Ammo har qanday sharoitda hamma vaznsiz indeks turlaridan foydalanib bo'lmaydi. Masalan, oddiy agregat indeksni turli jinsli mahsulotlar jismoniy hajmi o'zgarishini aniqlashda qo'llab bo'lmaydi, chunki ular taqqoslamalik, umumo'lchovlik xususiyatiga ega emas. Bunday sharoitda geometrik o'rtacha indekslarni qo'llash asoslidir. Hodisalar barqarorligini aniqlash maqsadida indekslarni turli tashqi kuchlar, jumladan mavsumiy, g'ayritabiiy sharoit ta'siridan chetlanib hisoblash zaruriyati tug'ilganda geometrik o'rtacha indekslar juda qo'l keladi. Umuman vaznsiz indekslarni qisqa vaqt davomida hodisalarda kuzatiladigan o'zgarishlarni chamalash vositasi sifatida qo'llash mumkin.

12.6. Vaznli o'rtacha indekslar

Vaznli o'rtacha indekslar murakkab hodisalar o'zgarishini ayrim elementlar-ning ahamiyati va vazminderligini hi-sobga olib ta'riflaydi.

Inson hayotida, turmushimizda barcha hodisalar birday ahamiyat kasb etmaydi, ayrimlari muhim rol o'ynasa, salmoqli qimmatga ega bo'lsa,

boshqalari ikkinchi o'rinli hisoblanadi, ular ichida ahamiyatsizlari yoki arzimaydiganlari ham uchrab turadi. Shunday qilib, turli xil hodisalar o'zgarishini yagona indeksda umumlashtirish uchun ularning ahamiyatini nazarda tutib, har xil vazminderlikda hisobga olish zarur. Bunday indekslar vaznli umumiy indekslar deb ataladi. Ular vaznsiz indekslarga o'xshab ikki usulda tuziladi: biri- yakka indekslardan tortilgan (vazminder) o'rtacha indekslar hisoblash, ikkinchisi- ayrim indekslashtirilayotgan ko'rsatkichlarni vazminlashtirib umumiy agregat barpo etishga asoslanadi. Ilk bor ingliz olimi Artur Yung vaznsiz baho indekslarini teng vazminder bo'lgani uchun tanqid qilib, 1811 yilda o'rtacha baho indekslarini vaznli shaklda tuzishni taklif etdi va amalda qo'lladi:

$$I_p = \frac{\sum \frac{p_1}{p_0} W}{W} \quad (12.20)$$

bu yyyerda: W -Yung vaznlari

Hozirgi zamon statistika amaliyotida tortilgan arifmetik o'rtacha indeks quyidagicha tuziladi:

$$I_p = \sum i_p d_j \quad \text{bu yyyerda} \quad i_p = \frac{p_1}{p_0}; \quad d_j = \frac{W_j}{\sum_{j=1}^n W_j} \quad \text{uy ho'jaliklarining umumiy agregat}$$

xarajatlarida ayrim tovar va xizmatlar (yoki guruhlarning) salmog'i, W_i ayrim tovar va xizmatlar xarid xarajatlari, $\sum W_j$ umumiy uy ho'jaliklari budget xarajatlari. Odatda vaznlar bazis davr holatida olinadi. Bu holda miqdoriy ko'rsatkichlar uchun tortilgan o'rtacha arifmetik indeks bazis vazinli agregat indeksga teng. Chunki:

$$\frac{\sum \frac{q_1}{q_0} \cdot q_0 p_0}{\sum q_0 p_0} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0} \quad \text{sifat ko'rsatkichlar uchun ham bu indeks bazis vazinli agrugat}$$

indeksga barobar. Chunki:
$$\frac{\sum \frac{p_1}{p_0} \cdot q_0 p_0}{\sum q_0 p_0} = \frac{\sum q_0 p_1}{\sum q_0 p_0}$$

O‘zbekiston iste‘mol baholari indeksleri (2018 y.)

	Vazn dekabr 2017 y	I Chorak 2018	II Chorak 2018	III Chorak 2018	IV Chorak 2018	2018/2017
	d					
tovarlar jami	0,85544	97,0	94,8	99,4	101,4	98,0
shu jumladan						
Oziq-ovqat	0,63560	93,6	90,9	97,4	100,1	95,3
Nooziq- ovqat	0,21884	107,3	105,6	105,8	105,6	106,3
Xizmatlar	0,14556	128,4	125,6	120,4	122,3	123,6

Manba O‘zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh. – T.: 2018, 25-b.

Bu yyyerda indekslar quyidagi tartibda hisoblangan. Masalan III chorak 2010 y:

a) tovarlar guruhi uchun:

$$I_p = \frac{\sum i_p d}{\sum d} = \frac{97,4 \cdot 0,6356 + 105,8 \cdot 0,21884}{0,63560 + 0,21884} = 99,4\%$$

b) tovar va xizmatlar uchun

$$I_p = \frac{\sum i_p d}{\sum d} = \frac{99,4 \cdot 0,85544 + 120,4 \cdot 0,14556}{1,000} = 102,6\%$$

Vaznli o‘rtacha indekslarni tortilgan garmonik o‘rtacha indeks shaklida ham tuzish mumkin:

$$I_p = \frac{\sum_{j=1}^n M_j}{\sum_{j=1}^n \frac{M_j}{i_p}} = \frac{1}{\sum_{j=1}^n \frac{d_j}{i_p}} \quad (12.22) \quad \text{Agar vaznlar } d_j = \frac{M_j}{\sum M_j} = \frac{q_1 p_1}{\sum q_1 p_1} \text{ joriy davr holatida}$$

tuzilgan bo‘lsa, u holda sifat ko‘rsatkichlar (masalan, baholar) uchun:

$$I_p = \frac{\sum M_j}{\sum \frac{M_j}{i_p}} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_1 \cdot \frac{p_1}{p_0}} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$$

Demak, sifat ko‘rsatkichlar uchun joriy vaznli garmonik o‘rtacha indeks joriy vaznli agregat indeksga teng. Miqdoriy ko‘rsatkichlar uchun ham u joriy vaznli agregat indeksga barobar,

$$\text{chunki } I_q = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum \frac{q_1 p_1}{i_q}} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_1 \cdot \frac{q_1}{q_0}} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_1} \quad (12.22a)$$

Vaznli o‘rtacha indekslar tortilgan geometrik o‘rtacha shaklida ham tuzilishi mumkin

$$I_p = \sqrt[\sum w]{\prod \left(\frac{p_1}{p_0}\right)^w} \quad (12.23)$$

Vaznli o'rtacha indekslar ichida amalda qo'llanishi jihatidan eng qulayi tortilgan arifmetik indekslardir. Ularning surati ham, maxraji ham iqtisodiy ma'noga, predmetlilik xususiyatiga ega. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu indekslarni keng qo'llanishi ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

12.7. Bazis vaznli agregat indekslar. Laspeyres indeksleri

Agregat so'zi lotincha "aggregatus" so'zidan olingan bo'lib, o'zaro birlashtirish, birga qo'shish, uzviy birlashtirish degan lug'aviy mazmunga ega. Demak, agregat ko'rsatkichlar turli xil iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'zaro birlashtirishdan, uzviy birlashtirishdan tuzilgan umumiy, yig'ma, to'plama ko'rsatkichlardir va ular murakkab hodisalarni miqdor sifat aniqligini o'lchaydi.

Agregat indekslar – bu turli xil ko'rsatkichlarni umumiy o'lchovga keltirib, olingan yig'ma natijalarni taqqoslash hosilasidir.

Ana shunday ko'rsatkichlarni turli davrlar uchun tuzib, ularni o'zaro taqqoslashga asoslangan indekslar agregat indekslar deb ataladi. Ular murakkab iqtisodiy hodisalar

o'zgarishini ta'riflaydi.

Agregat indekslar tuzishdagi asosi muammo mohiyatan turli xildagi ko'rsatkichlardan umumiy agregat barpo etish uchun ularni vazminlashtirishdan iborat.

O'z-o'zidan ravshanki, indekslashtirilayotgan hodisalar mazmunan turli xilda bo'lganligi uchun ularning ko'rsatkichlarini bevosita qo'shib bo'lmaydi. Demak, dastlab ularni bir o'lchovli ko'rinishga keltirish lozim, so'ngra agregat ko'rsatkich hosil qilish mumkin. Buning uchun indeksni hisoblash jarayoniga qo'shimcha ko'rsatkich kiritishimiz kerak, ammo u o'zgarmas miqdor bo'lishi shart. Shu bilan birga u ayrim indekslashtirilayotgan ko'rsatkichlar umumiy agregatda qanday vaznda bo'lishini ham aniqlaydi.

Shunday qilib, agregat indeksni umumiy ko'rinishda quyidagicha yozish mumkin:

sifat ko'rsatkichlari uchun
$$I_p = \frac{\sum q p_1}{\sum q p_0} \quad (12.24)$$

miqdoriy ko'rsatkichlar uchun
$$I_q = \frac{\sum p q_1}{\sum p q_0} \quad (12.25)$$

Vazn vazifasini har doim indekslashtirilayotgan hodisa bilan uzviy bog'langan bir iqtisodiy sharoitda shakllanadigan ko'rsatkich bajaradi. U o'zgarmas miqdor maqomida bo'lishi uchun bazis vaznli agregat indekslarni tuzayotganda bazis davr holatida birlashtiriladi:

miqdoriy ko'rsatkichlari uchun
$$I_q = \frac{\sum p_0 q_1}{\sum p_0 q_0} \quad (12.26)$$

sifat ko'rsatkichlari uchun
$$I_p = \frac{\sum q_0 p_1}{\sum q_0 p_0} \quad (12.27)$$

Agregat indekslarda vaznlarni bazis davr holatida olish zarurligini 1871 yilda nemis olimi E. Laspeyres asoslagan. Indekslar nazariyasida ular Laspeyres indekslari deb yuritiladi. 12.1-jadvalga binoan,

$$I_q = \frac{\sum p_0 q_1}{\sum p_0 q_0} = \frac{120 \cdot 13500 + 40 \cdot 18000 + 180 \cdot 1200 + 85 \cdot 700 + 140 \cdot 500 + 10 \cdot 31000 + 12 \cdot 57000 + 600 \cdot 25000}{100 \cdot 13500 + 50 \cdot 18000 + 150 \cdot 1200 + 80 \cdot 700 + 100 \cdot 500 + 10 \cdot 31000 + 12 \cdot 57000 + 100 \cdot 25000}$$

$$= \frac{3829500}{3780000} \cdot 100 = 101,3\%$$

$$I_p = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0} = \frac{100 \cdot 13000 + 50 \cdot 20000 + 150 \cdot 1000 + 80 \cdot 600 + 100 \cdot 400 + 10 \cdot 30000 + 12 \cdot 60000 + 1000 \cdot 40000}{100 \cdot 13500 + 50 \cdot 18000 + 150 \cdot 1200 + 80 \cdot 700 + 100 \cdot 500 + 10 \cdot 31000 + 12 \cdot 57000 + 1000 \cdot 25000}$$

$$= \frac{3958000}{3780000} \cdot 100 = 104,7\%$$

12.8. Joriy vaznli agregat indekslar. Paashe indekslari

Vaqt o'tgan sari hodisa va jarayonlar kyechish sharoitlarida kuzatiladigan o'zgarishlar to'plana boradi, davrlar orasidagi farqlar kuchayadi, natijada bazis davrning taqqoslamaligi pasayadi. Bu esa Laspeyres indekslariga ham ta'sir etadi. Shuning uchun agregat indekslarning muqobil varianti joriy vaznda tuziladi. Demak, ularda vazn qilib olinadigan ko'rsatkichlar joriy davr holatida qotgan holda qatnashadi:

miqdoriy ko'rsatkichlar uchun $I_q = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_1 q_0}$ (12.28)

sifat ko'rsatkichlari uchun $I_p = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$ (12.29)

Agregat indekslarni joriy vaznli qilib tuzishni 1874 yilda nemis olimi G.Paashe har taraflama asoslagan. Olim nomini abadiylashtirib, ular Paashe indekslari deb yuritiladi.

12.1 jadvalga ko'ra:

$$I_q = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_1 q_0} = \frac{120 \cdot 1300 + 40 \cdot 2000 + 180 \cdot 100 + 85 \cdot 60 + 140 \cdot 40 + 10 \cdot 3000 + 12 \cdot 6000 + 0,6 \cdot 40000}{100 \cdot 1300 + 50 \cdot 2000 + 150 \cdot 100 + 80 \cdot 60 + 100 \cdot 40 + 10 \cdot 3000 + 12 \cdot 6000 + 1,0 \cdot 40000}$$

$$= \frac{390700}{395800} \cdot 100 = 98,7\%$$

$$I_p = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum q_1 p_0} = \frac{120 \cdot 1300 + 40 \cdot 2000 + 180 \cdot 100 + 85 \cdot 60 + 140 \cdot 40 + 10 \cdot 3000 + 12 \cdot 6000 + 0,6 \cdot 40000}{120 \cdot 1350 + 40 \cdot 1800 + 180 \cdot 120 + 85 \cdot 70 + 140 \cdot 50 + 10 \cdot 3100 + 12 \cdot 5700 + 0,6 \cdot 25000}$$

$$= \frac{390700}{382950} \cdot 100 = 102,0\%$$

12.9. Boshqa shakllardagi agregat indekslar. Indekslar test nazariyasi.

Laspeyres va Paashe usullari kamchiliklarga ega bo'lishiga qaramasdan, ularga asoslangan indekslar amaliyotda eng ko'p tarqalgandir. Haqiqatan ham Laspeyres indekslari odatda juda soddaligi sababli keng qo'llanadi. Shu bilan birga bu usullarning kamchiliklarini hisobga olib vaznli agregat indekslar tuzishning yana bir qator muqobil yo'llari ishlab chiqilgan. Ular Laspeyres va Paashe usullarining afzal tomonlarini

o‘zida mujassamlashtiradi va ularning qandaydir “o‘rtachasi” hisoblanadi. Bular ichida **Ejuart-Marshall** va **Fishyer** indeksleri eng diqqatga sazovoridir. 1888 yilda ingliz iqtisodchi - matematik olimi **Frensis Ejuart** agregat indekslar vazni qilib bazis va joriy ko‘rsatkichlar o‘rtachasini olishni taklif qildi:

$$\text{miqdoriy ko‘rsatkichlar uchun} \quad I_q = \frac{\sum q_1 \left(\frac{p_1 + p_0}{2} \right)}{\sum q_0 \left(\frac{p_1 + p_0}{2} \right)} \quad (12.30)$$

$$\text{sifat ko‘rsatkichlari uchun} \quad I_p = \frac{\sum p_1 \left(\frac{q_1 + q_0}{2} \right)}{\sum p_0 \left(\frac{q_1 + q_0}{2} \right)} \quad (12.31)$$

Bu indekslarni boshqa ingliz iqtisodchisi **Alfred Marshall** har taraflama tadqiq qilib, amalda ularni hisoblayotganda vazn qilib joriy va bazis davr ko‘rsatkichlari yig‘indisini olish ma‘qulligi haqida fikr bildirdi:

$$I_q = \frac{\sum q_1 \left(\frac{p_1 + p_0}{2} \right)}{\sum q_0 \left(\frac{p_1 + p_0}{2} \right)} = \frac{\sum q_1 (p_1 + p_0)}{\sum q_0 (p_1 + p_0)} \quad I_p = \frac{\sum p_1 \left(\frac{q_1 + q_0}{2} \right)}{\sum p_0 \left(\frac{q_1 + q_0}{2} \right)} = \frac{\sum p_1 (q_1 + q_0)}{\sum p_0 (q_1 + q_0)}$$

Laspeyres va Paashe indeksleri ko‘paytmasini kvadrat ildiz ostidan chiqarish yo‘li bilan aniqlanadigan o‘rtacha geometrik indeks **Ejuart- Marshall** indekslarining muqobil variantidir. Bu indeks **test nazariyasining** asoschisi amerika iqtisodchi va statistik olimi **Ivring Fishyer** tomonidan 1922 yilda taklif etilgan. U yakka indekslarga xos barcha xususiyatlarga ega va Fishyerning ideal indeksi deb ataladi:

$$\text{Miqdoriy ko‘rsatkichlar uchun:} \quad I_q = \sqrt{\frac{\sum p_0 q_1}{\sum p_0 q_0} \cdot \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_1 q_0}} \quad (12.32)$$

$$\text{sifat ko‘rsatkichlari uchun:} \quad I_p = \sqrt{\frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1} \cdot \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0}} \quad (12.33)$$

12.1 jadvalga binoan:

$$I_q = \sqrt{\frac{\sum p_0 q_1}{\sum p_0 q_0} \cdot \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_1 q_0}} = \sqrt{\frac{382,95}{378,0} \cdot \frac{309,7}{395,8}} = \sqrt{1,013 \cdot 0,987} = 0,9999 \text{ yoki } 99,99\%$$

$$I_p = \sqrt{\frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1} \cdot \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0}} = \sqrt{\frac{395,8}{378,0} \cdot \frac{390,7}{382,95}} = \sqrt{1,047 \cdot 1,02} = 1,013 \text{ yoki } 101,3\%$$

12.10. Guruhiy indekslar va ularni iqtisodiyot samaradorligi ko‘rsatkichlarini tahlil qilishda qo‘llash

O‘rganilayotgan hodisalar to‘plami muhim iste‘mol va boshqa xususiyatlari jihatidan bir jinsli bo‘lgan har xil turlardan iborat bo‘lsa, ularning sifat ko‘rsatkichlarini indekslashtirish ikki usulda amalga oshirilishi mumkin: biri joriy – va bazis davrlar uchun o‘rtacha ko‘rsatkichlarni hisoblab taqqoslash, ikkinchisi - o‘zgarish bir holatda

qotgan vaznli agregat ko'rsatkichlar tuzib, ularni solishtirish. Bu usullar odatda bir-biridan farq qiladigan natijalar beradi. Birinchi usulda tuzilgan indekslar o'zgaruvchan tarkibli indekslar deb ataladi, chunki ular asosida yotgan o'rtacha ko'rsatkichlar to'plamning tuzilishiga ham bog'liq, u esa joriy va bazis davrlarda turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, o'zgaruvchan tarkibli baho indeksini olsak, u quyidagi shaklga ega:

$$I_p = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1} : \frac{\sum q_0 p_0}{\sum q_0} \quad (12.38)$$

Agar ayrim mahsulotlar turlarining umumiy to'plamdagi hissasini joriy davrda

$$d_1 = \frac{q_{1(i)}}{\sum q_{1(i)}} \text{ va bazis davrda } d_0 = \frac{q_{0(i)}}{\sum q_{0(i)}} \text{ belgilasak, u holda (12.38) formula yangicha}$$

shakl oladi:

$$I_p = \frac{\sum d_1 p_1}{\sum d_0 p_0} \quad (13.38a)$$

Demak, o'zgaruvchan tarkibli indeks nafaqat baho(yoki boshqa sifat ko'rsatkich) o'zgarishiga bog'liq, balki shu bilan birga unga joriy davrda to'plam tuzilishida ro'y bergan o'zgarishlar ham ta'sir qiladi. Agar yolg'iz baholar o'zgarishini aniqlamoqchi bo'lsak, u holda indeksda vazn ko'rsatkichlarni o'zgarmas, bir davr holatida qotgan holda olishimiz kerak:

$$\text{Paashe usulida: } I_p = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0} = \frac{\sum d_1 p_1}{\sum d_1 p_0} \quad (12.39)$$

$$\text{Laspeyres usulida: } I_p = \frac{\sum d_0 p_1}{\sum d_0 p_0} \quad (12.40)$$

O'rtacha baho (yoki boshqa sifat ko'rsatkich) o'zgarishiga ikkinchi omil-to'plam tuzilishidagi o'zgarishlar ta'sirini aniqlash uchun tuzilishdagi siljishlar ta'siri indeksini hisoblashimiz lozim:

$$\text{Paashe usulida: } I_p = \frac{\sum d_1 p_1}{\sum d_0 p_1} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1} : \frac{\sum q_0 p_1}{\sum q_1} \quad (12.41)$$

$$\text{Laspeyres usulida: } I_p = \frac{\sum d_1 p_0}{\sum d_0 p_0} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_1} : \frac{\sum q_0 p_0}{\sum q_0} \quad (12.42)$$

Baholar va to'plam tuzilishidagi siljishlarni alohida-alohida, yolg'iz holda qarayotganda Laspeyres usulida tuzilgan indekslar ahamiyatliroqdir. Ammo ularni bog'langan tizim doirasida qaraganda baholar indeksini Paashe usulida, tarkibiy siljishlar indeksini esa Laspeyres usulida tuzish maqulroqdir.

12.1 jadval ma'lumotlariga asosan go'sht mahsulotlari uchun:

$$I_p = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1} : \frac{\sum q_0 p_0}{\sum q_1} = \frac{120 \cdot 1300 + 40 \cdot 2000}{120 + 40} : \frac{100 \cdot 1350 + 50 \cdot 1800}{100 + 50} = \frac{1475}{1500} =$$

0,983 yoki 98,3%

$$d_{1(1)} = \frac{120}{160} = 0.75 \quad d_{0(1)} = \frac{100}{150} = 0.667 \quad d_{1(2)} = \frac{60}{180} = 0.25 \quad d_{0(2)} = \frac{50}{150} = 0.333$$

$$I_p = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0} = \frac{120 \cdot 1300 + 40 \cdot 2000}{120 \cdot 1350 + 50 \cdot 1800} = \frac{236000}{234000} = 1.008 \text{ yoki } 100,8\%$$

$$I_p = \frac{\sum q_0 p_1}{\sum q_0 p_0} = \frac{100 \cdot 1300 + 50 \cdot 2000}{100 \cdot 1350 + 50 \cdot 1800} = \frac{230000}{225000} = 1.022 \text{ yoki } 102,2\%$$

$$I_d = \frac{\sum d_1 p_0}{\sum d_0 p_0} = \frac{0.75 \cdot 1350 + 0.25 \cdot 1800}{0.667 \cdot 1350 + 0.333 \cdot 1800} = \frac{1462.5}{1500} = 0.975 \text{ yoki } 97.5\%$$

$$I_p = \frac{\sum d_1 p_1}{\sum d_1 p_0} = \frac{0.75 \cdot 1300 + 0.25 \cdot 2000}{0.75 \cdot 1350 + 0.25 \cdot 1800} = \frac{1475.0}{1462.5} = 1.008 \text{ yoki } 100,8\%$$

$$I_p = I_d \cdot I_p = 0.975 \cdot 1.008 = 0,983 \text{ yoki } 98,3\%$$

12.11. O‘zaro bog‘langan indekslar

Iqtisodiy hodisalar o‘zaro bog‘langan. Bunday bog‘lanishlar indekslar orasida mavjuddir. Agarda baho indeksini sotilgan fizik hajm indeksiga ko‘paytirsak, tovar aylanmasi (sotilgan mahsulot) qiymati indeksini olamiz.

$$\frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0} \cdot \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0} \quad \text{yoki} \quad \frac{\sum q_0 p_1}{\sum q_0 p_0} \cdot \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_1} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0}$$

Misol uchun tovarlar bahosi o‘rtacha 5foiz pasaygan, sotilgan mahsulotlar hajmi esa 20foiz ortgan bo‘lsa, tovar aylanmasi 14foiz ko‘paygan, chunki $0,95 \cdot 1,20 = 1,14$ yoki 114foiz.

Tannarx indeksining mahsulotning fizik hajmi indeksiga ko‘paytmasi ishlab chiqarilish xarajatlari indeksiga tengdir:

$$\frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1 z_0} \cdot \frac{\sum q_1 z_0}{\sum q_0 z_0} = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_0 z_0} \quad (12.46)$$

Agarda ishlab chiqarish xarajatlari 12foiz, yaratilgan mahsulot hajmi 22foiz ko‘paygan bo‘lsa, u holda tannarx 8foiz pasaygan, chunki $1,12 : 1,22 = 0,92$ yoki 92foiz.

Mehnat unumdorligi indeksini sarf qilingan mehnat miqdori indeksiga ko‘paytirsak, ishlab chiqarishning fizik hajmi indeksi hosil bo‘ladi:

$$\frac{\sum q_1 t_0}{\sum q_1 t_1} \cdot \frac{\sum q_1 t_1}{\sum q_0 t_0} = \frac{\sum q_1 t_0}{\sum q_0 t_0} \quad (12.47)$$

Baho indeksining teskari qiymati pul (so'm) qudrati indeksiga teng. Aytaylik, baholar o'rtacha 20foiz pasaygan, u holda 1 so'mning xarid qudrati 25foiz oshgan ($1:0,8=1,25$). Shunday qilib, o'zaro bog'langan hodisalar indekslari orasida ham tegishli tartibdagi bog'lanishlar mavjuddir. Indeksning ushbu xususiyatiga asoslanib u yoki bu iqtisodiy hodisa o'zgarishi qanday omillar hisobiga sodir bo'lganini aniqlash mumkin.

Indeks yordamida natijaviy belgiga ta'sir qiluvchi bir necha omillarning ta'sir kuchini ham aniqlash mumkin.

Ma'lumki, hodisalar orasidagi bog'lanishlar multiplikativ va additiv shakllarga ega. Birinchi holda ular ketma-ket bir-biri bilan bog'langan bo'lib, natija bilan omillar o'rtasidagi aloqalar tegishli ko'rsatkichlarining ko'paytmasi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ikkinchi holda esa hodisalar bir-birini ustiga qo'shib boradi va natijada yakuniy ko'rsatkich omil (tarkibiy element) ko'rsatkichlari yig'indisidan tarkib topadi. Indeks tahlili multiplikativ shakldagi bog'lanishlarga asoslanadi. Bu usul yordamida additiv shakldagi bog'lanishlarni tahlil qilish uchun dastlab ularni multiplikativ shaklga aylantirish zarur.

Bu masalani quyidagi tartibda yechish mumkin. Agarda $a=b+s$ bo'lsa, u holda $b=a \cdot b/a$ yoki $s=(a - a \cdot b/a) = a(1-d_b)$ bu yyyerda $d_b=b/a$
Demak, $a=b+s=ad_b+a(1-d_b) =a$ Shu bilan birga $b=(a-a \cdot s/a)=a(1-d_s)$ bu holda $s=a \cdot s/a=ad_s$. Demak, $a=b+s=ad_s+a(1-d_s) =a$.

Endi umumiy foyda indeksi bilan foydaga ta'sir etuvchi omillar indekslarini tuzish tartibini ko'rib chiqamiz. Ma'lumki, yalpi foyda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga, baho darajasiga va tannarxga bog'liq. $F=f \cdot q=pq-sq$

Bu yyyerda F-yalpi foyda miqdori.

f-mahsulot birligidan olinadigan o'rtacha foyda darajasi $f=q$

q-ishlab chiqarilgan va realizatsiya qilingan mahsulot hajmi

r-mahsulot birligining narxi

s-mahsulot birligining tannarxi

Bu holda umumiy foyda miqdori indeksi

$$I_F = \frac{\sum F_1}{\sum F_0} = \frac{\sum q_1 p_1 (1 - d_1)}{\sum q_0 p_0 (1 - d_0)} \quad (12.48)$$

Bu yyyerda d_1 va d_0 joriy va bazis davrlar narxida tannarx ulushi (umumiy tushumda ishlab chiqarish va davr xarajatlari yig'indisining salmog'i). Bu (12.48) indeksni quyidagi omillar indeksiga ajratish mumkin:

$$I_q = \frac{\sum q_1 p_0 (1 - d_0)}{\sum q_0 p_0 (1 - d_0)} \quad (12.49)$$

Bu indeks mahsulot hajmi o'zgarishi ta'siri ostida yalpi foyda o'zgarishini aniqlaydi.

$$I_p = \frac{\sum q_1 p_1 (1 - d_0)}{\sum q_1 p_0 (1 - d_0)} \quad (12.50)$$

Bu indeks narxlar o'zgarishi ta'siri ostida yalpi foyda o'zgarishini o'lchaydi.

va nihoyat,

$$I_d = \frac{\sum q_1 p_1 (1 - d_1)}{\sum q_1 p_1 (1 - d_0)} \quad (12.51)$$

Bu indeks yalpi foyda o'zgarishiga tannarx o'zgarishining ta'siri ni belgilaydi. Yuqorida keltirilgan indekslar bir tizim bunyod etadi, chunki $I_F = I_q \cdot I_p \cdot I_d$.

$$\frac{\sum q_1 p_1 (1 - d_1)}{\sum q_0 p_0 (1 - d_0)} = \frac{\sum q_1 p_0 (1 - d_0)}{\sum q_0 p_0 (1 - d_0)} * \frac{\sum q_1 p_1 (1 - d_0)}{\sum q_1 p_0 (1 - d_0)} * \frac{\sum q_1 p_1 (1 - d_1)}{\sum q_1 p_1 (1 - d_0)}$$

12.12. Sanoat mahsuloti indekslari

1991 yilgacha sobiq sovet tuzumi vaqtida sanoat mahsulotining jismoniy hajmi indeksi taqqoslama(o'zgarimas) baholarda hisoblangan yalpi sanoat mahsulotiga asosan hisoblanilgan edi.

O'zbekiston mustaqillikka yerishgandan beri sanoat yalpi (tovar) mahsuloti joriy bozor baholarida hisoblanadi. Bundan tashqari joriy yil boshiga bo'lgan bozor baholarida ham aniqlanadi. Birinchi ko'rsatkichni ikkinchisiga bo'lib, baho indekslari aniqlanadi. Joriy baholarda hisoblangan yalpi bozor mahsuloti (korxonalar to'plami ko'rsatkichi) indeksini bu baho indeksi asosida deflyatsiyalash yo'li bilan sanoat mahsuloti jismoniy hajmi indekslari hisoblanadi. Ammo bu indekslar katta kamchiliklarga ega, chunki ularga mahsulot tarkibi, uning yangi ishlab chiqarilayotgan turlari, mahsulotlarning material talabchanligi, ishlab chiqarish boshlang'ich nuqtasining o'zgarishi va h.k. salbiy ta'sir etadi.

Shu sababli halqaro standart va talablarga asosan, sanoat mahsuloti indekslari markazlashgan holda respublika va viloyatlar davlat statistika tashkilotlari tomonida boshqa usulda ham tuziladi.

Bu usulga ko'ra sanoat ishlab chiqarishi indeksi hisobi, tovarlar—vakillar to'plami bo'yicha keyinchalik bosqichma –bosqich tarmoqlar va umum sanoat indekslariga bo'linadi, ular esa sanoatning natura — ashyoviy ko'rsatkichlari dinamikasi ma'lumotlariga asoslanadi. Hisoblash uchun butun sanoat tarmoqlarga, har bir tarmoq esa elementar tarmoqlarga (tarmoq ostilariga) bo'linadi.

Har bir tarmoq osti uchun profil bo'yicha tovar — vakil savati shakllantiriladi. Hisoblash 3 bosqichda o'tkaziladi.

Tarmoq ostilar (sof oddiy tarmoqchalar) uchun indekslarni shakllantirish;

Hosil bo'lgan ma'lumotlarni tarmoqlar indekslariga agregatsiyalash (umumlashtirish);

Tarmoq indekslarini umumsanoat indekslariga agregatsiyalash (umumlashtirish) .

Birinchi bosqichda sanoat ishlab chiqarish indeksi hisobot davrining t vaqtidagi mahsulot qiymati oldingi t-1 davrga nisbatan har bir tarmoqosti uchun quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$I_{t/t-1} = \frac{\sum^n Q_t \cdot p_b}{\sum^n Q_{t-1} \cdot p_b} \cdot 100 \quad (12.52)$$

Bu yyyerda $i_{t/t-1}$ – berilgan tarmoqosti bo‘yicha ishlab chiqarish indeksi, foizda; Q_t, Q_{t-1} – mos ravishda hisobot va bazis davrlarda ishlab chiqarilgan mahsulot vakillarning natural miqdorlari.

P_b – bazis davrda mahsulot birligining o‘rtacha yillik bahosi;

n – tarmoqosti indekslarni hisoblashda qatnashadigan tovar – vakillar soni.

Ikkinchi bosqichda ayrim yiriklashtirilgan sanoat tarmoqlari bo‘yicha umumlashtirilgan indekslar olish maqsadida ularga qarashli barcha tarmoqosti indekslari agregatlashtiriladi. Buning uchun tarmoqosti indekslari har bir tarmoqostida yaratilgan qo‘shimcha qiymat miqdori bilan tortib olinadi, vazn sifatida esa bazis yilning qo‘shimcha qiymati olinadi. Umumlashgan indeksni tuzish quyidagi formula yordamida amalga oshiriladi:

$$\bar{I}_{t/t-1} = \frac{\sum^m Q_t \cdot P_b}{\sum^m Q_{t-1} \cdot P_b} \cdot 100 \quad (12.53)$$

Bu yyyerda $I_{t/t-1}$ – sanoat tarmog‘ining ishlab chiqarish indeksi.

D – tegishli sanoat tarmog‘iga mansub tarmoqostilarda bazis davrda yaratilgan qo‘shimcha qiymat. m – tarmoqostilar soni.

Uchinchi bosqichda umumiy sanoat ishlab chiqarish indeksi tuziladi. Buning uchun yiriklashtirilgan tarmoqlar bo‘yicha hisoblangan indekslar bazis davrda yaratilgan qo‘shimcha qiymatlar bilan totib olinadi:

$$I_{t/t-1}^{um} = \frac{\sum^k \bar{I}_{t/t-1} \cdot D^{tar}}{\sum^k D^{tar}} \cdot 100 \quad (12.54)$$

bu yyyerda $I_{t/t-1}^{um}$ t - hisobot davri uchun $t-1$ davriga nisbatan hisoblangan umumsanoat ishlab chiqarish indeksi.

$I_{t/t-1}$ – ikkinchi bosqichda sanoat tarmoqlari bo‘yicha olingan indekslar.

D^{tar} – bazis yilda yiriklashtirilgan sanoat tarmoqlarida yaratilgan qo‘shimcha qiymat.

k - yiriklashtirilgan sanoat tarmoqlarining soni.

12.54 – formula bo‘yicha olingan indeks qiymati sanoat xarakteriga ega xizmatlar va harbiy mahsulotlar ishlab chiqarish dinamikasini hisobga olmaydi, shuning uchun ham unga tegishli tuzatishlar kiritish zarur. Bundan tashqari, indeksni tuzishda tovar –vakillar haqidagi ma‘lumotlar yirik va o‘rta sanoat korxonalarini bo‘yicha olingan bo‘lsa, u holda kichik korxonalar, nosanoat korxonalar qoshidagi sanoat bo‘linmalari, yuridik shaxs tuzmay faoliyat ko‘rsatayotgan tadbirkorlar va uy ho‘jaliklarida ishlab chiqarish dinamikasini hisobga olib ham tuzatish kiritish kerak. Pirovard natijada umumsanoat mahsuloti indeksi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$I_{tuzatilgan}^{um.sanoat} = I_{t/t-1}^{um} \cdot W + \sum_{i=1}^l I_i \cdot W_i \quad (12.55)$$

bu yyyerda $I^{\text{um.sanoat}}_{\text{tuzatilgan}}$ – tovar–vakillar hisobida qamrab olinmagan ishlab chiqarish dinamikasining hisobga olib tuzatish kiritilgan umumsanoat ishlab chiqarish indeksi;

I^{um} – (12.54) formula yordamida tovar – vakillar ishlab chiqarish haqidagi ma'lumotlarga asoslanib hisoblangan sanoat ishlab chiqarish indeksi;

W_i – sanoat mahsuloti umumiy hajmida I^{um} – tuzishda hisobga olingan mahsulotlar salmog'i;

I_i – tovar-vakillarni ishlab chiqarish indeksini tuzishda mahsulotlar turlari yoki guruhlar bo'yicha sanoat ishlab chiqarish indeksi;

l – tovar-vakillar hisobida qamrab olinmagan ishlab chiqaruvchilar va mahsulot turlari yoki guruhlar soni.

I_i indekslar ko'pincha haqiqiy baholarda hisoblangan mahsulotlar qiymati o'zgarish sur'atini deflyatorlash yoki ekspiyert baholashlar yo'li bilan aniqlanadi.

12.13. Iste'mol baholari indeksleri.

Indeksning asosiy vazifasi iste'mol tovarlari narxlarining o'zgarishlarini baholashdir.

Shu bilan birga iste'mol baholari indeksi inflatsiya darajasini tavsiflovchi muhim ko'rsatkichlardan biri sifatida davlat moliya siyosatini amalga oshirishda, iqtisodiyotda narx - navolar shakllanish jarayonini tahlil qilish va istiqbolini bashorat qilishda, milliy valyuta real kursini tartibga solib turishda, aholi daromadlarini indekslashda, uy ho'jaliklari pirovard iste'moli hajmini o'zgarimas narxlarda baholashda qo'llanadi.

IBI hisoblash uchun asos bo'lib iste'mol mahsulotlarining chakana baholari va pulli xizmatlar tarifining yakka indeksleri xizmat qiladi. Ular iste'mol savatlarini shakllantiruvchi tovar(xizmat)lar -vakillari bo'yicha har haftada va har oyda baho va tariflar ustidan o'tkaziladigan kuzatish ma'lumotlari asosida hisoblanadi. IBI hisoblash o'tgan oyga (yoki davrga) o'tgan yilning dekabr oyiga (yoki chorak yilga), o'tgan yilning tegishli oyiga (yoki davriga) nisbatan amalga oshiriladi.

Iste'mol baholari va tariflari ustidan kuzatish barcha viloyatlar markazlarida, Toshkent shahrida va tanlab olingan tuman markazlarida olib boriladi. Kuzatish uchun tanlab olinadigan savdo shaxobchalari barcha mulk turlari va tashkiliy-huquqiy shakllardagi savdo va maishiy xizmatlar korxonalarini hamda aholiga tovarlarni sotish va xizmatlarni ko'rsatish joylarini o'z ichiga oladi. Ular orasida shaharning markaziy qismida ham, uning chetlarida ham joylashgan yirik, o'rtacha va mayda savdo va maishiy xizmat ko'rsatuvchi korxonalar bo'ladi.

Baholar va ta'riflarni qayd qilish uchun tovar va xizmatlarning iste'mol savati shakllantiriladi. Uning tarkibiga ommaviy ehtiyoj uchun ishlatiladigan asosiy tovar va xizmatlar - vakillari va ayrim ommaviy foydalanilmaydigan tovar va xizmatlar representativlikni ta'minlaydigan darajada kiradi. Iste'mol savatlari har xaftalik kuzatish uchun 80 dan ortiq nomli eng ommaviy iste'mol tovarlari va xizmatlaridan jumladan oziq - ovqat va nooziq - ovqat mahsulotlari va pullik xizmat turlaridan, har oylik kuzatish uchun esa 300 dan ortiq nomli tovar va xizmat turlaridan tarkib topadi. Ular oziq - ovqat mahsulotlari (15 guruhdan iborat 100 ga yaqin mahsulot turlari),

nooziq- ovqat tovarlari (21 guruhdan iborat 150ga yaqin mahsulot turlari), maishiy uy-joy kommunal ho‘jalik, transport va aloqa va boshqa xizmatlarni (11 guruhdan iborat 55 xizmat turlari) o‘z ichiga oladi.

Haftalik kuzatish joriy haftaning seshanba, oylik kuzatish esa joriy oyning 15-20 kunlari davomida o‘tkaziladi.

IBI bir necha bosqichlarda hisoblanadi. Avvalambor har bir tovar va xizmat turi uchun o‘rtacha baho aniqlanadi.

Joriy davr o‘rtacha bahosini bazis davr o‘rtacha bahosiga bo‘lib muayyan tovarning shahar (yoki tuman markazi)bo‘yicha yakka baho indeksi aniqlanadi.

So‘ngra kuzatishda qatnashayotgan hududlar (shahar, tuman) bo‘yicha ayrim tovarlar (xizmat) bahosining yakka indeklari asosida viloyat va respublika bo‘yicha ayrim tovarlar, tovar va xizmatlar guruhlari uchun agregat baho indeklari aniqlanadi. Hududiy vazn sifatida joriy yil boshiga muayyan (ya‘ni tekshirilayotgan) hudud (shahar, tuman) aholisining viloyat, respublika aholisi sonidagi salmog‘i, (ulushi) olinadi.

O‘rtacha baholarni oyma - oy yoki boshlang‘ich oy (o‘tgan yil dekabr`)bilan taqqoslab yakka zanjirsimon va bazisli baho indeklar hisoblanadi:

$$I_{n/n-1} = \frac{\bar{p}_{i,n}}{\bar{p}_{i,n-1}} \quad I_{n/n_0} = \frac{\bar{p}_{i,n}}{\bar{p}_{i,n_0}} \quad (12.63)$$

bu yyyerda $I_{n/n-1}$, I_{n/n_0} - ayrim tovar (xizmat)lar bahosining viloyatlar miqyosidagi zanjirsimon va bazisli indeklari;

$\bar{p}_{i,n}$ - i - mahsulot (xizmat) ning n - davrdagi viloyatlar bo‘yicha o‘rtacha bahosi;

$\bar{p}_{i,n-1}$, \bar{p}_{i,n_0} i - mahsulot (xizmat) ning o‘tgan (n -1) va boshlang‘ich (n_0) davrdagi viloyat bo‘yicha o‘rtacha bahosi.

Bu usul viloyat miqyosida bir jinsli tovarlar (xizmatlar) narxi indekslarini hisoblashda qo‘llanadi. Turlicha sifatga ega bo‘lgan tovarlar (xizmatlar) dan tuzilgan ayrim tovar guruhlari uchun esa viloyat miqyosida umumiy indeklar yakka indekslardan tortilgan arifmetik o‘rtachani hisoblash yo‘li bilan aniqlanadi. Bu holda agregatlashtirish vazni qilib hududda (shahar, tuman) muayyan guruh tarkibiga kiruvchi ayrim tovar (xizmat)lar bahosini viloyat aholisi sonida muayyan hudud salmog‘iga ko‘paytmasi olinadi:

$$Ip_{n/n-1} = \frac{\sum_{k=1}^N \frac{P_{k,n}}{P_{k,n-1}} P_{0,k} d_k}{\sum_{k=1}^N P_{0,k} d_k} \quad (12.64)$$

bu yyyerda $P_{k,n}$, $P_{k,n-1}$ - k -hududda n - oy va n-1 oydagi ayrim mahsulot (xizmat)lar bahosi

$P_{0,k} d_k$ - boshlang‘ich davrda k -hududda ayrim mahsulot (xizmat)lar bahosini, muayyan hududning viloyat aholisi sonidagi hissasiga ko‘paytmasi

$Ip_{n/n-1}$ - viloyat miqyosida ayrim tovar (xizmat) guruhlari bo‘yicha zanjirsimon umumiy indeklar.

Bazisli umumiy indekslar (o'tgan yil dekabr oyiga nisbatan) hudud (shahar, tuman) bo'yicha bazisli yakka indekslardan (I_{n/n_0}) o'tgan yil dekabr oyidagi baholarni muayyan hudud (shahar, tuman)ning viloyat aholisi sonidagi salmog'iga ko'paytmasi bilan tortilgan o'rtacha arifmetik indeks hisoblashga asoslanadi.

$$Ip_{n/n_0} = \frac{\sum_{k=1}^N i_{k,n/n_0} p_{0,k} d_k}{\sum_{k=1}^N p_{0,k} d_k} \quad (12.65)$$

bu yyyerda $i_{k,n/n_0} = i_{k,1/0} \cdot i_{k,2/2} \cdot \dots \cdot i_{k,n/n-1}$ ya'ni zanjirsimon yakka indekslar ko'paytmasi.

Shunday tartibda tovarlar yoki tovar (xizmatlar) guruhleri bo'yicha aniqlangan umumiy indekslar respublika darajasida umumiy agregat indeksga birlashtiriladi, bu holda vazn qilib ayrim mahsulot (xizmat) lar guruhining aholi umumiy iste'mol xarajatlaridagi salmog'i (ulushi) olinadi, bu ko'rsatkich esa uy ho'jaliklari budjeti ma'lumotlari asosida hisoblanadi.

12.14. Ishlab chiqaruvchilar baholari indeksleri.

Ishlab chiqaruvchilar baholari indeksleri sanoat, qishloq ho'jalik, qurilish va boshqa mahsulotlar narxlari indekslaridan tarkib topadi.

Ular kuzatish uchun tanlab olingan tayanch sanoat korxonalarida ishlab chiqarilgan tovar - vakillar narxlarini muntazam qayd qilib borish natijalariga asoslanadi. Indeksleri tuzishda vazn qilib o'tgan yilda ishlab chiqarishning sanoat tarmoqlari bo'yicha tuzilishi olinadi. Odatda qayd qilish uchun joriy oyda ishlab chiqarilgan va yuklab mamlakat bozoriga jo'natilgan mahsulotlarning haqiqiy baholari qo'shilgan qiymat, aktsizlar va boshqa soliqlarsiz olinadi. Ro'yxatga olinadigan narxlar tarkibiga mahsulotni tashish va ulgurji bahoni belgilashda hisobga olinmaydigan boshqa xarajatlar kiritilmaydi.

O'zbekistonda bu indekslar 280 asosiy sanoat mahsuloti turlaridan tuzilgan tovar - vakillar to'plami bo'yicha hisoblanadi.

12.15. Qishloq xo'jalik mahsuloti baholari indeksleri.

Bu indekslar qishloq ho'jalik mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar tomonidan davlatga va boshqa iste'molchilarga sotilgan mahsulot vakillari to'plami bo'yicha o'rtacha bozor baholarining o'zgarishini ta'riflaydi. O'zbekistonda tovar - vakillari to'plami 37 qishloq xo'jaligi mahsulot turlarini o'z ichiga oladi. Davlat ehtiyojlari uchun sotiladigan mahsulotlar bo'yicha baholar indeksi tayyorlov tashkilotlaridan olinadigan ma'lumotlarga asoslanadi. Barcha sotish yo'llari bo'yicha baholar indeksini aniqlash uchun o'rtacha bozor baholari hisoblanadi. Bunda transport, ortish - tushirish, tayyorlash xarajatlari inobatga olinmaydi. Umumiy baholar indeksleri Paashe formulasi asosida hisoblanadi.

Asosiy tushuncha va atamalar

Indeks, hududiy indekslar, halqaro indekslar, yakka indekslar, guruhiy indekslar, umumiy indekslar, zanjirsimon indekslar, o'zgaruvchan asosli indekslar, o'zgarimas asosli indekslar, o'rtacha indekslar, agregat indekslar, vazn, vaznsiz umumiy indekslar, joriy vaznli Paashe indeksleri, bazis vaznli Laspeyres indeksleri, Fishyer indeksi, o'zgaruvchan tarkibli indekslar, o'zgarimas tarkibli indekslar, analitik indekslar tizimi.

Qisqacha xulosalar

Indeks ko'p qirrali tushunchadir. U turli sohalarda qo'llanib, ma'lum maqsad uchun xizmat qiladi. Statistika bu atama murakkab solishtirma iqtisodiy ko'rsatkich ma'nosida ishlatiladi. Indeks umumiy ko'rinishda o'rganilayotgan iqtisodiy hodisalarni ikki holatda olib, ularni maxsus yo'l bilan o'lchashdan hosil bo'lgan ko'rsatkichlarni taqqoslash hosilasidir.

Hodisalarning ikki holati orasida iqtisodiy jarayon kechadi, rivojlanish yuz beradi. Indeks ana shu rivojlanish jarayonining me'yori bo'lib xizmat qiladi, ular hodisalarning nisbiy, o'rtacha va mutlaq o'zgarishlarini bir butunlikda ifodalaydi. Qiyoslash uchun hodisalar holatlarini turli jihatdan olib qarash mumkin va natijada rivojlanish jarayonining har xil qirralari oydinlashadi, jumladan ularning vaqt bo'yicha o'zgarishi, obyektlar va hududlararo yoki halqaro nisbatlari, reja, shartnoma yoki iqtisodiy normativlarni bajarish darajalari, iqtisodiy tuuilmalardagi ichki siljishlar namoyon bo'ladi. Bu esa indekslarni dinamik, hududiy, halqaro, reja yoki shartnomani bajarish, tuzilmaviy o'zgarishlar indeksi kabi turlarga tasniflash uchun nazariy- uslubiy zamin yaratadi. Shu bilan birga ular boshqa belgilar, masalan, to'plam birliklarini qamrab olish, tuzilish shakli, hisoblash uslubi va hokazolarga qarab ham tasniflanadi. Natijada indekslarning murakkab, ko'p pog'onali turkumlarining oilasi vujudga keladi.

Guruhiy indekslar tabiati jihatidan yakka va umumiy indekslar o'rtasida oraliq o'rinni egallaydi. Ayrim bir jinsli tarkibiy unsurlarning o'zgarishini ifodalovchi yakka indekslarga nisbatan ular umumiy indeks xarakteriga ega. Bu holda guruhiy indekslar ushbu unsurlarning o'rtacha o'zgarishini o'lchaydi va ikki shaklda: o'zgaruvchan va o'zgarimas tarkibli indekslar ko'rinishida tuziladi.

Umumiy to'plam chegarasida muayyan bir jinsli unsurlar o'zgarishini ifodalovchi indeks sifatida ular yakka indekslar xususiyatiga ega. Bu holda guruhiy indekslar o'rtacha darajalarni bevosita taqqoslashga asoslanadi.

Indekslar iqtisodiy mazmun va talqinga ega bo'lishi uchun ularning asosida yotadigan ko'rsatkichlar predmetlik, moddiylik xarakteriga ega bo'lishi kerak. Aks holda ular mavhum, arifmetik son bo'lib qoladi, xolos. Ammo bu asosiy talabni tor chegarada ko'rsatkichlarning bir o'lchamligini yuzaki ta'minlash ma'nosida talqin etish noto'g'ridir. Indekslar real hodisalar o'zgarishini ma'lum sharoitda va jihatdan kerakli aniqlik darajasida ifodalasa, demak ular iqtisodiy mazmunga ega va asosiy talabga javob beradi. Ushbu bobda ko'rib chiqilgan barcha indekslar bu talab - shartni qoniqtiradi.

Yakka, vaznsiz va o'zgarimas vaznli umumiy indekslar shaklan nisbiy miqdorlarga ko'proq yaqinlashsa ham, ammo mazmunan ulardan farq qiladi, chunki ular ham nisbiy o'zgarish bilan birgalikda o'rtacha va mutlaq o'zgarishlarni aniqlash imkonini beradi, predmetlik, moddiylik talabiga asoslanadi. Shu bilan birga bu

indekslar o'ziga xos xususiyatlarga ega. Vaqt bo'yicha teskarilanish, omillar teskarilanishi, doiraviy aylanma bo'yicha teskarilanish, o'lchov usuliga nisbatan barqarorlik kabi xislatlari bilan ular boshqa indekslar toifasidan ajralib turadi.

Bu xususiyatlar o'zgaruvchan bazis yoki joriy vaznli (Laspeyres va Paashe usuli) umumiy indekslar uchun xos emas. Shu sababli indekslarning test nazariyasi vujudga kelib, unga binoan yuqorida ko'rsatilgan xossalari ideal indekslarni tuzishda asosiy mezonlar sifatida qabul qilinishi kerak. Bunday indekslar ushbu nazariya asoschisi Iving Fishyer nomi bilan Fishyer indekslari deb ataladi. Ular Laspeyres va Paashe usulida tuzilgan agregat indekslardan hisoblangan geometrik o'rtacha indekslar bo'lib, yuqoridagi xossalarga ega bo'lgan indekslar turkumini to'ldiradi.

Umumiy indekslarning asosiy shakli agregat indekslarni hisoblash, sifat ko'rsatkichlar uchun ularni Paashe usulida, ya'ni joriy vazn bilan, miqdoriy ko'rsatkichlar uchun esa Laspeyres usulida (bazis vazn bilan) tuzish haqidagi statistikaga oid darslik va qo'llanmalarda xanuzgacha keng targ'ib etib kelinayotgan metodologik yechim - tavsiya na nazariy va na amaliy jihatdan asosga ega. Har qanday agregat indeks surati yoki maxrajidagi ko'rsatkichlardan biri real, hayotda mavjud bo'lgan iqtisodiy voqeani o'lchovchi ko'rsatkich emas, u ma'lum shart bilan hisoblab topilgan shartli ko'rsatkichdir. Demak, uning predmetligi, moddiyligi, iqtisodiy realligi bu holda shartli tushunchadir. Indeksning iqtisodiy mazmuni qaysi davr ko'rsatkichi vazn qilib olinishi bilan belgilanmaydi. Balki u qanday sharoitda va bog'lanishda, rivojlanish jarayonining qaysi jihatini oydinlashtirishi, o'lchashi bilan indeksning iqtisodiy mohiyati aniqlanadi. Ana shu jihatdan har bir indeks hodisa o'zgarishining asosiy me'yori bo'lib, uning nisbiy, o'rtacha mutlaq miqdorini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga har bir indeks nazariy va amaliy jihatdan ijobiy tomonlarga ham, kamchiliklarga ham ega. Ideal indekslar yo'q, bo'lishi ham mumkin emas.

Nazorat va mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Indeks deganda nimani tushunasiz?
2. Indeks usulining funksiyalari nimalardan iborat?
3. Indeksning qanday turlarini bilasiz?
4. Indekslar yordamida qanday masalalar yechiladi?
5. Indeks usuli yordamida qanday jarayonlar o'rganiladi?
6. Indeksning nisbiy miqdorlardan farqi bormi? Bor bo'lsa ularni ko'rsatib bering.
7. Joriy davr va joriy ko'rsatkich nima? Bazis (zaminij) davr va ko'rsatkich-chi?
8. Yakka indeks deganda nimani tushunasiz?
9. Yakka indekslarning qanday turlarini bilasiz?
10. Yakka indekslarga qanday xususiyatlar xos?
11. Guruhij indekslar nima? Ular qanday xususiyatlarga ega?
12. Guruhij indekslarga misollar keltiring.
13. Guruhij indekslar qanday shakllarda tuziladi?
14. Univyersitetida shartnoma asosida o'qiydigan talabalar uchun bir yillik o'qish haqi quyidagicha bo'lgan:

Univyersitetida bir yillik o'qish haqi

O'qish shakllari	Bir yillik haq (ming so'm)		Talabalar soni, kishi	
	2017/2018	2018/2019	2017/2018	2018/2019
Bakalavriat:				
Kunduzgi	7200,0	7800,0	2907	2517
Sirtqi	5000,0	6000,0	1995	1984
Ikkinchi ta'lim	1550,0	1200,0	1146	1154
Magistratura	8000,0	9000,0	642	414

15. O'qish haqi uchun yakka indekslarni, guruhiy indekslarni (bakalavriat va magistratura uchun alohida) va umumiy indekslarni hisoblang.

16. Umumiy indeks deganda nimani tushunasiz?

17. N-mamlakatda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish oldingi yilga nisbatan oshgan (foiz):

2014	2015	2016	2017	2018
6,3	6,5	5,8	6,14	6,4

18. 2014 yilga nisbatan har qaysi yil sanoat ishlab chiqarish hajmi qanday o'zgargan?

19. 2018 yilda N-mamlakatda qishloq ho'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi 2014 yilga nisbatan 13,7foiz oshgan, 2000 yilga nisbatan esa 12,4foiz oshgan. 2018 yilda 2014 yilga nisbatan u qanday o'zgargan?

20. O'rtacha vaznsiz indekslarning qanday turlarini bilasiz? Ular qanday xususiyatlarga ega?

21. Karli arifmetik o'rtacha vaznsiz indeksi qanday tuziladi va qachon qo'llanadi? Garmonik o'rtacha vaznsiz indeks-chi? Geometrik o'rtacha vaznsiz indeks-chi?

22. Dyuto vaznsiz umumiy indeksi qanday tartibda tuziladi va qachon qo'llanadi?

23. Agregat indekslar nima? Ular qanday tartibda tuziladi?

24. Agregat indekslarni tuzishda vazn masalasi nima uchun tug'iladi va qanday yechiladi?

25. Paashe joriy vaznli agregat indeksi qanday tartibda hisoblanadi va qachon qo'llanadi? Ularning nazariy va amaliy jihatdan ijobiy va salbiy tomonlarini tushuntirib bering.

26. Namangan shahar bozorlarida 2018 yil may va iyun oylarida mahsulotlarni sotish narxlari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan.

Namangan shahar bozorlaridagi narx-navolar

Mahsulot nomi	O'lchov birligi	Sotilgan miqdori		1 birlik narxi (mln.so'm)	
		May	Iyun	May	Iyun
Go'sht	T	400	500	20,0	18,0
Kartoshka	T	600	450	1,2	1,5
Yerkaklar ko'ylagi	Ming dona	50	50	50,0	50,0
Ayollar tuflisi	Ming juft	30	35	180,0	155,0

27. 12-jadval ma'lumotlariga asosan Namangan shahar bozorlari uchun narxlar, savdo jismoniy hajmi va tovar aylanmasi Paashe agregat indekslarini hisoblang.

28. Laspeyresning bazis vaznli agregat indekslari haqida nimalarni bilasiz? 12.9-jadval ma'lumotlariga asosan Namangan shahar bozorlari uchun narxlar, savdo jismoniy hajmi va tovar aylanmasi agregat indekslarini Laspeyres usulida hisoblang! Olingan natijalarni Paashe indekslarni hisoblash yakunlari bilan taqqoslab, farqlarini tushuntirib bering.

29. Edjuart-Marshall agregat indekslarni qanday tuziladi? Ular qanday xususiyatlarga ega?

30. 12-jadval ma'lumotlari asosida Edjuart-Marshall usulida narxlar, sotish jismoniy hajmi va tovar aylanmasi indekslarini hisoblang.

31. Indeks test nazariyasining mohiyatini tushuntirib bering.

32. 12-jadval ma'lumotlariga ko'ra Fishyer usulida narxlar, sotish jismoniy hajmi va tovar aylanmasining umumiy indekslarini hisoblang.

33. Vaznli o'rtacha indekslar haqida nimalarni bilasiz? Ularni mustaqil indekslar shakli ekanligini asoslab bering.

34. Vaznli arifmetik o'rtacha indeks qanday tuziladi va qachon qo'llanadi? Vaznli garmonik o'rtacha indeks-chi? Vaznli geometrik o'rtacha indeks bo'lishi mumkin-mi?

35. Namangan shahar bozorlari uchun umumiy narxlar va savdo jismoniy hajmi indekslarini vaznli arifmetik o'rtacha va vaznli garmonik o'rtacha indekslar shaklida hisoblash uchun 12-jadval ma'lumotlarini qanday tartibda qayta ishlab chiqish kerak?

36. Iste'mol indekslar deganda nimani tushunasiz? Ularni hisoblashda statistika fanining qanday usullari va indekslarning turlari qo'llanadi?

37. Iste'mol savati nima? U qanday tartibda tuziladi?

38. Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi indekslari qanday tartibda tuziladi va indekslarning qaysi turlariga tayanadi?

39. Real YIM va YIM deflyatori haqida nima ayta olasiz? Ular qanday tuziladi?

40. Qishloq ho'jalik mahsulotlarini xarid qilish narxlari indekslari haqida nimalarni bilasiz? Ularni hisoblash tartibini tushuntirib bering.

41. Qurilish smeta narxlari (qiymati) va investitsiyalar jismoniy hajmi indekslari nima va ular qanday tartibda tuziladi?

42. Transport va boshqa xizmatlar tarif indekslari haqida nimalarni bilasiz?

43. Sovet tuzumi davrida yaratilgan va hozirgi zamonda ham chop etilayotgan o'quv qo'llanmalarda «agregat indekslar umumiy indekslarning asosiy shakli, sifat ko'rsatkichlar uchun ularni Paashe usulida (joriy vazn bilan), miqdoriy ko'rsatkichlar uchun esa – Laspeyres usulida (bazis vazn bilan) tuzish kerak» degan uslubiy qoida keng targ'ib etiladi. Siz bu fikrga qo'shilasizmi? O'z qarashingizni isbotlab bering.

44. O'zaro bog'langan indekslar tizimi nima? Bunday indekslar qanday bog'lanish turkumi (tipi)ni ifodalaydi? Additiv tipdagi bog'lanishni indeks usulida o'rganib bo'ladimi?

45. Iste'mol narxlari va sanoat ishlab chiqarish indekslariga haqiqiy ma'lumotlar asosida misollar tuzib yeching. Olingan natijalarni izohlab bering.

46. 2018 yil mart oyida N-mamlakatda iqtisodiyoti nominal ish haqi (hisoblangan haq) fevral oyiga nisbatan 6,4foiz ko'paygan, iste'mol narxlari indeksi esa 2,9foiz oshgan. Real ish haqi qanday o'zgargan?

47. 2018 yil birinchi choragida nominal (joriy narxlar) YIM N-mamlakatda o'tgan yil birinchi choragiga nisbatan 57,3foiz oshgan, ishlab chiqaruvchilar narxi indeksi esa 57,2foiz ko'paygan. Real YIM qanday o'zgargan? Ushbu davrda N-mamlakat aholisi 1,1foiz ko'paygan. Jon boshiga real YIM qanday o'zgargan?

Asosiy adabiyotlar

1. Ефимова Н.В. Практикум по общей теории статистики. 2-из. – М.: Финансы и статистика, 2017.

2. Макарова Н.В. Статистика в Excel. – М.: Финансы и статистика, 2010.

3. Соатов Н.М. Статистика. Дарслик. – Т.: Тиббиёт нашриёти, 2003.

4. Г.В.Ковалевский. Индексный метод в экономике. -М.: Финансы и статистика, 1989.

5. П.Кёвеш. Теория индексов и практика экономического анализа. Перев. с англ. -М.: Финансы и статистика, 1990.

6. Р.А.Аллен. Экономические индексы. Перев. с англ. -М.: Статистика, 1980.

II BO‘LIM.

IQTISODIY STATISTIKA

XIII BOB. IQTISODIY STATISTIKANING PREDMETI, OBTEKTI O‘RGANISH BOSQICHLARI VA USULLARI

13.1. Iqtisodiy statistika – statistika fanining va amaliyotining muhim tarmog‘i, uning boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqasi.

Iqtisodiy statistika – ijtimoiy-iqtisodiy statistika fani va davlat statistika organlari amaliy faoliyatining muhim tarmog‘i bo‘lib, u davlat muassasalari va jamoatchilikni, iqtisodiyotni rivojlanishi va u bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy jarayonlar haqidagi axborot bilan ta‘minlaydi va ularni atroflicha tahlil qiladi.

Ma‘lumki, tabiiy va ijtimoiy hodisa, voqea, jarayon bog‘lanish va qonuniyatlarni miqdor va sifat taraflarini o‘rganishida uch xil fanlar qo‘llaniladi: tabiiy, ijtimoiy va tarixiy fanlar.

Tabiiy hodisalarning miqdor tarafini abstrakt holda matematika fani o‘rganadi, ularning sifat taraflarini esa har xil tabiiy fanlar: biologiya, zoologiya, anatomiya va h.k. tekshiradi.

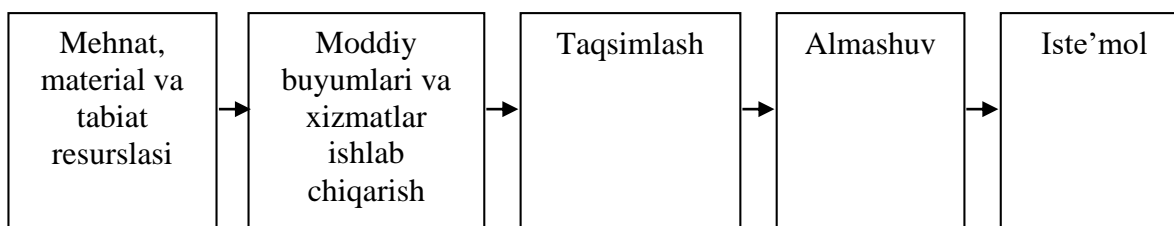
Ijtimoiy yoki xo‘jalik xayotidagi hodisalar ham miqdor va sifat taraflariga ega bo‘lib, ularni ijtimoiy fanlar tekshiradi. Masalan: iqtisodiyot nazariyasi fani – ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarini, iqtisodiy qonuniyatlarni o‘rgansa, iqtisodiy geografiya fani – ishlab chiqarish kuchlarini hududlar bo‘yicha joylashishini va rivojlanishini o‘rganadi. Demak, bu fanlar ijtimoiy hodisa va jarayonlarni sifat tamonlarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Bu hodisa va jarayonlarning miqdor tamonini ijtimoiy-iqtisodiy statistika o‘rganadi. Demak, statistika ijtimoiy voqea, hodisa va jarayonlarning miqdor tamonlarini, uning sifat tamoni bilan bog‘liq ravishda o‘rganadigan mustaqil ijtimoiy fandır.

Statistika fani bir necha mustaqil tarmoqlardan tashkil topadi: statistikaning umumiy nazariyasi, iqtisodiy statistika, ijtimoiy statistika, aholi (demografiya) statistikasi va boshqalar.

Iqtisodiy statistika fani iqtisodiyotning miqdoriy tamonlarini sifat jihatlari bilan uzviy bog‘liqlikda o‘rganadi. Bu fanda tovar va xizmatlarni turlari, daromad, ishlab chiqarish, baho, almashuv va iste‘mol qilishlar o‘rganish obtekti sifatida qaraladi.

Milliy daromadning paydo bo‘lishi, uning taqsimlanishi, undan foydalanish, aholi turmush darajasi, pulning aylanishi, kredit olish-berish jarayonlari iqtisodiy statistikaning o‘rganish obtekti hisoblanadi.

Ma‘lumki, jamiyat yashashi va faoliyat yuritish uchun to‘xtovsiz iste‘mol qilish kerak, buning uchun to‘xtovsiz ishlab chiqarish lozim bo‘ladi. Bu holatni quyidagi chizma asosida ham ko‘rish mumkin.

Demak, mehnat, material va tabiiy resurslar doimo moddiy ne'matlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun jalb etiladi. Ishlab chiqarilgan ne'matlar tarmoqlar orasida taqsimlanadi va ular orasida almashuv amalga oshirilgach, har kim o'z iste'molini qondirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bayon etilgan jarayonlarni iqtisodiy statistika yakka holda, boshqa fanlardan ajralgan holda emas, balki boshqa ijtimoiy fanlar bilan birgalikda o'rganadi.

Masalan, iqtisodiy statistika – iqtisodiyot nazariyasi qarashlariga bo'ysinadi, u bilan birgalashib ketadi. Bu bo'ysinishsiz, bu birgalashib ketishsiz, statistika o'lik, befarq faktlarni yozishdir.

Iqtisodiy statistika predmeti, hozirgi zamon, jonli xayot, ko'z o'ngimizda amalga oshayotgan tarix elementlaridir. Shu elementlarni tartibga tushiruvchi siyosiy iqtisod, statistika haqiqiy mazmun va hayot kasb etadi.

Iqtisodiy geografiya fani – mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarining joylashuvi, ularning tarkibi, o'ziga xos xususiyatlari va h.k.larni o'rgansa, statistika bu tabiat resurslarning miqdori sifati, ulardan foydalanish darajalariga baho beradi. Ularning rivojiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlaydi va ularga miqdoriy xarakteristika beradi.

Makroiqtisodiyot fani – mamlakat iqtisodiyotining holati, tarkibi, rivojlanish darajasi va h.k.larni o'rganadi. Statistika esa, bu holatlarga miqdoriy xarakteristika beradi, makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni to'playdi va ularni dinamikasini o'rganadi.

Bunday holatlar iqtisodiy statistika kuch va mazmun baxsh etadi.

Shunday qilib, ijtimoiy fanlar yakka holda emas, balki birlashgan, umumlashgan holda kishilik jamiyatining yashashi va faoliyat yuritish bo'yicha umumiy qonun va qoidalarni ishlab chiqadilar va xayotga tatbiq etadilar.

13.2. Iqtisodiy statistikaning predmeti va uslubi

Milliy daromadning paydo bo'lishi, taqsimlanishi va undan foydalanish iqtisodiy statistikaning predmeti bo'lib hisoblanadi. Uni o'rganish buyuk ingliz olimi Kene boshlagan, A.Smid va D.Rikardo davom ettirgan.

Iqtisodiy jarayonlarni statistik o'rganish bir xil to'plamlarni qandaydir belgi asosida gruppalashni va statistik qonuniyatlarni kashf etishni taqozo etadi. Statistik o'rganish usuli, statistikaning umumiy nazariyasida bayon etilgan. Uning o'rganish obtekti bo'lib aholi va iqtisodiy agentlar faoliyati hisoblanadi. Iqtisodiy agentlar ham respublika hududlarida ham uning tashqarisida joylashishi mumkin. Shu holatni hisobga olgan holda iqtisodiy statistika ikkiga bo'linadi:

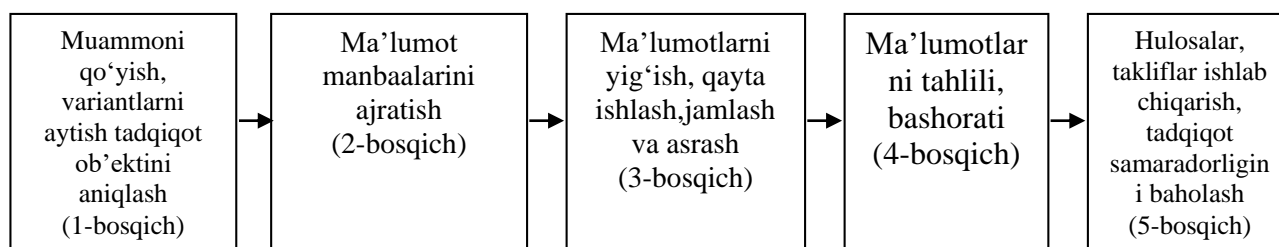
1. Vatan (ichki) iqtisodiyoti – bunga bir geografik hududlarda joylashgan xo'jalik birliklari kiritiladi. Chetdan kelib ishlayotgan kishilar daromadi boshqa davlatlarga kelsa, u holda ko'payadi.

2. Milliy iqtisodiyot – bunga yuqoridagidan tashqari yana tashqarida joylashgan xo‘jalik birliklari ham kiradi (chetga chiqib ishlayotgan kishilar daromadlari ham kiradi). U vatan iqtisodiyotidan kengroq yoki tarroq bo‘lishi ham mumkin.

Demak iqtisodiy statistika predmeti – yuqorida bayon etilgan obyektlarda yuzaga chiqadigan ommaviy hodisa va voqealarning miqdor tamonini sifat tamonidan ajralmagan holda o‘rganib, ularda namoyon bo‘ladigan qonuniyatlarni miqdoriy nisbatlarda ifodalanishdan iborat. Statistika iqtisodiyotda yuz bergan hodisa va voqealarni avvalo miqdoran, ya’ni sonlar yordamida ta’riflaydi va ularning sifat belgisida albatta e’tibor beradi.

Iqtisodiy statistikaning uslubiyati – bu iqtisodiyotda yuz berayotgan ommaviy hodisa va jarayonlarni o‘rganishda, unda namoyon bo‘ladigan qonuniyatlarni oydinlashtirishda ishlatiladigan o‘ziga xos uslub, ya’ni statistika fani va amaliyotida qo‘llaniladigan yo‘llar, usullar, vositalar majmuasi hisoblanadi.

Statistik tadqiqotda 5 ta bosqich ajratiladi va ularning blok-chizmasi quyidagi ko‘rinishga ega:

1.2.1-chizma. Statistik tadqiqot bosqichlari.

Bunda uchta tizim ostini bosqichlarini ajratish mumkin:

- 1) tadqiqotni rejalashtirish va tayyorlash (1+2 bosqichlar);
- 2) ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash, jamlash va asrash (3 bosqich)
- 3) ma'lumotlardan foydalanish yoki ularning tahlili, bashorati, takliflar ishlab chiqish (4+5 bosqichlar).

Birinchi va ikkinchi tizim osti bosqichlarida quyidagi asosiy maqsad va vazifalar ko‘zlanadi: o‘zganilayotgan obyektlarni chegaralarini aniqlash, ular haqida ma'lumotlar to‘plash va qayta ishlash, ommaviy hodisa va jarayonlarning miqdoriy me‘yorlarini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni hisoblash, ularni ko‘rkam va ixcham shaklda tavsiflash. Uchinchi tizim osti bosqichida esa ko‘rsatkichlarni statistik tahlil qilish, ular orasidagi sabab-oqibat bog‘lanishlarni aniqlash va baholash, o‘rganilayotgan obyektlar tasimotlaridan qonuniyatlarni oydinlashtirish, ilmiy gipotezalarni ishonchlilik jihatdan baholash va statistik xulosalarni chiqarish va hokazolar asosiy maqsad va vazifalar hisoblanadi.

Uchinchi tizim osti bosqichida esa, quyidagilar ko‘zga tashlanadi: o‘rganilayotgan obyektlarning turli belgilari asosida taqsimotlarini tuzib, ulardagi qonuniyatlarni o‘rganish, hodisalar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni miqdoriy ifodalash, ularni rivojlanish tendentsiyalarini o‘rganish, ilmiy gipotezalarni baholash va statistik xulosalar chiqarish va tahlillar ishlab chiqish.

Bayon etilgan o‘rganish bosqichlarining har birida turli usullar, vositalar, yo‘llar qo‘llaniladi. Masalan, statistik kuzatish jarayonida ishlab chiqarish yoki laboratoriya sharoitida tajriba sinovlarini o‘tkazish, hisobot va maxsus tekshirishlar va ro‘yxatlarni

amalga oshirish, anketa va tanlanma usullardan kuzatish va boshqalar qo'llaniladi. Hodisalar orasidagi o'zaro bog'lanishlarni o'rganishda tahliliy guruhlash, paralel qatorlarni tuzish, ularning egri chiziqlarini diogrammalarda tasvirlash, balans usuli, korrelyatsion va regretstsiyon tahlil usullari, dispyertsion tahlil usullari, ko'p o'lchovli tahlil usullari (omilli tahlil, bosh komponent usuli va x.k.) va boshqa usullardan foydalaniladi.

Bizning joriy hayotimizda kishilar xatto bu holda o'ylamasdan, bevosita yuqorida bayon etilgan statistik usullardan foydalanadilar, ish vaqti va dam olishda, mahsulot va xizmatlarni harid qilishda, boshqa kishilar bilan tanishib, qandaydir qarorlar qabul qilishda, kishilar bu haqidagi mavjud ma'lumotlarga hosil bo'lgan odatlarga tayangan holda, faktlarni bir tizimga keltiradi va solishtiradi, tahlil qiladi, o'zi uchun kerak bo'lgan xulosalar qiladi va shu asosida qarorlar qabul qiladi. Shunday qilib har inson badanida statistik fikr yuritish, uni o'rab turgan dunyo haqidagi axborotlarni solishtirish va tahlil qilish imkoniyati mavjud bo'ladi.

13.3. Davlat statistika qo'mitasi – statistik ma'lumotlarni yig'uvchi va jamoatchilikka yetkazib beruvchi organ sifatida

Ma'lumki, 2002 yil 12 dekabrda yangi tahrirda "Davlat statistika to'g'risida" Qonun qabul qilingan. Qonunga asosan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 24 dekabrda Farmoniga binoan O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi tashqil etilgan bo'lib, mamlakatimizda statistik sohasida yagona siyosat ishlab chiquvchi va amalga oshiruvchi mustaqil yuridik shaxsdir.

U Qoraqolpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar statistika boshqarmalari, tuman (shahar) statistika bo'limlari va "Kadrlarni qayta tayyorlash va statistik tadqiqotlar Markazi" birgalikda Davlat statistika qo'mitasi yagona tizimini tashkil etadi.

Uning asosiy vazifasi dvlart organlari va fuqarolarining o'zini-o'zi boshqarish organlarining yuridik shaxslarning, davlat muassasalarini hamda xalqaro tashkilotlarini, shuningdek jamoatchilikning ishonchli, holis va to'liq statistik axborotga bo'lgan ehtimollarini qondirishdan iborat.

Davlat statistika qo'mitasi o'z vazifasiga muvofiq, quyidagi asosiy fonktsiyalarini bajaradi:

- statistika sohasida yagona siyosat oltb borish, statistikani tashkil etish borasida hozirgi xalqaro talablar va andozalarga javob beruvchi samarali tizimni ta'minlash;

- ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va ularning istisnolari to'g'risida statistik ma'lumotlarni to'plash, qayta ishlash, jamlash, saqlash, umumlashtirish, tahlil qilish va e'lon qilish;

- xalqaro andozalarga javob beruvchi yagona statistika metodologiyasi bilan ta'minlash;

- hokimiyat va boshqaruv organlariga davlat muassasalariga, xalqaro tashkilotlarga va jamoatchilikka mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi to'g'risida statistik ma'lumotlar taqdim etish;

- statistik ishlarni olib borish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy-statistik klassifikatorlar tizimini hamda korxonalar va tashkilotlar yagona davlat registrini yuritish;

- statistik organlarni texnik modernizatsiyalashni amalga oshirish va yangicha statistik axborot tizimini rivojlantirish.

Respublika statistika faoliyati BMT Statistik komissiyasi tomonidan tavsiya etilgan hamda bozor iqtisodiyoti yo'lidan borayotgan mamlakatlar tomonidan qabul qilingan asosiy xalqaro prinsipilarga asoslanadi:

- ishonchlik va holislik prinsipilari;

- ochiq-oydinlik va e'lon qilish;

- ulardan foydalanishga imkon yaratish;

- metodlarni ochiq-oydinligi;

- maxfiylikni ta'minlash. Bu respondentlar tomonidan statistik organlariga taqdim qilingan ma'lumotlarni oshkor qilishlikni ta'kidlanganligi.

Davlat organlari hamda joylardagi hokimiyat organlari faoliyatiga aralashuviga yo'l qo'yilmaydi.

“Davlat statistikasi to'g'risida”gi qonunga muvofiq, Davlat statistika qo'mitasi huzurida Statistika kengashi tuzilgan.

“Davlat statistikasi to'g'risida”gi qonunning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Davlat statistika qo'mitasi faqat statistik siyosatni olib boradi (ya'ni prognozlash bilan shug'ullanish bekor qilindi).

2. Qonunda (1-martaba) davlat statistikasi vakolatli organining rahbari (5-modda) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 3 yil muddatga tayinlanadi.

3. Qonunda (8-modda) ko'rsatilganidek, Statistika kengashi davlat statistikasi vakolatli organi xuzuridagi davlat statistikasining rivojlantirilishi, faoliyat ko'rsatish va muvofiqlashtirish muammolari bo'yicha kolejal maslahat organi hisoblanadi. Uning tarkibi ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

4. Qonunda (10-modda) ko'rsatilganidek: Davlat statistikasi vakolatli organi statistika ma'lumotlaridan foydalanuvchilar talabini o'rganish asosida ko'p yillik davlat statistika ishlari dasturini ishlab chiqadi, bu dasturda statistikaning istiqbolga mo'ljallangan maqsadlari va yo'nalishlari belgilab beriladi.

Davlat statistik ishlar ko'p yillik dasturni bajarish maqsadida davlat statistikasi vakolatli organi tomonidan davlat statistik ishlari yillik dasturi ishlab chiqilib, unda ishlarning bajarilishi muddatlari, davlat statistik kuzatuvlari davriyligi va shakllari belgilab olinadi. Davlat statistika ishlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

5. Qonunda statistik ma'lumotlarni taqdim etish bo'yicha majburiyatlar belgilab qo'yilgan 6-moddada “davlat statistikasi organlarining huquqlari” ifodalangan. Davlat statistika hisobotlarini taqdim etish tartibini buzgan shaxslarga nisbatan qonunga muvofiq ravishda jarima sangtsiyalarini qo'llash qo'yilgan.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Qonunda (5-modda) shu narsa belgilanganiki “Davlat statistika organlarining faoliyatiga davlat organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari aralashishiga yo'l qo'yilmaydi”.

6. Qonunda davlat statistikasining 10 ta asosiy prinsipi quyidagilardan iborat: ishonchlilik, xolislik, beg'arazlik, dolzarblik, qiyosiylik va barqarorlik, qulaylik, ochiq-oydinlik va oshkoralik, statistika hisobotini yig'ish, qayta ishlash va umumlashtirish tarkibiga har qanday aralashishni istisno etilgan.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy hodisa vujudga kelgan o'zgarishlar mamlakatni jahon va Evropa mamlakatlari bozorlariga integratsiyalashuvi, hisob va statistikani barcha tizimlarini tubdan qayta ko'rib chiqishni va isloh qilishni talab qildi.

Shu maqsadda 1994 yil 14 sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi "O'zbekistonda xalqaro amaliyotda qabul qilingan hisob va statistika tizimiga o'tish davlat dasturi" bo'yicha qonun qabul qilindi.

Respublika statistika faoliyati bir necha yilga mo'ljallab hamda yillik qilib ishlab chiqiladigan statistikani rivojlantirish takomillashtirish Dasturlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Iqtisodiy statistika faning o'rganish obtekti va predmeti.
2. Iqtisodiy statistikaning boshqa iqtisodiy fanlar bilan aloqasi.
3. Iqtisodiy statistikaning tarkibiy qismlari va ijtimoiy-iqtisodiy voqea va hodisalarni o'rganish jarayonida qo'llaydigan usullari.
4. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida iqtisodiy statistikaning takomillashtirish yo'llari va uning asosiy vazifalari.
5. Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada yerkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo'nalishlar.

XIV BOB. BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARNI SEKTORLAR VA TARMOQLAR BO‘YICHA TASNIFLASH

14.1. Iqtisodiy faoliyat tushunchasi va kategoriyalari

Insonlarni har xil ehtiyojlari (tabiiy, ruhiy va iqtisodiy)ni qondirish uchun olib borilgan maqsadga muvofiq faoliyati jamiyat hayotining asosi hisoblanadi.

Iqtisodiy ehtiyojlar – har bir shaxsni qandaydir iqtisodiy buyumni hohlash, shu shaxsning fikricha shu buyum unga qandaydir foyda keltiradi va shuning uchun uni egallashga undaydi.

Iqtisodiy buyumlar tarkibini o‘rganish uchun har xil guruhlashlar amalga oshiriladi va ular har xil belgilar bo‘yicha ularning tarkibini aks ettiradi. Shunday guruhlarning asosiylari quyidagilar:

- 1) borlik usuli bo‘yicha – material (mahsulot)lar va nomaterial (xizmat)lar;
- 2) istemol jarayonidagi roli bo‘yicha – to‘g‘ri (bevosita istemol qilinadi) va teskari (qayta ishlangach foydalaniladi);
- 3) iqtisodiyotda foydalanish darajasi bo‘yicha – ko‘p marta va bir marta ishlatiladigan buyumlar;
- 4) qondirish darajasi bo‘yicha – to‘ldiruvchi buyumlar (birgalikda istemolni qondiradilar) va o‘rnini bosuvchilar (bir birini o‘rnini bosadi);
- 5) kelib chiqish joyi bo‘yicha – sharoit yaratuvchilar (ular asosiy ishlab chiqarish bilan hosil bo‘ladilar) va raqobatlashuvchilar (bir xil iste‘mollarni qondiradilar).

Iqtisodiy buyum – bu chegaralangan miqdorda mavjud bo‘lgan buyumlar. Bu buyumlarning barchasi foydalilik hususiyatiga ega.

Foydalilik – bu iqtisodiy buyumning insonni ehtiyojini qondirish qobiliyati.

Iqtisodiy qobiliyat – bu foydalilikni yaratish jarayoni. U inson va jamiyatning ehtiyojini qondirish uchun mahsulotlar va xizmatlar yaratishga qaratilgan faoliyatlar yig‘indisidir. Bu mahsulotlar va xizmatlar hajmi doim chegaralangan bo‘ladi shu uchun ular iqtisodiy qiymatga ega. Noiqtisodiy faoliyatga hozirgi vaqtda tekin amalga oshiriladigan uy xizmatlari, xobbilar, shuningdek noqonuniy faoliyat kiradi.

Ishlab chiqarish faoliyati – MHT prinsipilariga asosan ular mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarishga qaratilgan. Unga tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchi korxonalar, davlat muassasalari va tashkilotlari, notijorat tashkilotlari faoliyati, shuningdek bir xususiy binoda yashovchi uy xo‘jaliklarining ishlab chiqarish faoliyati (aholining xususiy yordamchi xo‘jaliklari, yakka mehnat faoliyati) va h.k. uy xo‘jaliklarining ishlab chiqarish faoliyatiga sotish uchun yoki o‘zi foydalanishi uchun ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlar va qiymatidan qat’iy nazar bozor xizmatlari ham kiradi.

14.2. Milliy hisoblar tizimining klassifikatsion birliklari

Institutsion birliklar – bular bozor xo‘jalik yurituvchi subyektlar bo‘lib, ular aktivlarga ega bo‘lishlari, majburiyatlar olishlari, iqtisodiy faoliyat olib borishlari va boshqa birliklar bilan operatsiyalar o‘tkazishlari mumkin bo‘ladi.

Institutsion birliklar – yuridik, jismoniy shaxslar (yoki ularning guruhi), uy xo‘jaligi shaklida faoliyat olib boradilar.

Institutsion birliklarga – yuridik shaxslarga quyidagilar kiradi: korporatsiyalar, davlatni boshqarish tashkilotlari, notijorat tashkilotlar va h.k.

Yuridik shaxslarning asosiy turlari – bular mulkka ega bo‘lgan tashkilotlar, bular o‘z nomlaridan fuqarolik huquqini olaoladilar va faoliyat bilan bog‘liq majburiyatlar oladilar. Yuridik shaxs mustaqil balansga yoki smetaga ega bo‘ladi, mustaqil qarorlar qabul qiladi, o‘zining moddiy va moliyaviy resurslaridan foydalanadi, majburiyatlar oladi, iqtisodiy faoliyat olib boradi va boshqa birliklar bilan operatsiyalar o‘tkazadi va o‘z majburiyatlari bo‘yicha to‘liq javob beradi.

Faoliyatning asosiy maqsadiga muvofiq yuridik shaxslar xo‘jalik va noxo‘jalik tashkilotlarga bo‘linadi.

Xo‘jalik tashkilotlariga faoliyatlarini asl maqsadi foyda olish bo‘lgan, noxo‘jalik tashkilotlarga esa bunday maqsad bo‘lmagan xo‘jaliklar kiradi.

Xo‘jalik tashkilotlari bo‘lgan yuridik shaxslar, xo‘jalik jamoalari va o‘rtoqlik usulida, ishlab chiqaruvchi kooperativlar, davlatning yana boshqa korxonalari sifatida tashkil bo‘lishi mumkin.

Noxo‘jalik tashkilotlari bo‘lgan yuridik shaxslar o‘zlarining nizomida belgilangan vazifalarini bajarguncha xo‘jalik faoliyati bilan shug‘ullanishlari mumkin. Ular jamoa birlashmalari usulidagi notijorat tashkilotlar, istemolchi birlashmalar, qonunda belgilangan xayriya yoki boshqacha fondlar sifatida mavjud bo‘ladilar.

Yuridik shaxs sifatida tashkil topmagan xo‘jalik subyektlari bo‘lib quyidagi firmalar: vakilliklar, shaxsiy mehnat bilan shug‘ullanuvchi fuqarolar, xususiy yordamchi xo‘jaliklar bo‘lishi mumkin.

Agar qandaydir birlik institutsional birlikning barcha talablariga javob beraolmasa, unda statistika quyidagi prinsipilarga amal qiladi:

1) uy xo‘jaliklari barcha hisoblamalarini olib bormasalar ham, o‘z resurslaridan mustaqil ravishda foydalanadilar, shuning uchun ular institutsional birlik bo‘lib hisoblanadilar;

2) barcha hisoblamalarni to‘liq olib bormaydigan birliklar, mustaqil ravishda xo‘jalik yurituvchi institutsional birliklar tarkibiga kiritiladi.

3) Barcha hisoblamalarni to‘liq olib boradigan lekin yuridik shaxs bo‘lmagan birliklar ularni nazorat qilib turuvchi institutsional birliklar tarkibiga kiritiladi.

BMTning statistika komissiyasi 1989 yilda «Barcha iqtisodiy faoliyat turlari xalqaro andozalarga mos tarmoqlar klassifikatsiyasi»ni texnik belgilari bo‘yicha ishlab chiqqan.

14.2.1-jadval

XATKdagi klassifikatsion birliklar nisbati¹⁵

Faoliyat turlari bo‘yicha klassifikatsiya	Tyerritorial belgi	
	Bir yoki bir necha joyda joylashgan	Bir joyda joylashgan
Faoliyatning bir yoki bir necha turi	Korxonalar yoki korxonalar guruhi	Joydagi birlik
Faoliyatning bir turi	Faoliyat turlari birligi	Muassasa yoki bir xil ishlab chiqarish birligi

¹⁵ Новиков М.М. Введение в систему национальных счётов: учеб.пособие.-М.-1995.-с.18

Ikkita belgi bo'yicha – faoliyat turi va joylashgan joyiga qarab institutsional birliklar quyidagicha bo'linadi:

- faoliyat turlari birligi – faoliyat tarkibi va xarakteri bo'yicha bir xil institutsional birliklar, ular bir joyda yoki ko'p joyda joylashgan bo'lishi mumkin;

- muassasalar yoki bir xil ishlab chiqarish birliklari – faoliyat tarkibi va xarakteri bo'yicha bir xil institutsional birliklar, ular bir joyda joylashgan bo'lishi mumkin. Muassasa institutsional birlikka yoki uning qismiga mos kelishi mumkin, lekin ikkita institutsional birlikka bo'ysinishi mumkin emas;

- joydagi birliklar – bir yoki bir necha xil faoliyatni birlashtirishi mumkin va bir joyda yoki ko'p joyda joylashishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy turi bir hil mahsulot (xizmat)larni ishlab chiqaradi. Bir hil faoliyat turi bir oddiy jarayondan tashkil topishi ham mumkin (avtomobillar ishlab chiqarish).

Xo'jalik subyektlarini iqtisodiy faoliyat turlariga kiritishda quyidagilarni bir-biridan ajratadi:

1) asosiy faoliyat – bu qo'shilgan qiymatni yaratilishiga eng ko'p hissa qo'shuvchi faoliyat. Ayrim mahsulot turlari bo'yicha bunday ma'lumotlarni olish mumkin emas. Shuning uchun asosiy faoliyatni aniqlash maqsadida yalpi ishlab chiqarish hajmidagi eng ko'p soliqqa ega bo'lgan tovar va xizmatlarni olish tavsiya etiladi yoki bunda xodimlar soni tarkibida eng ko'p soliqqa ega ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlar ulushini olish tavsiya etiladi;

2) yordamchi faoliyat – asosiy faoliyatni qo'llab-quvvatlab turish uchun amalga oshiriladigan faoliyat bo'lib, uni asosiy faoliyatdan ajratib bo'lmaydi (tashish, asrash, tayyorlash, boshqarish, ta'minlash, marketing, ta'mirlash va tuzatish ishlari);

3) qo'shimcha faoliyat – bunda boshqa tarmoqlar mahsulotlari ishlab chiqariladi, va ular XATKdagi kabi tarmoqlarga kiritiladi.

Yordamchi va qo'shimcha faoliyat mahsulotlari bozorda sotishga yoki boshqa maqsadlarda foydalanishi mumkin.

14.3. Institutsional birlik turlari

Institutsional birliklarga quyidagilar kiradi:

1. Korporatsiya va kvazikorporatsiyalar. Korporatsiyalarning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- qonun bilan korxonalar va tashkilot sifatida, boshqa institutsional birliklarga bog'liq bo'lmagan holda tuziladi;

- mustaqil yuridik shaxs bo'lib, yagona davlat registrida qayd etiladi;

- maqsadi foyda olish hisoblanadi;

- aksiya egalari jamoa mulkida bo'ladi;

- xo'jalik faoliyati natijasida olingan foyda aksionerlarga tegishli bo'lib, ular olingan qog'ozlar hajmiga proporsional ravishda taqsimlanadi;

- yopilgan paytda aksionerlar o'z ulushlarini oladilar;

- direktorlar kengashi rahbarlikni amalga oshiradi;
- muomalaga aksiyalar chiqara oladi;
- qonun oldida bitim va majburiyatlarini bajarish bo'yicha, shuningdek soliqlar to'lash bo'yicha ham javobgar bo'lib hisoblanadi.

Korporatsiyalar oilasi (aksiyalarga birgalikda egalik qiladi) korporatsiyalar – koglomyeratini tashkil etadi. Ular bir emas, balki ko'p institutsional birliklarni o'z ichiga oladi. Ular ichida ona korporatsiya – katta siyosatga ta'sir ko'rsatish huquqiga ega bo'ladi.

Kvazikorporatsiya – bu nokorporativ korxonalar bo'lib, uni boshqarish korporatsiyalarni boshqarishga o'xshab ketadi. U mustaqil institutsional birlik bo'lib hisoblanadi. Kvazikorporatsiyalarga quyidagilar kiradi:

- institutsional birliklar-norezidentlarga qarashli nokorporativ korxonalar (firmalar, xorij kompaniyalar vakilliklari – bular milliy iqtisodiyotda faoliyat olib boradilar);

- davlatni boshqarish organlariga qarashli nokorporativ korxonalar bo'lib, ular foyda olish maqsadida mahsulot ishlab chiqaradilar;

- uy xo'jaliklari nokorporativ korxonalarini.

Kvazikorporatsiyalar korporativ korxonalariga tenglashtiriladi va iqtisodiyotning sektori tarkibiga kiritiladi.

2. Davlatni boshqarish organlari (DBO) bir necha bo'g'inlarga bo'linadi:

- markaziy hukumat – yuridik shaxs bo'lib, u siyosiy jarayonlar natijasida tashkil topadi va qonun chiqarish, amalga oshirish huquqi va sud hokimiyatiga ega bo'ladi;

- regionlarni boshqarish davlat organlari;

- joylardagi bajaruvchi davlat organlari.

Markaziy hukumat quyidagi daromad turlarini oladilar: soliqlar, poshlinalar, to'lovlar, qarzga olingan mablag'lar, xususiylashtirishdan olingan mablag'lar, har xil fondlar va h.k.

Markaziy hukumat harajatlariga quyidagilar kiradi:

- jamoa foydalanishi uchun ko'rsatilgan xizmatlar (mudofaa, tartib, sog'liqni saqlash, ilm va ta'lim va h.k.ni tashkil etish);

- uy xo'jaliklarini imtiyozli ta'minlash (JKX xizmati, arzon non mahsulotlari, sut va h.k.);

- transfertlar (subsidiyalar, yordam, imtiyozlar) ayrim kategoriyalar uchun, shu jumladan: pensiyaga qo'shimchalar, yo'lkira, tabiiy ofatlardan ko'rilgan zararlar va h.k.

3. Uy xo'jaliklari (UX) – umumiy yashash sharoitlari va ba'zi tovarlar va xizmatlarni birga istemol qilish maqsadida o'z daromadlari va moddiy boyliklarini birlashtirgan kishilar guruhi. Uy xo'jaliklari istemol qilish bilan birga ishlab chiqarish faoliyati bilan ham shug'ullanadilar. Boshqa institutsional birliklardan farq qilib, uy xo'jaliklari o'z resurslaridan foydalanadilar va hisoblamalarni to'liq yuritmaydilar.

4. Notijorat muassasalari (NTM) – bular iqtisodiy faoliyat subyektlari bo'lib, ular tovar va xizmatlar ishlab chiqaradilar, lekin foyda olishni nazarda tutmaydilar. NTMlar faoliyatining asosiy turlari:

- korporativ korxonalar, DBT, UX, ayrim shaxslarga jamoa xizmatini ko'rsatish;
- aholi ayrim turlarini ijtimoiy himoyalash.

NTMlar har xil institutsional birliklar tomonidan tashkil etilishi mumkin va ular bozor va nobozor ishlab chiqarish bilan shug'ullanishlari mumkin.

A) Bozor NTM – o'z harajatlarini to'liq yoki bir qismini to'laydilar. Ular quyidagi xizmatlarni amalga oshiradilar:

- to'lovli ta'lim va kasalxonalar;

- korxonalar xizmatidagi notijorat tashkilotlar (savdo palatalari, ilmiy-tekshiruv muassasalari, reklama byurosi, tadbirkorlar assotsiatsiyasi va h.k.

B) Nobozor NTM – moliyalashtirishning boshqa manbalariga tayanadi (to'lovlar, sadaqa, budjetdan moliyalashtirish) va ularga quyidagilar kiradi:

- NTM – o'z a'zolariga xizmat ko'rsatadi (istemolchilar birlashmasi, uyushmalar, siyosiy partiyalar, ilmiy va diniy jamiyatlar), xizmatlar tekinga ko'rsatiladi;

- NTM – xayrli ishlar bilan shug'ullanish, ularning resurslari to'lovlar, sadaqalar, davlat dotatsiyalari hisobiga tashkil topadi;

- NTM – davlat tomonidan moliyalashtiriladi va nazorat qilib turiladi. Bular buxgalteriya hisobi, statistika, sog'liqni saqlash va ta'lim sohalari bo'yicha andozalar ishlab chiqarish bilan shug'ullanadilar.

14.4. Faoliyat turlarining tarmoq klassifikatsiyasi

Statistika oldida iqtisodiyotning tarkibini tashkil etuvchi elementlarini baholab berish vazifasi turadi. Shu masalani hal qilish uchun milliy hisoblar tizimi iqtisodiy faoliyat natijalarini ikkita belgi bo'yicha guruhlaydi: tarmoqlar va sektorlar bo'yicha.

Bir hil yoki bir-biriga o'xshash faoliyat olib boruvchi ishlab chiqarish birliklari yig'indisi iqtisodiyotning tormog'ini tashkil etadi.

Bir yyerda joylangan, bir hil faoliyat bilan shug'ullanuvchi yoki asosiy ishlab chiqarish faoliyatiga qo'shilgan qiymatning ko'proq ulushi to'g'ri keluvchi korxonalar yoki korxonalar bo'limlari yig'indisi tarmoq deb ataladi.

Tarmoqlar klassifikatsiyasi xalqaro andozasi (TKXA) – bu iqtisodiy faoliyat turlarini klassifikatsiyalash bo'lib, uni BMTNing statistika komissiyasi ishlab chiqqan va tasdiqlagan, 1990 yilda e'lon qilingan. TKXA ko'p bo'g'inli qilib ishlagan va bo'limlar, bo'limlar osti, guruhlar va sinflardan tashkil topgan.

14.4.1-jadval

TKXA tarkibi (1990 y. e'lon qilingan)

Seksiyalar		Guruhlar soni				
		Jami	Shu jumladan darajaga qarab			
			I bo'lim	II bo'lim	III bo'lim	IV bo'lim
	Jami:	526	17	60	159	290
	Shu jumladan:					
A	Qishloq xo'jaligi, ovchilik va o'rmonchilik	18	1	2	6	9
B	Baliqchilik	4	1	1	1	1
C	Tog'-kon sanoati	28	1	5	10	12
D	Qayta ishlovchi sanoat	210	1	23	61	125
E	Elektroenergiya, gaz va suv ta'minoti	11	1	2	4	4

F	Qurilish	12	1	1	5	5
G	Chakana va ulgurji savdo, avtomobillarni, mototsikllar, xo'jalik buyumlari, shaxsiy buyumlarni ta'mirlash	50	1	3	17	29
H	Mehmonxona va restoranlar	6	1	1	2	2
I	Transport, ombor xo'jaligi va aloqa	33	1	5	10	17
J	Moliyaviy vositachilik	21	1	3	5	12
K	Ko'chmas mulk bilan operatsiyalar, ijara va tijorat faoliyati	54	1	5	17	31
L	Davlatni boshqarish va mudofaa, majburiy ijtimoiy sug'urtalash	13	1	1	3	8
M	Ta'limi	11	1	1	4	5
N	Sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar	11	1	1	3	6
O	Boshqa kommunal, ijtimoiy va shaxsiy xizmatlar	36	1	4	9	22
P	Xususiy uy xo'jaligi yonlangan xizmat ko'rsatish	4	1	1	1	1
Q	Eksterritorial tashkilotlar va organlar	4	1	1	1	1

Tarmoq klassifikatorining ko'p darajali bo'lishi, mehnat taqsimotining har xil darajada bo'lishi va har xil milliy iqtisodiyotlarda mehnatni har xil tashkil etilishi bilan bog'liq.

Bo'lim va guruhlar quyidagilarni e'tiborga olgan holda tuzilgan:

- ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar xarakteriga qarab (jismoniy tarkibi, ishlab chiqarish darajasi);

- ulardan foydalanish darajasi;

- ishlab chiqarishni tashkil etish;

- hom ashyo turi;

- qayta ishlash, ishlab chiqarish texnologiyalari.

Sinflarni shu sinfga qo'shilgan birliklar ishlab chiqargan mahsulotlarning asosiy qismini e'tiborga olgan holda belgilanadi.

XATK xalqaro andozalar uslubiyoti bo'yicha solishtirishni istovchilarga mo'ljallangan. Bunda mamlakatning XATK milliy klassifikatsiyalar bilan mos kelmay qolishi mumkin. Lekin milliy klassifikatsiyalarni qayta guruhlash natijasida XATKga mos kelishini nazarda tutish lozim.

Masalan, O'zbekiston Respublikasida hozirgi vaqtda iqtisodiy faoliyat turlarini umumdavlat klassifikatori qo'llanilmoqda, u respublikaning xalqaro amaliyotda qabul qilingan hisob va statistikaga o'tish dasturi asosida ishlab chiqilgan.

Rossiya Federatsiyasida iqtisodiy faoliyat, mahsulot va xizmatlar turlari umumrossiya klassifikatori qo'llanilmoqda. Rossiyada shuningdek xalq xo'jaligi tarmoqlari klassifikatsiyasi ham qo'llanilmoqda, unda ishlab chiqaruvchi tarmoqlar va xizmat qiluvchi tarmoqlar bir-biridan ajratilgan.

Umumrossiya iqtisodiy faoliyatlar klassifikatsiyasining vazifasi quyidagilardan iborat:

- xo‘jalik yurituvchi subyektlar, ular amalga oshirayotgan xo‘jalik faoliyati turlari asosida guruhlangan;

- MHT prinsiplari asosida iqtisodiyotni makroiqtisodiy modellashtirish masalalarini xal qilish uchun;

- statistik ma’lumotlarni xalqaro almashishda ularni solishtirish imkoniyatini yaratish lozim.

Bo‘limlar – klassifikatsiyasining jamlovchi kategoriyalari. Ular tarmoqlar iqtisodiyotini yiriklashtirib ko‘rsatadi. Umumrossiya iqtisodiy faoliyatlar klassifikatsiyasida, xalqaro iqtisodiy faoliyatlar klassifikatsiyasiga o‘xshab 17ta bo‘limdan iborat (ular lotin harflari A dan Q gacha).

Bo‘limlar kategoriyasi – tarmoq klassifikatsiyasining eng yuqori bo‘g‘ini bo‘lib, u mos ravishda tarmoq faoliyatini qo‘shadi. Bo‘limlar darajasida yirik tarmoqlar bo‘yicha jamlovchi ko‘rsatkichlar hosil bo‘ladi. Bo‘limlarga ko‘p tarmoqli ishlab chiqarish birliklari kiritiladi.

Bo‘lim ostiga birlashtirilgan faoliyat turlari ikki belgili kategoriyalar bo‘lib, ular 01 dan 99 gacha bo‘lgan raqamlarga kodlashtirilgan (rezervlarni ham qo‘shgan holda). Rezervlar mavjud klassifikatsiyani buzmaganda yangi paydo bo‘lgan ishlab chiqarishlarni qo‘shish imkoniyatini beradi. Har bir bo‘lim, bir yoki bir necha bo‘lim ostini o‘z ichiga oladi. Bo‘lim ostidagi bo‘limlar ishlab chiqarilayotgan mahsulot va xizmatining xarakteriga qarab, ulardan foydalanishga qarab, xom ashyo va tayyor buyumlarni qayta ishlash texnologiyasiga qarab tuziladi. Har xil rivojlanish darajasiga ega bo‘lgan jahon hamjamiyati mamlakatlar ishlab chiqarish birliklari 60ta bo‘lim osti bo‘limga birlashtirilgan.

Tarmoq klassifikatsiyasini uchinchi darajasi – guruhlar uch belgili kategoriyalar bo‘lib hisoblanadi. Masalan, 01 bo‘lim ostida quyidagi faoliyatlarni ajratish mumkin: 011, 012 va h.k. Guruhlarga nisbatan bir xil faoliyatlar kiritiladi. Tarmoq klassifikatorining 3 darajasida 211ta faoliyat turi tashkil etilgan bo‘lib – bular bo‘lim ostiga nisbatan bir hil faoliyat turlari hisoblanadi.

IFTKning to‘rtinchi darajasi – sinflar – to‘rt belgili kategoriyalar bilan ifodalangan. Sinflarning kod belgilariga uchinchi daraja guruhlar shifri to‘liq kiritilib, unga to‘rtinchi son qo‘shiladi. Sinflar darajasida aniqlik kirituvchi bo‘lim bo‘lmasa, unga «0» qo‘shib qo‘yiladi.

Sinflar – bir hil kategoriyalar bo‘lib, ular institutsional birliklar bazasida faoliyat turlari tarmoqlaridan tashkil topadi. Sinflarga ajratishning muhim belgisi bo‘lib, tovar va xizmatlar turlari hisoblanadi. Jami 406 ta sinf kodlashtirilgan. Ularning ba’zilari uchinchi daraja kategoriyalari bilan mos keladi va bunday faoliyat turlarining juda ham bir hil emasligidan dalalat beradi.

Ishlab chiqarishning bir hillik darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar bo‘lib quyidagilar: ixtisoslash koeffitsienti va qamrab olish koeffitsientlari hisoblanadi;

Tarmoqning ixtisoslanish koeffitsienti – shu tarmoqda xarakterli bo‘lgan tovar va xizmatlar (qo‘shilgan qiymat)ning shu tarmoqdagi ulushi bo‘yicha aniqlanadi.

Qamrab olish koeffitsienti shu tarmoqdagi harakatda bo‘lgan tovar va xizmatlarning mamlakat bo‘yicha shunday tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishdagi ulushi bo‘yicha aniqlanadi.

14.5. Institutsional birliklarning rezidentlik statusi

Xalqaro statistikada ichki (vatan) iqtisodiyot va milliy iqtisodiyot kabi tushunchalarni bir-biridan ajratadilar. Ichki iqtisodiyot chegarasini aniqlash uchun MHTda quyidagi tushunchalardan foydalaniladi:

1. iqtisodiy tyerritoriya;
2. iqtisodiy qiziqish markazi;
3. rezident.

Mamlakatning iqtisodiy tyerritoriyasi – administrativ tomondan shu mamlakat hukumati tomonidan boshqariladigan tyerritoriya bo‘lib, uning chegarasida fuqarolar, tovarlar va kapitallar yerkin harakat qiladilar, shuningdek iqtisodiy tyerritoriyaga quyidagilar kiradi:

- havo kengligi, shu mamlakat tyerritoriyasidagi suvlar va xalqaro suvlardagi kontinental shelf, bunda shu mamlakat xom ashyo, yoqilg‘i qazib olish huquqiga ega va h.k.;

- xorijdagi «tyerritorial anklavlar» - boshqa mamlakatlardagi zonalar bo‘lib, ulardan davlat organlari tomonidan foydalaniladi (ijara yoki mulk sifatida) diplomatik, harbiy, ilmiy yoki boshqa maqsadlarda, masalan elchixonalar, konsulxonalar va boshqa diplomatik muassasalar.

«Ozod zonalar» yoki mamlakat iqtisodiy tyerritoriyasidan tashqaridagi shu mamlakat korxonalari qaysi mamlakat tyerritoriyasida joylashgan bo‘lsa, o‘sha mamlakat iqtisodiy tyerritoriyasiga kiradi.

Mamlakat ichki iqtisodiyoti shu mamlakat tyerritoriyasida faoliyat olib boruvchi rezident va norezidentlarni o‘z ichiga oladi. Uning doirasida yalpi ichki mahsulot tashkil topadi.

Milliy iqtisodiyot faqat rezidentlar faoliyatini o‘z ichiga oladi (qanday iqtisodiy tyerritoriyada bo‘lishidan qat’iy nazar). Uning doirasida yalpi milliy daromad tashkil topadi.

Iqtisodiy qiziqish markazi quyidagi belgilar bo‘yicha aniqlanadi:

- shu institutsional birlikning iqtisodiy qiziqishi uchun mamlakat iqtisodiy tyerritoriyasida uning juda bo‘lmaganda bitta mulk obtekti bo‘lishi kerak;
- uzoq vaqt mobaynida mamlakat iqtisodiy tyerritoriyasida katta hajmda ishlab chiqarish faoliyati va operatsiyalari olib borishi kerak.

Rezident (fuqarolikka o‘xshash) – iqtisodiy qiziqishi shu mamlakat iqtisodiy tyerritoriyasida bo‘lgan institutsional birlik bo‘lib, u katta hajmda iqtisodiy faoliyat va operatsiyalar bilan uzoq yoki noma’lum vaqt davomida (yil va ortiq vaqt) faoliyat olib boruvchi yoki olib bormoqchi bo‘lgan birlik hisoblanadi. Institutsional birliklarning iqtisodiy qiziqishlari shu mamlakat iqtisodiy tyerritoriyasi bilan bog‘liq bo‘lsa, ular shu mamlakat rezidentlari hisoblanadi.

Rezident institutsional birliklarga quyidagilar kiradi:

- mamlakat tyerritoriyasida doimiy yashash uchun qayd etilgan jismoniy shaxslar (uy xo‘jaligi a‘zolari);
- yuridik shaxslar va mamlakat tyerritoriyasidagi yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan tadbirkorlik bilan shug‘ullanuvchi subyektlar;

- mamlakatning xorijdagi diplomatik, konsullik, savdo ishlari vakillari va boshqa rasmiy vakillar.

Norezidentlar – mamlakat tyerritoriyasida iqtisodiy qiziqishi bo‘lmagan xorij mamlakatlari institutsional bo‘limlari.

Mamlakat tyerritoriyasida bir yildan ortiq davrda iqtisodiy faoliyat bilan shug‘ullanuvchi korxonalar, tashkilotlar va uy xo‘jaliklari, shu mamlakatning rezidentlari hisoblanadilar.

Qisqa muddatga yoki bir yildan kam muddatga kelgan shaxslar (turistlar, artistlar, sportmenlar, olimlar, mavsumiy ishchilar va h.k.) shu mamlakat rezidentlari hisoblanmaydilar.

Xorijiy mamlakat talabalari mamlakatga kelib o‘qisalar ham bu mamlakat rezidentlari emas, agar ular o‘z mamlakatlari bilan iqtisodiy aloqalarni yo‘qotgan bo‘lsalar, o‘sha mamlakat rezidentlari hisoblanadilar.

Samolyot ekipajlari, kema ekipajlari shu mamlakat tyerritoriyasidan tashqarida ishlasalar ham, uy xo‘jaligi a‘zolari sifatida shu mamlakat rezidentlari hisoblanadi.

14.5.1-jadval

Institutsional birliklarni rezidentlar qatoriga qo‘yish belgilari

Institutsional birliklar turlari	Rezidentlik statusiga kiritish belgilari
Korporatsiyalar	Institutsional birlik sifatida qayd etilgan mamlakat
Davlatni boshqarish organlari (DBO)	Ularning yurisdiksiyasi o‘tadigan iqtisodiy tyerritoriya
Notijorat tashkilotlar (NTT)	Institutsional birlik sifatida qayd etilgan mamlakat
Uy Xo‘jaliklari (UX)	Uy xo‘jaliga joylashgan joy, a‘zolari birgalikda yashashi uchun binoning mavjudligi

14.6. Iqtisodiyotni sektorlarni tarkibi

Iqtisodiyotni sektorlarni guruhlash asosi bo‘lib institutsional birliklar hisoblanadi. Bunday sektorlarni guruhlashning maqsadi daromad va harajatlar, moliyaviy aktivlar va passivlar oqimini o‘rganishdan iborat.

Iqtisodiy sektor – o‘xshash maqsad, funktsiya va moliyalashtirish manbasiga ega bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi subyektlar bo‘lib, ular o‘xshash iqtisodiy xulqqa ham ega bo‘ladilar.

Institutsional birliklar quyidagi sektorlarga birlashtiriladi:

- nomoliyaviy korxonalar – moliyaviy xizmatlardan tashqari mahsulot va xizmatlar ishlab chiqaruvchi korxonalaridir;

- moliyaviy muassasalar;

- davlat muassasalari;

- uy xo‘jaligi xizmatidagi notijorat tashkilotlar;

- uy xo‘jaligi;

- tashqi iqtisodiy aloqalar (“qolgan dunyo”).

1. “Nomoliyaviy korxonalar” sektoriga har hil mulk va tashkiliy-huquqiy taraflarga ega bo‘lgan, bozor uchun tovarlar ishlab chiqaruvchi va nomoliyaviy

xizmatlar ko'rsatuvchi iqtisodiy nomoliyaviy rezident birliklari kiradi. Bu birliklar resurslari asosan mahsulotlarni sotishdan tashkil topadi, ammo ba'zi hollarda harajatlar subsidiyalari va davlat budjetidan ajratiladigan dotatsiyalar hisobidan qoplanadi.

Shuningdek bu sektorga quyidagilar kiradi:

a) bozor faoliyati bilan band bo'lgan notijorat tashkilotlar (masalan, notijorat tovar xom-ashyo birjalari)

b) tadbirkorlar xizmatidagi notijorat tashkilotlar (savdo palatalari, qishloq xo'jaligi, sanoat va savdo assotsiatsiyalari va h.k.). Ularning resurslari asosi bo'lib, qiziquvchi tadbirkorlarning ajratmalari yoki to'lovlari hisoblanadi.

v) o'zlarining nizomdagi vazifalarini amalga oshirish uchun notijorat tashkilotlar tomonidan yaratilgan xo'jalik jamiyatlari, ular foydasining bir qismi notijorat tashkilotlar budjetiga tushadi, shuningdek konsultatsiyalar, axborotlar va boshqa xizmatlar uchun to'lovlar (masalan, pul-buyum materiallar, auksion va boshqalar tashkil etishdan).

2. "Moliyaviy muassasalar" sektori mulk formasidan qat'iy nazar tijorat asosida moliyaviy va sug'urta operatsiyalari bilan band bo'lgan institutsional birliklardan tashkil topadi.

14.6.1-jadval

Iqtisodiyot sektorlarining o'ziga xos xususiyatlari

№	Bozor iqtisodiyoti sektorlari	Institutsional birliklar	Maqsad va vazifalar	Resurslar
1	2	3	4	4
1.	Nomoliyaviy korxonalar	Davlat, koopyerativ, xususiy, aksioner, qo'shma va h.k. korxonalar	Harajatlarni qoplash va foyda olish maqsadida mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish	Mahsulot va xizmatlarni sotishdan olingan foyda: davlat budjetidan subsidiya va dotatsiyalar
2.	Moliyaviy muassasalar	Kredit beruvchilar	Moliyaviy mablag'larni ishlab chiqarish, sotib olish va taqsimlash, korxonalar uy xo'jaliklari va h.k.olarga kreditlar berish	Olingan majburiyatlar natijasida (depozitlar, moliyaviy lizing, obligatsiyalar) hosil bo'lgan fondlar va olingan foizlar; sug'urtalash kontraktlari bo'yicha tushgan to'lovlar va pensiya fondiga to'lovlar; sug'urta, komission mukofotlari.
3.	Davlat muassasalari	Davlat budjet muassasalari, umumiy boshqaruv, moliyaviy boshqaruv, iqtisodiyotni tartibga keltirish, ichki ishlar, mudofaa, to'lovsiz ta'lim, sog'liqni saqlash	Nobozor xizmatlarni ko'rsatish, ular jamoani istemoli uchun mo'ljallangan, milliy daromad va milliy boylikni qayta taqsimlash	Boshqa sektorlar tadbirkorlik birliklarini majburiy to'lovlari (soliqar, yig'uvlar), poshlinalar, qarzlar, budjet mablag'lari, har xil fondlar

4.	Uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlar	Ijtimoiy tashkilotlar: partiyalar, kasaba uyushmalari, jamiyatalr va h.k.	Ayrim guruh uy xo'jaliklariga nobozor xizmatlarini (yakka va jamoa holda) ko'rsatish	Ixtiyoriy yig'imglar, va sadaqalar, budjetdan moliyalashtirish, mulkdan daromad, davlat dotatsiyalari
5.	Uy xo'jaliklari	Qo'shimcha xo'jaliklar, fermer xo'jaliklari, xunarmandlar, yuridik shaxs mao'lmagan xususiy tashkilotlar	Renzidentlar uy xo'jaliklarida aholi tomonidan ishlab chiqarilgan va istemol qilingan tovar va xizmatlar	Birgalikdagi turar joylari, moliyaviy va material boyliklar, mas'ul kishi yoki xo'jaliklarning boshqa a'zolari tomonidan olingan daromadlar (ish haqqi, mulkdan olingan daromad, tadbirkorlik daromadi, transfertlar, kreditlar)
6.	"Qolgan dunyo"	Xorij iqtisodiy birliklari	Tashqi iqtisodiy aloqalar	Mamlakat qonunlari asosidagi har xil turdagi resurslar

Kredit muassasalari quyidagilardan tashkil topadi:

- mamlakat milliy banki;
- depozitli moliyaviy muassasalar, tijorat banklari, kredit jamiyatlari va assotsiatsiyalari;
- moliyaviy lizing hisobiga resurslar tashkil etuvchi boshqa moliyaviy vositachilar, ular depozit muassasalar bo'lib hisoblanmaydilar;
- yordamchi moliyaviy tashkilotlar: qimmatbaho qog'ozlar va h.k. bilan operatsiyalar o'tkazuvchi maklyer idoralari.

Ularning asosiy funksiyalari: moliyaviy resurslarni ishlab chiqarish, sotib olish, saqlash va taqsimlash; qimmatbaho qog'ozlar ishlab chiqarish, pul mablag'larini asrash va korxonalar, uy xo'jaliklari va boshqalarga kreditlar berish.

Bu birliklarning resurslari asosan olingan majburiyatlar hisobiga (depozitlar, syertifikatlar, obligatsiyalar, moliyaviy lizing va h.k.) tashkil topadi.

Sug'urta muassasalariga xayotni baxtsiz xodisalardan sug'urtalash bilan, shuningdek korxonalar va uy xo'jaliklari mulklarini sug'urtalash bilan shug'ullanuvchi institutsional birliklar kiradi. Bu birliklar resurslarni sug'urtalash kontraktlaridan tushgan tushumlar hisobidan tashkil topadi.

Pensiya fondlari – yonlangan xodimlarning kelajakda pensiyaga chiqishlari uchun daromad manbalarini yaratish maqsadida tashkil etiladi.

3. «Davlat muassasalari» sektori – davlat budjeti tomonidan moliyalashtiriladigan tashkilotlar bo'lib, ular butun iqtisodiy tizimda insonlar xulqiga ta'sir o'tkazish maqsadida jamoa istemoli uchun nobozor xizmatlari ko'rsatish, shuningdek milliy daromad va milliy boyliklarni qayta taqsimlash bilan band bo'lgan tashkilotlardir.

Davlat muassasalari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- davlat budjeti hisobiga moliyalashtiriladigan va umumiy boshqarish, moliya, iqtisodiyotni rejalashtirish va tartibga keltirish, ilmiy-tadqiqot faoliyati, atrof muhitni muhofazalash, ichki tartibni saqlash bilan, shuningdek ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy tarbiya va sport, madaniyat va san'at, ijtimoiy sug'urtalash sohalarida aholiga

bepul yoki imtiyozli xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi davlat muassasalari va tashkilotlari;

- davlatning nobudjet fondlari: (bandlikka ta'sir ko'rsatuvchi fond; investitsion fond; konvyersiya fondi va h.k.).

4. «Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar» alohida uy xo'jaliklari guruhlariga nobozor xizmatlari ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi institutsional birliklarni o'z ichiga oladi. Sektor quyidagi xizmat ko'rsatuvchi ijtimoiy tashkilotlarni o'z ichiga oladi:

a) uy xo'jaliklarini ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va san'at, dam olish va xordiq chiqarishlar, ijtimoiy xizmatlar va h.k. sohasida yakka talablari,

b) siyosiy partiyalar, kasaba uyushma tashkilotlari va h.k. sohada jamoa talablarini qondirish bilan shug'ullanadi.

Bu sektorga davlat muassasalari tomonidan tekshirilmaydigan va moliyalashtirilmaydigan tashkilotlar kiritiladi. Ularning resurslari asosan uy xo'jaliklarining ixtiyoriy to'lovlari va sadaqalari va mulkdan olingan daromadlardan tashkil topadi.

Uy xo'jaliklari xizmatidagi tashkilotlarining quyidagi turlari ajratiladi:

- o'z a'zolari tomonidan (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy jamiyatlar, ixtiyoriy sport jamiyatlari va h.k.) moliyalashtirilgan va o'z a'zolariga xizmat ko'rsatadigan tashkilotlar;

- moliyaviy resurslari asosan pul va natural usuldagi sadaqalar hisobiga tashkil topadigan, uy xo'jaliklariga nobozor tovar va xizmatlar beradigan xayriya jamiyatlari va fondlar;

- korxonalarining o'z xodimlariga va ularning oila a'zolariga ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatadigan bo'limlari, ular notijorat muassasalar hisoblanib, mablag'larni transfertlar sifatida korxonalar ta'sis etuvchi oluvchilar, masalan: ixtiyordagi turar joylar, ixtiyordagi kasalxonalar, poliklinikalar, madaniyat saroylari va x.k.

5. «Uy xo'jaliklari» sektori yakka shaxslar va ular guruhini ham istemolchi, shuningdek tadbirkorlik bilan ishlab chiqaruvchi sifatida qaraydi. Ularni na yuridik, na iqtisodiy jihatdan uy xo'jaligi egasidan ajratib bo'lmaydi.

Uy xo'jaligi sektoriga – hajmi va usulidan qat'iy nazar shu mamlakat rezidentlari kiritiladi, shu jumladan, ishchi va xizmatchilarning yordamchi xo'jaliklari, kooperativ a'zolari, yakka hol dexqon xo'jaliklari va hunarmandlar, xususiy korxonalar, ular mustaqil yuridik statusga ega emaslar.

Uy xo'jaliklarini sektor ichidagi klassifikatsiyasida ularni ichidan «mas'ul shaxs»ni ko'rsatishadi. MHT bunday shaxs sifatida eng ko'p daromad keltiruvchi shaxsni hisoblaydi. Bunda har doim ham mas'ul shaxs oila boshlig'i bo'lmaydi.

Mas'ul shaxs statusiga qarab 4ta sektor osti guruhlarini ajratiladi:

- mas'ul shaxsi bo'lgan uy xo'jaliklari – ish beruvchilar (yollanma xodimlarga ega bo'lgan nokorporativ korxonalar);

- mas'ul shaxsli uy xo'jaliklari – nokorporativ korxonalar egalari yollanma xodimlarsiz;

- mas'ul shaxsli uy xo'jaliklari – mulkdan daromad oluvchilar yoki transfertni oluvchilar (pensiya, stipendiyalar, nafaqalar). Uy xo'jaliklarining saqlashi – yig'ilgan daromadlar hisoblanadi.

6. «Tashqi iqtisodiy aloqalar» sektori («qolgan dunyo») shu mamlakat rezidentlari bilan olib borayotgan operatsiyalari hajmiga qarab o'lchanuvchi xorij iqtisodiy birliklarini o'z ichiga oladi.

Iqtisodiyot sektorlari tarkibidagi institutsional birliklar guruhi sektorning ichki tarkibini tashkil etuvchilar va sektor osti bo'lib hisoblanadilar. Yuqorida qayd etilgan tarkib milliy iqtisodiyotni o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olib to'ldirilishi mumkin.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Iqtisodiy faoliyatning asosiy kategoriyalarini ta'riflab bering.
2. Institutsional birlik nima?
3. Xalqaro andozaviy tarmoqlar klassifikatsiyasi nimani xarakterlab beradi?
4. Quyidagi tushunchalar: iqtisodiy birlik, faoliyat turlari birligi, korxonalar, joydagi birlik, muassasalarni xarakterlab bering.
5. Korxonalarining qanday faoliyat turlarini bilasiz?
6. Korporativ va nokorporativ korxonalarini tushuntiring va xarakterlab bering.
7. Davlatni boshqarish organlarining klassifikatsiyasini keltiring.
8. Notijorat muassasalarining qanday asosiy turlarini bilasiz?
9. Uy xo'jaliklarini xarakterlab bering.
10. Institutsional birliklarning rezidentlik statusini xarakterlab bering. Mamlakatning rezidenti kim va norezidenti kim?
11. Faoliyat turlari tarmoq klassifikatsiyasining ko'p pog'onali bo'lishining mohiyati nimada?
12. Ishlab chiqarish birligi ko'rsatkichlari nimani baholaydi?
13. Bozor iqtisodi sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarni sektorlarga klassifikatsiyasi.
14. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarni tarmoqlarga klassifikatsiyasi.

XV BOB. MILLIY HISOBLAR TIZIMI (MHT) – MAKROIQTISODIY STATISTIKANING ASOSIY USLUBI, ASOSI VA MARKAZIY BO‘LIMI

15.1. Milliy hisoblar tizimi haqida tushuncha: asosiy yo‘nalishlar va ta’riflar

MHT – jahonning barcha mamlakatlarida qo‘llanilayotgan makrodarajadagi bozor iqtisodiyotining holati va uning rivojlanishini o‘rganishda foydalaniladigan zamonaviy axborotlar tizimi bo‘lib hisoblanadi. Bu tizimning ko‘rsatkchilari va tasniflari o‘zida bozor iqtisodiyoti tarkibini, uning institutlari va faoliyat mexanizmini aks ettiradi. MHT davlatni boshqaruvchi organlar tomonidan bozor iqtisodiyotini tartibga solish maqsadida 1953 yildan boshlab, faqat rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda qo‘llanilgan bo‘lsa, xozirgi kunda 150dan ortiq mamlakatlarda qo‘llanilmoqda.

MHTda buxgalteriya hisobining ba’zi muhim jihatlari (masalan, operatsiyalarni ikki yoqlama yozish prinsipi)dan foydalaniladi va uning maqsadi ko‘p jihatdan buxgalteriya hisobining maqsadlariga mos tushadi: boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun informatsiya bilan ta’minlanadi. Lekin buxgalteriya hisobidagi ma’lumotlar korxonalar (kompaniya) darajasidagi qarorlarni qabul qilish uchun foydalanilsa, MHTda esa butun mamlakat iqtisodiyoti bo‘yicha qaror qabul qilish uchun foydalaniladi. Shuning uchun u ma’lum darajada butun iqtisodiyotning buxgalteriya hisobi hisoblanadi.

«Milliy hisoblar» tushunchasi bundan 50 yilcha avvall gollandiyalik iqtisodchi V.Kliff tomonidan tavsiya etilgan. V.Kliff «Milliy hisoblar» deyilganda buxgalteriya hisobi va balanslardan iborat jadvallar tizimini tushungan va ularda makrodarajadagi iqtisodiyotni tartibga soluvchi yozuvlar o‘z aksini topgan.

MHTni rivojlantirishda Dj.Keyns katta hissa qo‘shgan va u MHTni o‘zaro bog‘langan ko‘rsatkichlar tizimi sifatida qaragan (daromad, iste’mol, jamg‘arish) va uning ma’lumotlari davlat organlari tomonidan iqtisodiy siyosatni amalga oshirish va bozor iqtisodiyotini tartibga solish uchun amalga oshiriladigan ishlarni belgilab olishda foydalanilgan.

Hozirgi zamon iqtisodiyotida har xil iqtisodiy operatsiyalar amalga oshiriladi: korxonalar xom ashyo va materiallar sotib oladilar, har xil mahsulotlar ishlab chiqaradilar, xodimlarga ish haqqi va davlatga soliqlar to‘laydilar, banklardan qarzlarni oladilar, bo‘sh qolgan mablag‘larni mashina va uskunalarga investitsiya qiladilar va h.k. Iqtisodiy jarayonlarda korxonalardan tashqari quyidagi xo‘jalik yurituvchi subyektlar, masalan, moliyaviy tashkilotlar (banklar, investitsion fondlar, sug‘urta kompaniyalari va h.k.), davlatni boshqaruv organlari, uy xo‘jaliklari, har xil notijorat tashkilotlar (kasaba uyushmalar, siyosiy, diniy tashkilotlar va h.k.) ham qatnashadilar. Ular ham tovar va xizmatlar, pullar, kreditlar, aksiyalar va boshqa moliyaviy vositalar bilan har xil operatsiyalarni amalga oshiradilar. Bundagi barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘zaro birgalikda faoliyat olib boradilar, yangi qiymat yaratish jarayonida tovarlar, xizmatlar va aktivlar bilan almashadilar. Iqtisodiyotda yuz berayotgan hodisalarni va iqtisodiy jarayonlarning muhim natijalarini bilish maqsadida avvalo xo‘jalik yurituvchi subyektlar haqidagi ma’lumotlarni, ular

amalga oshirgan operatsiyalari, ularning aktiv va passivlari haqidagi ma'lumotlarni tartibga solish lozim bo'ladi. Bunday tartibga solish MHT doirasida maxsus qoidalar va jarayonlar asosida amalga oshiriladi. Ularning maqsadi: makrodarajadagi iqtisodiyotning holati va rivojlanishini yoritish, muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar: yalpi ichki mahsulot, oxirgi foydalanish, investitsiyalar, jamg'arish, ixtiyordagi daromad va h.k. orasidagi bog'lanishlarni bilish va h.k. Bunday tartibga keltirish natijasida olingan ma'lumotlar quyidagi ishlarni amalga oshirishda qo'llaniladi:

- davlat boshqaruv organlari tomonidan makroiqtisodiy siyosatni amalga oshirish uchun;

- korxonalar va kompaniyalarni boshqarayotgan tadbirkorlar va biznesmenlar tomonidan mamlakatdagi umumiy makroiqtisodiy holatni o'rganish uchun;

- xalqaro tashkilotlar (BMT, XVF, Jahon banki, OESR) tomonidan xalqaro iqtisodiy bitimlarni tuzishda (masalan, mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishida yordam ko'rsatish, kreditlar berish va h.k.).

Xalqaro tashkilotlar faqat MHTdagi muhim iqtisodiy ko'rsatkichlarni yig'ishi bilan emas, balki ular MHTning nazariyasi va metodologiyasi bilan, xalqaro andozalarini ishlab chiqarish bilan shug'ullanadilar. Hozirgi vaqtda shunday andozalar sifatida BMTning statistik komissiyasi tomonidan 1993 yilda ishlab chiqarish andozalar qo'llanilmoqda.

MHTni o'z funksiyasini to'liq bajarishi uchun «iqtisodiy ishlab chiqarish» chegarasini ya'ni YaIM va milliy daromadni yaratish qayyerda, qanday chegarada amalga oshirilayotganini bilish nihoyatda muhim hisoblanadi.

Ma'lumki, bunday chegara ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishi natijasida o'zgarib boradi. Bunday chegarani aniqlashda quyidagi iqtisodchi olimlarning: F.Kene, A.Smit, K.Marks, A.Marshall va boshqalarning ilmiy ishlari katta ta'sir ko'rsatgan. SSSR davrida makroiqtisodiyotni tahlil qilish uchun qo'llanilgan xalq xo'jaligi balansida iqtisodiy faoliyat chegarasiga faqat moddiy ne'mat ishlab chiqarish soha tarmoqlari kiritilgan. Nomaterial xizmat ko'rsatuvchi soha tarmoqlari (boshqaruv, mudofaa, sog'liqni saqlash, ta'lim va h.k.) esa ishlab chiqarmaydigan sohaga kiritilgan.

Bu sohada faqat milliy daromadni qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish jarayoni amalga oshiriladi deb qaralgan. MHT da iqtisodiy ishlab chiqarish chegarasi kengaytirilgan va bunda quyidagi tovar va xizmatlar unga kiritilgan:

- tovarlar ishlab chiqarish, shu jumladan, o'zi uchun ishlab chiqarish ham (masalan, fermerlar tomonidan o'zi uchun ishlab chiqargan qishloq xo'jaligi mahsulotlari);

- sotish uchun ko'rsatilgan xizmatlar;

- moliyaviy vositalar faoliyati (banklar, investitsiya fondlari, sug'urta kompaniyalari va h.k.);

- davlatni boshqaruv organlari tomonidan ko'rsatilgan nobozor xizmatlar (boshqaruv sohasidagi jamoa xizmatlari, mudofaa, sog'liqni saqlash, ta'lim sohasidagi yakka holdagi xizmatlar va h.k.);

- yollanma xizmati (oshpaz, bog'bon, haydovchi)lar tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar

- uy joy egalari tomonidan o'zlariga ko'rsatilgan xizmatlar.

MHTning yana bir muhim yo'nalishi «daromad» ko'rsatkichini hisoblashga qaratilgan. **Ingliz iqtisodchi olimi Dj.Xiks ta'limotiga ko'ra «daromad» bu o'zining to'plangan boyliklarini kamaytirmagan holda o'ziga hech qanday moliyaviy majburiyatlarni olmagan holda iste'mol tovarlari va xizmatlarini sotib olishi mumkin bo'lgan maksimal pul summasidan tashkil topadi.**

MHTning yana bir yo'nalishi bu ishlab chiqarish omillarining qiymatni yaratishdagi rolini aniqlashga qaratilgan. Avvalgi davrda qiymatni faqat tirik mehnat yaratadi deb qaralgan bo'lsa, MHT ta'limotiga asosan yer va kapital ham xuddi mehnat kabi qiymat yaratishda qatnashadi deb qaraladi.

1993 yilda qabul qilingan MHTning yana bir muhim hususiyati shundan iboratki, unda xo'jalik yurituvchi subyektlar quyidagi 5ta institutsional sektorlar bo'yicha guruhlariga ajratilgan:

1. Nomoliyaviy korporatsiyalar va kvazikorporatsiyalar;
2. Moliyaviy korporatsiyalar va kvazikorporatsiyalar;
3. Davlatni boshqarish;
4. Uy xo'jaligi;
5. Uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlar.

Har bir xo'jalik yurituvchi subyekt iqtisodiy jarayondagi bajarayotgan funktsiyasiga qarab, yuqoridagi sektorlarning biriga kiritiladi. Masalan, nomoliyaviy korporatsiyalarning funktsiyalari tovarlar ishlab chiqarish va nomoliyaviy xizmatlar ko'rsatishdan iborat. Ular ishlab chiqargan tovarlar bozorda ishlab chiqarish harajatlarini qoplovchi va foyda olishni ta'minlovchi baholarda sotadilar; moliyaviy korporatsiyalarning funktsiyasi bo'sh qolgan moliyaviy mablag'larni bir joyda to'plab, ularni investorlarga ma'lum shartlar asosida beradiilar. Shunday qilib, moliyaviy korporatsiyalar resurslarni saqlovchilar va investitsiyalarni moliyalashtiruvchilar orasida vositachi rolini o'ynaydilar.

Davlatni boshqarish muassasalarining funktsiyasi milliy boylik va milliy daromadni qayta taqsimlash, shuningdek, butun jamiyatga bepul xizmat ko'rsatish (boshqarish, mudofaa, ilmiy tadqiqotlar va h.k.).

Uy xo'jaligiga kiritilgan birliklar o'z ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish jarayonida qatnashadilar va bozorda tovarlar va xizmatlarni sotib oladilar. Bundan tashqari uy xo'jaliklari kichik nokorporativ korxonalarini (fermerlar, oilaviy restoran, magazinlar va h.k.) egalari hisoblanadi. Bu nokorporativ korxonalar bozorda sotish uchun tovar va xizmatlarni ishlab chiqaradilar, bundan tashqari yana

o'z ehtiyojlarini qondirish uchun ham ishlab chiqaradilar. Nokorporativ korxonalar faoliyatining moliyaviy natijasi bo'lib, aralash daromad hisoblanadi va u, ham foyda elementlarini, ham ish xaqqini o'z ichiga oladi. Nokorporativ korxonalarining uy xo'jaliklari tarkibiga kiritilishiga sabab, ularning daromad va xarajatlarini o'z egalarining daromad va xarajatlardan ajratish qiyin bo'lgan.

Uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlarning (ijtimoiy, siyosiy, diniy tashkilotlar) funktsiyalari shu tashkilotlar a'zolariga bepul xizmat ko'rsatishdan iborat.

Shunday qilib, MHTda behisob miqdordagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning barchasi beshta nisbatan bir xil guruhlariga – sektorlarga birlashtirilgan. MHTda har bir sektor uchun andozaviy hisoblamalar yig'indisidan foydalaniladi va quyidagi operatsiyalar: ishlab chiqarish, daromadlarni hosil bo'lishi, daromadlarni taqsimlash va qayta taqsimlash, ularni saqlash va jamg'arish, moliyaviy aktivlarni sotib olish va moliyaviy majburiyatlar olish kabilar hisobga olinadi.

15.2. Asosiy hisoblamalar tizimi

Hisoblamalar MHTning eng muhim qismi hisoblanadi. Ularda institutsional birliklar yoki korxonalar, muassasalar va tashkilotlar, uy xo'jaliklari va h.k.lar amalga oshirgan iqtisodiy operatsiyalar qayd etiladi. Qayd etilgan operatsiyalar shu mamlakat rezidentlari yoki xorij mamlakatlar rezidentlari orasida amalga oshirilgan bo'lishi mumkin.

Hisoblamalardagi qayd etilganlar alohida iqtisodiy operatsiyalarga tegishli bo'lmay, balki iqtisodiy operatsiyalar guruhiga tegishli bo'ladi, masalan, iste'mol, jamg'arish, eksport va h.k. ba'zi yozuvlar iqtisodiy operatsiyalarga tegishli bo'lmagan (bunda ikki va undan ortiq institutsional birliklar orasidagi ixtiyoriy ravishdagi o'zaro bog'lanish nazarda tutiladi), balki ekstraordinar hodisalar (yong'in, tabiiy ofat, urush va h.k.) natijasida aktivlar hajmining o'zgarishini aks ettirishi mumkin.

Hisoblamalardagi ayrim qayd etishlar – iqtisodiy jarayonlar har xil tomonlarini aks ettiruvchi har xil analitik jamlovchi ko'rsatkichlar ham bo'lishi mumkin. Bu ko'rsatkichlarning ko'pchiligi, masalan, qo'shilgan qiymat, jamg'arish, birlamchi daromadlar balans usuli bilan yoki resurs qismi summasi bilan, ulardan foydalanish qismi orasidagi farq sifatida yoziladi. Yuqorida qayd etilganidek, butun iqtisodiyotga taalluqli bo'gan ko'rsatkichlar: masalan, YaIM, milliy daromad, milliy boylik kabi ko'rsatkichlar agregat ko'rsatkichlar bo'lib hisoblanadi.

Tuzilishi bo'yicha MHT hisoblamalari buxgalteriya hisobi hisoblamalariga o'xshaydi. Ular T-formasiga ega bo'lib, ularni balanslashtirishning ikki xil usuli mavjud. Ularning ba'zilari balans usulida yoki balanslashtiruvchi modda so'ngra, keyingi hisoblama uchun boshlovchi modda bo'lib hisoblanadi.

Boshqa hisoblamalar «aniqlash bo'yicha» balanslashtiriladi. Buning mohiyati shundaki, unda hisoblamaning resurs qismi bilan, ulardan foydalanish qismi orasidagi farq aniqlanadi. Shunday hisoblamalardan biri «tovar va xizmatlar» hisoblamasidir. U tovarlar va xizmatlarni har xil maqsadlarda foydalanishni aks ettiradi: iste'mol, jamg'arish va boshqalar. Bu hisoblamada balanslashtiruvchi modda bo'lmaydi. Ammo

agar moddalar to'g'ri aniqlansa, hisoblama avtomatik ravishda balanslashadi. Agar balanslashmay qolsa, u holda hisob-kitob ishlarida noaniqliklarga yo'l qo'yilgan bo'ladi.

MHT hisoblamalarida ikki tomonni bir-biridan ajratish lozim bo'ladi: resurslar va resurslardan foydalanish (bunda buxgalteriya hisobidagi debet va kredit emas lekin pulga o'xshash). Qayd etish lozimki, har bir hisoblamadagi resurslardagi yozuvlar yig'indisi, resurslardan foydalanishdagi yozuvlar yig'indisiga teng bo'lishi shart.

MHTda hisoblamalarning aniq tasnifi mavjud. Quyidagi hisoblamalar guruhini bir-biridan ajratish lozim:

- iqtisodiyot sektorlari uchun hisoblamalar;
- iqtisodiyot tarmoqlari uchun hisoblamalar;
- ayrim iqtisodiy operatsiyalar uchun hisoblamalar;
- butun iqtisodiyot uchun hisoblamalar (yig'ma hisoblamalar)

Iqtisodiyot sektorlari uchun hisoblamalar o'z navbatida quyidagi guruhlariga ajratiladi:

- joriy hisoblamalar;
- jamg'arish hisoblamalar;
- aktivlar va passivlar balanslari;

joriy hisoblamalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish hisoblamasi;
- daromadlarni hosil bo'ishi;
- daromadlarni birlamchi taqsimlash;
- daromadlarni pul formada qayta taqsimlash;
- ixtiyordagi daromadlardan pul formada foydalanish;
- daromadlarni natural formada qayta taqsimlash;
- tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlardan foydalanish hisoblamalari.

Jamg'arish hisoblamalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- kapital bilan operatsiyalar hisoblamalari;
- moliyaviy hisoblama;
- aktiv va passivlardagi boshqa o'zgarishlar hisoblamalari;
- a) aktiv va passivlardagi boshqa o'zgarishlar hisoblamalari;
- b) aktiv va passivlarni qayta baholash hisoblamalari.

Aktiv va passivlar balanslari o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- davr boshidagi aktiv va passivlar balansi;
- davr oxiridagi aktiv va passivlar balansi.

Endi har bir joriy hisoblamalarni ko'rib chiqamiz:

I. Ishlab chiqarish hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
2. Oraliq iste'mol	1. Ishlab chiqarish
3. YAlpi qo'shilgan qiymat (1-2)	
Jami foydalanilgan	Resurslar jami

Ishlab chiqarish hisoblamasi ishlab chiqarish natijalarini yoritish uchun mo'ljallangan. Uning o'ng tomonida aks ettiriluvchi ishlab chiqarish, ishlab chiqarish natijalarini o'lchovchi boshlang'ich nuqta bo'lib hisoblanadi. Keng ma'noda ishlab

chiqarish – ishlab chiqarilgan barcha tovar va xizmatlar qiymatini aks ettiradi. Uni hisoblash jarayonida ishlab chiqarishning o‘zida sarflangan tovar va xizmatlar qiymati ayirib tashlanmaydi. Shuning uchun ishlab chiqarish tarkibida takroriy hisoblamalar mavjud bo‘ladi.

Iqtisodiyotning har xil sektor va tarmoqlarda har xil usullarda hisoblangan ishlab chiqarish hajmi bir-biridan farq qiladi. Masalan, nomoliyaviy sektorda ishlab chiqarish hajmi quyidagi formula bo‘yicha hisoblanadi:

$$P=R+S;$$

Bunda P – ishlab chiqarish;

R – sotilgan mahsulot hajmi;

S – ishlab chiqarilgan, lekin sotilmay qolgan tayyor mahsulotlar zaxiralarining ortishi, bunga tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig‘i ham qo‘shiladi.

Sotilmay qolgan tayyor mahsulotlar zaxirasining ortishi quyidagi formula bo‘yicha hisoblanishi mumkin:

$$S=S_1-S_0;$$

Bunda S_1 – davr oxirida zaxiralar qiymati;

S_0 – davr boshidagi zaxiralar qiymati;

Aytish lozimki, MHTda quyidagi muhim qoidaga rioya qilinadi: tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarilgan vaqtidagi baho bilan baholanadi, sotilgan vaqtidagi baho bilan emas. Yuqori inflyatsiya mavjud bo‘lgan davrda bunday farq juda yuqori ham bo‘lishi ham mumkin.

Mahsulot ishlab chiqarish vaqtidagi baho bilan baholash maqsadida MHTda zaxiradagi tayyor lekin sotilmay qolgan mahsulotlarni yuqori inflyatsiya davrida baholash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$S^1=L-M$$

Bunda L – tovarlarni zaxiraga qo‘yish vaqtidagi baho bilan baholangan mahsulotlar qiymati;

M – tovarlarni zaxiradan olish vaqtidagi baho bilan baholangan mahsulotlar qiymati.

Bank muassasalarining ishlab chiqarish hajmi quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$R=T_1-T_0$$

Bunda R – banklarning ishlab chiqarish hajmi

T_1 – mablag‘larni jalb qilgani va joylagani uchun haridorlarning banklarga to‘lagan foizlari

T_0 – banklar tomonidan ozod moliyaviy resurslarni jalb etgani uchun banklarning haridorlarga to‘lagan foizlari.

Demak, banklar resurslarni saqlovchilar bilan investorlar orasidagi vositachi rolini o‘ynaydilar. Aytish lozimki moliyaviy vositalarning ishlab chiqarish hajmiga haridorlarning quyidagi xizmatlar uchun to‘lovlari: boyliklarni seyflarda saqlash, investitsiyalash bo‘yicha berilgan maslahatlar, valyuta almashtirish va h.k. ham qo‘shiladi.

Sug‘urta kompaniyalar mahsulot hajmi quyidagicha aniqlanadi:

$$P=R-K+Q-N$$

Bunda, R - sug'urta kompaniyalarga to'langan sug'urta mukofotlari

K – sug'urta kompaniyalari to'lagan sug'urta to'lovlari

Q – sug'urta kompaniyalari tomonidan texnik zaxiralarni qimmatbaho qog'ozlarni va boshqa moliyaviy mablag'larni investitsiyalashdan olingan foizlar

N – sug'urtalangan texnik zaxiralar hajmining ortishi.

Oraliq iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida sarflangan tovar va xizmatlar qiymati, masalan, ishlab chiqarishda sarflangan xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asbob-uskunalar qiymati, shuningdek, reklama agentliklari, yuridik konsultatsiyalar, transport agentliklari va h.k. xizmatlari uchun to'lovlar va h.k.

Imoratlar, uskunalar va mashinalar ijarasi uchun to'lovlar ham oraliq iste'molning muhim moddasi hisoblanadi. Lekin asosiy kapital iste'moli oraliq iste'mol hisoblanmaydi. Oraliq iste'mol qiymati oxirgi foydalanish bahosida hisoblanadi va unga barcha savdo-transport ustamalari ham qo'shiladi.

Shuni qayd qilish lozimki, oraliq iste'mol sotib olingan vaqtidagi baho bilan emas, balki ishlab chiqarishda foydalanilgan vaqtdagi baho bilan o'lchanadi.

Yalpi qo'shilgan qiymat (YaQQ) – iqtisodiy faoliyatning muhim ko'rsatkichi bo'lib, u ishlab chiqarish hisoblamasining balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va ishlab chiqarish bilan oraliq iste'mol orasidagi farq sifatida aniqlanadi. Agar ishlab chiqarish asosiy baholarda (mahsulotlarga subsidiyalar qo'shib, soliqlar ayrilgan holda) baholangan bo'lsa, YaQQ ham shu baholarda baholanadi, agar u ishlab chiqaruvchi bahosida baholangan bo'lsa (mahsulotlarga soliqlar qo'shib, lekin qo'shilgan qiymat soliqlari, subsidiyalarni hisobga olmagan holda) YaQQ ham shu baholarda baholanadi. Keng ma'noda barcha sektor va tarmoqlar YaQQ yig'indisi Yalpi ichki mahsulotga teng. Ammo amalda YaIM va YaQQni baholashdagi o'ziga xos xususiyatlarni e'tiborga olib ular orasidagi bog'lanishni quyidagicha izohlash mumkin:

$$GDP=VA+N-S$$

Bunda GDP – yalpi ichki mahsulot

VA – asosiy baholarda hisoblangan iqtisodiy barcha sektorlarning yalpi qo'shilgan qiymati

N – mahsulotlarga bo'lgan barcha soliqlar summasi

S – mahsulotlarga bo'lgan subsidiyalar

Agar YaQQ ishlab chiqaruvchi bahosida baholangan bo'lsa, YaQQ va YaIM orasidagi bog'lanish quyidagicha bo'ladi:

$$GDP=VA+VAT+V$$

Bunda VA – ishlab chiqaruvchilar bahosida hisoblangan iqtisodiyotning barcha sektorlari yalpi qo'shilgan qiymati

VAT - qo'shilgan qiymat solig'i

V – import solig'i – import subsidiyasi

Yalpi qo'shilgan qiymat ko'rsatkichiga asosiy kapital iste'moli xarajatlari ham qo'shilgani uchun uni yalpi ko'rsatkich deyiladi. Asli uni qo'shilmaslik kerak edi, ammo uning hajmini MHT talabi darajisida yoki tiklashdagi qiymati bo'yicha doim ham aniqlab bo'lmaydi.

Daromadlarni hosil bo'lishi hisoblamasi YaQQni qanday elementlarga ajralishini ko'rsatadi. YaQQning asosiy elementlari hisoblamasining chap qismida keltiriladi.

II. Daromadlarni hosil bo'lishi

Foydalanish	Resurslar
2. Ish haqqi 3. Ishlab chiqarishga boshqa soliqlar 4. Asosiy kapital istemoli 5. Foyda (aralash daromad) 1-2-3-4	1. Yalpi qo'shilgan qiymat
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Ish haqqi ikki komponentdan tashkil topadi: ish haqqi va ijtimoiy sug'urta ajratmalari. Ish haqqi YaQQni yaratishda qatnashgan rezidentlar va norezidentlarga to'langan ish haqqini bildiradi (masalan, mamlakatda vaqtincha turgan xorij mamlakatlari ishchilariga to'lovlar).

Ishlab chiqarishga boshqa soliqlar – ishlab chiqarishning ayrim omillariga soliqlar: yer, imorat, transport vositalari, ish haqqi fondiga. Bu modda sof asosda qayd etiladi, yoki ishlab chiqarishga bo'lgan boshqa subsidiyalarni ham ayriladi.

Asosiy kapital iste'moli – asosiy fondlarning tiklashdagi bahosi bo'yicha hisoblangan amortizatsiya summasi.

Foyda – bu modda nomoliyaviy va moliyaviy korporatsiyalarning daromadlarini hosil bo'lishi hisoblamasida paydo bo'ladi.

Aralash daromad – nokorporativ korxonalar uchun balanslashtiruvchi modda bo'lib, u uy xo'jaligi sektorining daromadlarini tashkil topishi hisoblamasida paydo bo'ladi. Uy xo'jaligi tarkibida nokorporativ korxonalar (kichik fyermalar, kichik ustaxonalar, restoran va magazinlar, ularda oila a'zolari xizmat qiladilar) ham bo'ladi.

III. Daromadlarni birlamchi taqsimlash.

Foydalanish	Resurslar
5. Mulkdan olingan daromadlar (to'langan) 6. Birlamchi daromadlar qoldig'i (1+2+3+4-5)	1. Foyda (aralash daromad) 2. Mulkdan olingan daromad 3. Ishlab chiqarish va import soliqlari 4. Ish haqqi
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Daromadlarni birlamchi taqsimlash hisoblamasi ishlab chiqaruvchi sektorlarda olingan birlamchi daromadlarni kelib tushishi va ularni qabul qiluvchi sektorlarga o'tkazilish jarayonini ko'rsatishdan iborat. Uning o'ng tomonida olingan birlamchi daromadlar chap tomonida esa – mulkdan olingan daromadlarning to'lanishi va balanslashtiruvchi mudda – birlamchi daromadlar qoldig'i keltiriladi.

Foyda (aralash daromad) – korporatsiyalarning birlamchi daromadlari (moliyaviy va nomoliyaviy), shuningdek, mayda nokooperativ korxonalar daromadlari.

Mulkdan olingan daromadlar – iqtisodiyotning barcha sektorlarida olingan birlamchi daromadlar: foizlar, dividendlar, renta, bevosita xorij investitsiyalaridan olingan daromadlar. Lekin yashaladigan va yashalmaydigan binolar uchun ijara haqqi mulkdan olingan daromad emas, balki xizmatlar uchun to'lovlar sifatida qaraladi.

Ishlab chiqarish va import soliqlari – davlat boshqaruv organlarining birlamchi daromadlari. Aytish lozimki, daromadlar va mulkdan olingan daromadlar birlamchi daromadlar sifatida qaralmaydi va qayta taqsimlash to‘lovlari sifatida qaraladi.

Ish haqqi – o‘z mamlakati va xorij davlati YAIMni yaratishda ishtirok etgani uchun mamlakat rezidentlariga to‘langan ish xaqqi. Shunday qilib, hisoblamadagi ish xaqqi, daromadlarni hosil bo‘lishi hisoblamasidagi ish xaqqiga teng kelmaydi, chunki unda rezident va norezidentlarga to‘langan to‘lovlar, shu mamlakat YAIMni yaratishda qatnashganlariga to‘lanadi. Demak, bu ikkita ish xaqqi faqat favqulotda arifmetik jihatdan teng bo‘lib qolishi mumkin, holos.

Milliy daromad, shu mamlakat rezidentlari tomonidan olingan birlamchi daromadlar yig‘indisini beradi. Milliy daromad ham yalpi asosda, ham sof asosda aniqlanishi mumkin (asosiy kapital istemolini hisobga olgan va olmagan holda). Yalpi asosda hisoblangan YAIPi milliy daromad deb, sof asosda hisoblangan esa sof milliy daromad deb ataladi.

Yuqorida qayd qilinganidek, YaIM bilan YaMD ko‘rsatkichlari orasidagi farq, shu mamlakat rezidentlarining xorijdan olgan daromadlari qoldig‘idan tashkil topadi. Odatga ko‘ra, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda YaMD YaIMdan ko‘p, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa uning aksi YaMD YaIMdan kam. Bunga sabab, rivojlangan mamlakatlar, xorijga qo‘yilgan investitsiyalardan ko‘proq daromad oladilar.

IV. Daromadlarni pul formada qayta taqsimlash hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
3. Joriy transfertlar (to‘langan)	1. Birlamchi daromadlar qoldig‘i
4. Ixtiyordagi daromad (1+2-3)	2. Joriy transfertlar (olingan)
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Bu hisoblama daromadlarni pul formada qayta taqsimlanishini ifodalashga mo‘ljallangan. Hisoblamalarning boshlang‘ich moddasi – avvalgi hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi yoki birlamchi daromadlar qoldig‘i. Daromadlar MHTda transfert deb nomlangan qayta taqsimlash to‘lovlari yordamida qayta taqsimlanadi.

Transfertlar – tovarlar, xizmatlar, aktivlar yoki mulkchilik huququqlarining bir tomonga harakati, ikkinchi tomonga uning qiymatiga teng bo‘lgan ekvivalent oqimlarini ifodalovchi operatsiyalar bo‘lib hisoblanadi.

Transfertlarning joriy va doimiy turlari mavjud bo‘lib, ular natural formada bo‘lishi mumkin. Daromadlarni qayta taqsimlash hisoblamasida transfertlar joriy pul formada qayd etiladi:

- daromadlar va mulk huquqiga joriy soliqlar;
- ijtimoiy sug‘urtaga ajratmalar;
- ijtimoiy to‘lovlar;
- sug‘urta mukofotlari va to‘lovlari;
- boshqa qayta taqsimlashlar (jarimalar, ustamalar, xayrli ishlar va h.k.

Hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi bo‘lib, ixtiyordagi daromad hisoblanadi. Bu ko‘rsatkich ham yalpi, ham sof asosda, (asosiy kapital istemolini e‘tiborga olingan holda) hisoblanishi mumkin.

Iqtisodiyotning barcha sektorlari tomonidan olingan ixtiyordagi daromadlar yig'indisi, ixtiyordagi milliy daromad (yalpi yoki sof)ga teng bo'ladi va u MHTning muhim agregati hisoblanadi.

Yalpi ixtiyordagi milliy daromad (YaIMD) yalpi milliy daromaddan xorijdan olingan joriy tarnsfyertlar qoldig'iga katta bo'ladi.

V. Ixtiyordagi daromaddan pul formada foydalanish hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
3. Joriy transfertlar (to'langan)	1. Birlamchi daromadlar qoldig'i
4. Ixtiyordagi daromad (1+2-3)	2. Joriy transfertlar (olingan)
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Bu hisoblama ixtiyordagi daromaddan foydalanish bilan bog'liq operatsiyalarni qayd etish uchun mo'ljallangan.

Oxirgi foydalanish harajatlari quyidagilardan iborat:

- a) uy xo'jaliklarida oxirgi istemol harajatlari;
- b) davlatni boshqarishda oxirgi istemol harajatlari;
- v) uy xo'jaligi xizmatidagi notijorat tashkilotlarning oxirgi istemol harajatlari.

Qayd etilgan istemol harajatlari, o'ziga tegishli sektorlarning hisoblamalarida qayd etiladi.

Jamg'arish - hisoblamasining balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi. Iqtisodiyotning barcha sektorlari jamg'arish summalarining yig'indisi MHTning yana bir agregati – milliy jamg'arish hajmini ifodalaydi.

VI. Daromadlarni natural formada qayta taqsimlash hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
3. Natural formadagi ijtimoiy transfertlar (to'langan)	1. Ixtiyordagi daromad
4. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromad (1+2-3)	2. Natural formadagi ijtimoiy transfertlar (olingan)
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Albatta iqtisodiyotning barcha sektorlari ham daromadlarni natural formada transfertlarni oluvchi yoki beruvchi bo'lib hisoblanmaydi. Oluvchi bo'lib uy xo'jaligi sektori, to'lovchi bo'lib esa, uy xujaligi xizmatidan notijorat tashkilotlar va davlatni boshqarish organlari hisoblanadi. Korporatsiyalar (nomoliyaviy va moliyaviy) ijtimoiy transfertlar (uy xo'jaliklari tomonidan) hajmi, natural formada to'langan (davlatni boshqarish muassasalari) ijtimoiy transfertlar hajmiga teng bo'ladi.

Agar uy xo'jaliklari ixtiyoridagi daromadga yana natural formada olingan ijtimoiy transfertlar qo'shilsa MHTning yana bir agregati – uy xo'jaliklarning tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromad ko'rsatkichi olinadi. Bu oqim uy xo'jaligiga berilgan barcha tushumlarni aks ettiradi va u ular istemol qilishi va saqlashi mumkin bo'lgan imkoniyatlarni aks ettiradi. Bu ko'rsatkich aholining turmush darajasini o'rganish imkoniyatini beradi.

Davlatni boshqarish sektorining tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadi, shu sektorning ixtiyordagi pul daromadi bilan, uy xo'jaligi ixtiyoriga natural formada berilgan ijtimoiy transfertlar orasidagi farqqa teng. Shunday sxema asosida uy

xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlarning tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlari hisoblanadi.

Shunday qilib, iqtisodiyot sektorlarining tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlari ularning ixtiyordagi pul formadagi daromadlar yig'indisiga teng. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromaddan foydalanish quyidagi sxema asosida amalga oshiriladi.

VII. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromaddan foydalanish hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
2. Amaldagi oxirgi foydalanish 3. Saqlash (1-2)	1. Tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromad
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Amaldagi oxirgi foydalanish barcha oxirgi foydalanish harajatlari va natural formadagi ijtimoiy transfertlar (olingan/berilgan)ni o'z ichiga oladi.

Uy xo'jaliklari oxirgi amaldagi iste'moli, ularning oxirgi iste'mol xarajatlari va natural formadagi ijtimoiy transfertlar yig'indisidan iborat bo'ladi.

Davlatni boshqarish organlarining oxirgi amaldagi istemoli, ularning oxirgi iste'moli xarajatlari va uy xo'jaliklariga berilgan natural formadagi ijtimoiy transfertlar farqiga teng. Boshqa sektorlar amaldagi oxirgi istemolga ega emas. Molyaiviy va nomoliyaviy korporatsiyalar sektori oxirgi foydalanish harajatlariga ega emas. Uy xo'jaligi xizmatidan notijorat tashkilotlar oxirgi foydalanish xarajatlariga ega, lekin, ular barchasi shaxsiy oxirgi foydalanish harajatlari sifatida ifodalanadi. Bu degan so'z ularning amaldagi oxirgi foydalanish nolga teng bo'ladi.

Hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi – saqlash bo'lib, u pul formadagi ixtiyordagi daromaddan foydalanish hisoblamasining balanslashtiruvchi moddasiga teng bo'ladi.

Endi jamg'arish hisoblamalriga o'tamiz. Bu guruhning birinchi hisoblamasi – kapital bilan operatsiya deb ataladi.

VIII. Kapital bilan operatsiya hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
4. Asosiy kapitalni yalpi jamg'arish	1. Saqlash
5. Material obort mablag'lar zaxirasining o'sishi	2. Kapital transfertlar (olingan+)
6. Boyliklarni sof sotib olish	3. Kapital transfertlar (to'langan-)
7. Yer va boshqa ishlab chiqarilmagan aktivlarni sotib olish	
8. Sof kreditlash (sof qarz berish) (1+2-3-4-5-6-7)	
Jami foydalanilgan	Jami resurslar

Bu hisoblamaning vazifasi kapital harajatlarni moliyalashtirish manbalari va ulardan qanday yo'nalishlarda (kapital harajatlarining turlash) foydalanilganini ko'rsatishdan iborat.

Kapital harajatlarning asosiy manbai – saqlash (ixtiyordagi daromaddan foydalanish hisoblamasidan o'tish, unda saqlash balanslashtiruvchi modda bo'lib hisoblanadi).

Kapital harajatlarni moliyalashtirishning asosiy manbai – saqlash ixtiyoridagi daromaddan foydalanish hisoblamasidan o‘tadi, bunda saqlash balanslashtiruvchi modda bo‘lib hisoblanadi. Keyingi moliyalashtirish manbai – kapital transfertlar yoki bir vaqtning o‘zida qayta taqsimlash to‘lovlari (masalan, korxonalarni davlat budjetidan qayta to‘lovsiz moliyalashtirish, xususiylashtirish jarayonida kapitalni o‘tkazish, avvalgi yillar qarzlarni kechib yuborish va h.k.).

Asosiy kapitalni yalpi jamg‘arish – bino va inshootlarni qurish qiymati, shuningdek mashina, uskuna, transport vositalarini va asosiy fondlari boshqa turlarini sotib olish.

Material aylanma mablag‘lar zaxirasini ortishi – xom ashyo, materiallar, yoqilg‘i, asboblari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor lekin sotilmay qolgan mahsulotlar va h.k. qiymatining ortishi.

Boylıklarni sof sotib olish (sotishdan tashqari) – zargarlik buyumlari, san‘at asarlari, antikvariat, oltin va boshqa qimmatbaho materiallarni sotib olish, ular o‘z qiymatlarini uzoq vaqt asrash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Boyliklar yuridik, shuningdek jismoniy shaxslar tomonidan ishlab chiqarish va iste‘mol uchun emas, balki aktivlarni inflyatsiyalardan asrash uchun sotib olinadi.

Yerni va boshqa ishlab chiqarilmagan aktivlarni sotib olish yer bilan birga boshqa ishlab chiqarilmagan aktivlarni (patent, litsenziyalar, avtorlik huquqi va h.k.) sotib olishni o‘z ichiga oladi.

Sof kreditlash (sof qarz olish) – moliyaviy resurslar hajmini ifodalovchi balanslashtiruvchi modda bo‘lib, u iqtisodiyotning bir sektorini ikkinchi sektoriga bergan va o‘rni qoplanadigan (yoki olgan) kapital harajatlarni moliyalashtirishni ifodalaydi.

Masalan, joriy davrda qandaydir bir mamlakat iqtisodiy faoliyati natijalarini xarakterlovchi quyidagi ma’lumotlar berilgan:

No	Ko‘rsatkichlar	Mln. AQSh dollari
1.	Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymati joriy bahoda	3980
2.	Oraliq iste‘mol	1680
3.	Mahsulotlar va importga soliqlar	260
4.	Mahsulotlar va importga subsidiyalar	64
5.	Yollanma ishchilarning ish xaqqi	980
6.	Ishlab chiqarish va importga soliqlar	340
7.	Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	80
8.	«Tashqi dunyo»dan olingan mulkiy daromadlar	26
9.	«Tashqi dunyo»ga berilgan mulkiy daromadlar	50
10.	«Tashqi dunyo»dan olingan joriy transfertlar	22
11.	«Tashqi dunyo»ga berilgan joriy transfertlar	10
12.	Yakuniy iste‘mol harajatlari:	
	- uy xo‘jaligi	860
	- davlat muassasalari	360
	- uy xo‘jaligiga xizmat ko‘rsatuvchi notijorat tashkilotlar	40

13.	«Tashqi dunyo»dan olingan kapital transfertlar	12
14.	«Tashqi dunyo»ga berilgan kapital transfertlar	14
15.	Yalpi jamg'arish:	
	- asosiy kapitalni	440
	- moddiy aylanma vositalar zaxiralarini o'zgarishi	60
16.	Tovar va xizmatlar importi	500
17.	Tovar va xizmatlar eksporti	1076

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagi hisoblamalarni tuzamiz:

1. Ishlab chiqarish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSh dollari	Resurs	Mln. AQSh dollari
6. Oraliq iste'mol	1680	1. Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xzmatlar	3980
7. Yalpi ichki mahsulot, bozor bahosida (5-6)	2496	2. Mahsulot va importga soliqlar	260
		3. Mahsulot va importga subsidiyalar	64
		4. Yalpi ishlab chiqarish, bozor bahosida (1+2-3)	4176
8. Jami (6+7)	4176	5. Jami (4)	4176

Ishlab chiqarish hisoblamasining balanslashtiruvchi moddasi bozor bahosidagi yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi bo'lib, u daromadlarni hosil bo'lish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich bo'lib o'tkaziladi.

2. Daromadlarni hosil bo'lish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSh dollari	Resurs	Mln. AQSh dollari
3. Mehnat haqqi	980	1. Yalpi ichki mahsulot, bozor bahosida	2496
4. Ishlab chiqarish va importga soliqlar	340		
5. Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	80		
6. Yalpi foyda va yalpi aralash daromad (2-3-4+5)	1256		
7. Jami (3+4-5+6)	2496	Jami (1)	2496

Yalpi foyda va yalpi aralash daromad - hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va daromadlarni birlamchi taqsimlanish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich bo'lib o'tkaziladi.

3. Daromadlarni birlamchi taqsimlash hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSh dollari	Resurs	Mln. AQSh dollari
7. «Tashqi dunyo»ga berilgan mulkiy daromadlar	50	1. Yalpi foyda va yalpi aralash daromad	1256
8. Yalpi milliy daromad (6-7)	2472	2. Mehnat haqqi	980
		3. Ishlab chiqarish va importga soliqlar	340
		4. Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	80
		5. «Tashqi dunyo»dan olingan mulkiy daromadlar	26
9. Jami (7+8)	2522	6. Jami (1+2+3-4+5)	2522

Yalpi milliy daromad – bu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va daromadlarni ikkilamchi taqsimlanish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich bo'lib o'tkaziladi.

4. Daromadlarni ikkilamchi taqsimlanish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSh dollari	Resurs	Mln. AQSh dollari
4. «Tashqi dunyo»ga berilgan joriy transfertlar		1. YAlpi milliy daromad	2472
5. YAlpi milliy ixtiyordagi daromad (3-4)	10	2. «Tashqi dunyo»dan olingan joriy transfertlar	22
	2484		
6. Jami (4+5)	2494	3. Jami (1+2)	2494

Yalpi milliy ixtiyordagi daromad – bu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va daromatlardan foydalanish hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich bo'lib o'tkaziladi.

5. Daromadlardan foydalanish hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSh dollari	Resurs	Mln. AQSh dollari
3. Yakuniy iste'mol harajatlari:		1. Yalpi milliy ixtiyordagi daromad	2484
- uy xo'jaligi	860		
- davlat muassasalari	360		
- uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar	40		
4. Yalpi milliy jamg'arish (2-3)	1224		
5. Jami (3+4)	2484	2. Jami (1)	2484

Yalpi milliy jamg'arish – bu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi va kapital bilan operatsiyalar hisoblamasining resurs qismiga markaziy ko'rsatkich bo'lib o'tkaziladi.

6. Kapital bilan operatsiyalar hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSh dollari	Resurs	Mln. AQSh dollari
5. Yalpi jamlanish: - asosiy kapital - moddiy aylanma vositalar zaxiralari	440 60	1. Yalpi milliy jamg'arish 2. «Tashqi dunyo»dan olingan kapital transfertlar	1234 12
6. Sof kredit (+) yoki sof qarzar (-)(4-5)	760	3. «Tashqi dunyo»ga berilgan kapital transfertlar	14
7. Jami (5+6)	1260	4. Jami (1+2-3)	1260

Bu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi sof kreditlar hisoblanadi.

7. Tovar va xizmatlar hisoblamasi (joriy bahoda)

Foydalanish	Mln. AQSh dollari	Resurs	Mln. AQSh dollari
6. Oraliq iste'mol 7. Yakuniy iste'mol harajatlari	1680 1260	1. Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar, asosiy bahoda	3980
8. Asosiy kapitalni yalpi jamlanishi	440	2. Tovar va xizmatlar importi	500
9. Moddiy aylanma vositalar zaxiralarini o'zgarishi	60 1076	3. Mahsulot va importga soliqlar	260
10. Tovar va xizmatlar eksporti	160	4. Mahsulot va importga subsidiyalar	64
11. Statistik farqlanish (5-6-7-8-9-10)			
12. Jami (6+7+8+9+10+11)	4676	5. Jami (1+2+3-4)	4676

Ushbu guruhning keyingi hisoblamasi – moliyaviy hisoblama. Bu hisoblamaning o'ng tomonida moliyaviy majburiyatlarni olish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar qayd qilinadi, chap tomonida esa – moliyaviy aktivlarni sotib olish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar qayd etiladi. Moliyaviy hisoblama quyidagi ko'rinishga ega:

Moliyaviy hisoblama

Foydalanish	Resurslar
8. Monetar oltin va SPZ	1. Sof kreditlash (sof qarz olish)
9. Depozitlar va mavjud pullar	2. Depozitlar va naqd pullar
10. Qimmatbaho qog'ozlar (aksiyalardan tashqari)	3. Qimmatbaho kog'ozlar (aksiyalardan tashqari)
11. Aksiyalar	4. Aksiyalar
12. Kredit va qarzarlar	5. Kreditlar va qarzarlar

13. Sug'urta kompaniyalarining texnik rezervlari	6. Sug'urta kompaniyalarining texnik rezervlari
14. Boshqa kreditorlik yoki debitorlik qarzlari	7. Boshqa kreditorlik yoki debitorlik qarzlari
Jami foydalanish	Jami resurslar

Shuni qayd qilish lozimki, moliyaviy hisoblamada moliyaviy aktivlar yoki moliyaviy majburiyatlarning o'zi emas, balki ma'lum davrda ularning o'zgarishi aks ettiriladi. Moliyaviy yo'nalishlarning ba'zi operatsiyalari resurslar va foydalanishning har xil moddalarida o'z aksini topadi, masalan, olingan qarzar, hisoblamaning o'ng tomonida aks ettirilib, shu bilan birga chap tomonida o'ziga mos holda «depozitlar» (o'sish) moddasida ham aks ettiriladi. Boshqa tomondan, ba'zi operatsiyalar hisoblamaning bir tomonida aks etishi mumkin, masalan, qarzar berish, chap tomonda aks ettirilib hisoblamaning o'ng tomonida mos ravishda depozitlarning qisqarishi moddasida ham aks ettiriladi.

Nihoyat, shu guruh hisoblamalarining uchinchi – aktiv va passivlarni boshqa o'zgarishlari hisoblamasi – aktiv va passivlarni ekstraordinar haraktyerdagi sabablar bilan o'zgarishi ifodalanadi: katastrofa, urush, yong'in va h.k. Bu hisoblama quyidagi ko'rinishga ega:

Aktiv va passivlarni boshqa o'zgarishlari hisoblamasi

Foydalanish	Resurslar
2. Passivlar qiymatining favqulodda xodisalar natijasida o'zgarishi	1. Aktivlar qiymatini favqulodda xodisalar natijasida o'zgarishi
Jami foydalanish	Jami resurslar

Davr boshi va oxirgi tuziladigan aktiv va passivlar balansi sxemasi ixtiyordagi resurslarning (aktivlarni) hajmi va tarkibini ifodalaydi.

Aktiv va passivlarning davr boshidagi balansi

Foydalanish	Resurslar
1. Nomoliyaviy aktivlar	3. Moliyaviy majburiyatlar
2. Moliyaviy aktivlar	4. Xususiy kapitalning sof qiymati (1+2-3)
Jami foydalanish	Jami resurslar

Xususiy kapital sof qiymati – shu hisoblamaning balanslashtiruvchi moddasi hisoblanadi. Agar iqtisodiyot barcha sektorlari xususiy kapitalni sof qiymati qo'shilsa, MHTning yana bir agregati – milliy boylikni olish mumkin.

Davr boshi va davr oxiriga aktiv va passivlar balansini tuzish milliy boylik ortganini (kamayganini) aniqlash va ular tarkibini o'zgarishini bilish imkoniyatini beradi. Masalan, bu ma'lumotlar aktivlar umumiy hajmida nomoliyaviy yoki kamayganini ifodalaydi.

Ma'lumki, bir sektorning moliyaviy aktivlari ikkinchi sektorning moliyaviy majburiyatlari bo'lib hisoblanadi (monetar oltindan tashqari) va agar tashqi dunyo bilan aloqalarni e'tiborga olinmasa, bu moddalar butun bir iqtisodiy chegarada bir birini o'rnini qoplaydi.

Yuqorida qayd qilinganidek MHTda sektorlar hisoblamalaridan tashqari, iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha ham hisoblanadi.

Har bir tarmoq uchun ikkita hisoblama hisoblanadi: ishlab chiqarish hisoblama va daromadlarni tashkil topishi hisoblama tuziladi: ularning sxemasi huddi sektorlar hisoblamalari kabi tuziladi.

Va nihoyat, MHTda ba'zi muhim operatsiyalar bo'yicha hisoblamalar guruhi tuziladi, masalan «tashqi dunyo» sektori hisoblama bo'yicha tovar va xizmatlar hisoblama tuziladi. Bu hisoblamalarning mazmuni quyidagicha:

Tovar va xizmatlar hisoblama

Foydalanish	Resurslar
1. Ishlab chiqarish 2. Import 3. Mahsulotlarga sof soliqlar	4. Oraliq iste'mol 5. Oxirgi iste'mol 6. YAlpi jamg'arish 7. Eksport
Jami foydalanish	Jami resurslar

Hisoblamaning bir tomonida barcha tovar va xizmatlar resurslari (ishlab chiqarish va import) qayd etiladi, boshqa tomonda esa resurslardan qanday maqsadlarda foydalanilgani qayd etiladi.

Tovar va xizmatlar hisobotlari ma'lumotlari asosida YaIM hajmi ikki usulda aniqlanadi: oxirgi foydalanish va ishlab chiqarish usuli.

YaIMni oxirgi foydalanish usulida aniqlash uchun oxirgi foydalanish moddalari qo'shib import ayriladi yoki foydalanish summasidan, yalpi jamg'arish va eksportdan import ayriladi.

YaIMni ishlab chiqarish usulida aniqlash uchun yalpi ishlab chiqarishdan oraliq iste'mol ayriladi plyus mahsulotlarga sof soliqlar. Hisoblama sxemasida ishlab chiqarish asosiy baholarda baholanadi.

Lekin agar ishlab chiqarish ishlab chiqaruvchi bahosida baholangan bo'lsa, 3-modda «QQS va importga soliqlardan, importga subsidiyalar ayriladi» deb ataladi.

Bunday holda ishlab chiqarish usulida aniqlangan YaIM (ishlab chiqaruvchi bahosida) yalpi ishlab chiqarish bilan oraliq iste'mol orasidagi farq plyus QQS va importga soliqlardan importga subsidiyalar ayriladi.

MHT asosida tahlilning yana bir muhim yo'nalishi iqtisodiyotning tarkibini o'rganish va uning ma'lum vaqt ichida o'zgarishini o'rganish hisoblanadi.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirib borish, chuqur qayta ishlangan, tayyor, qo'shilgan qiymat hissasi yuqori bo'lgan mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlarni jadal rivojlantirish va ularning YaIM hamda mamlakat eksportidagi ulushini ko'paytirish muhim ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish borasida olib borilgan chora-tadbirlar natijasida ijobiy sifat o'zgarishlariga yerishildi. Bu avvalambor YAIMning tarmoq tarkibida ro'y bergan o'zgarishlarda o'z aksini topadi.

15.3. MHTdan makroiqtisodiy tahlil va prognozlash maqsadida foydalanish

MHT asosida amalga oshiriladigan tahlilning asosiy yo‘nalishlaridan biri iqtisodiy o‘shish darajasi va iqtisodiy kon’yunkturaning tebranishi hisoblanadi.

YaIM hajmini o‘zgarmas baholarda hisoblab uning dinamikasini o‘rganish muhim yo‘nalishlardan biri bo‘lib, u ko‘p jihatdan mamlakat iqtisodiy salohiyatini investitsiyalar hisobiga oshirish bilan bog‘liq bo‘ladi. Iqtisodiy kon’yunkturaning tebranishi ko‘p jihatdan mavjud asosiy fondlardan foydalanish darajasiga bog‘liq.

Iqtisodiy o‘shish darajasi ko‘rsatkichlaridan mamlakatning u yoki bu davrdagi o‘shish tendentsiyalarini o‘rganish, olib borilayotgan iqtisodiy siyosatning samaradorligi o‘rganish uchun foydalaniladi.

15.3.1-jadval

MDH mamlakatlarida YaIM (o‘zgarmas baholarda, 2010 yilga nisbatan foiz hisobida)¹⁶ dinamikasi

	2016	2017	2018
O‘zbekiston	129,7	139,4	152,6
Ozarbajjon	188,3	253,2	317,0
Armaniston	178,0	201,5	229,0
Belorussiya	143,4	157,7	171,0
Gurjiston	142,6	156,0	175,0
Qozog‘iston	163,8	181,3	197,0
Kirg‘izston	120,3	124,0	134,0
Moldova	140,8	147,5	152,0
Rossiya	134,7	144,6	156,0
Tojikiston	158,6	169,7	183,0
Ukraina	145,0	155,5	167,0

MDH davlatlari ichida YaIM ko‘rsatkichi bo‘yicha eng yuqori darajaga yerishgan mamlakat Ozarbajjon bo‘lib, uning YaIM (o‘zgarmas baholarda) 2010 yilga nisbatan 317,0foizni tashkil etdi.

Tahlilning keyingi yo‘nalishi YaIMdan foydalanish tarkibini o‘zgarishini o‘rganishdan iborat: oxirgi istemol, yalpi jamg‘arish, sof eksport. Ushbu tahlil asosida yana uy xo‘jaliklari istemoli tarkibini o‘rganish mumkin (masalan, oziq-ovqat mahsulotlari sotib olish ulushi), YaIMning mudoafaga, boshqarishga, sog‘liqni saqlashga, ta’lim va ilmiy-tadqiqot ishlariga sarflangan qismi.

15.3.2-jadval

O‘zbekistonning 2008-2017 yillardagi YaIMdan foydalanish tarkibi¹⁷

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan:										

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика Қўмитаси маълумотлари асосида

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика Қўмитаси маълумотлари асосида

1. Yakuniy iste'mol uchun harajatlar jami	80,6	80,0	78,2	73,0	68,1	64,3	63,5	63,5	64,0	64,2
a) xususiy	60,9	60,6	59,3	54,5	50,9	47,4	47,4	47,0	46,8	46,6
b) davlat	18,7	18,5	18,0	17,4	16,2	15,9	15,3	15,6	16,0	16,2
2. Yalpi jamg'arish	19,6	21,1	21,2	20,8	24,5	28,0	29,6	28,2	27,8	28,0
3. Sof eksport	-0,2	-1,1	0,6	6,2	7,4	7,7	6,9	5,3	5,2	5,4

YaIMdan foydalanish tarkibida ham ijobiy o'zgarishlar yuz bergan: yakuniy iste'mol uchun xarajatlar ulushi kamayib, yalpi jamg'arish va sof eksport ulushi ortib borgan. Bunday holat mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanib borayotganini, uning kelajagi yanada porloq ekanini va xalqning turmush darajasi rivojlanib borayotganini ifodalaydi.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Milliy hisoblar tizimining mohiyati nimada va uning qanday asosiy xususiyatlarini bilasiz?

2. 1993 yilda qabul qilingan MHTda xo'jalik yurituvchi subyektlar qanday institutsional sektorlarga ajratilgan?

3. Milliy hisoblar tizimida iqtisodiy faoliyat natijalari ko'rsatkichlari va ularni hisoblash usullari qanday?

4. MHTning muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlari orasidagi bog'lanishlarni qanday ifodalash mumkin?

5. MHTdagi asosiy hisoblamalar tuzish va ularni hisoblash:

- ishlab chiqarish hisoblamasi
- daromadlarni hosil bo'lish hisoblamasi
- daromadlarni birlamchi taqsimlanish hisoblamasi
- daromadlarni ikkilamchi taqsimlanish hisoblamasi
- daromadlardan foydalanish hisoblamasi
- kapital bilan operatsiyalar hisoblamasi
- tovar va xizmatlar hisoblamasi

6. Joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar asosiy bahoda 360 mln. AQSh dollari, mahsulotlar va importga sof soliqlar – 90 mln. AQSh dollari, oraliq iste'mol – 162 mln. AQSh dollari bo'lsa, yalpi ichki mahsulotni bozor bahosida hisoblang va «ishlab chiqarish» hisoblamasini tuzing.

7. Quyidagi ma'lumotlar asosida «daromadlarni hosil bo'lishi» hisoblamasini tuzing: Hisobot yilida yalpi ichki mahsulot bozor bahosida 400 mln. AQSh dollari, ishlab chiqarish va importga sof soliqlar – 116 mln. AQSh dollari, yollanma ishchilarning mehnat xaqqi – 160 mln. AQSh dollarini tashkil etsa, yalpi foyda va yalpi aralash daromadni aniqlang.

8. Quyidagi ma'lumotlar asosida yalpi milliy daromad ko'rsatkichini hisoblang va daromadlarning birlamchi taqsimlanishi» hisoblamasini tuzing (mln. AQSh dollari):

1. Iqtisodiyotdagi yalpi foyda va yalpi aralash daromad – 1260
2. Yollanma ishchilarning mehnat haqqi – 1200
3. Ishlab chiqarish va importga soliqlar – 560
4. Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar – 120
5. «Tashqi dunyo»dan olingan mulkiy daromadlar – 40
6. «Tashqi dunyo»ga berilgan mulkiy daromadlar - 72

9. Joriy yilda yalpi milliy daromad 2400 mln. AQSh dollari, «Tashqi dunyo»dan olingan joriy transfertlar – 8 mln. AQSh dollari, «Tashqi dunyo»ga berilgani esa – 6 mln. AQSh dollari bo'lsa, yalpi milliy mavjud daromadni aniqlang va «daromadlarni ikkilamchi taqsimlanishi» hisoblamasini tuzing.

10. Joriy yilda uy xo'jaliklarini yakuniy iste'moli 1400 mln. AQSh dollari, uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlarning yakuniy iste'moli – 60mln. AQSh dollari, davlat muassasalari yakuniy iste'moli – 400 mln. AQSh dollari tashkil etgan. Yalpi milliy mavjud daromad o'rganilayotgan yilda 2200 mln. AQSh dollari bo'lsa, «daromadlardan foydalanish» hisoblamasini tuzing.

11. Joriy yilga iqtisodiyot bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln.AQSh dollari)

1. Yalpi Milliy jamg'arish – 804
2. «Tashqi dunyo»dan olingan kapital transfertlar – 20
3. «Tashqi dunyo»ga berilgan kapital transfertlar – 24
4. Asosiy kapitalni yalpi jamlanishi – 500
5. Moddiy aylanma vositalar zaxiralarini o'zgarishi – 80
6. Sof sotib olingan yer va nomoddiy aktivlar - 40

Berilgan ma'lumotlar asosida «kapital bilan operatsiyalar» hisoblamasini tuzing.

12. Joriy yildagi quyidagi ma'lumotlar asosida «tovar va xizmatlar» umumlashgan hisoblamasini tuzing (mln.AQSh dollari)

1. Yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar asosiy bahoda – 5000
2. Oraliq iste'mol – 2400
3. Tovar va xizmatlar eksporti – 640
4. Tovar va xizmatlar importi – 500
5. Mahsulotlarga sof soliqlar – 140
6. Importga sof soliqlar – 60
7. Yakuniy iste'mol harajatlari – 1560
8. Asosiy kapitalni yalpi jamlanishi – 640
9. Moddiy aylanma vositalar zaxiralarini o'zgarishi - 360

13. Hisobot yilida mamlakat iqtisodiy faoliyati natijalarini ifodalovchi quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm, joriy baholarda):

1.	Yalpi ishlab chiqarish tovar va xizmatlar qiymati, asosiy bahoda	2016
2.	Oraliq iste'mol	940
3.	Mahsulotlar va importga soliqlar	140
4.	Mahsulotlar va importga subsidiyalar	42
5.	Yollanma ishchilarning mehnat haqqi	500
6.	Ishlab chiqarish va importga soliqlar	180
7.	Ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	50
8.	«Tashqi dunyo»dan olingan mulkiy daromadlar	13
9.	«Tashqi dunyo»ga berilgan mulkiy daromadlar	25
10.	«Tashqi dunyo»dan olingan transfertlar	11
11.	«Tashqi dunyo»ga berilgan transfertlar	5
12.	Yakuni iste'mol harajatlari: - uy xo'jaligi - davlat muassasalari - uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar	40
13.	«Tashqi dunyo»dan olingan kapital transfertlar	6
14.	«Tashqi dunyo»ga berilgan kapital transfertlar	7
15.	Yalpi jamg'arish: - asosiy kapitalni - moddiy aylanma vositalar zaxiralarini o'zgarish	230 40
16.	Tovar va xizmatlar importi	260
17.	Tovar va xizmatlar eksporti	448

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagi hisoblamalarni tuzing: ishlab chiqarish hisoblamasi, daromadlarni hosil bo'lish hisoblamasi, daromadlarni birlamchi taqsimlanish hisoblamasi, daromadlarni ikkilamchi taqsimlash hisoblamasi, daromadlardan foydalanish hisoblamasi, sarmoya bilan operatsiyalar hisoblamasi, tovar va xizmatlar hisoblamasi.

XVI BOB. AHOLI STATISTIKASI.

16.1. Aholi - statistikaning o‘rganish obtekti

Aholi (demografiya) statistikasi – ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning eng qadimgi va muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u aholi yashash sharoitida yoki hayotida yuz bergan demografik hodisa va jarayonlarni statistik hisobga olish va tahlil qilish usullarini ishlab chiqadi va amaliyotda qo‘llaydi.

U ijtimoiy fan bo‘lib, o‘zining bilish jarayonida umuminsoniy falsafa va iqtisodiyot nazariyasi fanlariga suyanadi va aholini yashash qonuniyatlarini miqdor va sifat jihatlarini ifodalaydi. Bular aholining tabiiy va mexanik harakati, mamlakat hududlari bo‘yicha joylanishi, takror paydo bo‘lishi va uning ijtimoiy tuzilishi haqidagi qonunlardir. Ilmiy ta’limotga asosan bu qonunlar zaminida jamiyatning ishlab chiqarish munosabatlari – iqtisodiy tuzumi yotadi. Shuning uchun bu qonunlar iqtisodiy tuzum bilan birgalikda o‘rganilishi kerak.

Har qanday davlat (tuzum)ning aholisi o‘z tarkibi bo‘yicha har xil bo‘ladi va vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib turadi. Shuning uchun aholining rivojlanish qonununiyatlari, uning tarkibini o‘zgarishi va uning ko‘p tomonlari koncret tarixiy sharoitlarni hisobga olgan holda o‘rganilishi kerak.

Mamlakatimizning bozor iqtisodiyotiga o‘tishi tufayli aholini, jamiyatda ro‘y berayotgan jarayonlarni, turmush sharoitlarini statistik o‘rganishga qiziqish yanada ortib bormoqda, chunki aholi birinchidan ishlab chiqarish jarayonining bevosita ishtirokchisi va ikkinchidan bu jarayon natijasining iste’molchisi ham hisoblanadi.

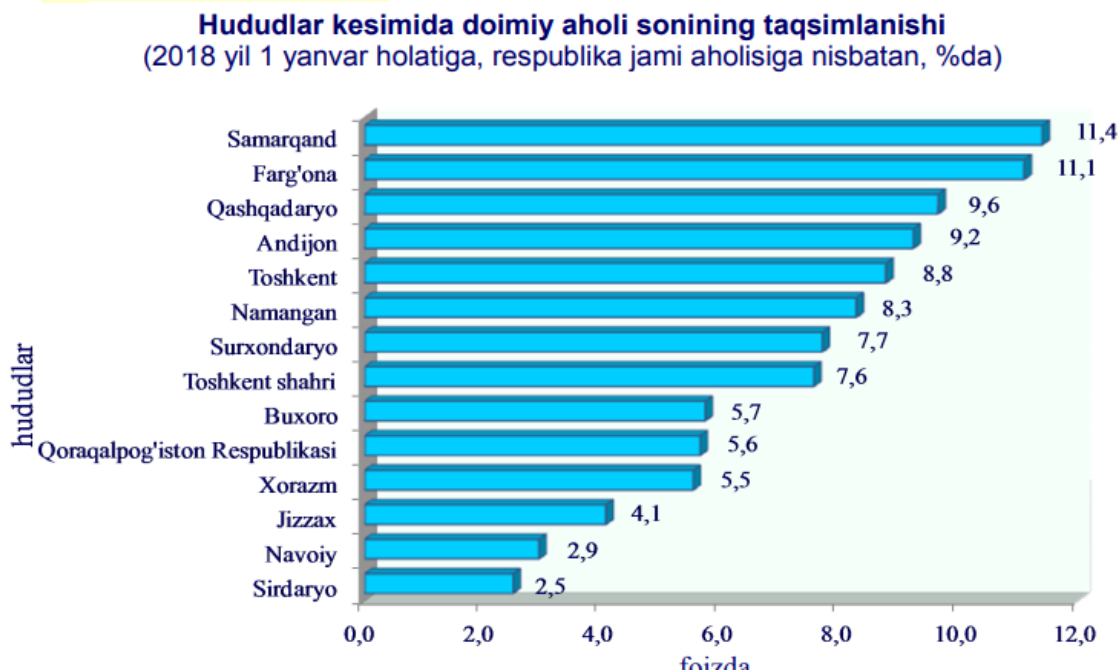
Aholi statistikasining o‘rganish obtekti ma’lum hududda yashovchi odamlar jamoasi hisoblanib, ular tug‘ilishi va vafot etishi hisobiga o‘zini-o‘zi tiklab turadi. Bunda kuzatish birligi alohida odam, oila yoki uy xo‘jaliklari bo‘lishi mumkin. Aholi statistikasida statistik kuzatish obtekti bo‘lib, odamlarning har xil to‘plamlari bo‘lishi mumkin: barcha aholi (mavjud yoki doimiy yashovchi), aholining ayrim guruhlari (mehnatga layoqatli aholi, ishsizlar, nafaqaho‘rlar, shahar yoki qishloq aholisi, yerkak yoki ayollar va h.k.), yoshlar yoki aksincha, yoshi ulug‘lar, yil davomida tug‘ilganlar (yoki boshqa davr orasida) yoki vafot etganlar va h.k. Odatda kuzatish obtekti va birligi tadqiqot maqsadiga bog‘liq holda tanlanadi.

Aholi statistikasining ma’lumot manbalari quyidagilardan iborat: aholi ro‘yhati – aholi haqidagi ma’lumotlarning birinchi va asosiy manbai bo‘lib, u aholi haqida har tomonlama to‘liq va aniq ma’lumotlarni beradi. Lekin umumiy aholi ro‘yxatini o‘tkazish – katta mehnat va mablag‘ talab qiladigan jarayon bo‘lgani uchun BMT statistik hay’ati uni har o‘n yilda bir marta amalga oshirishni taklif qilgan.

O‘zbekiston Respublikasi doimiy aholisi soni 2018 yil 1 yanvar holatiga 32653,9 ming kishini tashkil etib, 2017 yilda 533,4 ming kishiga yoki 1,7 foizga o‘sgan. Jumladan, shahar aholisi soni 16533,9 ming kishini (jami aholi sonidagi ulushi 50,6 foiz), qishloq aholisi soni 16120,0 ming kishini (49,4 foiz) tashkil etdi. Respublika hududlari kesimida tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, 2018 yil 1 yanvar holatiga eng ko‘p aholi soni Samarqand viloyatida 3719,6 ming kishini (respublika aholisi sonidagi ulushi 11,4 foizni) tashkil etib, keyingi o‘rinlarda Farg‘ona viloyatida 3620,1 ming kishini (11,1 foiz), Qashqadaryo viloyatida 3148,1 ming kishini (9,6 foiz), Andijon

viloyatida 3011,6 ming kishini (9,2 foiz) tashkil etdi. 2018 yil 1 yanvar holatiga aholisi soni 3 mln. kishidan oshgan hududlar soni 4 tani tashkil etdi¹⁸.

16.1.1.-diagramma

2019 yilning 1 yanvar holatiga respublika doimiy aholisi soni 33 254,1 ming kishini tashkil etib, 2018 yilda 597,4 ming kishiga yoki 1,8 foiz ga o'sdi.

Shu bilan birga, shahar aholisi soni 16 805,0 ming kishini (jami aholi soniga nisbatan 50,5 foiz), qishloq aholisi soni 16 449,1 ming kishini (49,5 foiz) tashkil etdi.

Ro'yhatga olishlar orasida esa mamlakatda yuz bergan demografik va ijtimoiy jarayonlar haqidagi ma'lumotlarni joriy hisob yoki tanlama kuzatish ma'lumotlaridan olish mumkin. Aholining tabiiy va mexanik harakati haqidagi ma'lumotlar asosida har bir xududdagi yillik aholi sonini hisoblash mumkin.

Aholini statistik o'rganish natijalari asosida turli xil ijtimoiy-iqtisodiy masalalar echiladi va aholi statistikasining vazifalari quyidagilardan iborat:

- aniq hudud, moment va sharoitda aholi sonini aniqlash;
- aholini mamlakatning ayrim hududlari bo'yicha joylanishini (zichligini) tahlil qilish;
- aholi tarkibini (jisni, yoshi, millati, ijtimoiy holati, ma'lumoti, bandligi va h.k.) o'rganish;
- aholini takror paydo bo'lishi (tug'ilish, vafot etish, tabiiy o'sish, nikohdan o'tish va uni bekor qilish) jarayonlarini o'rganish;
- aholi migratsiyasi (ko'chib kelishi, ko'chib ketishi) jarayonlarini o'rganish;
- aholi soni va tarkibi kelajagini prognozlash va h.k.

16.2. Aholi soni statistikasi

Respublika hududlari kesimida 2019 yil 1 yanvar holatiga eng ko'p aholi soni Samarqand viloyatida 3798,7 ming kishini (respublika aholi sonidagi ulushi 11,4

¹⁸ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

foiz), Farg‘ona viloyatida 3683,1 ming kishini (11,1 foiz), Qashqadaryo viloyatida 3213,3 ming kishini (9,7 foiz) va Andijon viloyatida 3066,7 ming kishini (9,2 foiz) tashkil etdi.

Statistikaning eng muhim birlamchi vazifalaridan biri aholi sonini va uning mamlakat hududlari bo‘yicha joylashishini o‘rganishdan iborat. Yuqorida aytilganidek, aholi soni haqidagi asosiy ma‘lumot manbai bo‘lib, aholi ro‘yhati hisoblanadi va u aholi sonini ma‘lum kun yoki ma‘lum momentga (kritik momentga) nisbatan ifodalaydi. Ro‘yhatlar orasida ma‘lum aholi punktining aholisi soni avvalgi aholi ro‘yxati ma‘lumotlari va aholining joriy hisobi, ularning tabiiy va mexanik harakati ma‘lumotlari asosida hisob-kitob qilish yo‘li bilan balans sxemasi bo‘yicha aniqlanadi: yil oxiridagi aholi soni=yil boshidagi aholi soni+yil davomida tug‘ilganlar soni+kelganlar soni-o‘lganlar soni-yil davomida ko‘chib kelganlar soni.

$$A_1=A_0+T+K_{el}-O'-K_{et};$$

Aholi sonini hisobga olish aholi yashaydigan punktlar bo‘yicha amalga oshiriladi va u doim o‘zgarib turadi. Aholi haqidagi ma‘lumot tenglashtirilgan vaqt – kritik moment deb ataladi.

Bunda doimiy va vaqtincha yashaydigan aholi sonini bir-biridan ajratish lozim.

Doimiy yashaydigan aholiga - hisob o‘tkazilgan davrda qayyerdan bo‘lishidan qat’iy nazar shu aholi punktida ro‘yhatdan o‘tgan va yashaydigan shaxslar kiradi.

Bu ko‘rsatkichlarni to‘liq hisobga olish uchun vaqtincha yo‘q bo‘lganlar va vaqtincha yashayotganlar kabi ko‘rsatkichlar bilan to‘ldiriladi.

Vaqtincha yashayotganlarga doimiy yashash joyi boshqa punktida bo‘lib, hisobga olinayotgan vaqtda shu punktga kelgan shaxslar (odatda 6 oydan oshmasligi kerak) tushuniladi.

Vaqtincha yo‘q bo‘lganlar doimiy shu punktida yashab, lekin hisob vaqtida vaqtincha (odatda 6 oydan oshmasligi kerak) boshqa hududga ketgan shaxslar tushuniladi. Lekin bu qoidadan ba’zi bir cheklanishlarga yo‘l qo‘yiladi. Masalan, oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlari talabalari amalda o‘quv joylaridagi doimiy aholi soniga qo‘shiladi.

Har qanday punkttdagi aholi soni yil davomida sezilarli darajada o‘zgarib turishi sababli, har xil ko‘rsatkichlarni hisoblash maqsadida statistikada aholining o‘rtacha yillik soni aniqlanadi.

Aholining o‘rtacha yillik soni, odatda aholini yil boshidagi va yil oxiridagi sonini hisobga olgan holda o‘rtacha arifmetik formula bo‘yicha aniqlanadi: $A = \frac{A_0 + A_1}{2}$

Aholining soni bir necha teng oraliqdagi muddatlar masalan, choraklar bo‘yicha berilgan bo‘lsa, u holda o‘rtacha xronologik formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$A = \frac{\frac{1}{2} A_1 + A_2 + A_3 + \dots + \frac{1}{2} A_n}{n-1};$$

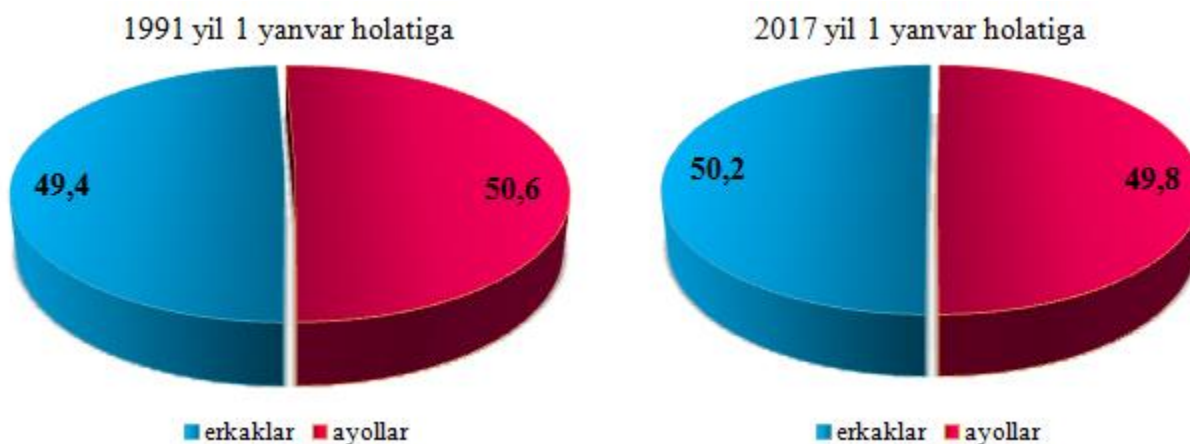
Mamlakat aholisi uning hududi bo‘yicha joylanishi nuqtai nazardan shahar aholisi va qishloq aholisiga bo‘linadi. Shahar aholisiga shaharlarda va shahar ko‘rinishidagi posyolkalarda yashovchi, qishloq aholisiga esa qishloq joylarida yashovchi barcha shaxslar kiradi. (Aholini bunday shahar va qishloq aholisiga ajratishni, ularni ishlab chiqarish belgisi bo‘lgan mehnat xarakteriga qarab: qishloq xo‘jaligida va unda

bo‘lmagan aholiga ajratish bilan almashtirmaslik lozim). U yoki bu aholi punktini shaharga kiritish qonun bilan belgilanadi.

O‘zbekiston Respublikasining doimiy aholisi soni 2017 yil 1 yanvar holatiga 32,1 mln. kishini tashkil etib, 1991 yilga nisbatan 11,5 mln. kishiga, ya’ni 55,9 foizga o‘sgan

(1-jadval).

O‘zbekiston Respublikasi doimiy aholisi soni to‘g‘risida ma’lumot (yil boshiga; ming kishi)¹⁹						
	1991 y.		2017 y.		2017 yilning 1991 yilga nisbatan farqi	
	soni	ulushi, foiz	soni	ulushi, foiz	+,-	foiz
Jami aholi soni	20607,7	100,0	32120,5	100,0	11512,8	155,9
<i>shu jumladan:</i>						
yerkaklar	10188,0	49,4	16121,0	50,2	5933,0	158,2
ayollar	10419,7	50,6	15999,5	49,8	5579,8	153,6

O‘zbekiston Respublikasi doimiy aholisining jinsi bo‘yicha taqsimlanishi (foizda)

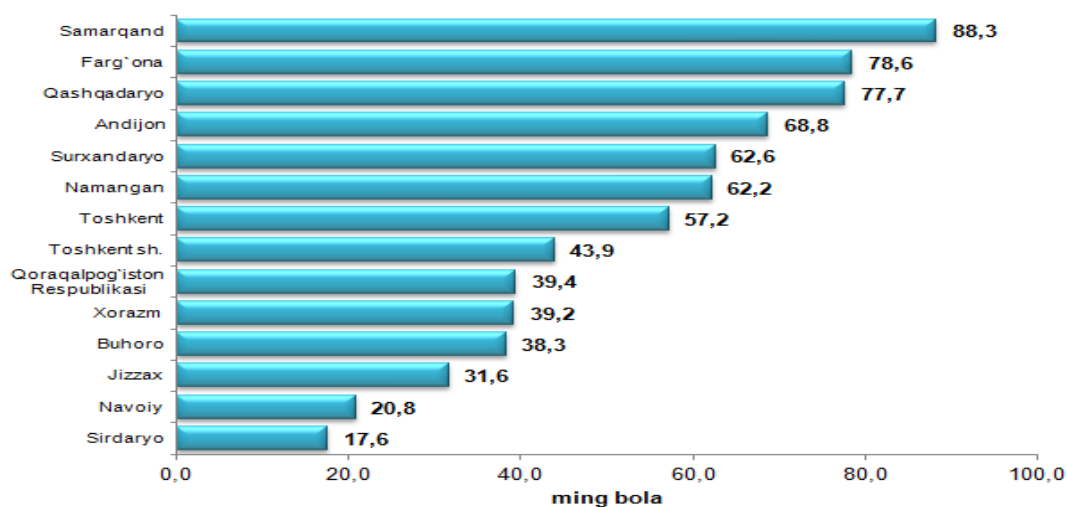
O‘zbekiston Respublikasi doimiy aholisi soni to‘g‘risidagi statistik ma’lumotlarning tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, respublika aholisi 1926 yilda – 4,6 mln. kishini, 1939 yilda – 6,3 mln. kishini, 1959 yilda – 8,1 mln. kishini, 1970 yilda – 11,8 mln. kishini, 1979 yilda – 15,4 mln. kishini, 1989 yilda esa 19,8 mln. kishini tashkil etgan.

Respublikada 2016 yilda 726,2 ming nafar bola tug‘ilganligi qayd etilgan bo‘lib, 1000 aholiga nisbatan tug‘ilish koeffitsienti 22,8 promilleni tashkil etgan.

¹⁹ O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

16.1.2.-diagramma

O‘zbekiston Respublikasi hududlari bo‘yicha tug‘ilganlar soni (2016 yil; ming bola)²⁰

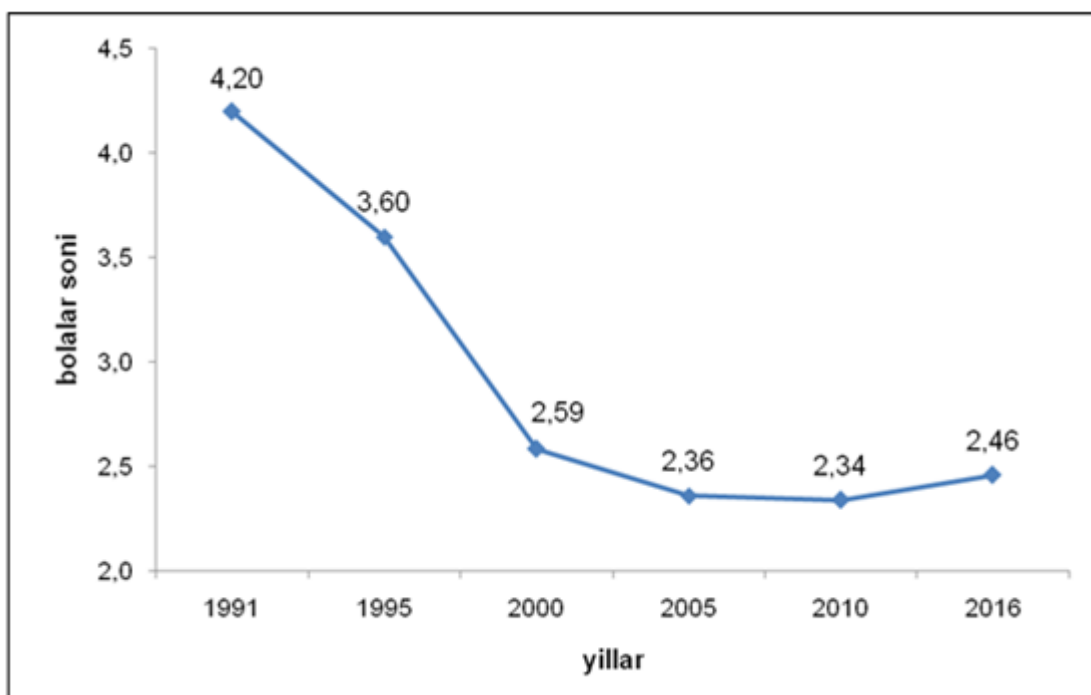
O‘zbekiston Respublikasi hududlari bo‘yicha tug‘ilganlar soni (2016 yil; ming bola)

2015 yilga qadar respublikada tug‘ilishning eng yuqori ko‘rsatkichi 1991 yilga to‘g‘ri kelib, mazkur yilda 723,4 ming nafar bola tug‘ilgan. 1992 yildan 2003 yilgacha tug‘ilganlar soni kamayish tendentsiyasiga ega bo‘lib, 2003 yilda 508,5 ming nafar bola tug‘ilgan. 2004-2015 yillarda tug‘ilganlar soni o‘shish tendentsiyasiga ega bo‘lib, 2015 yilda respublika tarixida eng ko‘p, ya‘ni 734,1 ming nafar bolaning tug‘ilganligi qayd etilgan.

Respublikada 1000 aholiga nisbatan tug‘ilish koeffitsienti 90-yillarning boshlarida 30-35 promilleni tashkil etgan bo‘lsa, 1994-1997 yillarda 25-30 promilleni, 1998-2016 yillarda esa 20-23 promilleni tashkil etmoqda.

Bundan tashqari 1991 yillarda fyertil yoshdagi (15-49 yosh) 1 ayol hayoti davomida tuqqan bolalar soni, ya‘ni tug‘ilishning yig‘indi koeffitsienti 4,2 ni tashkil etgan bo‘lsa, keyingi yillarda pasayish tendentsiyasi kuzatildi va 2016 yilda bu ko‘rsatkich 2,5 ni tashkil etdi (13-rasm).

²⁰ DSQ ma`lumotlari. 2018y.

1.3.rasm O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha tug‘ilishning yig‘indi ko‘effitsienti (15-49 yoshli ayollarning hayoti davomida tuqqan bolalari soni)

O‘zbekistonning o‘ziga xos demografik xususiyati shundaki, bu yyerda aholining o‘shish sur‘atlari yuqori. Keyingi yillarda aholi tabiiy o‘shishining bir qadar pasayishiga qaramasdan, respublikamizda bu ko‘rsatkich MDH davlatlari orasida eng yuqori ko‘rsatkichlardan biri bo‘lib qolmoqda.

Shunday qilib: $DA = MA - VYa + VY$

$MA = DA + VYa - VY$

DA – doimiy aholi soni

MA – mavjud aholi soni

VY – vaqtincha yo‘q bo‘lgan aholi soni

VYa – vaqtincha yashayotgan aholi soni

Masalan, «A» shahar bo‘yicha quyidagi ma’lumotlar mavjud (ming kishi):

1) yil boshida mavjud aholi soni - 315

2) shulardan vaqtincha yashayotgan shaxslar soni – 11

3) vaqtincha yo‘q bo‘lgan shaxslar soni – 19

4) yil oxirida shaharda doimiy yashovchilar soni – 307

5) shulardan vaqtincha yashayotganlar soni – 12

6) yil oxirida vaqtincha yo‘q bo‘lganlar soni – 18

U holda: 1) DA yil boshida = $315 - 15 + 19 = 323$ ming kishi

2) DA yil oxirida = $307 - 12 + 18 = 313$ ming kishi

3) DA soni o‘zgarishi = - 10 ming ishi

4) MA yil boshida = $323 + 11 - 19 = 315$ ming kishi

5) MA yil oxirida = $307 + 12 - 18 = 301$ ming kishi

6) MA soni o‘zgarishi = - 14 ming kishi

Bunda aholining yil boshi va oxiridagi ikki xil sonini hisoblashdan maqsad, har xil ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlarni aniqlash hisoblanadi: ularga uy-joy, bog‘cha-yasli, o‘quv yurtlari binolari va kasalxonalarini qurishda har bir aholi yashaydigan

punktning doimiy aholisi sonidan, shahar transportini to'xtovsiz ishlashini va kunlik oziq-ovqat bilan ta'minlash maqsadida mavjud aholi sonidan kelib chiqishi kerak.

Ijtimoiy-iqtisodiy sharoit aholining hududlar bo'yicha tarqalishini va ayrim hudud yoki administrativ birliklar bo'yicha soni va zichligi aniqlanadi. Zichligini aniqlash uchun shu xududda yashovchi aholi sonini hudud kengligiga (km²) bo'lib aniqlanadi. Masalan, O'zbekiston bo'yicha bu ko'rsatkich 2010 yilda o'rtacha 63,1 kishi (28338,9 ming kishi/448,9 km²)ga teng bo'lgan. Lekin bu ko'rsatkich mamlakatning ayrim xududlari bo'yicha bir-biridan keskin farq qiladi.

16.3. Aholi tarkibi statistikasi.

Aholining yoshi va jinsi bo'yicha tarkibi muhim demografik xarakteristikasi bo'lib hisoblanadi. Mamlakat aholisining yoshi va jinsi bo'yicha tarkibi har kalendar yilning boshida, aholi soni aniqlangach hisoblanadi. Hisoblash, aholisi 100 mingdan ortiq bo'lgan shaharlar va viloyatlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Yosh tarkibi odatda quyidagi variantlarda beriladi: bir yilliklar, besh va o'n yoshlar. Mehnatga layoqatli yoshdan kichik bo'lganlar, mehnat yoshidagilar va mehnat yoshidan o'tganlar guruhlari bir-biridan ajratiladi.

Odatda bunday guruhlashga qo'shimcha sifatida maxsus grafiklar-jinsi-yoshi piramidalari tuziladi. Ular yosh tarkibini ko'rinarli ravishda qayta ishlab chiqadilar, ularni demografiyasi zonalarini aniqlaydilar (4.3.1-chizma).

Aholining o'rtacha yoshi o'rtacha tortilgan arifmetik formula bo'yicha aniqlanadi:

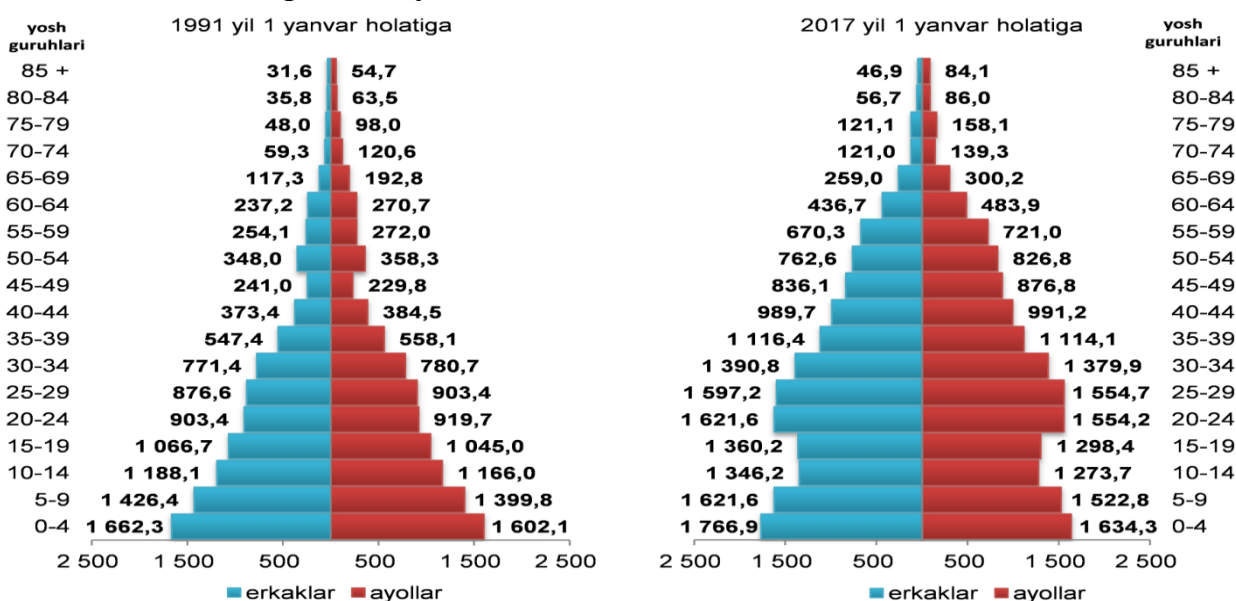
$$V = \frac{\sum V_i \times A_i}{\sum A_i}$$

Bunda, A_i – i – yoshdagi aholi soni

V_i – yosh ko'rsatkichi

$\sum V_i \times A_i$ – odam – yilning umumiy soni – ma'lum yoshdagi odam sonini shu yoshga ko'paytmasi

$\sum A_i$ – aholining umumiy soni

1.4.-rasm.O'zbekiston Respublikasi doimiy aholisining yosh tarkibi (ming kishi)

Respublika bo'yicha 1991 yilda aholining o'rtacha yoshi 23,3 yilni tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilga kelib bu ko'rsatkich 28,5 yilni tashkil etmoqda, ya'ni respublika aholisining o'rtacha yoshi 5,2 yilga keksayganligini kuzatish mumkin.

Aholi sonini yoshi bo'yicha guruhlariga ko'paytirib ham hisoblash mumkin. O'holda yoshi kattaligi (V_i) sifatida yosh intervalining o'rtasi olinadi. Masalan, «A» tuman aholisining yoshi bo'yicha soni berilgan. Aholining o'rtacha yoshini hisoblash lozim bo'lsin.

YOshi, yili	Aholi soni, ming kishi	YOsh intervalining o'rtasi, yil	Kishi - yosh soni
1	2	3	4=2x3
0-4	442,0	2,5	1105,0
5-9	401,0	7,5	3007,5
10-14	431,4	12,5	5392,5
15-19	426,8	17,5	7469,0
20-25	451,8	22,5	10165,5
-----	-----	-----	
100 yosh va undan katta	0,4	103,5	41,4
Jami	5728,6	-	17185,8

Echim: Jadval ma'lumotlariga qaraganda tuman aholisining o'rtacha yoshi teng:
 $V=17185,8:5728,6=30,0$ yosh

16.4. Aholining tabiiy harakati statistikasi.

Har qanday hududning aholi soni uning tuzilishi, tug'ilishi, vafot etishi va migratsiyasi hisobiga o'zgarib turadi. Aholi sonini tug'ilishlar va vafot etishlar hisobiga o'zgarishi aholining tabiiy harakati deb ataladi.

Aholining tabiiy harakati avvalo mutloq ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi: tug'ilishlar soni – T, vafot etganlar soni – VE, tabiiy o'sish soni – (T-VE). Shular qatoriga nikohdan o'tganlar soni – No't va nikohdan o'chganlar soni – No'ch ko'rsatkichlari ham kiradi.

Aholining tug'ilishi, vafot etishi va tabiiy o'sish darajasi va o'zgarishi kishilar hayotining ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlariga bog'liq. Bu ko'rsatkichlar avvalo ma'lum davr (masalan, bir yil) uchun mutloq miqdorlarda aniqlanadi va shu jarayonlar haqida ma'lum fikr yuritish imkoniyatini bersa ham, lekin ular bunday tabiiy harakatlarning intensivligi (tezligi) darajasini ifodalab bera olmaydi, chunki mamlakatlar aholisi soni har xil. Masalan, ikkita mamlakatning har birida bir yilda 20 mingdan aholi tug'ilgan bo'lib, u mamlakatlarning o'rtacha yillik aholi soni birinchisida 40,0 mln, ikkinchisida 60 mln. kishiga teng. Tug'ilish darajasi qaysi mamlakatda yuqori yoki past ekanini aniqlash uchun bu jarayonlarning nisbiy darajalari aniqlanadi. Buning uchun tug'ilish, vafot etish va tabiiy o'sish absolyut sonini mamlakatning o'rtacha yillik aholi soniga bo'lish kerak. Statistika bunday ko'rsatkichni har bir ming kishiga nisbatan (promilleda) ifodalanadi.

2017 yilda jami 715,5 ming nafar bola tug‘ilganligi qayd etilgan bo‘lib, shundan onasining yoshi bo‘yicha tug‘ilganlarning 280,8 ming nafari (jami tug‘ilganlarga nisbatan 39,2 foiz) 20 - 24 yoshlar dagi ayollar, 248,1 ming nafari (34,7 foiz) 25-29 yoshdagi, 122,3 ming nafari (17,1 foiz) 30-34 yoshlardagi ayollar hissasiga to‘g‘ri kelgan.

1.5.-rasm. 2017 yilda tug‘ilgan bolalar soni.

Aholining tabiiy harakatini ifodalovchi nisbiy ko‘rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

Birinchi guruh - aholi tabiiy harakatining umumiy ko‘rsatkichlarini aniqlash uchun demografik hodisalar sonini aholining o‘rtacha yillik soniga bo‘lib aniqlanadi.

1. Tug‘ilishning umumiy koeffitsienti ma‘lum xududdagi aholining har 1000 tasiga nechta tug‘ilish to‘g‘ri kelishini ifodalaydi

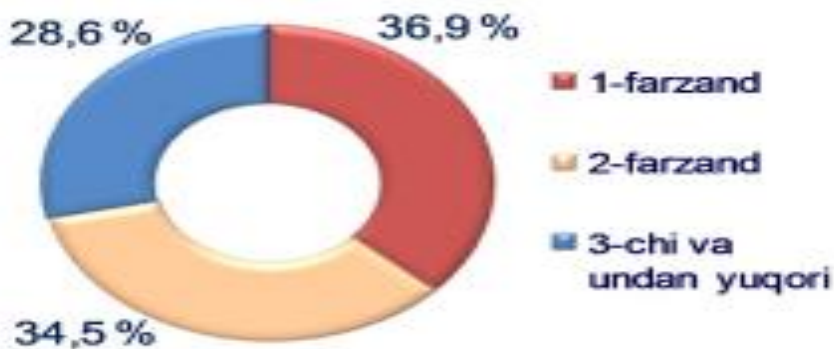
Tug‘ilish umumiy $K^t = T \times 1000 \text{ foiz} / \bar{A}$;

«A» shahrining o‘rtacha yillik aholi soni 400 ming kishi. 2004 yilda 5,6 ming kishi tug‘ilgan

Umumiy tug‘ilish $K^t = 5,6 / 400 \times 1000 \text{ foiz} = 14 \text{ foiz}_0$;

Demak, shahardagi har ming kishiga 14 bola tug‘ilganini ifodalaydi. Bu ko‘rsatkichni ham vaqt bo‘yicha, ham xududlar bo‘yicha solishtirish mumkin.

Onaning tug‘ish tartibi bo‘yicha tug‘ilganlar sonining taqsimlanishi (jami tug‘ilganlarga nisbatan, %da)

1.6.-rasm.onaning tug‘ish tartibi bo‘yicha tug‘ilganlar soni.

2. Vafot etishning umumiy koeffitsienti har ming kishidan nechitasi vafot etganini ifodalaydi.

Umumiy vafot etish $K^t = VE/\bar{A} \times 1000\text{foiz}_0$

«A» shahrida 2004 yilda 4,0 ming kishi vafot etgan.

Umumiy vafot etish $K^t = 4,0/400 \times 1000\text{foiz} = 10\text{foiz}_0$

Demak, shahardagi har ming kishidan 10 tasi vafot etganini ifodalaydi.

2017 yilda 161,5 mingta o'lim qayd etilgan bo'lib, mos ravishda 1000 aholiga nisbatan o'lim koeffitsienti 5,0 promilleni tashkil etib, 2016 yilning mos davriga nisbatan 0,1 promillega oshdi (2016 yilda 4,9 promille bo'lgan). O'lim koeffitsienti 2016 yilning mos davriga nisbatan sezilarli darajada o'sishi Andijon (5,1 promilledan 5,4 promillega), Jizzax (4,2 promilledan 4,4 promillega), Qashqadaryo (4,1 promilledan 4,3 promillega), Namangan (4,7 promilledan 4,9 promillega), Surxondaryo (4,3 promilledan 4,5 promillega) va Farg'ona (4,8 promilledan 5,0 promillega) viloyatlarida kuzatildi.

Demografik holat 2017 yil yanvar-dekabr Jami vafot etganlarning 8,2 foizi mehnatga layoqatli yoshdan kichik yoshdagilarga (2016 yilda 8,0 foiz), 27,6 foizi mehnatga layoqatli yoshdagilarga (2016 yilda 28,5 foiz), 64,2 foizi mehnatga layoqatli yoshdan katta yoshdagilar (2016 yilda 63,5 foiz) hissasiga to'g'ri keldi.

2017 yilda vafot etganlar soni 2016 yilga nisbatan 6,7 ming kishiga o'sib, ularning asosiy qismi, ya'ni 74,6 foizini 60 yosh va undan katta yoshdagi aholi tashkil etgan.

1.7.-rasm.vafot etgan soni.

3. Aholining tabiiy o'sish koeffitsienti har 1000 kishiga to'g'ri kelgan tabiiy o'sish darajasini ko'rsatadi.

Tabiiy o'sish $K^t = T - VE/\bar{A} \times 1000\text{foiz}$

«A» shahri uchun tabiiy o'sish koeffitsienti

Tabiiy o'sish $K^t = 5,6 - 4,0/400 \times 1000\text{foiz} = 4\text{foiz}_0$ yoki

Tabiiy o'sish $K^t = 14 - 10 = 4\text{foiz}$

Demak, shahardagi har ming kishiga 4ta tabiiy ko'payish to'g'ri kelgan.

O'zbekiston mustaqilligi yillarida yangicha demografik holat yuz berdi: bular ayniqsa aholi tug'ilishi, tabiiy takror paydo bo'lishi, migratsiya va urbonizatsiya sohalarida yuz berdi.

4. Yashash koeffitsienti tug'ilish va vafot etish orasidagi nisbatni ifodalaydi:

Yashash $K^t = T/VE \times 100\text{foiz}_0$; yoki

Yashash $K^t = \text{Umumiy tug'ilish } K^t / \text{Umumiy vafot etish } K^t$

Yuqoridagi misolda «A» shaxrida yashash koeffitsienti =1,4 (tug'ilganlar soni vafot etganlar sonidan 1,4 marta ko'p)ga teng.

Nikohdan o'tish va nikohdan o'chish koeffitsientlari ham shularga o'shab aniqlanadi.

Ikkinchi guruh ko'rsatkichlar – maxsus va yakka koeffitsientlar demografik jarayonlar sonini o'sha guruh aholi soni bilan solishtiriladi. Bu ko'rsatkichlar mamlakatdagi demografik ahvolni keng ma'noda o'rganish imkoniyatini beradi.

1. Tug'ilishning maxsus koeffitsienti yil davomida bola tug'ish yoshidagi har 1000 ayoldan (yosh guruhi 15-49 yosh) qanchasi bola ko'rganini ifodalaydi:

Maxsus tug'ilish $K^t = T / A_{15-49 \text{ yosh}} \times 1000 \text{ foiz}$

Bunda, $A_{15-49 \text{ yosh}}$ – 15-49 yoshdagi ayollarning o'rtacha yillik soni tug'ilishning umumiy va maxsus koeffitsientlari orasida quyidagicha bog'lanish mavjud:

Maxsus tug'ilish $K^t = \text{Umumiy tug'ilish } K^t / d$

Bunda $d = A_{15-49} / A$ – 15-49 yilli ayollarning umumiy aholi sonidagi salmog'i.

«A» shahridagi 15-49 yilli ayollarning umumiy aholi sonidagi salmog'i 24,5foiz bo'lsa,

Maxsus tug'ilish $K^t = 14 \text{ foiz} / 0,245 = 57,1 \text{ foiz}_0$

2. Tug'ilish va vafot etishning yosh koeffitsientlari. Masalan, vafot etishning yosh koeffitsienti ma'lum yoshdagi kishilarning vafot etish darajasini ifodalaydi:

Vafot etish $K^t = X_{\text{yoshda vafot etganlar soni}} / \bar{A}_x \times 1000 \text{ foiz}$

Uchinchi guruh - andozaviy koeffitsientlar bo'lib, ular aholini takror paydo bo'lishini hududlar bo'yicha yoki bir hududdagi har xil vaqtlar orasidagi o'zgarishlarni aniqlash imkoniyatini beradi.

16.4.1-jadval

Ikkita «A» va «V» aholi punktlari bo'yicha 2010 yilda quyidagi ma'lumotlar berilgan

YOshi, yil	A		V		Region
	VE koeffitsienti	Ax jamiga nisbatan foiz	VE koef. X	Ax, jamiga nisbatan foiz	Ax jamiga nisbatan foiz
0-30	2	60	2	30	42
30-60	6	30	5	30	41
60-yuqori	22	10	21	400	17
Jami	5,2	100	10,5	100	100

Berilgan ma'lumotlarga qaraganda vafot etish, koeffitsienti yosh kategoriyalari bo'yicha kichik bo'lsa ham, «V» punktda «A» punktiga nisbatan yuqori. Bunday holat aholining yosh tarkibi har xil bo'lganligi sababli sodir bo'lgan: «V» punktidagi aholi tarkibi ancha yosh. Tarkib omili ta'sirini yo'qotish maqsadida andozaviy ko'rsatkichlarni hisoblaymiz (masalan, region bo'yicha olingan aholi tarkibi asosida):

«A» uchun $VE_k^t = 2 \times 42 + 6 \times 41 + 22 \times 17 / 100 = 7,04 \text{ foiz}_0$

«V» uchun $VE_k^t = 2 \times 42 + 5 \times 41 + 21 \times 17 / 100 = 6,46 \text{ foiz}_0$

Bu ko'rsatkichlar asosida aytish mumkinki, «A» punktda vafot etish koeffitsienti yuqoriroq.

Shunday qilib, demografik jarayonlarni o'rganish jarayonida faqat umumiy ko'rsatkichlardan foydalanish etarli emas. Aholini takror paydo bo'lish jarayonini faqat o'zaro bir-biri bilan bog'langan ko'rsatkichlar tizimi to'liq aks ettirishi mumkin: umumiy, yakka, maxsus, andozaviy ko'rsatkichlar.

Sobiq SSSR davlatining parchalanishi va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar natijasida aholining mexanik harakati faollashib ketdi. Qochoqlar va majburiy ko'chishlar soni ortdi. Bular haqidagi ma'lumotlar davlatning migratsiya xizmati tomonidan to'planib, Davlat statistika qo'mitasiga beriladi. Qochoqlar va majburiy ko'chishlar sonining ortishi qabul qiluvchi tomon uchun qo'shimcha tashvishlar yaratadi: ishga joylash, uy-joy bilan ta'minlash, ijtimoiy qo'llab quvvatlash, tibbiy yordam ko'rsatish va h.k.

Aholining tabiiy va mexanik harakati sababli aholi sonining o'zgarishini o'rganish uchun aholining umumiy o'sish koeffitsienti aniqlanadi. Uni bir necha usul bilan aniqlash mumkin:

Umumiy o'sish $K^t = \text{tabiiy o'sish } K^t + \text{Mexanik o'sish } K^t$;

Umumiy o'sish $K^t = (T - VE) + (K - CH) / \bar{A} \times 1000 \text{ foiz}$;

Umumiy o'sish $K^t = A_1 - A_0 / \bar{A} \times 1000 \text{ foiz}$

«A» shahrida 2010 yil boshida 398 ming kishi yil oxirida esa 402 ming kishi mavjud bo'lgan. Yil davomida 3,; ming kishi ko'chib kelib, 1,0 ming kishi ko'chib ketgan.

Mexanik o'sish $K^t = 3,; -1,0 / 400 \times 1000 \text{ foiz} = 6 \text{ foiz}_0$

Umumiy o'sish $K^t = 4 \text{ foiz} + 6 \text{ foiz} = 10,0 \text{ foiz}_0$

Shunday qilib, barcha omillar hisobiga aholining o'sishi 10 foiz₀ga, shu jumladan, mexanik o'sish 6 foiz tashkil etgan.

16.4.2-jadval

Aholining tabiiy harakati ko'rsatkichlari²¹

	kishi		O'sish, kamayish, kishi (+, -)	Har 1000 kishiga	
	2016y.	2017y.		2016y.	2017.
Tug'ilganlar	646096	649727	3631	23,664	23,399
O'lganlar	138792	130659	-8133	5,083	4,706
Tabiiy o'sish	507304	519068	11764	18,581	18,694
Nikohlar	250200	277600	27400	9,1649	9,997
Ajrashishlar	16400	17200	800	0,601	0,619

Xulosa qilib aytganda, tug'ilish, vafot etish, tabiiy o'sish, ko'chib kelish, ko'chib ketish va mexanik o'sish kabi ko'rsatkichlar va ularning koeffitsientlari ma'lum tuman, shahar, viloyat yoki mamlakat aholisining sonini, istiqboldagi sonini aniqlash imkoniyatini beradi. Shularni e'tiborga olib tuman, shahar, viloyat yoki mamlakat makroiqtisodiyoti tashkil etiladi.

²¹ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

16.5. Vafot etish jadvallari va aholi sonini prognozlash.

Vafot etish va umrning o'rtacha uzunligi jadvallarida sharti avlod soni (bir yilda tug'ilgan 100 ming kishi)ning o'zgarishi faqat bitta-omil vafot etishini hisobga olgan holda ko'rsatiladi.

Jadvalda har bir yosh uchun (0 yosh, 1 yil, 2 yil va h.k. 100 yoshgacha) quyidagi ko'rsatkichlar keltiriladi:

1) X yoshgacha yashaydiganlar soni – l_x ;

2) X yoshda vafot etadiganlar soni – d_x ;

3) X yoshga etib vafot etish ehtimoli bo'lganlar – q_x

$$q_x = d_x / l_x$$

4) X yoshga etib keyingi yoshgacha yashash ehtimoli bo'lganlar - R_x

$$R_x = l_{x+1} / l_x; \quad q_x + R_x = 1;$$

5) X yoshda yashaydiganlar o'rtacha soni;

$$l_x = l_x + l_{x+1} / 2;$$

6) X yoshdan oxirgi T_x yoshgacha yashash mumkin bo'lgan kami-yoshi soni T_x

$$T_x = \sum_{i=x}^w l_i;$$

7) Ularning kutilayotgan uzunligi (X yoshgacha yashashi mumkin bo'lgan yillar soni) l_x^0

$$l_x^0 = T_x / l_x;$$

8) yashayolishi K^t :

$$R_x = l_{x+1} / l_x;$$

Quyida vafot etish koeffitsienti va umrning o'rtacha uzunligi jadvalning sxemasi keltiriladi:

Yoshi X_1 yil	l_x	d_x	q_x	P_x	l_x	T_x	l_x^0	P_x
0								
1								
2								
va h.k.								

Vafot etish jadvalidan ma'lumki, 30 yoshdan to oxirgi yoshgacha yashaydiganlar soni 4,046,901 kishi/yoshi. 30 yoshgacha yashaydiganlar soni 95,002 kishi, 31 yoshgacha esa – 94,785 kishi. 30 yoshga etganlar uchun vafot etish jadvalida etishmaydigan ko'rsatkichlarni hisoblaymiz:

a) 30 yoshda vafot etadiganlar soni:

$$d_{30} = l_{30} - l_{31} = 95002 - 94785 = 217 \text{ kishi}$$

b) 30 yoshda vafot etishi mumkin bo'lgan kishilar soni:

$$q_{30} = 217 / 95002 = 0,00228;$$

v) 31 yoshgacha yashash ehtimoli bo'lganlar soni:

$$P_{30} = 1 - q_{30} = 0,99772;$$

g) 30 yoshda yashovchilar o'rtacha soni:

$$l_{30} = 95002 + 94785 / 2 = 94894 \text{ kishi};$$

d) 30 yoshga etganlarning yashash mumkin bo'lgan davr:

$$l_{30}^0 = 4046901 / 95002 = 42,6 \text{ yosh}$$

Har bir yoshdagi bolalar sonini, shu yoshga mos bo'lgan yashash koeffitsientiga navbatma-navbat ko'paytirib, lozim bo'lgan yosh guruhidagi bolalar sonini olish mumkin (migratsiya e'tiborga olmagan holda).

Ekstropolyatsiya usuli qo'llaganda aholining tug'ilishi, vafot etishi va migratsiya haqidagi ma'lumotlar o'zgarmay qoladi deb farq qilinadi. Eng umumiy va yaqinlashtirilgan darajada baholash uchun aholining umriy o'sish koeffitsienti yoki avvalgi davrdagi aholining o'rtacha yillik absolyut o'rtacha o'sish ko'rsatkichidan foydalaniladi. Kelajakdagi aholi sonini ekstropolyatsiya qilish uchun dinamika qatorini tekislash usuli asosida amalga oshiriladi.

Region aholisi bo'yicha 2010-2018 yy. ma'lumotlari ma'lum. Olib borilgan tahlillar natijasida aniqlandiki, shu region aholisi sonini o'zgarishini quyidagi funktsiya

$A_t = 148 + 0,05t + 0,025t^2$ (2007 yil uchun $t=1$, 2008 yil uchun $t=2$ va h.k.). 2020 yildagi aholi sonini pronozlashtiramiz uning uchun $t=13$

$$A_{2011} = 148 + 0,05 \times 13 + 0,025 \times 13^2 = 152,86 \text{ ming kishi}$$

Statistik modellashtirish asosida aholi soni bashoratlanganda regression modellardan foydalaniladi. Ular demografik voqealarni tanlab olingan omillarga (masalan, tug'ilish-aholining savodlilik darajasiga, turmush farovonligiga, bolalar va davolash muassasalari bilan ta'minlaganlik darajasiga va h.k.) bog'liqligini ifodalaydilar.

Kutilayotgan umr uzunligi (tug'ilgan avlodning o'rtacha yashashi mumkin bo'lgan yoshlar soni) O'zbekistonda 1926-1927- yillarda 43 yosh (shu jumladan, yerkaklar 40 yosh va ayollar – 46 yosh)ga teng bo'lgan. Bu ko'rsatkichning maksimal darajasi 1986-1989- yillarda 70 yoshga teng bo'lib, keyingi yillarda bu ko'rsatkich pasayib bormoqda. 1998 yilda kutilayotgan umr uzunligi 67 yosh bo'lib (yerkaklar uchun – 61 yil, ayollar uchun – 73 yosh) boshqa mamlakatlardagiga qaraganda ancha past.

16.5.1-jadval

Ayrim mamlakatlarda kutilayotgan umr uzunligi (yosh)²²

Mamlakatlar	Barcha aholi	Yerkaklar	Ayollar
O'zbekiston	67	61	73
Rossiya	68	60	71
Angliya	76	74	80
Gyermaniya	76	73	80
AQSH	76	73	79
Frantsiya	78	74	82
Yaponiya	80	77	84

Bunday holat O'zbekiston va Rossiyada demografik holat yaxshi emasligini bildiradi. Kutilayotgan umr uzunligi rivojlangan mamlakatlarga qaraganda yerkaklar uchun – 13 yosh, ayollar uchun 8 yoshga kam.

²² O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Vafot etish jadvallari ham butun aholi uchun, yerkaklar uchun, ayollar uchun, shahar aholisi uchun, qishloq aholisi uchun (umuman va alohida yerkaklar va ayollar uchun) tuziladi. Vafot etish jadvallari ma'lumotlari aholi sonini prognozlash uchun, shuningdek umrni sug'urta qilish ta'rif stavkalarini tuzish uchun foydalaniladi.

Davlat va ayrim regionlar darajasida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni amalga oshirish uchun aholi soni, joylanishi va tarkibi haqidagi ma'lumotlar kerak bo'ladi. Qo'yilgan maqsad va mavjud axborotlarning xarakteriga qarab, prognozlashning har xil usullaridan foydalanish mumkin. Ularning hammasi ham aniqlangan demografik va migratsion jarayonlar o'zgaray qoladi deb faraz qilishga asoslangan. Bashoratning aniqlik darajasi hisob qilingan davrning uzunligi, boshlang'ich axborotlarning sifatiga, shuningdek tug'ilish, vafot etish va migratsiyaga ta'sir etuvchi omillarning to'g'ri aniqlanishiga bog'liq. Demografik prognozlashda quyidagi usullar qo'llaniladi: ekstrapolyatsiya, yoshlarni surish usuli va statistik modellashtirish usuli.

Yoshlarni surish usuli aholining yosh tarkibi va vafot etish jadvalidagi yashash koeffitsientlaridan foydalanishga asoslangan. Uning mohiyati shundaki, shu yoshdagi t-vaqtdagi aholi soni X yosh gruppasidagi aholi sonini (X-1) shu yoshdagilarning yashash koeffitsientlariga ko'paytirib (t-1) aniqlanadi:

$$A_x^t = A_{x-1}^{t-1} \times P_{x-1}$$

Shunday qilib, ma'lum kundagi aholining yosh tarkibini bilgan holda, bir, ikki, uch va h.k. yildan keyingi ularning sonini hisoblash mumkin (migratsiyani hisobga olmagan holda).

Ma'lumki, aholi punktidagi 5 yoshdagi bolalar soni 1 sentyabr 2015 yilda 4000 kishi, 6 yoshdagilar esa – 4150 kishi bo'lgan. 7 va 8 yoshdagi bolalarning 1 sentyabr 2016 yildagi sonini hisoblaymiz. Bolalar soni haqidagi ma'lumotlarni va har bir yoshdagilarning yashash koeffitsientlarini jadvalga ko'chiramiz:

YOs h, X yil	01.09.2015 y.da bolalar soni, kishi	Yashash koeffitsient- lari	01.09.2016 y. bolalar soni, kishi	01.09.2017 y. bolalar soni, kishi
5	4000	0,99940		
6	4150	0,99942	4000x0,99940=3998	
7		0,9947	4150x0,99942=4148	3998x0,99942=3996
8		0,99951		4148x0,99947=4146

Bunda, X – yosh gruppasi

X – yoshda vafot etganlar soni

A_x – shu yoshdagi o'rtacha aholi soni

Shu formula asosida aholining ma'lum jins, ijtimoiy, kasbiy va boshqa gruppalari bo'yicha vafot etish koeffitsienti hisoblash mumkin. Bunda X shu gruppaholini ifodalaydi.

«A» shahridagi 30-34 yoshdagi yerkaklarning o‘rtacha yillik soni 16504 kishi. Shu yoshlardan yil davomida 8202 kishi vafot etgan. 30-34 yoshdagi yerkaklar orasida vafot etganlar koeffitsientini hisoblaymiz.

Vafot etish K^t

$$30-34 \text{ yoshdagi yerkaklar} = 82/16504 \times 1000 \text{ foiz}_0 = 5 \text{ foiz}_0$$

Shunday qilib, shahardagi 0-34 yoshli yerkaklarning har mingtasidan 5 tasi vafot etgan.

Bolalar (go‘dak bolalar) vafot etish koeffitsienti – 1 yoshga etmasdan vafot etgan bolalar vafoti darajasini ifodalaydi. 1 yoshga etmagan go‘daklarning hayoti ancha xavfli bo‘lgani uchun bu ko‘rsatkichning alohida hisoblanadi.

$$\text{Bolalar vafot etishi } K^t = (VE_0/T_0 + VE_1/T_1) \times 1000 \text{ foiz}_0;$$

Bunda, VE_0 – bu yildan oldingi yilda 1 yoshga etmasdan vafot etganlar soni

T_0 – bu yildan oldingi yilda tug‘ilganlar soni

VE_1 – bu yilgi 1 yoshga etmasdan vafot etganlar soni

T_1 – bu yil tug‘ilganlar soni

Viloyatda 2016- y. – 20 ming, 2017- y. – 18 ming bola tug‘ilgan. 2016- yilda hammasi bo‘lib 1 yoshgacha bo‘lgan bolalardan 620 bola vafot etgan. Shulardan 450 tasi 2013 yilda tug‘ilganlar.

U holda,

$$\text{Bolalar vafot etishi } K^t = (450/20000 + 170/18000) \times 1000 \text{ foiz}_0 = 31,9 \text{ foiz}_0$$

16.6. Aholi migratsiyasi statistikasi

Aholining mexanik harakati yoki migratsiyasi deb, aholining bir aholi punktidan boshqa punktga o‘tishi yoki bir aholi punktidan boshqa punktga kelishi tushuniladi. Aholining ichki va tashqi migratsiyasi mavjud. Ichki migratsiya (mamlakat ichida doimiy yashash joyini o‘zgartirish), tashqi (mamlakatdan doimiy yashash uchun chiqib ketish), mavsumiy (yilning ma’lum davrlarida mavjud aholi sonining o‘zgarishi), mayatnikli migratsiya (kishilarning har kuni uyidan ish yoki o‘qish joyiga, yoki aksincha harakatiga aytiladi).

Aholining mexanik harakatlarini o‘rganish uchun mutloq va nisbiy ko‘rsatkichlardan foydalaniladi.

Absolyut ko‘rsatkichlar – aholi punktiga kelganlar soni – K , aholi punktidan chiqib ketganlar soni – r ; migratsiyaning absolyut o‘sishi ($k-r$).

Nisbiy ko‘rsatkichlar – migratsion jarayonlarning intensivligini ifodalaydi:

$$\text{Kelish } K^t = K/\bar{A} \times 1000 \text{ foiz}_0;$$

$$\text{Ketish } K^t = r/\bar{A} \times 1000 \text{ foiz}_0;$$

$$\text{Mexanik o‘shish } K^t = K - r/\bar{A} \times 1000 \text{ foiz}_0 \text{ yoki Kelish } K^t - \text{ketish } K^t;$$

«A» shaxriga yil davomida 560 ming kishi keldi va 260 ming kish ketib qoldi. U holda,

$$\text{Kelish } K^t = 560/11500 \times 1000 \text{ foiz}_0 = 4,86 \text{ foiz}_0$$

$$\text{Ketish } K^t = 260/11500 \times 1000 \text{ foiz}_0 = 2,20 \text{ foiz}_0$$

$$\text{Mexanik o‘shish } K^t = 560 - 260/11500 \times 1000 \text{ foiz}_0 = 2,66 \text{ foiz}_0$$

Demak, har ming kishiga 2,66 kishining mexanik o‘sishi to‘g‘ri kelgan.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Aholi-statistikasining o'rganish obyekti va bu sohada statistikaning vazifalari nimalardan iborat.

2. SHaxs, oila va uy xo'jaligi kategoriyalarini ta'riflang. Oila va uy xo'jaligi orasidagi farq nimada?

3. Aholi bo'yicha ma'lumot manbalari nimalardan iborat.

4. Aholi soni bo'yicha qanday ko'rsatkichlar aniqlanadi..

5. Aholi ro'yhatini o'tkazishdagi kritik moment nima va u qanday tanlanadi.

6. Kritik moment - bu:

a) aholi ro'yhati o'tkaziladigan vaqt

b) xonalarda yashovchi kishilardan so'rov o'tkaziladigan vaqt

v) aholi haqida ma'lumot to'planadigan vaqt

g) aholi soni tenglashtiriladigan vaqt.

7. To'g'ri ta'rifni belgilang.

Doimiy aholi - bu:

a) ma'lum aholi yashaydigan punktdan hech qachon chiqib ketmaydigan kishilar;

b) doimiy ro'yhatda turuvchi kishilar

v) hisob o'tkazilayotgan vaqtda qayyerda bo'lishidan qat'iy nazar odatda shu hududda yashovchi kishilar

Mavjud aholi - bu:

a) ma'lum aholi yashaydigan punktda doim yashovchi kishilar

b) doimiy ro'yhatda turuvchi kishilar

v) qaysi hududda ro'yxatda turishidan qat'iy nazar, ro'yhat o'tkazilayotgan vaqtda shu aholi punktida bo'lgan kishilar

8. Vaqtincha yashayotgan kishilar – bu:

a) ma'lum aholi yashaydigan punktda doimiy yashovchilar

b) doimiy ro'yxatda turuvchi kishilar

v) doimiy ro'yxatda boshqa punktda turib, ro'yhat o'tkaziladigan vaqtda bu punktga vaqtincha kelib qolgan kishilar.

9. Vaqtincha yo'q bo'lgan kishilar – bu:

a) ma'lum aholi punktida vaqtincha yashayotganlar

b) vaqtincha ro'yhatda turuvchi kishilar

v) doimiy ro'yhatda ma'lum aholi punktida turuvchi, lekin ro'yhat o'tkazilayotgan vaqtda shu punktda bo'lmagan kishilar.

10. Aholini tabiiy harakatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni tanlang:

a) tug'ilganlar soni

b) doimiy yashash uchun kelgan kishilar soni

v) vafot etganlar soni

g) tabiiy o'sish koeffitsienti

d) vafot etishning yosh koeffitsientlari

e) mexanik o'sish soni.

11. Aholining mexanik harakatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni tanlang:

a) yashash koeffitsienti

b) doimiy yashash uchun ko'chib ketganlar soni

- v) mexanik o'sish koeffitsienti
- g) bolalarning vafot etish koeffitsienti.

12. Vafot etish jadvali ko'rsatkichlarini tanlang:

- a) ma'lum yoshgacha yashay olish koeffitsienti
- b) bolalarning vafot etish koeffitsienti
- v) vafot etishning umumiy koeffitsienti
- g) ma'lum yoshgacha yashovchilarning o'rtacha soni.

13. Mayatnikli migratsiyani to'g'ri ta'rifini aniqlang:

- a) aholining ishi yoki o'qishi bilan bog'liq bo'gan bir aholi punktidan ikkinchisiga vaqti-vaqti bilan borib-kelib turishi
- b) aholining dam olish joyiga borishi va kelishi bilan bog'liq harakati
- v) aholining doimiy yashash joyini o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan harakati.

14. O'zbekiston aholisining yosh tarkibi bo'yicha yillar bo'yicha doimiy yashash joyini o'zgartirishini tahlil qiling:

Yillar	Jami	Doimiy aholi soni yoshi bo'yicha, yosh											72dan yuqori
		15 yoshgacha	15 - 19	20 - 24	25 - 29	30 - 34	35 - 39	40 - 44	45 - 49	50 - 54	55 - 59	60 - 72	
2006													
2010													

15. Tumanda 1 yanvar kuni 250 ming doimiy aholi yashagan, ulardan 2 mingtasi har xil sabablar bilan tumandan tashqarida bo'lgan. Undan tashqari tumanda 5 ming kishi vaqtincha yashagan.

Mavjud aholi sonini aniqlang.

16. «A» shahrida aholi ro'yxati o'tkazilayotgan kritik moliyalashda mavjud aholi soni 315 ming kishi bo'lgan. Shulardan 11 ming kishi vaqtincha yashovchilar. Lekin shu vaqtda doimiy yashovchi aholidan 19 ming kishi vaqtincha yo'q bo'lgan. Doimiy aholi sonini aniqlang.

17. «V» shahar aholisi quyidagicha bo'lgan, kishi:

- 1.01 – 80500 1.02 - 80550
- 1.03 – 80600 1.04 - 80670
- 1.07 - 80690 1.10 – 80730
- 1.01 keyingi yil - 80780

I-kvartaldagi, I-yarim yildagi va yillik o'rtacha aholi sonini aniqlang.

18. Aholi punkti bo'yicha 1.01.2018 y. quyidagi ma'lumotlar mavjud, ming kishi: mavjud aholi-1000, vaqtincha yashayotganlar-5, vaqtincha yo'q bo'lganlar-6. Yil davomida quyidagi o'zgarishlar sodir bo'lgan, ming kishi: tug'ilganlar soni-16, shu jumladan doimiy aholidan-12,4, doimiy yashash uchun ko'chib kelganlar-8, doimiy yashash uchun ko'chib ketganlar (doimiy aholidan)-4,6. Yil oxirida vaqtincha yashayotganlar 1,2 mln. kishiga ortgan, vaqtincha yo'q bo'lganlar 2,4 ming kishiga kamaygan.

Aniqlang:

- 1) yil boshi va oxiriga doimiy aholi soni
- 2) yil oxiriga mavjud aholi soni
- 3) Doimiy aholining o'rtacha yillik soni
- 4) Doimiy aholining tabiiy va mexanik harakati ko'rsatkichlari

19. «A» shahar bo'yicha 2018- yilda quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Aholi soni, ming kishi:

Yil boshida 720

Yil oxirida 732

Mexanik o'sish koeffitsienti, foiz 8,9

Yashash koeffitsienti 1,76

1 yoshga etmay vafot etgan bolalar soni, kishi 25

Umumiy aholi tarkibida 15-49 yoshli ayollar ulushi

Yil boshida 30

Yil oxirida 32

Shahar aholisining 2018 yildagi tabiiy va mexanik harakati ko'rsatkichlarini (absolyut va nisbiy) aniqlang.

20. 2018 yil bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Aholi soni, ming kishi:

1 yanvarda 2018 y. 530

1 iyulda 2018 y. 532

1 yanvar 2019 y. 534

Tug'ilganlar soni, kishi 7434

Doimiy yashash uchun kelganlar, kishi 2846

Yashash koeffitsienti 1,4

Umumiy aholi sonida, ayollar ulushi, foiz 53

15-49 yoshdagi ayollar ulushi, umumiy ayollar sonida 39

Aniqlang:

- 1) tug'ilish, vafot etish, tabiiy o'sish va mexanik o'sish koeffitsientlari
- 2) vafot etganlar soni
- 3) boshqa aholi punktlariga ketganlar soni
- 4) maxsus tug'ilish koeffitsienti

21. 2018 yil 1 yanvar kuni aholi punktida ayollar soni va yashayolish koeffitsientlari berilgan (vafot etish va o'rtacha umr darajasi jadvalidan)

Yosh, yil	Ayollar soni, kishi	Yashay olish koeffitsienti
25	3260	0,99928
26	4080	0,99925
27	4020	0,99923
28	1950	0,99918
29	4022	0,99915

2018 yil 1 yanvarga 27 va 29 yoshli ayollar sonini aniqlang.

22. Quyidagi ma'lumotlar berilgan:

- 5 yoshdan boshlab to umrning oxirigacha yashashi mumkin bo'lgan kishi-yil soni	6,467,145 kishi-yosh
- 5 yoshli yashaydiganlar o'rtacha soni	97,775 kishi
- 5 yoshgacha yashaydiganlar soni	98,805

5 yoshlilar uchun vafot etish jadvalini to'ldiring.

6 yoshga etmaganlarning o'rtacha umr uzunligini aniqlang.

23. Umumiy tug'ilish koeffitsienti 16 foiz, 15-49 yoshli ayollarning umumiy aholi sonidagi ulushi – 33 foiz. Maxsus tug'ilish koeffitsienti.

24. To'rtta tuman bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Tuman	Aholining o'rtacha yillik soni, kishi	Vafot etish umumiy koeffitsienti, foiz
1	10000	7,5
2	20000	6,0
3	20000	8,2
4	30000	?

To'rtinchi tumandagi vafot etish koeffitsientini aniqlang.

25. «A» shahar aholisi 5 yil davomida 01.01.2011- y.-01.01.2016- y. o'rtacha har yili 2,5 foiz va 01.01.2016- y.dan 01.01.2019- y.gacha o'rtacha har yili 0,6 foiz o'sgan. Shahar aholisining 01.01.2011- y. to 01.01.2019- y.gacha o'rtacha o'sish darajasini aniqlang.

26. Regionda 2018- yilda quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Aholining umumiy o'sish koeffitsienti, foiz	5
Aholining tabiiy o'sish koeffitsienti, foiz	2
Yashash koeffitsienti	1,16
O'rtacha yillik aholi soni, ming kishi	550
Avvalgi yillarda aholining o'rtacha o'sish darajasi, foiz	100,5
Avvalgi yillarda aholining o'rtacha yillik o'sishining mutloq miqdori, ming kishi	2,2

Aniqlang:

- 1) 2018 yil boshidagi va oxiridagi aholi soni
- 2) Tabiiy va mexanik o'sish mutloq soni
- 3) Mexanik o'sish koeffitsienti
- 4) Tug'ilganlar va vafot etganlar soni
- 5) 01.01.2020 yilda bo'lishi mumkin bo'lgan aholi soni

27. Quyidagi ma'lumotlar asosida «A» va «B» aholi yashaydigan punktdagi aholi tug'ilishi darajasini aniqlang:

YOsh gruppalari, yil	A		B		Ayollar yosh tarkibining standarti, foiz
	Ayollar soni, ming kishi	Tug'ilish koeffitsienti, foiz	Ayollar soni, ming kishi	Tug'ilish koeffitsienti, foiz	
30 yoshgacha	200	9,5	120	8,0	49
30-40	220	21	220	2,0	27
40-49	150	1,4	200	1,5	24

28. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, shahar aholisining o'zgarishi eksponentsial funktsiya bilan izohlanadi. Shahar aholisi soni – 01.01.2018 yilda 450 ming kishi, tabiiy o'sish koeffitsienti 5,2 foiz.

Aniqlang:

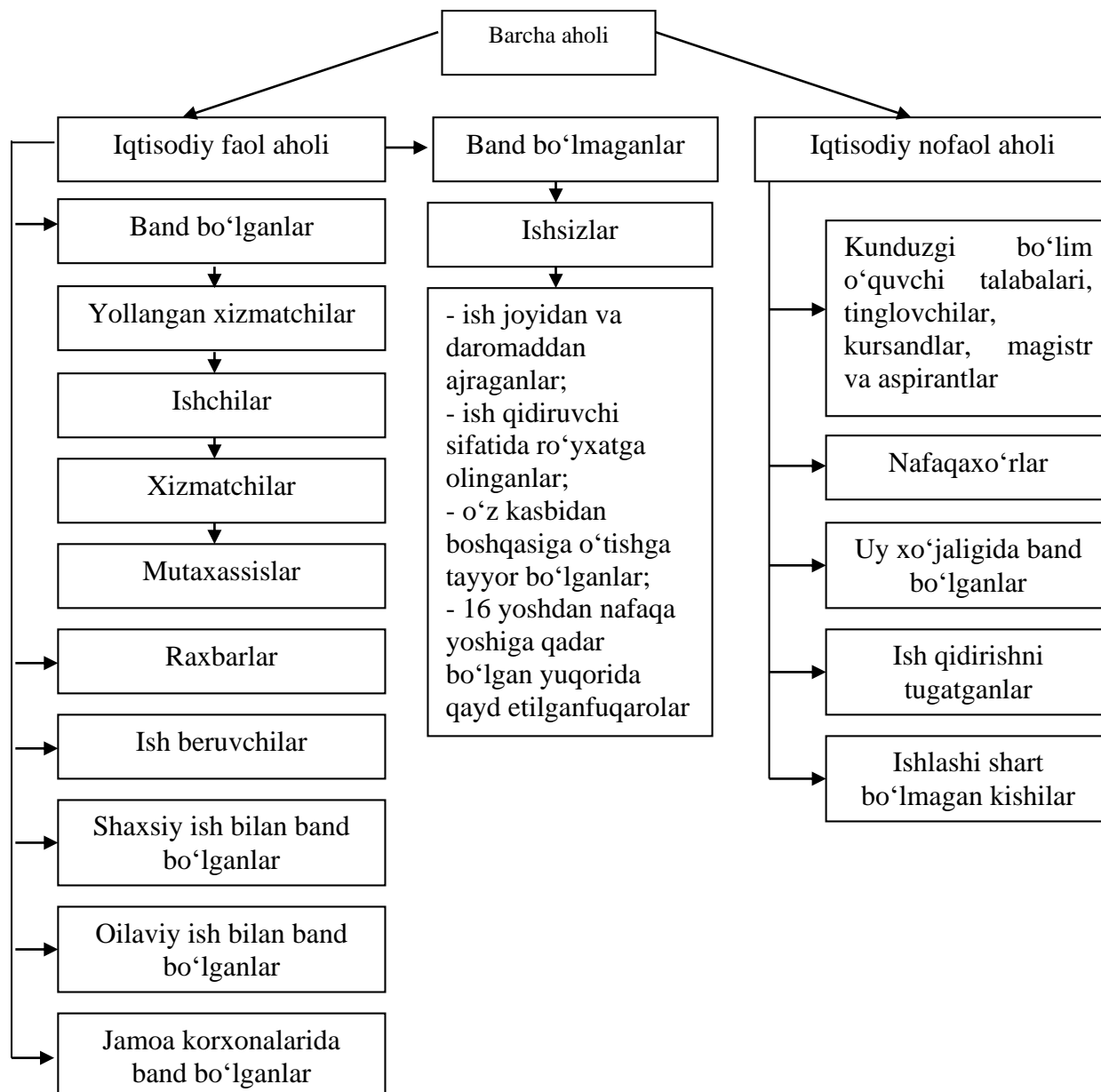
- 1) 01.01.2020- yilda aholi soni qancha bo'ladi?
- 2) Necha yildan so'ng aholi soni 460 ming kishi bo'ladi?
- 3) Necha yildan so'ng aholi soni 5 foizga ortadi?

XVII BOB. MEHNAT BOZORI STATISTIKASI

17.1. Iqtisodiy faol va nafaol aholi

Mamlakatning doimiy aholisi iqtisodiy faol va nafaol aholi guruhlariga ajratiladi. Iqtisodiy faol aholi o'z ishchi kuchini mehnat bozoriga taqdim etadi va ish beruvchilar uni sotib oladilar. Iqtisodiy nafaol aholi esa obtektiv sabablar bilan mehnat bozorida ishtirok eta olmaydi.

Mamlakat iqtisodiy faol va nafaol aholisi tarkibi

Aholini kuzatish (ro'yxat o'tkazish) – bandlik va ishsizlik haqida ma'lumotlarni yig'ishda muhim o'rinni egallaydi. Bunday kuzatishlar aholining hamma qatlamlarini o'z ichiga olib, u bandlik tarkibi va uning o'zgarishi, ishsizlar soni haqida to'la ma'lumotlarni olish va odatdagi usullarni qo'llab olingan statistik hisoblarda aks ettirilmaydigan mehnat faolligining har xil formalarini hisoblash imkoniyatini beradi.

Mehnat bozori statistikasi odatdagi ko'rsatkichlar tizimi: mehnat resurslari soni, band bo'lganlarning iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar xodimlari tarkibi va soni, ish vaqtidan foydalanish, mehnat unumdorligi va mehnat haqqi darajasi va dinamikasi, har bir tarmoqdagi ish sharoitlari holatlarini o'z ichiga qamrab oladi.

Rejali iqtisodiyot davrida mehnat resurslari va aholining bandligi haqidagi ma'lumotlar, aholi ro'yxati o'tkazilgan davrlar orasida, korxonalar, tashkilot va muassasalarining ommaviy statistik hisobotlar ma'lumotlari asosida, mehnat va ish haqqini o'rganish maqsadida o'tkazilgan tanlama kuzatish ma'lumotlariga asoslanar edi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida yuz berayotgan tub o'zgarishlar statistika oldiga yangi-yangi talablarni qo'yimoqda. Statistika oldiga mehnat bozorini o'rganish vazifasi qo'yilmoqda, shu jumladan, bandlilik va ishsizlik darajasi, ozod bo'lgan ishchi kuchini kasbiy tayyorlash va uning harajatlari qiymati, aholining majburiy migratsiyasi kabi masalalarni o'rganish o'zbek statistika uslubiyatini xalqaro andozalar darajasiga yetkazishni taqazo etadi. Bularni o'rganish uchun axborotlarning quyidagi yangi manbalaridan foydalaniladi:

- bandlilik xizmati idoralarining statistik hisoboti, bunda fuqarolarning ish qidirib qilgan murojaatlari, vaqtincha bo'sh o'rinlari va ishsizliklar o'z aksini topadi;

- aholining bandligi darajasini o'rganish maqsadida har kvartalda o'tkazilgan (oxirgi xaftada) tanlama kuzatish ma'lumotlari;

- migratsiya xizmatlari organlarining O'zbekiston milliy iqtisodiyotida ishlayotgan xorij fuqarolari haqidagi ma'lumotlari.

Mehnat resurslarining soni, tarkibi va joylashishi haqida to'liq ma'lumotlarni aholi ro'yxati ma'lumotlaridan olish mumkin.

Ishchi kuchi bozorini holatini baholash uchun quyidagi nisbiy ko'rsatkichlar hisoblanadi:

1. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholi koeffitsienti – umumiy aholi sonida mehnatga layoqatli aholi salmog'ini ifodalaydi.

2. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholining mehnatga layoqatlilik K^t – mehnatga layoqatli aholining mehnatga layoqatli yoshdagi aholidagi salmog'ini ifodalaydi.

3. Aholini bandlilik K^t – band aholini umumiy aholi sonidagi salmog'ini ifodalaydi.

4. Mehnatga layoqatli yoshdagi aholini bandlilik K^t - mehnatga layoqatli yoshdagi aholini shu yoshdagi umumiy aholi sonidan salmog'ini ifodalaydi.

5. Mehnat resurslarini bandligi K^t – band aholini umumiy mehnat resurslaridagi salmog'ini ifodalaydi.

6. Umumiy yuklama koeffitsienti – har 1000 ta mehnatga layoqatli yoshdagi kishilarga to'g'ri kelgan mehnatga layoqatsiz yoshdagi kishilar sonini ifodalaydi.

7. Mehnat resurslari o'rnini qoplash koeffitsienti – har 1000 mehnatga layoqatli yoshdagi kishilari to'g'ri kelgan 16 yoshgacha bo'lgan bolalar va o'smirlar soni.

8. Nafaqa yuklamasi koeffitsienti – har 1000 mehnatga layoqatli yoshdagi kishilarga to'g'ri kelgan nafaqaxo'rlar soni.

9. Ishsizlik darajasi – ishsizlar sonini iqtisodiy faol aholi soniga nisbati bo'lib, u foizlarda ifodalanadi.

10. Aholini iqtisodiy faollik darajasi – iqtisodiy faol aholini umumiy aholi sonidagi salmog‘ini ifodalaydi.

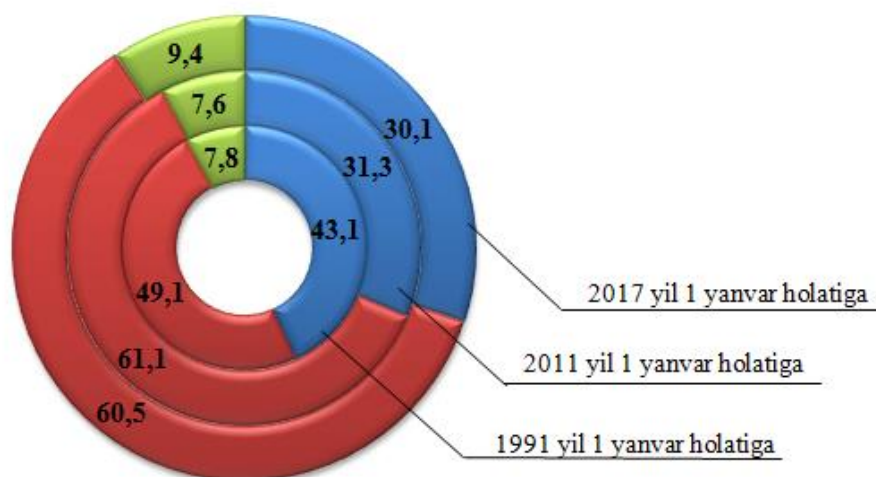
Mehnatga layoqatli aholi – yoshi va sog‘ligi bo‘yicha mehnat qila oladigan kishilar hisoblanadi. Mavjud bo‘lgan qonuniyatga asosan bizning mamlakatimizda mehnatga layoqatli yosh: yerkaklar uchun 16 dan 59 yosh va ayollar uchun 16 dan 54 yoshgacha hisoblanadi. Shu yoshdagi kishilar sog‘ligi bo‘yicha: mehnatga layoqatli va layoqatsiz guruhlarga ajratiladi. Layoqatsiz guruhga ishlamayotgan I va II guruh nogironlar, shuningdek mehnat yoshida bo‘lib, ishlamayotgan nafaqaxo‘rlar (ular imtiyozli shartlar bilan nafaqa olayotganlar) quyidagi rasmda O‘zbekiston aholisining yosh guruhlari bo‘yicha taqsimlanishi keltirilgan (foizda).

Respublika aholisining 1991-2017- yillarda yosh tarkibida ham sezilarli o‘zgarishlar kuzatilgan.

Jumladan, 1991- yilda mehnatga layoqatli yoshdan kichiklar (0-15 yoshdagilar) ulushi 43,1 foizni, mehnatga layoqatli yoshdagilar (yerkaklar 16-59 yosh, ayollar 16-54 yosh) 49,1 foizni, mehnatga layoqatli yoshdan kattalar (yerkaklar 60 yosh va undan katta, ayollar 55 yosh va undan katta) 7,8 foizni tashkil etgan. 2017- yil 1 yanvar holatiga mazkur ko‘rsatkichlar mos ravishda 30,1 foiz, 60,5 foiz va 9,4 foizni tashkil etgan

17.1.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi doimiy aholisining yosh tarkibi to‘g‘risida ma’lumot						
(yil boshiga; ming kishi)						
	1991- y.		2011- y.		2017- y.	
	soni	ulushi, foiz	soni	ulushi, foiz	soni	ulushi, foiz
Jami aholi soni	20607,7	100,0	29123,4	100,0	32120,5	100,0
shu jumladan:						
mehnatga layoqatli yoshdan kichiklar	8883,7	43,1	9099,3	31,3	9665,7	30,1
mehnatga layoqatli yoshdagilar	10122,5	49,1	17804,7	61,1	19440,8	60,5
mehnatga layoqatli yoshdan kattalar	1601,5	7,8	2219,4	7,6	3014,0	9,4

■ mehnatga layoqatli yoshdan kichiklar ■ mehnatga layoqatli yoshdagilar ■ mehnatga layoqatli yoshdan kattalar

O‘zbekiston Respublikasi doimiy aholisining yosh tarkibi (foizda)

2017- yilda 1991- yilga nisbatan mehnatga layoqatli yoshdan kichiklar ulushi kamayish tendentsiyasiga ega bo‘lgan bo‘lsa, mehnatga layoqatli yoshdagilar va mehnatga layoqatli yoshdan kattalar ulushi esa o‘sgan (5-rasm).

Mehnat resurslari – yoshi va sog‘ligi bo‘yicha mehnatga layoqatli va amalda iqtisodiyotda band yoki band bo‘lmagan kishilar bo‘lib, umumiy doimiy yashovchi aholining bir qismini tashkil etadi. Ularga quyidagilar kiradi:

- 1) mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli kishilar;
- 2) 16 yoshga etmagan amalda ishlayotgan o‘smirlar;
- 3) mehnatga layoqatli yoshdan katta bo‘lsa ham, amalda ishlayotgan kishilar;
- 4) mamlakatda faoliyat olib borayotgan xorij mamlakatlar fuqarolari.

Mehnat resurslari soni quyidagicha aniqlanadi:

$$MR = MYO - (N + BB) + PO';$$

ME – mehnat resurslari, mehnat yoshidagilar;

N - I va II guruh nogironlari;

BB – band bo‘lmagan aholi;

PO' – band bo‘lgan nafaqaxo‘rlar va 16 yoshga etmagan ishlayotgan o‘smirlar.

Ayrim olingan regionlar bo‘yicha mehnat resurslari soni hisoblanganda mayatnikli migratsiya ham hisobga olinadi.

Masalan, shaharda 200 ming kishi yashaydi: ulardan 16 yoshga etmaganlar – 46 ming kishi, mehnatga layoqatli yoshdagilar 112 ming kishi, mehnat yoshidagi yuqori yoshdagilar – 42 ming kishi. Mehnat yoshidagilardan 3 foizi ishlayotgan I va II guruh nogironlar va imtiyozli nafaqaxo‘rlar. Korxonalar, muassasa va tashkilotlarda 1.56 ming o‘smirlar va 10 ming nafaqaxo‘rlar ishlaydi. Shaharga ishlash uchun har kuni 1.4 ming kishi keladi va 0.3 ming kishi boshqa regionlarga borib ishlaydi.

$$MYo \text{ aholi} = 0.97 \cdot 112 = 108.6 \text{ ming kishi}$$

$$MR \text{ (mayatnikli migratsiyasiz)} = 108.6 + 1.56 + 10 = 120.2 \text{ ming kishi}$$

$$MR \text{ (mayatnikli migratsiyani)} = 120.2 + 1.4 - 0.3 = 121.3 \text{ ming kishi hisobga olib)}$$

MRlarining tabiiy harakati deyilganda, aholining migratsiyasini hisobga olmagan holda ular sonining o'zgarishiga aytiladi. Ishchi kuchi soni o'zgarishi intensivligini o'rganish maqsadida quyidagi ko'rsatkichlar aniqlanadi:

- MR sonining tabiiy to'lishi $K^t = \frac{MR \text{ tulkishi}}{MR} \cdot 100\%$;
- MR sonining tabiiy kamayishi $K^t = \frac{MR \text{ kamayish}}{MR} \cdot 100\%$;
- MR tabiiy o'sish $K^t = MR \text{ sonining tabiiy to'lishi } K^t - MR \text{ sonining tabiiy kamayishi } K^t$
- MR migratsiyali to'lishi $K^t = \frac{Aholi \text{ migratsiya si}}{MR} \cdot 100\%$;

Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) ta'rifiga asosan iqtisodiy faol aholiga mamlakat aholisining 15 yoshdan 72 yoshgacha bo'lgan qismi kiritilib, ular o'z ish kuchini mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun taqdim etadilar va ikki qismga bo'linadilar: band bo'lganlar va band bo'lmaganlar. Masalan, O'zbekiston Respublikasida 2010- yilda iqtisodiy faol aholi soni 11,9 mln. kishi bo'lib, shu jumladan iqtisodiyotda band bo'lganlar 11,6 mln. kishi, band bo'lmaganlar – 601.4 ming kishi. Shu jumladan, mehnat birjalarida qayd etilgan ishsiz maqomini olganlar soni 16,24 ming kishi. Band bo'lganlarga joriy davrda faoliyat yuritgan quyidagi kishilar:

- manfaatdorlik asosida yonlanib mehnat qilganlar (xafta davomida eng kami bilan bir soat);
- daromad keltiruvchi mehnat bilan band bo'lganlar (yonlanib yoki yollanmasdan mehnat qilganlar).

Biron-bir obtektiv yoki subyektiv sabablar bilan vaqtincha ishda bo'lmaganlar (betobligi, otpuskadagi, o'qishdaligi tufayli va h.k.) ham ish haqi hisoblangan yoki hisoblanmagan bo'lishdan qat'iy nazar band bo'lganlar safidan chiqarilmaydi.

O'zining xususiy uy xo'jaligida band bo'lganlar (ovqat pishirish, kiyim tikish va ta'mirlash, uyni tozalash, bolalar tarbiyasi bilan shug'ullanishi va h.k.) iqtisodiyotda band bo'lganlar safiga kiritilmaydi.

Xalqaro andozalarga asosan band bo'lganlar ishlab chiqarishda bajarayotgan funktsiyasiga qarab quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1. Yonlangan xizmatchilar. Bu guruhga kiruvchilar ish beruvchilar bilan tuzilgan bitimga asosan mukofot oladilar. Bunda tashkilot tomonidan olinadigan daromad e'tiborga olinmaydi va barcha tanlanganlar yoki ishga tayinlanganlar, shuningdek rahbarlar, boshqaruvchilar ham yollanma xizmatchilar hisoblanadilar. Bularga diniy xodimlar, harbiy xizmatni o'tayotganlar, ichki bo'lim va xavfsizlik organlarida xizmat qilayotganlar ham kiradilar.

2. Ish beruvchilar. Bu guruhga xususiy (oilaviy) korxonada yosh firma boshqaruvchilari ishlab chiqarish maqsadida yonlangan xizmatchilar mehnatidan foydalanuvchilar.

Ularga aksionerlik jamiyatida ishlovchilar, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar bilan bitim tuzish imkoniyatiga ega bo'lganlar, ishchilarni yonlash va bo'shatib yuborish huquqiga ega bo'lgan shaxslar kiradi.

3. Mustaqil ish bilan band bo'lganlar. Bularga mustaqil yoki bir yoki bir necha sheriklar bilan birgalikda ishchi kuchi yonlamasdan daromad keltiruvchi ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi kishilar kiradi.

4. Ishlab chiqaruvchi koopyerativ a'zolari. Bu guruhga o'z korxonasida ishlayotgan va boshqarish jarayonida boshqa a'zolar bilan teng huquqqa ega bo'lgan (ishlab chiqarishni boshqarish va daromadni taqsimlashda) kishilar kiradi.

5. Oilaviy korxonalarining haq olmasdan ishlaydigan xodimlari.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishsizlikni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ishsizlik deb, o'ziga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra, ishlab turgan joyidan, mehnat daromadidan ajralgan, ish qidiruvchi shaxslar sifatida ro'yxatga olingan, mehnat qilish, kasbiy tayyorgarlikdan o'tishga tayyor 16 yoshdan pensiya yoshiga qadar bo'lgan fuqarolar ishsizlar sirasiga kiradi.

Iqtisodiyotda "to'la ish bilan bandlik" degan tushuncha mavjud. Lekin hech qachon aholini 100 foiz ish bilan band qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ma'lum miqdordagi aholining ishsiz bo'lishi iqtisodiy jihatdan tabiiy hol hisoblanadi. Ishsizlikning quyidagi turlari mavjud:

1) Friktsion ishsizlik. Bularga ish qidirayotganlar yoki yaqin vaqtlar ichida ish bilan ta'minlanishi kutilayotgan ishchi kuchlari kiradi.

2) Tarkib o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan ishsizlik. Bunda ishchi kuchi darhol yoki qisqa muddatda ish topa olmaydi. U malakasini o'zgartirishi, qayta malaka oshirishi, ma'lumot olishi, kasb egallashi lozim. Xatto yashash joyini o'zgartirishiga to'g'ri keladi.

3) TSiklik ishsizlik. Ishlab chiqarish hajmining pasayishi yoki to'xtashi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning pasayishi va ishsizlikning paydo bo'lishidir. TSiklik ishsizlikda ishsizlar soni ko'payadi. Lekin tsikl o'tgach yangi ish joylari paydo bo'lib ishsizlar soni kamayadi.

Statistika ishsizlik darajasini xarakterlash uchun absolyut va nisbiy ko'rsatkichlardan foydalanadi. Ma'lum hudud bo'yicha ma'lum davr yoki ma'lum moment uchun ishsizlarning absolyut soni aniqlanadi. Lekin uning intensivlik darajasini aniqlash uchun ishsizlik koeffitsienti hisoblanadi. Buning uchun ishsizlar soni mehnat resurslari soniga bo'linadi va protsenta ifodalanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida 5-7 foiz ishsizlik bo'lishi tabiiy holat hisoblanadi.

Iqtisodiy nofaol aholiga 15 yoshdan 72 yoshgacha bo'lgan aholining quyidagi kategoriyalari kiritiladi:

- kunduzgi bo'lim o'quvchilari, talabalari, magistrilari, aspirantlari, tinglovchi va kursantlari;

- nafaqaxo'r va nogironlar;
- uy xo'jaligida band bo'lganlar;
- ish qidirishni tugatganlar;
- ishlashi shart bo'lmaganlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorida yuz berayotgan jarayonlarni tahlil qilishning muhim quroli bo'lib, o'rtacha yillik miqdorlarda 1.01 va 1.07 ga nisbatan

tuziladigan mehnat resurslari balansi hisoblanadi. U mehnat resurslarining soni va tarkibi, ularning milliy iqtisod tarmoqlari va mulk formalari bo'yicha taqsimoti, ishsizlar va iqtisodiy nafaol aholi haqidagi ko'rsatkichlar tizimi bo'lib, u faqat mehnat statistikasi ma'lumotlari asosida emas, balki statistikaning boshqa tarmoqlari ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi. U jamiyatning ijtimoiy tuzilishini, mehnat bozoridagi talab va taqdimni o'rganish uchun muhim qurol bo'lib hisoblanadi.

Mehnat resurslari balansi ikki bir-biri bilan bog'liq bo'limlardan iborat: uning birinchi bo'limida mehnat resurslarining soni va tabiiy takror paydo bo'lishini, ikkinchi bo'limida mehnat resurslarini sohalar va faoliyat turlari bo'yicha taqsimlanishini ifodalaydi.

Mehnat resurslari balansi sxemasini quyidagicha ifodalash mumkin:

I. Mehnat resurslarini paydo bo'lish manbalari jami mehnat resurslari, shu jumladan:

- mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi;
- iqtisodiyotda band bo'lgan o'smirlar;
- iqtisodiyotda band bo'lgan qariyalar va ishsizlar.

II. Mehnat resurslari taqsimoti:

- jami iqtisodiyotda band bo'lganlar, shu jumladan:
 - iqtisodiyot tarmoqlarida;
 - xususiy uy xo'jaligini yuritish uchun yonlanganlar;
 - doimiy yo'nalish va boshqa soha xodimlari;
 - mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan ishlab chiqarishdagi ajralgan holda o'qiyotganlar;
 - mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan, lekin iqtisodiy faoliyat va o'qish bilan band bo'lmaganlar.

17.1.2-jadval

**“A” mamlakatning “B” yildagi mehnat resurslari balansi quyidagicha
ko‘rinishga ega bo‘ladi (ming kishi hisobida)**

Ko‘rsatkichlar	Jami	Shu jumladan	
I. Mehnat resurslarini tashkil topish manbalari			
01. Mehnat resurslari – jami	10663,3	4563,3	6100,0
Shu jumladan			
02. Mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga qobiliyatli aholi	10462,6	4476,4	5986,2
03. Iqtisodiyotda band bo‘lgan qariyalar va o‘smirlar	200,7	85,9	114,8
Ulardan:			
04. Qariyalar	127,3	42,4	84,9
05. O‘smirlar	73,4	43,5	29,9
II. Mehnat resurslarining taqsimlanishi:			
06. Iqtisodiy faol aholi jami (07+09)	9194,3	4199,8	4994,5
Shu jumladan			
07. Iqtisodiy tarmoqlarda band bo‘lganlar jami	8259,0	3825,7	4433,3
Ulardan:			
A. Qishloq, o‘rmon xo‘jaligi, ovchilik	3667,0	-	3667,0
V. Baliqchilik	1,2	-	1,2
S. Tog‘-qazilma sanoati va karyerlar izlash	39,5	-	39,5
D. Qayta ishlov beruvchi sanoat	1150,0	1024,0	121,0
E. Elektroenergiya, gaz va suv ta‘minoti	52,0	-	52,0
F. Qurilish	507,2	456,5	50,7
G. Ulgurji va chakana savdo: mashina va mototsikllar, maishiy tovarlar, shaxsiy gigiena tovarlarini ta‘mirlash	350,0	315,0	35,0
H. Mexmonxonalar va restoranlar	89,6	89,6	-
I. Transport, ombor xo‘jaligi va aloqa	344,0	309,6	34,4
i. Moliyaviy vositachilik	28,6	25,8	2,8
K. Qo‘zg‘almas mulk bilan operatsiyalar, ijara va tijorat faoliyati	0,5	0,4	0,1
L. Davlatni boshqarish va mudofaa, majburiy sotsial sug‘urta	380,6	380,6	-
M. Maorif	890,2	567,4	322,8
N. Sog‘liqni saqlash va sotsial xizmatlar	599,7	508,7	91,0
O. Boshqa kommunal, sotsial va shaxsiy xizmatlar	158,1	142,3	15,8
P. Xususiy uy xo‘jaliklarining yollanma ishchilari	0,8	0,8	-
Q. Eksxududiy tashkilotlar va idoralar (doimiy	-	-	-
08. Bandlar umumiy sonidan (06 qarordan) qisqartirilgan ish kuni (xaftasiga qisman) ish haqqi bilan yoki umuman uni saqlamagan holda o‘tkazilgan xodimlar	30,5	13,3	17,2
09. Ishsizlar	935,3	374,1	561,2
10. Mehnatga layoqatli yoshdagi ishlab chiqarishdan ajralgan holda o‘quvchilar, talabalar	623,3	275,9	347,4

11. Mehnatga layoqatli yoshdagi uy yumushlari va yosh bolalar tarbiyasi bilan bandlar	845,7	87,6	758,1
Balans (06+10+11)	10663,3	4563,3	6100
Balansdan tashqari:			
12. Yoshi bo'yicha va qarovchisini yo'qotganligi uchun nafaqaxo'rlar	2798,7	1381,6	1417,1
13. Mehnatga layoqatli yoshgacha bo'lgan maktab va boshqa o'quv yurtlarining o'quvchilari	3793,2	967,2	2826,0
14. Maktabgacha yoshdagi bolalar va nafaqa olmaydigan qariyalar	4199,1	1514,8	2684,3
Jami iqtisodiy nafaol aholi (10+11+12+13+14)	12260,0	4227,1	8032,9

Bu ma'lumotlar tahlil qilinib, aholini bandlilik darajasi aniqlanadi, mehnat resurslari taqsimlanishidagi proportsiyalar o'rganiladi. Balans ma'lumotlari bir necha yillar bo'yicha solishtirilib, bu masalalar dinamikasi o'rganiladi.

17.2. Korxonalar xodimlari tarkibi, soni va harakati ko'rsatkichlari

Ishga yonlash davri uzunligiga qarab korxonalar xodimlari quyidagi guruhlariga ajratiladi:

- doimiy xodimlar;
- vaqtincha xodimlar;
- mavsumiy xodimlar;
- uchrab qolgan ishlarni bajarish uchun qabul qilingan xodimlar.

Bajarayotgan funksiyasiga qarab korxonalar xodimlari ikki guruhga bo'linadilar: ishchi va xizmatchilar. Xizmatchilar guruhida 3 ta toifa ajratiladi: rahbarlar, mutaxassislar va boshqa xodimlar. "Ishchilar" kategoriyasiga bevosita mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish bilan band bo'lgan xodimlar kiradi. "Rahbarlar" toifasiga korxonalar va uning tarkibiy tuzilmalari boshliqlari kiradi. "Mutaxassislar" toifasiga muhandis-texnik iqtisodiy-ijtimoiy va boshqa maxsus bilim talab qiluvchi kasb bilan shug'ullanuvchi xodimlar kiradi. Oxirgi "xizmatchilar tarkibiga kiruvchi boshqa xodimlar" toifasiga hujjatlarni rasmiylashtiruvchi, hisob-kitob, tekshiruv, xo'jalik xizmatidagi xodimlar (ish yurituvchilar, kotiblar, tabelchilar, hisobchilar va h.k.) kiradi.

Xodimlar soni ma'lum momentga (ma'lum kunga nisbatan) va davr oralig'i uchun aniqlanadi (o'rtacha miqdor sifatida). Ma'lum kunga nisbatan xodimlar soniga quyidagilar kiritiladi:

- ro'yxatda turgan xodimlar;
- boshqa korxonalardan ishga olingan o'rindoshlar;
- fuqarolik-huquqiy ega bo'lgan ishlarni bitim asosida bajaruvchi xodimlar.

Har kungi ro'yxatdagi xodimlar tarkibiga shtat jadvali asosida doimiy, mavsumiy yoki vaqtincha ishga qabul qilingan kishilar, shuningdek ish haqi olib ishlovchi shu tashkilot, korxonalar egalari ham kiritiladi.

O'rindoshlar ham qo'shiladi, lekin ularning mehnat daftari asosiy ish joyida saqlanadi.

Bitim asosida – maxsus yoki xo‘jalik ishlarini bajaruvchi (remont, maslahat berish va h.k.) kishilar ro‘yxatdagi xodimlarga kiritilmaydilar.

Ro‘yxatdagi xodimlar soni korxonada ixtiyoridagi har kungi mavjud bo‘lgan mehnat resurslari salohiyati haqida fikr yuritish imkoniyatini beradi. Shu va boshqa ko‘rsatkichlar momentli ko‘rsatkichlar bo‘lib, ularni soni har kuni o‘zgarib turadi. Shuning uchun ma‘lum iqtisodiy tahlilni amalga oshirish uchun (o‘rtacha mehnat unumdorligi, o‘rtacha ish haqi va h.k.). O‘rtacha ro‘yxatdagi xodimlar soni aniqlanadi. Buning uchun har kungi ro‘yxatda turgan xodimlar sonini qo‘shib, kalendar kunlar soniga bo‘linadi (28, 29, 30, 31). Bunda shanba va yakshanba kunlar uchun juma kunida ro‘yxatda turganlar soni olinadi. Agar korxonada oy davomida to‘liq ishlamagan bo‘lsa ham o‘rtachani aniqlashning bu usuli o‘zgarmaydi.

Masalan: korxonada 25 iyundan ishlay boshlagan. Ro‘yxatdagi xodimlar soni quyidagicha bo‘lgan: 25 iyun (seshanba) 200 kishi, 26 iyun (chorshanba) 200 kishi, 27 iyun (payshanba) 203 kishi, 28 iyun (juma) 209 kishi. Oyning oxirgi ikki kuni (29 va 30) dam olish kunlariga to‘g‘ri kelgan. U holda

$$T_{roy}^{-} = \frac{200 + 200 + 203 + 209 + 209.2}{30} = \frac{1230}{30} = 41 \text{ kishi}$$

Har kungi ro‘yxatdagi xodimlar soni ishga kelgan va kelmaganlardan tashkil topadi, shuning uchun kelganlar va kelmaganlar sonini qo‘shib, kalendar kunlar soniga bo‘linadi.

Masalan, korxonada bo‘yicha quyidagi ma‘lumotlar mavjud (kishi/kunlar): ishga kelishlar soni - 3010, ish kunlari kelmasliklar soni - 70, dam olish va bayram kunlari ishga kelmaslik – 1600. U holda

$$T_{roy}^{-} = \frac{3010 + 70 + 1600}{30} = 156 \text{ kishi}$$

Bir necha oylardan iborat davr uchun o‘rtachani aniqlash o‘rtacha tortilgan arifmetik formulasidan foydalaniladi.

(I chorakda o‘rtacha ro‘yxatdagi xodimlar soni 612 kishi: aprelda 610 kishi, mayda 610 kishi, iyunda 604 kishi. U holda,

$$T_{roy}^{-} = \frac{\sum X \cdot \Pi}{\sum \Pi} = \frac{612 \cdot 3 + 610 + 610 + 604}{6} = 610 \text{ kishi}$$

Mehnat resurslaridan foydalanish darajasini tahlilini uch xil yo‘nalishda amalga oshiriladi:

- soni bo‘yicha;
- ish vaqti bo‘yicha;
- mehnat unumdorligi bo‘yicha.

Soni bo‘yicha korxonada mehnat potentsialidan foydalanishni o‘rganish uchun ro‘yxatdagi xodimlar sonidan foydalanish koeffitsienti aniqlanadi

$$K_{\text{Ro'yxatdan foydalanish}} = \frac{\text{O'rtacha amalda ishlagan xodimlar soni}}{\text{O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni, ish kunlar bo'yicha hisoblangan}}$$

Keyingi yo‘nalishlar bo‘yicha tahlil keyingi bo‘limlarda ko‘riladi.

Ishchi kuchi harakatini vaqt bo'yicha, korxonalar bo'yicha intensivligini o'rganish maqsadida quyidagi nisbiy ko'rsatkichlar aniqlanadi:

$$\text{Qabul qilish } K^t = \frac{\text{Ishga qabul qilinganlar soni}}{T_{\text{ro'yxatdagi}}} \quad \begin{matrix} X \\ 100\text{foiz} \end{matrix}$$

$$\text{Ishdan bo'shash } K^t = \frac{\text{Ishdan bo'shaganlar soni}}{T_{\text{ro'yxatdagi}}} \quad \begin{matrix} X \\ 100\text{foiz} \end{matrix}$$

$$\text{Xodimlar sonini to'ldirish } K^t = \frac{\text{Qabul qilinganlar soni}}{\text{Ishdan bo'shaganlar soni}} \quad \begin{matrix} X \\ 100\text{foiz} \end{matrix}$$

$$\text{Xodimlar doimiylik } K^t = \frac{\text{O'rganilayotgan davrda ro'yxatda turgan xodimlar soni}}{T_{\text{ro'yxatdagi}}} \quad \begin{matrix} X \\ 100\text{foiz} \end{matrix}$$

$T_{\text{ro'yxatdagi}}$ – korxonaning o'rtacha ro'yxatdagi xodimlari soni.

Ishga qabul qilish va undan bo'shash natijasida ishchi kuchi sonining o'zgarishi ishchi kuchi harakati deb ataladi. Uni ifodalash uchun quyidagi absolyut ko'rsatkichlar aniqlanadi:

- qabul qilish oboroti (ishga qabul qilinganligi haqida buyruq chiqarilgan);
- ishdan bo'shash oboroti (ishdan bo'shamaganligi haqida buyruq chiqarilgan);
- ishchi kuchi umumiy oboroti (qabul qilingan va bo'shaganlar umumiy soni).

O'z xohishi bilan ishdan bo'shagan kishilar qatoriga quyidagilar kiradi: o'z xohishi bilan ishdan bo'shaganlar, shuningdek quyidagilar: tanlovdan o'tish natijasida boshqa joyga o'tganlar, yashash uchun boshqa joyga ko'chganlar, kasallik yoki nogironlik, o'qishga kirish, pensiyaga chiqish, oiladagi kasal kishini boqish, ikki tomon bitimiga asosan bo'shagan kishilar.

Ishga qabul qilish va bo'shash haqidagi ma'lumotlar asosida ham korxonalar, ham milliy iqtisodiyot darajasida quyidagicha ishchi kuchi balansi tuziladi:

$$T_0 + QQ - B = T_1$$

Bunda: T_0 – davr boshidagi xodimlar soni; QQ – qabul qilinganlar soni, shu jumladan manbaalar bo'yicha:

bandlilik xizmat yo'llanmasi bilan;

boshqa korxonalardan o'tkazilganlar;

boshqa manbaalardan (korxonaning o'zi qabul qilgan; o'qishdan, armiyadan qaytgan va h.k.);

B – ishdan bo'shaganlar soni, shu jumladan sabablar bo'yicha:

boshqa tashkilotga o'zkazish sababli;

xodimning xohishi bilan mehnat – bitimini tugatilishi (o'z xohishi bilan);

korxonaning xohishi bilan mehnat – bitimini tugatish, armiya safiga chaqirish sababli;

boshqa sabablar bilan.

T_1 – davr oxiridagi xodimlar soni.

Aholi bandligini o'rganish uchun korxonalar va tashkilotlardagi ish joylarining yangisini barpo etish va ba'zilarini yo'qotish bo'yicha harakatini ham o'rganishni taqozo etadi. Bandlilik xizmatlari idoralari korxonalar va tashkilotlardan ularning xodimlarga bo'lgan talabini olib o'rganadilar va shu ma'lumotlar asosida statistika quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblaydi:

- ish joylarining umumiy soni – umumiy mavjud ish joylari + bo'sh ish o'rinlari;
- bo'sh ish joylar soni (korxonalar va tashkilotlarning buyurtmalari asosida aniqlanadi);
- yangi kiritilgan ish joylar soni (ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta qurish va ish smenalarini ortishi natijasida va h.k.);
- bir bo'sh joyga band bo'lmagan aholining yuklamasi.

17.3. Ish vaqti va undan foydalanish ko'rsatkichlari

Ish kuchi soni va uning tarkibi bu sohadagi masalaning miqdor tomoni hisoblanadi, ish vaqti va undan foydalanish darajasi esa uning sifat tarafini belgilaydi. Ish vaqtdan foydalanishni tahlil qilish uchun ish vaqti fondlarini tarkibini o'rganishni, ish kuni va ish davri uzunligini, ishlangan ish vaqti hajmiga har xil omillar ta'sirini o'rganishni taqozo etadi. Ish vaqti statistikasi – mehnat statistikasining bir bo'limi hisoblanadi.

Ish vaqtini yo'qotishni o'rganish mehnat muammolari bilan shug'ullanuvchi davlat organlari, ijtimoiy ta'minot bo'limlari, kasaba uyushmalari, korxonalar va tashkilotlarning rahbarining doimiy e'tiborida turadi.

Ish vaqti sarflangan mehnat meyorini ifodalaydi va u amaliyotda ikki ko'rsatkich yordamida o'lchanadi: 1) ishlangan kishi – kuni xodimning korxonalar ro'yxatida turgan va ishga kelgan kunlarini bildirib, unga ish vaqti davomida xaqiqiy ishlangan va ishlanmagan soatlar kiravyeradi. Ishlangan kishi-kunlariga shu korxonada o'z xodimlari tomonidan amalda ishlangan kishi kunlari, bu korxonalar yo'llanmasi bilan boshqa korxonada ishlangan kishi-kunlari, shuningdek xizmat safarida bo'lgan xodimlarning ishlangan kunlari kiritiladi.

2) Ishlangan kishi-soati ish vaqtining aniq o'lchov birligi hisoblanadi, chunki uning tarkibiga tanaffus vaqtlari, kechikib kelish va vaqtlilik ketib qolish vaqtlari kiritilmaydi.

Ish vaqtdan foydalanish darajasini bilish uchun statistika quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanadi:

- 1) Bir ishchi tomonidan ishlangan kunlardan, ya'ni ish oyi uzunligidan foydalanish koeffitsienti;
- 2) Ish kuni uzunligidan foydalanish koeffitsienti;
- 3) Ish vaqtdan to'liq foydalanish koeffitsienti;

Bir ishchi tomonidan amalda ishlangan kunlar sonini aniqlash uchun korxonada ishlangan barcha kishi-kunlar soni o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soniga bo'linadi. Bu ko'rsatkichning amaldagisini bazis darajasi bilan solishtirilib birinchi koeffitsient aniqlanadi.

Ish kunining amaldagi uzunligini aniqlash uchun ishlangan barcha kishi-soatlar soni, ishlangan kishi-kunlar soniga bo'linadi. Bunda ikki hil ko'rsatkich aniqlanadi: a) ish kunining to'liq uzunligi (bunda odatdagi va odatdan tashqari soatlar e'tiborga

olinadi) va b) ish kunining odatdagi uzunligi (bunda faqat odatdagi soatlar e'tiborga olinadi). Bu ko'rsatkichning amaldagi bazis davrdagisi bilan solishtirilib ikkinchi koeffitsient aniqlanadi. Birinchi koeffitsientni ikkinchisiga ko'paytirib uchinchi ya'ni ish vaqtdan to'liq foydalanish koeffitsienti aniqlanadi.

17.3.1-jadval

Korxonada bazis va joriy davrda quyidagi ma'lumotlar berilgan:

№	Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
1	O'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soni	900	1000
2	Amalda ishlangan barcha kishi-kunlar soni	18000	21000
3	Amalda ishlangan barcha kishi-soatlar soni	126000	140000
4	Bir ishchi tomonidan amalda ishlangan kunlar soni (2:1)	20	21
5	Ish kunining amaldagi uzunligi, soat (3:2)	7,0	6,7

1) Ish oyi uzunligidan (kunlar) foydalanish $K^t = 21/20 = 1,050$ yoki 105,0foiz

2) Ish kuni uzunligidan (soat) foydalanish $K^t = 6,7/7,0 = 0,959$ yoki 95,9foiz

3) Ish vaqtdan to'liq foydalanish $K^t = 1,05 \times 0,959 = 1,008$ yoki 100,8foiz

Demak korxonada ish oyi uzunligidan (kunlar) bo'yicha foydalanish joriy davrda bazis davrga nisbatan 5,0 foizga ortgan, ish kuni uzunligidan (soat) foydalanish 4,1 foizga kamaygan. Natijada ish vaqtdan to'liq foydalanish darajasi joriy davrda bazis davriga nisbatan 0,8 foiz ortgan.

Amaliyotda quyidagi ish vaqti fondlarini bir-biridan ajratish lozim:

1. Kalendar ish vaqti fondi – korxonada barcha xodimlariga to'g'ri kelgan kalendar kunlar sonini ifodalaydi va u quyidagicha hisoblanishi mumkin:

- o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonini shu davrdagi kalendar kunlar soniga ko'paytiriladi; yoki

- ishga kelgan va kelmagan kishi-kunlar soni qo'shiladi.

2. Tabel vaqt fondi – ni aniqlash uchun kalendar vaqt fondidan bayram va dam olish kunlari ayriladi;

3. Eng ko'p imkoniyatli ish vaqt fondini aniqlash uchun tabel ish vaqti fondidan navbatdagi mehnat tatili kunlari ayriladi. Bu fond "Mehnat haqida"gi qonunga asosan foydalanish mumkin bo'lgan eng katta ish vaqti salohiyatini bildiradi.

Masalan, korxonada bo'yicha mart oyida quyidagi ma'lumotlar berilgan (kishi-kunlarida) xodimlar tomonidan ishlangan kishi-kunlar – 5868; kun bo'yi to'xtab turishlar – 200; ishlanmagan kishi-kunlar – 3032, shu jumladan, navbatdagi tatillar – 480; dam olish kunlari – 2400; O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni – 300 kishi; ushbu ma'lumotlar asosida quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblash mumkin:

1) ishga kelgan kishi kunlar soni – ishlangan kishi – kunlar va kun bo'yi to'xtab turishlar soni yig'indisiga teng.

$$5868 + 200 = 6068 \text{ kishi/kuni}$$

2) kalendar ish vaqti fondi

$$6068 + 3032 = 9100 \text{ kishi/kuni}$$

3) tabel ish vaqti fondi

9100-2400 =6700 kishi/kuni

4) maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi

6700-480 =6220 kishi/kuni

5) may oyidagi kalendar vaqt fondi (agar o‘rtacha ro‘yhatdagi xodimlar soni o‘zgarmay qolsa)

300 x 31 =9300 kishi/kuni

4. Ishlangan ish vaqti fondi. Ishlangan kishi/soatlar soniga xodimlarning ishlagan barcha soatlari kiritiladi (bayram va dam olish kunlari, hamda odatdan tashqari ishlangan soatlar ham qo‘shiladi). Ammo bunga smenalar ichidagi to‘xtab turishlar, betobligi sababli ishga kelmaslik, mehnat ta‘tillari va shunga o‘xshashlar qo‘shilmaydi.

Odatdan tashqari ishlangan vaqtlar – qonunda belgilangandan tashqari vaqtlardagi ish soatlari kiritiladi (bayram va dam olish kunlari, smenadan tashqari ishlangan vaqtlar va h.k.).

5. To‘langan kishi-soatlar soni – bu xodimlar tomonidan ishlangan kishi-soatlar va ishlanmagan bo‘lsa ham, ammo haqqi to‘langan soatlardan tashkil topadi. Ko‘rsatkichda yillik mehnat tatili vaqti, qo‘shimcha va o‘quv tatillari vaqti, rahbariyat qarori bilan berilgan ta‘tillar vaqti, malaka oshirish tizimida o‘tkazilgan vaqt, qishloq xo‘jaligi va boshqa ishlarga jalb qilingan vaqt, 18 yoshga etmagan o‘smirlar uchun qisqartirilgan ish vaqti kiritiladi, ammo betob bo‘lgan vaqt uchun to‘lovlar ijtimoiy fondlardan to‘langan uchun to‘langan soatlar kiritilmaydi.

Ish vaqti fondlaridan (kalendar, tabel, maksimal imkoniyatli) foydalanish koeffitsienti quyidagicha aniqlanadi:

$$K = \frac{\text{Amalda ishlangan vaqt}}{\text{Taaluuqli vaqt fondi}}$$

Bu koeffitsient taaluqli vaqt fondining qancha qismi amalda foydalanilganini ifodalaydi.

Maksimal imkoniyatli vaqt fondi tarkibini o‘rganish uchun ushbu vaqt fondi 100foiz deb olinadi va quyidagilar necha foizni tashkil etishi aniqlanadi:

1) ishlangan vaqt; 2) uzrli sabablar bilan ish vaqtini yo‘qotish (shu jumladan, ayrim sabablar bo‘yicha); 3) uzrli sabablar bilan ish vaqtini yo‘qotish (shu jumladan, ayrim sabablar bo‘yicha).

Masalan, avvalgi misoldagi ma‘lumotlar asosida quyidagilarni aniqlaymiz: amalda ishlangan vaqt, kalendar vaqt fondining 64foiz ini tashkil etgan ($5668/9100 \times 100 = 64\text{foiz}$); tabel ish vaqti fondining 87,4foiz ($5668/6700 \times 100 = 87,4\text{foiz}$); maksimal imkoniyatli ish vaqti fondining 94,2foiz ($5668/6220 \times 100 = 94,2\text{foiz}$) tashkil etgan. Binobarin, bunda ish vaqtini yo‘qotish 3,5foizni, uzurli sabablar bilan yo‘qotish esa 2,2foizni ($1336/6220 \times 100 = 2,2\text{foiz}$) tashkil etgan.

17.4. Ish vaqti balansi

Ish vaqtidan foydalanish darajasini tahlili ish vaqti balansi asosida amalga oshiriladi. Ular kishi-kunlari va kishi-soatlarida tuzilib, ikki qismdan iborat bo‘ladi: chap qismida “ish vaqtidan foydalanish” ko‘rsatiladi.

Chap qismi quyidagilardan tashkil topadi:

- 1) kalendar vaqt fondi;
- 2) bayram va dam olish kunlari;
- 3) tabel vaqt fondi;
- 4) navbatdagi mehnat tatillari;
- 5) maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi.

Ish vaqti resurslarini kishi-soatlarida ifodalash uchun, ko'rsatkichlarni belgilangan ish vaqti uzunligiga ko'paytiriladi.

“Ish vaqtdan foydalanish” qimida maksimal imkoniyatli ish vaqti fondini tarkibi ko'rsatiladi va u uch qismdan iborat bo'ladi: amalda ishlagan ish vaqti fondi, uzurli sabablar bilan ishlamagan vaqt va ish vaqtini yo'qotish.

Amalda ishlangan ish vaqti fondi – belgilangan rejim asosida ishlangan vaqtni ifodalaydi. Odatdan tashqari ishlangan vaqt (bayram va dam olish kunlari, smenadan tashqari ishlangan)lar balansdan tashqarida ko'rsatiladi.

Uzurli sabablar bilan yo'qotishlarga quyidagilar kiradi:

- betobligi sababli, yoki betob bolalarni boqish;
- o'quv ta'tillari (sirtqi talabalar uchun, korxonadan yuborilgan o'qish va malaka oshirishlar va h.k.);
- qonun bilan belgilangan ishga kelmasliklar (davlat topshiriqlarini bajarish, masalan, voenkomatga yoki sudga chaqirilishi).

Ish vaqtini yo'qotuvlariga quyidagilar kiradi:

- kun bo'yi to'xtab turishlar;
- kechikib kelishlar, vaqtli ketishlar;
- rahbariyat ruxsati bilan ishga kelmaslik;
- yalpi ishga kelmaslik (ish tashlashlar va h.k.)

Balansning o'ng qismi yuqorida keltirilgan uch bo'limning yig'indisidan tashkil topadi va kishi-kunlar va kishi-soatlarda ifodalangan maksimal imkoniyatli ish vaqti fondini bildiradi.

Masalan, avvalgi misolda keltirilganlarni quyidagi ma'lumotlar bilan to'ldiramiz: Aprel oyida ishga kelmasliklar (kishi-kunlarida): betobligi sababli – 56, o'qish ta'tillari – 20, progullar – 4, rahbariyat ruxsati bilan – 12, qonun bo'yicha ishga kelmaslik – 60.

17.4.1-jadval

Ish vaqti balansini tuzamiz (kishi-kunlarida)

Ish vaqti resurslari	Ish vaqtdan foydalanish
1. Kalendar fondi - 9100	1. Amalda ishlangan vaqt – 5868
2. Bayram va dam olish kunlari – 2400	2. Uzurli sabablar bilan ish vaqtini yo'qotish – 136
3. Tabel fondi – 6700	shu jumladan:
4. Navbatdagi mehnat ta'tillari – 4800	betobligi sababli – 56
5. Maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi – 6220	o'qish vaqti sababli – 20
	qonun bo'yicha – 60
	3. Ish vaqtini yo'qotish – 216
	shu jumladan:
	kun bo'yi to'xtab turishlar – 200
	progullar – 4
	rahbariyat ruxsati bilan – 12

		4. Maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi – 6220 (5868+136+216)
Jami:	6220	Jami: 6220

Demak, MIIVFnig: - 94,3 foiz amalda ishlagan

- 2,2 foiz uzurli sabab bilan yo‘qotish
- 3,5 foiz uzursiz sabab bilan yo‘qotish
- 100 foiz

Demak, ish vaqti balansi – ish vaqti resurslari va ulardan foydalanish haqida to‘liq ma‘lumot olish va tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Iqtisodiy faol va iqtisodiy faol aholi haqida tushuncha bering.

2. Aholi quyidagi kategoriyalarning qaysilari iqtisodiy faol aholi tarkibiga kiradi?

- a) yonlangan xizmatchilar
- b) ish beruvchilar
- v) o‘quvchilar
- g) shaxsiy ish bilan band bo‘lganlar
- d) ishlashi shart bo‘lmaganlar
- e) oilaviy ish bilan band bo‘lganlar
- i) uy xo‘jaligida band bo‘lganlar
- yo) ishsizlar

3. Aholi quyidagi kategoriyalarning qaysilari iqtisodiy nafaol aholi tarkibiga kiradi?

- a) ishsizlar
- b) nafaqaxo‘rlar
- v) ish qidirishni tugatganlar
- g) talabalar, aspirantlar, magistrilar
- d) ish beruvchilar
- e) jamoa korxonalarida band bo‘lganlar
- i) ishlashi shart bo‘lmaganlar.

4. Mehnat bozori statistikasi ko‘rsatkichlar tizimi qanday?

- mehnat resurslari soni
- band bo‘lganlarning iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha taqsimlanishi
- korxonalar, tashkilotlar, muassasalar xodimlari soni va tarkibi
- ish vaqtidan foydalanish
- mehnat unumdorligi va ish xaqqi darajasi va dinamikasi
- ish kuchiga harajatlar
- ish kuchining migratsiyasi va h.k.

Ushbu ko‘rsatkichlarning mohiyati qanday?

5. Mehnat bozori statistikasining axborot manbalari:

- bandlilik xizmati idoralarining statistik hisoboti
- aholi bandligi darajasini o‘rganish maqsadida har chorak oxirida o‘tkaziladigan tanlama kuzatish ma‘lumotlari
- milliy iqtisodiyotimizda band bo‘lgan xorij fuqarolari haqidagi ma‘lumotlar

- aholi ro'yxati ma'lumotlari va h.k.

Ushbu manbalarni ng mohiyati qanday?

6. Ishchi kuchi bozori holatini baholash uchun qo'llaniladigan nisbiy ko'rsatkichlar:

- mehnatga layoqatli yoshdagi aholi koeffitsienti
- aholining bandlilik koeffitsienti
- umumiy yuklama koeffitsienti
- mehnat resurslari o'rnini qoplash koeffitsienti
- nafaqa yuklamasi koeffitsienti
- ishsizlik darajasi
- aholining iqtisodiy faollik darajasi

Ushbu ko'rsatkichlar qanday aniqlanadi va mohiyati nimada?

7. Mehnat resurslari soni qanday aniqlanadi?

8. Xalqaro andozalarga asosan band bo'lganlar ishlab chiqarishdagi bajariyotgan funktsiyasiga qarab qanday guruhlariga ajratiladi?

9. Ishsizlarning qanday turlarini bilasiz?

10. Mehnat resurslari balansi va ishchi kuchi balansi qanday tuziladi, uning mohiyati qanday?

11. Korxonalar xodimlari soni. O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni qanday aniqlanadi?

12. Ish vaqti o'lchov birliklari. Ish vaqtidan foydalanish ko'rsatkichlari. Ish vaqti balansi.

13. Oy oxiriga berilgan quyidagi ma'lumotlar asosida II va III kvartallar uchun o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonini aniqlang: martda-140 kishi, aprelda-146 kishi, mayda-150 kishi, iyunda-156 kishi, iyulda-152 kishi, avgustda-155 kishi, sentyabrda-154 kishi. Olingan ma'lumotlarni solishtiring.

14. Maishiy xizmat ko'rsatuvchi kombinat 23-Oktabr kuni ochilgan. Ro'yxatdagi xodimlar soni quyidagicha bo'lgan: 22 da-58 kishi, 23 dan 26 gacha 60 kishi, 27 da 74 kishi, 28 dan 31 gacha 82 kishi.

Oktabr oyi va 10 oy uchun o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonini hisoblang.

15. Avgust oyida korxonalar biznes rejasi bo'yicha o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni 140 kishi bo'lishi kerak. Amalda oy davomida ishchilar tomonidan 2818 kishi-kuni ishlangan, har xil sabablar bilan ishga kelmaslik 1613 kishi-kuni.

Avgust oyi uchun o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni bo'yicha biznes reja bajarilish darajasini aniqlang.

16. Ikki korxonalar xodimlari to'g'risida joriy yil bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkich	№1	№2
Yil boshida ro'yxatdagi ishchilar soni	690	570
Yil davomida ishga qabul qilingan ishchilar soni – jami	195	163
Yil davomida ishdan bo'shagan ishchilar soni – jami	170	202
Shu jumladan:		
O'z hohishi bilan	129	107

Kechikib kelgani va boshqa intizomlar buzilgani uchun	8	3
Yil oxirida ro'yxatdagi ishchilar soni	714	650
Yil davomida (1.01 dan 31.12 gacha) ro'yxatda turgan ishchilar soni	419	488

Har bir korxonaga bo'yicha aniqlang va tahlil qiling:

- 1) o'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soni;
- 2) ishga qabul qilish va bo'shash koeffitsientlari
- 3) ish kuchi umumiy oboroti koeffitsienti
- 4) qo'nimsizlik koeffitsienti
- 5) doimiylik koeffitsienti

17. Korxonaga ishchilarining I yarim yilida ish vaqtidan foydalanishlari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ishlagan kishi-kunlari	84430
Kun bo'yi to'xtab turishlar	-
Ishlanmagan kishi-kunlar soni – jami	13970
Shu jumladan:	
- navbatdagi mehnat ta'tili	6080
- o'qish ta'tili	340
- dekret ta'tili	1640
- kasallik	4715
- qonun bo'yicha ishga kelmaslik	470
- administratsiya ruxsati bilan	680
- progullar	45
Bayram va dam olish kunlari	31160
Jami ishlangan va ishlanmagan kishi-kunlar	129560

Ish vaqti balansini tuzing va tahlil qiling.

Buning uchun quyidagi ko'rsatkichlarni hisoblang:

- 1) kalendar ish vaqtidan foydalanish koeffitsienti
- 2) tabel ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsienti
- 3) maksimal imkoniyatli ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsienti.

XVIII BOB. MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI MILLIY BOYLIK STATISTIKASI

18.1. Milliy boylik tushunchasi, hajmi va tarkibi

Milliy boylik muhim ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya bo‘lib, u ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining boshlang‘ich va yakuniy holatini ifodalaydi. Milliy boylik hajmining ortishi iqtisodiy o‘rinishning muhim omili hisoblanadi. Shu bilan birga milliy boylikda ishlab chiqarish jarayonining natijalari mujassamlanadi. U ishlab chiqarilgan mahsulot hisobiga to‘ldiriladi va yangilanadi. Milliy boylik hajmi, uning tarkibi, dinamikasi va ulardan foydalanish darajasi davlat va xalqaro statistikada mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muhim yakunlovchi ko‘rsatkichlari sifatida qaraladi. Milliy boylik hajmi va tarkibining o‘zgarishiga qarab takror ishlab chiqarish va jamg‘arish jarayonining tendentsiyalari haqida fikr yuritiladi.

Milliy hisoblar tizimi (1993 y.) doirasida milliy boylik asosida iqtisodiy aktivlar tushunchasi yotadi.

Iqtisodiy aktivlar – xususiy yoki jamoa mulki bo‘lib, ularga egalik qilish yoki ulardan foydalanish natijasida mulk egalari iqtisodiy jihatdan manfaatdor bo‘lishlari mumkin. Har bir iqtisodiyot aktiv qiymatga ega bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan uning qiymati o‘zgaradi. Har xil aktivlar o‘z egasiga har xil manfaat keltiradi:

- imorat, mashina, uskunalar ishlab chiqarish jarayonida foydalanishdan daromad keltiradi;

- moliyaviy aktivlar va yyer o‘z egalariga mulkdan olingan daromad sifatida manfaat keltiradi (foizlar, deidentlar, renta);

- har qaysi aktivga qiymat zaxirasi sifatida ega bo‘lishdan olingan manfaat yoki uni hojlagan vaqtda sotib yuborishi mumkin.

Ba‘zi aktivlarga egalik qilish davri, ulardan manfaat olish tugaguncha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Ikkinchi xil aktivlarga egalik qilish shu davr kelgunga qadar ular sotib yuboriladi va kelajakda olinishi mumkin bo‘lgan daromad oldinroq olinadi. Uchinchilari (masalan, qimmatbaho metallardan, toshlardan qilingan buyumlar va h.k.) sof holda qiymat zaxirasi sifatida hech qanday boshqa manfaat ko‘rsatmasdan faqat yig‘ilgan boyliklarni asrash va sotish sifatida saqlanishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan ta‘riflarga asosan iqtisodiy aktivlar bo‘yicha uchta holatni ajratish mumkin:

- obtekt qandaydir mulk egasida bo‘lishi lozim (davlat, xususiy yoki boshqa formada);

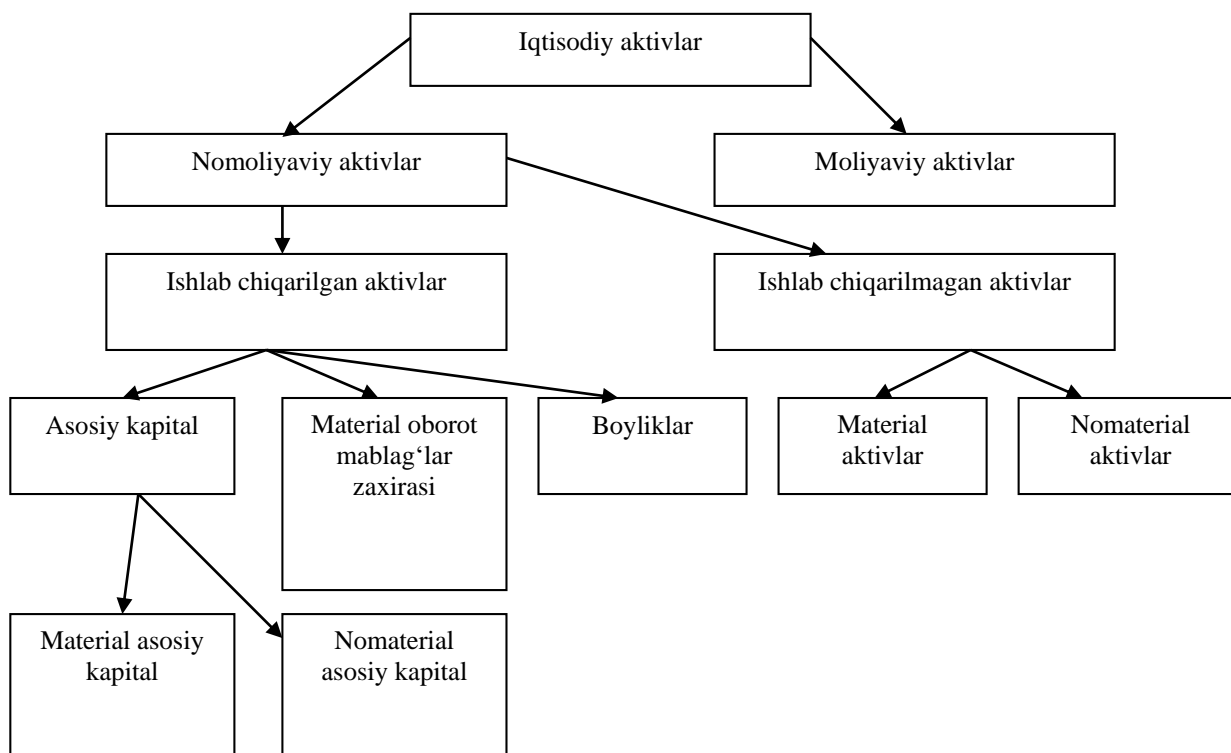
- mulk egasi obtektga egalik qilish va undan foydalanishdan qandaydir manfaat olishi lozim;

- obtektni aktivlarga kiritishning muhim sharti uni hojlagan vaqtda boshqa institutsion birliklarga sotib yuborish mumkin.

Bu xususiyatlarga faqat inson mehnati tufayli yaratilgan material boyliklar (asosiy fondlar, material aylanma mablag‘lar va zaxiralar) emas, balki moliyaviy instrumentlar (depozitlar, aksiyalar va h.k.) yoki tabiiy hosil bo‘lgan obtektlar: yyer va yyer osti, o‘rmonlar va boshqa o‘simlik resruslari, yovvoyi hayvonlar ham bo‘lishi mumkin. MHTga asosan tabiiy resruslar mamlakatlarning iqtisodiy aktivlariga ularning egalari

(davlat, tashkilot, muassasalar va h.k.) ulardan real daromad olish uchun foydalanilgan taqdirda kiritiladi.

Atrof muhit muhofazasi obyektlari (osmon bo'shlig'i, ochiq suv havzalari) kimningdir mulki bo'laolmaydi yoki o'z egasiga qandaydir manfaat keltirmaydi (masalan, foydali qazilma zaxiralaridan hozirgi texnik darajada yoki hozirgi bahoda manfaat kelmaydi). Shuning uchun, ular iqtisodiy aktivlarga kiritilmaydi. Iqtisodiy aktivlarga yana uy xo'jaliklari tomonidan sotib olingan uzoq muddat davomida foydalaniladigan buyumlar ham kiritilmaydi.

18.1.1-chizma. Milliy hisoblar tizimi (1993 y.)da iqtisodiy aktivlarni tasniflash

Iqtisodiy aktivlarni tasniflashda avvalo ular ikki sinfga ajratiladi: moliyaviy aktivlar va nomoliyaviy aktivlar.

Moliyaviy aktivlar ko'p jihatdan moliyaviy talablar va majburiyatlardan iborat. Bunda ikki institutsion birliklar orasida tuzilgan bitimga asosan biri mablag' (kapital) beradi. MHTda moliyaviy talab aktiv hisoblanib, uning egasi (kreditor) boshqa institutsion birlik (debitordan) tuzilgan birlikka asosan to'la yoki bir necha to'lovlarni oladi. Binobarin, kreditor faqat o'zi bergan qarz mablag'nigina emas, balki yana mulk egasi sifatida foizlar, daromadlar ham oladi. Bir institutsion birlik tomonidan shunday talabning mavjudligi, boshqa bir institutsion birlik tomonidan majburiyat bo'lishini taqozo qiladi. Moliyaviy talablar (majburiyatlar) har xil ko'rinishga ega bo'lishi, moliyaviy aktivlarning har xil ko'rinishida yuzaga keladi.

1. Monetar oltin – bu davlatning pul-kredit muassasalarida markazlashgan holda saqlanuvchi slitka yoki moneta formasidagi oltin zaxiralari. Ular sotib olish qobiliyatini oshirish maqsadida sotib olinadi.

2. O‘rnini bosuvchi huquqiga ega bo‘lgan mahsus mablag‘lar (O‘BXEBMM) – xalqaro valyuta fondi tomonidan tashkil etilgan xalqaro rezerv va to‘lov mablag‘lari, shu fondga a‘zo bo‘lgan davlatlar orasida taqsimlanadi. O‘BXEBMM dunyo pul mablag‘lari bo‘lib, ular xalqaro pulsiz hisob-kitob ishlarini XVF maxsus hisoblarida amalga oshiradilar. Ular faqat hukumatlar darajasida markaziy banklar va xalqaro tashkilotlar orqali xalqaro qarz yo‘qotuvchi mablag‘ sifatida ishlatiladi.

3. Mavjud pullar (valyuta) - hisob-kitob qilish uchun ishlatiladigan muomaladagi banknot va tangalar. Muomalaga chiqarilgan mavjud pullar uni chiqargan muassasa (odatda markaziy bank) uchun majburiy hisoblanadi.

4. Depozitlar – banklarga asrab berish uchun o‘tkazilgan pul mablag‘lari. Bu moliyaviy «aktiv»ga banklarning fondlar bilan qaytarib berish majburiyati bo‘lgan mablag‘larga qarshi turadi. Depozitlar (pul mablag‘lari kabi) yoki milliy yoki xorij valyutalarida bo‘lishi mumkin, ular rezident-muassasalarning yoki qolgan dunyoning majburiyati bo‘lishi mumkin.

5. Qimmatbaho qog‘ozlar (aksiyalardan tashqari) – ularni chiqargan shaxsga nisbatan, ularning egasi tomonidan mulkiy huquq beradigan pullik xujjatlar. O‘zining mohiyatiga ko‘ra ular qarz majburiyatlari hisoblanadi.

Bularga veksellar, obligatsiyalar, depozit syertifikatlar, privatizatsion cheklar va boshqalar kiradi.

6. Ssudalar – kreditor tomonidan bevosita qarz oluvchiga beriladigan moliyaviy instrument hisoblanadi. Bu operatsiya odatda xujjat bilan tasdiqlanadi va bu xujjatni birovga berish mumkin emas. Bularga banklar tomonidan korxonalar yoki uy xo‘jaliklariga berilgan ssudalar misol bo‘laoladi (uzoq muddatga sotib olishga kredit, istemolchi krediti, moliyaviy lizing)

7. Texnik sug‘urta rezervlari – sug‘urta imkoniyatlarini o‘tkazish texnikasi taqozo etishi natijasida yaratilgan moliyaviy aktivlar sug‘urta to‘lovlari va sug‘urta yig‘imlari orasidagi vaqt sug‘urta tashkilotlarida texnik rezerv sifatida katta hajmdagi summani yig‘ish imkoniyatini yaratadi. Ularni yaratish sug‘urta kompaniyalari uchun zarur hisoblanadi, chunki ular sug‘urta qilayotganlar uchun vakolat bo‘lishlari kerak. MHTda texnik sug‘urta rezervlari ikki guruhga bo‘linadi:

- uy xo‘jaliklarining rezervdagi sof aktivlari qiymati – xayotni va nafaqa fondini sug‘urtalash;

- sug‘urtalashning boshqa turlari bo‘yicha (xayotni sug‘urtalashdan tashqari) to‘lov rezervlari va tartibsiz talablarning rezervlari.

8. Aksiyalar va kapitalda ishtirok etishning boshqa turlari – ustav kapitalga ma‘lum nisbatda hissa qo‘yilganligi haqidagi xujjat bo‘lib, u o‘z egasiga foydaning ma‘lum qismini devident sifatida olish huquqini beradi.

9. Debitor va kreditorlarning boshqa hisoblari – savdo krediti, bitmagan ishlar va boshqalar hisobidan avanslar.

Nomoliyaviy aktivlarga – egalari ulardan iqtisodiy faoliyat natijasida yoki qiymat zaxirasi sifatida manfaat ko‘rishlari mumkin bo‘lgan obektlardir. Ular ishlab chiqarilgan yoki ishlab chiqarilmagan obektlar bo‘lishi mumkin.

Ishlab chiqarilgan aktivlar – MHTda ishlab chiqarish jarayoni natijasida paydo bo‘gan nomoliyaviy aktivlar deb ataladi. Ular asosiy kapital, material oborot mablag‘lar va boyliklar zaxirasidan tashkil topadi.

Asosiy kapital – ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan milliy boylikni bir qismi uni natural – mulk holatini uzoq muddat davomida o‘zgartirishdan iqtisodiyotda foydalaniladi va o‘z qiymatini tayyor mahsulot va xizmatlarga asta sekin o‘tkazaboradi. Asosiy kapital material va nomaterial qismlarga bo‘linadi. Material asosiy kapitalga yashaydigan va mamlakatdagi bino va inshootlar, mashina va uskunalar, transport vositalari, parvarish qilinadigan tabiiy aktivlar (ishchi mahsuldor mollar, mevali bog‘lar va boshqa ekilgan daraxtlar), tarixiy yodgorliklar va h.k. MHTning yangicha talqini bo‘yicha asosiy kapitalga harbiy uskunalarning ba’zi turlari kiritilgan bo‘lib, ular faqat harbiy maqsadlarda emas, balki fuqarolik ehtiyojlari uchun ham ishlatiladi (ayerodromlar, avtomobillar va h.k.).

Nomaterial asosiy kapitalni ajratish 1993 yildagi MHTning yangiligi hisoblanadi. Ularga inson mehnati natijasida yaratilgan va hamma bilishi shart bo‘lmagan axborotlar bo‘lib, ular qandaydir asrovchiga o‘tkazilgan. Ularning qiymati ularda asralayotgan axborotning qiymatiga bog‘liq. Bunga foydali qazilma boyliklarni qidirish xarajatlari, dasturiy ta‘minot, adabiyot va san‘atning noyob asarlari (filmlar, ovoz yozib olishlar, qo‘lyozmalar va h.k.) va boshqa nomaterial aktivlar kiritiladi.

Material oborot mablag‘larga ishlab chiqarish zaxiralari (xom ashyo, materiallar, yoqilg‘i va boshqalar), tayyor mahsulotlar, qayta sotiladigan tovarlar, tugallanmagan ishlab chiqarishlar kiradi. Shularga yana davlat zaxiralari va don rezervlari, strategik materiallar va davlat ahamiyatga ega bo‘lgan boshqa tovarlar kiradi.

Boyliklar – uzoq muddat foydalaniladigan qimmatbaho tovarlar bo‘lib, ularning bahosi umumiy bahoga nisbatan xech pasaymaydi. Ular ishlab chiqarish maqsadida ishlatilmaydi va foydalanilmaydilar va qiymat zaxirasi sifatida asraladi (qimmatbaho metallar, toshlar, antikvar buyumlar va boshqa san‘at asarlari va boyliklar).

Ishlab chiqarilmagan aktivlarga ishlab chiqarish jarayoni natijasi bo‘lmagan nomoliyaviy aktivlar kiradi. Ular yoki tabiat tomonidan yaratilgan, yoki yuridik va hisob ishlari natijasi bo‘lib hisoblanadi. Material ishlab chiqarilmagan aktivlarga yyer, yyer osti qazilma boyliklari, yyer osti suvlari va etishtirilmaydigan (tabiiy) biologik resurslar kiradi.

Nomaterial ishlab chiqarilmagan aktivlar egasiga konkret faoliyat bilan shug‘ullanish huquqini beruvchi xujjatlar kiradi (patentlar, litsenziyalar, tovar belgilariga bitimlar tuzish va h.k.).

18.2. Milliy hisoblar tizimida milliy boylik hajmini aniqlash usuli

Iqtisodiyot har bir sektorning ma'lum momentga nisbatan iqtisodiy ahvoli, uning o'zining xususiy kapitali hajmi bilan baholanadi va u sektorning aktiv va passivlar balansining balanslashtiruvchi moddasida o'z aksini topadi. Balans ikki yoqlama jadvalga o'xshatib tuziladi, uning chap tomonida sektorning aktivlari (moliyaviy va nomoliyaviy), o'ng tomonida esa uning moliyaviy majburiyatlari va o'z kapitalining sof qiymati keltiriladi.

18.2.1-jadval

Aktiv va passivlar balansi

Aktiv	Majburiyatlar va o'z kapitalining sof qiymati
1. Nomoliyaviylar: - ishlab chiqarilganlar; - ishlab chiqarilmaganlar; 2. Moliyaviylar: - monetar oltin; - mavjud pullar; - O'YUHEBMM; - depozitlar; va boshqalar	3. Moliyaviy majburiyatlar: - mavjud pullar; - depozitlar; - qimmatbaho qog'ozlar va h.k. 4. O'z kapitalining sof qiymati (4=1+2-3)

Sektor o'z kapitalining sof qiymati, uning aktivlari (moliyaviy va nomoliyaviy) qiymatining, uning moliyaviy majburiyatlariga nisbatan yuqori ekanligini ifodalaydi. Sof qiymat deyilishiga sabab asosiy kapital qoldiq qiymati bo'yicha aks ettiriladi. Bu balans ma'lumotlari asosida sektorning investitsion faollik darajasini, ularni moliyalashtirishga ehtiyojini ishlab chiqarishning material oborot mablag'lar bilan ta'minlanish darajasi va uning samaradorligini tahlil qilish mumkin bo'ladi. Butun iqtisodiyot bo'yicha tuzilgan jamlovchi aktiv va passivlar balansi mamlakatning iqtisodiy va moliyaviy holatini xarakterlaydi. Uning balanslashtiradigan moddasi bo'lib, milliy boylik ko'rsatkichi hisoblanadi. Shunday qilib, MHT metodologiyasi bo'yicha milliy boylik hajmini aniqlash uchun mamlakat rezidentlarining barcha iqtisodiy aktivlar qiymatlari (moliyaviy va nomoliyaviy) yig'indisidan ularning moliyaviy majburiyatlarini ayirib aniqlanadi. Demak, mamlakat milliy boyligi iqtisodiyot barcha sektorlarining sof kapitali yig'indilariga teng bo'ladi.

18.3. Asosiy fondlar va ularni tasniflash

Milliy boylikning mehnat natijasida paydo bo'lgan qismi – milliy mulkning 90 foizi asosiy fondlar hissasiga to'g'ri keladi.

Asosiy fondlar – ishlab chiqarilgan aktivlar bo'lib, ular uzoq vaqt davomida (bir yildan kam emas) tovarlar ishlab chiqarish yoki bozor va nobozor xizmatlar ko'rsatish uchun xizmat qiladilar.

1996- yildan boshlab asosiy fondlarni natural formasi va bajarayotgan funksiyalariga qarab quyidagicha tasniflanadi: binolar (yashalmaydigan),

yashaydigan binolar, inshootlar, mashina va uskunalar, transport vositalari, ishlab chiqarish va xo‘jalik ashyolari, ishchi mollar, maxsuldor mollar, ko‘p yillik o‘simliklar, asosiy fondlarning boshqa turlari. Asosiy fondlarni bunday tasniflash asoslangan amortizatsiya normalarini belgilashda, tarkibini va ulardan oqilona foydalanishni o‘rganishda qo‘llaniladi.

Asosiy fondlar tarkibiga yerlarni yaxshilash (melioratsiya, quritish, irrigatsion va boshqa ishlar) uchun qilingan kapital xarajatlar va yerga egalik qilish huquqini o‘tkazish bilan bog‘liq bo‘lgan xizmatlar (advokatlar, ko‘chmas mulk bilan shug‘ullanuvchi agentlar va boshqa vositalar xizmatiga to‘lovlar, to‘langan soliqlar va yig‘imlar va boshqa tashkiliy xarajatlar) bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlar ham kiradi.

Asosiy fondlar tarkibini o‘rganish maqsadida ularni quyidagi belgilari bo‘yicha guruhlarga ajratiladi:

- iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha – tovarlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlar (shu jumladan, sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilish va h.k. tarmoqlar) asosiy fondlari, xizmat ko‘rsatuvchi tarmoqlar (shu jumladan, transport, aloqa, savdo) asosiy fondlari;

- mulk formasi bo‘yicha – davlat mulkida bo‘lgan, xususiy mulkda bo‘gan asosiy fondlar;

- ishlab chiqarish jarayonida qatnashishi darajasiga qarab – bevosita mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonida qatnashuvchi asosiy fondlar va harakatda bo‘lmagan asosiy fondlar, shu jumladan, zaxirada, konsyervatsiyada, ta‘mirlashda, rekonstruksiya bo‘lganlar;

- kinga qarashli ekanligiga qarab – xususiy va ijaraga qo‘yilgan asosiy fondlar;

- xududlar bo‘yicha joylashishiga qarab – tumanlar, shaharlar, viloyatlar va respublika asosiy fondlari.

18.3.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi asosiy fondlarining tarkibi (1.01.2018- y. nisbatan)

Jami asosiy fondlar	Salmog‘i (foizfoiz)
Jami asosiy fondlar	100
shu jumladan:	
I. Passiv qism	45,4
ulardan:	
- binolar	29,3
- inshootlar	16,1
II. Aktiv qism	54,6
ulardan:	
- o‘zgaruvchi moslamalar	12,3
- kuchlanish mashina va uskunalar	9,2
- ishchi mashina va uskunalar	27,2
- o‘lchash va boshqarish anjomlari, qurilmalari va laboratoriya uskunalari	1,2
- hisoblash texnikasi	0,9
- transport vositalari	2,8
- boshqa asosiy fondlar	1,2

Bevosita mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida ishtirok etuvchi asosiy fondlarni bajarayotgan funktsiyasiga qarab aktiv va passiv guruhlariga ajratish mumkin.

Moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonini amalga oshirish uchun xo'jalik yurituvchi subyektlar ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlangan bo'lishlari lozim.

Ishlab chiqarish fondlari asosiy va oborot ishlab chiqarish fondlariga bo'linadi. Ular o'rtasidagi farq quyidagilardan iboratdir:

- asosiy fondlar ko'p ishlab chiqarish tsikllarida qatnashib, o'z qiymatini qismlab, asta-sekin yangidan tayyorlanayotgan mahsulotga o'tkazib boradi; oborot fondlari esa bitta ishlab chiqarish jarayonida qatnashib, o'z qiymatini to'liqligicha yangidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotga o'tkaziladi;

- oborot fondlari bevosita ishlab chiqarish jarayonida bo'lsa, asosiy fondlar shunday bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin;

- asosiy fondlar buyum shaklida tayyor mahsulotga qo'shilmaydi, oborot fondlari esa qo'shiladi va tayyor mahsulotning o'zagini tashkil etadi;

- asosiy fondlar tarkibiga xizmat qilish muddati bir yildan ortiq va qiymati 15 ta minimal ish haqqidan ortiq bo'lgan fondlar kiradi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarishning moddiy asosini tashkil qiladi. Ularning qiymati va tarkibi korxonada faoliyatining sifat va miqdor ko'rsatkichlariga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

18.4. Asosiy fondlarni baholash usullari

Statistikada asosiy fondlarning hajmini o'rganishda natural va qiymat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Asosiy fondlarni qiymat ko'rinishda baholashda quyidagi qiymat turlari qo'llaniladi:

- to'la boshlang'ich qiymati;
- to'la tiklash qiymati;
- eskirishni hisobga olgan holdagi boshlang'ich (tiklash) qiymati;
- balansdagi qiymati;
- bozor qiymati;
- yo'kotishdagi qiymati.

Asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymati deganda ularni sotib olish, tashib keltirish va o'rnatish uchun ketgan xarajatlarning yig'indisi tushuniladi. Demak, to'la boshlang'ich qiymat asosiy fondlarni foydalanishga topshirish momentidagi qiymati bo'lib, u eng asosiy baholash turi hisoblanadi. Undan foydalanib asosiy fondlarning hajmi, tarkibi, takror ishlab chiqarish va mehnatni texnika bilan qurollanish ko'rsatkichlari aniqlanadi. Shuningdek to'la boshlang'ich qiymat amortizatsiya ajratmalari va normalarini hisoblashda baza hisoblanadi. Biroq, har bir konkret momentda asosiy fondlarning to'la boshlang'ich qiymati joriy baholarda hisoblanganligi uchun ularning umumiy hajmiga fizik hajm va baho o'zgarishlari

ham ta'sir ko'rsatadi. Bu to'la boshlang'ich qiymat bo'yicha hisoblangan asosiy fondlarning juz'iy kamchiligidir.

Shuning uchun vaqti-vaqti bilan asosiy fondlarni qayta baholab turish taqazo qilinadi va buning natijasida to'la tiklash qiymati aniqlanadi. Asosiy fondlarning to'la tiklash qiymati – ularning hozirgi davr sharoitlarida takror ishlab chiqarish qiymatidir.

Masalan, 2 yil ilgari «A» markali 10 ta stanok uchun sarf qilingan xarajatlar (sotib olish, tashib keltirish va o'rnatish uchun) 10.000 so'mni tashkil qildi. Shu yili yuqoridagi «A» markali stanoklardan yana 5 tasi sotib olindi va ularga xarajat 4500 so'mni tashkil qildi.

Yuqoridagi ta'rifga ko'ra 15 ta stanokni to'la boshlang'ich qiymati xaqiqiy sarflangan xarajatlar yig'indisiga teng bo'ladi, ya'ni $10.000+4500=14500$ so'm.

To'la tiklash qiymati esa 15 ta stanokni ushbu yilda sotib olinsa, jami qancha xarajat qilinishi mumkinligini ko'rsatadi, ya'ni

$$15 \times (4500/5)=13,500 \text{ so'm.}$$

Tiklash qiymati odatda asosiy fondlarni qayta baholash jarayonida aniqlanadi.

Qayta baholash bilan bir qatorda asosiy fondlarning eskirish summalari ham aniqlanadi.

Asosiy fondlar o'z qiymatlarini doimiy ravishda ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxiga o'tkazib turganligi sababli boshlang'ich va tiklash qiymatlarining eskirishi hisobiga olingan holdagi qiymatlari ham aniqlanadi. Buning uchun to'liq qiymatdan eskirish summasi ayriladi.

Yuqoridagi misolimizda, masalan asosiy fondlarning eskirish darajasi 30foiz deb olsak, u holda eskirish summasi = $13500 \times 30\text{foiz}=4050$ m.s. bo'ladi. Demak qoldiq qiymat

$$13500 - 4050 = 9450 \text{ m.s.ga teng.}$$

Balansdagi qiymat – obyektlarni qayta baholash natijasida olinadi va asosiy fondlar shu bahoda korxonalar balansiga o'tkaziladi. Balansdagi qiymat – aralash baholash: ba'zi obyektlar uchun – tiklashdagi qiymat, boshqalar uchun – bosh birlamchi qimmat ham bo'lishi mumkin.

Bozor qiymati – obyektlarni joriy davrda bozorda sotilishi mumkin bo'lgan qiymatini ifodalaydi.

Asosiy fondlar uzoq vaqt xizmat qilishi natijasida payti kelib butunlay yaroqsiz xolga kelishi yoki ulardan kekusida foydalanish iqtisodiy samara bermasligi (ma'naviy eskirishi) mumkin. Bunday paytlarda asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonidan chiqariladi. Ularni temir-tyersak sifatida metallomga topshirish, agar binolar bo'lsa – ularning buzilishi natijasida turli xil qurilish materiallari (yog'och, g'isht va boshqa) hosil bo'lishi mumkin. Korxonalarda albatta temir-tyersak va qurilish materiallari turli ehtiyojlar uchun foydalanishi yoki chetga sotib yuborilishi mumkin va bu mablag'lar korxonaning hisob-kitob raqamiga kelib tushadi. Bu esa o'z navbatida yo'qotish qiymatida aks ettiriladi.

18.5. Asosiy fondlarning eskirishi va amortizatsiyasi

Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishlatilishi natijasida sekin-asta yemirilib boradi. Yemirilish asosiy fondlar amortizatsiyasining moddiy asosini tashkil qiladi. Yemirilish jismoniy va ma'naviy turlarga bo'linadi. Asosiy fondlarning ma'naviy eskirishi asosiy fondlarning yanada unumliroq elementlarining paydo bo'lishi va arzonroq asosiy fondlarning yaratilishi natijasida sodir bo'ladi.

Hozirgi paytda hisoblanadigan yillik amortizatsiya ajratmalari faqat jismoniy eskirishnigina hisobga olib, quyidagicha hisoblanadi:

$$A = \frac{BBB + IX - IB}{T}$$

bu yyerda, A – yillik amortizatsiya ajratmalari;

BBB – asosiy fondlarning to'la boshlang'ich (tiklash) qiymati

IX – asosiy fondlarni yo'qotish harajatlari (demontaj, ajratish, buzish va h.k.)

IB – asosiy fondlarni yo'qotish vaqtida olingan materiallar, detallar va boshqalarni sotishdan tushgan mablag'lar

T – asosiy fondlarni xizmat qilish muddati.

Amortizatsiya ajratmalari faqatgina absolyut miqdordagina emas, balki nisbiy ko'rsatkichlarda ham hisobga olib boriladi va u amortizatsiya normasi deb yuritiladi:

$$N_A = \frac{A \cdot 100}{F}$$

bu yyyerda, N_A – amortizatsiya normasi;

F – asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

Amortizatsiya normalari asosiy fondlarning turiga uzviy bog'liq bo'ladi. Uzoq muddat xizmat qiladigan (binolar, inshoatlar) obtektlar uchun uning darajasi nisbatan kichik bo'lsa, ishlab chiqarish jarayonida faol qatnashadigan (mashina va uskunalari) qismlarida esa katta bo'ladi.

Amortizatsiya summasini hisoblashning ikki usuli mavjud: professional – chiziqli va tezlashtirilgan usullar.

Professional – chiziqli usulda obtektning qiymati uning xizmat qilish davrida har yili bab-barobar ravishda amalga oshiriladi. Masalan, agar obtektning xizmat qilish davri – 5 yil bo'lsa, unda uning balansdagi qiymatining har yili 1/5 qismi qoplaydi yoki amortizatsiyaning chiziqli me'yori 20 foizga teng bo'ladi.

Asosiy fondlar aktiv qismining tezlashtirilgan amortizatsiya me'yori ishlab chiqarishni tarkibiy o'zgarishi va uni modernizatsiya qilish uchun mo'ljallangan. U amortizatsiya me'yorining ikki marta ko'paytirilgan hajmiga teng bo'lib, obtektning qoldiq qiymatiga nisbatan qullaniladi.

Misolimizda ikki marta ko'paytirilgan chiziqli amortizatsiya me'yori 40foizga teng. U holda, masalan, obtektning qiymati 200 ming bo'lsa, foydalanishning birinchi yilida 80 ming so'm (200 m.s.:0,4) ajratiladi. U holda qoldiq qiymat – 120 m.s. (200-80). Obtektning qoldiq qiymatiga nisbatan ikkinchi yil amortizatsiya ajratmalari 48 m.s. (120x0,4)ga teng bo'ladi. Foydalanishning qolgan yillari uchun ham amortizatsiya ajratmalari shu usulda hisoblanadi (72x0,4 va h.k.).

Asosiy foondlarni fizik va ma'naviy eskirishi oqibatda ularni yangilash (almashtirish) zaruriyati tug'iladi. Buning uchun asosiy fondlar ishlab turgan vaqtlarida korxonalarni ularni sotib olish yoki yaratish bo'yicha harajatlari qoplanishi

va ularni almashtirishni amalga oshirish uchun etarli darajadagi pul mablag‘lari jamg‘arilishi lozim. Harajatlarni qoplash va pul mablag‘larini yig‘ish ishlari mahsulot tannarxiga amortizatsiya ajratmalrini qo‘shish orqali amalga oshiriladi.

Amortizatsiya ajratmalari amortizatsiya fondlarida yig‘ilib boradi va ma‘lum muddat o‘tgandan so‘ng ishlab chiqarishda qatnashgan asosiy fondlarning qiymatini to‘la qoplashi kerak. Shuning uchun asosiy fondlarning amortizatsiya summasi asosiy fondlarning to‘la boshlang‘ich qiymatidan katta bo‘lishi mumkin emas.

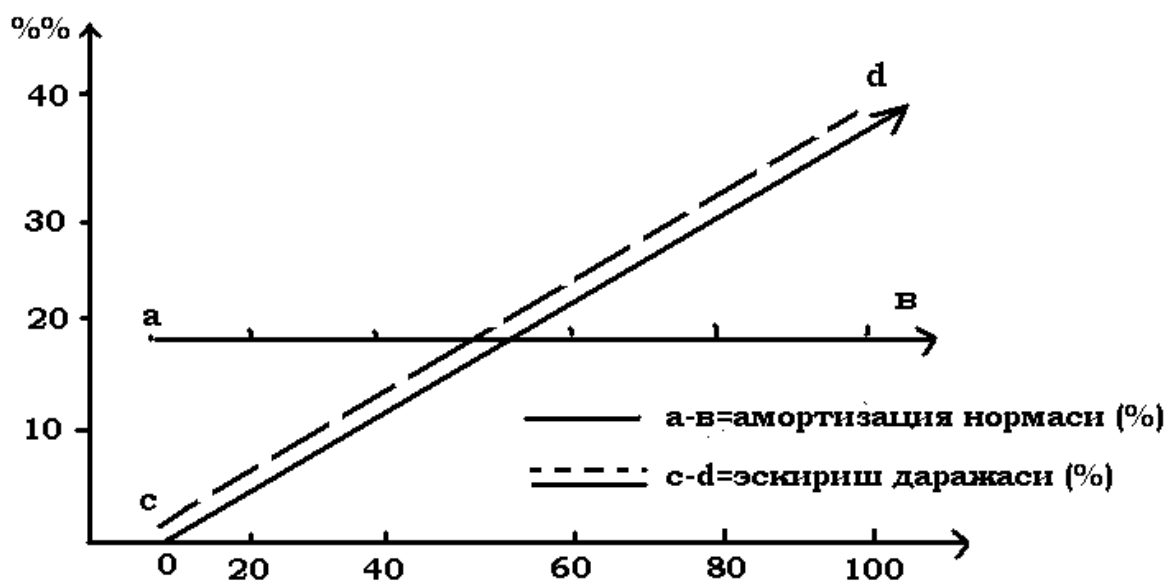
Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish sharoitlarida amortizatsiya ajratmalari bir tomondan ishlab chiqarishda qatnashgan asosiy fondlarni oddiy takror ishlab chiqarishda foydalanilsa, ikkinchi tomondan chiqib ketayotgan asosiy fondlar o‘rniga texnikaviy takomillashgan asosiy fondlar bilan almashtirishda qatnashadi va manba bo‘ladi.

Amortizatsiya ajratmalari asosiy fondlar uchun yangi kapital mablag‘larni moliyalashtirishga yoki qurilish materiallarini, uskunalar yoki nomaterial aktivlarni sotib olish uchun uzoq muddatli moliyaviy qo‘yilmalarga sarflanadi.

Uzoq muddat foydalaniladigan asosiy fondlarni yaratish va sotib olish uchun qilingan harajatlar investitsiya deb ataladi va ular joriy yil harajatlariga kiritilmaydi.

Investitsiyalarning mohiyati shundaki, ular keyinroq manfaat olish uchun xozir ma‘lum loyihalarga qilingan harajatlarni anglatadi. Investitsion loyihalarning shakllari va mazmuni yangi korxonalar qurilishi rejalashtirishdan tortib, to asosiy kapitalning yangi elementlarini sotib olishgacha bo‘lishi mumkin.

Shunday qilib, asosiy fondlarni «eskirishi» va «amortizatsiya ajratmalari»ni bir-biridan ajratish lozim. Eskirish birlamchi va u butun xizmat davomida ortib boradi va amortizatsiyaning moddiy asosi hisoblanadi. Amortizatsiya normasi esa ikkilamchi va butun xizmat davomida o‘zgarmasdan qoladi. Ular orasidagi bog‘lanishni quyidagicha ifodalash mumkin.

6.5.1-chizma. Asosiy fondlarni eskirish va amortizatsiya orasidagi bog‘lanish.

Asosiy fondlarning bozor qiymati – u korxonalar va muassasalarda mavjud bo‘lgan obyektlarni hozirgi holati, fizik va manaviy eskirishi, ulardan amalda va kelajakda foydalanish va foyda olish darajasini, talab va taqdim nisbatini hisobga olgan holda aniqlanadi va shu bahoda korxonalar va muassasalarda ularni sotib yuborishlari mumkin bo‘ladi.

18.6. Asosiy fondlarning balanslari, ularning holati va takror ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari

Asosiy fondlar doimiy ravishda ham bo‘yum shaklida, ham qiymat shaklida o‘zgarib turadi.

Ularning ko‘payishiga quyidagi omillar ta‘sir qiladi:

- sotib olish;
- yangi qurilish;
- inventarizatsiya paytida qayta baholashdagi o‘zgarishlar.

Asosiy fondlarning kamayishiga esa quyidagi omillar ta‘sir qiladi:

- eskirib ishlab chiqarishdan chiqib ketishi;
- boshqa korxonalariga sotib yuborilishi;
- tabiiy ofatlar natijasida yo‘q bo‘lishi;
- inventarizatsiya paytida qayta baholashdagi o‘zgarishlar.

Yuqoridagi o‘zgarish omillaridan foydalanib, asosiy fondlarning ikki xil balansi tuziladi:

- to‘la boshlang‘ich qiymati bo‘yicha;
- qoldiq qiymati bo‘yicha.

Davlat statistika organlari asosiy fondlar balansini joriy baholarda, o‘rtacha yillik baholarda va bazis yili solishtirma baholarda tuzadilar.

To‘la boshlang‘ich qiymat bo‘yicha balans har bir korxonalar, firma yoki tarmoq bo‘yicha hisoblanadi. Bunda odatda birinchi ustunda asosiy fondlarning tasnifi keltiriladi. Kirim va chiqim qismlari esa yanada konkretlashtirilishi mumkin.

Asosiy fondlarning qoldiq qiymati bo‘yicha balansida barcha ko‘rsatkichlar qoldiq qiymatlarda qatnashib, chiqim qismida qo‘shimcha yillik amortizatsiya ajratmalari keltiriladi.

Shunday qilib asosiy fondlar balanslarini quyidagicha formula tarzida keltirish mumkin:

- to‘la boshlang‘ich qiymatda:

$$F_0 + F_k - F_{ch} = F_{Ne}$$

- qoldiq qiymatda:

$$F_0^1 + F_k^1 - F_{ch}^1 - A = F_{Ne}^1$$

bu yyerda, F_0 va F_1 – asosiy fondlarning yil boshi va oxiridagi to‘la boshlang‘ich qiymatlari;

F_k va F_{ch} – kiritilgan va chiqib ketgan asosiy fondlarning to‘la boshlang‘ich qiymatlari;

F_0^1 va F_1^1 – asosiy fondlarning yil boshi va oxiridagi qoldiq qiymatlari;

F_{ch}^1 – chiqib ketgan asosiy fondlarning qoldiq qiymati;

A – yillik amortizatsiya ajratmalari.

Asosiy fondlarning balanslaridagi ko‘rsatkichlardan foydalanib ularning holati va takror ishlab chiqarilishi (harakati) ko‘rsatkichlarini hisoblash mumkin.

Asosiy fondlarning holat ko‘rsatkichlarini eskirish va yaroqlilik koeffitsientlari ifodalaydi:

$$K_{esk}=F-F^1/F \times 100; \quad K_{yaroq}=F^1/F \times 100$$

$$K_{esk}+K_{yaroq}=100\text{foiz}$$

Holat ko‘rsatkichlari odatda yil boshiga va oxiriga hisoblanib, ularni taqqoslash asosiy fondlarning holati qay tarzda o‘zgarganligini aniqlashga imkon beradi.

Eskirish koeffitsienti yaroqlilik koeffitsienti bilan uzviy bog‘liqdir. Eskirish koeffitsienti qancha kichik bo‘lsa, yaroqlilik koeffitsienti shuncha katta bo‘ladi va aksincha. Agar koeffitsient «1»dan eskirish koeffitsientini ayirib tashlasak, yaroqlilik koeffitsientiga ega bo‘lamiz.

Asosiy fondlarning harakatini yangilash va chiqib ketish koeffitsientlari ifodalaydi:

$$K_{yang}=F_{yang}/F_1 \times 100; \quad K_{chiq}=F_{chiq}/F_0 \times 100$$

Bu yyerda, F_{yang} va F_{chiq} - yil davomida yangidan kiritilgan va chiqib ketgan asosiy fondlarning to‘la boshlang‘ich qiymatlari.

Bu ko‘rsatkichlar asosiy fondlar balansi ma’lumotlari asosida tuziladi.

18.6.1-jadval

Asosiy fondlar to‘liq qiymati bo‘yicha balansi (mln.so‘m):

Yil boshidagi hajmi	Yil davomida kiritildi		Yil davomida chiqarildi		Yil oxiridagi hajmi
	Jami	Shu jumladan yangi asosiy fondlar	Jami	Shu jumladan eski asosiy fondlar yo‘qotildi	
4250	1230	600	200	150	5280

Balans ma’lumotlari asosida asosiy fondlar harakati va holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlarni hisoblaymiz:

1. Kiritish $K^t=1230/5280 \times 100 = 23,2\text{foiz}$
2. Yangilash $K^t=600/5280 \times 100 = 11,4\text{foiz}$
3. Chiqarish $K^t=200/4250 \times 100 = 4,7\text{foiz}$
4. Yo‘qotish $K^t=150/4250 \times 100 = 3,5\text{foiz}$
5. Yaroqlilik $K^t_{yil\ oxiriga}=3850/5280 \times 100 = 72,9\text{foiz}$
6. Eskirish $K^t_{yil\ oxiriga}=1430/5280 \times 100 = 27,1\text{foiz}$

Xuddi shunday ko‘rsatkichlarni yil boshiga nisbatan ham hisoblash mumkin. Umuman, eskirish koeffitsienti asosiy fondlar qiymatining mahsulotga o‘tkazilgan qismini, yaroqlilik koeffitsienti esa asosiy fondlarning foydalanish mumkin bo‘lgan qismi qiymatini ifodalaydi.

18.7. Asosiy fondlardan foydalanish va mehnatni fondlar bilan qurollanish ko'rsatkichlari

Ishlab chiqarishning samaradorligini ifodalovchi asosiy qo'rsatkichlardan biri asosiy fondlardan foydalanish hisoblanadi. Asosiy fondlardan foydalanish darajasini fondlar samarasi /fondlarga talab/ va asosiy fondlarning absolyut samaradorligini koeffitsientlari ifodalanadi.

Fondlar samarasini hisoblash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi ishlab chiqarish asosiy fondlarining yillik o'rtacha qiymatiga bo'lib aniqlanadi:

$$f_s = \frac{q}{F}$$

bu yerda, f_s - fondlar samarasi;

q - ishlab chiqarilgan mahsulot

F – asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati

Ishlab chiqarilgan mahsulot sifatida (q) yalpi ishlab chiqarish yoki yalpi qo'shilgan qiymat, ba'zi bir xil nomenklaturada mahsulot ishlab chiqariladigan tarmoqlarda (ko'mir, neft, gaz va x.k.) mahsulotning natura miqdori (tonnalarda – ko'mir, kubometrlarda – gaz va x.k.) olinishi mumkin.

Fondlar samarasini oshirishning quyidagi yo'nalishlari mavjud:

1. Mashina, mexanizm va uskunalar ishlash vaqtini ko'paytirish, o'rnatilmagan uskunalarni ishga tushurish:

- smena koeffitsientini oshirish
- smena ichidagi bekor turib qolishlarni yo'qotish;
- remont turish vaqtini kamaytirish.

2. Texnika va ishlab chiqarish maydonlarini oqilona yuklash:

- texnikani loyihadagi unumdorlikka yetkazish muddatlarini jadallashtirish;
- ishning zaif joylarini yo'qotish;
- ayrim uchastkalar quvvatlarining mutanosibligini ta'minlash;
- mehnat va ishlab chiqarishni ilmiy tashkil qilish;
- ishlab chiqarish maydonlaridan oqilona foydalanish.

3. Ishlab chiqarish asosiy fondlarining texnikaviy takomillashtirish:

- yangi texnika asosida qayta qurish;
- uskunalarni modernizatsiyalash;
- progressiv texnologik jarayonlaridan foydalanish;

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitlarida ahvolni yaxshilash uchun korxonalarni privatizatsiyalash, aksionerlik va boshqa mulkchilik shakllariga aylantirish lozim bo'ladi.

Ko'pgina mahsulotlar bozor bahosining oshishi fondlar samarasini sun'iy tarzda ko'tarib yuboradi. Iqtisodiy inqirozning kuchayishi va ishchi xizmatchilar ish xaqlarining ko'payishi ham bunga ta'sir qiladi. Shuning uchun baho sistemasiga bog'liq bo'lmagan fondlar samarasi ko'rsatkichlari har bir so'mlik asossiy fondga to'g'ri kelgan mahsulot miqdori natura o'lchov birligida hisoblash mumkin.

Statistikada fondlar samarasiga teskari bo'lgan fondlarga talabchanlik ko'rsatkichi ham hisoblanadi.

$$f_t = \frac{\bar{F}}{Q}$$

Bu ko'rsatkich bir so'mlik (bir birlik) mahsulot ishlab chiqarish uchun talab qilinadigan asosiy fondlar hajmini ifodalaydi. Ba'zi adabiyotlar fondlarga talabchanlikni asosiy fondlarini birlashtirish koeffitsienti deb yuritiladi.

Fondlarga talabchanlik ko'rsatkichi ishlab chiqarishda foydalanilgan asosiy fondlarning absolyut va nisbiy sarfini ifodalovchi bir qancha analitik masalalarni hal qilishda qo'llaniladi.

Asosiy fondlardan foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar sistemasiga bir so'mlik asosiy fondlar qiymatiga to'g'ri kelgan foyda hajmini ifodalovchi asosiy fondlar samaradorligi koeffitsienti ham kiradi:

$$K_s = \frac{\text{Foyda}}{\bar{F}}$$

Asosiy fondlar va mehnat resurslari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni fondlar bilan qurollanish koeffitsienti ifodalaydi:

$$K_{\text{fondlar bilan qurollanish}} = \frac{\bar{F}}{T}$$

bu yyerda, T – xodimlarning o'rtacha yillik (oylik) soni.

Bu ko'rsatkich asosiy fondlarning faol qismi bo'yicha alohida hisoblanadi:

$$K_{\text{faol asosiy fondlar bilan qurollanish}} = \frac{\bar{F}}{T}$$

bu yyerda, F_a – faol asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati.

Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlarining dinamikasi fondlar samarasi indeksleri tizimi yordamida o'rganiladi:

- o'zgaruvchi tarkibidagi indeks
- doimiy tarkibidagi indeks
- struktura siljishlari indeksi

Agar ayrim korxonalaridagi fondlar samarasining dinamikasini aniqlash lozim bo'lsa, individual indekslardan foydalaniladi:

$$i_{fc} = Q_1/F_1 : Q_0/F_0 = f_{c1} : f_{c0}$$

bu yyerda, i_{fc} – asosiy fondlarning individual samara ko'rsatkichlari;

Q_1 Q_0 – joriy va bazis davrlardagi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi

F_1 F_0 – joriy va bazis davrlardagi korxonalar asosiy ishlab chiqarish fondlarning o'rtacha yillik qiymati

$$J_{fc} = \sum f_1 \times d_{f1} / \sum f_0 \times d_{f0} = f_1 : f_0$$

bu yyerda, d_{f1} d_{f0} – joriy va bazis davrlardagi ayrim

korxonalar asosiy fondlarning barcha korxonalar asosiy fondlari qiymatlaridagi salmoqlari;

\bar{f}_1 \bar{f}_0 – joriy va bazis davrlaridagi barcha korxonalar bo'yicha o'rtacha fondlar

samarasi

$$f_1 = \sum Q_1 / \sum F_1; \quad f_0 = \sum Q_0 / \sum F_0$$

O'zgaruvchi tarkibdagi umumiy fondlar samarasi indeksiga ayrim korxonalarda fondlar samarasining o'zgarishi va ayrim korxonalar asosiy fondlari salmoqlarining o'zgarishi ta'sir qiladi.

Doimiy tarkibdagi fondlar samarasi indeksiga esa faqat birinchi omil ta'sir qiladi:

$$Jf_c = \sum f_1 \times d_f / \sum f_0 \times d_f$$

bu yyerda, Jf_c - doimiy tarkibdagi fondlar samarasi indeksi.

Fondlar strukturasiidagi o'zgarishning fondlar samarasiga ta'sirini struktura siljishlari indeksi ko'rsatadi:

$$Jd_f = \sum f_0 \times d_{f1} / \sum f_0 \times d_{f0}$$

Yuqoridagi indekslar o'zaro uzviy bog'langandir:

$$Jf_c = Jf_c : Jd_f$$

Bu indekslar barcha ishlab chiqarish asosiy fondlarining qiymatiga nisbatan hisoblangan. Biroq, bizga ma'lumki, ularning tarkibidagi asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida qatnashish nuqtai nazaridan bir biri bilan farqlanadi.

Statistikada mahsulot ishlab chiqarishda qatnashadigan faol asosiy fondlar samarasi alohida hisobga olib boriladi.

Faol asosiy fondlarning individual indeksi quyidagicha aniqlanadi:

$$if_a = Q_1 / F_{a1} : Q_0 / F_{a0} = f_{a1} : f_{a0}$$

bu yyerda, F_{a1} F_{a0} - faol asosiy fondlarning joriy va bazis davrlardagi o'rtacha yillik qiymatlari;

f_{a1} f_{a0} - faol asosiy fondlardan joriy va bazis davrlardagi foydalanish samarasi

if_a - faol asosiy fondlarning samara indeksi.

Bizga ma'lumki, $f_a \times d_{fa} = f$, shuning uchun $if = if_a \times id_{fa}$

bu yyerda, d_{fa} - faol asosiy fondlarning barcha asosiy fondlar qiymatidagi salmog'i;

id_{fa} - faol asosiy fondlar salmog'ining o'zgarishi indeksi.

Demak, asosiy fondlar strukturasiining takomillashuvi, faol qismi salmog'ning ko'payishi ishlab chiqarish samaradorligining omillari ekan.

Faol asosiy fondlardan foydalanish darajasi ularning salmog'i va barcha asosiy fondlar qiymatlarining o'zgarishlarini mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sirini ko'rib chiqamiz.

Bu holda mahsulot dinamikasi indeksini quyidagicha yozishimiz mumkin.

$$I_q = if_a \times id_{fa} \times i_f$$

$$Q_1 / Q_0 = f_{a1} / f_{a0} \times d_{fa1} / d_{fa0} \times F_1 / F_0$$

Absolyut o'zgarish esa quyidagicha hisoblanadi:

$$Q_1 - Q_0 = (f_{a1} - f_{a0}) \times d_{fa1} \times F_1 + (d_{fa1} - d_{fa0}) \times f_{a0} \times F_1 - (F_1 - F_0) \times f_0$$

Mehnatni asosiy fondlar (aktiv qismi) bilan qurollanish koeffitsientini aniqlash uchun, asosiy fondlar qiymati eng ko'p smenadagi ishchilar soniga bo'linadi. Bu ko'rsatkichning ortishi mehnat unumdorligi darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

18.8. Uskunalar tasnifi, holati, soni, quvvati va ulardan foydalanish ko'rsatkichlari

Mehnat vositalari tarkibida mehnat qurollari (ishchi va kuchlanish) mashinalari, uskunalar, priborlar va boshqalar K. Marks ta'бири bo'yicha ishlab chiqarishning «suyak va muskul sistemasini» tashkil qiladi.

Statistika bunday mehnat qurollarini, ya'ni uskunalarni o'rganishga aloxida e'tibor beradi.

Uskunalar oddiy mehnat qurollardan murakkab konstruksiyali avtomatik boshqariladigan mashinalar sistemasigacha bo'lgan bosqichni bosib o'tadi.

Sanoatda qo'llaniladigan uskunalar turlari juda ko'p. Shuning uchun ularni o'rganish uskunalarni tasniflashdan boshlanadi.

Yuyida uskunalar 14 ta belgi bo'yicha tasniflangan:

1. Mehnat predmetlariga ta'sir qilish usuliga ko'ra:

1.1. Mexanik uskunalar

1.2. Kimyoviy uskunalar

1.3. Tyermik uskunalar

2. Harakat prinsipiiga ko'ra:

2.1. Uzluksiz harakatdagi uskunalar

2.2. Uzlukli harakatdagi uskunalar

3. Ixtisoslashish xarakteriga ko'ra:

3.1. Maxsuslashgan uskunalar

3.2. Univyersal uskunalar

4. Avtomatlashtirish darajasiga ko'ra:

4.1. Yo'lda yoki oyoqda harakatga keltiriladigan mashinalar

4.2. Mehnat predmenti bilan qattiq aloqasiz mashinalar

4.3. Yarimavtomatlar

4.4. Avtomatlar

4.5. Avtomatik liniyalar

4.6. Dastur bilan boshqariladigan uskunalar

5. Yo'llash soxasiga ko'ra:

5.1. Umumsanoat uskunolari

5.2. Maxsus uskunalar

6. Texnologik ahamiyatgia ko'ra:

6.1. Turli xildagi energiya ishlab chiqarishda qo'llaniladigan kuchlanish (enyergetika) uskunolari

6.2. Mehnat predmetini jamiyat uchun kerakli mahsulotga aylantirishda qo'llaniladigan ishlab chiqarish uskunolari

7. Konstruktiv-texnologik xususiyatlariga ko'ra.

8. Bajarilgan operatsiyalar xarakteriga qarab

9. Yayta ishlanayotgan material turiga ko'ra

10. O'skunalarning texnikaviy mukammalligiga ko'ra:

10.1. Texnikaviy mukammal uskunalar

10.2. Modernizatsiyalashni talab qiladigan uskunalar

10.3. Eskirgan uskunalar

11. Uskunalarining texnikaviy holatiga ko‘ra:

11.1. Ishlash uchun yaroqli uskunalar

11.2. Kapital ta‘mirlashni talab qiladigan uskunalar

11.3. Yaroqsiz uskunalar

12. Kelib chiqishga ko‘ra:

13. O‘rnatilgan joyiga qarab (asosiy sexlar, yordamchi sexlarda va boshqa joylarda).

14. Xizmat muddatiga ko‘ra (5 yilgacha, 5-10 yil, 15-20 yil, 20 yildan ko‘p).

Uskunalarining soni, tarkibi, harakati holati foydalanilishi to‘G‘risidagi ma‘lumotlarni ularning soni va quvvati haqidagi hisob-kitoblarda keltiriladi. Bunda kuzatish birligi bo‘lib dvigetelli, asboblar bilan ta‘minlangan, alohida texnik qurilma yoki mashinalar sistemasi deb atalmish inventar obyektlari hisoblanadi. Masalan, stanok, apparat va boshqalar.

Uskunalarining sonini hisoblashda barcha sanoat tarmoqlari uchun xos bo‘lgan son kategoriyalari aniqlanadi:

- mavjud uskuna
- o‘rnatilgan uskuna
- o‘rnatilmagan uskuna.

Mavjud uskunalariga korxonada balansida hisobga olingan, holati va qayyerdanligidan qat‘i nazar inventar ro‘yxatiga kiritilgan uskunalar kiritiladi.

O‘rnatilgan uskunalariga foydalanishga topshirilgan stanok, mashina va mexanizmlar kiritiladi. O‘z navbatida o‘rnatilgan uskunalar tarkibida ishlab chiqarishda haqiqatda foydalanilayotgan uskunalar, reja bo‘yicha ta‘mirlashdagi uskunalar, rezervdagi uskunalar, bekor turgan uskunalar, bekor turgan uskunalar va ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun kerak bo‘lmagan uskunalariga bo‘linadi.

Xaqiqatda ishlagan uskunalariga hisobot davrida ishlash muddatidan qat‘i nazar ishlab chiqarishda foydalanilgan uskunalar kiradi. Bekor turgan uskunalar–rejadan tashqari, rejadagi va remontni kutayotgan uskunalaridir. Uskunalarining bekor turib qolish sabablarini o‘rganish statistikaning muhim vazifalaridan hisoblanadi.

O‘rnatilmagan uskunalar mavjud uskunalarining tarkibiy qismi bo‘lib, ularga o‘rnatilishi lozim bo‘lgan uskunalar, ortiqcha uskunalar va yo‘qotiladigan uskunalar kiradi.

Statistika organlari o‘rnatilmagan uskunalarini hisobga olish uchun har yili ularning ro‘yxatini o‘tkazadi.

Uskunalar soni statistikada ma‘lum sana va davrlarga hisoblanadi. Ma‘lum davrdagi uskunalarining o‘rtacha sonini hisoblash uchun uskunalarining korxonada bo‘lish vaqti kalendar vaqtga bo‘lib aniqlanadi.

Ro‘yxatlar va bir yo‘lakay statistik kuzatishlar natijasida uskunalarining texnikaviy holati, yoshi, jismoniy eskirishlari to‘G‘risidagi ma‘lumotlar olinadi.

Statistikada uskunalarining quvvatini aniqlash katta ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish dasturlari odatda quvvat ko‘satkichlariga asoslanadi.

Uskunaning quvvati deganda uning vaqt birligida ma‘lum ishni bajara olish qobiliyati tushuniladi. Yuqoridagiga xarakteristika berishda enyergetika va ishlab chiqarish uskunalarining xususiyatlari inobatga olinishi lozim.

Enyergetika qurilmalariga quyidagilar kiradi:

- tabiatning potentsial energiyasini issiqlik va elektr energiyasiga, mexanik yoki bir turdagi energiyani boshqa turga aylantiradigan par qozonlari, atom reaktorlari, mexanik dvigatellar, elektrgenyatorlari;

- bir turdagi energiyaning parametrlarini o'zgartiradigan transformatorlar, to'G'rilagichlar va x.k.

- energiya uzatkichlar (elektr uzatish liniyalari, elektr, issiqlik va boshqa shaxobchalar);

- energiya iste'molchilari, ya'ni ishlab chiqarish jarayonida bevosita foydalanish uchun energiya oluvchilar (elektrodvигatellar, elektropayvandlar apparatlari, issiqlik energiyasidan foydalanuvchi qurilmalar).

Tabiat resurslarining (suv, shamol) potentsial energiyasini va issiqlik energiyasini mexanik energiyaga aylantariladigan enyergetika qurilmalari birlamchi dvigatellar deb yuritiladi.

Ikkilamchi dvaigatellar esa elektr energiyasini mexanik energiyaga aylantiradilar (elektrogenyatorlar).

Par qozonlarining quvvatlari M^2 , unumdorligi bir soatda ishlab chiqarilgan normal parning tonnalardagi miqdori bilan o'lchanadi (normal par 1 kg da 2680 kdj issiqlikka, ya'ni 1-13 Gpa bosimdagi va 100⁰S tempyeraturadagi par).

Kuchlanish qurilmalarining quvvatlari odatda kilovatlarda o'lchanadi. Ba'zi issiqlik dvigatellarining quvvatlari ot kuchida o'lchanadi (1 ot kuchi 0,736 kvt.).

Dvigatellardan foydalanish imkoniyatlariga ko'ra quvvat nazariy, indikator va samarali quvvat ko'rsatkichlariga bo'lib o'rganiladiyu Nazariy quvvat (N_n) - mexanik va issiqlik yo'qotishlarisiz dvigatelarning o'zidagi quvvatdir. Par da ishlaydigan dvigatellar uchun nazariy quvvat bilan bir qatorda indikator quvvatlari (N_{ind}) ham hisoblanadi. Bu quvvat nazariy quvvatdan issiqlik yo'qotishlarini ayirib hisoblanadi. Nazariy va indikator quvvatlar dvigatellarning samarali quvvatdan (N_s) foydalaniladi. U nazariy quvvatdan mexanik va issiqlik yo'qotishlarni ayirib aniqlanadi.

Samarali quvvat yuklash imkoniyatiga ko'ra: normal, maksimal qisqa muddatli va maksimal uzoq muddatli quvvatlarga bo'linadi. Normal quvvat deganda dvigatelning eng kam yo'qotishlar bilan ishlash, ya'ni eng yaxshi iqtisodiy rejimdagi quvvati tushuniladi.

Dvigatelning chegaraviy quvvati – maksimal qisqa muddatli quvvatidir ($N_{q,q}$). Bunday quvvat bilan dvigatel ishdan chiqish xavfisiz ishlaydi va u dvigatelning pasportida tayyorlovchi-zavod tomonidan ko'rsatiladi.

Dvigatellarning xaqiqiy yuklanishini aniqlashda o'rtacha xaqiqiy quvvat - N_x hisoblanadi:

$$N_x = E_x / T_x$$

bu yyerda, E_x – xaqiqatda ishlab chiqarilgan yoki iste'mol qilingan energiya (kvt.s.);

T_x – xaqiqatda ishlangan vaqt.

Statiskada yuqoridagi quvvat ko'rsatkichlaridan tashqari enyergetika uskunalari uchun yana quydagi ekspluatatsion quvvat ko'rsatkichlari ham hisoblanadi:

- dvigatel yoki dvigatellar sistemasining (pik) eng yuqori quvvati;
- qo'shilgan quvvat;
- o'rnatilgan quvvat;

- rezervdagi quvvat;
- korxonalarining ishlab chiqarish jarayonida foydalangan umumiy quvvati;
- mexanik uzatma quvvati; ($N_{m.u}$)
- elektr uzatma quvvati; ($N_{e.u}$)
- korxonaning to'la quvvati. (N_t)

Ishlab chiqarish uskunalarning quvvatini vaqt birligida ishlab chiqarilgan mahsulot, bir minutda asosiy valning aylanish soni (tezlik) kabi ko'rsatkichlar ifodalaydi.

Enyergetika uskunalaridan foydalanish ko'rsatkichlarini vaqt, quvvat va ish hajmi nuqtai nazaridan hisoblash mumkin.

Vaqt bo'yicha foydalanish koeffitsienti uskunadan ekstensiv foydalanish koeffitsienti (K_e) deb yuritilib, quyidagicha hisoblanadi:

$$K_e = T_x / T_k$$

bu yyerda, T_x – enyergetika uskunasi xaqiqiy ishlangan vaqti;

T_k – uskunasi kalendar vaqt fondi

Ekstensiv foydalanish koeffitsienti kalendar vaqtning qancha qismida enyergetika qurilmasi xaqiqatda ishlaganini ko'rsatadi. Bunday ko'rsatkichini uskunalarining rejim va reja vaqt fondlariga nisbatan ham hisoblash mumkin.

Dvigatellarning quvvatida foydalanish darajasini ifodalashda intensiv foydalanish koeffitsienti (K_I) qo'llaniladi:

$$K_I = N_x / N_{uq} = E_x / N_{uq} \times T_x$$

Vaqt va quvvatdan foydalanishga umumlashtiruvchi ifodani integral foydalanish koeffitsienti beradi:

$$K_{integral} = E_x / E_{maxs.solik} = E_x / N_{uq} \times I_k$$

Yuqoridagi koeffitsientlar o'zaro uzviy bog'liqlikda bo'ladi:

$$K_{integral} = K_E \times K_I$$

Statistikada nazariy, indiator va samarali quvvatlarni solishtirish natijasida foydali ish koeffitsientlarini hisoblash mumkin:

$$FIK_{iss} = N_{ind} \cdot N_n; FIK_{mex} = N_s \cdot N_{ind}; FIK_{to'la} = N_s \cdot N_n$$

Statistikada ishlab chiqarish uskunalaridan foydalanish ko'rsatkichlariga alohida e'tibor beriladi. Ularni o'rganish uchun ishlab chiqarish uskunalarining ishlash vaqti va o'rnatilgan uskunalarining bekor turib qolish vaqti to'g'risidagi ma'lumotlar zarur bo'ladi.

Ishlab chiqarish uskunalarining ishlash va bekor turib qolish vaqtlari quyidagi elementlarni qamrab oladi:

1. Mashina vaqti (mehnat predmetlariga bevosita ta'sir qilish vaqti). Texnologiyada ko'zda tutilmagan bekor harakat mashina vaqtiga kirmaydi va ish vaqtini yo'qotish hisoblanadi. Mashina vaqti o'z navbatida foydali mashina vaqti va brakka sarflangan mashina vaqtlariga bo'linadi. Foydali mashina vaqti mobaynida yaroqli mahsulot ishlab chiqariladi.

2. Tayyorgarlik-tugallash va yordamchi vaqt. Bu vaqtda ishchi ishlagani bilan uskuna harakatsiz bo'ladi. Ishchi bunda vaqtni tayyorlovlarni stanokka o'rnatish va undan olish, belgilangan operatsiyalarni bajarishga sozlash, smena boshi va oxirida ish joyini tartibga keltirish, tayyor mahsulotni topshirishlarga vaqt sarflaydi. Bu vaqt

mobaynida uskuna harakatsiz bo'lsada, uni mahsulot ishlab chiqarishda tanaffus deb bo'lmaydi. Uskunada foydalanish nuqtai nazaridan bu vaqt ishlab chiqarish jarayonida sarflanishi zarur bo'lgan vaqtdir. Uskunalariga xizmatni oqilona tashkil qilish natijasida ular kamaytirilishi mumkin.

3. Bekor turib qolish vaqti. Bunga materiallar yo'qligi, uskunaning buzilishi va boshqa sabablar bo'lishi mumkin. Reja bo'yicha bu vaqtda uskuna ishlashi kerak, lekin u yoki bu sababga ko'ra ishlamaydi.

4. Rezerv vaqti (o'rnatilgan stanoklar rezervda bo'ladi).

5. Ish vaqtidan tashqari vaqt (uskuna ishlab chiqarish rejasiga ko'ra harakatsiz bo'ladi).

6. Uskunalarni ta'mirlash vaqti (rejada ko'zda tutilgan ta'mirlashga sarflangan vaqt). Bunga avariya sababli ta'mirlash, ta'mirlashni kutish va shunga o'xshagan vaqtlar kirmaydi. Ular bekor turib qolingan vaqt hisoblanadi.

7. Ish kunlaridagi smenadan tashqari vaqt (ishchi smenalarida band bo'lmagan korxonalar ish rejimiga ko'ra vaqt).

8. Ish kuni bo'lmagan kunlardagi vaqt (dam olish va bayram kunlaridagi uzulukli ish rejimida ishlaydigan korxonalaridagi vaqt).

Yuqoridagi elementlar uskuna ish vaqtining turli fondlari tarkibiga qo'shiladi.

Uskunalarni ishlash va harakatsiz vaqtlarini hisobga olishda asos bo'lib kalendar vaqt fondi hisoblanadi. Soat o'lchov birligida kalendar vaqt fondi o'rnatilgan stanoklar sonini kalendaridagi soatlarga ko'paytirib topiladi.

Har bir korxonaning o'z ish rejimi bo'ladi: ishchi va dam olish kunlari soni, smenalar soni va ularning uzunligi. Shuning uchun kalendar vaqt fondining hammasini ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanib bo'lmaydi va natijada rejim vaqt fondini hisoblashga to'g'ri keladi. Masalan, korxonalar 2 smenada bir oyda 21 kun ishlashi kerak. Har bir smenaning uzunligi 8,2 soat qilib belgilangan bo'lsa, bitta stanok uchun rejim vaqt fondi $21 \times 8,2 \times 2 = 344,4$ soatga teng bo'ladi. Bu miqdorni stanoklar soniga ko'paytirsak, barcha stanoklar uchun rejim vaqt fondini aniqlagan bo'lamiz.

Imkoniyatdagi vaqt fondini topish uchun rejim vaqt fondidan reja bo'yicha ta'mirlash vaqti, rezervdagi vaqt va ishdan tashqari vaqtlar ayiriladi.

Reja vaqt fondi odatda imkoniyatdagi vaqt fondiga teng bo'lsada, ba'zi paytlarda ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun ayrim uskunalar kerak bo'lmashligi mumkin. U holda reja vaqt fondi imkoniyatdagi vaqt fondidan foydalanilmaydigan vaqt miqdoriga kam bo'ladi.

Reja vaqt fondining yuz foizini ishlab chiqarish jarayonida to'liqligicha foydalanib bo'lmaydi. Turli xil tashkiliy muammolar va boshqa sabablarga ko'ra ishchi va uskunalar bekor turib qolishi mumkin. Shuning uchun xaqiqatda foydalanilgan vaqt fondi reja vaqt fondidan kam bo'ladi.

Xaqiqatda ishlangan vaqtda uskuna ishlab chiqarish jarayonida qisman faol, qisman passiv ishtirok etadi. Faol qatnashish mashina vaqtida ifodalanadi. Uskunalarining ish vaqti va bekor turib qolish vaqti minut, soat, smena, kun, oy va h.k.larda hisobga olib oriladi. Uskunalarining uzluksiz harakatdagi ishi sutkalarda o'lchanadi. Uskunalarining ishlab chiqarish jarayonida qatnashish masalalarini uskunalar vaqti, quvvati va ish hajmidan foydalanish tomonlarini qamrab oluvchi ko'rsatkichlar tizimi ifodalaydi.

Uskunalar parkidan foydalanish koeffitsientlari uskunalarining turi kategoriya son ko'rsatkichlarini taqqoslash natijasida hisoblanadi. O'rnatilgan va mavjud uskunalar sonlarining nisbati ekspluatatsiyaga topshirilgan uskunalar va mavjud uskunalar nisbati ekspluatatsiyaga topshirilgan mavjud uskunalaridan foydalanish darajasini ifodalaydi.

Statistikada shuningdek, smena koeffitsienti ko'rsatkichi ham hisoblanadi. U ishlayotgan yoki o'rnatilgan uskunalar bo'yicha aniqlanishi mumkin.

Smena koeffitsientini bir kun uchun hisoblashda ishlagan stanok-smenalar sonini ishlagan stanoklar soniga bo'lib topiladi. Bu ko'rsatkichni davr uchun hisoblaganda maxrajda stanok-kunlar olinadi.

Smena rejimidan foydalanish koeffitsientini hisoblash uchun smena koeffitsientini rejim bo'yicha belgilangan smenalar soniga bo'lish kerak.

Sanoat statistikasida uskunalaridan foydalanish ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

1. Uskunalarining kalendar vaqt fondlaridan ekstensiv foydalanish koeffitsienti:

$$K_{\text{eks}} = T_x : T_k$$

2. Uskunalarining rejim vaqt fondlaridan ekstensiv foydalanish koeffitsienti:

$$K_{\text{eks.rej}} = T_x : T_{\text{rej}}$$

3. Uskunalarining imkoniyatdagi vaqt fondlaridan ekstensiv foydalanish koeffitsienti: $K_{\text{eks.imk.}} = T_x : T_{\text{imk.}}$

4. Uskunalaridan intensiv foydalanish koeffitsienti:

$$V = q : T_x$$

5. Uskunalaridan integral foydalanish koeffitsienti :

$$W = q : T_k$$

Yuqoridagi ko'rsatkichlarni konkret sanoat tarmog'i bo'yicha hisoblashda bu tarmoqning xususiyatlari hisobga olinishi lozim.

18.9. Ishlab chiqarish quvvatlari va maydonlari, ulardan foydalanish ko'rsatkichlari

Korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari deganda kalendar vaqt mobaynida belgilangan nomenklaturada maksimal miqdorda mahsulot ishlab chiqarish imkoniyati tushuniladi. Odatda ishlab chiqarish quvvati mahsulot nomenklaturasi bo'yicha hisoblanadi va etakchi sexlar, uchastkalar yoki agregatlar tarkibiga mos keladi. Bunda rezervda turgan uskunalaridan boshqa barcha, holatidan qat'iy nazar, uskunalar nazarda tutiladi.

Korxonaning quvvatini hisoblashda ishlab chiqarish vositalaridan to'la va oqilona foydalanish, mukammal texnologiya va ilg'or ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilish usullarini qo'llash nazarda tutiladi.

Korxonaning o'zaro aloqada bo'gan sexlarning quvvatlari o'rtasida nomuvofiqlik bo'lgan xollarda uning ishlab chiqarish quvvati «zaif joylar» bo'yicha emas, balki barcha boshqa asosiy va yordamchi sexlarning quvvatlarini hisobga olgan holda hisoblanadi. Buning uchun tashkiliy-texnikaviy chora va tadbirlar rejasida «zaif joylar» quvvatlarini ko'paytirish nazarda tutilishi kerak.

Ishlab chiqarish quvvatlarini aniqlashda uskunaning vaqt fondi hisobga olinishi lozim. Uzluksiz ishlab chiqarish sharoitlarida u kalendar vaqt fondidan reja bo'yicha uskunani ta'mirlashga sarflanadigan va texnologik maqsadlar uchun vaqtlarni ayirib aniqlanadi. Uzulukli ishlab chiqarish sharoitlarida esa hisob-kitoblarga asos qilib uskunalarning imkoniyatidagi ish vaqti fondi (amalda uskunaning maksimal imkoniyatli vaqt fondi) olinadi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati konkret mahsulot birliklarida ifodalanadi. Masalan, ko'mir shaxtalari uchun – tonnalarda ko'mir miqdori, marten ishlab chiqarishda – tonnalarda po'lat. Turli mahsulot, buyumlar ishlab chiqaradigan korxonalarining quvvatini hisoblashda bir necha tur mahsulotlar bo'yicha aniqlanadi. Masalan, qishloq xo'jaligi mashinasozligi zavodining quvvati pluglar, o'roq mashinalari va boshqa mahsulot miqdorlari bilan belgilanadi.

Ko'p nomenklaturada mahsulot ishlab chiqaridigan korxonalarda quvvat qiymat ko'rinishida hisoblanadi. Quvvat kalendar vaqtda qayta ishlanadigan xom-ashyo miqdori bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan, paxtani qayta ishlash sanoatida bir sutkada qayta ishlangan paxta, sut zavodlarida bir smenada qayta ishlangan sut miqdori bilan o'lchanadi..

Harakatdagi korxonaning quvvati bilan loyiha quvvatini bir biridan farqlash lozim. Loyihadagi quvvat loyihada belgilangan hamma tadbirlarni hisobga oladi va u o'zgarmaydi. Ishlab chiqarish quvvati doimo o'zgarib turadi.

Ishlab chiqarish quvvatlari to'g'risida sanoat korxonalarini vazirlik va statistika boshqarmalariga hisobot beradiilar. Unda ishlab chiqarish quvvatlarining hisobot yili boshi va oxiridagi hajmlari, yil davomida ishga tushirilgan va ishdan chiqarilgan quvvatlar va boshqa ko'rsatkichlar keltiriladi.

Shunday qilib, ishlab chiqarish quvvati deganda bir yilda belgilangan nomenklaturada uskunalar va maydonlardan to'liq foydalanib, progressiv texnologiya va ilg'or ishlab chiqarishni tashkil qilish sharoitlarida yuqori sifatli mahsulotlarni maksimal darajada ishlab chiqarish tushuniladi.

Formula tarzida ishlab chiqarish quvvati quyidagicha aniqlanishi mumkin: $M = F \times T \times W_p$

Bu yyerda, F – bir turdagi uskunalarning o'rtacha yillik soni;

T – bitta uskunaning yillik vaqt fondi (soatlarda);

W_p - uskunaning bir oylik progressiv unumdorligi.

Mebel, konsyerva, quyma va boshqa ishlab chiqarilishda ishlab chiqarish quvvati: $M = (P:N) \times (T_r:t_n)$ formulasi bo'yicha aniqlanadi.

Bu yyerda, P – korxonalar yoki sexning ishlab chiqarish maydoni m^2

N – bitta ishchi joyiga normativ bo'yicha to'g'ri kelgan ishlab chiqarish maydoni, m^2 ;

T_r – ishchi joyining yillik reja bo'yicha vaqt fondi (soat)

t_n – bir birlik mahsulotga progressiv normativ bo'yicha sarflanadigan vaqt (soat)

Ishlab chiqarish quvvatining o'zgarishiga uskunalarning unumdorligi, o'rnatilgan uskunalar soni, ish rejimi, buyumlarning mehnatga talabchanligi va boshqa omillar ta'sir qiladi. Ular doimiy ravishda o'zgarishda bo'ganligi uchun korxonalar ishlab chiqarish balanslarini muttasil tuzib boradilar. Balans quyidagi sxemada tuzilishi mumkin:

$$M_1 = M_0 + M_{kir} - M_{chik}$$

Bu yyerda, M_0 – korxonada ishlab chiqarish quvvati – yil boshiga

M_1 – korxonada ishlab chiqarish quvvati – yil oxiriga

M_{kir} – yil davomida kiritilgan ishlab chiqarish quvvati

M_{chik} – yil davomida chiqarilgan ishlab chiqarish quvvati

Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish darajasini hisoblashda yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi o'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvatiga bo'linadi. O'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvati yil boshidagi quvvatga o'rtacha kiritilgan quvvatlar qo'shib, o'rtacha chiqib ketgan quvvatlar ayirib topiladi.

Agar reja ko'rsatkichlar ham keltirilgan bo'lsa, quyidagi bog'lanishlarni keltirish mumkin:

$$Q_1/Q_p = M_p/Q_p \times N_1/N_p \times Q_1/M_1 \text{ yoki } J_{yam} = K_1 \times K_2 \times K_3$$

Bu yyerda, K_1 – yillik mahsulot ishlab chiqarishni ishlab chiqarish quvvatlari bilan ta'minlanishi

K_2 – rejaga nisbatan haqiqatdagi yillik quvvatining oshish koeffitsienti

K_3 – haqiqiy quvvatdan foydalanish.

Qayta ishlash sanoatida asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari turkimida maydonlardan foydalanish ko'rsatkichlari alohida o'rinni egallaydi. Korxonada maydonlari tasarrufidagi, ishlab chiqarish uskunalari bilan bevoita band bo'lgan va ishlab chiqarish maydonlariga bo'linadi.

Ishlab chiqarish maydoni bevosita ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirishga mo'ljallangan barcha sexlardagi joylardir. Ishlab chiqarish maydonlariga korxonaning nosanoat ishlab chiqarish va noishlab chiqarish bo'limlarining va qismlarining maydonlari, hisob-iqtisod xizmatlari, konstruktorlik byurosi, kontrollar, qizil burchaklar, bufetlar va h.k. larning joylari kirmaydi.

Bevosita uskunalar band bo'lgan maydon ishlab chiqarish maydonning ishlab chiqarish va kuchlanish uskunalari joylashgan maydondir. Unga uskunalar orasidagi yo'llar, oraliq omborlari va h.k.lar qo'shilmaydi. Stanoklar ishlab chiqarish maydonlarida qanchalik zich joylashgan bo'lsa zichlik normasi buzilmagan holda, shunchalik har kvadrat metr ishlab chiqarish maydonidan shunchalik ko'p mahsulot ishlab chiqariladi va natijada yangi binolar qurilishiga ehtiyoj qolmaydi.

Ishlab chiqarish maydonlaridan foydalanish darajasini quyidagi ko'rsatkichlar ifodalaydi:

1. bir turdagi uskuna joylashgan uskuna o'rtacha ishlab chiqarish maydoni, m^2 ;
2. barcha ishlab chiqarish maydonida bevosita uskunalar bilan band bo'lgan maydonning salmog'i.
3. bir kvadrat metr ishlab chiqarish maydonidan olingan mahsulot.

Ishlab chiqarish maydonlaridan foydalanish darajasi ortgan sari, ishlab chiqarish samaradorligi ham orta boradi.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Milliy boylikning va milliy mulk haqida tushuncha bering.
2. Milliy hisoblar tizimi qoidalariga asoslanib quyidagi elementlarning qaysilari milliy boylik tarkibiga kiradi:

- a) material asosiy kapital;
- b) nomaterial ishlab chiqarilmagan aktivlar (patentlar, litsenziyalar va h.k.);
- v) aholi uy xo'jaliklarining uzoq muddatli istemol tovar mahsulotlari;
- g) material oborot mablag'lar zaxiralari;
- d) moliyaviy aktivlar;
- e) foydali qazilma boyliklarni qidirish harajatlari.

3. Quyidagi elementlarning qaysilari ishlab chiqarilgan nomoliyaviy aktivlarga kiradi:

- a) monetar oltin va o'rnini bosuvchi huquqiga ega bo'lgan maxsus mablag'lar;
- b) nomaterial aktivlar (patentlar, litsenziyalar va h.k.);
- v) boyliklar;
- g) foydali qazilma boyliklarni qidirish harajatlari;
- d) EXMni dasturiy ta'minlash;
- e) san'atning noyob asarlari;
- j) yyer.

4. Milliy hisoblar tizimi qoidalariga asoslanib quyidagi elementlarning qaysilari moliyaviy aktivlarga kiradi:

- a) o'rnini bosish huquqiga ega bo'lgan maxsus mablag'lar;
- b) monetar oltin;
- v) qimmatbaho metallar va toshlar;
- g) valyuta va depozitlar;
- d) zayomlar;
- e) patentlar;
- j) qimmatbaho qog'ozlar.

5. Milliy hisoblar tizimi qoidalariga asoslanib quyidagi elementlarning qaysilari ishlab chiqarilgan nomoliyaviy aktivlarga kiradi:

- a) material oborot mablag'lar zaxiralari;
- b) yer va yer osti qazilma boyliklar;
- v) aksiyalar va aksioner kapitalning boshqa turlari;
- g) texnik sug'urta rezervlari;
- d) foydali qazilma boyliklarni qidirish harajatlari;
- e) maxsuldor mollar va ko'p yillik o'simliklar (uzumzorlar, hosildor bog'lar va h.k.);
- j) monetar oltin;
- z) noyob antikvar mahsulotlar.

6. Quyidagi elementlarning qaysilari asosiy fondlar tarkibiga kiradi:

- a) imorat va inshootlar;
- b) ko'p yillik o'simliklar
- v) ishlab chiqarish va xo'jalik buyumlari
- g) tashkilot qaramog'ida bo'gan yer uchastkalari qiymati
- d) tugallanmagan ishlab chiqarish
- e) qimmatbaho metallar, toshlar va boshqa boyliklar
- j) transport vositalari
- z) ishchi va maxsuldor mollar

7. MHT qoidalariga asoslanib quyidagi elementlarning qaymsilari material asosiy kapital tarkibiga kiradi:

- a) mashina va uskunalar
- b) imorat va inshootlar
- v) transport vositalari
- g) foydali qazilma boyliklarni qidirish harajatlari
- d) EXMni dasturiy ta'minlash
- e) san'atning noyob asarlari
- j) noyob antikvar mahsulotlar
- z) qimmatbaho metallar
- i) yer
- k) tugallanmagan ishlab chiqarish
- l) tugallanmagan qurilish

8. MHTda aktivlarning quyidagi turlari orasida farqlar berilgan

- 1) ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarilmagan aktivlar
- 2) material va nomaterial aktivlar
- 3) moliyaviy va nomoliyaviy aktivlar

MHTdagi aktivlarni guruhlash va tasniflash qanday ketma-ketlikda amalga oshirilgan:

- a) 1-2-3
- b) 3-1-2
- v) 1-3-2
- g) 2-3-1
- d) 2-1-3
- e) 3-2-1

9. Milliy boylik elementlaridan foydalanish darajasini ifodalangan ko'rsatkichlarni tanlang:

- a) fond qaytimi
- b) mehnat unumdorligi
- v) material sig'imi
- g) material resurslarning nisbiy harajati
- d) asosiy fondlarning eskirish koeffitsienti
- e) bir birlik mahsulot tasnifi
- j) mahsulot fond sig'imi
- z) mahsulot mehnat sig'imi

10. Hozirgi sharoitlarda asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish qiymatini xarakterlab beradi:

- a) to'liq tiklash qiymati
- b) qoldiq tiklash qiymati
- v) to'liq tiklash qiymati
- g) qoldiq birlamchi qiymati

11. Quyidagi javoblarning qaysi biri noto'g'ri?

1) iqtisodiyot mohiyati bo'yicha «eskirish» va «amortizatsiya» tushunchalari o'xshashib ketadi.

2) eskirish hisoblamasidagi obyektlar doirasi, amortizatsiya hisoblamasidagi obyektlar doirasidan torroq.

- a) birinchi
- b) ikkinchi

g) birinchi ham ikkinchi ham

12. Asosiy kapital investitsiyasi tarkibida quyidagi guruhlar ajratiladi: qurilish-montaj ishlari, uskunalar, instrument, inventar, boshqa kapital ishlar va xarajatlar. Bunday guruhlash xarakterlaydi:

- a) asosiy kapitalga investitsiyalar texnologik takribi;
- b) asosiy kapitalga investitsiyalar takror ishlab chiqarish tarkibi;
- v) asosiy kapitalga investitsiyalarning yo‘nalishi bo‘yicha tarkibi.

13. Korxonada bo‘yicha yil davomida quyidagi ma‘lumotlar berilgan, p.b.

Asosiy fondlar yil boshidagi to‘liq balans qiymati	1320,0
Yil boshida eskirish koeffitsienti, foiz	50 foiz
Yil davomida kiritilgan yangi asosiy fondlar	240,0
Yil davomida chiqarilgan asosiy fondlar (to‘l.bal.qiym.)	170,0
Chiqarilgan asosiy fondlar qoldiq qiymati	3,0
Yil davomida hisoblangan eskirish summasi	130,0
Asosiy fondlar o‘rtacha yillik qiymati	1360,0
Yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, p.b.	2720,0

Asosiy fondlar bo‘yicha balanslar tuzing va aniqlang:

- 1) Yil oxirida asosiy fondlar to‘liq va qoldiq qiymati
- 2) asosiy fondlarni yangilash va chiqarish koeffitsientlari
- 3) Yil boshi va oxiri asosiy fondlar eskirish va yaroqlilik
- 4) Asosiy fondlardan foydalanish ko‘rsatkichlari

14. Yil boshida mavjud bo‘lgan ma‘lumotlar asosida jadvalda etishmaydigan ko‘rsatkichlarni aniqlang:

Asosiy fondlar turlari	Qayta baholashgacha bo‘lgan to‘liq balans qiymati, p.b.	Birlamchi bahoni tiklash bahosiga o‘tkazish koeffitsienti	Qayta baholash natijasida olingan tiklashdagi to‘liq qiymat, p.b.	Qayta baholash natijasida qoldiq qiymat, p.b.	Eskirish koeffitsienti	Qayta baholash natijasida olingan tiklashdagi qoldiq qiymat, p.b.
Binolar	?	5,6	?	900	40	?
Mashina va uskunalar	700	1,3	?	526	?	?
Transport vositalari	?	?	?	100	60	180

15. Korxonada asosiy fondlari yil boshidagi qoldiq qiymati 240 p.b., eskirish darajasi 24 foiz, fevral oyi davomida to‘liq balans qiymati 20 p.b. teng bo‘lgan asosiy fondlar chiqib ketdi. Ularning eskirish summasi – 5,2 p.b. Yangi asosiy fondlar kiritildi: sentyabr oyida – 52 p.b., Oktabr oyida – 36 p.b. Yil davomida, hisoblangan asosiy fondlar eskirish darajasi – 30 p.b. O‘rtacha ro‘yxatdagi ishchilar soni – 800 kishi.

Aniqlang: 1) Yil oxirida asosiy fondlar to‘liq va qoldiq qiymati. 2) Asosiy fondlar o‘rtacha yillik qiymati. 3) Yil boshi va yil oxiriga nisbatan asosiy fondlar eskirishi va yaroqlilik koeffitsienti. 4) Asosiy fondlarni yangilash va chiqarish koeffitsientlari. 5) Ishchilarning asosiy fondlar bilan qurollanishi koeffitsienti.

16. Har oy boshida asosiy ishlab chiqarish fondlari to‘liq balans qiymati quyidagicha bo‘lgan: p.b.: yanvar – 3200, fevral – 3210, mart – 3220, aprel – 3280, may – 3480, iyun – 3490, iyul – 4000, avgust – 3480, sentyabr – 3400, Oktabr – 3400, noyabr – 3400, dekabr – 3420, yanvar (kelgusi yil) – 3420. Yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi – 9840 p.b.

Aniqlang: fond qaytimi, fond sig‘imi ko‘rsatkichlari. Agar asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati – 1,02 marta ortsa va fond qaytimi 5foiz ortsa mahsulot hajmi qanday o‘zgardi (mutloq va nsibiy ko‘rsatkichlarda)?

17. Joriy davrda bazis davriga nisbatan mahsulot hajmi solishtirma baholarda 4 foizga ortgan. Shu davrda asosiy ishlab chiqarish fondlari hajmi 1,02 marta ortgan. Fond qaytimi qanday o‘zgargan?

18. Joriy davrda asosiy ishlab chiqarish fondlari hajmi 8 foizga kamaygan. Fond qaytimi esa 3 foizga kamaygan. Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi qanday o‘zgargan?

19. Korxonaga bo‘yicha quyidagi ma’lumotlar mavjud, p.b.

Ko‘rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Mahsulot hajmi, solishtirma baholarda	1500	1716,0
Asosiy ishlab chiqarish fondlari o‘rtacha yillik qiymati	2000	2020

Aniqlang: 1) har davr bo‘yicha asosiy fondlardan foydalanish ko‘rsatkichlari;

2) mahsulot hajmi o‘zgarishi p.b. va foiz;

a) umumiy

b) asosiy fondlar hajmining o‘zgarishi hisobiga

v) fond qaytimi o‘zgarishi hisobiga

20. Ishlab chiqarish firmasi bo‘yicha quyidagi ma’lumotlar berilgan, p.b.

Ko‘rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Mahsulot hajmi, solishtirma baholarda	1440	1476,2
Asosiy ishlab chiqarish fondlari o‘rtacha yillik qiymati	1200	1210

Aniqlang: 1) fond sig‘imi ko‘rsatkichi dinamikasi

2) fond qaytimi ko‘rsatkichi dinamikasi

3) asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilanishi natijasida asosiy fondlar qiymatida qilingan iqtisod summasi

XIX BOB. MILLIY HISOBLAR TIZIMIDA MAKROIQTISODIY FAOLIYAT NATIJALARINI IFODALOVCHI KO‘RSATKICHLAR TIZIMI

19.1. Makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko‘rsatkichlarni hisoblashning umumnazariy asoslari

Har qanday jamiyatning hayot kechirishi uchun to‘xtovsiz ravishda ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishni amalga oshirishi shart. Buning uchun ishchi kuchi, kapital, yer va tadbirkorlik kabi omillar bo‘lishi kerak.

Ishchi kuchi ishlab chiqarishning eng asosiy omili bo‘lib, uning mehnat sarfi natijasida tovarlar ishlab chiqariladi va xizmatlar ko‘rsatiladi. Mehnat sarfi uchun ishchi kuchi ish haqi oladi va bu uning daromadi hisoblanadi.

Ishlab chiqarishni eng ilg‘or texnologiya bilan qurollantirish mahsulotning raqobat qobiliyatini oshirish, yaxshi reklama qilish, xom ashyo olish va boshqa ko‘p masalalar kapitalga bog‘liq. Kapitalni jamiyatning qon tomriga o‘xshatish mumkin. Kapital egalari sarflangan kapitallaridan belgilangan foizda daromad oladilar.

Ishlab chiqarish korxonalari ham, uy xo‘jaliklariga xizmat ko‘rsatish ham ma‘lum joyda, ya‘ni yyerda joylashgan. Yer egalari ishlab chiqarishni tashkil etishdan renta to‘lovlari olib, daromad topadilar.

Tadbirkorlar ishchi kuchi, kapital va yyerdan foydalanib bozorda talabga mos hajmdagi, sifatli mahsulotlarni ishlab chiqaradilar va ularni bozorda sotib daromad yoki foyda oladilar.

Yuqorida qayd etilgan 4 ta omilning yalpi faoliyatidan mamlakatning yalpi milliy mahsuloti va milliy daromadi yaratiladi.

Moddiy ne‘matlar yaratish, xizmatlar ko‘rsatish, taqsimlash va istemol qilishda qatnashuvchilar bajaradigan iqtisodiy vazifasi asosida guruhlarga ajratiladilar. Har bir guruh yoki xo‘jalik birligi milliy hisoblar tizimida iqtisodiy agent deb yuritiladi.

Iqtisodiy faoliyat olib borish huquqiga ega va boshqa agentlar bilan bo‘ladigan ishlarda ishtirok etish huquqiga ega bo‘lgan agent institutsion birlik deb ataladi.

Institutsion birlik bu mustaqil ravishda faoliyat ko‘rsatib daromad oluvchi, barcha moliyaviy majburiyatlarni boshqaruvchi, qaramog‘ida barcha turdagi mol-mulk va pul mablag‘lari bo‘lgan, ularni o‘z ixtiyori bilan ishlata oladigan muassasalardir. Bunday muassasalar alohida korxonalar, firma, moliyaviy tashkilot va boshqalar bo‘lishi mumkin. Ular o‘z hisob-kitob ishlarini o‘zlari to‘liq yuritadilar, banklarda hisob raqamiga ega bo‘ladilar. Auditor esa ularning xo‘jalik faoliyati natijalarini tahlil qiladilar. Milliy hisoblar tizimida **institutsion birliklar amalga oshirayotgan birjinsli faoliyat asosida quyidagi sektorlarga bo‘linadilar:**

1. Tovar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sektori;
2. Moliyaviy korporatsiyalar (tashkilotlar) sektori;
3. Umumdavlat boshqaruv sektori;
4. Uy xo‘jaligiga xizmat ko‘rsatuvchi davlat tasarrufida bo‘lmagan notijorat (ijtimoiy) tashkilotlar sektori;
5. Uy xo‘jaligi sektori;
6. Tashqi dunyo sektori.

1. Tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sektoriga moliyaviy tashkilotlardan tashqari institutsion birliklar kiritilib, ularning asosiy vazifasi mahsulot ishlab chiqarish va nomoliyaviy xizmatlar ko'rsatishdan iborat. Ular o'z xarajatlarini qoplash uchun o'z faoliyatlari natijalarini ko'zlagan baholarda sotadilar.

2. Moliyaviy korporatsiya (tashkilot)lar sektoriga tijorat asosida moliyaviy va sug'urta operatsiyalari bilan shug'ullanuvchi muassasa va tashkilotlar, ya'ni tijorat banklari, qarz beruvchi jamiyatlar kiritilib, ularning asosiy vazifasi moliyaviy mablag'larni chiqarish, sotib olish, saqlash va taqsimlash, qimmatbaho qog'ozlar chiqarish, pul mablag'larini saqlash, korxonalariga va uy xo'jaliklari va boshqalarga qarz berishdan iborat.

3. Umumdavlat boshqaruv sektoriga davlatni boshqaruvchi institutlar ham milliy daromad va milliy boylikni qayta taqsimlovchi institutsion birliklar kiritilib, ularning asosiy vazifasi boshqaruv, moliya faoliyati, atrof-muhit muhofazasi, davlat himoyasi, jamoa tartibini saqlash hamda aholiga ilm olishda, sog'liqni saqlashda, sanat va madaniyat, jismoniy tarbiya va sport, ijtimoiy sug'urta sohalarida pulsiz yoki imtiyozli xizmatlarni amalga oshirishdan iborat.

Davlat moliya muassasalariga markaziy, mintaqaviy va mahalliy banklar kirib, ularning asosiy vazifalari davlat tashkilotlariga moliyaviy xizmatlar ko'rsatish (qimmatbaho qog'ozlar va pul chiqarish, oltin zaxiralari va xorijiy valyuta zaxiralari saqlash) va uy xo'jaligiga va xususiy tadbirkorlarga moliyaviy xizmat ko'rsatishdan iborat.

4. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat (ijtimoiy) tashkilotlarga davlat tomonidan moliyalashtirilmaydigan va nazorat qilinmaydigan tashkilotlar kiritilib, ularning asosiy vazifasi turli siyosiy partiyalar, kasaba uyushma va turli ijtimoiy tashkilot a'zolarining ilm olish, sog'liqni saqlash, dam olish, ularga ijtimoiy xizmat ko'rsatishdan iborat.

5. Uy xo'jaligi sektoriga oila va tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi ham iqtisodiy ham yuridik nuqtai nazardan ajratib bo'lmaydigan ayrim shaxslar kiritilib, ularning asosiy vazifasi ikkita:

- jamiyatga ishchi kuchi yetkazib berish;
- ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarni istemol qilishdan iborat.

6. Tashqi dunyo sektoriga mamlakat rezidentlari bilan har qanday operatsiyalarni amalga oshiruvchi xorij davlatlar iqtisodiy birliklari kiritilib, ular mamlakatni jahon hamjamiyatiga kiritib, jahon mehnat taqsimotini amalga oshirish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiy faoliyat turlarini bunday sektorlar bo'yicha tasniflash ular tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot (xizmat)lar hajmi, ularning tarkibi va turlarini aniqlash va bu ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyatini beradi.

Mazkur sektorlar orasida izchil o'zaro iqtisodiy aloqalar mavjud bo'lib, ular tovar-pul munosabatlari shaklida oshiraladi.

Tarmoqlar bir xil tovar va xizmatlar yaratuvchi faoliyatlar yig'indisidan tashkil topadi.

Xalqaro andozadagi iqtisodiy faoliyat turlarining tarmoq tasnifi 1948- yilda BMTning Statistika komissiyasi tomonidan ishlab chiqarilgan va qabul qilingan. U

1958-, 1968- va 1993- yillarda qayta ko‘rib chiqilgan. Bunda gruppalash belgisi sifatida quyidagi belgilar qabul qilingan:

1. Ishlab chiqarish jarayonida asos qilib olingan materiallarning natural ko‘rinishi;
2. Mehnat predmetlariga ishlov berish darajasi bilan bog‘liq bo‘lgan texnologik jarayonining hususiyati;
3. Ishlab chiqarilgan mahsulot qanday maqsadlarga ishlatiladi.

Xizmat ko‘rsatuvchi tarmoqlar esa belgilangan vazifasiga va ko‘rsatayotgan xizmatning xarakteriga qarab tarmoqlarga ajratilgan.

Xalqaro andozaviy tarmoqlar tasnifi (XATT) ishlab chiqarish jarayonlarining ketma-ketlik qoidalari bo‘yicha tuzilib, natural tabiiy moddiy resurslardan foydalanuvchi tarmoqlardan (qishloq xo‘jaligi, o‘rmon xo‘jaligi, baliqchilik, ovchilik) boshlanib, qazib olish, qayta ishlash sanoati, qurilish, ta‘lim, sog‘liqni saqlash, transport, moliya, kredit va h.k. tarmoqlarga o‘tiladi.

Milliy iqtisodiyotda faoliyat yuritayotgan barcha tarmoqlarni ikki guruhga ajratish mumkin:

I. Moddiy ne‘mat ishlab chiqaruvchi tarmoqlar:

- qishloq xo‘jaligi, o‘rmonchilik
- baliqchilik
- qazib oluvchi sanoat
- qayta ishlovchi sanoat
- elektr energiya, gaz va suv ta‘minoti
- qurilish
- faoliyatning boshqa turlari

II. Xizmat ko‘rsatuvchi tarmoqlar:

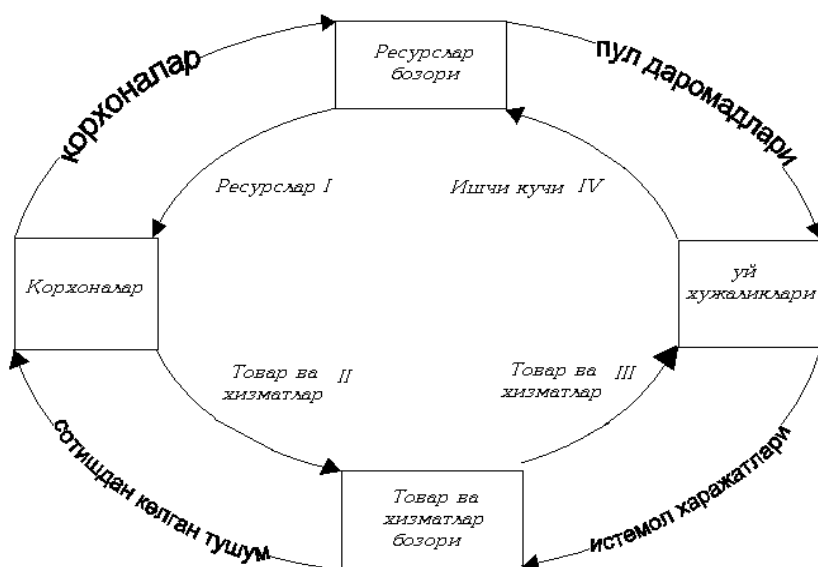
- transport
- aloqa
- savdo
- axborot-hisoblash xizmati
- uy-joy xo‘jaligi
- moliya, kredit, sug‘urtalash
- ilm va ilmiy xizmat ko‘rsatish
- sog‘liqni saqlash, jismoniy tarbiya va ijtimoiy xizmat ko‘rsatish
- ta‘lim, madaniyat, san‘at
- boshqaruv
- mudofaa
- faoliyatning boshqa turlari.

Mazkur tarmoqlar orasida ham izchil o‘zaro iqtisodiy aloqalar mavjud bo‘lib, ular tovar-pul munosabatlari shaklida amalga oshiriladi.

Makroiqtisodiyot tushunchasi sektorlar va tarmoqlar iqtisodiyoti va ular orasidagi o‘zaro iqtisodiy aloqalarni bir butun iqtisodiyot organizmi sifatida qarashga asoslangan. Binobarin, sektor va tarmoqlar faoliyatlarining natijalari makroiqtisodiy faoliyat natijasi sifatida qaraladi.

19.2. Mahsulot va daromadlarning doiraviy aylanmasi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar, uy xo‘jaliklari, resurslar, tovar va xizmatlar bozori orasida ikki toifadagi iqtisodiy oqimlar mavjud: biri – tovar va xizmatlar oqimlari deb ataladi, ular tovar va xizmatlar harakatini, ularning holatidagi o‘zgarishlarni ifodalaydi, ikkinchisi – daromadlar va xarajatlar (buromad) oqimi deb ataladi, ular tovar va xizmatlar harakati natijasida daromadlarni shakllanishi va pul to‘lovlari sifatida xarajatlarning vujudga kelish jarayonlarini tasvirlaydi. Bu oqimlar bir-biriga qarama-qarshi yo‘nalishda harakat qiladi (7.2.1-chizma).

19.2.1-chizma. Tovar va xizmatlarning, daromad va harajatlarning aylanish modeli.

Mahsulotlar va daromadlarning doiraviy aylanmasi deganda ishlab chiqaruvchilar bilan uy xo‘jaliklari orasida bozor kelishuvlari asosida mahsulotlarni ayriboshlash jarayonlarini tasvirlaydigan tovar va xizmatlarning oqimlari va ular bilan pul to‘lovlari yordamida muvofiqlashtirilgan daromadlar (xarajatlar) oqimlari tushuniladi.

Dastlab ishlab chiqarish sektori (korxonalar)ga moddiy-iqtisodiy va tabiiy resurslar hamda mehnat resurs (ishchi kuchi)lari jalb qilinadi. Ishlab chiqarish vositalari va ishlovchi kuch ma‘lum texnik-texnologik usullar vositasida bir-biri bilan birikib, o‘zaro bir-biriga ta‘sir etib harakatga keladi. Natijada ishlab chiqarish yuzaga chiqadi, tovarlar va xizmatlar yaratiladi. Bu tovarlar va xizmatlar bozor orqali istemolchilar, uy xo‘jaligi sektori tomon harakat qiladi.

Mamlakat ichki bozorini tovarlar va xizmatlar bilan to‘ldirishda ichki iqtisodiyot bilan bir qatorda tashqi iqtisodiy faoliyat ham muhim rol o‘ynaydi, chunki jamiyatning talab va ehtiyojlarini faqat ichki ishlab chiqarish hisobiga qondirib bo‘lmaydi. Taqchil mahsulotlar boshqa xorijiy mamlakatlardan import qilinadi iqtisodiy naf (samara) keltiradigan tovarlar esa xorijga eksport qilinadi.

Mamlakat ichidagi ishlab chiqarish bilan import hisobiga mamlakat ichki bozorlarning tovarlar va xizmatlar resurslari shakllanadi. Almashish (oldi-sotdi) operatsiyalari natijasida ular haridorlar = aholi bilan davlat tashkilotlari ixtiyoriga o‘tadi va asosan pirovard istemol uchun uy xo‘jaliklari a‘zolari istemolini qondirish

uchun ya'ni yangi ishchi kuchini qayta tiklash uchun ishlatiladi. Ishlab chiqarilgan tovarlarning ikkinchi qismi – texnika vositalari omillar bozori tomon harakat qiladi va pirovard natijada yangi asosiy fondlar va moddiy-ashyoviy zaxiralar hamda nomoddiy aktivlar jamg'armalari vujudga keladi. Pirovard natijada istemol fondi va jamg'arma fondi shakllanadi va tovarlar va xizmatlar oqimlari pirovard istemolni va asosiy fondlar, moddiy-ashyoviy zaxiralar hamda nomoddiy aktivlar jamg'armalarini vujudga keltirish bilan yakunlanadi. Ushbu jamg'armalar va qayta tiklangan ishchi kuchi yangi kengaytirilgan ishlab chiqarish jarayonida moddiy ashyoviy va shaxsiy inson omillari sifatida xizmat qiladi.

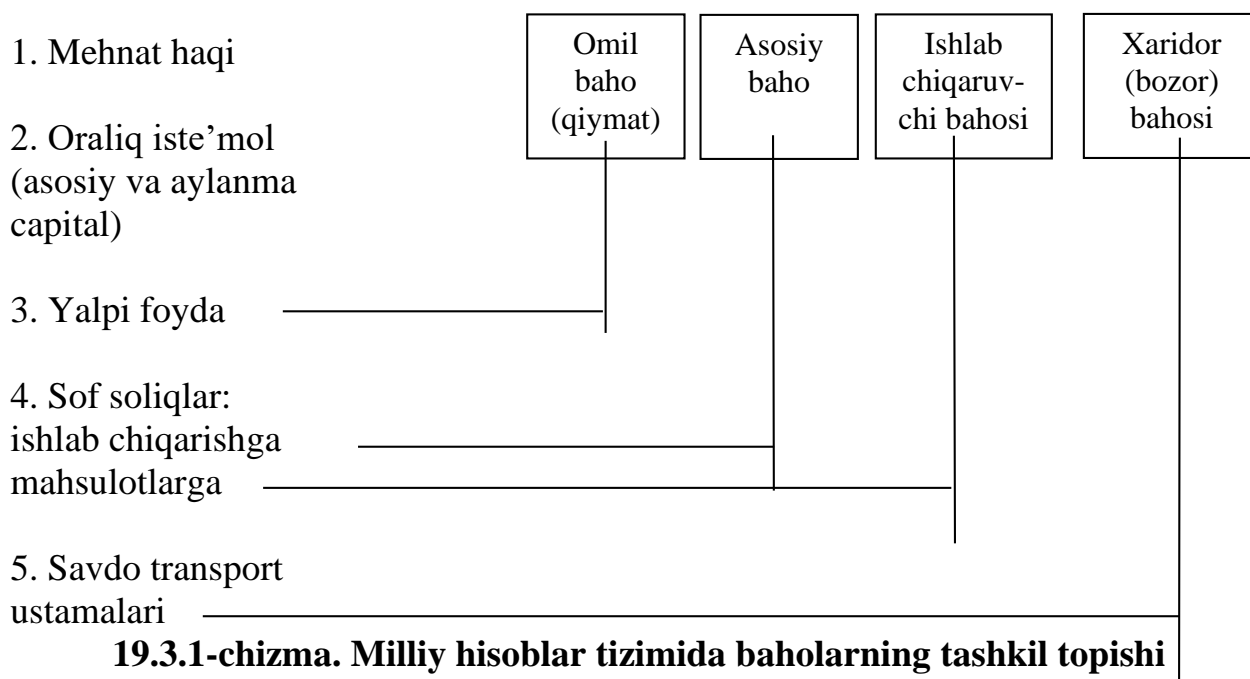
Bozor sharoitida tovarlar va xizmatlar harakati oldi-sotdi amallari natijasida pul vositasida yuzaga chiqadi. Sotib olingan tovarlar uchun haridor pul to'laydi, ya'ni o'z daromadlarini harj qiladi. Sotuvchi esa ushbu pul tushumiga ya'ni daromadga ega bo'ladi. Demak, tovarlar uchun pul to'lovi sotuvchi uchun daromad, haridorlar uchun buromad (xarajat) hisoblanadi.

Shunday qilib, bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlar va xizmatlar oqimi doiraviy aylanganda u bilan muvofiqlashgan pulda ifodalangan daromadlar va buromadlar oqimi shaklida kechadi. U iqtisodiy sektorlari orasidagi asosiy makroiqtisodiy aloqalarni aks ettiradi. U milliy mahsulot bilan milliy daromad oqimlari orasidagi bog'lanishlarni, ular o'z harakatida qanday shakllarda yuzaga chiqishlarini har taraflama tavsiflaydi. Shuning uchun mazkur iqtisodiy doiraviy aylanma makroiqtisodiy statistik ko'rsatkichlar tizimini tuzish uchun asos bo'lib hisoblanadi.

19.3. Milliy hisoblar tizimidagi baholar va soliqlar tizimi

Milliy hisoblar tizimi hisoblamalari tarmoqlararo balanslar tuzish amaliyotida quyidagi baholardan foydalaniladi: omilli va asosiy, ishlab chiqaruvchi va sotib oluvchi baholari. Shuningdek, joriy va solishtirma baholarni ham bir-biridan ajratadilar (chizma).

Tarmoqlararo balanslarda omilli baholardan milliy hisoblar tizimida esa asosan bozor bahosidan foydalaniladi.

1. Omili baho – (omili harajatlar) ishlab chiqarish omillari harajatlarini o‘z ichiga oladi: yonlangan xodimlarning ish haqi, oraliq iste‘mol va yalpi foyda:

$$O_x = IX + OI + YaF; \text{ bunda}$$

O_x – omillar xarajatlari (omili baho)

IX – mehnat haqqi

OI – oraliq iste‘mol

YaF – yalpi foyda

2. Asosiy baho (O_a) – ishlab chiqaruvchi tomonidan bir birlik mahsulot yoki xizmat uchun olinadigan baho bo‘lib, unga mahsulotga va importga bo‘lgan soliqlar qo‘shiladi, ammo mahsulot va importga bo‘lgan subsidiyalar qo‘shilmaydi. Bu bahoda tarmoq doirasidagi ishlab chiqarishlar hisobga olinadi va u quyidagicha hisoblanadi:

$$O_a = O_x + S_b - S_b; \text{ bundan}$$

O_a – asosiy baho

S_b – ishlab chiqarishga bo‘lgan boshqa soliqlar

S_b – ishlab chiqarishga bo‘lgan boshqa subsidiyalar

3. Ishlab chiqaruvchi bahosi – tovarning korxonadagi bahosi bo‘lib, unga tovarlarni istemolchilarga yetkazish xarajatlari kiritilmaydi.

4. Sotib oluvchi bahosi, aksincha, shu tovarni sotish bilan bog‘liq bo‘lgan ham savdo, ham transport ustamalarini o‘z ichiga oladi. «Ishlab chiqaruvchi bahosi» va «sotib oluvchi bahosi» tushunchalari bozor bahosiga kiradi.

5. Bozor bahosi – bu ishlab chiqarishlar va sotib oluvchilar bahosi bo‘lib hisoblanadi.

6. Bozor bahosida butun iqtisodiyot bo‘yicha ishlab chiqarish YAIM hajmi aniqlanadi. Ishlab chiqaruvchining bozor bahosi ($O_{ish/ch}$) – bu mahsulotni omborga topshirish vaqtidagi bahosi bo‘lib, unga mahsulotga bo‘lgan soliqlar (qo‘shilgan qiymat soliqlari va import soliqlaridan tashqari) qo‘shiladi, lekin subsidiyalar ayriladi (subsidiyalardan tashqari soliqlar-sof soliq).

Unga bozorda mahsulot bahosini oshiruvchi to‘lovlar qo‘shilmaydi va quyidagicha hisoblanadi:

$$O_{ish/ch} = O_x + S_m - S_m + S_{b/m} - S_{b/s}; \text{ bunda}$$

$O_{ish/ch}$ – ishlab chiqaruvchi bahosi

O_x – omil baho

S_m – mahsulotlarga bo‘lgan soliqlar

S_m – mahsulotga bo‘lgan subsidiyalar

$S_{b/m}$ – mahsulotga bo‘lgan boshqa soliqlar

$S_{b/s}$ – mahsulotlarga bo‘lgan boshqa subsidiyalar

Sotib oluvchining bozor bahosi ($O_{s/o}$) – iste‘molchilarning tovar va xizmatlarni sotib olishdagi amaldagi harajatlarini ifodalaydi. Bu baho ishlab chiqaruvchining bahosidan tashqari yana aktsizlar, yig‘imlar, savdo-transport xarajatlari qo‘shiladi va quyidagicha hisoblanadi:

$$O_{s/o} = O_x + S_m - S_m + O_{s/t} + S_b - S_b; \text{ bunda}$$

$O_{s/t}$ – savdo transport xarajatlari, aktsizlar, yig‘imlar va h.k.

YAIM (Yalpi milliy daromad kabi) bozor bahosida hisoblanadi.

19.3.1-jadval

MHTda har xil baholarning tashkil topishi va o‘zaro aloqalari sxemasi

№	Ko‘rsatkichlar nomi	Belgilash	Hisoblash algoritmi
1.	Mehnat haqqi	I_x	
2.	Oraliq iste‘mol	OI	
3.	Yalpi foyda	YaF	
4.	Omil baho (harajatlar)	O_x	$O_x=p.1+p.2+p.3$
5.	Ishlab chiqarishning boshqa soliqlari	S_b	
6.	Ishlab chiqarishga boshqa subsidiyalar	S_b	
7.	Asosiy baho	O_a	$O_a=p.4+p.5-p.6$
8.	Mahsulotlarga soliqlar	S_m	
9.	Mahsulotlarga subsidiyalar	S_m	
10.	Ishlab chiqaruvchining bozor bahosi	$O_{ish/ch}$	$O_{ish/ch}=p.7+p.7-p.9$
11.	Savdo-transport xizmatlari	$O_{s/t}$	
12.	Sotib oluvchi bahosi	$O_{s/o}$	$O_{s/o}=p.10+p.11$

Ishlab chiqarish va import soliqlari – bular majburiy, qaytarilmaydigan to‘lovlar bo‘lib, ular davlat organlari tomonidan ishlab chiqarish birliklaridan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarganlari uchun yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalanganlari uchun olinadi. Bu soliqlarni korxonalar va tashkilotlar foyda olsalar ham, olmasalar ham to‘laydilar.

Ishlab chiqarish va import soliqlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- 1) Mahsulot va import soliqlari
- 2) Ishlab chiqarishga bo‘lgan boshqa soliq

Mahsulot va import soliqlari – rezident korxonalaridan ishlab chiqarish va import qilingan tovar va xizmatlar hajmiga proporsional ravishda olinadi. Ularga quyidagilar kiradi:

- qo‘shilgan qiymat solig‘i
- aksiyalar
- ayrim tur xizmatlar uchun soliqlar
- tovar va xizmatlarga bo‘lgan boshqa umumiy soliqlar
- birja operatsiyalaridan tushumlar
- avtomobil yo‘llaridan foydalanuvchilarning to‘lovlari
- import soliqlari va h.k.

Ishlab chiqarishga bo‘lgan boshqa soliqlar – bu korxonalar ishlab chiqarish jarayonida qatnashganlari uchun to‘laydilar va ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- ishlab chiqarish jarayonida yyerdan foydalangani uchun to‘lanadigan to‘lovlar (yer solig‘i)
- ko‘chmas mulk solig‘i
- patentlar uchun to‘lovlar
- korxonalar va tashkilotlardan olinadigan davlat poshlinalari va yig‘imlari
- tadbirkorlik va kasbiy litsenziyalar uchun to‘lovlar
- boshqa majburiy to‘lovlar

Subsidiyalar – korxonalariga davlat budjetidan to‘langan to‘lovlar, ular ma’lum tovar ishlab chiqaruvchilar yoki ko‘rsatilgan ma’lum xizmatlar uchun to‘lanadi.

Ishlab chiqarish va import uchun subsidiyalar – bu davlat organlari tomonidan korxonalariga ma’lum iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni o‘tkazish maqsadida ishlab chiqarish omillaridan foydalangani yoki ma’lum ishlab chiqarishni, sotishni yoki importni amalga oshirgani uchun to‘lanadi.

Ishlab chiqarish va import uchun subsidiyalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- 1) mahsulot va importga bo‘lgan subsidiyalar
- 2) ishlab chiqarishga bo‘lgan boshqa subsidiyalar

Mahsulot va importga bo‘lgan subsidiyalar rezident korxonalariga har bir ishlab chiqarilgan yoki import qilingan mahsuloti yoki xizmatiga to‘lanadigan to‘lovlar kiradi. Ularga davlat budjetidan korxonalariga ko‘rgan doimiy zararlari o‘rnini qoplash uchun to‘lovlar kirib, ular sotgan mahsulotlari sotish bahosi o‘rtacha ishlab chiqarish xarajatlaridan past bo‘lganda sodir bo‘ladi. Eksport va import subsidiyalari ham shunday yuz beradi.

Ishlab chiqarishga boshqa subsidiyalar – ular davlat boshqaruv organlari tomonidan korxonalariga ishlab chiqarish omillaridan foydalanganlari uchun to‘lanadi. Ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- alohida kategoriya shaxslar mehnatidan foydalangani uchun to‘lanadigan subsidiyalar (invalidlar, o‘smirlar va h.k.)

- boshqa ishlab chiqarish omillaridan masalan, fermerlar tomonidan moddiy-texnika resurslari qiymatini pasaytirish bilan bog‘liq resurslardan foydalanish uchun

- atrof-muhitni ifloslantirishni kamaytirish uchun subsidiyalar.

Ishlab chiqarish va importga bo‘lgan subsidiyalar haqidagi ma’lumotlar moliya vazirligining davlat budjetini bajarilishi haqidagi hisobotidan olish mumkin.

19.4. Makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi

Makrodarajada iqtisodiy faoliyat natijalarini hisoblash uchun quyidagi ko‘rsatkichlar tizimi (jadval) va boshqa ko‘rsatkichlar orqali aniqlanadi. Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni hisoblash asosida barcha sektor va tarmoqlardagi xo‘jalik yurituvchi subyektlar iqtisodiy faoliyati natijalarini ifodalovchi mahsulot ko‘rsatkichlari yotadi.

19.4.1-jadval

Milliy iqtisod faoliyati natijalarini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi

№	Ko‘rsatkichlar	Belgi	Makrodarajadagi ko‘rsatkichlar orasidagi bog‘lanish	Makro va mezodarajadagi ko‘rsatkichlar orasidagi bog‘lanish
1.	Tovar va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish	YaICh	Yil davomida barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar va ko‘rsatilgan xizmatlar qiymati	$YaICh = \sum YaICh_s = \sum YaICh_t$ YaICh _s -sektorlar ishlab chiqarishi YaICh _t -tarmoqlar ishlab chiqarishi

2.	Yalpi ichki mahsulot	YaIM	$YaIM = YaICh_i - OI_i$ OI _i -oraliq istemol	$YaIM = \sum YaQQ_s + SS = \sum YaKK_t + S$ S YaQQ _s - iqtisodiyot sektorlarida qo'shilgan qiymat YaKK _t -iqtisodiyot tarmoqlarida qo'shilgan qiymat
3.	Sof ichki mahsulot	SIM	$SIM = YaIM - AKI_i$ AKI _i -asosiy kapital istemoli (amortizatsiya)	$SIM = \sum SIM_s + SS = \sum SIM_t + SS$ SIM _s -iqtisodiyot sektorlarida qo'shilgan qiymat SIM _t -iqtisodiyot tarmoqlariga qo'shilgan qiymat SS-mahsulot va importga sof soliqlar
4.	Iqtisodiyot yalpi foydasi va yalpi aralash daromad	YaFi	$YaF_i = YaIM_i - I_{xi} - S_i + S_{ubi}$ IX _i -yonlangan xodimlar ish xaqqi S _i -ishlab chiqarish va importga soliqar S _{ubi} -ishlab chiqarish va importga subsidiyalar	$YaF_i = \sum YAF_s = \sum YAF_t$ YaF _s -iqtisodiyot sektorlarida qo'shilgan qiymat YaF _t -iqtisodiyot tarmoqlarida qo'shilgan qiymat
5.	Iqtisodiyot sof foydasi	SFI	$SF_i = YaF_i - AKI_i$ AKI _i -asosiy kapital istemoli	$SF_i = \sum SF_s = \sum SF_t$ SF _s -iqtisodiyot sektorlarida sof foyda SF _t -iqtisodiyot tarmoqlarida sof foyda
6.	YAlpi milliy daromad	YaMD	$YaMD = YaIM \pm B D_i$ BD _i -rezidentlar tomonidan norezidentlardan olingan va ularga berilgan birlamchi daromadlar qoldig'i	$YaMD = \sum YaIM_s + \Delta BD_s = YaIM_t + \Delta BD_t$ ΔBD _s -iqtisodiyot sektorlari yalpi birlamchi daromadlari qoldig'i ΔBD _t -iqtisodiyot tarmoqlari yalpi birlamchi daromadlari qoldig'i

MHTda xo'jalik yurituvchi subyektlar – rezidentlar tomonidan joriy davrda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar hajmi – tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish deb ataladi. Tovarlar – iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonining natijasi bo'lib, material-mulk formasiga ega, ular ma'lum mulk bo'lish hususiyatiga va bozorda talabga ega. Xizmatlar – iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonining natijasi bo'lib, ularni ishlab chiqarish jarayonidan ajralgan holda ko'rib bo'lmaydi va ular ikkiga bo'linadi:

1) moddiy xizmatlar - qandaydir predmetlarni holatini o'zgartiradi (ta'mirlash, bo'yash, idishlarga quyish va h.k.)

2) nomoddiy xizmatlar – shaxsiy va jamoa ehtiyojlarini qondirish va iste'molchini iqtisodiy yoki fizik yoki aqliy holatini o'zgartiradi (davolash, o'qitish, huquqiy va

sug'urta himoyasi va h.k.). Ishlab chiqarish tovar va xizmatlar bozorda sotilishi mumkin yoki bir subyekt ikkinchisiga bepul yoki to'lov asosida o'tkazishi mumkin.

Ishlab chiqarilgan tovarlarni va xizmatlarni foydalanish yo'nalishiga va ularni haridorlarga sotish bahosining xarakteriga qarab bozor va nobozor ishlab chiqarishga ajratish mumkin. Bozor ishlab chiqarishning maqsadi foyda olish va iqtisodiy ahamiyatli bahoda sotish uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni o'z ichiga oladi. Iqtisodiy ahamiyatli baho talab va taqdim asosida tashkil topadi va o'z navbatida unga ta'sir ko'rsatadi.

Bozorga mo'ljallangan ishlab chiqarish quyidagi tovar va xizmatlarni o'z ichiga oladi:

- iqtisodiy ahamiyatli bahoda sotilgan tovar va xizmatlar
- barter bo'yicha almashilgan tovar va xizmatlar
- ish beruvchilar tomonidan o'z xodimlariga naturada ish haqi o'rniga bergan mahsulotlar

- bozor ishlab chiqarish muassasalari orasida bir-biriga ishlab chiqarish maqsadida berilgan tovar va xizmatlar (masalan, urug'liklar, yem-xashak, sut, ko'chatlarni qishloq xo'jalik korxonalarida orasida bir-biriga o'tkazish).

Shuningdek, ishlab chiqarishga mo'ljallangan va kelajakda ishlatiladigan (yuqoridagi yo'nalishlar bo'yicha) tugallanmagan ishlab chiqarish va tayyor mahsulotlar zaxirasi qoldig'ining o'zgarishi.

Bozorda sotilgan tovar va xizmatlar amalda sotilgan bahosida, qolgan sotilmagan qismi ham shu bahoda baholanadi.

Nobozor ishlab chiqarishga quyidagi tovar va xizmatlar kiradi:

- ishlab chiqaruvchilar tomonidan o'zining ishlab chiqarishida foydalaniladigan tovar va xizmatlar (oxirgi foydalanish yoki asosiy kapitalni yalpi jamg'arish). Masalan, fermer va dehqon xo'jaliklarida o'zi uchun ishlab chiqargan qishloq xo'jaligi mahsulotlari; ish xaqqi oluvchi yordamchi tomonidan amalga oshirilgan uy xizmatlari, sanoat korxonalarida tomonidan o'z ishlab chiqarishida foydalanishi uchun ishlab chiqarish mashina, uskuna va instrumentlar; korxonalarda xo'jalik usuli bilan amalga oshirilgan qurilish, o'z uyida yashashi uchun amalga oshirilgan xizmatlar va h.k.

- istemolchilarga bepul yoki arzon bahoda ko'rsatilgan xizmatlar. Masalan, davlat tomonidan mamlakat mudoafasini tashkil etish, ta'lim va meditsina xizmatlarini aholining ba'zi qismiga yoki uy xo'jaligidagi bepul yoki imtiyozli bahoda ko'rsatish va h.k.

Milliy hisoblar tizimi uslubiyatiga asoslanib makro ko'rsatkichlar tizimining quyidagi gruppalari aniqlanadi:

1. mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish ko'rsatkichlari:

- tovar va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish (YaICh);
- yalpi ichki mahsulot (YaIM).

2. Birlamchi daromadlarni tashkil topishi va taqsimlanish ko'rsatkichlari:

- iqtisodiyotning yalpi foydasi (YaIF);
- yalpi milliy daromad (YaMD).

3. daromadlarni qayta taqsimlash ko'rsatkichlari:

- yalpi milliy ixtiyordagi daromad (YaMID).

4. daromadlardan oxirgi foydalanish ko'rsatkichlari:

- oxirgi istemol (OI);
- yalpi jamg'arish (YaJ);
- yalpi milliy jamg'arish (YaMJ).

5. jamg'arish ko'rsatkichlari:

- sof kreditlash/sof qarz olish (SK/SQO)

Barcha ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari va tarmoqlarida yaratilgan tovarlar va xizmatlar to'plami yalpi ishlab chiqarish deb ataladi.

Mazkur tovarlar va xizmatlarning bir qismi ishlab chiqarish doirasidan tashqariga iste'mol uchun tayyor mahsulot sifatida chiqmaydi, balki ular bir tarmoqdan mahsulot sifatida chiqib, ikkinchi tarmoqqa ishlab chiqarish vositalari sifatida kiradi yoki ishlab chiqarishda ishlatilgan boshlag'ich moddiy-ashyoviy zaxiralar o'rnini qoplaydi. Masalan, yalpi don hosilidan bir qismi urug'lik zaxira jamg'armasini to'ldirish uchun ajratiladi.

Yalpi ishlab chiqarishning tarkibiy qismi bo'lgan mazkur tovarlar va xizmatlar oraliq iste'mol deb ataladi.

Oraliq iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan tovar va xizmatlar qiymati: xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, instrumentlar, reklama agentliklariga to'lovlar, yuridik konsultatsiyalar, transport agentliklariga to'lovlar, mashina-uskunalar, binolar, inshootlar ijara haqqi. Asosiy fondlar amortizatsiyasi oraliq iste'molga kiritilmaydi.

Yalpi qo'shilgan qiymat – yalpi ishlab chiqarish bilan oraliq iste'mol orasidagi farqqa teng.

MXTdagi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

A – YaIM

B – asosiy kapital iste'moli

V – SIM (A-B)

G – xorijdan olingan birlamchi daromadlar qoldig'i ±

D – YaMD (A±G)

E – SMD (D-B)

J – xorijdan olingan transfertlar qoldig'i

Z – ixtiyordagi yalpi milliy daromad (D+J)

I – oxirgi iste'mol

K – milliy jamg'arish (Z-I)

L – xorijdan olingan kapital transfertlar qoldig'i

M – investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari (K+L)

N – yalpi jamg'arish (YaIM elementi sifatida)

O – ishlab chiqarilmagan nomaterial nomoliyaviy aktivlar

Yuqoridagi ko'rsatkichlar orasida quyidagi bog'lanishlar mavjud:

YaIM = S+J+E; bunda,

S – oxirgi iste'mol;

J – investitsiyalar (asosiy fondlarning yalpi jamg'arish, material oborot mablag'lari zaxiralarining ortishi);

E – sof eksport.

YaIM = W+Q+R+P+T; bunda,

W – ish xaqqi (ichki va tashqi ishchilarga);

Q – ijtimoiy sug‘urtalarga ajratmalar;

R – yalpi foyda;

R – yalpi aralash daromad;

T – ishlab chiqarish va importga soliqlar (subsidiya ayirib tashlanadi).

$YaIM = D+N-U$; bunda,

D – asosiy bahoda hisoblangan barcha tarmoqlarda yaratilgan qo‘shimcha qiymat;

N – mahsulotlarga soliqlar;

U – mahsulotlarga subsidiyalar.

$YaMD = YaIM+L-M$; bunda,

L – ushbu mamlakat rezidentlarining xorijda olgan birlamchi daromadlari (ish xaqqi, foizlar, dividendlar, bevosita xorijiy investitsiyalaridan olingan reinvestitsiyalar);

M – ushbu mamlakat rezidentlarining xorijga bergan birlamchi daromadlari.

Ixtiyordagi $YaMD = YaMD+V-G$; bunda,

V – ushbu mamlakat rezidentlarining xorijdan olgan joriy transfertlari;

G – ushbu mamlakat rezidentlarining xorijga bergan joriy transfertlari.

Oxirgi iste‘mol = $S+S$; bunda,

S – oxirgi iste‘mol;

S – milliy jamg‘arish.

Masalan, «A» mamlakat iqtisodiyoti bo‘yicha quyidagi ma‘lumotlar berilgan (mlrd. so‘m),

1. Yalpi ishlab chiqarish - 500

2. Oraliq iste‘mol - 280

3. YAlpi ichki mahsulot - 220

4. Asosiy kapital iste‘moli – 12

5. Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari – 8

6. Berilgan mintaqaning YaIM dan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari – 7

7. Joriy transfertlarning qoldig‘i – 5

8. Yakuniy iste‘mol:

- uy xo‘jaligi - 50

- davlat muassasalari - 30

- uy xo‘jaligiga xizmat ko‘rsatuvchi notijorat tashkilotlar - 20

9. Kapital transfertlar qoldig‘i – 15

10. Asosiy kapital yalpi jamlanishi, moddiy aylanma vositalarning o‘sishi – 25

11. Nomoddiy aktivlarga egalik qilish – 4

Berilgan ma‘lumotlar asosida hisoblaymiz:

1. YAlpi ichki mahsulot;

2. Sof ichki mahsulotni;

3. Yalpi milliy daromadni;

4. Sof milliy daromadni;

5. Yalpi milliy mavjud daromadni;

6. Sof milliy mavjud daromadni;

7. Yalpi milliy jamg'arishni;

8. Sof milliy jamg'arishni;

9. Sof kreditlar (qarzar).

Echilishi:

1. Yalpi ichki mahsulot:

$$YaIM = YaICH - OI = 500 - 280 = 220 \text{ mlrd. so'm}$$

2. Sof ichki mahsulot:

$$SIM = YaIM - AKI = 220 - 12 = 208 \text{ mlrd. so'm}$$

3. Yalpi milliy daromad:

$$YaMD = YaIM + BD_{olingan} - BD_{berilgan} = 220 + 8 - 7 = 221 \text{ mlrd. so'm}$$

4. Sof milliy daromad:

$$SMD = SIM - AKI = 221 - 12 = 209 \text{ mlrd. so'm}$$

5. Yalpi milliy mavjud daromad:

$$YaMMD = YaMD + JTS = 221 + 5 = 226 \text{ mlrd. so'm}$$

6. Sof milliy mavjud daromad:

$$SMMD = YaMMD - AKI = 226 - 12 = 214 \text{ mlrd. so'm}$$

7. Yalpi milliy jamg'arish:

$$YaMJ = YaMMD - YAI = 226 - (50 + 30 + 20) = 126 \text{ mlrd. so'm}$$

8. Sof milliy jamg'arish:

$$SMJ = YaMJ - AKI = 126 - 12 = 114 \text{ mlrd. so'm}$$

9. Sof kreditlar (+) yoki sof qarzar (-):

$$SK = YaMJ + KT + -YAJ = 126 + 15 - (25 + 4) = 112 \text{ mlrd. so'm}$$

Savollar, testlar va masalalar.

1. Iqtisodiy faoliyat chegarasini xalq xo'jaligi balansi va milliy hisoblar tizimi bo'yicha chegaralarini xarakterlab bering.

2. Quyidagi tarmoqlarning qaysilari material ishlab chiqarish sohasiga kiradilar:

a) sanoat;

b) qishloq xo'jaligi;

v) o'rmon xo'jaligi;

g) yuk transporti;

d) savdo va umumiy ovqatlanish;

e) kommunal xo'jaligi;

j) ilm va ilmiy xizmat ko'rsatish;

z) tayyorlash;

3. Quyidagi tarmoqlarning qaysilarida material xizmatlar ko'rsatiladi:

a) transport;

b) savdo;

v) sanoat;

g) moliya, kredit, sug'urta;

d) sog'liqni saqlash;

e) ta'lim;

4. 3 punktda keltirilgan tarmoqlarning qaysilarida nomaterial xizmatlar yaratiladi?

5. Quyidagi mahsulot elementlarining qaysilari bozor ishlab chiqarish tarkibiga kiradi:

a) iqtisodiy e'tiborli bahoda sotilgan tovarlar va xizmatlar qiymati;

b) uy xo'jaliklarida ishlab chiqarish va o'zlari iste'mol qismi tovarlar va xizmatlar qiymati;

v) joriy davrda bepul yoki iqtisodiy e'tiborli bo'lmagan bahoda berilgan tovarlar va xizmatlar qiymati;

g) korxonada ishlab chiqarilgan va ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun qoldirilgan asosiy kapital tarkibiga kiruvchi obyektlar qiymati;

d) barter bo'yicha almashilgan tovar va xizmatlar qiymati;

e) ish beruvchilar tomonidan xodimlarga ish xaqqi hisobiga berilgan natural ko'rinishdagi tovarlar va xizmatlar qiymati;

6. Yuqorida, 5 punktda keltirilgan mahsulot turlarining qaysilari o'z iste'moli uchun, qaysilari asosiy kapitalni yalpi jamg'arish elementlarini tashkil etadi?

7. Quyidagilarning qaysi biri milliy hisoblar tizimidagi baholash prinsipilariga to'g'ri kelmaydi:

a) zaxiraga qo'shilayotgan va zaxiradan olinayotgan tovarlar zaxiraga qo'shilayotgan yoki olinayotgan momentdagi baholar bilan baholanadi;

b) mahsulotlar ishlab chiqarilgan davrda hisobga olinadi va shu davrdagi baholarda hisobga olinadi;

v) barter bo'yicha almashilgan yoki xodimlarga ish xaqqi hisobida berilgan tovarlar bahosi ishlab chiqarilgan davrda sotilishi mumkin bo'gan baholarda baholanadi;

g) tovarlarning yoki xizmatlarning mulkchilik shakli, ishlab chiqaruvchidan sotib oluvchiga o'tgan moment sotilishi vaqti deb hisoblanadi.

8. Korxonada joriy davrda A, V, S mahsulotlarini ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlar zaxiralari davr boshida quyidagicha bo'gan: A mahsulot-10 t., V mahsulot – 500 birlik (pul formada ularning qiymati 200 va 250 ming p.b.). Ko'rilayotgan davrda sotilgan: A – 100 t. (1 t. bahosi 22 p.b.), V – 1000 birlik (1 birlik bahosi 550 p.b.), S – 120 kg. (1 kg. bahosi 200 p.b.), tayyor mahsulot zaxiralari davr oxirida : A – 20 t. (qiymati 440 ming p.b.), S – 100 kg. (qiymati 20 mln. p.b.).

Tayyor mahsulot zaxiralarini balans qiymati o'zgarishi xolding foyda (zarar), MHT bo'yicha tayyor mahsulot zaxiralarining o'zgarishi, ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini aniqang.

9. «Nomoliyaviy korxonalar» sektoriga kiruvchi investitsion birliklarni ajrating:

a) O'zbekiston markaziy banki

b) Iqtisodiyot vazirligi

v) Prezident qoshidagi Davlat va jamiyat qurilish akademiyasi

g) «Asaka» tijorat banki

d) Bekobod metallurgiya kombinati

e) «Fidokorlar» partiyasi

j) «Malika» fabrikasi

z) «Ko'kcha» masjid

- i) Brokerlik firmasi
- k) «O‘zbekinvest» sug‘urta kompaniyasi
- l) ulgurji oziq-ovqat yarmarkasi
- m) 106 maktab
- n) gimnaziya
- o) reklama agentligi
- p) Markaziy univermag
- r) qariyalar uyi
- s) Toshkent shahar №1 maxallasi
- t) «Qibray» sanatoriyasi
- u) Asaka avtomobil zavodi

10. Yuqoridagi (p.9) keltirilgan investitsion birliklarning qaysilari «Moliyaviy muassasalar» sektoriga kiradi?

11. Yuqoridagi (p.9) keltirilgan institutsion birliklarning qaysilari «Davlat muassasalari» sektoriga kiradi?

12. Yuqorida (p.9) keltirilgan institutsion birliklarning qaysilari «Uy xo‘jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlar» sektoriga kiradi?

13. Yuqorida (p.9) keltirilgan institutsion birliklarning qaysilari «Uy xo‘jaligi» sektoriga kiradi?

14. Quyidagi xarajatlarning qaysilari oxirgi iste‘mol harajatlariga kiradi:

- a) korxonalar tomonidan to‘lagan avtomobillar remonti
- b) uy xo‘jaliklari to‘lagan avtomobillar remonti
- v) korxonalar tomonidan xo‘jalik ehtiyojlari uchun uzoq muddat foydalaniladigan buyumlar (mebel, avtomobil, sovutgichlar, elektr jihozlari) sotib olingan
- g) uy xo‘jaliklari tomonidan uzoq muddat foydalaniladigan buyumlar sotib olingan
- d) uy xo‘jaliklari tomonidan uy va kvartiralar sotib olingan
- e) uy egalari tomonidan kapital remont qilingan
- j) uy xo‘jaliklari tomonidan yuvelir buyumlar, san‘at asarlari, qimmatbaho metallar sotib olingan
- z) korxonalar tomonidan yuvelir buyumlar, san‘at asarlari, qimmatbaho metallar sotib olingan

i) uy xo‘jaliklari ishlab chiqarilgan mahsulotlar o‘zining yakuniy iste‘moli uchun

k) o‘z uyida yashash xizmatlari

l) mehnat xaqqi hisobiga olingan tovarlar va xizmatlar

15. Quyidagi soliqlarning qaysilari joriy soliqlarga kiradi:

- a) sovg‘a salomlar
- b) mulk-meros solig‘i
- v) qo‘shilgan qiymat solig‘i
- g) sotish solig‘i
- d) mehnat resruslari solig‘i
- e) yer, bino, inshoot solig‘i
- j) jismoniy shaxslar daromad solig‘i
- z) aktsizlar
- i) foyda solig‘i

- k) daromad solig'i
- l) transport vositalari (uy xo'jaligi) egalari solig'i
- m) transport vositalari (korxonalar-tashkilotlar) egalari solig'i
- n) suv solig'i
- o) korxonalar ro'yxatdan o'tkazish uchun davlat poshlinasi
- p) ma'lum faoliyat bilan shug'ullanish uchun ruxsat berish yig'imi

16. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilariga ishlab chiqarish va import solig'i kiradi?

17. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilari mahsulot solig'i kiradi?

18. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilari ishlab chiqarishning boshqa soliqlariga kiradi?

19. Yuqoridagi (p.15) soliqlarning qaysilari mulkdan daromad solig'iga kiradi?

20. Quyidagi omillarning qaysi biri xolding foydaga ta'sir qiladi:

- a) materiallar nisbiy xarajatlarining o'zgarishi
- b) aylanma mablag'lar fizik hajmining o'zgarishi
- v) bahoning inflyatsiya natijasida o'zgarishi

21. Mamlakatda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot joriy baholarda 7389 mlrd. so'm, solishtirma baholarda esa 7156 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, YaIM deflyatorini hisoblang.

22. «A» mamlakat iqtisodiyotini xarakterlovchi quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm).

1) YAlpi ichki mahsulot - 35900

2) Asosiy kapital iste'moli – 1700

3) Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari – 1500

4) Berilgan mintaqaning YaIM idan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari – 1290

5) Joriy transfertlarning qoldig'i – 1825

6) Yakuniy iste'mol – 14000

7) Kapital transfertlar qoldig'i – 1825

8) Yalpi jamlanish – 4250

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagilarni hisoblang:

1. Sof ichki mahsulotni

2. Yalpi milliy daromadni

3. Sof milliy daromadni

4. YAlpi milliy mavjud daromadni

5. Sof milliy mavjud daromadni

6. Yalpi milliy jamg'arishni

7. Sof milliy jamg'arishni

8. Sof kreditlar (qarzlar)

23. «A» mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. so'm):

1) Yalpi ichki mahsulot - 220

2) Asosiy kapital iste'moli – 12

3) Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari – 8

4) Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan beriladigan norezidentlarning daromadlari – 7

5) Joriy transfertlarning qoldig‘i – 5

6) Yakuniy iste‘mol – 100

Shu jumladan:

- uy xo‘jaligi – 50

- davlat muassasalari - 30

- uy xo‘jaligi XKIT - 20

7) Kapital transfertlar qoldig‘i – 15

8) Asosiy kapital yalpi jamlanishi, moddiy aylanma vositalarning o‘sishi – 25

9) Nomoddiy aktivlarga egalik qilish – 4

Aniqlang:

1. Sof ichki mahsulotni

2. Yalpi milliy daromadni

3. Sof milliy daromadni

4. Yalpi milliy mavjud daromadni

5. Sof milliy mavjud daromadni

6. Yalpi milliy jamg‘arishni

7. Sof milliy jamg‘arishni

8. Sof kredit (+) yoki sof qarzlari (-)

XX BOB. YALPI ICHKI MAHSULOT STATISTIKASI.

20.1. Yalpi ichki mahsulot hajmini hisoblash usullari

Yalpi ichki mahsulot – mamlakat iqtisodiy birliklari-rezidentlarining ma’lum davr ichida masalan, bir yildagi ish faoliyatining oxirgi natijasini ifodalovchi, istemol uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning bozor bahosida hisoblangan qiymatlari yig’indisidir. Unga mamlakatning iqtisodiy faolligi va farovonligi darajasini ifodalovchi umumiy indikator sifatida qaraladi: u iqtisodiyotning tarkibi va rivojlanish darajasini, hukumatning iqtisodiy siyosatidagi yutuq yoki kamchiliklarni mamlakat va ayrim regionlarning iqtisodiyoti holati va rivojlanish darajasini boshqa mamlakat va regionlar bilan solishtirish imkoniyatini beradi. Iqtisodiy tahlilda YaIM barcha aholi, iqtisodiy faol va band aholi soni bilan, ishlab chiqarishda iste’mol qilingan resurslar, asosiy fondlar, investitsiyalar hajmi, ish haqqi fondi, har xil yo‘nalishlardagi davlat xarajatlari bilan boshqa xarajatlar bilan solishtiriladi. Bu holat bandlik darajasi va uning dinamikasini, material va mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi, investitsion siyosatning yo‘nalishi va natijalarini, mamlakatning iqtisodiy salohiyatini va undan foydalanish darajasini, mamlakat iqtisodiy rivojlanishining asosiy yakunlarini tahlil qilish imkoniyatini beradi. Jon boshiga to‘g‘ri keladigan YaIM hajmi ko‘rsatkichi asosida mamlakatning xalqaro tashkilotlar budjetga to‘lovi amalga oshiriladi, kredit berish sharti va uning hajmi aniqlanadi, har xil mamlakatlarga beriladigan moliyaviy va boshqa yordamlar beriladi, investitsion muhitga baho berishda hisobga olinadi.

YaIMni ishlab chiqarish jarayonida, daromadlarni hosil bo‘lish jarayonida va daromadlardan foydalanish jarayonida ko‘rish mumkin.

Ishlab chiqarish jarayonida YAİM, rezidentlar tomonidan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan qo‘shilgan qiymatni xarakterlaydi.

Daromadlarni hosil bo‘lish jarayonida YaİM, ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqarish jarayonida olgan va ishlab chiqarish qatnashchilari orasida taqsimlanadigan birlamchi daromadlarni ifodalaydi.

Daromadlardan foydalanish jarayonida YaİM, milliy iqtisodiyot sektorlari tomonidan oxirgi iste’mol va jamg‘arish summalarini va tovar va xizmatlarning sof eksportini ifodalaydi.

Shularga asosanib, YaIM hajmini uch xil usulida aniqlanadi: ishlab chiqarish usuli, oxirgi foydalanish usuli va taqsimlash usuli.

YaIMni ishlab chiqarish usulida hisoblash.

Bu usulning mohiyati shundaki, unda YaIMga barcha ishlab chiqarish birliklari – rezidentlar (firmalar, kompaniyalar, aksioner jamiyatlari va boshqa korxonalar va xo‘jalik subyektlari)ning yalpi qo‘shilgan qiymat hajmlari yig‘indisi va mahsulotga va importga bo‘lgan sof soliqlar yig‘indisi (mahsulotga soliqlardan subsidiyalar ayiriladi) sifatida qaraladi. Yalpi qo‘shilgan qiymat hajmini aniqlash uchun yalpi ishlab chiqarish hajmidan (yalpi mahsulot ko‘rsatkichi kabi) oraliq iste’mol hajmi ayiriladi. Bunda oraliq iste’mol sifatida joriy ekspluatatsion xarajatlar (materiallar, xom-ashyo, yoqilg‘i, energiya, yarim fabrikatlar va h.k.) va ko‘rsatilgan xizmatlar

uchun to'lovlar (transport, reklama, yuridik va h.k. xizmatlar)ning yig'indisi sifatida qaraladi.

Yalpi ishlab chiqarish ko'rsatkichini hisoblashda har bir tarmoqning o'ziga hos hususiyatini e'tiborga olish shart. Buning uchun barcha tarmoqlar to'rtta guruhga bo'linadi:

- 1) Bevosita moddiy ne'matlarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlar;
- 2) Savdo bilan shug'ullanuvchi tarmoqlar;
- 3) Bozor xizmatlarini ko'rsatuvchi tarmoqlar;
- 4) Nobozor xizmatlarni ko'rsatuvchi tarmoqlar.

Birinchi guruh tarmoqlarning yalpi ishlab chiqarishga, masalan, sanoatda, joriy davrda ishlab chiqarish tayyor mahsulotlar, yarim fabrikatlar, tugallanmagan ishlab chiqarishning davr oxiridagi hajmidan davr boshidagi hajmini ayirgandan qolgan qismi va ko'rsatilgan sanoat xarakteridagi xizmatlar qiymatlari kiritiladi. Boshqa ishlab chiqaruvchi tarmoqlarda ham shunga o'xshash.

Ikkinchi savdo bilan shug'ullanuvchi tarmoqlar yalpi ishlab chiqarish savdo ustamasi hajmi bilan o'lchanadi. Savdo ustamasi sotilgan mahsulotlarning sotib olish va sotish baholari orasidagi farqdan tashkil topadi (qo'shilgan qiymat uchun to'langan soliqlardan tashqari).

Uchinchi guruh bozor xizmatini ko'rsatuvchi tarmoqlar (banklar, sug'urta kompaniyalari va h.k.)ning yalpi ishlab chiqarish xizmatlarni sotishdan tushgan tushumlar yig'indisiga teng.

To'rtinchi guruh nobozor xizmatlarini ko'rsatuvchi tarmoqlar yalpi ishlab chiqarish (boshqarish, mudofaa, grantli ta'lim va h.k.) – bu tarmoqlarni asrash bilan bog'liq bo'lgan joriy xarajatlarning yig'indisiga teng.

Milliy iqtisod bo'yicha yalpi ishlab chiqarish yuqorida qayd etilgan to'rt guruh tarmoqlar institutsion birliklari yalpi ishlab chiqarish yig'indisidan tashkil topadi. Bunday hisoblangan yalpi ishlab chiqarish ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan tovar va xizmatlar qiymatlarini ham o'z ichiga oladi va ular qiymatlarining yig'indisi oraliq iste'mol deb ataladi.

Oraliq iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida ishlatilgan tovar va xizmatlar qiymatlarini yig'indisidan tashkil topadi va quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- material xarajatlar (xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, yarim fabrikatlar, material xizmatlar, tura joy binolarini joriy ta'mirlash uchun ishlatilgan materiallar, uy xo'jaliklari tomonidan sotib olingan qurilish materiallari, instrumentlar, urug'lik, em-xashak va h.k., kasalxonalar tomonidan sotib olingan oziq-ovqat materiallari va medikomentlari va h.k.);

- nomaterial xizmatlar uchun to'lovlar (ilmiy-tadqiqot ishlari va eksperimentlar uchun to'lovlar, moliyaviy xizmatlar uchun to'lovlar, kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish uchun to'lovlar, yuridik xizmatlar, audit, reklama xarajatlari, ijara uchun to'lovlar va h.k.)

Oraliq iste'mol ham bozor bahosida hisoblanadi. Tovlar va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish bilan oraliq iste'mol orasidagi farq yalpi qo'shilgan qiymat deb ataladi.

$$YaQQ=Ya_{ish/ch}-OI$$

Yalpi deb atalishiga sabab bunda yalpi ishlab chiqarishdan asosiy kapital iste'moli hajmi ayrilmaydi. Asosiy kapital iste'mol MHTda uning ishlab chiqarish jarayonida fizik va ma'naviy jihatdan eskirishi – amortizatsiya summasiga teng bo'ladi. Agar yalpi qo'shilgan qiymat hajmidan asosiy kapital iste'moli hajmi ayrilsa, sof qo'shilgan qiymat ko'rsatkichi hosil bo'ladi.

$$SQQ = YaQQ - AKI$$

Yalpi ishlab chiqarish hajmi asosiy baholarda hisoblangani uchun, YaQQ va SQQ ko'rsatkichlari ham mahsulotga soliqlarni qo'shib, subsidiyalarni ayiruvchi asosiy baholarda hisoblanadi.

Milliy iqtisod hamma sektorlarning yalpi qo'shilgan qiymati, hamma tarmoqlar yalpi qo'shilgan qiymati yig'indisiga teng. Iqtisodiyot sektorlari va tarmoqlari YaIMni bozor bahosida hisoblash uchun yalpi qo'shilgan qiymat summasidan, teskari usulda hisoblanuvchi moliyaviy vositachilik xizmatlari qiymati ayirilib, mahsulotlarga bo'lgan sof soliqar hajmi qo'shiladi.

$$YaIM = \sum YaQQ + \text{Mahsulotga sof soliqar}; \text{ bunda}$$

$\sum YaQQ$ - moliyaviy vositachilik xizmatlari qiymati ayrilgan yalpi qo'shilgan qiymat.

Yalpi ichki mahsulot hajmidan asosiy kapital iste'moli ayirilib, sof ichki mahsulot ko'rsatkichi olinadi.

$$SIM = YaIM - A$$

Masalan, respublikada, asosiy baholarda ishlab chiqarish hajmi 2010- yilda quyidagicha bo'lgan (mlrd. so'm):

Tovarlar ishlab chiqarish (I_t) - 2072,1

Xizmatlar ishlab chiqarish (I_x) – 1763,1

Oraliq iste'mol (OI) - bozor bahosida:

Tovarlar ishlab chiqarishda (OI_t) - 1125,0

Xizmatlar ishlab chiqarishda (OI_x) - 674,3

Moliyaviy vositachilik xizmati (Mvx) – 5,2

Mahsulotga soliqlar (MS) – 265,1

Mahsulotga subsidiyalar (MS) – 95,9

Yalpi qo'shilgan qiymat (YaQQ):

YaQQ tovarlar ishlab chiqarish = $I_t - OI_t = 2072,1 - 1125,0 = 947,1$

YaQQ xizmatlar ishlab chiqarish = $I_x - OI_x = 1763,1 - 674,3 = 1088,8$

YaQQ jami = $YaQQ_t + YaQQ_x - Mvx = (947,1 + 1088,8) - 5,2 = 2030,7$

- Yalpi ishlab chiqarish (YaICH)

YaICH jami = $YaICH_t + YaICH_x = 2072,1 + 1763,1 = 3835,2$

- Oraliq iste'mol:

OI jami = $OI_t + OI_x + Mvx = 1125,0 + 674,3 + 5,2 = 1804,5$

- Mahsulot va importga sof soliqlar:

$MSS = MS_{\text{soliqlar}} - MS_{\text{subsidiya}} = 265,1 - 95,9 = 169,2$

- YaQQ bozor bahosida:

$YaQQ_{\text{bozor bahosida}} = YaQQ_{\text{asosiy bahoda}} + \text{Sof Soliqlar} = 2030,7 + 169,2 = 2200,2$

yoki $YaIM_{\text{bozor bahosida}} = \text{Yalpi}_{i/ch} - OI + \text{Sof Soliqlar} = 3835,2 - 1804,5 + 169,2 = 2200,2$

mlrd.so'm

YaIMni taqsimlash usulida hisoblash.

Bu usulning mohiyati shundaki, unda YAİM uni ishlab chiqarish jarayonida qatnashganlar orasida taqsimlanishi lozim boʻlgan birlamchi daromadlarning summasi sifatida qaraladi. Bu daromadlar joriy davrda ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan qoʻshilgan qiymatning quyidagi komponentlari hisoblanadi:

- yollanma xodimlarning ish haqi (rezident va norezidentlar) – joriy davr davomida yollanma xodimlarga bajargan ishlari uchun pul va natural formada toʻlangan toʻlovlar hisoblanadi;

- ishlab chiqarish va importga sof soliqlar, davlatning daromadlari hisoblanadi. Bunda faqat mahsulotga boʻlgan soliq va subsidiyalar emas, balki ishlab chiqarishga boʻlgan soliqar ham hisobga olinadi;

- yalpi foyda va yalpi aralash daromadlar, rezidentlar tomonidan ishlab chiqarishda qatnashganlari uchun olgan boshqa xoʻjalik subyektlari bilan hisob-kitob qilmasdan oldingi (aksiyalar boʻyicha devidentlar, jamgʻarma boʻyicha fondlar, yyerdan foydalangani uchun renta toʻlovlari va h.k.larni) toʻlashdan oldingi daromadlari hisoblanadi. Yollangan aktivlardan foydalangani uchun toʻlovlar MHTda mulkdan olingan daromad sifatida qaraladi. Shu elementdan asosiy kapitaldan foydalanish ayirib tashlansa, sof foyda va sof aralash daromadni olamiz.

Masalan, avvalgi misoldagi maʼlumotlarga asoslanib yollanma xodimlarning ish haqi 1032,5, yalpi foyda va yalpi aralash daromad – 890,3, ishlab chiqarish va import soligʻi – 376,7, ishlab chiqarish va importga subsidiyalar – 99,3. u holda,

- ishlab chiqarish va importga sof soliqlar: $376,7 - 99,3 = 277,4$

- bozor bahosidagi YaİM: $1032,5 + 890,3 + 376,7 - 99,3 = 2200,2$

Bu usuldan YaİMning qiymat boʻyicha tarkibini tahlil qilishda foydalaniladi.

Birlamchi daromadlarni taqsimlashda faqat rezidentlar emas, balki norezidentlar (qolgan dunyo) ham qatnashadilar. Birlamchi daromadlarning bir qismini norezidentlarga oʻtkazish lozim (masalan, mavsumiy xorijlik ishchilarga) va mulkdan olingan daromad sifatida (devidentlar, foizlar va boshqalar). Shu bilan birga mamlakat rezidentlari xorij mamlakatlar YaİMni yaratishda ishtirok etganliklari uchun ish haqqi oladilar yoki mulkdan olingan daromadlarga ega boʻladilar. Agar YaİMdanda boshqa mamlakatlarga berilgan birlamchi daromadlar ayirilib, boshqa mamlakatlardan olingan daromadlar qoʻshilsa, mamlakatning bozor bahosida hisoblangan yalpi milliy daromadiga ega boʻlamiz.

YaİMni oxirgi foydalanish usulida hisoblash

Bu usulni mohiyati shundaki, unda YaİM quyidagi elementlarning yigʻindisi sifatida qaraladi: tovar va xizmatlarning oxirgi isteʼmoli, yalpi jamgʻarish, tovar va xizmatlarning eksporti va importi qoldigʻi.

Tovar va xizmatlarning oxirgi isteʼmoli deyilganda ulardan aholining shaxsiy ehtiyojlarini va jamiyatning jamoa ehtiyojlarini butunligicha qondirilishi tushuniladi. Ularni qondirish uchun qilingan xarajatlarni iqtisodiyotning quyidagi uchta sektori institutsion birliklari qoplaydilar: uy xoʻjaliklari, davlat muassasalari va uy xoʻjaliklariga xizmat koʻrsatuvchi notijorat tashkilotlar.

YaIM hisoblanayotganda uy xo'jaligi rezidentlarining (R_1) mamlakat iqtisodiy hududidagi va xorijdagi oxirgi iste'moli hisobga olinadi. Ularga o'z daromadlari hisobidan sotib olingan iste'mol tovarlari va xizmatlar bilan birga, mehnat haqqi hisobiga berilgan natural usuldagi to'lovlar yoki uy xo'jaliklarining o'zlari iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlari (o'z yordamchi xo'jaligida etishtirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari va o'z uyida yashayotganlarning uy xizmatlari). Uy xo'jaliklarining uy-joy sotib olish va ishlab chiqarish xarakteridagi xizmatlari iste'molga kiritilmaydi.

Davlat muassasalarining oxirgi iste'moli uchun qilingan xarajatlar (R_2) ikki guruhga bo'linadi:

- uy xo'jaliklariga yakka iste'mol uchun taqdim etilgan tovar va xizmatlarga qilingan xarajatlar (R_{21}). U quyidagi nobozor xizmatlarini o'z ichiga oladi: budget tashkilotlari tomonidan sog'liqni saqlash, ta'lim, ijtimoiy ta'minot, madaniyat, san'at, jismoniy tarbiya va sport sohasidagi xizmatlar, shuningdek bepul dorilar, darsliklar, nogironlar uchun harakat vositalari, ularni ta'mirlash va h.k. xizmatlar;

- jamoa xizmatiga qilingan xarajatlar (R_{22}) quyidagi nobozor xizmatlarni o'z ichiga oladi: boshqarish, mudofaa, xavfsizlik, ilm, atrof muxitni muxofaza qilish va h.k.

Uy xo'jaliklariga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar tomonidan aloxida yoki jamoa bo'lib iste'mol qilinadigan tovarlar va xizmatlarni xarid qilish uchun sarflangan xarajatlar (R_3).

Bu muassasalarda amalga oshirilgan joriy xarajatlar yig'indisi oxirgi iste'mol xarajatlari sifatida qabul qilinadi.

Iqtisodiyot bo'yicha umumiy oxirgi foydalanish ikki hil usulda hisoblanishi mumkin:

A) barcha sektorlarda oxirgi iste'mol uchun qilingan xarajatlar yig'indisi sifatida:

$$OF = R_1 + R_2 + R_3;$$

B) davlat tashkilotlari, uy xo'jaliklari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar amalga oshirilgan oxirgi iste'mol yig'indisi sifatida:

$$OF = (R_1 + R_{21} + R_3) + R_{22}.$$

YaIMdan oxirgi foydalanishga oxirgi iste'moldan tashqari yana yalpi jamg'arish va tovar va xizmatlarni sof eksporti ham kiritiladi. Ular quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- asosiy kapitalni yalpi jamg'arish;
- material aylanma mablag'lar zaxirasining ortishi;
- boylklarni sof sotib olish.

Asosiy kapitalni yalpi jamg'arish – instituttsion birliklar – rezidentlari tomonidan asosiy kapitalga iqtisodiy naf olish maqsadidagi mablag' qo'yish bo'lib, ular xozir emas, balki kelajakda naf keltiradi. Ular asosiy kapital qiymatini sotib olish hisobiga oshiradilar. Bularning hajmi haqidagi ma'lumotlarni asosiy kapitalga qo'yilgan investitsiya hisobotlaridan olinadi.

Material aylanma mablag'lar zaxiralarining ortishi, o'z ichiga xom-ashyo va materiallar, tayyor mahsulotlar, tugallanmagan ishlab chiqarish, qayta sotiladigan tovarlar, davlat material rezervlari zaxiralarining ortishi oladi.

Tovar va xizmatlarning sof eksporti – ichki baholarda tovar va xizmatlar eksporti bilan importi orasidagi farqni bildiradi.

YaIM hajmi oxirgi foydalanish usulida hisoblanganda quyidagi uch komponent yig'indisi sifatida qaraladi:

- tovar va xizmatlardan oxirgi foydalanish;
- yalpi jamg'arish;
- tovar va xizmatlar sof eksporti.

Masalan, respublika bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Tovar va xizmatlardan oxirgi foydalanish (R1)	– 1574,6
Yalpi jamg'arish (R2)	- 496,1
Tovar va xizmatlar eksporti	- 531,5
Tovar va xizmatlar importi	- 444,7
Eksport va import farqi (R3)	- +86,8

$$\text{YaIM} = \text{R1} + \text{R2} + \text{R3} = 1574,6 + 496,1 + (531,5 - 444,7) = 2157,5$$

- statistik tafovut: $2200,2 - 2157,5 = 42,7$ yoki 1,9foiz

Ishlab chiqarilgan va foydalanilgan YAİM orasidagi statistik tafovut ma'lumot manbalarining va tasniflashlarning har xilligidan kelib chiqadi. Ammo MXTda ular orasidagi farq odatda ma'lum darajadan – 1-2 foizdan oshmasligi lozim.

20.1.1-jadval

YaIM ishlab chiqarishning 2010-2018- yillarda tarmoqlar bo'yicha tarkibi, foizda

	Yakunga nisbatan foiz hisobida		2018- yil 2010- yilga nisbatan foiz hisobida
	2010- y.	2018- y.	
Jami	100,0	100,0	107,0
shu jumladan:			
Mahsulotlar ishlab chiqarish	48,9	50,7	105,7
shu jumladan:			
sanoat	17,5	20,7	104,2
qishloq xo'jaligi	26,4	25,0	106,2
qurilish	4,8	4,9	107,8
boshqalar	0,2	0,1	103,2
Xizmat ko'rsatish	37,0	38,3	107,7
shu jumladan:			
transport va aloqa	10,2	11,3	113,1
savdo va umumiy ovqatlanish	9,6	9,2	108,5
boshqa bozor va nobozor xizmatlari	17,2	17,8	104,1
Mahsulot va eksport-import operatsiyalariga sof soliqlar	14,1	11,0	109,3

20.2. Nominal va real yalpi ichki mahsulot

Joriy davr amaldagi baholarda hisoblangan YaIM – nominal YaIM deb ataladi va u quyidagi maqsadlarda foydalaniladi:

- ishlab chiqarish hajmi va tarkibini aniqlash uchun;
- YaIMni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonini aks ettirish uchun;
- YaIMni har xil yo‘nalishlar bo‘yicha oxirgi foydalanish jarayonini o‘rganish uchun;
- iqtisodiyotda amalda hosil bo‘lgan nisbatlar va o‘zaro aloqalarni aks ettirish uchun;
- ijtimoiy takror ishlab chiqarishning boshqa makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari bilan solishtirish uchun (ish haqi fondi, foyda, tovar aylanishi, asosiy fondlar hajmi, material resurslar xarajatlari, davlat budjeti kamomadi, davlat qarzi va boshqalar).

Joriy baholarda hisoblangan YaIM hajmiga ikki omil ta‘sir ko‘rsatadi:

- ishlab chiqarilgan yoki foydalanilgan tovarlar va xizmatlar hajmining o‘zgarishi;
- tovarlar va xizmatlar bahosining o‘zgarishi (inflyatsiya yoki deflyatsiya darajasi).

Inflyatsiya (tovar va xizmatlar o‘rta bahosining ortishi) va deflyatsiya (kamayishi) YaIMni xaqiqiy hajmini aniqlashni qiyinlashtiradi, chunki u pullik, vaqt bilan bog‘liq bo‘lgan miqdoriy ko‘rsatkich. Agar YaIM hajmi 5 foizga ortsa, uni nima hisobiga ortganini (ishlab chiqarish hisobiga yoki inflyatsiya hisobiga) bilish qiyin. Shuning uchun uni baho ta‘siridan holi qilish lozim. Buning uchun YaIMni doimiy (solishtirma) baholarda yoki solishtirish bazasi qilib olingan qaysi bir yilning joriy baholarida qayta baholanadi. Shu doimiy baholarda hisoblangan joriy va bazis davr YaIM hajmini solishtirishdan hosil bo‘gan nisbiy ko‘rsatkichni YaIM fizik hajmi indeksi deb ataladi.

$J_{f.x.YaIM} = YaIM_1 / YaIM_0 = \sum R_{0q1} / \sum P_{0q0}$; bunda,

$YaIM_0 = \sum R_{0q0}$ -doimiy baholarda hisoblangan bazis davr YaIM

$YaIM_1 = \sum R_{0q1}$ -doimiy baholarda hisoblangan joriy davr YaIM (real YaIM).

Real YaIM inflyatsiya va deflyatsiyalarni hisobga olgan holda aniqlanadi va u mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni tahlil qilishda, amalga oshirilayotgan islohotlarning natijalarini baholashda, mamlakat iqtisodiyotini barqarorligini o‘rganishda va xalqaro solishtirishda keng qo‘llaniladi. Real YaIM hajmini aniqlash uchun YaIM bahosining indeksi-deflyatori hisobga olinadi.

Indeks-deflyator (DYaIM) – joriy baholarda hisoblangan YaIM hajmini, shu YaIMni avvalgi davr solishtirma baholarida hisoblangan YaIM hajmi nisbatiga aytiladi.

$J_{def.YaIM} = YaIM_1 / YaIM_1^1 = \sum R_{1q1} / \sum P_{0q1}$; bunda,

$YaIM_1$ – joriy davr baholarida hisoblangan YaIM hajmi

$YaIM_1^1$ – bazis davr baholarida hisoblangan YaIM hajmi.

YaIM deflyatorining baho indeksidan farqi shundaki, u ish haqqi, foyda (aralash daromadni ham qo‘shib) va asosiy kapital iste‘molini baho o‘zgarishi natijasida o‘zgarishini, shuningdek sof soliqlar nominal hajmi o‘zgarishini o‘zida aks ettiradi. U ham iste‘mol qilinadigan, ham investitsiya qilinadigan oxirgi tovar va xizmatlar baholarini o‘zgarishini ifodalaydi. Undan tashqari, uning asosida joriy davr vazn tizimi

yotadi (Paashe baho indeksi formulasi), binobarin, ishlab chiqarish va iste'molning zamonaviy tarkibi hisobga olinadi.

Statistik amaliyotda mahsulot qiymat ko'rsatkichlarini doimiy (solishtirma) baholarda hisoblashning quyidagi 3 usuli qo'llaniladi:

1. To'g'ri qayta baholash usuli. Joriy davrda ishlab chiqarish va iste'mol qilingan natural usulda hisoblangan mahsulot hajmini (Q_1) uning bazis davr bahosiga (R_0) ko'paytiriladi va doimiy baholarda hisoblangan joriy davrdagi mahsulot hajmi olinadi ($R_0 Q_1$):

$$Q_1 R_0 = R_0 Q_1;$$

Bu usul ishlab chiqarilgan mahsulot, asosan, bir xil bo'lganda qo'llaniladi.

2. Deflyatorlash usuli. Joriy davrda ishlab chiqarilgan va iste'mol qilingan mahsulot hajmini ($\sum R_1 Q_1$) baho indeksiga ($J_r = \sum R_1 Q_1 / \sum P_0 Q_1$) bo'linadi va joriy davr mahsuloti solishtirma baholarda hisoblanadi:

$$\sum R_1 Q_1 : J_r = P_0 Q_1$$

3. Ekstrapolyatsiya usuli, bunda mahsulot fizik hajmi indeksidan foydalaniladi. Solishtirma baholarda bazis davr mahsulot hajmi, mahsulot fizik hajmi indeksiga ko'paytiriladi ($J_q = \sum R_0 Q_1 / \sum P_0 Q_0$) va joriy davr mahsuloti hajmini o'zgarmas baholarda hisoblangan hajmi kelib chiqadi:

$$\sum R_0 Q_0 \times J_q = \sum P_0 Q_1$$

O'zgarmas baholarda hisoblangan YAIM hajmini aniqlash uchun o'zgarmas baholarda hisoblangan iqtisodiy faoliyat tarmoqlarida yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymatlar (mahsulotlarga bo'lgan sof soliqlarni ham qo'shib) hajmlari qo'shiladi.

Tarmoqda yaratilgan qo'shilgan qiymatlar hajmini o'zgarmas baholarda 2 xil usulda hisoblash mumkin:

- ikki marta deflyatori usulida tarmoq yalpi ishlab chiqarish va oraliq iste'mol hajmi bir-biriga bog'langan holda deflyatorlanadi (yuqorida qayd etilgan uch usulning bittasini qo'llab) va ularni birinchisidan ikkinchisini ayirib tarmoqning yalpi qo'shilgan qiymat hajmi aniqlanadi:

- yagona ko'rsatkich usulida – bazis davr yalpi qo'shilgan qiymat yalpi ishlab chiqarish yoki oraliq iste'mol fizik hajmi indeksi orqali ekstrapolyatsiya qilinadi yoki bo'lmasa joriy davr yalpi qo'shilgan qiymati yalpi ishlab chiqarish yoki oraliq iste'moli baho indeksi orqali deflyatorlanadi.

Qaysi usulda foydalanish berilgan ma'lumotlarning xarakteriga bog'liq. Davlat statistika qo'mitasi amaliyotida bu masalani hal qilish uchun ko'proq yagona ko'rsatkich usulidan foydalaniladi. Tovarlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlarda, transport, uy-joy xo'jaligida yalpi qo'shilgan qiymat ishlab chiqarishning fizik hajmi asosida ekstrapolyatsiya qilinadi va h.k.

Masalan, joriy davrda tarmoq yalpi ishlab chiqarish 960 p.b., oraliq iste'mol 440 p.b., yalpi ishlab chiqarishga kirgan tovar va xizmatlar bahosi bazis davrga nisbatan 2,5 marta ortgan, oraliq iste'molga kirgan tovar va xizmatlar bahosi 2,0 marta ortgan. Mahsulot fizik hajmi indeksi 105 foiz. Tarmoqning yalpi qo'shilgan qiymati bazis davrda 170 p.b., yalpi ishlab chiqarish 366 p.b. YAlpi ishlab chiqarish hajmini o'zgarmas baholarda hisoblaymiz (real yalpi qo'shilgan qiymat yoki real yalpi ichki mahsulot):

- ikki marta deflyatorlash usuli bilan (baho indeksini qo‘llagan holda):

$960:2,5-440:2,2=384,0-200,0=194$ p.b.

- ikki marta deflyatorlash usuli bilan (baho va fizik hajm indekslarini qo‘llagan holda):

$366x1,05-440:2,20=384-200=184$ p.b.

- yagona ko‘rsatkich usulida (bazis davr yalpi qo‘shilgan qiymatni ekstrapolyatsiya qilish bilan):

$170x1,05=178,5$ p.b.

Ikki marta deflyatorlash usuli ham yalpi ishlab chiqarish, ham oraliq iste‘mol bahosining dinamikasini hisobga olgani uchun aniqroq usul hisoblanadi.

Umuman, Real YaIM=Nominal YaIM/YaIM deflyatori.

Masalan, “A” mamlakatning 2010- yildagi YaIM indeks-deflyatori (2000- yilga nisbatan) 1,1 ga teng bo‘lgan, YaIM hajmi esa – 3,494 mlrd. so‘m. U holda 2001- yildagi real YaIM $3494:1,1=3176$ mlrd. so‘mga teng bo‘ladi.

O‘zgarma baholarda hisoblangan jon boshiga to‘g‘ri keladigan YaIM hajmi – mamlakatni iqtisodiy rivojlanishini ifodalaydigan muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkich bo‘lib, u ijtimoiy mehnat unumdorligi darajasini aniqlashning eng mukammal usuli hisoblanadi.

Masalan, “A” mamlakatda ishlab chiqarish YaIM hajmi:

2010- yilda $\sum R_{0q_0}=10140,2$ mln. AQSh dollari

2015- yilda $\sum R_{1q_1}=13465,3$ mln. AQSh dollari

U holda jon boshiga to‘g‘ri kelgan:

2010- yilda=422 AQSh dollari

2015- yilda=518 AQSh dollari

Shu o‘rganilayotgan 6 yil ichida YaIMning o‘rtacha o‘sishi:

$J_{YaIM}=13465,3/10140,2:6=1,327:6=0,0473$ yoki 4,73 foiz

Shuni jon boshiga nisbatan hisoblasak,

$J_{YaIM \text{ jon boshiga}}=518/422:6=1,227:6=0,038$ yoki 3,8 foiz

Demak, shu ishlar davomida mamlakat iqtisodiyoti barqaror rivojlanish tendentsiyasiga ega bo‘lgan.

20.3. Ayrim tarmoqlar mahsulotlari hajmini hisoblashning o‘ziga xos xususiyatlari

Ma’lumki, makroiqtisodiy faoliyat xududdagi xo‘jalik yurituvchi birliklarning iqtisodiy faoliyatlari yig‘indisidan tashkil topadi. Shuningdek, natijaviy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar ham shu xo‘jalik birliklarining faoliyatlari natijalari yig‘indisini ifodalaydi. Lekin ayrim korxonalar, tarmoqlar, mahsuloti hajmini hisoblash o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Sanoat mahsuloti – korxonalarning sanoat ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan to‘g‘ri, foydali, faoliyatning natijasi bo‘lib, ular mahsulot (tovar)lar va material xizmat (sanoat xarakteridagi xizmat)lar sifatida yuzaga keladi. Shu qoidaga asosan quyidagilar sanoat mahsuloti tarkibiga kiritilmaydi:

- ishlab chiqarish chiqindilari (egri natija);

- ishlab chiqarishdagi brak (foydasiz natija);

- kapital qurilish bo‘limi mahsuloti (sanoat mahsuloti emas);
- sotib yuborilgan ortiqcha tovar-material boyliklar (faoliyat natijasi emas).

Sanoat ishlab chiqarishi doimo ma’lum vaqt orasida amalga oshiriladi, shuning uchun sanoat mahsulotlarini tayyor bo‘lish darajasiga qarab quyidagi elementlarga ajratiladi:

Tayyor mahsulot – shu korxonaning yakunlovchi sexining mahsuloti bo‘lib, u barcha ishlab chiqarish qismlaridan o‘tgan va shu korxonada boshqa ishlab chiqarish jarayoniga tortilmaydigan, davlat andozalari talablariga javob beradigan, texnik nazorat bo‘limi tomonidan qabul qilingan va syertifikatlangan va tayyor mahsulotlar omboriga yoki buyurtmachiga topshirilgan mahsulotlarga aytiladi.

Yarim fabrikatlar, alohida sex doirasida ishlovning barcha qismlaridan o‘tgan va kelajakda shu korxonaning boshqa sexlarida ishlatiladigan yoki boshqa korxonalarga sotilishi mumkin bo‘lgan mahsulotlardir.

Tugallanmagan ishlab chiqarish – ma’lum ishlab chiqarish bo‘limining oxirgi mahsuloti sifatida yuzaga kelmaydi. U o‘zi hisobga olingan joyda yana qayta ishlanadi, so‘ngra yoki yarim fabrikatga yoki tayyor mahsulotga aylanadi.

Sanoat xarakteridagi ish va xizmatlarga quyidagilar kiradi:

- uskunalar, transport vositalari va boshqa sanoat mahsulotlarini ta‘mirlash, modernizatsiyalash va texnikaviy tuzatish;

- boshqa korxonalar mahsulotlarini tayyor holga keltirish, materiallarga, detallarga, uzellarga qisman ishlov berish kabi operatsiyalarni amalga oshirish (masalan, qog‘oz, oyna, yog‘ochni kesish, gazlamani, tyerini bichish, mahsulotlarni qadoqlash va idishlarga quyish, bo‘yash, tekislash yoki tayyor holga keltirish va h.k.)

- o‘zining ishlab chiqarish yoki boshqalarning ishlab chiqarish uskunalari o‘rnatish va ishga tushirish va h.k.

Barcha yuridik shaxslar tomonidan statistika organlariga mahsulot bo‘yicha taqdim etiladigan hisob F P-1 da qiymat formasida ishlab chiqarish va jo‘natilgan mahsulotlarga emas, balki natural formada ishlab chiqarilgan, jo‘natilgan va qoldiq mahsulotlar aniq turlari bo‘yicha keltiriladi.

Qiymat formada ikkita ko‘rsatkich: ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti va jo‘natilgan mahsulot ko‘rsatkichlari aniqlanadi.

Milliy hisoblar tizimida keltirilgan “ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti” ko‘rsatkichi amaldagi yalpi mahsulot ko‘rsatkichiga mos keladi va u o‘z tarkibiga faqat yangi yaratilgan qiymatni emas, balki boshqa korxonalarda yaratilib bu korxonada mahsuloti tarkibiga o‘tkazilgan qiymat (oralik iste‘mol)ni ham qo‘shadi.

Ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti hajmiga quyidagilar kiritiladi:

- joriy davrda yuridik shaxsning barcha bo‘limlarida ishlab chiqarilgan, tashqariga sotishga mo‘ljallangan o‘zining kapital qurilish bo‘limiga, nosanoat bo‘limlarga o‘tkazishga, o‘zining asosiy fondlari tarkibiga qo‘shimcha, shuningdek o‘z xodimlariga mehnat haqqi sifatida berishga mo‘ljallangan tayyor mahsulotlar;

- joriy davrda buyurtma bo‘yicha tashqariga bajarilgan, o‘zining kapital qurilish bo‘limi va nosanoat bo‘limlari buyurtmasi bilan bajarilgan va shuningdek o‘zining uskunalari modernizatsiya qilish va qayta ishlash bilan bog‘liq bo‘lgan ishlarni bajarish qiymati;

- joriy davrda tashqariga jo‘natilgan, o‘zining kapital qurilish bo‘limi va nosanoat bo‘limlariga o‘tkazilgan yarimfabrikatlar qiymati.

Jo‘natilgan mahsulot ko‘rsatkichi joriy davrda o‘zida tayyorlanib, iste‘molchilarga o‘tkazilgan (jo‘natilgan) mahsulotlarni, shuningdek buyurtmachi tomonidan qabul qilingan ishlar va xizmatlarni o‘z ichiga oladi.

Jo‘natish vaqti deb mahsulotlarni transport tashkilotlariga (yuklarni qabul qilish kuni) o‘tkazilgan kun, mahsulotlarni joylarda buyurtmachilarga topshirish kuni (qabul qilish-topshirish kuni) yoki xaridor tomonidan ishlarni bajarilganligi haqidagi qabul aktiga qo‘l qo‘ygan kun hisoblanadi.

Qishloq xo‘jaligi tarmog‘i qishloq xo‘jaligi mahsulotini ishlab chiqaruvchilar (maxsus qishloq xo‘jaligi korxonalari, fermer va dehqon xo‘jaliklari, qishloq xo‘jaligida bo‘lmagan korxonalar balansidagi ilmiy-tajriba va yordamchi xo‘jaliklar) va qishloq xo‘jaligi xizmatidagi korxonalar va tashkilotlar (agrokimyo, veterinar, sug‘orish)ni o‘z ichiga oladi. Shunga yarasha bu tarmoqning mahsuloti tarkibida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan birga, qishloq xo‘jaligi xizmatidagi tashkilot va korxonalarning mahsulotlari ham hisobga olinadi.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarining dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlari mahsulotlari qiymati (shuningdek, yil davomida uy xo‘jaliklarida etishtirilgan mahsulotlar qiymati);

- qishloq xo‘jaligiga xizmat ko‘rsatuvchi korxonalar tomonidan yil davomida ko‘rsatilgan xizmatlar qiymati (agrokimyo, veterinariya va h.k.).

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish tarkibiga bu yilgi hosildan olingan dehqonchilik va chorvachilik mollari va qushlarini o‘stirishdan olingan ham mahsulotlar qiymati kiritiladi.

Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilarning ishlab chiqargan mahsuloti hajmi ularning barcha elementlarini qiymatini qo‘shish usuli bilan hisoblanadi. Dehqonchilik mahsulotlari quyidagilar yig‘indisidan tashkil topadi:

- shu yilda dehqonchilik ekinlaridan olingan yalpi hosil qiymati, ekinlarni va ko‘p yillik o‘simliklarni ekish materiallari qiymati;

- ko‘p yillik o‘simliklarni ekish va o‘stirish qiymati (yosh ko‘p yillik o‘simliklarni yil davomida ekish va o‘stirish xarajatlari);

- tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatlarini o‘zgarishi (dehqonchilikdagi tugallanmagan ishlab chiqarish kuzgi ekinlarni ekish va kelasi yil hosili uchun yerlarni tayyorlash: yer xaydash, kuzgi ekinlarni ekish va h.k. xarajatlari).

Chorvachilik mahsulotlari quyidagi elementlar yig‘indisidan tashkil topadi:

- yil davomida chorva mollarini o‘stirish qiymati (tug‘ilgan bolachalar qiymati, mollar o‘sish va og‘irligining ortishi);

- chorvachilikdan olingan xom mahsulotlar qiymati (sut, tuxum, go‘sht va h.k.), asalarichilik mahsulotlari, baliqlarni urchitish mahsulotlari).

Qishloq xo‘jaligiga xizmat ko‘rsatish – yerlarni holatini yaxshilash, yerlarga kimyoviy elementlar bilan ishlov berish, irrigatsiya va melioratsiya tizimi va inshootlaridan foydalanish, o‘simliklarni zarakunandalardan va kasalliklardan saqlash, zootexnik va veterinar xizmatlarini ko‘rsatish; qishloq xo‘jalik xizmatlarini ishlab chiqarish hajmi, davlat budjeti hisobidan amalga oshirilsa, ularni amalga oshirish

uchun qilingan xarajatlar yig'indisi sifatida qaraladi. Bozor ishlab chiqarish hajmi amalda sotilgan baholar bo'yicha hisoblanadi.

Qurilish tarmog'ida uch xil faoliyat amalga oshiriladi: qurilishning o'zi, loyiha-smeta faoliyati va qidiruv (geologorazvedka) faoliyati bo'lib, ularni qurilish, loyiha va qidiruv tashkilotlari amalga oshiradilar.

Qurilish tarmog'ida ishlab chiqarilgan mahsulotga qurilish, montaj, ta'mirlash, loyiha-qidiruv va boshqa kapital ishlar qiymati, imorat va inshootlarni joriy va kapital ta'mirlash qiymatlari kiradi.

Transport tarmog'i ishlab chiqarish mahsulotiga yuk va yo'lovchi transporti faoliyati natijasini ifodalaydi. U yuk va yo'lovchilarni tashishdan olgan quyidagi daromadlari: pochtani transportga ortish, yo'lovchilar bagajlarini tashish, yuklarni ortish-tushirishlarni, omborhonalardan foydalanish va h.k. yuklarni va yo'lovchilarni yuklash bilan bog'liq bo'lgan daromadlar yig'indisidan tashkil topadi.

Aloqa tarmog'i ishlab chiqarish mahsulotiga aloqa korxonalarining quyidagi, daromadlari: pochtani yetkazish, joriy matbuotni, posilka va boshqa jo'natuvlarni yetkazish, pochta markasi va otkritkalarini sotish; aloqa kanallaridan foydalangani uchun to'lovlar, aloqa vositalarini o'rnatish va texnik xizmat ko'rsatish, radio va televideniedan tushumlar va h.k.

Savdo va umumiy ovqatlanish tarmog'i ichki va tashqi savdoni o'z ichiga oladi. U ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlari savdosi bilan shug'ullanuvchi ulgurji savdoni, chakana savdoni, umumiy ovqatlanishni, ijaraga berish, birja, broker, maklyer, dillyer idoralarni, agentliklar, savdo uylari, tijorat markazlarini o'z ichiga oladi. Savdo tashkilotlari va korxonalarining faoliyati tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchilarga tovar-pul almashuvi orqali yetkazishga qaratilgan.

Umumiy ovqatlanish, ulardan tashqari yana tez iste'mol qilinadigan ovqat mahsulotlari, yarimfabrikatlar, kulinariya va kondityer mahsulotlarini ishlab chiqaradi.

Tayyorlash tarmog'i qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish, asrash, sortlarga ajratish, quritish, qayta ishlashga qaratilgan bozor faoliyatini amalga oshiradi.

Tovarlarni ishlab chiqaruvchilardan iste'molchilarga yetkazish ma'lum hajmdagi material va mehnat xarajatlari bo'lishini taqozo etadi va ular avval yaratilgan tovarlar qiymatini yanada oshiradi. Tovarlarni hajmining shunday usulda ortishi savdo korxonalarini faoliyatining pul formada ifodalangan mahsuloti sifatida qaraladi.

Tovarlarni ishlab chiqaruvchilardan iste'molchilarga yetkazish bilan shug'ullanuvchi tarmoqlarning yalpi ishlab chiqarish tovarlarni sotib olish va ularni sotish baholari orasidagi farqqa (qo'shilgan qiymat solig'i, aktsiz, sotish solig'i va mahsulotlarga subsidiyalarni qo'shib ayrilgandan so'nggi) teng. Sotilgan savdo ustamasi tovarlarni sotish bahosiga qo'shilgan ustamalar yig'indisiga teng bo'lib, u muomala xarajatlarini qoplash va foyda olish uchun xizmat qiladi.

Moliya, kredit, sug'urta tarmog'i – bank va sug'urta faoliyati, pensiya ta'minoti, kredit va qimmatbaho qog'ozlar bozorida yordamchi moliyaviy vositachilik faoliyatini amalga oshiradi. Tarmoq ishlab chiqargan bank xizmatlari, sug'urta kompaniyalari, pensiya fondi, investitsion institutlar (moliyaviy brokerlar, investitsion kompaniyalar, investitsion fondlar, investitsion maslahatchilar) fond va valyuta birjalari va boshqa moliyaviy vositachilar faoliyati qiymatlaridan tashkil topadi.

Bank xizmatlari va boshqa moliya-kredit muassasalari ishlab chiqarish hajmi quyidagi ikki elementning yig'indisi sifatida qaraladi:

- teskari o'lchanadigan moliyaviy vositachilik xizmatlari;
- boshqa moliyaviy xizmatlar qiymati.

Moliyaviy vositachilik xizmatlari vaqtincha bo'sh pul mablag'lariga ega bo'lgan institutsion birliklar mablag'larini (depozitlarni jalb etish, vekselar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarni jalb etish) boshqa institutsion birliklarga foydalanish uchun berish (kredit berish yo'li bilan, veksel va boshqa moliyaviy aktivlarni berish yo'li bilan) faoliyatini amalga oshiradi. Shu faoliyat uchun olingan foizlar hajmi moliyaviy vositachilik xarajatlarini qoplab, yana foyda olishni ta'minlashi lozim. Moliyaviy vositachilik xizmati qiymati olingan va berilgan foizlar orasidagi farqqa teng.

Boshqa moliyaviy vositachilik xizmatlar qiymati (masalan, hisob-kassa xizmati, konvyersion operatsiyalar, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, lizing operatsiyalari, depozitar xizmatlar, maslahat berish xizmatlari) ularni amalga oshirish uchun to'lovlar yoki noimission yig'imlar yig'indisiga teng.

Sug'urtalash xizmati ishlab chiqarish mahsuloti qiymati joriy davrda olingan sug'urta to'lovlari bilan shu davrda to'langan sug'urta to'lovlari va sug'urta rezervlari o'zgarish qiymatlari orasidagi farq yig'indisiga teng.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Quyidagi qaysi ko'rsatkichlar YaIM hajmini ishlab chiqarish usulida aniqlanganda foydalaniladi:

- a) uy xo'jaliklarining oxirgi iste'moliga xarajatlar
- b) barcha tarmoqlar ishlab chiqarishi
- v) ishlab chiqarish va importga sof soliqlar
- g) mahsulotga sof soliqlar
- d) davlat muassasalarining oxirgi iste'moli
- e) barcha tarmoqlardagi oraliq iste'mol
- j) uy xo'jaliklari xizmatidagi notijorat tashkilotlarining oxirgi iste'moli
- z) daromad va mulk solig'i
- i) ishlab chiqaruvchi rezidentlarning yollanma xodimlar rezidentlarga to'lagan mehnat haqqi
- k) asosiy kapital iste'moli
- l) yalpi foyda va yalpi aralash daromad
- m) ishlab chiqaruvchi rezidentlarning yollanma xodimlar norezidentlarga to'lagan mehnat haqqi
- n) qolgan dunyodan olingan birlamchi daromadlar qoldig'i

2. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari YaIMni taqsimlash usuli bilan hisoblanganda qo'llaniladi?

3. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari YaIMni oxirgi foydalanish usuli bilan hisoblanganda qo'llaniladi?

4. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari Sof ichki mahsulot ko'rsatkichini aniqlashda ishlatiladi?

5. Yuqoridagi (p.21) keltirilgan ko'rsatkichlarning qaysilari yalpi milliy daromad ko'rsatkichini aniqlashda ishlatiladi?

6. Tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga qo‘shiladigan elementlarni ajrating:

a) ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot va yarimfabrikatlar

b) mollarni o‘stirish mahsulotlari qiymati

v) uy xizmatchisi mehnatiga to‘lovlar

g) tashqaridan olingan buyurtmalar bo‘yicha ko‘rsatilgan sanoat xarakteridagi xizmatlar

d) uy egasi tomonidan uylarni ta‘mirlash

e) ijarachilar tomonidan uylarni ta‘mirlash

j) uy xo‘jaliklari o‘z iste‘moli uchun ko‘rsatgan xizmatlari (ovqat pishirish, bolalar tarbiyasi va h.k.)

z) uy xo‘jaliklari o‘z ehtiyojlari uchun ko‘rsatgan uy xizmatlari

i) uskunalarni kapital ta‘mirlash

k) tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarini ortishi

l) davlat tashkilotlarining sog‘liqni saqlash, ta‘lim, madaniyat, san‘at sohasidagi nobozor xizmatlari

7. Oraliq iste‘mol elementlarini ajrating:

a) mashina va uskunarlar sotib olish

b) mashina, uskunarlar, binolar, inshootlar kapital ta‘mirlash xarajatlari

v) uy xo‘jaliklarini tovar va xizmatlar sotib olish xarajatlari

g) yollanma xodimlar mehnatiga to‘lovlar

d) ijtimoiy sug‘urtaga ajratmalar

e) nomaterial xizmatlar uchun to‘lovlar (yuridik maslahatlar, binoalar ijarasi va h.k.)

j) asosiy fondlar amortizatsiyasi

z) xizmat safari xarajatlari

i) xom-ashyo, materiallar, yoqilg‘i, energiya, yarimfabrikatlar sotib olish xarajatlari

k) ishlab chiqarish va import solig‘i

l) uy egalari uchun uylarni joriy ta‘mirlash xarajatlari

8. «B» mamlakat iqtisodiyoti bo‘yicha quyidagi ma‘lumotlar berilgan (mln. so‘m):

1. YA lpi ishlab chiqarish - 2800

2. Moddiy xarajatlar – 1016

shu jumladan:

asosiy kapitalni iste‘moli – 160

3. Oraliq iste‘molning boshqa elementlari – 56

4. Bilvosita soliqlar – 590

5. Subsidiyalar – 170

6. Xizmatlar importi – 206

7. Importga soliqlar – 120

8. Importga qilingan subsidiyalar – 30

9. Ishlovchilarning mehnat haqi – 684

Berilgan ma‘lumotlar asosida yalpi ichki mahsulotni hisoblang.

9. Quyidagi ma‘lumotlar asosida YAIM hajmi ishlab chiqarish, taqsimlash va oxirgi foydalanish usullari yordamida aniqlansin (mln. so‘m):

	Ko'rsatkichlar	Qiymati
1	Asosiy baholarda hisoblangan yalpi ishlab chiqarish	1057019,7
2	Ishlovchilarni mehnat haqi	233384
3	Ishlab chiqarish va importga soliq	85270,5
4	Mahsulotlarga soliq	69179,5
5	Yalpi milliy mavjud daromad	610993,1
6	Oraliq iste'mol	498179,1
7	Mahsulotlarga subsidiya	17018,2
8	Yalpi foyda va yalpi aralash daromad	309356,6
9	Ishlab chiqarish va importga subsidiya	20345,2
10	Oxirgi iste'mol xarajatlari	418735,7
11	Yalpi jamg'arish	192257,4

10. Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. doll.)

Ko'rsatkich	Sanoat	Qishloq xo'jaligi	Transport va aloqa	Savdo va umumiy ovqatlanish	Qurilish	Xizmat ko'rsatish sohalari
YAlpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymati	512	640	368	321	415	710
Oraliq iste'mol qiymati	314	325	198	222	256	367

Ushbu ma'lumotlardan foydalanib, yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarish usulida hisoblang.

11. Quyidagi ma'lumotlardan foydalanib, yalpi ichki mahsulotni yakuniy iste'mol usulida aniqlang (mln. so'm)

1. Asosiy kapitalni yalpi jamlanishi - 640
 2. Moddiy aylanma vositalar zaxiralarini o'zgarishi – 26
 3. Tovar va xizmatlar eksporti – 86
 4. Tovar va xizmatlar importi – 52
 5. Uy xo'jaligi yakuniy iste'moli – 1250
 6. Davlat muassasalarini yakuniy iste'moli – 790
 7. Uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi ijtimoiy tashkilotlar – 402
12. Savdo tarmog'i bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Bazis yili	Hisobot yili
Mahsulot va xizmatlarni yalpi ishlab chiqarish qiymati, joriy baholarda, mln. so'm	4900	8220
Yalpi ishlab chiqarishda oraliq iste'mol salmog'i foiz	60	62

Yalpi ishlab chiqarishda asosiy kapital iste'molining salmog'i, foiz	8	10
--	---	----

Ma'lumki, hisobot davrida bazis davrga nisbatan yalpi ishlab chiqarish 10 foizga, oraliq iste'mol 7 foizga oshgan, asosiy vositalar esa 1 foizga kamaygan.

Aniqlang:

1. Hisobot va bazis davrlarda:

- yalpi qo'shilgan qiymatni;

- sof qo'shilgan qiymatni;

2. Yalpi ishlab chiqarish, yalpi qo'shilgan qiymat, sof qo'shilgan qiymat fizik hajm indekslarini (solishtirma bahoda).

13. Mamlakatda yalpi ishlab chiqarish joriy baholarda – 23456 mlrd. so'm, yalpi qo'shilgan qiymat – 15845 mlrd. so'mni tashkil qilsa, oraliq iste'mol qanchaga teng bo'ladi?

14. Mamlakatda yalpi qo'shilgan qiymat 25467 mlrd. so'm bo'lib, uning 69foizni ishlovchilarning mehnat haqi, 31 foizni ishlab chiqarish va importga sof soliqlar tashkil qilsa yalpi foyda ko'rsatkichini aniqlang.

15. Quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan:

	Bazis davr	Hisobot davr
Moddiy ne'matlar qiymati, mln. so'm	480	528
Ko'rsatilgan xizmatlar qiymati, mln. so'm	136	164
Moddiy ne'matlarga baho indeksi	1,08	1,10
Xizmat ko'rsatishlarga baho indeksi	1,07	1,12

Berilgan jadval ma'lumotlari asosida quyidagilarni hisoblang:

1) yalpi ishlab chiqarishni umumiy baho indeksini

2) yalpi ishlab chiqarishni fizik hajm umumiy indeksini

3) yalpi ishlab chiqarishni qiymat indeksini.

16. Quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. so'm)

1. Aholining mulkdan olgan daromadlari - 60

2. Mehnat haqi – 180

3. Ishlab chiqarish soliqlari – 20

4. Chet elga to'langan birlamchi daromadlar – 15

5. Xolis yordam – 10

6. Qarindoshlar sovg'asi – 8

Hisoblang: 1. Yalpi ichki mahsulotni

2. Ushbu mamlakat rezidentlarining xorijdan olgan birlamchi daromadlarini;

3. Yalpi milliy daromadni;

4. Yalpi milliy mavjud daromadni.

17. Joriy davrda sanoat korxonasi quyidagi mahsulotlar ishlab chiqarilgan va xizmatlar ko'rsatilgan (p.b.):

- tayyor mahsulotlar – 1,120,500 (ulardan iste'molchilarga jo'natilgani 1,110,900);

- yarim fabrikatlar – 980,500 shu jumladan tashqariga jo'natildi – 8700;

- moslama va instrumentlar – 50,400, ularning 80 foiz korxonada ishlab chiqarishida iste'mol qilindi, 10 foiz tashqariga jo'natildi, 10 foiz kelgusi davrda ishlatish uchun olib qolindi;

Shu bilan bir qatorda joriy davrda korxonada amalga oshirildi:

- o'z uskunalarini modernizatsiya va rekonstruksiya qilish summasi – 10100;
- imorat va inshootlarni kapital ta'mirlash summasi – 10500;
- tashqariga ko'rsatilgan sanoat xarakteridagi xizmat – 2300 (hamma xizmatlar bajarildi va xujjatlashtirildi).

Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'i: davr boshiga – 12150; davr oxiriga – 12010. Jo'natilgan mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlar haqi to'landi – 1125600.

Aniqlang: yalpi ishlab chiqarish oboroti, zavod ichidagi oborot, yalpi mahsulot, ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti, jo'natilgan mahsulot hajmi. Aniqlangan ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishlarni aniqlang.

18. Korxonada bo'yicha joriy davrda quyidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan (p.b.):

- tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish – 5000, shu jumladan buyurtmachi materiallaridan – 1500 (buyurtmachi materialining 500 p.b. to'lanmagan), tashqariga jo'natilgan tayyor mahsulotlar – 4700, shu jumladan, joriy davrda ishlab chiqarilgan – 4500, ulardan buyurtmachi materialidan tayyorlangan – 1500, o'z xodimlariga ish haqqi hisobiga berilgan – 450;

- uskunalar ishlab chiqarish – 1600, ulardan – 240 korxonada asosiy fondlari hisobiga qushildi, tashqariga sotigani – 890;

- ishlab chiqarilgan yarimfabrikatlar – 2800, ularning 60 foiz o'zining ishlab chiqarishida iste'mol qilindi, tashqariga jo'natildi – 700 (ulardan puli to'langani – 560), o'zining nosanoat bo'limlariga jo'natildi – 300, yarim fabrikatlarning qolgan qismi o'zida iste'mol qilishga mo'ljallangan;

- o'zining kapital qurilish bo'limi uchun sanoat xarakteridagi xizmatlar bajarildi - 600

- uzoq muddatli bitiriladigan mahsulotning 850 p.b. buyurtmachi tomonidan qabul qilindi va puli to'landi;

- o'z uskunalarini modernizatsiya va rekonstruksiya qilish ishlari bajarildi – 100, imorat va inshootlarning kapital remonti – 1250.

Aniqlang: ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti va jo'natilgan mahsulot hajmi.

19. Tuman qishloq xo'jaligining quyidagi yillik ma'lumotlari berilgan (p.b.)

Mahsulot turlari	Ishlab chiqarilgan mahsulotlar	Yil boshida tayyor mahsulot zaxirasi	Sotilgan mahsulot	Ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun foydalanilgan	Ish haqqi sifatida natijalari usulda to'landi	Yil oxiriga tayyor mahsulot zaxirasi
Dehqonchilik:						
g'allachilik	1000	64	800	176	40	68
Kartoshka, sabzovotlar	800	300	320	360	100	320
Yem-hashaklar	200	100	-	170	20	110

Mazali ekinlar	300	10	168	-	30	12
Chorvachilik:						
Chorva mollarini o'stirish	440	-	-	-	-	-
Sut	700	4	108	390	100	6
Jun	360	20	352	-	10	18
Mineral o'g'itlar	60	8	-	54	2	12

Ko'p yillik o'simliklarni o'stirish xarajatlari 360 p.b. Yil boshiga tugallanmagan ishlab chiqarish 260 p.b., yil oxiriga 280 p.b.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqargan mahsulot hajmini aniqlang.

20. Tuman ekin yyer maydoni va g'alla ekinlari hosildorligi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Qishloq xo'jaligi ekinlari	Ekin maydoni, ga.		Hosildorlik u/ga.	
	Bazis davr	Joriy davr	Bazis davr	Joriy davr
Bug'doy	600	640	22	24
Arpa	400	420	15	16

Aniqlang: 1) hosildorlikning o'zgarishi: barcha g'alla ekinlari bo'yicha va ayrim olingan ekin turlari bo'yicha; 2) g'alla ekinlarining o'rtacha hosildorligi o'zgarishini, shu jumladan, unga ta'sir etgan ayrim olingan omillar ta'sirini; 3) yalpi hosilning o'zgarishini: shu jumladan, ekin maydonlari hajmi o'zgarishi hisobiga, hosildorlikni o'zgarishi hisobiga.

21. Qurilish ishlab chiqarish mahsulotiga kiruvchi elementlarni ajrating:

- a) podryad tashkilotlar bajargan qurilish montaj ishlari
- b) xo'jalik usuli bilan bajarilgan qurilish montaj ishlari
- v) geologiya-qidiruv va buralash ishlari (qurilish obyektlariga qarashli)
- g) loyiha-qidiruv ishlari (qurilish obyektlariga qarashli)
- d) qurilish uskunalarini joriy va kapital ta'mirlash
- e) imorat va inshootlarni joriy va kapital ta'mirlash
- j) xo'jalik usuli bilan amalga oshirilgan xususiy uylar qiymati (uy xo'jaliklari kuchi bilan)
- z) o'rnatilgan uskunalar qiymati

13. Qurilish tarmog'i bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

qurilish-montaj ishlari	9800
qurilish smetasida qayd etilgan o'rnatilmagan uskuna qiymati	3000
loyiha-qidiruv ishlari (qurilish obyektlariga qarashli)	2400
geologiya-qidiruv va burash ishlari (qurilish obyektlariga qarashli)	1600

qurilayotgan obtekt direksiyasini asrash xarajatlari	800
qurilayotgan obtektlar uchun kadrlar tayyorlash xarajatlari	240
imorat va inshootlarni kapital ta'mirlash	1300

Aniqlang: Qurilishda ishlab chiqarilgan mahsulot va asosiy kapitalga sarflangan investitsiya hajmi.

22. Tuman savdo tashkilotlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (p.b.)

chakana savdo tovar aylanishi – 4800

muomala xarajatlari – 350

shu jumladan, ijaraga olingan

yuk transporti va aloqa xizmati – 38

savdo ustamasi tovar aylanishi nisbati – 12foiz

Aniqlang: 1) savdo ishlab chiqarish hajmi, 2) savdo tashkilotlari foydasi.

23. Savdo korxonalarini bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Bazis davrda mahsulotlarni sotishdan olingan foyda – 490 p.b., joriy davrdan undan 8foiz ortiq; muomala xarajatlari joriy davrda 5,5foizga ortgan va 1260 p.b.ga teng bo'lgan. Bunda transport va aloqa xarajatlari umumxarajatlardagi salmog'i 20 dan 22foizga ortgan.

Savdoda ishlab chiqarish hajmini aniqlang.

24. Har oy boshida tovar zaxiralar hajmi quyidagicha bo'lgan (p.b.): yanvar 300, fevral 220, mart 226, aprel 290, may 320, iyun 330, iyul 344. I-kvartalda tovar aylanish hajmi-2400, II-kvartalda-2800.

Har kvartal uchun aniqlang: tovar zaxiralarning aylanish tezligi, bir aylanish uzunligi, 1 iyulga nisbatan tovar aylanishni tovar zaxiralari bilan ta'minlanganlik darajasi.

25. Chakana savdo firmasini kvartal bo'yicha quyidagi ma'lumotlari berilgan:

Filial raqami	Aylanish tezligi, kun	Bir kunlik tovar aylanishi, p.b.
1	10	50
2	9	48
3	8	46

Har bir kvartal bo'yicha aniqlang: o'rtacha tovar zaxiralari hajmi, firma bo'yicha tovarlarni o'rtacha aylanish vaqti, tovar zaxiralarni o'rtacha aylanish soni.

XXI BOB. MAHSULOT (XIZMAT)LARNI ISHLAB CHIQRISH, MUOMALA XARAJATLARI VA MOLIYAVIY NATIJALAR STATISTIKASI

21.1. Ishlab chiqarish va muomala xarajatlari statistikasi

Har qanday korxonada ham mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish ma'lum miqdoridagi xarajatlar bo'lishini taqozo etadi.

Ishlab chiqarish xarajatlari – mahsulotlarni ishlab chiqarish va uni iste'molchilarga yetkazish bilan bog'liq bo'lgan tirik va mujassamlangan mehnat qiymati yig'indilaridan tashkil topadi.

Mahsulotlarni ishlab chiqarish va ularni iste'molchilarga yetkazib berish funksiyalarini bajaruvchi tarmoqlar mustaqil tarmoqlarga ajratilgan bo'lsalar ham, lekin bu holat shartli holat hisoblanadi, chunki ishlab chiqarish jarayonida ham tovarlarni iste'molchilarga yetkazib berishning ma'lum funksiyalari, yetkazib berish jarayonida esa tovarlarni ishlab chiqarish jarayonining davomi bo'lgan ma'lum elementlari amalga oshiriladi.

Iqtisodiyotni bozor munosabatlariga o'tkazilishi munosabati bilan davlatning ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha foydalanadigan ma'lumotlari hajmi kamayib, asosiy e'tibor soliq va soliqqa tortishga qaratildi.

Korxonalar va tashkilotlar mahsuloti amaldagi tannarxini davlat tomonidan nazorat qilinishi bekor qilindi. Shu bilan birga statistik usullar yordamida mahsulot tannarxini tahlil qilishning ahamiyati kamaygani yo'q. Amaldagi xarajatlar hajmini bilish, mahsulot bahosini va korxonalarining moliyaviy holatini o'rganish uchun zarurdir. Mahsulot tannarxining pasayishi tadbirkor uchun foydani ko'paytirish va konkurensiya kurashida ustunlikka yerishish imkoniyatini beradi.

Korxonalarining ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini amalga oshirish jarayonidagi xarajatlari uch guruhga bo'linadi:

- mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lgan joriy xarajatlar;
- ishlab chiqarishni kengaytirish va yangilash bilan bog'liq bo'lgan kapital xarajatlar;
- bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan (xodimlarga madaniy-maishiy xizmatlarni ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan) boshqa xarajatlar.

Joriy xarajatlar mahsulotlarni sotishdan tushgan tushumlar hisobidan doim qoplab yuboriladi va bu ishlab chiqarish jarayonini to'xtovsiz amalga oshirish imkoniyatini beradi. Mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lgan joriy xarajatlarning pulda ifodalangan hajmi uning tannarxi deb ataladi.

Mahsulot (ish, xizmat ko'rsatish) tannarxi ularni ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan tabiiy resurslar, xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asosiy fondlar, mehnat resurslari qiymatlari yig'indisidan va boshqa ularni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari yig'indisidan tashkil topadi.

Mahsulotlarni ishlab chiqaruvchidan to iste'molchilarga yetkazish bilan bog'liq bo'lgan savdo tashkilotlari xarajatlari (boshqaruv va tijorat xarajatlari) muomala xarajatlari deb aytiladi.

Mahsulot tannirxiga tashkilotlarning investitsion faoliyatlari bilan bog'liq bo'lgan (kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish, material aktivlarni sotib olish) xarajatlar; moliyaviy qo'yilmalar (qimmatli qog'ozlar sotib olish); tashkilot balansidagi ijtimoiy soha obyektlarini asrash (sog'liqni saqlash muassasalari, maktabgacha tarbiya muassasalari va h.k.) xarajatlari; mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan (shahar va qishloqlarni obodonlashtirish, boshqa korxonalariga homiylik yordamini ko'rsatish va h.k.); xodimlarga ish xaqqidan tashqari to'lovlar (ijtimoiy (xarakterdagi to'lovlar: moddiy yordamlar ko'rsatish, pensionerlarga qo'shib berish va h.k.) mahsulot tannarxiga qo'shilmaydi.

O'zbekistonda «Mahsulot tannarxiga kiritiladigan mahsulotni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha xarajatlar tarkibi, hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi haqida»gi Nizom Vazirlar Mahkamasining 5.02.1999- yilda e'lon qilingan 64- qarori bilan tasdiqlangan. Bu nizomda foydani soliqqa tortish tartibi ham hisobga olingan va korxonalarining xarajat moddalari quyidagicha:

I. Mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlari:

1.1 Ishlab chiqarishning material xarajatlari:

- mahsulotga qo'shiladigan xom-ashyo va materiallar;
- sotib olingan materiallar (ishlab chiqarishni normal o'tishi uchun, asosiy fondlar uchun extiyot qismlar, mahsulotni o'rash, joylash uchun materiallar va h.k.);
- komplektlaydigan mahsulot va yarim tayyor mahsulotlar;
- ishlab chiqarish (xarakteridagi xizmatlar va ishlar);
- tabiiy xom ashyo (suv, yog'och va h.k.);
- energiya va yoqilg'ining hamma turlari;
- materiallarning tabiiy kamayishi.

1.2. Ishlab chiqarish (xarakteridagi mehnatga to'lovlar:

- bajarilgan ishlar uchun to'lovlar;
- qo'shimcha to'lovlar;
- ishlanmagan vaqtlar uchun to'lovlar.

1.3. Ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar:

- ish haqi fondiga nisbatan foizda ajratish;
- nodavlat nafaqa fondiga, ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga va boshqa ixtiyoriy to'lovlar.

1.4. Asosiy fondlar va nomaterial aktivlar amortizatsiyasi:

- asosiy fondlarning eskirishiga qarab bosh birlamchi bahodan ajratma.

1.5. Ishlab chiqarish (xarakteridan boshqa xarajatlar:

- ishlab chiqarish jarayoniga ko'rsatilgan xizmatlar;
- ishlab chiqarishni xom ashyo va materiallar bilan ta'minlash;
- asosiy fondlarni ishchi holda saqlash xarajatlari;
- o't o'chirishni ta'minlash va qoravullar;
- ishlab chiqarish asosiy fondlari ijara haqi.

II. Davr xarajatlari:

2.1. Mahsulotni sotish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar:

- tovarlarni tashish xarajatlari;
- savdo korxonalarini va umumiy ovqatlanish korxonalarining muomala xarajatlari.

2.2. Ma'muriy xarajatlar:

- boshqaruv xodimlari mehnat to'lovlari;
- ularga sug'urta ajratmalari;
- xizmat avtomobillarini asrash;
- boshqaruvning texnik vositalari, aloqa, qo'riqlash, hisoblash markazi va h.k.;
- boshqaruvdagi asosiy fondlar amortizatsiyasi;
- yuqori tashkilotlarni asrash (vazirlik, idora, assotsiatsiya, kontsyern va h.k.);
- xizmat safari xarajatlari;

2.3. Boshqa operatsion xarajatlar:

- kadrlar tayyorlash;
- qurilishdagi kamchiliklarni yo'qotish;
- maslahat berish va axborotlar xizmati to'lovlari;
- auditorlar xizmati to'lovlari va h.k.

III. Moliyaviy faoliyat xarajatlari:

- banklarning uzoq va qisqa muddatli kreditlari uchun to'lovlar;
- uzoq muddatli ijara uchun to'lovlar;
- valyuta kursining o'zgarishi sababli foyda va zararlar;
- korxonaning o'z qimmatbaho qog'ozlarini chiqarish va tarqatish xarajatlari.

IV. Favqulodda zararlar.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, yangicha sharoitda ma'muriy, tijorat, umumxo'jalik va moliyaviy xarajatlar mahsulot tannarxiga kiritilmaydi. Balki ular (har davrning o'zida korxonada foyda summasi hisobidan qoplanadi va bu holat milliy hisoblar tizimiga mos keladi.

Davr xarajatlari korxonalar faoliyatida yangi ko'rsatkich hisoblanadi. Bu xarajatlar bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq emas, balki ishlab chiqarishni boshqarish va mahsulotni sotish bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga oladi. Bu Nizom moddiy ne'mat ishlab chiqaruvchi korxonalar ham xizmat ko'rsatuvchi korxonalar ham taalluqli bo'lib, u mahsulot tannarxini va soliqqa tortiladigan foyda summasini to'g'ri aniqlash imkoniyatini beradi.

Yuqoridagi nizomdan kelib chiqqan holda, davlat statistika hisobi FN^o5-E ma'lumotlaridan foydalanib, «A» korxonada xarajatlarning tarkibiy tuzilishini tahlil qilamiz:

21.1.1-jadval

2016-2018- yillardagi «A» korxonada xarajatlarning tarkibi

№	Harajat moddalari	Harajatlar hajmi (p.b.)		Harajatlar tarkibi (foizfoiz)	
		2016	2018	2016	2018
	Hamma xarajatlar	47000	47400	100,0	100,0
	Shu jumladan:				
1.	Ishlab chiqarish xarajatlari	35800	36000	76,1	75,9
	undan:				
	Moddiy xarajatlar	10740	10800	30,4	29,6
	Ishlab chiqarish bilan bog'liq ish haqi	14320	15408	40,4	42,8

	Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi	9310	9000	26,4	24,9
	Ishlab chiqarishning boshqa xarajatlari	1430	792	2,8	2,7
2.	Davr xarajatlari	9400	9700	20,0	20,4
	undan:				
	Mahsulotlarni sotish xarajatlari	5076	5044	54,4	51,8
	Ma'muriy xarajatlar	1786	2134	18,9	22,6
	Boshqa operatsion xarajatlar	2538	2522	26,7	25,6
3.	Moliyaviy faoliyat xarajatlari	1200	1300	2,5	2,7
	undan:				
	Banklarning kreditlari bo'yicha to'lovlar	312	321	26,1	24,6
	Uzoq muddatli ijara to'lovlari	228	299	19,4	23,5
	Qimmatli qog'ozlarni chiqarish va tarqatish xarajatlari	432	416	36,4	31,9
	Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar	218	260	18,1	20,0
4.	Favqulodda xarajatlar	600	400	1,4	1,0

Jadval ma'lumotlari asosida quyidagicha xulosa qilish mumkin:

- korxonada xarajatlarning taxminan 3/4 qismini ishlab chiqarish xarajatlari tashkil etgan;

- davr xarajatlari umumiy xarajatlar tarkibida 1/5 qismini tashkil etadi; Bundan mahsulotlarni sotish xarajatlari salmog'i kamayib ma'muriy xarajatlar salmog'i ortgan;

- korxonada moliyaviy faoliyatga e'tibor kuchaygani sababli, ularning umumiy xarajatdagi salmog'i biroz ortgan; bunday holat korxonaning moliyaviy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi;

- ishlab chiqarish xarajatlarida ish xaqqi fondi 40 foizdan ortiq salmoqqa ega va u 2016- yilda yana ham ortgan;

- moliyaviy faoliyat bilan bog'liq xarajatlar ham o'sgan. Bunda qimmatli qog'ozlarni chiqarish va tarqatish xarajatlari asosiy o'rinni egallaydi.

Umuman olganda xarajatlarning 3/4 qismi mahsulot ishlab chiqarish tannarxi deb ataladi, qolgan qismi esa, mahsulot tannarxiga qo'shilmaydi, balki joriy davrning o'zida korxonada foydasi hisobidan qoplab yuboriladi.

Xarajatlar hajmi baho darajasiga, ishlab chiqarish rentabelligiga, kapital qo'yilmalar o'rnini qoplashga va soliq solish hajmiga ta'sir ko'rsatadi. Xarajatlarning hajmi, tarkibi, dinamikasini o'rganish faqat tashkilotlar faoliyatining ichki tahlili uchun emas balki MHT doirasida makroiqtisodiy hisob-kitob ishlarini amalga oshirish uchun zarur hisoblanadi. Mahsulot tannarxining pasayishi YaIM va milliy daromad hajmini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

21.2. Mahsulot tannarxi ko'rsatkichi va dinamikasini statistik o'rganish

Mahsulot tannarxi uch xil bo'ladi:

Sex tannarxi, mahsulotni sex doirasida ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish tannarxi (yoki tayyor mahsulot tannarxi) mahsulotni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Mahsulotning to'liq tannarxi (sotilgan mahsulot tannarxi) ishlab chiqarish xarajatlari bilan birga, mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan ba'zi xarajatlarni (tara xarajatlari, qadoqlash va mahsulotlarni jo'natish punktiga yetkazish va h.k.) ham o'z ichiga oladi.

Mahsulot tannarxi darajasini ifodalaydigan ko'rsatkichlardan biri bo'lib, mahsulot birligining tannarxi hisoblanadi. Uni aniqlash uchun shu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlar summasi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bo'linadi. Bu ko'rsatkich bo'yicha biznes rejadagi, biznes rejani bajarilish darajasi, uning dinamikasini o'rganish maqsadida quyidagi shartli belgilarni kiritamiz:

S_0 - bundan avvalgi (bazis) davrdagi bir birlik mahsulot tannarxi;

$S_{\text{biznes reja}}$ - joriy davr biznes rejasida ko'zda tutilgan bir birlik mahsulot tannarxi;

S_1 - joriy davrda bir birlik mahsulotning amaldagi tannarxi;

$q_{\text{biznes reja}}$ - biznes reja bo'yicha joriy davrda ishlab chiqariladigan mahsulot hajmi natural o'lchov birliklarida;

q_1 - joriy davrda amalda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi natural o'lchov birliklarida.

Bir birlik mahsulot tannarxi o'zgarishini baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

- bir birlik mahsulot tannarxining biznes reja bo'yicha o'zgarishi:

$$I_{\text{biznes reja}} = S_{\text{pl}} / S_0;$$

- biznes rejadagi hisob-kitoblar asosida bir birlik mahsulot tannarxining mutloq o'zgarishi:

$$\Delta S_{\text{biznes reja}} = S_{\text{biznes reja}} - S_0;$$

Masalan, A mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun bazis davrda 10 p.b. sarflangan, joriy davr biznes rejasi bo'yicha 8 p.b. sarflanishi lozim. Binobarin, bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish uchun biznes reja bo'yicha 2 p.b. yoki 20 foiz kam xarajat qilish lozim.

$$I_{\text{biznes reja}} = 8/10 = 0,8 \text{ yoki } 80\text{foiz}$$

- A mahsulot tannarxini o'zgarishi natijasida qilingan iqtisod (ortiqcha sarflash) hajmi:

$$I_{\text{biznes reja}} = (S_{\text{biznes reja}} - S_0) q_{\text{biznes reja}};$$

Masalan, biznes rejaga asosan A mahsulot bo'yicha 1800 dona ishlab chiqarish lozim. U holda, $I_{\text{biznes reja}}(8-10) \times 1800 = 3600$ p.b. iqtisod qilish kerak.

- bir birlik mahsulot tannarxi dinamikasi indeksi:

$$I_{\text{biznes reja}} = S_1 / S_0;$$

- joriy davrda bazis davriga nisbatan mahsulot birligi tannarxining mutloq o'zgarishi:

$$\Delta S_{\text{amalda}} = S_1 - S_0;$$

- A mahsulot tannarxining o'zgarishi natijasida olingan iqtisod hajmi:

$$I_{\text{amalda}} = (S_1 - S_0) \times q_1;$$

Masalan, A mahsulotning joriy davrdagi tannarxi 7 p.b. teng bo'lib, 200 dona ishlab chiqarilgan bo'lsin. Shunday qilib, amaldagi tannarx bazis davr tannarxiga nisbatan, 30foizga yoki 3,0 p.b. pasaygan, natijada 600 p.b.ga teng bo'lgan xarajat kamaygan:

$$i_{\text{dinamika}} = 7,0/10 = 0,7 \text{ yoki } 70\text{foiz}$$

$$\Delta S_1 = 7,0 - 10 = -3 \text{ p.b.}$$

$$I_{\text{amalda}} = -3 \times 200 = -600 \text{ p.b.}$$

Mahsulot birligi tannarxi bo'yicha biznes reja bajarish indeksi:

$$i_{\text{biznes reja bajarish}} = S_1 / S_{\text{biznes reja}}$$

Yuqoridagi individual indekslar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

$$i_{\text{dinamika}} = i_{\text{biznes reja topshirig'i}} \times i_{\text{biznes reja bajarilishi}}$$

Bu birlik mahsulot tannarxining biznes rejaga nisbatan amalda mutloq o'zgarishi:

$$\Delta_{\text{biznes reja bajarish}} = S_1 - S_{\text{biznes reja}}$$

Yuqoridagi misolimizda A mahsulot tannarxining biznes rejadan ortiqcha pasayishi 1,0 p.b. yoki 12,5 foizga teng.

$$i_{\text{biznes reja bajarilishi}} = 7,0/8,0 = 0,875 \text{ yoki } 87,5\text{foiz}$$

$$\Delta_{\text{biznes reja bajarish}} = 7,0 - 8 = -1 \text{ p.b.}$$

Amaldagi xarajatlarni bo'yicha qilingan iqtisod hajmini biznes reja bo'yicha kutilgan iqtisod hajmi bilan solishtirib, biznes rejadan ortiqcha qilingan iqtisod (yoki ortiqcha sarflash) summasini hisoblash mumkin:

$$I_{\text{biznes rejadan ortiqcha}} = I_1 - I_{\text{biznes reja}}$$

Biznes rejadan ortiqcha qilingan iqtisod (yoki ortiqcha sarflash) summasiga ikkita omil ta'sir qiladi va ular quyidagicha hisoblanadi:

a) biznes reja bo'yicha ishlab chiqarishga nisbatan amalda ishlab chiqarish farqi:

$$I_{\text{biznes rejadan ortiq}} = (S_{\text{biznes reja}} - S_0)(q_1 - q_{\text{biznes reja}});$$

b) amaldagi tannarxning biznes rejaga nisbatan farqi:

$$I_{\text{biznes rejadan ortiq}} = (S_1 - S_{\text{biznes reja}}) \times q_1;$$

Ma'lum mahsulotning ayrim turi bo'yicha 1 birlik mahsulot tannarxi ayrim ishlab chiqarish uchastkalari, sexlari va korxonalarida (har xil bo'lishi mumkin, sabab ishlab chiqarish sharoitlarining (har xilligi, xomashyo bahosidagi farqi, xodimlar tarkibi, ish haqining tashkil etilishi va h.k. bo'lishi mumkin. Shuning uchun sektor, tarmoq, ishlab chiqarish birlashmasi, firma bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalaridagi mahsulot birligining o'rtacha tannarxini o'rganish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

U quyidagicha aniqlanadi:

$$S = \sum q \times C / \sum q; \text{ bunda}$$

$\sum q \times C$ – korxonalar guruhi bo'yicha qilingan xarajatlar summasi

$\sum q$ – ishlab chiqarish mahsulot hajmi

Bu ko'rsatkich kattaligi (har bir korxonadagi mahsulot tannarxi bilan, guruhdagi korxonalarining umumiy ishlab chiqarishdagi salmog'iga ham bog'liq. Bunda

qanchalik arzon tannarxga ega bo'lgan korxonalar salmog'i ko'paysa, o'rtacha tannarx shunchalik past bo'ladi va aksincha.

O'rtacha tannarx dinamikasini o'rganishda quyidagi indekslar tizimidan foydalaniladi: o'zgaruvchi tarkibli indeks, doimiy tarkibli indeks, tarkib o'zgarishlarini o'rtacha tannarxga ta'sirini ifodalovchi indekslar.

21.2.1-jadval

«A» mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar

Korxonalar	Ishlab chiqarilgan mahsulot, dona		Bir birlik mahsulot tannarxi, p.b.		Tannarx yakka indeksi	Tannarxning o'zgarishi, foiz
	Bazis davr	Joriy davr	Bazis davr	Joriy davr		
	S_0	S_1	q_0	q_1	$i_c=C_1/C_0$	i_c-100
№1	4	5	2000	2500	1,250	+25,0
№2	4,2	5,4	2000	2560	1,286	+28,6
Jami	8,2	10,4	2000	2530	1,265	+26,5

Demak, №1 korxonada mahsulot tannarxi joriy davrda bazis davrga nisbatan 25,0foizga, ikkinchi korxonada esa 28,6foizga ortgan. Ikkala korxonada bo'yicha birgalikda quyidagicha hisoblanadi:

$$1) J_{o'zgaruvchi\ tarkibli} = S_1 : S_0 = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 C_0 = \Sigma q_0 C_0 / \Sigma q_0 C_0 = 2530 : 2000 = 1,265 \text{ yoki } 126,5\text{foiz}$$

$$2) J_{doimiy\ tarkibli} = \Sigma q_1 C_1 / \Sigma q_1 C_0 = \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 C_0 = 2530 : 1995 = 1,268 \text{ yoki } 126,8\text{foiz}$$

$$3) J_{tarkibli\ o'zgarish} = \Sigma q_1 C_0 / \Sigma q_1 C_0 = \Sigma q_0 C_0 / \Sigma q_0 C_0 = 1995 : 2000 = 0,997 \text{ yoki } 99,7\text{foiz}$$

Demak, bir birlik mahsulot o'rtacha tannarxi joriy davrda bazis davriga nisbatan 1,265 marta (yoki 26,5foiz) ortgan. Mahsulot o'rtacha tannarxining ortishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan.

1) Har bir korxonadagi mahsulot tannarxining ortishi (№1 korxonada 25foiz, №2 korxonada 28,6foiz);

2) Umumiy ishlab chiqarilgan mahsulot hajmida korxonalar salmog'ining (har xil tannarx bilan) o'zgarishi (№1 korxonaning salmog'i 48,0 foizdan 48,8 foizga ortgan, 2- korxonaning salmog'i esa 52,0 foizdan 51,2 foizga kamaygan). O'rtacha tannarx (har bir korxonadagi mahsulotning tannarxi o'zgarishi hisobiga 26,5 foizga ortgan. Ishlab chiqarilgan mahsulotning umumiy hajmida yuz bergan tarkib o'zgarishlar esa o'rtacha tannarxni 0,3 foizga pasaytirgan.

Bu ko'rsatkichlar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

$$J_{o'zgaruvchi\ tarkibli} = J_{doimiy\ tarkibli} \times J_{tarkib\ o'zgarishlari} = 1,268 \times 0,997 = 1,265$$

21.3. Tannarx ko‘rsatkichi va dinamikasini umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlar

Mikrodarajada ishlab chiqarilgan (har xil mahsulotlar) tannarxining darajasi va dinamikasini o‘rganish uchun quyidagi umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi:

- ishlab chiqarilgan barcha mahsulot tannarxi;
- bir so‘mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat ko‘rsatkichi.

Ishlab chiqarilgan barcha mahsulot tannarxini biznes rejaga yoki bazis davriga nisbatan o‘zgarishini tahlil qilish uchun quyidagi tannarx agregat indeksdan foydalanish mumkin:

$$J_c = \frac{\sum q_1 C_1}{\sum q_1 C_0}; \text{ bunda}$$

$\sum q_1 C_1$ - joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulotning amaldagi tannarxi

$\sum q_1 C_0$ - joriy davrda amaldagi ishlab chiqarilgan mahsulotning bazis davridagi yoki biznes rejadagi tannarx bilan aniqlangan hajmi.

Indeksning surati bilan mahraji orasidagi farq ($\sum q_1 C_1 - \sum q_1 C_0$) tannarxni pasayishi natijasida olingan iqtisod yoki uning ortishi natijasida ko‘rilgan ortiqcha sarflash hajmini aniqlash mumkin.

Yuqorida qayd etilgan agregat indeksni qo‘llashning muxim sharti, unda hisob-kitobga kiritilgan mahsulotlar solishtirma bo‘lishlari shart. Bu degan so‘z joriy va bazis davrda ishlab chiqarilgan mahsulotlar xech qanday o‘zgarishlarsiz, bir xil xom-ashyodan ishlab chiqarilishi kerak.

Ishlab chiqarish xarajatlarining o‘zgarishi faqat ichki omillarga bog‘liq bo‘lmay, balki tashqi omillarga (masalan, xom-ashyo va materiallar, energiya, yoqilg‘i bahosining o‘zgarishi va x.k.) bog‘lik bo‘ladi. Shuning uchun korxonada faoliyatini tahlil qilishda mahsulotni bazis davridagi sharoitlari bilan solishtirish mumkin bo‘lgan holatga keltiriladi va bu indeks tannarxni faqat ichki omillar hisobiga o‘zgarishini ifodalaydi.

$$J_c = \frac{\sum q_1 C_1 \pm \Delta}{\sum q_1 C_0}; \text{ bunda}$$

Indeksning suratiga tuzatish kiritiladi (Δ): agar material xarajat elementlari arzonlashsa ($+\Delta$) yoki qimmatlashsa ($-\Delta$) qo‘shiladi.

Bir so‘mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat ko‘rsatkichi ham umumlashtiruvchi ko‘rsatkich bo‘lib, uni aniqlash uchun mahsulot to‘liq tannarxi uni qiymatiga bo‘linadi.

$$h = \frac{\sum q C}{\sum q p};$$

Ko‘rsatkichni iqtisodiy mohiyati shundaki, u birinchidan, korxonada yoki tarmoqda bir so‘mlik tovar mahsulotini ishlab chiqarish uchun qilingan xarajat hajmini ifodalaydi (masalan, $h=0,9$ ga teng bo‘lsa, bu degan so‘z bir so‘mlik mahsulotni ishlab chiqarish korxonaga 90 tiyinga tushishini bildiradi) ikkinchidan, u mahsulot qiymati tarkibini ifodalaydigan nisbiy ko‘rsatkich (yuqoridagi misolimizda mahsulot qiymatining 90 foiz xarajatlardan va 10foiz esa foyda summasidan tashkil topgan).

Bir so‘mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat ko‘rsatkichining quyidagi ijobiy tomonlarini qayd etish lozim:

1. U ham solishtirma ham solishtirma bo‘lmagan mahsulotlarning barchasi bo‘yicha hisoblanishi mumkin.

2. Korxonadan to tarmoqqacha undan yana umumiy sanoat tarmog'igacha bo'lgan uzviy ko'rsatkichni hisoblash imkoniyatini beradi.

3. Korxonalarni ishlab chiqarish mahsulotlari sifatini oshirishga qiziqtiradi va undaydi.

4. Amaldagi xarajatlarni biznes rejadagi yoki bazis davrdagi xarajatlar bilan solishtirish imkoniyatini beradi.

Bir so'mlik tovar mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichining amaldagi baholarda hisoblangan joriy va bazis davrdagisi solishtirilib shu ko'rsatkich bo'yicha indeks hisoblanadi:

$$J_h = h_1 : h_0 = \frac{\sum q_1 C_1}{\sum q_1 p_1} : \frac{\sum q_0 C_0}{\sum q_0 p_0};$$

Ko'rinib turiptiki, bu indeks kattaligiga 3 omil ta'sir ko'rsatadi:

- ishlab chiqarilgan mahsulot bahosi
- bir birlik mahsulot tannarxining o'zgarishi
- ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi va assortimentini o'zgarishi.

Bu omillarning bir so'mlik tovar mahsulotga ta'sirini o'rganish uchun quyidagi indekslar hisoblanadi:

- ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi va assortimentini o'zgarishi:

$$J_q = \frac{\sum q_1 C_0}{\sum q_1 p_0} : \frac{\sum q_0 C_0}{\sum q_0 p_0}$$

$$\Delta_q = \frac{\sum q_1 C_0}{\sum q_1 p_0} - \frac{\sum q_0 C_0}{\sum q_0 p_0}$$

- mahsulot tannarxining o'zgarishi:

$$J_s = \frac{\sum q_1 C_1 \pm \Delta}{\sum q_1 p_0} : \frac{\sum q_1 C_0}{\sum q_1 p_0}$$

$$\Delta_s = \frac{\sum q_1 C_1 \pm \Delta}{\sum q_1 p_0} - \frac{\sum q_1 C_0}{\sum q_1 p_0}$$

- ishlab chiqarilgan mahsulot bahosining va xom ashyo, materiallar, yoqilg'i va energiya bo'lgan baholarning o'zgarishi:

$$J_r = \frac{\sum q_1 C_1}{\sum q_1 p_1} : \frac{\sum q_1 C_1 \pm \Delta}{\sum q_1 p_0}$$

$$\Delta_r = \frac{\sum q_1 C_1}{\sum q_1 p_0} - \frac{\sum q_1 C_1 \pm \Delta}{\sum q_1 p_0}$$

Bu ko'rsatkichlar orasida quyidagicha bog'lanish mavjud:

$$J_h = J_q \times J_c \times J_p$$

$$h_1 - h_0 = \Delta_q + \Delta_c + \Delta_p$$

21.3.1-jadval

Korxonada bo'yicha joriy davrda quyidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan:

No	Ko'rsatkich	Belgi	Summa
1	Mahsulot qiymati bazis davr bozor bahosida	$q_0 p_0$	20,000
2.	Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi (bazis davr)	$q_0 s_0$	14,000
3.	Joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati:		
	- bazis davr bozor bahosida	$q_1 p_0$	19,560
	- joriy davr amaliy bozor bahosida	$q_1 p_1$	22,800
4	Joriy davrda ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi:		
	- amalda	$q_1 s_1$	14,098
	- bazis davr tannarxi asosida	$q_1 s_0$	13,300

Bir soʻmlik tovar mahsulotga qilingan xarajat koʻrsatkichlarini aniqlaymiz:

1) Bazis davrda $h_0 = \frac{\sum q_0 C_0}{\sum q_0 r_0} = \frac{14000}{20000} = 0,70$ yoki bazis davrda korxonada 1 soʻmlik tovar mahsulot ishlab chiqarish uchun 70 tiyin sarflangan;

2) Joriy davrda amalda $h_1 = \frac{\sum q_1 C_1}{\sum q_1 r_1} = \frac{14098}{22800} = 0,62$ yoki joriy davrda korxonada 1 soʻmlik tovar mahsulot ishlab chiqarish uchun 62 tiyin sarflangan.

Demak, joriy davrda bir soʻmlik tovar mahsulot ishlab chiqarish uchun bazis davrga nisbatan 8 tiyin ($\Delta h = h_1 - h_0 = 0,62 - 0,70 = -0,08$ yoki 8 tiyin) kam sarflangan. Bunday holatga quyidagi omillar taʼsir koʻrsatgan:

- ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi va tarkibida yuz bergan oʻzgarishlar:

$$\Delta h_q = \frac{\sum q_1 C_0}{\sum q_1 r_0} - \frac{\sum q_0 C_0}{\sum q_0 r_0} = \frac{13300}{19560} - \frac{14000}{20000} = 0,68 - 0,70 = -0,02$$

yoki 1 soʻmlik tovar mahsulot uchun qilingan xarajat 2 tiyinga kamaygan.

(Bunday holat 1 soʻmlik tovar mahsulotga kam xarajat qilingan mahsulotlar salmogʻi ortganda yuz beradi).

- joriy davrda bazis davrga nisbatan mahsulot tannarxi past boʻlganda:

$$\Delta h_s = \frac{\sum q_1 C_1}{\sum q_1 r_0} - \frac{\sum q_1 C_0}{\sum q_1 r_0} = \frac{14098}{19560} - \frac{13300}{19560} = 0,72 - 0,68 = +0,04$$

yoki 1 soʻmlik tovar mahsulotga qilingan xarajat 4 tiyinga (mahsulot tannarxi hisobiga) ortgan.

- ishlab chiqarish bahosining hisob-kitobda asos qilib olingan bazis bahosiga nisbatan oʻzgarishi

$$\Delta h_r = \frac{\sum q_1 C_1}{\sum q_1 r_1} - \frac{\sum q_1 C_1}{\sum q_1 r_0} = \frac{14098}{22800} - \frac{14098}{19560} = 0,62 - 0,72 = -0,10$$

yoki 1 soʻmlik tovar mahsulotga qilingan xarajat bahoning ortishi hisobiga 10 tiyinga pasaygan.

Bir soʻmlik tovar mahsulotga qilingan xarajat koʻrsatkichi barcha omillar hisobiga 8 tiyinga pasaygan:

$$\Delta h = \Delta h_q + \Delta h_s + \Delta h_r = -0,02 + 0,04 - 0,10 = -0,08$$

$\Delta h = -0,08$ soʻm yoki $\Delta h = -8$ tiyin

21.4. Muomala xarajatlari statistikasi.

Savdo korxonalarini muomala xarajatlariga mahsulotlarni ishlab chiqaruvchidan isteʼmolchiga yetkazish boʻyicha qilingan xarajatlar, umumiy ovqatlanish korxonalarini muomala xarajatlariga esa, oʻzi ishlab chiqarigan mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatlar va sotib olingan mahsulotlarni olish uchun qilingan xarajatlar kiradi.

Muomala xarajatlari iqtisodiy mohiyati boʻyicha sof va qoʻshimcha xarajatlarga ajratiladi:

Sof muomala xarajatlari – tovar-pul almashuvini tashkil etish bilan, tovarlar egasini almashtirish bilan bogʻliq boʻlgan xarajatlarni oʻz ichiga oladi.

Qoʻshimcha muomala xarajatlari – savdo tarmogʻida ishlab chiqarish jarayonini davom ettirish bilan bogʻliq boʻlgan xarajatlarni oʻz ichiga oladi.

Buxgalteriya hisobini yuritish boʻyicha qoʻllaniladigan uslubiy tavsiyanomaga asosan muomala xarajatlari quyidagi moddalardan tashkil topadi:

- transport xarajatlari (tashqi tashkilotlar xizmatlari haqini toʻlash);
- ish haqi toʻlovlari;
- ijtimoiy ehtiyojlar uchun toʻlovlar;

- imoratlar, inshootlar, binolar, uskuna va asbob-uskunalarni asrash va ijaraga olish xarajatlari;

- asosiy vositalar amortizatsiyasi;

- asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari;

- sanitar va maxsus kiyim-bosh eskirishi, oshxona jihozlari, o'lchov asboblari va boshqa tez eskiradigan buyumlarning eskirish;

- yoqilg'i, gaz, elektroenergiyadan ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun foydalanish;

- tovarlarni asrash, qayta ishlash, qayta sortlarga ajratish, qadoqlash xarajatlari;

- reklama xarajatlari;

- qarzlardan foydalanilgani uchun to'langan foizlar;

- texnologik chiqindilar va tovarlarni tabiiy yo'qotish;

- taralarga xarajatlar;

- boshqa xarajatlar.

Muomala xarajatlari hajmi ikkita ko'rsatkich orqali ifodalanadi:

1) Muomalalar xarajatlarining mutloq hajmi – yuqorida qayd etilgan moddalarning yig'indisidan tashkil topadi.

2) Muomala xarajatlarining nisbiy darajasini aniqlash uchun muomala xarajatlari hajmi tovar aylanish hajmiga bo'linadi va foizlarda ifodalanadi:

$u = MX/Ta \times 100$ foiz; bunda,

MX – muomala xarajatlari hajmi

Ta – tovar aylanish hajmi

Bu ko'rsatkich 100 so'mlik tovar aylanishini amalga oshirish uchun necha so'm muomala xarajati qilinganini ko'rsatadi.

Muomala xarajatlari dinamikasini o'rganishda quyidagi ko'rsatkichlar hisoblanadi:

- muomala xarajatlari hajmining pasayishi (ortishi) hajmi:

$\Delta u = u_1 - u_0$;

Bu ko'rsatkich 100 so'mlik tovar aylanishni amalga oshirishdagi xarajat hajmini pasayishi (ortishini) ifodalaydi.

Masalan, bazis davrda muomala xarajatlarining tovar aylanishiga nisbatan darajasi 14foiz, joriy davrda esa 16foizni tashkil etgan ($u_0 = 14$ foiz, $u_1 = 16$ foiz). U holda $\Delta u = 16$ foiz - 14 foiz = +2 foiz yoki 2 so'mga ortgan.

- muomala xarajatlari darajasining pasayishi (o'sishi) tempi:

$u_1 - u_0 / u_0 \times 100$ yoki $J_u \times 100 - 100$

Masalan, yuqoridagi misolimizda,

$J_u = 16/14 = 1,143$ yoki 114,3foiz. Demak, muomala xarajatlari darajasi 14,3foizga ortgan.

- muomala xarajatlari darajasining o'zgarishi hisobiga qilingan iqtisod (ortiqcha sarflash) summasi:

$I = (u_1 - u_0 / 100) \times Ta$;

$I = (16$ foiz - 14 foiz) $\times 100$ m.s. = +2 foiz $\times 100$ m.s. = +2 m.s. ortiqcha sarflangan.

Muomala xarajatlarining nisbat darajasi faqat korxonalar faoliyatining samaradorlik darajasiga bog'liq bo'lmay, balki tovarlar va material xarajatlar elementlari va xizmat tariflariga bo'lgan baholarga ham bog'liq. Shuning uchun yuqoridagi ko'rsatkichlar tizimini hisoblashdan avval hajm ko'rsatkichlarini

solishtirma (o'zgarimas) baholarda hisoblash lozim bo'ladi. Buning uchun avvalo baho indekslarini hisoblab, so'ngra amaldagi tovar aylanish va muomala xarajatlarini shu indeksga bo'lish kerak.

21.5. Korxonalar faoliyatining moliyaviy natijalari statistikasi.

Korxonaning ishlab chiqarish-xo'jalik va moliyaviy faoliyatining (har xil tomonlari uning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimida o'z aksini topadi; ularning asosiylari quyidagilar: mahsulotni sotishdan tushgan tushum (yalpi daromad), foyda va rentabellik darajasi.

Mahsulotlar, tovarlar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum (yalpi daromad) korxonaning faoliyatining umumiy moliyaviy natijasini ifodalaydi. Bunga tayyor mahsulot, o'zi ishlab chiqargan yarim tayyor mahsulotlar, ish va xizmatlar, sotib olingan buyumlar (to'ldirish uchun sotib olingan), ilmiy-tadqiqot ishlari, yuklarni va yo'lovchilarni tashish xizmatlari qiymati kiritiladi.

Bozor iqtisodiyoti davrida korxonaning iqtisodiy rivojlanishining asosi bo'lib foyda hisoblanadi. Foyda ko'rsatkichlari korxonalar ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini baholash va uning ish faoliyati samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar bo'lib hisoblanadi. Foyda hajmining ortishi korxonalarining o'zini-o'zi moliyalashtirish, kengaygan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish va korxonaning xodimlarining ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish bazasi bo'lib hisoblanadi. Korxonaning budjet, bank va boshqa tashkilotlar oldidagi majburiyatlarini bajarish foyda hisobiga amalga oshiriladi. Foydaning bir necha ko'rsatkichlari mavjud: mahsulot va xizmatlarni sotishdan olingan foyda, asosiy faoliyatdan olingan foyda, soliq to'lashdan oldingi foyda va sof foyda. Umumiy moliyaviy natijani balansdagi foyda deb ataladi (barcha foyda va sarflarni umumiy summasini balanslashtirish natijasida olinadi) va unga quyidagilar kiradi:

- mahsulotlarni, tovar va xizmatlarni sotishdan olingan foyda (zarar);
- material aylanma mablag'lar va boshqa aktivlarni sotishdan ko'rilgan foyda (zarar);
- sotishdan va asosiy vositalarni chiqarishdan olingan foyda (zarar);
- sotish bilan bog'liq bo'lmagan operatsiyalardan olingan daromadlar. Bular (har xil tushumlar, xarajat va yo'qotuvlar bo'lib, ular mahsulot sotish bilan bog'liq emas;
- korxonaning aksiyalari va boshqa qimmatli qog'ozlari bo'yicha daromad va devidentlar;
- avvalgi yil operatsiyalari bo'yicha bu yil aniqlangan foyda;
- O'zbekiston hududida joylashgan boshqa korxonalar faoliyatida ulushli ishtirok etish natijasi daromadlari;
- mulkni ijaraga berishdan olingan daromad;
- xorij valyutalari bilan qilingan operatsiyalardan olingan daromad;
- qarzdor tomonidan to'langan ustama, jarima va boshqa iqtisodiy sanksiyalar;
- tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa daromadlar.

Sotish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar (zararlar)ga quyidagilar kiradi:

- tayyor mahsulot va ishlab chiqarish zaxiralari bahosining pasayishi;

- arbitraj va sud chiqimlari;
- tabiiy ofatdan ko‘rilgan zararlar;
- to‘xtatib qo‘yilgan obyektlar va quvvatlarni asrashdan ko‘rilgan zararlar;
- to‘langan jarima, ustama va boshqa iqtisodiy sanksiyalar;
- xorij valyutalari bilan qilingan operatsiyalardan ko‘rilgan zarar;

21.5.1-chizma. Foydaning tashkil bo‘lishi va taqsimlanishi sxemasi

Balansdagi foydadan mavjud qonunlar asosida majburiy to‘lovlar amalga oshiriladi.

Shunday to‘lovlardan so‘ng qolgan foyda sof foyda deb ataladi. Uni aniqlash uchun soliqqa tortilgan balansdagi foydadan (har xil soliqlar (imtiyozlarni hisobga olgan holda) summasi ayriladi:

$SF=BF-S^1$; bunda, BF- balansdagi foyda S^1 -imtiyozli soliqlar.

Ma’lumki, foyda hajmiga quyidagi omillar ta’sir ko‘rsatadi:

- tovar va xizmatlar bahosining o‘zgarishi;
- mahsulot birligi tannarxining o‘zgarishi;
- sotilgan tovar va xizmatlar hajmining o‘zgarishi;
- sotilgan tovar va xizmatlar tarkibi (assortimenti) o‘zgarishi).

Bu omillarning umumiy foyda summasining o‘zgarishiga ta’sirini hisoblash uchun joriy davr tovar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum bazis davr bahosida hisoblash va joriy davrda sotilgan mahsulot tannarxini bazis davrda tannarxida hisoblash lozim bo‘ladi. Shunday hisoblashlar quyidagi jadvalda keltirilgan.

Ko'rsatkich	Bazis davrda	Amaldagi lekin bazis davr tannarxi va bahosida	Joriy davrda
Tovar va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum, amaldagi bozor bahosida, ming so'm	13208	15068	27012
Mahsulot to'liq tannarxi, ming so'm	10160	8728	19820
Foyda, ming so'm	3048	6340	7192

Jadval ma'lumotlariga qaraganda joriy davrda bazis davriga nisbatan foyda 4144 ming so'mga ortgan.

$$\Delta F = F_1 - F_0 = 7192 - 3048 = 4144 \text{ ming so'm.}$$

Har bir omilning bu o'zgarishga ta'sirini baholaymiz:

1) Bahoning o'zgarishi (ΔF_r) ta'sirini hisoblash uchun joriy davrda sotilgan tovar va xizmatlar hajmidan (joriy davr bahosida) (Σq_{1r1}) bazis davr bahosida hisoblangan joriy davrda sotilgan tovar va xizmatlar hajmi ayriladi:

$$\Delta F_r = \Sigma q_{1r1} - \Sigma q_{1r0} = 27012 - 15068 = 11944 \text{ ming so'm.}$$

Demak, baholarning ortishi natijasida korxonaga qo'shimcha 11944 ming so'm foyda olgan.

2) Mahsulot tannarxining o'zgarishi (ΔF_s) ta'sirini hisoblash uchun sotilgan tovar va xizmatlarga amaldagi xarajatlardan, shu tovar va xizmatlarga bazis davrdagi tannarx xarajatidagi summa ayriladi:

$$\Delta F_s = \Sigma q_1 S_1 - \Sigma q_1 S_0 = 19820 - 8728 = +11092 \text{ ming so'm.}$$

3) Sotilgan tovar va xizmatlar hajmi (ΔF_q)ni ta'sirini hisoblash uchun, sotilgan mahsulot fizik hajm indeksini hisoblaymiz (J_q):

$$J_q = \Sigma q_{1r0} / \Sigma q_{0r0} = 15068 / 13208 = 1,14008 \text{ yoki } 114,08 \text{ foiz.}$$

Demak, sotilgan mahsulot hajmi 14,08foizga ortgan. Binobarin, foyda summasi ham shu nisbatda ortgan:

$$\Delta F_{(q)} = F_0 (J_q - 1) = 3048 \times 0,14008 = 214,6 \text{ ming so'm.}$$

4) Sotilgan mahsulot tarkibi o'zgarishini foyda summasiga ta'sirini hisoblash uchun, quyidagicha mulohaza yuritimiz.

Agar bazis davr assortimenti saqlanganda (har bir ming so'mlik savdoda (3048:13208) 0,2307692 ming so'm foyda mavjud bo'lar edi. Amaldagi tarkibda shu nisbat: 6340:15068=0,4207592 ming so'm yoki 0,18999 ming so'm ortiq. Amalda sotilgan mahsulot hajmi bazis davr bahosida hisoblasak, assortimentning foydaga ta'siri quyidagicha bo'ladi:

$$\Delta F_{\text{assort.}} = (F_1 / \Sigma q_{1r0} - F_0 / \Sigma q_{0r0}) \times \Sigma q_{1r0} = (6340 / 15068 - 3048 / 13208) \times 15068 = (0,4207592 - 0,2307692) \times 15068 = +0,18999 \times 15068 = 2862 \text{ ming so'm.}$$

Yuqoridagi to'rtta omilning foyda summasiga ta'siri quyidagicha:

Sotish bahosining o'zgarishi	+11944
Mahsulot tannarxining o'zgarishi	-11092
Mahsulot assortimentining o'zgarishi	+2862
Mahsulot hajmining o'zgarishi	+430

Hisobotlarga qaraganda foyda summasining ortishi asosan baho, assortiment va hajm ortishi hisobiga yerishilgan. Tannarxning ortishi esa, foydani 11092 ming so‘mga kamaytirgan. Foydani umumiy o‘zgarishi 4144 ming so‘mni tashkil etgan.

Foyda summasidan tashqari korxonada faoliyati samaradorligini aniqlash uchun rentabellik darajasi ko‘rsatkichi ham hisoblanadi va u korxonada aktivlariga qo‘yilgan (har bir so‘m qanday foyda keltirishini) ifodalaydi.

Rentabellik ko‘rsatkichini aniqlash uchun mahsulotni sotishdan olingan foyda (SF), yoki asosiy faoliyatdan olingan foyda (AFF), yoki soliqdan oldingi foyda (SOF), yoki sof foyda, sotilgan mahsulot tannarxiga, yoki ishlab chiqarish fondlari qiymatiga, yalpi daromadga, o‘z kapitali va h.k. nisbatan hisoblanadi. Hisob-kitoblarda qanday ko‘rsatkichlardan foydalanish darajasiga qarab, rentabellikning bir necha ko‘rsatkichlari hisoblanadi:

- Ishlab chiqarish rentabelligi – asosiy faoliyatdan olingan foyda (AFF) ishlab chiqarish fondlarining o‘rtacha qiymatiga nisbatan olinadi (ICHF):

$$R_{\text{ish/ch}} = \text{AFF} / \text{ICHF} \times 100\text{foiz} \text{ yoki } R_{\text{ish/ch}} = \text{AFF} / \text{F} + \text{O} \times 100\text{foiz}$$

va u bir so‘mlik ishlab chiqarish fondlariga to‘g‘ri kelgan foyda summasini ifodalaydi.

- Asosiy faoliyat rentabelligi – sotishdan olingan foyda (SF)ning sotilgan mahsulot tannarxiga nisbati olinadi:

$$R_{\text{as.f.}} = \text{SF} / \text{TN} \times 100\text{foiz}$$

va u bir so‘mlik ishlab chiqarish xarajatiga to‘g‘ri kelgan foyda summasini ifodalaydi.

- Sotilgan mahsulot rentabelligi – sotishdan olingan foyda (SF) mahsulotni sotishdan tushgan tushumga (SM) nisbati olinadi:

$$R_{\text{max}} = \text{SF} / \text{SM} \times 100\text{foiz}$$

va u (har bir so‘mlik sotilgan mahsulotdan qancha foyda olinganini) ifodalaydi.

- Ayrim olingan mahsulot rentabelligi – ayrim olingan mahsulotni sotishdan olingan foyda (SF_{max}) shu mahsulotni sotishdan tushgan tushumga nisbati olinadi:

$$R_{\text{max.ayrim}} = \text{SF}_{\text{max}} / \text{SM}_{\text{max}} \times 100\text{foiz}$$

va u shu mahsulotni (har bir so‘mlik sotishdan qancha foyda olinganini) ifodalaydi. Ishlab chiqarish rentabelligi darajasiga quyidagi omillar ta‘sir ko‘rsatadi:

- sotilgan mahsulot rentabelligi;
- mahsulotning fond talabchanligi (fond qaytimi);
- aylanma mablag‘larni birlashtirish koeffitsienti (aylanma mablag‘lar aylanishi).

Bu omillar ta‘sirini hisoblash maqsadida ishlab chiqarish rentabelligi formulasini quyidagicha yozamiz:

$R_{\text{ish/ch}} = \text{AFF} / \text{F} + \text{O} \times 100\text{foiz}$ va uni suratini ham, maxrajini ham mahsulotni sotishdan tushgan tushumga bo‘lamiz:

$$R_{\text{ish/ch}} = \text{AFF} / \text{SM} / \text{F} / \text{SM} + \text{O} / \text{SM} = \text{R} / \text{h} + \text{K} = \text{R} / 1 / \text{N} + 1 / \text{K};$$

bunda R-sotilgan mahsulot rentabelligi, yoki bir so‘mlik sotilgan mahsulotga to‘g‘ri kelgan foyda summasi;

h – fond talabchanlik, uni quyidagicha ham hisoblash mumkin: $1/\text{N}$; bunda N-fond qaytimi; K-birlashtirish koeffitsienti, uni quyidagicha ham hisoblash mumkin: $1/\text{K}$; bunda K-aylanish koeffitsienti.

Rentabellik ko'rsatkichiga ta'sir etuvchi omillarni dinamikada amlga oshiriladi (avvalgi yillarga nisbatan solishtiriladi). Bayon etilgan omillar ta'sirini hisoblash uchun quyidagi hisoblar amalga oshiriladi. Avvalo rentabellikning umumiy o'zgarishi aniqlanadi:

$$\Delta R_{ish/ch} = R_{ish/ch} - R_{ish/ch 0} = R_1/1/N_1+1/K_1 - R_0/1/N_0+1/K_0;$$

so'ngra omillar ta'siri hisoblanadi:

- mahsulot rentabelligining o'zgarishi;

$$\Delta R_{ish/ch}(R) = R_1/1/N_0+1/K_0 - R_0/1/N_0+1/K_0 = R_1/1/N_0+1/K_0 - R_{ish/ch0}$$

- mahsulot fond talabchanligi o'zgarishi (fond qaytimi);

$$\Delta R_{ish/ch}(N) = R_1/1/N_1+1/K_0 - R_1/1/N_0+1/K_0$$

- aylanma mablag'larni birlashtirish koeffitsientining o'zgarishi (aylanishi);

$$\Delta R_{ish/ch}(K) = R_1/1/N_1+1/K_1 - R_1/1/N_1+1/K_0$$

Uchala omilning yig'indisi ishlab chiqarish rentabelligining umumiy o'zgarishini beradi.

$$\Delta R_{ish/ch} = \Delta R_{ish/ch}(R) + \Delta R_{ish/ch}(N) + \Delta R_{ish/ch}(K);$$

Bayon etilgan tahlil qilish usulini quyidagi misolda ko'ramiz:

21.5.1-jadval

Korxonalar rentabelligi va unga ta'sir etuvchi omillar

№	Ko'rsatkich	SHartli belgi	Bazis davr	Joriy davr
1.	Mahsulotni sotishdan tushgan tushum-jo'natish bahosida (qo'shimcha qiymat solig'isiz), ming so'm	SM	424704	446860
2.	Asosiy faoliyat foydasi, ming so'm	AFF	52328	56476
3.	Asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	F	374856	377672
4.	Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	O	38028	39960
5.	Asosiy ishlab chiqarish fondlari va aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	F+O	412884	417632
6.	Mahsulot fond talabchanligi (3:1) 1 so'mga tiyin	1/N	88,26	84,52
7.	Birlashtirish koeffitsienti (4:1) 1 so'mga tiyin	1/K	13,66	13,19
8.	Mahsulot rentabelligi (2:1) 1 so'mga tiyin	R	12,32	12,64
9.	Ishlab chiqarish rentabelligi (2:5), yoki (2:8); (6:7)	R _{ish/ch}	12,09	12,93

Joriy davrda ishlab chiqarish rentabellik darajasi 0,84 tiyanga o'sgan.

$$\Delta R_{ish/ch} = 12,93 - 12,09 = 0,84$$

Ayrim olingan omillarning ta'siri quyidagicha bo'lgan:

1. Sotilgan mahsulot rentabelligining ortishi ishlab chiqarish rentabelligi 0,31 tiyinga ortishiga sabab bo'lgan:

$$\Delta R_{ish/ch}(R) = 12,64/88,26 + 13,66 - 12,32/88,26 + 13,66 = 0,31 \text{ tiyin}$$

2. Fond talabchanligining kamayishi (asosiy fondlar qaytimining ortishi) ishlab chiqarish rentabelligini 0,47 tiyinga ortishiga sabab bo'lgan:

$$\Delta R_{ish/ch}(N) = 12,64/84,52 + 13,66 - 12,64/88,26 + 13,66 = 0,47 \text{ tiyin}$$

3. Material aylanma mablag'larni biriktirish koeffitsientini pasayishi (ular aylanishini ortishi) ishlab chiqarish rentabelligini 0,06 tiyin ortishiga sabab bo'lgan:

$$\Delta R_{ish/ch}(K) = 12,64/88,26 + 13,66 - 12,64/84,52 + 13,66 = 0,06 \text{ tiyin.}$$

Shunday qilib, barcha omillarning rentabellik darajasini o'sishiga ta'siri:

$$\Delta R_{ish/ch} = 0,31 + 0,47 + 0,06 = 0,84 \text{ tiyin}$$

Har bir so'mlik foydalanilgan resurslarga nisbatan.

Bazis yilga nisbatan rentabellikning ortishi

$$12,93 - 12,09 = 0,84 \text{ tiyin.}$$

Ayrim olingan mahsulotlar rentabellik darajasi mahsulot tannarxi va bozor bahosiga bog'liq.

Shu omillar ta'sirini quyidagi misolda ko'ramiz:

Ko'rsatkich	Bazis davr	Joriy davr	Farqi
Bozor bahosi, so'm	20	23	+3
To'liq tannarx, so'm	15	17	+2
Foyda, so'm	5	6	+1
Rentabellik, foiz	25	26,1	+1,1

Mahsulot rentabelligi 1,1 foiz punktga o'sgan. Bu o'zgarishga bahoning ortishi va tannarxning qimmatlashuvi sabab bo'lgan. Bu omillarning rentabellik darajasiga ta'sirini aniqlash uchun quyidagi hisoblarni amalga oshiramiz:

$$\Delta R_{(r)} = R_1^1 - R_0 = R_1 - S_0/R_1 \times 100 - R_0;$$

bunda $\Delta R_{(r)}$ – bahoning o'zgarishi natijasida rentabellikning o'zgarishi;

R – mahsulotning shartli rentabelligi, bazis tannarxi va joriy davr bahosida;

$$\Delta R_{(r)} = (23 - 15/23) \times 100 - 25,0 = 34,8 - 25,0 = 9,8 \text{ foiz}$$

Demak, mahsulot bozor bahosining o'zgarishi rentabellikni 9,8foizga ortishga olib kelgan.

$$\Delta R_{(s)} = R_1 - R_1^1 = 26,1 - 34,8 = -8,7 \text{ foiz}$$

Demak, tannarxning o'sish rentabelligi 8,7foizga pasayishiga olib kelgan.

Ikkala omilni ta'sirida umumiy mahsulot rentabelligini o'zgarishi:

$$9,8 + (-8,7) = +1,1 \text{ foiz}$$

Mahsulot rentabelligi o'zgarishini qator yillar bo'yicha tegishli omillarning ta'sirini aniqlagan holda o'rganish lozim.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Ishlab chiqarish va muomala xarajatlari haqida tushuncha va bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mahsulot (xizmat ko'rsatish) tannarxini o'rganishning ahamiyati.

2. Mahsulot tannarxi va uning turlari.

3. Ishlab chiqarish va muomala xarajatlarini iqtisodiy elementlari va kalkulyatsiya moddolari bo'yicha guruhlash.

4. Barcha ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi o'zgarishini tahlil qilishda qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi?

5. Quyidagi ma'lumotlar berilgan: o'zgaruvchi tarkibli tannarx indeksi – 105 foiz; doimiy tarkibli tannarx indeksi-102foiz. Ishlab chiqarilgan mahsulot tarkibida qanday o'zgarishlar yuz berdi? Shu omil hisobiga mahsulot o'rtacha tannarxi qanday o'zgardi?

6. Agar mahsulot bahosi ortsa, 1 p.b.ga teng bo'lgan mahsulotga qilingan xarajat (boshqa omillarni e'tiborga olmagan holda): a) kamayadi, b) ortadi, v) o'zgarmasdan qoladi.

7. Muomala xarajatlarning nisbiy darajasi 2,5foizga kamaydi. 100 p.b.ga teng tovar aylanish xarajatlari: a)2,5 p.b.ga o'sgan, b) 2,5 marta o'sgan, v) 2,5 marta kamaygan, g)2,5 p.b.ga kamaygan.

8. Amalda sotilgan mahsulotga qilingan xarajatlar rejadagi va amaldagi tannarx darajasida 980 p.b. va 990 p.b.ga teng bo'lgan. Mahsulotni sotishdan olingan foyda (boshqa omillarni e'tiborga olmagan holda): a)10 p.b.ga o'sgan, b)10 p.b.ga kamaygan, v) o'zgarmagan.

9. Quyidagi ko'rsatkichlarni o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsating:

a) mahsulotni sotishdan olingan foyda;

b) sotilgan mahsulot rentabellik darajasi;

10. Korxonaga bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot va ularga qilingan xarajatlar haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Ishlab chiqarilgan, birlik			Qilingan xarajatlar, ming so'm		
	Bazis davr	Joriy davr		Bazis davr	Joriy davr	
		Biznes reja bo'yicha	Amalda		Biznes reja bo'yicha	Amalda
A	200	224	228	100,0	100,8	91,2
B	600	620	630	480,0	446,4	403,1

Barcha ishlab chiqarilgan mahsulot va uning har bir turi bo'yicha: 1) mahsulot tannarxi bo'yicha reja topshirig'i, biznes rejani bajarilishi va dinamika indeksini; 2) mahsulot tannarxi pasayishi natijasida qilingan iqtisod summasini: reja bo'yicha, amalda, biznes rejadan orttirilgani.

11. Korxonaga bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Mahsulot ishlab chiqarish uchun qilingan xarajat, ming so'm		Mahsulot tannarxining o'garishi, foizfoiz Amalda
	Bazis davr	Joriy davr	
A	2800	2930	+4,0
B	3000	3250	-3,1
V	2400	2560	-

Aniqlang: 1) mahsulot ishlab chiqarish uchun qilingan xarajatning umumiy indeksini; 2) mahsulot tannarxi umumiy indeksini; 3) joriy davrda mahsulot tannarxi o'zgarishi natijasida qilingan iqtisod (ortiqcha sarflash) summasini.

12. Firmaning ikkita filialida ishlab chiqarilgan bir xil mahsulot haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Filial	Bazis davr		Joriy davr	
	Ishlab chiqarilgan mahsulot birligi	Mahsulot birligi tannarxi, p.b.	Ishlab chiqarilgan mahsulot birligi	Mahsulot birligi tannarxi, p.b.
№1	1300	320	1320	320
№2	1000	280	1140	290

Aniqlang: 1) har bir filialda mahsulot birligi tannarxining o'zgarishi; 2) firma bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot o'rtacha tannarxini; 3) mahsulot tannarxi umumiy indekslarini; a) o'zgaruvchi tarkibli; b) doimiy tarkibli; v) tarkib o'zgarishlarining ta'siri indeksi. Olingan natijalardagi ko'rsatkichlarning iqtisodiy mohiyatini aytib bering.

13. Korxonada bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Ishlab chiqardi, dona			Bir birlik mahsulot tannarxi, p.b.			Bir birlik mahsulot bahosi, p.b.		
	Bazis davr	Joriy davri		Bazis davr	Joriy davr		Bazis davr	Joriy davr	
		Reja bo'yicha	Amalda		Reja bo'yicha	Amalda		Reja bo'yicha	Amalda
A	1000	1100	1080	20,0	18,0	21,0	30,0	30,0	32,4
B	900	920	920	100,0	90,0	91,0	120,0	120,0	124,0
V	200	-	-	40,0	-	-	42,0	-	-
G	-	200	400	-	60,0	58,0	-	66,0	66,0

Korxonada bo'yicha aniqlang: 1) 1 p.b. mahsulotga qilingan xarajat darajasi: a) bazis davrda; joriy davrda (reja bo'yicha va amalda); 2) 1 p.b. mahsulotga qilingan xarajat indekslarini: a) reja topshirig'i, b) rejani bajarilishi, v) dinamika; 3) 1 p.b. mahsulotga qilingan xarajatning amaldagi va rejadagi darajasini va ularning quyidagi omillar ta'siri ostida o'zgarishini (absolyut va nisbiy darajada), assortiment o'zgarishi, tannarxni o'zgarishini, tannarx dinamikasi; 4) solishtirma mahsulot tannarxi bo'yicha: reja topshirig'i, rejani bajarish darajasi va dinamika indekslarini.

14. Korxonada bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, ming p.b.:

- Reja bo'yicha:

ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati	3600
ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi	2880

- Amalda:

ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati,

rejada qabul qilingan bahoda 3921

Amaldagi sotuvdagi bahoda 4000

- Amalda ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi:

rejada qabul qilingan tannarx bo'yicha 3638

amalda 3000

Tannarx bo'yicha reja bajarilish darajasini aniqlang va unga ta'sir etgan omillar (assortiment, tannarx va baho) quvvatini hisoblang.

15. Korxonaning solishtirma baholarda hisoblangan mahsuloti hajmi joriy davrda bazis davriga nisbatan 1,4 marta, uni ishlab chiqarish uchun qilingan xarajat esa – 30foiz ortgan. 1 p.b. mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichi qanday o'zgargan?

16. Mahsulot ishlab chiqarish uchun quyidagi xarajatlarni amalga oshirilgan, ming p.b.:

Harajat moddalari	Amalda ishlab chiqarilgan mahsulotga xarajatlarni				Farqi	
	Bazis davr tannarxi darajasida foiz		Amaldagi tannarx darajasida foiz		+, -	foiz
Mahsulotga qo'yiladigan xom ashyo va asosiy materiallar, extiyot qismlar, mahsulotlarni o'rash, joylash uchun materiallar va h.k.	3000	15,5	3100	15,9		
Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan xizmatlar va ishlar	1600	8,2	1800	8,9		
Yoqilg'i va energiyaning hamma turlari	1400	7,2	1440	7,1		
Ishlab chiqarish ishchilarining asosiy va qo'shimcha ish haqqi, sug'urta ajratmalari bilan birga	10400	53,8	10600	52,8		
Asosiy fondlar va nomaterial aktivlar amortizatsiyasi	300	1,6	320	1,5		
Ishlab chiqarish xarakteridagi boshqa xarajatlarni	2600	13,7	2800	13,8		
Jami	19300	100,0	20060	100,0		

Aniqlang: 1) Amalda ishlab chiqarilgan mahsulotga xarajatlar tarkibi: bazis davr tannarxi va amaldagi tannarx bo'yicha; 2) har bir modda bo'yicha (absolyut va nisbiy miqdorlarda) tafovutni va uning mahsulot to'liq tannarxiga ta'sirini (foiz).

17. Qishloq xo'jalik mahsuloti ishlab chiqarish bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Ekin maydoni, ga.	200	220
Yalpi hosil, ts.	4000	4840
Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari, ming p.b.	2000	2516

Aniqlang: 1) Hosildorlik darajasi va dinamikasi 1 ga. yerga va 1 ts. mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichlari; 2) 1 ga. yer yoki 1 ts. mahsulotga qilingan xarajat ko'rsatkichi o'zgarishning mahsulot tannarxiga ta'siri (absolyut va nisbiy ko'rsatkichlarda).

18. Korxonada joriy davr bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud, p.b.:

Ko'rsatkichlar	Reja bo'yicha	Reja bo'yicha amalda sotilgan mahsulotga nisbatan	Amalda
Sotishdan tushgan tushum (QQS va aktsizsiz)	2000	2040	2142
Sotilgan mahsulot tannarxi	1800	1872	1860

Aniqlang: 1) Foyda summasi va rentabellik darajasi bo'yicha rejani bajarilish darajasi; 2) mahsulotni sotishdan olingan foyda summasiga ta'sir etgan omillar darajasini (absolyut va nisbiy ko'rinishda); 3) sotilgan mahsulot rentabelligi ko'rsatkichi bo'yicha tafovutni va unga ta'sir etgan omillar: assortiment, mahsulot tannarxi va baho ta'sirini.

19. Savdo firmasi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, ming p.b.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Muomala xarajatlari, jami	130	154
Shu jumladan:		
- tashish xarajatlari	20	24
- ish xaqqi	80	100
Chakana tovar aylanishi	2000	2200
Chakana baho indeksi, foiz	200	216

Aniqlang: 1) Muomala xarajatlari darajasi (tovar aylanishiga nisbatan foiz) umumiy va ayrim moddalar bo'yicha bazis va joriy davr uchun; 2) muomala

xarajatlarining har bir moddasi bo'yicha iqtisod (ortiqcha sarflash) summasi (p.b. va foiz) va uning umumiy muomala xarajatlariga ta'siri; 3) muomala xarajatlarining nisbiy ko'rsatkichini pasayishi (o'sishi) darajasi va hajmi; 4) tovar aylanishining solishtirma va amaldagi baholarda o'zgarishi (p.b., foiz).

20. Tovar aylanishi va muomala xarajatlari bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud, mln. p.b.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Tovar aylanishi	400	462
Muomala xarajatlar	29,0	30,0

Joriy davrda bazis davriga nisbatan sotilgan mahsulotlar bahosi 10foizga, baho va tariflarning o'zgarishi natijasida muomala xarajatlari 3foizga ortgan.

Aniqlang: 1) muomala xarajatlarining nisbiy darajasi; 2) muomala xarajatlari darajalarining indeksleri (joriy va o'zgarish baholarda); 3) joriy davrda muomala xarajatlarining pasayishi (ortishi) natijasida olingan iqtisod (ortiqcha sarflash) summasini.

21. Korxonada bo'yicha bazis va joriy yil bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (ming so'm):

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr	
		Biznes bo'yicha	reja Amalda
Sotilgan mahsulot to'liq tannarxi	104160	110360	111440
Sotishdan tushgan tushum	108240	117400	118200

1. Yalpi foyda summasi aniqlansin: bazis davrda, joriy davrda: a) biznes reja bo'yicha, b) amalda.

2. Joriy davrda (foizlarda): a) biznes rejaga nisbatan, b) bazis davriga nisbatan.

22. Sanoat korxonasi 10 yil davomida yalpi foyda summasi 3,6 marta ortgan, korxonada aktivlarining o'rtacha yillik qiymati esa 2 barobar ortgan. Aktivlar rentabelligi 10 yil mobaynida qanday o'zgargan?

23. Korxonada bo'yicha bazis va joriy davrda quyidagi ma'lumotlar berilgan (mln. so'm):

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Mahsulotni sotishdan tushum	80	94
Sotilgan mahsulot to'liq tannarxi	54	66
Asosiy ishlab chiqarish va aylanma vositalarning o'rtacha yillik qiymati	104	120

Aniqlansin:

1. Bazis va joriy davr foyda summasi
2. Bazis va joriy davr rentabellik darajasi
3. Foyda va rentabellik darajasi indeksleri

XXII BOB. XIZMAT KO‘RSATISH SOHASI STATISTIKASI

22.1. Tovar aylanish turlari va ko‘rsatkichlar tizimi.

Umuman iqtisodiy faoliyat ishlab chiqarishdan boshlanib, iste‘mol bilan tugallanadi. Shuning uchun ishlab chiqarilgan tovarlar iste‘molchilarga yetkazish xizmatini amalga oshirish kerak. Bu xizmatni savdo tarmog‘i amalga oshiradi va u tovarlarni ishlab chiqaruvchilardan olib, iste‘molchilarga yetkazib berish funksiyasini bajaradi. Buning uchun tovarlar bir geografik punktdan ikkinchisiga o‘tkaziladi tovar-pul almashuvi amalga oshiriladi. Natijada tovarlarga egalik qilish huquqi bir iqtisodiy birlikdan ikkinchisiga o‘tadi.

Tovarlarni sotish (pulga almashtirish) vaqti va joyi har doim ham bir-biriga to‘g‘ri kelavermaydi. Sotish-olish tovarlarni joyini o‘zgartirmasdan bir necha marta amalga oshirilishi mumkin va aksincha.

Ishlab chiqarilgan tovar oxirgi iste‘molchiga etib kelguncha yo‘lda o‘z egasini bir necha marta almashtiradi. Ishlab chiqaruvchi bilan iste‘molchi o‘rtasida bir necha savdo vositachilari xizmat ko‘rsatadilar, ularning funksiyasi tovarlarni fizik (tyerritorial) va iqtisodiy (bir mulkdordan ikkinchisiga) jihatdan harakatini amalga oshirishdan iborat. Savdo vositachilariga faqat tovarlarni olib sotuvchilargina emas, balki oluvchi bilan sotuvchilarni bir-birlarini topishga yordam beruvchilar va ma‘lum mukofotlar evaziga ular o‘rtasida bitim tuzishga yordam beruvchilar ham kiradi.

Mulk egasini o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lgan har qaysi oldi-sotdi akti, tovarlar harakatidagi zveno deb, tovarni bir mulk egasidan ikkinchisiga o‘tish soni esa tovar harakatidagi zvenolik deb ataladi. Zvenolik sonini ortishi savdo samaradorligini pasaytiradi, tovarlar bahosini oshirib xaridorlar sotib olish qobiliyatini pasaytiradi. Shuning uchun bu ko‘rsatkichni pasaytirishga erishishi lozim bo‘ladi.

Tovar va xizmatlar bozorining markaziy ko‘rsatkichi bo‘lib, tovar aylanish ko‘rsatkichi hisoblanadi va u:

1. tovarlar massasi qiymatini;
2. sotuvchilarning pul tushumini;
3. xaridorlarning tovarlarni sotib olish uchun qilgan xarajatlari summasini;
4. bozorning rivojlanish darajasini ifodalaydi.

Bu ko‘rsatkich iqtisodiyotni har xil yo‘nalishlar bo‘yicha tahlil qilishda keng qo‘llaniladi. Uning hajmiga qarab savdo korxonalarini hajmi, savdo sohasining tarkibi, bozorning holati va rivojlanish darajasi baholanadi. Tovarlarni sotishdan tushgan tushum – tovarlarni aylanishi hajmi savdo firmasi faoliyatiga baho berishda asosiy ko‘rsatkich bo‘lib hisoblanadi..

Aholining turmush darajasi statistikasida tovar aylanuvini hajmi aholining tovar va xizmatlarni sotib olish xarajatlarini, shuningdek shaxsiy iste‘mol darajasini ham ifodalaydi. Makroiqtisodiy statistikada YAIMni oxirgi foydalanish yo‘nalishlari bo‘yicha o‘rganishda, uy xo‘jaliklarining oxirgi iste‘moli xarajatlarini hisoblash uchun asos bo‘lib hisoblanadi.

Agar tovarlar bahosini «R» bilan, sotilgan hajmini «q» bilan belgilansa, u holda tovar aylanish hajmi quyidagicha aniqlanadi:

$$TA = \sum q \times P$$

Tovar aylanish tarkibi quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha o‘rganiladi:

- natural-mulkiy tarkibi (tovarlar guruhi) bo‘yicha;
- sotilayotgan tovarlarning iqtisodiy yo‘nalishi bo‘yicha, ishlab chiqarish vositalari tovar aylanishi (ishlab chiqarish texnik vazifasini bajaruvchi tovarlar) va oxirgi foydalaniladigan iste‘mol tovarlar aylanishi, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini tayyorlash va h.k.;

- mulk formasi bo‘yicha;
- xududlar bo‘yicha.

Ishlab chiqaruvchilarning tovar aylanishi – ular tomonidan savdo sohasiga kiritilgan tovarlar masalasining hajmini ifodalasa,

Savdo tashkilotlarining tovar aylanishi - savdo tarmog‘ining vositachilik faoliyatining umumiy natijasini ifodalaydi.

Savdo tarmog‘ida iste‘molchilar sifatida savdo korxonalar va iste‘molchilar qatnashadilar. Istemolchilar o‘z navbatida ikkiga bo‘linadi:

1. Yalpi iste‘molchilar (ishlab chiqaruvchi korxonalar, davlat budjet tashkilotlari, davlat budjeti qaramog‘idagi uy xo‘jaliklari va h.k.);

2. Yakka iste‘molchilar - aholining barchasi va uy xo‘jaliklari.

Har qanday oldi-sotdi aktida ikki tomon: sotuvchi va oluvchi qatnashadi va oluvchi kimligiga qarab tovar aylanmasining to‘rt kategoriyasi ajratiladi: ulgurji, chakana, yalpi va sof tovar aylanishi.

Ulgurji tovar aylanishi – ishlab chiqaruvchilar va savdo vositachilari tomonidan tovarlarni katta partiyalari bo‘yicha boshqa savdo vositachilariga yana qayta sotish uchun, shuningdek yalpi iste‘molchilarga o‘z faoliyatini amalga oshiruvchilarga (masalan, sanoat korxonalariga xom ashyo va materiallarni qayta ishlash uchun sotish, ijtimoiy-madaniy soha tashkilotlari va muassasalariga uskunalar va xo‘jalik buyurtmalarini sotish, tovarlarni eksportga sotish va h.k.) sotishni ifodalaydi.

Chakana tovar aylanishi – aholiga naqd pulga savdoning barcha shahobchalari: savdo korxonalar, umumiy ovqatlanish korxonalar, pochta aloqasi korxonalar, avtomobillarga yoqilg‘i quyish shahobchalar, dorixonalar, mol, oziq-ovqat va aralash bozorlar orqali sotish summasi, aholiga kredit kartochkalari, omonat kassalar hisob-kitob cheklari, aholining omonat kassalarga qo‘ygan mablag‘lari hisobidan, pochta orqali naqd pulsiz sotishlar, shuningdek chakana savdo korxonalaridan ijtimoiy soha muassasalariga, sanatoriy kasalxona, bolalar bog‘chalari va h.k.larga naqd pulsiz oziq-ovqat muassasalaridagi sotishlar ham kiritiladi.

Yalpi tovar aylanishi – ma‘lum vaqt oraliq‘ida tovarlarning ishlab chiqaruvchidan iste‘molchiga qilgan harakati davomidagi sotishlar summasini ifodalaydi. U ulgurji va chakana savdo summasining yig‘indisiga teng. Bu shartli ko‘rsatkich tarkibida takroriy hisoblash mavjud, chunki bunda har bir tovar iste‘molchiga etib kelguncha necha marta sotilsa, u shuncha marta tovar aylanishi hajmiga qo‘shiladi va uning hajmini takroriy hisoblash evaziga orttirib ko‘rsatadi. Masalan, ishlab chiqaruvchi korxonalar tovarlarni ulgurji savdo korxonasiga sotsa, ular o‘z navbatida shu tovarlarni chakana savdo korxonalariga sotadi, chakana savdo

korxonalar esa tovarlarni aholiga sotadi. Demak, bunda bitta tovarning qiymati, u nechta zvenodan o'tgan bo'lsa, u shuncha marta qo'shiladi. Tovar aylanish hajmidagi shu takroriy hisoblamalarni ayirib tashlansa, oxirgi sotish sof tovar aylanishi hajmiga ega bo'lamiz.

Sof tovar aylanishi – tovarlarni oxirgi marta sotishlar summasi bo'lib, buning natijasida tovarlar savdo sohasidan chiqib ketadilar. U chakana tovar aylanish summasi va yalpi iste'molchilarga ulgurji sotishlar summalari yig'indisiga teng bo'lib, tovarlarni oxirgi bevosita iste'molchiga sotish summasini ko'rsatadi. Mamlakat miqyosida sof tovar aylanish summasi, chakana tovar aylanishi summasiga teng bo'ladi.

Tovarlar ishlab chiqarilgandan so'ng necha zvenodan o'tib iste'molchiga yetkazilishini hisoblash maqsadida zvenolik koeffitsienti aniqlanadi.

$$\text{Zvenolik koeffitsienti} = \text{Yalpi tovar aylanishi} / \text{sof tovar aylanishi}$$

Bu ko'rsatkichning mohiyati shundaki, u tovarlarni ishlab chiqaruvchidan to iste'molchiga etib kelguncha o'rtacha necha zvenodan o'tganligini (yoki ular iste'molchiga etib kelguncha o'rtacha necha marta sotilganini yoki tovar muomalasidan chetga chiqqanligini) ifodalaydi va bu koeffitsient qanchalik kichik bo'lsa, savdo samaradorligi shunchalik ortadi va aksincha.

22.2. Tovar aylanishi hajmi, tarkibi va tovar zaxiralari ko'rsatkichlari

Tovar aylanishining umumiy hajmi sotilgan ayrim tovarlar yig'indisidan tashkil topadi. Ularning tarkibi, ko'p jihatdan iste'mol tarkibi va sifatini ifodalaydi va aholining turmush darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Ulgurji savdoda tovarlarni yetkazib berish hajmi tovarlar turlari bo'yicha amalga oshiriladi. Chakana savdoda esa ayrim sotilgan tovarlar turlarini sotilgan hajmini ajratish mumkin emas. Bu masala tovarlar ayrim turlari bo'yicha tuzilgan balanslardan olinadi.

$$r = 3_b + K - X - 3_0; \text{ bunda}$$

r – ayrim tur tovarlarning sotilish hajmi;

K – tovarni sotib olish;

X – xujjat bo'yicha tovarlar xarajati (tabiiy yo'qotish);

$3_b, 3_0$ – davr boshi va oxiridagi tovarlar qoldig'i.

Chakana savdo tovar aylanish tarkibi yirik tovar guruhlari bo'yicha o'rganiladi: don va non mahsulotlari, sut va go'sht mahsulotlari, kondityer mahsulotlari va h.k.

Tovar aylanish hajmining ortib borishi aholi turmush darajasi bilan bog'liq bo'lib, uning dinamikasini o'rganish maqsadida indeks usulidan keng foydalaniladi.

Tovar aylanishining hajmi indeksi amaldagi baholarda quyidagicha tuziladi:

$$J_{v/a} = \sum q_1 p_0 / \sum q_0 p_0; \text{ bunda}$$

$q_1 q_0$ – joriy va bazis davrda sotilgan mahsulot hajmi;

$p_1 p_0$ – joriy va bazis davrdagi sotilgan mahsulotlar bahosi

Bunda bahoning ta'sirini yo'qotish maqsadida solishtirma baholarda hisoblangan tovar aylanishining fizik hajmi indeksi aniqlanadi.

$$J_{v/a \text{ f.x.}} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0};$$

Masalan, oziq-ovqat tovarlari savdosi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud:

22.2.1-jadval

Tovar aylanishini amaldagi va solishtirma baholarda hisoblash

Tovarlar guruhi	BD			JD			Bazis bahosidagi tovar aylanishi (m.s.)
	Hajmi (tonna)	Bahosi (so'm/kg.)	Tovar aylanishi (ming.s.)	Hajmi (tonna)	Bahosi (so'm/kg.)	Tovar aylanishi (ming.s.)	
	q_0	P_0	$q_0 P_0$	q_1	P_1	$q_1 P_1$	$q_1 P_0$
A	5000	1,5	75000	10000	25	250,000	150,000
B	1000	20	20000	5000	16	80,000	100,000
V	1500	30	45000	6000	30	180,000	180,000
Jami	-	-	140,000	-	-	510,000	430,000

Amaldagi bahoda tovar aylanishi indeksi:

$$J_{v/a} = \frac{250,000 + 80,000 + 180,000}{75,000 + 20,000 + 45,000} = \frac{510,000}{140,000} = 3,642 \text{ yoki } 364,2\text{foiz}$$

Solishtirma bahodagi tovar aylanishi indeksi:

$$J_{v/a} = \frac{150,000 + 100,000 + 180,000}{75,000 + 20,000 + 45,000} = \frac{430,000}{140,000} = 3,071 \text{ yoki } 307,1\text{foiz}$$

Demak, JD tovar aylanishi BD tovar aylanishiga nisbatan joriy baholarda 3,64 marta, solishtirma baholarda esa 3,07 marta ortgan.

Yuqoridagi agregat indekslarni faqat sotilgan mahsulot hajmi natural ko'rinishida berilsa qo'llash mumkin. Masalan, oziq-ovqat mahsulotlarini do'konlarda sotilish hajmi. Sanoat mahsulotlari odatda pul formada hisoblanadi, shuning uchun tovar aylanishining fizik hajmi indeksini hisoblashda o'rtacha garmonik formulasidan foydalaniladi:

$$J_{v/a \text{ f.x.}} = \frac{\sum \frac{1}{i_p} q_1 P_1}{\sum q_0 P_0}$$

Bu agregat indeks joriy davr va bazis davr tovar aylanishining umumiy hajmi va baho indeksi berilgan holatlarda qo'llaniladi.

Chakana tovar aylanish hajmini solishtirma baholarda hisoblash

Tovarlar guruhi	Chakana savdo tovar aylanishi (ming so'm)		Baho indeksi (foiz)	JD tovar aylanishi bazis davr bahosida $q_1 P_1 / i_p$
	BD	JD		
	$q_0 P_0$	$q_1 P_1$	i_p	$q_1 P_0$
A	80,000	164,000	80	205,000
B	25,000	48,300	105	46,000
V	64,000	72,000	120	60,000
G	31,000	45,000	90	50,000
Jami	200,000	329,300	-	361,000

Amaldagi bahoda tovar aylanish indeksi:

$$J_{t.a.a.b.} = \frac{164,000 + 48,300 + 72,000 + 45,000}{80,000 + 25,000 + 64,000 + 31,000} = \frac{329,30}{200,000} = 1,646 \quad \text{yoki}$$

164,6 foiz

$$J_{t.a.s.b.} = \frac{164,000 / 0,8 + 48,300 / 1,05 + 72,000 / 1,20 + 45,000 / 0,9}{80,000 + 25,000 + 64,000 + 31,000} = \frac{361,000}{200,000} = 1,805$$

yoki 180,5 foiz

Demak, JD tovar aylanishi BD tovar aylanishiga nisbatan joriy baholarda 64,6 foizga, solishtirma baholarda esa 80,5 foizga ortgan.

Jon boshiga to'g'ri keladigan tovar aylanish hajmi muhim sifat ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Uni aniqlash uchun solishtirma baholardagi tovar aylanish hajmi o'rtacha yillik aholi soniga bo'linadi. Uning hajmi va tarkibiga ijtimoiy-iqtisodiy, demografik, tabiiy iqlim va savdoni tashkil etish kabi omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularning umumiy ko'rsatkichga ta'sirini o'rganish uchun guruhlash, dispersion, korrelyatsion, regression, indeks usullaridan foydalaniladi.

Tovar zaxiralari tovar aylanishining muhim sharti bo'lib hisoblanadi. Tovar zaxiralari deb, ishlab chiqarishdan chiqib, to sotilgunga bo'lgan davrda muomala sohasida mavjud bo'lgan tovarlar massasiga aytiladi va ularning quyidagi turlari bir-biridan ajratiladi.

- 1) Joriy tovar zaxiralari, bular savdoning kundalik ehtiyojlarini qondiradilar;
- 2) Mavsumiy tovar zaxiralari, bular yilning fasllari bo'yicha savdo tashkil etiladi (masalan, kartoshka, mevalar, sabzavotlar va boshqalar);
- 3) Borish qiyin bo'gan regionlarda tashkil etiluvchi zaxiralar, ularni olib borish davrlari orasida tashkil etiladi.

Tovar zaxiralarning hajmi, o'z navbatida tovar aylanish hajmi, talab va taqdimga bog'liq bo'ladi.

Tovar zaxirasi hajmi ma'lum kunga (momentga) nisbatan, davr bo'yicha ularning o'rtacha qoldig'i esa o'rtacha xronologik formula bo'yicha aniqlanadi. Bu ko'rsatkich o'rganilayotgan davrda har kuni qancha miqdordagi tovarlarni muomalada bo'lganini ifodalaydi.

Tovarlar aylanishini to'xtovsiz ta'minlash maqsadida zaxiralar to'xtovsiz to'ldirib turiladi.

Tovarlar aylanishini tezligi deyilganda tovar zaxirasiga teng bo'lgan miqdordagi tovarlarni aylangan vaqtga aytiladi. Bu holatni o'rganish uchun ikkita ko'rsatkichdan foydalaniladi.

Tovar zaxirasining aylanish tezligi - sonini aniqlash uchun tovar aylanish hajmi, tovar zaxirasining o'rtacha hajmiga bo'linadi

$$n=V/S;$$

Necha kunda bir marta aylanishini aniqlash uchun davrdagi, kunlar soni tovar zaxirasining aylanish tezligiga bo'linadi

$$t=D/P;$$

Tovar aylanishini tovar zaxirasi bilan ta'minlanish darajasini aniqlash uchun bir kunlik tovar zaxirasi, bir kunlik tovar aylanish hajmiga bo'linadi

$$t=C/V;$$

Masalan, Chakana savdo firmasida tovar zaxiralari:

1 may kuniga - 100 mln.so'm

1 iyun kuniga – 120 mln. so'm

May oyi tovar aylanishi – 220 mln. so'm. U holda,

$$T/Z_{o'rtacha\ qoldig'i}=100+120/2=110\text{ mln. so'm}$$

Demak, may oyi ichida kunlik o'rtacha zaxira 110 mln.so'mga teng bo'lgan.

$$T/Z_{aylanish\ tezligi}=220/110=2\text{ marta}$$

Demak, may oyi ichida tovar zaxiralari 2 marta, yoki 15 kunda bir marta yangilangan (30:2).

Tovar aylanishi 1 iyunga tovar zaxirasi bilan taminlash darajasi = $120:220/30=120:7,33=16,4$ kun

Demak, tovar aylanish tezligi o'zgarmasa, mavjud zaxiralar tovarlarni sotish jarayonini 16,4 kun davomida ta'minlaydi.

“A” mamlakatda 2015 yilning yanvar-dekabrida iste'mol mahsulotlarining chakana tovar aylanmasi 5736,8 mlrd. so'mni yoki o'tgan yilning shu davriga nisbatan 108,2 foizni tashkil qildi.

22.2.3-jadval

**Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning mulkchilik shakllari
bo‘yicha chakana tovar aylanmasi**

	Mrld. so‘m	2018 yilga nisbatan foiz hisobida	Jamiga nisbatan foiz hisobida
Jami	5736,8	108,2	100,0
shu jumladan mulkchilik shakllari bo‘yicha:			
davlat mulki	25,3	49,4	0,4
nodavlat mulki	5711,5	108,7	99,6
undan fuqarolarning xususiy mulki	4810,5	109,2	83,9

Savdo korxonalarining chakana savdo aylanmasi yuqori sur‘atlarda rivojlanib, 2015- yilning yanvar-dekabr oylariga nisbatan 16,4 foizga o‘shirilib, tovar aylanmasining umumiy hajmida uning ulushi 28,3 foizni tashkil qildi.

Dehqon, buyum va ixtisoslashtirilgan bozorlar tomonidan hisobot davrida iste‘mol tovarlari sotish umumiy hajmining 71,7 foiz amalga oshirildi, bu 2016-yilning shu davriga nisbatan 5,2 foizga yuqoridir.

Norasmiy sektorning (buyum bozorlari va ixtisoslashtirilgan bozorlar) tovar aylanmasi 1556,0 mlrd. so‘mni yoki 106,8 foizni va tovar aylanmasining umumiy hajmida uning ulushi 27,1 foizni tashkil qildi.

Dehqon bozorlarining tovar aylanmasi 4,3 foizga o‘shirilib, 2555,8 mlrd. so‘mni va tovar aylanmasining umumiy hajmida uning ulushi 44,3 foizni tashkil qildi.

22.2.4-jadval

**2018- yil yanvar-dekabrida chakana savdo aylanmasi umumiy hajmining
sotish kanallari bo‘yicha rivojlanishi**

	Mrld. so‘m	2017- nisbatan hisobida	yilga foiz	Jamiga nisbatan foiz hisobida
Chakana tovar aylanmasi	5736,8	108,2		100,0
shu jumladan:				
Savdo korxonalari	1625,0	116,4		28,3
Bozorlar	4111,8	105,2		71,7
Ulardan:				
Dehqon (oziq- ovqat) bozorlari	2555,8	104,3		44,6
Buyum bozorlari va aralash bozorlar	1556,0	106,8		27,1

Oziq-ovqat mollarini sotish 4,6 foizga, nooziq-ovqat mollarini sotish esa 12,5 foizga oshdi. Chakana tovar aylanmasi tarkibida oziq-ovqat mollarini ulushi 2014-yil yanvar-dekabrda 54,7 foizdan 53,5 foizga tushdi, nooziq-ovqat mollari ulushi 45,3 foizdan 46,5 foizga ko'paydi.

22.3. Tovarlarini sotuvchi va oluvchi o'rtasidagi bitim shartlarini bajarilishi statistikasi

Tovarlar aylanish jarayonini sotuvchi va oluvchi orasidagi bitimni quyidagi ko'rsatkichlar: jo'natilgan tovarlar hajmi, ularning assortimenti va muddati bo'yicha o'rganish katta ahamiyat kasb etadi. Bitim tuzilayotgan vaqtda tomonlarning huquqi va majburiyatlari va savdoning barcha elementlari kelishib olinadi. Shu kelishuv-bitim shartlarini bajarilish darajasi quyidagicha o'rganiladi:

1. Hajmi bo'yicha:

- bir tovar bo'yicha tovarlarning ayrim turlari bo'yicha bitimni bajarilish darajasi $i_q = q_a / q_b$

- bitimdagi barcha tovar turlari bo'yicha bitimni bajarilish darajasi $J_{qp} = \sum q_a x p_a / \sum q_b x p_b$; bunda,

$\sum q_a x p_a$ – joriy baholarda hisoblangan amaldagi jo'natilgan mahsulot hajmi;

$\sum q_b x p_b$ – bitim bo'yicha jo'natilishi lozim bo'lgan mahsulot hajmi;

- amalda jo'natilgan mahsulot hajmini bitim bo'yicha jo'natilish lozim bo'lgan mahsulot hajmidan absolyut farqi

$\Delta qp = \sum q_a p_a - \sum q_b p_b$;

Bitimni umumiy bajarilish darajasi indeksi hajmiga uchta omil ta'sir ko'rsatadi: tovarlar bahosi, hajmi va assortimenti. Ularning ta'sir etish darajasi omilli indekslar yordamida aniqlanadi.

22.3.1-jadval

Bitim bo'yicha ulgurji savdo firmasi xaridorga ikki xil bo'yoq yuborishi lozim

Bo'yoq turi	Tovarlar hajmi,kg.		1 kg bahosi, so'm		Jo'natilgan hajmi, m.s.	
	Bitim bo'yicha	Amalda	Bitim bo'yicha	Amalda	Bitim bo'yicha	Amalda
	q_b	q_a	p_b	p_a	$q_b * p_b$	$q_a * p_a$
Oq	500	450	20	20	10,0	9,0
Ko'k	500	530	30	40	15,0	21,2
Jami	1000	980	-	-	25,0	30,2

Tovarlarini jo'natish hajmi indeksi

$J_{qp} = \sum q_a x p_a / \sum q_b x p_b = 30,2 / 25,0 = 1,208$ yoki 120,8foiz

yoki $\Delta qp = \sum q_a p_a - \sum q_b p_b = 30,2 - 25,2 = +5,2$ m.s.

Demak, pul formada bo‘yoqlar jo‘natish hajmi bitimga nisbatan 20,8 foiz yoki 5,2 ming so‘mlik ortiq bo‘gan. Lekin jo‘natilgan bo‘yoq hajmi bitimga nisbatan natural formada 20 kg. (980-1000=-20) yoki 0,2 foiz kam bo‘lgan

$$J_q = \Sigma q_a / \Sigma q_b = 980 / 1000 = 0,998 \text{ yoki } 99,8 \text{ foiz};$$

Agar bo‘yoqlarning bahosi va assortimenti bitimda belgilangandek bo‘lsa,

$\Delta q = \Sigma q_b p_b \times (J_q - 1,0) = 25 \times (0,998 - 1,0) = 0,5$ ming so‘mlik kam mahsulot yuborilgan edi.

Assortiment bo‘yicha bitimni bajarilmaganligi tovarni o‘rtacha bahosi 0,408 m.s. yoki 1,6 foizga oshirgan. Bunday holat yuqoriroq bahoga ega bo‘gan ikkinchi tur bo‘yoq salmog‘i yuqori bo‘lgani bilan bog‘liq:

$$R_b = 25000 / 1000 = 25 \text{ s. } R_a = 450 \times 20 + 530 \times 30 / 980 = 24900 / 980 = 25,408 \text{ s.}$$

$$J_{\text{assort}} = R_a : R_b = 25,408 : 25,0 = 1,016 \text{ yoki } 101,6 \text{ foiz}$$

Assortiment hisobiga jo‘natilgan mahsulot hajmi 0,4 m.s.ga ortgan

$$\Delta_{\text{assort}} = (R_f - R_b) \times \Sigma q_a = 0,408 \times 980 = 0,4 \text{ m.s.}$$

Pul to‘lanadigan kuni amaldagi baho bitim tuzilgan vaqtdagi bahoga nisbatan 21,3 foiz ortgan, natijada jo‘natilgan mahsulot hajmi 5,3 m.s.ga ortgan.

$$J_r = \Sigma q_a p_a / \Sigma q_a p_b = 30200 / 24900 = 1,213;$$

$$\Delta_r = \Sigma q_a p_a - \Sigma q_a p_b = 30200 - 24900 = 5300 \text{ m.s.}$$

Shunday qilib, 3 ta omilning birgalikdagi ta‘siri:

$$\Delta_r = 5,3 + (-0,5) + 0,4 = 5,2 \text{ m.s.}$$

$$J_{qr} = 1,213 \times 0,98 \times 1,016 = 1,208$$

$$1,208 = 1,208$$

22.4. Transport va aloqa statistikasi

Transport tarmog‘iga quyidagilar kiradi: temir yo‘l transporti (tramvay va metropolitenni qo‘shib), yo‘l transporti (avtomobil va yo‘l xo‘jaligini asrash va ta‘mirlash, trolleybus transporti), tuba orqali o‘tkazish transporti, suv transporti, aviatsiya va boshqalar.

Transport korxonalarining mahsuloti (yo‘l xo‘jaligidan tashqari) yuklarni va yo‘lovchilarni tashishdan olingan daromadlar yig‘indisi sifatida qaraladi va u ishlab chiqaruvchilar bahosida aniqlanadi. Yo‘l xo‘jaligi korxonalarining mahsuloti yo‘llarni joriy ta‘mirlash va avtomobil yo‘llarini asrash qiymatlari yig‘indisiga teng.

Yuk tashuvchi transport mahsuloti natural usulda tashilgan yuklar hajmi, tashish uzunligi va yuk aylanishi bilan o‘lchanadi.

Transport korxonasi faoliyatining eng muhim ko‘rsatkichi quyidagicha hisoblanadi:

Tashishga qabul qilingan yuklar hajmi	=	Haridorlardan tashishga qabul qilingan yuklar massasi ming m ³ , dona
Haridorlarga tashib berilgan yuklar miqdori	=	Transport korxonalari tomonidan tashib berilgan yuklar massasi, ming m ³ , dona

Transport korxonalarining ishlab chiqarish hajmi quyidagi parametrlar bilan o'lanadi:

- tashilayotgan yuklar turlari;
- tashish uzunligi – L (km., milyalarda);
- yuk aylanish hajmi (ming km.da) - ΣLq ; bunda

L – tashish uzunligi

q – yuk massasi

Mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilardan to iste'molchilarga etib kelguncha bosib o'tgan yo'li, ayrim olingan transport turlari bosib o'tgan yo'llar uzunligi bilan o'lanadi. Shuning uchun yuklarni transport tizimida umumiy bosib o'tgan yo'lini aniqlash uchun ayrim olingan transport turlarini quyidagi yuk aylanish ko'rsatkichlari yig'indisi sifatida olinadi:

1. Yuklarni tashishni o'rtacha uzunligi (bir tonna yukning o'rtacha bosib o'tgan yo'li uzunligi):

$$\bar{L} = \frac{\Sigma L_i q_i}{\Sigma q_i}$$

bunda, L_i – uzunligi

q_i – yuk massasi

2. Yuk tashishning o'rtacha tezligi (yuk aylanishi jadvallik darajasi):

$$\bar{G} = \frac{\Sigma L_i q_i}{M}$$

M – foydalaniladigan yo'l uzunligi

3. Yuklarni yetkazib berishning o'rtacha davri (o'rtacha 1 tonna yukning yuboruvchidan oluvchiga etkuncha o'tgan davr, sutkada):

$$\bar{t} = \frac{\Sigma t_i q_i}{\Sigma q_i}$$

t_i – i – yukning yetkazib berish davri (sutkada)

4. Yetkazib berishning o'rtacha tezligi (o'rtacha 1 tonna yukning bosib o'tadigan yo'li):

$$\bar{S} = \frac{\Sigma t_i L_i}{\Sigma t_i}$$

5. Tashish koeffitsienti:

$$K^T = \frac{\text{Tashilgan yuk hajmi}}{\text{Ishlab chiqarilgan yuk hajmi}}$$

Bu koeffitsient qonun bo'yicha doim birdan kam bo'lishi kerak, lekin qayta tashishlar mavjud bo'lsa yoki qisman qayta ishlash bilan tashilsa, bu koeffitsient birdan katta bo'lishi ham mumkin.

Aloqa tarmog'i quyidagilarni o'z ichiga oladi: pochta, kuryer, elektron va radio aloqalar.

Aloqa tarmog'i korxonalarining mahsulot hajmi pochmani, davriy matbuotni, posilkalarni, yetkazib berish; pochta markalari va otkritkalarini sotish; telefon va telegraf kanallaridan foydalanish; telefonlarni o'rnatish; radio va televideniyaning tushumlar va h.k. summalarining yig'indisiga teng.

Boshqa xizmat ko'rsatish soha tarmoqlari statistika ham o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Hozirgi vaqtda xizmatlar sohasining rivojlanishi moddiy ishlab chiqarish o'sishidan ilgarilab ketmoqda. 2017- yil yanvar-dekabr oylarida yalpi ichki mahsulot (YIM) tarkibida xizmatlarning ulushi 47,3 foizni tashkil etdi. 2017- yil yanvar-dekabr oylarida xizmatlar ishlab chiqarish hajmi 116795,7 mlrd.so'mni tashkil etdi va 8,9 foizga oshdi. Xizmatlar hajmining oshishi bir qator omillarning ta'siri bilan izohlanadi, jumladan: bozorda yangi turdagi xizmatlarning paydo bo'lishi, masalan, kredit kartalari orqali to'lovlar, Internetsavdo, yangi savdo markazlari, ovqatlanish korxonalari, mehmonxonalarining tashkil etilishi, ta'lim xizmatlarini kengaytirish, dam olish sohasidagi tanlovning kengayishi shular jumlasidandir.

22.4.1-jadval

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning mulkchilik shakllari bo'yicha aholiga ko'rsatgan xizmatlar hajmi

	Mrld. so'm	Jamiga nisbatan foiz hisobida
Jami	7919,8	100,0
Shu jumladan mulkchilik shakllari bo'yicha:		
Davlat mulki	1869,1	23,6
Nodavlat mulki	6050,7	76,4
Undan:		
Fuqarolarning xususiy mulki	4506,4	56,9

Pullik xizmatlar umumiy hajmida maishiy xizmatlar 16,0 foizni yoki 1267,2 mlrd. so'mni tashkil qildi. Maishiy xizmatlarning 89,7foiz xususiy tadbirkorlar tomonidan amalga oshirilib, ushbu sektorning xizmatlar hajmi 7104,1 mlrd. so'mni, o'sish sur'ati esa taqqoslama baholarda 120,1 foizni tashkil qildi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Tovar aylanishi deganda nimani tushunasiz?
2. Tovar aylanishining qanday kategoriyalari mavjud?
3. Zvenolik koeffitsienti.
4. Tovarlarining ayrim turlari bo'yicha balansi.

5. Tovar aylanishi hajmini joriy va o'zgarimas baholarda hisoblash va ularning ahamiyati.

6. Tovar zaxiralari turlari.

7. Tovar zaxiralarining aylanish tezligi.

8. Tovar aylanishi tovar zaxiralari bilan ta'minlanish darajasi.

9. Sotuvchi va oluvchi orasidagi bitimni bajarilishini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

10. Tovar muomalasi ishlab chiqarish jarayonining qanday bosqichi?

1. Boshlang'ich bosqichi

2. YAkunlovchi bosqichi

3. Oraliq bosqichi

4. Takror ishlab chiqarish jarayonining ishlab chiqarish bilan iste'molni bog'laydigan bosqich

5. Tovarlarini iste'molchiga yetkazib beruvchi bosqich.

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

11. Tovarlarini aylanishi ko'rsatkichi deganda nimani tushunasiz?

1. Tovar muomalasi sohasidagi tarmoqlar uchun tovar aylanishi ko'rsatkichi ularning faoliyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich.

2. Tovarlarini sotilish hajmi

3. Tovarlarini olinish hajmi

4. Sotilish jarayonida tovarlar necha marta aylanishini ifodalaydi

5. Ishlab chiqarish jarayonidan chiqib, xaridorga etib kelguncha tovarlar necha marta sotilishini ifodalaydi.

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

12. Tovar aylanishini o'rganishda uni qanday kategoriyalarga bo'lib o'rganiladi?

1. Yalpi tovar aylanishi

2. Sof tovar aylanishi

3. Ulgurji tovar aylanishi

4. Chakana tovar aylanishi

5. Yalpi, sof, ulgurji va chakana tovar aylanishi

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

13. Zvenolik koeffitsienti qanday aniqlanadi?

1. Yalpi tovar aylanishi: sof tovar aylanishi

2. Ulgurji tovar aylanishi: sof tovar aylanishi

3. Sof tovar aylanishi: chakana tovar aylanishi

4. Chakana tovar aylanishi: sof tovar aylanishi

5. Sof tovar aylanishi: ulgurji tovar aylanishi

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

14. Sotilgan mahsulotning umumiy fizik hajm indeksi:

1. $J_q = q_1 / q_0$

2. $J_q = \sum q_1 p_1 / \sum q_0 p_0$

3. $J_q = \sum q_1 / \sum q_0$

4. $J_q = \sum q_1 p_0 / \sum q_0 p_0$

$$5. J_q = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_1}$$

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

15. Umumiy baho indeksi:

$$1. J_r = r_1 / r_0$$

$$2. J_r = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0}$$

$$3. J_r = \frac{\sum r_1}{\sum r_0}$$

$$4. J_r = \frac{\sum q_0 p_1}{\sum q_0 p_0}$$

$$5. J_r = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$$

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

16. Viloyat bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (p.b.)

- ishlab chiqaruvchi korxonalar o'z viloyatlaridagi ulgurji savdo bilan shug'ullanuvchi firmalar (vositachilar)ga 3800, boshqa viloyatlardagilarga 2800, viloyat chakana savdo korxonalariga 2000, aholiga 400, viloyat korxonalar va tashkilotlariga 800, aholiga 69 p.b. teng tovarlar sotgan;

- ulgurji firmalar viloyat ulgurji firmalariga 1000, boshqa regionlar ulgurji firmalariga 1200, viloyat chakana savdo korxonalariga 1700, viloyat korxonalar va tashkilotlariga 960, aholiga 100 p.b. teng tovarlar sotilgan;

- chakana savdo korxonalariga aholiga 3580, ijtimoiy soha korxonalariga (sanatoriya, kasalxona va h.k.) 620 p.b. teng oziq-ovqat mahsulotlari sotgan.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar asosida viloyatdagi tovarlarni sotuvchi va oluvchilar orasida taqsimlanishni ifodalaydigan jadval tuzing.

Viloyat savdosi bo'yicha tovar aylanishining quyidagi ko'rsatkichlarini aniqlang: yalpi, ulgurji, chakana va sof tovar aylanishi, zvenolik koeffitsienti. Viloyat chakana savdo korxonalarida tovar zaxiralarini o'zgarishini aniqlang.

17. Tumandagi 3 xil guruh tovarlarning tovar aylanishi va baholari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Tovarlar	Chakana tovar aylanish amaldagi baholarda, p.b.		Joriy davrda bazis davriga nisbatan bahoning o'zgarishi, foiz
	Bazis davr	Joriy davr	
A	1000	1200	+5
B	200	2060	-2
V	1500	1700	+14

Har bir tovarlar guruhi va umuman barcha tovarlar bo'yicha amaldagi va solishtirma bahodagi tovar aylanishi indekslarini hisoblang; tovar aylanishi hajmining absolyut va nisbiy o'zgarishini (omillar bo'yicha); bahoning o'zgarishi natijasida aholining ko'rgan zarar (foйда) hajmini.

18. Har oy boshida tovar zaxiralarini quyidagicha bo'lgan (p.b.): yanvar 150, fevral 110, mart 113, aprel 145, may 160, iyun 165, iyul 172. Tovar aylanish hajmi I kvartalda 1200, II kvartalda 1400.

Har bir kvartal uchun aniqlang: tovar zaxiralarini aylanish soni, bir aylanish uzunligi, 1 iyulga tovar aylanishini, tovar zaxiralarini bilan ta'minlaganligi.

19. «Hulkar» nomli do‘konda iyun oyida 1000 ming so‘mlik tovar aholiga sotildi. 100 ming so‘mlik tovar pul o‘tkazish yo‘li bilan sotildi. 240 ming so‘mlik tovar kreditga berildi va 140 ming so‘mlik tovar omborga qaytarildi. Do‘konning chakana tovar aylanishi shartnoma rejasini 900 ming so‘m.

Do‘kondagi tovar aylanishi umumiy hajmi va tovar aylanish shartnoma rejasini bajarilishini aniqlang.

20. «Xaydar ota» nomli do‘kon bo‘yicha chorak uchun quyidagi ma‘lumotlar berilgan:

Tovar zaxiralari (ming so‘m):

1. X - 200
2. XI – 210
3. XII – 204
4. I – 208

CHorakda tovar aylanish hajmi 1030 ming so‘m.

Aniqlang:

1. IV chorakda tovar zaxiralarining o‘rtacha hajmi
2. Tovar aylanish tezligi (aylanish soni bo‘yicha)
3. Tovarlar necha kunda bir marta aylanadi.

21. Mamlakat chakana savdosida tovar aylanishi va aholi soni to‘g‘risida quyidagi ma‘lumotlar berilgan:

Ko‘rsatkichlar	Chakana tovar aylanishi, mln. so‘m		O‘rtacha yillik aholi soni, mln. kishi	
	2017-y	2018-y	2017-y	2018-y
Jami tovar aylanishi	551000	664000	530,0	560,3
Shu jmladan:				
Shahar joylarda	230000	438000	330,0	368,33
Qishloq joylarda	321000	126000	200,0	192,0

Aniqlansin:

1. Aholi jon boshiga tovar aylanishi va tovar aylanish indeksleri (jami shahar va qishloq joylari uchun)

2. Umumiy tovar aylanish hajmida shahar va qishloq joylaridagi tovar aylanishi salmog‘i

3. Aholi jon boshiga to‘g‘ri kelgan tovar aylanish indeksi

22. Bozor infratuzilmalari bo‘yicha aprel va iyul oylari bo‘yicha quyidagi ma‘lumotlar berilgan

Bozor infratuzilmalari	Aprel		Iyul	
	Sotilgan mahsulot (t)	1 kg. bahosi (ming so'm)	Tovar aylanishi (mlrd. so'm)	1 kg. bahosi (ming so'm)
Hissador do'konlar	150	260	13,6	170
Xususiy do'konlar	40	300	17,2	160
Dehqon bozorlari	200	200	20,8	140
Boqqollar	10	360	1,2	200

Aniqlansin:

1. Har bir oy uchun tovarning o'rtacha bahosi
2. Umumiy o'zgaruvchan va o'zgarimas tarkibli baho indekslari
3. Tabiiy o'zgarishlarni ifodalovchi indeks.

Xulosalar chiqaring.

23. Chakana savdo bilan shug'ullanuvchi savdo firmasining uchta filiali bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan:

Filial tartib nomyeri	Aylanish vaqti, kunlarda	Bir yillik tovar aylanishi, p.b.
1	10	50
2	9	48
3	8	46

Aniqlang: - har bir filialdagi o'rtacha tovar qoldig'I,- firma bo'yicha tovarlarni o'rtacha aylanish vaqti,- tovar zaxiralarini o'rtacha aylanish soni.

XXIII BOB. TASHQI IQTISODIY FAOLIYAT STATISTIKASI

23.1. O‘zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy aloqalarining shakllari

O‘zbekiston Respublikasi bozor iqtisodiyotini barpo eta borib, asta-sekin qadamba-qadam jahon hamjamiyatiga kirib bormoqda. Ma’lumki, jahon miqyosida mehnat taqsimoti mavjud bo‘lib, bu holat mamlakatlararo iqtisodiy aloqalar bo‘lishini taqozo qiladi, mamlakatlar bazi xil mahsulotlarni ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishga moslashadilar.

Mamlakat ichki bozorini tovarlar va xizmatlar bilan to‘ldirishda ichki iqtisodiy faoliyat bilan bir qatorda tashqi iqtisodiy faoliyat ham muhim rol o‘ynaydi, chunki jamiyatining talab va ehtiyojlarini faqat ichki ishlab chiqarish hisobiga qondirib bo‘lmaydi.

Bunday ixtisoslashuv mamlakatlarning tabiiy sharoiti, ishlab chiqarish tajribasi va taraqqiyot darajasi bilan belgilanadi. Masalan, YAponiya uchun kompyuter va mashinalarni, AQSH uchun samolyotlarni, Hindiston va Pokiston uchun choyini, O‘zbekiston uchun esa paxtani eksport qilish qulay hisoblanadi.

Shunday qilib, tashqi iqtisodiy aloqa – bu turli mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar bo‘lib, iqtisodiy naf ko‘rish maqsadida olib boriladi.

Bu munosabatlar quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- tashqi savdo
- ishlab chiqarish kooperatsiyasi
- kapital migratsiyasi
- ishchi kuchi migratsiyasi
- o‘zaro to‘lovlar va hisob valyuta muomalalari va h.k.

Mamlakat ichidagi ishlab chiqarish bilan import hisobiga mamlakat ichki bozorlarining tovar va xizmatlar resurslari shakllanadi. Almashish (oldi-sotdi) operatsiyalari natijasida ular xaridorlar ya’ni aholi va davlat tashkilotlari ixtiyoriga o‘tadi va asosan pirovard iste’mol uchun uy xo‘jaliklari a‘zolari iste’molini qondirish uchun ya’ni ishchi kuchini qayta tiklash uchun ishlatiladi.

Tovarlarning ikkinchi qismi texnika vositalari omillar bozori tomon harakat qiladi va pirovard natijada yangi asosiy fondlar va moddiy-ashyoviy zaxiralar hamda nomoddiy aktivlar jamg‘armalari vujudga keladi. Ushbu jamg‘armalar va qayta tiklangan ishchi kuchi yangi kengaytirilgan ishlab chiqarish jarayonida moddiy ashyoviy va shaxsiy inson omillar sifatida xizmat qiladi.

23.2. Bojxona statistikasi

Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalarini o‘rganishda tashqi savdo muhim rol o‘ynaydi va statistika tashqi savdoni chuqur har tomonlama tahlil qiladi.

Tashqi savdo statistikasining vazifalari quyidagilardan iborat:

- tashqi savdoning hajmi, uning tarkibi va dinamikasini o‘rganish;
- tashqi savdoning rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillarni tahlil qilish;
- turli mamlakatlar tashqi savdosini taqqoslash va o‘rganish;

Tashqi savdoni o‘rganishda bojxona statistikasining ma’lumotlari asos qilib olinadi.

Bojxona statistikasi – tashqi iqtisodiy aloqalar statistikasining bir qismi bo‘lib, u mamlakat chegarasidan o‘tuvchi tovarlar bilan birga, ayrim ko‘rsatilgan xizmatlar va bajarilgan ishlarni ham hisobga oladi. Bojxona statistikasining o‘rganish obekti bo‘lib, mamlakatning tashqi savdo oboroti hisoblanadi. Tovarlarni eksporti va importini natural va pul formada hisobga olish va ularning geografik yo‘nalishini aniqlash uning kuzatish obekti hisoblanadi.

Bojxona statistikasining asosi bo‘lib, mamlakatning bojxona kodeksi hisoblanadi. Ma’lumot manbai esa birlamchi xujjat – yuk bojxona deklaratsiyasidagi (YuBD) ma’lumotlar hisoblanadi.

YuBDsida mamlakat chegarasidan tashqariga chiqayotgan va chegaradan kelayotgan tovarlar hisoboti amalga oshiriladi. Deklaratsiyada tovarlarning yo‘nalishi (kirish, chiqish) qiymati, tovarning kodi va nomi, sof og‘irligi, bojxona rejimi va h.k. keltiriladi. Shu ma’lumotlar asosida mamlakatning tashqi savdosi haqida ma’lumotlar tuziladi, shuning uchun YuBDda bir xil hisob birliklari, shu bilan birga xalqaro klassifikatorlar va nomenklaturalar qo‘llaniladi. Shu asosda tashqi savdo geografiyasini aniqlash mumkin va shu ma’lumotlar bojxona statistikasi uchun ma’lumot manbai bo‘lib hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi bojxona statistikasida tovarlarning quyidagi kategoriyasi hisobga olinadi:

Import:

- yerkin muomala uchun olib kiritilgan tovarlar;
- reimport tovarlari;
- bojxona xududida qayta ishlash uchun olib kiritilgan tovarlar;
- bojxona nazorati ostida qayta ishlash uchun olib kiritilgan tovarlar;
- reeksport tovarlari;
- shaxslar tomonidan olib kelinib davlat foydasiga o‘tkazilgan tovarlar;
- poshlinasiz savdo magazinlariga keltirilgan chet el tovarlari;
- bir yil va undan ortiq muddat bilan ijaraga qo‘yish uchun kiritilgan tovarlar;

Eksport:

- bojxona rejimi bo‘yicha chetga chiqarilgan tovarlar;
- bojxona xududida qayta ishlashdan so‘ng chiqarilgan tovarlar;
- reeksport rejimi bo‘yicha chetga chiqarilgan tovarlar;
- poshlinasiz savdo magazinlaridan chetga chiqarilgan O‘zbekiston va chet mamlakatlari tovarlari;
- bir yil va undan ortiq muddat bilan ijaraga qo‘yish uchun chetga chiqarilgan tovarlar.

Bojxona statistikasida hisobga olinadigan tovarlarga mamlakat moddiy boyliklarini orttiradigan yoki kamaytiradigan tovarlarning barchasi kritiladi (muomaladagi valyutalardan tashqari).

Bojxona statistikasi quyidagi tovarlarni hisobga olmaydi:

a) qiymati va og‘irligi kabi ko‘rsatkichlari statistik kuzatish talablariga javob bermaydigan tovarlar.

Masalan 1997- yildan boshlab qiymati 1000 AQSh dollaridan yuqori yoki og‘irligi 50 kg.dan ortiq mollarni hisobga oladi.

b) muomalada bo'lgan valyuta boyliklari (shu jumladan, monetar oltin). Bularni banklar o'zaro hisob-kitob ishlari amalga oshirish uchun ishlatadilar.

v) chet el mamlakatlari diplomatik va konsullik vakolatxonalari tomonidan foydalaniladigan tovarlar, davlat organlariga xalqaro tashkilotlarga, davlat boshliqlariga berilgan sovg'alar va h.k.

Mamlakatdagi chet el vakolatxonalari, o'z mamlakatlarining bir qismi hisoblanadi, shuning uchun mamlakatlar bilan ularning vakolatxonalari orasidagi tovarlarning harakati ichki harakatdek hisoblanadi.

g) tijorat operatsiyalari predmeti hisoblanmaydigan tovarlar, (masalan, o'z ehtiyojini qondirish uchun chet eldan keltirilgan tovarlar, aloqa belgilari, to'y-xasham jihozlari va h.k.).

Jismoniy shaxslar tomonidan chet eldan tijorat maqsadida keltirilgan tovarlarni alohida statistik hisobi olib boriladi. Ular mamlakat importining 20-25 foiz tashkil etadi.

Bojxona statistikasi chiqarilayotgan va kiritilayotgan tovarlarni ham naturada, ham pulda hisobga oladi. Bu esa o'z navbatida eksport va importning umumiy hajmi va strukturasi aniqlash imkoniyatini beradi.

Tashqi savdo oborotining pulda ifodalanishi mamlakatning iqtisodiy ahvolini va uning xalqaro aloqalarini ifodalovchi muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Mamlakatning ma'lum davrdagi eksporti va importining nisbati bo'yicha mamlakatning savdo balansi aniqlanadi. Eksport importdan ko'p bo'lsa tashqi savdo balansida aktiv, kam bo'lsa aksincha passiv hisoblanadi.

O'zbekiston statistikasida eksport-import operatsiyalari AQSh dollarida va milliy valyuta asosida hisoblanadi. Bunda AQSh dollarining kursiga o'tkazish Markaziy bank e'lon qilgan kurs asosida, YuBD tuzilgan kun bahosida amalga oshiriladi.

Tashqi savdo quyidagi ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi:

1. tashqi savdo oborotining umumiy va jon boshiga to'g'ri kelgan hajmi;
2. eksportning YaIMdagi, ayrim olingan mahsulotlardagi salmog'i;
3. importning mamlakat iste'molidagi salmog'i;
4. mamlakatning xalqaro savdo-sotiqdagi salmog'i;
5. tashqi savdo oborotining elastikligi K^t ;
6. eksport kvotasi;
7. import kvotasi.

Bu ko'rsatkichlar yordamida tashqi savdo dinamikasi, eksport va import tovar bahosining o'zgarishi, tovarlar tarkibidagi siljishlar, tovar aylanishining xududiy taqsimoti, tashqi savdo tashkilotlari faoliyatning samaradorligi, o'rni, uning xalqaro mehnat taqsimotidagi o'rni, shuningdek, mamlakat iqtisodiyotida xalqaro savdo-sotiqning ahamiyati kabi muhim jihatlari o'rganiladi.

Import – bu tovarlar, xizmatlar va kapitalni tashqi bozordan mamlakatga keltirilishidir.

Import kvota – bu har yili mamlakatga keltirishga ruxsat berilgan xorijiy mahsulot hajmini miqdor jihatdan cheklab qo'yishidir. Davlat mamlakatga mahsulot keltirishiga ijozat beruvchi litsenziyani cheklangan miqdorda beradi va litsenziyasiz importni taqiqlaydi.

Import kvota darajasi $K_{im}=I/YaIM$;

Uning indeksi esa $J_{im}=K_{im1}/K_{imo}$ aniqlanadi.

Bu yyerda I – import hajmi; K_{imo} , K_{im1} – bazis va joriy davrlarda import kvota darajalari.

Bulardan tashqari quyidagi xizmatlar ham tashqi savdo aylanmasiga kiritiladi: qurilish montaj ishlari, kemalarni, samolyotlarni, poezdlarni, avtomobillarni, uskunalarni ta'mirlash. Bu xizmatlar hammasi tijorat asosida amalga oshiriladi.

Quyidagilar tashqi savdo aylanmasiga kiritilmaydi:

- bepul berilgan odamiylik yordamlari;
- ko'rgazmaga keltirilgan mahsulotlar;
- aloqa bo'limlari orqali yuborilgan shaxsiy mahsulotlar.

Eksport – bu tovarlar, xizmatlar va kapitalni tashqi bozorga chiqarishdir.

Eksport kvota deganda muayyan tovarni eksportga belgilangan hajm (hissa)da ishlab chiqarish va yetkazib berish tushuniladi.

$$K_{eks}=Eks/YaIM; J_{eks}=K_{eks}/K_{ekso}$$

Bundan tashqari yana sanoat mahsuloti eksporti kvotasi hisoblanadi.

$$K_{eks}=Eks/SM; J_{eks}=K_{eks}/K_{ekso}$$

Bunda, SM – sanoat mahsuloti hajmi, u rivojlangan mamlakatlarda taxminan 40-50foizga teng. Bu esa ishlab chiqarish barcha sanoat mahsulotlarining yarmi tashqi bozorga olib chiqib ketilishini anglatadi.

Proteksionizm – milliy iqtisodiyotni xorij raqobatidan himoya qilishga qaratilgan siyosatdir:

- davlat o'z hokimiyatiga tovarlar importini ma'n etadi;
- import tovarlariga qo'yiladigan bazis xaqqi ko'paytiriladi;
- import tovarlarning ekologik tozaligiga talab oshiriladi;
- importning miqdori chegaralanadi, ya'ni kvota belgilanadi;
- tovarlar importi uchun ajratilgan kvota cheklanadi;
- mamlakatdan chiqarilgan tovarlar uchun davlat subsidiya berib, xarajatni qisman qoplab, ularni arzonlashtiradi;
- davlat mahalliy tovarlar sotishni ko'paytirish uchun eksportga ham kvota o'rnatadi.

Proteksionizm odatda eksport uchun mahsulot ishlab chiqarishni rag'batlantirish, import mahsulotlar o'rnini qisman qoplash bilan qo'shib olib boriladi.

Demping deganda tashqi bozorni egallash uchun tovarni ishlab chiqarish xarajatlaridan past (arzon) baholarda chetga eksport qilish yoki tovarlarni tashqi bozorda ichki bozorga nisbatan arzon bahoda sotish tushuniladi. Demping tashqi bozor uchun kurash, raqobatchini sindirish vositalaridan biri hisoblanadi. Ko'rilgan zarar davlat budjeti hisobidan qoplanadi. Ichki bozorda yuqori narxlarda sotilgan tovardan olingan foyda davlat budjetiga tushadi.

O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasining axborotnomasiga qaraganda, 2010-yilning yanvar-dekabrida tashqi savdo aylanmasi 21844,2 mln. AQSh dollarini, jumladan MDH davlatlari bilan 9424,6 mln. AQSh dollarini, boshqa mamlakatlar bilan 12419,6 mln. AQSh dollarini tashkil qildi. Tashqi savdo aylanmasi umumiy hajmining 13044,5 mln. AQSh dollarini eksport operatsiyalari, 8799,7 mln. AQSh dollarini import operatsiyalari tashkil etdi.

23.3. Tashqi savdo indekslari

Tashqi savdo statistikasida indekslar tovar aylanishi dinamikasini, eksport va importning fizik hajmini, bahoning o'zgarishini, tashqi savdo strukturasi va ayrim olingan omillarning tovar aylanishiga ta'sirini o'rganish uchun foydalaniladi.

Bunda ham quyidagi bazisli va zanjirsimon indekslar qo'llaniladi: o'rtacha baho indeksi, fizik hajm indeksi va savdo sharti indekslari va h.k. Har bir indeks o'zini tashkil etuvchi elementlariga ega: indekslashtrilayotgan (solishtraliyotgan) belgi va uning vazni. Tashqi savdoning fizik hajmi indeksini hisoblash uchun tovar hajmi indekslatrilayotgan kattalik, uning vazni sifatida bahosi xizmat qiladi; baho indeksini hisoblashda esa baho indekslashtirilayotgan kattalik, uning vazni sifatida tovarning hajmi xizmat qiladi.

O'rtacha baho

Indeksi $J_p = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}$

(Paashe formulasi)

Fizik hajm

Indeksi $J_q = \frac{\sum p_0 q_1}{\sum p_0 q_0}$

(Lasneyres formulasi)

bunda r_1 va r_0 – joriy va bazis davrdagi baho darajasi

q_1 va q_0 – joriy va bazis davrda sotigan tovarlarning fizik hajmi

Tashqi savdoning o'zgarishini tahlil qilishda foydalaniladigan yana bir ko'rsatkich, bu «savdo sharti» indeksi hisoblanib uni aniqlash uchun eksportning o'rtacha bahosi indeksi bilan importning o'rtacha bahosi indeksi solishtiriladi.

$J_{ssh} = J_{r_{eks}} / J_{r_{imp}}$

Agar bu ko'rsatkich birdan kichik bo'lsa, u holda joriy davrda savdo qilish uchun sharoit yomonlashganligini ifodalaydi.

Umuman eksport va importni statistik o'rganish maqsadida ham o'zgarmas, ham joriy baholar tizimidan foydalanish lozim. Bular haqidagi ma'lumotlar har kvartalda e'lon qilinadigan «O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosining bojxona statistikasi» nomli byulletenida e'lon qilinadi.

23.4. Ishlab chiqarish kooperatsiyasi, xalqaro kapital va ishchi kuchi migratsiyasi

Ishlab chiqarish kooperatsiyasi – ikki yoki undan ortiq mamlakatlarning ma'lum bir ishni bajarish yoki qandaydir bir pirovard mahsulotni ishlab chiqarish bo'yicha hamkorlikdagi faoliyatlari tushuniladi va u quyidagi ko'rsatkichlarda o'z aksini topadi:

<p>1. Chet el firmalarining salmog'i</p> <p>2. Chet el firmalari bilan hamkorlikda faoliyat ko'rsatayotgan qo'shma korxonalar soni</p>	$d_{chef} = \frac{ChEF}{\sum F(k)}$ <p>ChEF – chet el firmalari soni</p> <p>$\sum F(k)$ - tarmoqdagi firmalar soni</p> $d_{kk} = \frac{QK}{\sum K}$ <p>QK - qo'shma korxonalar soni</p> <p>$\sum K$ - tarmoqdagi firmalar soni</p>
--	--

3.	Qo'shma korxonalarining ishlab chiqarilgan mahsulotdagi salmog'i	$d_{kkq} = \frac{q(x)KK}{\sum q(x)}$ $q(x)QK - \text{qo'shma korxonalar ishlab chiqargan qiymati}$ $\sum q(x) - \text{tarmoqda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati}$
----	--	--

Shuningdek, qo'shma korxonalarining band bo'lgan xodimlardagi salmog'i va eksportdagi salmog'i aniqlanadi.

Xalqaro kapital migratsiyasi – kattaroq foyda olish maqsadida kapitalni bir mamlakatdan boshqasiga ko'chirish tushuniladi. U ikki shaklda bo'lishi mumkin:

- xususiy kapitalni chiqarish
- davlat kapitalini chiqarish

Xususiy kapitalni chiqarishda transmilliy korporatsiya (TMK)lar, ya'ni dunyoning turli mamlakatlarida faoliyat yurituvchi kompaniyalar etakchilik qiladi. Ular kapitalni jahon uzra taqsimlanishini ta'minlaydilar. TMK bir necha mamlakat milliy kapitalining birikishidan tashkil topadi yoki u bir mamlakat kapitaliga tayangan holda xalqaro miqyosda ish yuritadi. Davlat kapitalining harakati quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- chet ellik sheriklarga kredit berish
- xorijda o'z faoliyatini tashkil etish
- xorijiy banklarda o'z banklarining korrespondent hisoblarini ochish
- boshqa mamlakatlarda qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulkni sotib olish va boshqalar.

23.4.1-jadval

Xalqaro kapital migratsiyasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

T/r	Ko'rsatkichlar	Hisoblash tarkibi	Izoh
1	Investitsiya salmog'i portfeli	$d_{pi} = d_{xi} / d_{mi}$	d_{xi} -xorijiy investitsiyaning jami aktivdagi salmog'i d_{mi} –maxalliy investitsiyaning jami aktivdagi salmog'i
2.	Bevosita investitsiya salmog'i	$d_{bi} = d_{xa} / d_{ma}$	d_{xa} -xorijiy investitsiyalarning aksiyadorlik kapitalidagi salmog'i d_{ma} -mahalliy investitsiyalarning aksiyadorlik kapitalidagi salmog'i
3.	Xorijiy kredit salmog'i	$d_{xk} = XK / \sum K$	XK – xorijiy kredit summasi $\sum K$ – jami kredit
4.	Rasmiy kredit salmog'i	$d_{rk} = DK / \sum K$	DK – devlat bergan qarz $\sum K$ – jami olingan qarz

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi deganda, mehnatga layoqatli aholining ish qidirib bir mamlakatdan boshqa mamlakatlarga ko'chib yurish tushiniladi. Dunyo bo'yicha bunday ishchi kuchlarining umumiy soni 25 mln. kishidan ko'p va ularni quyidagi ko'rsatkichlar orqali o'rganiladi:

$$K_{\text{emigratsiya}} = E_{\text{mr}} / MR; \quad J_{\text{ke}} = K_{\text{e1}} / K_{\text{e0}}$$

$$K_{\text{immigratsiya}} = I_{\text{mr}} / MR; \quad J_{\text{ki}} = K_{\text{i1}} / K_{\text{i0}}$$

Bu ko'rsatkichlar eksport va import qilingan ishchi kuchining mamlakat mehnat resurslaridagi salmog'i va uning dinamikasini aks ettiradi va ular mutaxassislik darajalari, ixtisosliklari, yoshi va jinsi, millati miqyosida ham hisoblanadi.

23.5. Xalqaro mehnat taqsimoti ko'rsatkichlari

Tashqi savdo statistikasi ko'rsatkichlar tizimi yordamida ayrim mamlakatlarning xalqaro mehnat taqsimotida qatnashish darajasini o'rganiladi.

Ularni aniqlash usullari quyidagicha:

1. Ayrim olingan mamlakatning dunyo savdosidagi ulushini aniqlash uchun mamlakat eksporti hajmi, dunyo mamlakatlari eksporti hajmiga nisbati olinadi

$$\text{Mamlakatning dunyo savdosidagi salmog'i} = \frac{\text{Mamlakat eksportining umumiy hajmi}}{\text{Dunyo mamlakatlari eksportining umumiy hajmi}}$$

2. Mamlakatning ayrim tovarlar eksportidagi salmog'ini aniqlash uchun mamlakat shu tovar eksporti hajmi dunyo mamlakatlarining shu tovar eksporti hajmiga nisbati olinadi

$$\text{Mamlakatning ayrim tovarlar eksportidagi salmog'i} = \frac{\text{Mamlakat shu tovar eksport hajmi}}{\text{Dunyo mamlakatlari eksportining umumiy hajmi}}$$

3. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti eksporti bilan bog'lanish koeffitsientini aniqlash uchun mamlakat eksportining umumiy hajmi shu mamlakat yalpi milliy mahsuloti hajmiga nisbati olinadi

$$\text{Eksport bog'lanish } K^t \text{ bo'yicha} = \frac{\text{Mamlakat eksportining umumiy hajmi}}{\text{Yalpi milliy mahsulot hajmi}}$$

Bu ko'rsatkich mamlakatning yalpi milliy mahsulotida eksportning ulushini ifodalaydi.

4. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti importi bilan bog'lanish koeffitsientini aniqlash uchun mamlakat importining umumiy hajmi shu mamlakat yalpi milliy mahsuloti hajmiga nisbati olinadi.

$$\text{Import bo'yicha bog'lanish } K^t = \frac{\text{Mamlakat importi umumiy hajmi}}{\text{Yalpi milliy mahsulot hajmi}}$$

Bu ko'rsatkich mamlakatning yalpi milliy mahsulotida importning ulushini ifodalaydi.

5. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti ayrim tovarlar eksporti bilan bog‘lanish koeffitsientini aniqlash uchun mamlakat ayrim olingan tovarlari eksportini ayrim olingan tovarlarning umumiy ishlab chiqarish hajmiga nisbati olinadi

$$\text{Ayrim olingan tovarlar eksporti bog‘lanish } K^t = \frac{\text{Ayrim olingan tovar eksporti}}{\text{Ayrim olingan tovar umumiy ishlab chiqarish hajmi}}$$

Bu ko‘rsatkich mamlakatning ayrim olingan tovar ishlab chiqarish hajmida eksport ulushini ifodalaydi.

6. Milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyoti ayrim tovarlar importi bilan bog‘lanish koeffitsientini aniqlash uchun mamlakat ayrim olingan tovarlari importini ayrim olingan tovarlarning umumiy iste‘moli hajmiga nisbati olinadi

$$\text{Ayrim olingan tovarlar import bo‘yicha bog‘lanish } K^t = \frac{\text{Ayrim olingan tovar importi}}{\text{Ayrim olingan tovarlar iste‘moli}}$$

Bu ko‘rsatkich mamlakatning ayrim olingan tovarlar iste‘moli hajmida import ulushini ifodalaydi.

7. Mamlakatning eksportga ixtisoslashuvi nisbiy koeffitsientini aniqlash uchun mamlakat umumiy eksportida ayrim tovarlar eksportining ulushini dunyo umumiy eksportida ayrim tovarlar eksporti ulushiga nisbati olinadi

$$\text{Mamlakatning eksportga ixtisoslashuvi nisbat koeffitsienti} = \frac{\text{Mamlakat umumiy eksportida ayrim tovarlar eksportining ulushi}}{\text{Dunyo umumiy eksportida ayrim tovarlar eksporti ulushi}}$$

Agar bu koeffitsient qandaydir mahsulot bo‘yicha birdan katta bo‘lsa, u holda ushbu mamlakat dunyo xo‘jaligida shu mahsulotni ishlab chiqarish bo‘yicha ixtisoslashgan bo‘ladi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Tashqi iqtisodiy aloqalar deganda nimani tushunasiz va uning qanday shakllari mavjud?
2. Tashqi savdo hajmi, tarkibi va uning indeksi.
3. Bojxona statistikasining mohiyati va uning ko‘rsatkichlari. YUK bojxona deklaratsiyasi.
4. O‘zbekiston bojxona statistikasida tovarning qanday kategoriyalari hisobga olinadi?
5. Bojxona statistikasi qanday tovarlarni hisobga olinadi?
6. Tashqi savdo balansi qanday tuziladi?
7. O‘zbekiston eksport-importining tarkibi qanday va qanday tarkibiy siljishlar amalga oshirilmoqda?

8. Tashqi savdo qanday ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi?
 9. Tashqi savdo statistikasida qo'llaniladigan indekslar.
 10. Ishlab chiqarish korporatsiyasi, xalqaro kapital va ishchi kuchi migratsiyasi ko'rsatkichlari.
 11. Xalqaro mehnat taqsimoti ko'rsatkichlari mohiyati.
 12. Tashqi savdo baho indeksi quyidagi formula asosida hisoblanadi:

1.
$$I_P = \frac{\sum P_1}{\sum P_0}$$

4.
$$i_P = \frac{P_1}{P_0}$$

2.
$$I_P = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}$$

5.
$$I_P = \frac{\sum P_1 q_0}{\sum P_0 q_0}$$

3.
$$I_P = \sqrt{\frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}}$$

Javoblar 1., 2., 3., 4., 5.

13. Tashqi savdo fizik hajmi indeksi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

1.
$$I_q = \frac{\sum q_1}{\sum q_0}$$

4.
$$i_q = \frac{q_1}{q_0}$$

2.
$$I_q = \frac{\sum P_0 q_1}{\sum P_0 q_0}$$

5.
$$I_q = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}$$

3.
$$I_q = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_1 q_0}$$

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

14. Mustaqil O'zbekistonning yangi «Davlat Statistikasi to'g'risida»gi qonun nechanchi yili qabul qilindi?

1. 2000 yil
2. 1999 yil
3. 2001 yil
4. 2002 yil
5. 2003 yil

Javob: 1., 2., 3., 4., 5.

15. Eksport (FOB baholari) va import (SIF baholari) to'g'risida quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd. AQSh dollari)

Mamlakatlar	Import		Eksport	
	2012- y	2017- y	2012- y	2017- y
Dunyo bo'yicha	2006,5	4238,9	1931,5	4173,8

Shu jumladan				
“A” mamlakat	361,6	689,2	218,8	512,2
“B” mamlakat	129,5	275,5	175,7	397,4
“C” mamlakat	158,6	381,1	184,0	426,6
“D” mamlakat	-	38,7	-	63,3

Aniqlang:

a) butun jahon va ayrim davlatlar bo‘yicha eksport va importning yillik qo‘shimcha mutlaq va nisbiy o‘shini

b) tashqi savdo saldosi

v) ayrim davlatlarda importni eksport bilan qoplanish koeffitsientini hisoblang

16. “A” mamlakat tashqi savdosi bo‘yicha quyidagi ma’lumotlar berilgan (mlrd.dollar, 2005- yil baholari)

Yillar	Eksport				Import			
	Jami	Evropa	Osiyo	Amerika	Jami	Evropa	Osiyo	Amerika
2012	6959	1211	2172	2769	6797	920	1999	2830
2017	41537	7014	18911	13723	31549	5608	14551	9213

Aniqlang:

a) Yaponiya tashqi savdo savdo oboroti, eksport va import dinamikasini;

b) ushbu ko‘rsatkichlarning o‘rtacha yillik o‘shish suratlarini

v) Yaponiya tashqi savdosida geografik regionlar salmog‘ini va dinamikasini hisoblang

17. “A” mamlakat tashqi savdosi bo‘yicha quyidagi ma’lumotlar berilgan (mlrd. dollar, joriy baholar)

	Import		Eksport		Eksport indeksi	Import indeksi
	2012- y	2017- y	2012- y	2017- y		
Oziq ovqat	4572	4784	237	200	0,886	0,783
Kimyoviy mahsulotlar	2321	2309	2295	2829	00,993	0,635
Mashina va uskunalalar	5903	7997	29085	29070	1,041	0,714
Metallar	1427	1864	2825	2699	1,232	0,679
To‘qimachilik mahsuloti	1833	2313	1042	836	0,993	0,635
Boshqa mahsulotlar					1,053	0,624

Hisoblang:

a) eksport guruh fizik hajmi indekslarini va import baholari indekslarini

b) umumiy qiymat indeksini, baho, fizik hajm indekslarini

v) Yaponiya uchun guruh eksport va import umumiy savdo sharoiti indekslarini hisoblang

18. “A” mamlakat tashqi savdosi to‘g‘risida quyidagi ma’lumotlar berilgan (mlrd. dollar)

	2010- y	2012- y	2014- y	2016- y	2018- y
Eksport	27,35	62,09	148,78	151,05	182,70
Import	42,25	53,35	132,08	138,83	142,36

Aniqlang:

a) Xitoy tashqa savdo oboroti va saldosini

b) eksport, import va tashqi savdo oboroti dinamikasini (1995 yilga nisbatan)

v) ushbu ko‘rsatkichlarning o‘rtacha yillik o‘sish suratini hisoblang

19. Quyidagi ma’lumotlar berilgan (mlrd.dollar)

Ko‘rsatkichlar	Import	Eksport	Baho indeksi	
			Olib kirish	Olib chiqish
Moddiy boyliklar	380	410	1,04	1,02
Ishlab chiqarish xizmatlari	75	60	1,08	1,11
Bojxona boji to‘lanmaydigan yuk	144	115	0,96	0,98
Noishlab chiqarish xizmatlari	67	81	1,02	1,06
Transfertlar	55	92	-	-

Aniqlang:

Eksport va import baholari umumiy indeksni hisoblang

XXIV BOB. MILLIY DAROMAD VA MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI BOSHQA DAROMAD KO'RSATKICHLAR

24.1. Dj. Xiksning daromad haqidagi ta'limoti

Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida daromadlar statistikasining ahamiyati yanada ortadi, chunki quyidagi holatlar daromadlar bilan bevosita bog'liq:

- iqtisodiyotni umumiy holati va aholining turmush darajasi;
- ijtimoiy va soliq siyosatini ishlab chiqish;
- ichki imkoniyatlarni jalb qilib, investitsion jarayonlarni kengaytirish imkoniyatini baholash.

Yuqoridagi maqsadlarda foydalanish uchun daromadlar statistikasining ma'lumotlari iqtisodiy jarayonlarning bog'liq holatlarini xarakterlovchi boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bilan bog'lanishi lozim: masalan, moliyaviy imkoniyatlarni ifodalovchi ko'rsatkichlar, samaradorlik ko'rsatkichlari bilan va h.k.

Aytish lozimki, daromadga ta'rif berish buxgalteriya hisobi amaliyotida qo'llanadigan ta'rif bilan to'g'ri kelmaydi. Gap shundaki, umuman buxgalteriya hisobi, shu jumladan, daromad kategoriyasi haqidagi nizom moliya vazirligi tomonidan soliqqa tortish darajasini aniqlash va boshqa masalalarni echish maqsadida ishlab chiqiladi. Shuning uchun daromadlarni makro va mikro darajadagi ta'riflari bir-biridan farq qiladi va ular orasida to'g'ridan to'g'ri bog'lanish bo'lmaydi. Makrodarajadagi daromadni to'g'ridan-to'g'ri mikrodarajadagi daromadlarni qo'shib aniqlab bo'lmaydi. Lekin, daromadlarni bunday ikki makro va mikro darajada aniqlashdan iqtisodiy tahlil jarayonida foydalanish mumkin va ular bir-birini to'ldiradilar.

Masalan, mikrodarajadagi daromad haqidagi ma'lumotlar asosan xo'jalik yurituvchi subyektlarni iqtisodiy jarayonlardagi holatini o'rganish uchun va yana fiskal siyosatni xal etishda foydalaniladi. Makrodarajadagi daromad milliy daromad deb atalib, undan iste'mol va jamg'arish siyosatini ishlab chiqishda va juda ko'p ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni xal qilishda foydalaniladi.

Shunisi qiziqki, iqtisodiy ta'limotda daromad tushunchasi haqidagi ta'limot ancha og'ir masala bo'lib hisoblanadi. Faqat XX asr davomida qator iqtisodchi va statistiklar tomonidan daromad tushunchasi berilgan ta'riflar bir necha bor o'zgardi. Masalan, I.Fishyer daromad tushunchasini oxirgi foydalanish bilan bog'laydi. Taniqli gollandiyalik statistik F.Bos o'zining «Milliy hisoblardagi doimiy tahlil» (1989- y.) nomli asarida daromad tushunchasini oxirgi iste'mol summasi va kapital aktivlar zaxirasining sof o'sishi sifatida tariflagan. Lekin uning o'zi yana shuni tan oldiki, bu ta'rifni yana boshqa tomonlariga aniqlik kiritish, masalan, kapital tushunchasiga yanada aniqlik kiritish lozim deb hisoblagan. Bu masala bo'yicha ham iqtisodiy adabiyotlarda turli xil fikrlar mavjud. Masalan, ko'p ishlarda kapital – bu barcha chegaraga ega bo'lgan resurslar yig'indisi sifatida qaraladi. Lekin, ko'pchilik mutaxassislarning fikricha, amalda bu ta'rifni qo'llash ancha qiyinchiliklarga uchraydi, chunki bu chegaralangan resurslarning bahosi haqidagi ma'lumotlar yo'q. Shuning uchun kapitalni bozorda sotilishi mumkin bo'lgan (yoki bozor bahosiga ega bo'lgan) resurslar yig'indisi sifatida qaraladi. Taniqli amerikalik

iqtisodchi Samuelson kapital tushunchasini, ishlab chiqarish natijasi sifatida hosil bo'lgan natija sifatida yoki ishlab chiqarilgan resurslar sifatida qaraydi. Samuelson fikriga ko'ra tabiiy qazilmalar zaxiralari va boshqa ishlab chiqarilgan aktivlarga qachonki mehnat ta'sir ko'rsatsa kapital tusini oladi.

Daromad haqidagi tushunchaning nihoyatda og'ir xarakterga ega ekanligini, shu sohada dunyoga taniqli bo'lgan ingliz iqtisodchisi Dj.Xiks ham tan olgan. U o'zining «Qiymat va kapital» nomli asarida ko'p taniqi mualliflar bir-birini o'rgangan, shuningdek o'zlari fikrlarini ham keltirganlar va ularda jamlash va daromad tushunchalariga har xil ta'rif berganlar, ular bir-biriga qarshi va qoniqarsiz fikrlar bo'lganligini e'tirof etgan va umuman ma'lum bo'lgan daromad va jamlash tushunchalari mantiqiy kategoriyalar bo'lmay balki, amaliyotga biroz yaqinlashgan, biznesmenlar uchun amaliy masalalarni to'g'ri xal qilishga qaratilgan tushuncha deb atagan. Shu fikrga taniqli nemis iqtisodchisi va statistika professori P.Fon Dyer Lippe ham qo'shiladi. Uning fikricha daromadning ta'rifi tahlil va amaliy masalaning echish maqsadiga bog'liq bo'lib, daromad – xo'jalik yurituvchi subyektlarga doim tushib turadigan pul daromadlari summasi hisoblanadi va ular pulning talabiga ta'sir ko'rsatadi. U, binobarin, natural formada tushgan daromadlarni o'z ichiga olmaydi.

Yaqin vaqtlargacha «jamlash» tyermini to'plangan pul (muomaladagi va saqlovchi banklardagi) mablag'larini anglatish uchun foydalanilgan. Lekin MHTda u boshqacha ma'noga ega. Jamlash – ixtiyordagi daromadni bir qismi bo'lib, u oxirgi iste'mol maqsadlari uchun sarflanmagan.

Shunday qilib, MHT ta'rifiga mos ravishda jamlash – bu barcha moliyaviy (mavjud pul mablag'lari, depozitlar, qimmatli qog'ozlar, zayomlar, kreditlar va h.k.) aktivlarni va material aktivlarni o'sishini anglatadi.

BMTning 1993- yilda qabul qilingan yangi MHTga asosan daromadlarning ko'rsatkichlar tizimi Dj.Xiks ta'limotiga asoslangan. Uning mohiyati quyidagicha: daromad – bu eng katta summa bo'lib, uni ma'lum davr davomida iste'mol uchun ishlatish mumkin, u holda davr oxiridagi va davr boshidagi kapital hajmi o'zgarmay qoladi. Boshqacha so'z bilan aytganda, daromad ko'rsatkichlari insonlarni iste'moli uchun ishlatishi mumkin bo'lgan summani, ya'ni xech qanday kambag'allashishga yo'l qo'ymagan holda ishlatishi mumkin bo'lgan summani ifodalaydi. O'z fikrini yanada rivojlantirib, Dj.Xiks nazariy tahlil uchun daromadlarni ikki xil kategoriyasini keltiradi. Birinchi kategoriya – doimiy, avvaldan ko'rish mumkin bo'lgan tushunchalar oqimi, ikkinchisi – amaldagi tushunchalar oqimi. Dj.Xiks fikricha tahlil uchun ko'proq darajada xo'jalik yurituvchi subyektlarning xulqini tushuntirib beradi. Uni olish uchun ikkinchi kategoriyadan avvalda ko'rilmagan, favqulodda tushumlarni ayirish kerak, jumladan, inflyatsiya natijasida aktivlar hajmini ortishi. Shunday qilib, Dj.Xiksning daromad haqidagi fikridan quyidagi bir necha konkret xulosalarni qilish mumkin:

Birinchidan, har qanday pul tushumi ham daromad emas. Albatta, ishlab chiqarishda foydalanilgan ishlab chiqarish vositalarining qiymatini o'rnini to'ldiradish uchun kelib tushgan pullar – daromad bo'lib hisoblanmaydi.

Ikkinchidan, jamlashni pul summalarini, bankdagi depozitlarni va boshqa moliyaviy aktivlarni (aksiyalar, obligatsiyalar va h.k.) ortishiga tenglashtirib bo'lmaydi, chunki moliyaviy aktivlar formasini o'zgarishi natijasida yoki moliyaviy majburiyatlar olish natijasida (jamlash natijasida emas) ham moliyaviy aktivlar hajmi

ortishi mumkin. Masalan, qarz olish, aksiyalar va material aktivlar sotish natijasida ham pulning hajmi ortishi mumkin. Boshqa tomondan, saqlashdagi pullar hisobidan material aktivlar (yyerni, kvartirani) sotib olish ham pul hajmini kamaytiradi.

Uchinchidan, favqulodda sabablar bilan kapital hajmining ortishi, masalan, inflyatsiya tufayli yoki tashqi sabablar bilan (yaqin joyda temir yo'l o'tkazilishi tufayli) yoki yyer qiymatining ortishi ham daromad bo'lib hisoblanmaydi.

24.2. Yangi MHTda Dj.Xiks ta'limotiga kiritilgan aniqliklar

Yangi 1993- yilda qabul qilingan MHTda Dj.Xiksning daromad haqidagi umumiy ta'limotiga yanada aniqliklar kiritildi va muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar YaIM, milliy daromad, ixtiyordagi daromad, jamlash va h.k.larni hisoblash uchun aniq ta'riflar va klassifikatsiyalar ishlab chiqildi. Agar tashqi iqtisodiy aloqalar omilini hisobga olinmasa milliy daromad, iqtisodiyotning barcha sektorlarida yaratilgan qo'shimcha qiymatlar yig'indisiga teng. Shunday ta'rifga asoslanib, inflyatsiya natijasida yoki ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa favqulodda sabablar bilan aktivlar qiymatini o'zgarishi daromad hisoblanmaydi.

Dj.Xiks ta'limotiga asosan asosiy kapital iste'molini hisoblash uchun tiklashdagi qiymatdan foydalanish lozim, buxgalteriya hisobida esa bosh birlamchi bahodan foydalaniladi. Tan olish kerakki, MHT asosida berilgan daromadning ta'rifi va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash, buxgalteriya hisobi materiallari asosida MHT hisoblamalarini tuzish, uni tahlil qilish va ma'lumotlarni mohiyatini ochishda ancha qiyinchiliklarga uchraydi. Shuning uchun yangi MHTni tanqid qiluvchilar tomonidan aytiladiki, bir tomondan MHTdan xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini o'rganish uchun foydalaniladi deyilsa, ikkinchi tomondan MHTning daromad tushunchasidan xo'jalik yurituvchi subyektlar foydalanolmaydilar.

Yangi MHTda Dj.Xiks ta'limotlari asosida daromadning yangi ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi va ular taqsimlash jarayonining har xil, lekin o'zaro bog'liq jarayonlarini ifodalaydi. Bu tizim quyidagi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi:

- birlamchi daromadlar;
- pul formadagi joriy transfertlar;
- ixtiyordagi daromadlar;
- natural formadagi ijtimoiy transfertlar;
- ixtiyordagi tuzatish kiritilgan daromad;
- milliy daromad;
- ixtiyordagi milliy daromad.

Birlamchi daromadlar xo'jalik yurituvchi subyektlarga qo'shilgan qiymatni birlamchi taqsimlash natijasida tushadi: mehnat haqqi; foyda; aralash daromad, mulkdan olingan daromad; ishlab chiqarish va importga soliqlar; bular birlamchi taqsimlash natijasida davlatni boshqarish organlariga kelib tushgan daromadlarni anglatadi.

Lekin mulkdan olingan daromad xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan davlatni boshqarish organlariga to'langan (masalan, foydaga soliqlar, uy xo'jaliklari to'laydigan umumiy daromad solig'i va h.k.) to'lovlar birlamchi daromadlar deb

qaralmaydi, balki joriy transfertlar yoki qayta taqsimlash xarakteridagi to'lovlar deb qaraladi.

Shu mamlakat xo'jalik yurituvchi subyektlari (rezidentlari)ga birlamchi daromadlar shu mamlakatda va boshqa mamlakatlarda yaratilgan qo'shimcha qiymatdan kelib tushadi; ikkinchi tomondan shu mamlakatda yaratilgan qo'shimcha qiymatning bir qismi shu mamlakat YaIMni yaratishda qatnashgani uchun (asosan, ish xaqqi va mulkdan olingan daromad sifatida) norezidentlarga to'lanadi.

Pul formadagi joriy transfertlar qayta taqsimlash to'lovlari joriy xarakterdagi to'lovlar bo'lib, ular joriy va mulkdan olingan daromadlar, davlat budjetidan ijtimoiy ehtiyojlar uchun, sug'urta mukofotlari va o'rnini to'ldirish va h.k. sifatida amalga oshiriladi.

Iqtisodiyotning har bir sektori uchun daromadlar va joriy transfertlar qoldig'i summasi ixtiyordagi daromadni tashkil etadi va u oxirgi iste'mol va jamg'arish uchun ishlatiladi. Aytish kerakki, oxirgi iste'molni aniqlash qator omillarga bog'liq:

- iqtisodiy ishlab chiqarish sohasini aniqlashga. Masalan, uy bekalarining ovqat tayyorlash va idimlarni ozoda saqlash, uy-joyini ozoda saqlash va h.k. ishlab chiqarish sohasiga kiritilgan bo'lsa, bu xizmatlar qiymatini aholining oxirgi iste'moliga qo'shib bo'lmaydi.

- aholiga ko'rsatilgan u yoki bu xizmatlardan olgan nafini ijtimoiy baholash. Bu baholash vaqt o'tishi bilan tubdan o'zgarishi mumkin. Masalan, avvalgi asrda shaxtyorlarga ko'rsatilgan yuvinish (dush) katta bir xizmat sifatida qaralib, uni natural formadagi daromad sifatida qaralgan. Xozirgi vaqtda esa bu narsa elementar mehnat sharoiti sifatida qaraladi, uni tadbirkor ta'minlashi lozim. Shuning uchun dushlarni saqlash uy xo'jaliklarini oxirgi iste'moli sifatida emas, balki korxonalarining oraliq iste'moli sifatida qaraladi.

Jamlash (ixtiyordagi daromadning ikkinchi muhim qismi) ixtiyordagi daromadning oxirgi iste'moldan qolgan qismini bildiradi. Shunday qilib, jamlash va pul massasining va depozitlarning ortishi, shuningdek moliyaviy aktivlar ortishini bir-biridan farq qilishi lozim. Jamlash – bu moliyalashtirishning va investitsiyaning muhim manbai bo'lib hisoblanadi. Jamlashning ixtiyordagi daromadga nisbatni jamlash normasi deb ataladi. Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, jamlash normasi 5foiz-20foiz orasida tebranadi. Statistikaning muhim vazifalaridan biri jamlash normasiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganishdan iborat: bank stavkasining foizi, iste'mol kreditini berish sharti, investitsiyalar daromadligi darajasi, ixtiyordagi daromad hajmi va h.k.

Lekin qayta taqsimlash jarayoni faqat pul formada emas, balki ijtimoiy-madaniy xizmatlar ko'rsatish sifatida ham amalga oshiriladi (ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va h.k. bo'yicha nobozor xizmatlar ko'rsatish). Shu oqimlarni xarakterlash uchun yangi MHTda natural formadagi ijtimoiy transfertlarni ko'rsatkichi nazarda tutilgan. Ixtiyordagi daromad va natural formada olingan ijtimoiy transfertlar summasi sektorning tuzatish kiritilgan daromadini tashkil etadi va u jamlash va amaldagi oxirgi foydalanishlarga ajratiladi. Shunday qilib, MHTda oxirgi iste'mol tushunchasi ikki qismga ajratiladi: oxirgi iste'mol xarajatlari va amaldagi oxirgi iste'mol. Bunday guruhlash oxirgi iste'molni moliyalashtiruvchi birliklar va bu xarajatlardan naf ko'ruvchi birliklar orasidagi muhim farqlardan keltirib chiqarilgan. Masalan, ijtimoiy-madaniy xarakterdagi to'xtovsiz xizmatlar uchun xarajatlarni davlat organlari amalga

oshiradilar, ulardan ko‘riladigan nafni esa uy xo‘jaliklari ko‘radilar. Uy xo‘jaliklarining amaldagi iste‘moli ularning oxirgi iste‘moli uchun qilgan xarajatlaridan natural formadagi ijtimoiy transfertlar, ya‘ni davlat muassasalari va notijorat tashkilotlar tomonidan aholiga ko‘rsatilgan xizmatlar hajmiga farq qiladi. Ikkinchi tomondan, davlatni boshqarish organlarining tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlari ularning ixtiyordagi daromadlaridan natural formada to‘langan ijtimoiy transfertlari hajmichalik kam bo‘ladi.

Yalpi milliy daromad ko‘rsatkichi makroiqtisodiy statistikaning asosiy ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Uning hajmini ikki xil usulda hisoblash mumkin: yalpi va sof usullarda yoki asosiy kapital iste‘moli bilan qo‘shib, yoki uni ayirib tashlagan holda. Milliy daromad shu mamlakat rezidentlari tomonidan u yoki bu davrda olingan bozor bahosida hisoblangan birlamchi daromadlar yig‘indisi sifatida yuzaga keladi.

Yalpi milliy daromad (YaMD) bu barcha rezidentlarning birlamchi daromadlari va jang‘armaning yig‘indisidir. U ishlab chiqaruvchi va xizmat ko‘rsatuvchilarning barcha daromadlari ko‘rinishida bo‘ladi. YaMD miqdoran YaIMga yaqin turadi. Ammo «daromad» so‘zi bu ko‘rsatkichning ishlab chiqarish bosqichida qo‘shilgan qiymat ko‘rinishida emas, balki aynan taqsimot bosqichida shakllanishini ifodalaydi.

Masalan, mamlakat bo‘yicha berilgan ma‘lumotlar asosida yalpi milliy daromad va yalpi milliy mavjud daromadni hisoblaymiz (mln. AQSh dollari):

1. Yalpi ichki mahsulot - 320

2. Rezidentlarning xorijdan olgan daromadlari:

a) mulkdan olingan daromad – 16

b) mehnat haqqi – 6

v) ishlab chiqarishga soliqlar – 2

3. Ushbu mamlakat yalpi ichki mahsulotidan olinadigan norezidentlarning daromadlari:

a) mulkdan olingan daromadlar – 10

b) mehnat haqqi – 8

v) ishlab chiqarishga soliqlar – 4

4. Xorijiy mamlakatlar bilan bog‘liq bo‘gan joriy transfertlar qoldig‘i:

a) ijtimoiy yordam – 4

b) sovg‘a-salomlar – 2

U holda,

1) Yalpi milliy daromad:

$YaMD = YaIM + BD_{olingan} - BD_{berilgan} = 320 + (16 + 6 + 2) - (10 + 8 + 4) = 322$ mln. AQShdoll.

2) Yalpi milliy mavjud daromad:

$YaMMD = YaMD + JTQ = 322 + 4 + 2 = 328$ mln. AQSh dollari

Aytish lozimki, ba‘zi hollarda ayrim adabiyotlarda YaIM va YaMD ko‘rsatkichlari aralashtirib yuboriladi. Ammo MHTning bu ikki markaziy ko‘rsatkichlari bir-biridan ham sifat, ham miqdor tomonidan farq qiladi. Sifat jihatidan prinsipiial farq shundan iboratki, YaIM shu mamlakat rezidentlarining ma‘lum davrda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar oqimini hisoblaydi, milliy daromad esa – shu mamlakat rezidentlari olgan birlamchi daromadlar oqimini ifodalaydi. Miqdor tomonidan milliy daromad YaIMdan xorijdan olingan birlamchi daromadlar qoldig‘iga

farq qiladi. Birlamchi daromadlarga mehnat xaqqi, mulkdan olingan daromad, foizlar, devidentlar, bevosita xorij investitsiyalaridan olingan daromadlarni reinvestitsiya qilishlar kiradi. Qoida bo'yicha, rivojlangan mamlakatlarda yalpi milliy daromad hajmi, yalpi ichki mahsulot hajmidan katta bo'ladi, bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarda esa, aksincha, YaIM milliy daromaddan katta bo'ladi. Aytish mumkinki, xozirgi vaqtda O'zbekiston milliy daromadi hajmi MDH mamlakatlaridagi kabi YaIM hajmidan kichik bo'ladi.

Agar milliy daromadga xorijdan olingan joriy transfertlar qoldig'i qo'shilsa, MHTning yana bir muhim ko'rsatkichi – ixtiyordagi milliy daromad ko'rsatkichini olish mumkin. U ham yalpi va sof asoslarda hisoblanishi mumkin. Ixtiyordagi milliy daromad ikki qismga: milliy oxirgi iste'mol va milliy jamlashga bo'linadi.

Dj.Xiks ta'limotiga asosan yangi MHTda daromad ko'rsatkichlari tizimi yuqorida qayd etilgan holda keltiriladi va ular ham faqat bozor bahosida baholanadi.

Daromadlar haqida ma'lumotlarni tahlil qilishning yana bir muhim yo'nalishi, daromadlar tarkibini turlari bo'yicha o'rganish hisoblanadi: bandlilikdan olingan daromad, tadbirkorlikdan olingan daromad, mulkdan olingan daromad (renta, foizlar, devidentlar va boshqalar). Ma'lum davr orasida daromadlar tarkibida yuz bergan o'zgarishlar, yuz berayotgan jarayonlarni iqtisodiyotni tashkil etishdagi o'zgarishlarni ifodalaydi. Masalan, O'zbekiston daromadlari tarkibida keyingi bir necha yillar davomida yuz bergan o'zgarishlar, yollanma mehnatdan olingan daromad kamayib, tadbirkorlikdan va mulkdan olingan daromad ortganini ko'rsatmoqda. Bu ma'lumotlar rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tilayotganini ko'rsatadi. Ikkinchi tomondan, ular shuni ko'rsatadiki, tadbirkorlik daromadining birdan ortib ketish, ma'lum sharoitlarda iste'molchi talabini pasayishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida iqtisodiyotni jonlanishiga to'sqinlik qiladi. Masalan, mamlakat ishlab chiqarish quvvatlarini mamlakat iqtisodiyotini investitsiyalashtirishdan boshqa mamlakatlar moliyaviy aktivlarini sotib olishga yoki boshqa mamlakatlar iqtisodiyoti kreditlashtirishga sarflaydilar.

Shuning bilan birga MHTda qayd etiladigan daromadlar aholi ayrim guruhleri orasida notekis taqisimlanish jarayonini tahlil qilish uchun etarli emas. Aholi daromadlarini chuqur o'rganish uchun, o'tkazilgan tanlama kuzatish materiallari va uy xo'jaligi budjetlari ma'lumotlari to'g'ri keladi. Shunday kuzatishlar natijasida olingan materiallarni qayta ishlash, daromadlarni notekis taqisimlanishini o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Yangi MHTda qayd etilgan daromadlar hajmini aniqlash quyidagi shartli misolda o'rganamiz.

«A» mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan, mln. AQSh dollari

1. Yalpi ichki mahsulot - 440
2. Asosiy kapital iste'moli – 24
3. Xorijiy mamlakatlarda bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlik daromadlari – 16
4. Mamlakatning YaIMdan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari – 14
5. Joriy transfertlar qoldig'i – 10

6. Yakuniy iste'mol:
 - a) uy xo'jaligi – 100
 - b) davlat muassasalari – 60
 - v) uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar – 40
7. Kapital transfertlar qoldig'i – 30
8. Asosiy kapital yalpi jamlanishi moddiy aylanma vositalarning o'sishi – 50
9. Nomoddiy aktivlarga egalik qilish – 8

Berilgan ma'lumotlar asosida sof ichki mahsulot, daromadlar va ulardan foydalanish ko'rsatkichlarini aniqlaymiz.

1. Sof ichki mahsulot:

$$SIM = YaIM - AKI = 440 - 24 = 416 \text{ mln. AQSh doll.}$$

2. Yalpi milliy daromad:

$$YaMD = YaIM + BD_{olingan} - BD_{berilgan} = 440 + 16 - 14 = 442 \text{ mln. doll}$$

3. Sof milliy daromad:

$$SMD = YaMD - AKI = 442 - 24 = 418 \text{ mln. AQSh doll.}$$

4. YAlpi milliy mavjud daromad:

$$YaMMD = YaMD + JTQ = 442 + 10 = 452 \text{ mln. AQSh doll.}$$

5. Sof milliy mavjud daromad:

$$SMMD = YaMMD - AKI = 452 - 24 = 428 \text{ mln. AQSh doll.}$$

6. YAlpi milliy jamg'arish:

$$YaMJ = YaMMD - YaI = 452 - (100 + 60 + 40) = 228 \text{ mln. AQSh doll.}$$

7. Sof milliy jamg'arish:

$$SMJ = YaMJ - AKI = 228 - 24 = 204 \text{ mln. AQSh doll.}$$

8. Sof kreditlar (+) yoki sof qarzlari (-):

$$SK = YaMJ + KT \pm YaJ = 252 + 30 - (50 + 8) = 224 \text{ mln. AQSh doll.}$$

24.3. Nominal va real daromad

Kishilar o'z daromadlariga qarab tirikchilik o'tkazadilar. Daromad topish tirikchilikning vositasi hisoblanadi va turmush darajasini ifodalaydi.

Turmush darajasi insonning hayotiy ehtiyojlarini qondirilish meyoridir. Turmush darajasi qanday miqdordagi va qanday sifatdagi tovarlar va xizmatlarni amalda iste'mol etish bilan tavsiflanadi. Shu nuqtai nazardan daromad nominal va real daromadlarga bo'linadi.

Nominal daromad pul shaklidagi jamiki daromadni o'z ichiga oladi.

Bu daromad turmush darajasini ifodalamaydi, chunki qancha noz-ne'mat iste'mol etilganligi narx-navoga ham bog'liq Moddiy farovonlik darajasi real daromad bilan belgilanmaydi.

Real daromad iste'mol tovarlari va xilma-xil xizmatlarda ifodalangan daromad bo'lib, pul daromadining xarid qobiliyatini bildiradi, turmush darajasini umumlashgan holda tavsiflaydi.

Real daromad jamiki pul daromadni (brutto daromad)dan turli to'lovlar (soliqlar, ijtimoiy sug'urta to'lovlari) chegirib tashlangandan keyin qolgan qismi sof (netto) pul daromadini narx o'zgarishlariga nisbatan hisoblash orqali topiladi.

Real daromad sof pul daromadi miqdoriga to'g'ri mutanosiblikda, narx darajasiga teskari mutanosiblikda o'zgaradi.

$$RD = D_i / R_i$$

24.4. Milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish statistikasi

Ma'lum davrda (masalan, bir yilda) yaratilgan milliy daromad jamiyat a'zolarining, tadbirkorlarning, korxonalarining, tashkilotlarning, muassasalarning va davlatning daromadi sifatida taqsimlanadi. Bunday jarayonni statistika taqsimlash va qayta taqsimlashga ajratadi.

Milliy daromadni birlamchi taqsimlash uni o'zi yaratilgan sohalar: mahsulot ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi soha xodimlari va korxonalari o'rtasida amalga oshiriladi. Ular tomonidan olingan daromad birlamchi bo'lib hisoblanadi va uning hajmi har doim mamlakat ichida yaratilgan milliy daromad hajmiga teng bo'ladi.

Statistika birlamchi daromadlarni quyidagi guruhlariga ajratadi:

1) Mehnatkashlarning birlamchi daromadlari:

a) ishlab chiqarishdagi ish xaqqi fondi va boshqa fondlardan to'langan to'lovlar;

b) tadbirkorlarning o'z faoliyatini natijasida olgan sof daromadlari;

v) mulkdan olingan daromadlar (renta, foizlar, deidentlar va h.k.).

2) Ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi korxonalarining birlamchi daromadlari:

a) korxonalarining birlamchi daromadlari;

b) fermer va dehqon xo'jaliklarining birlamchi daromadlari;

v) xizmat ko'rsatuvchi korxonalarining birlamchi daromadlari.

Milliy daromadni bunday birlamchi taqsimlash, uni taqsimlash jarayonini tugata olmaydi, chunki bunda ayrim soha tarmoqlari va ularning xodimlari nafaqaxo'rlar, talabalar, o'quvchilar hech qanday daromadga ega bo'lmaydilar. Shuning uchun milliy daromadni qayta taqsimlash zarur bo'ladi.

Milliy daromadni qayta taqsimlash jarayoni bir necha yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin.

1. Davlat budjetining daromadini tashkil etish bilan – bu milliy daromadni qayta taqsimlashning muhim va asosiy yo'lidir.

Bu daromad asosan xo'jalik tushumlaridan tashkil topadi (qo'shimcha qiymat solig'i, mulk, yer solig'i, fermer va dehqon xo'jaliklari daromad soliqlari).

Budjetning qolgan qismi aholi daromadlaridan olinadi (soliqlar, davlat zayomlari, omonat kassa jamg'armalarining ortishi va h.k.)

Davlat budjetida to'plangan mablag'larning taxminan 40-45foiz kapital mablag'lar sarflash, taxminan 40foizga yaqini ijtimoiy-madaniy ishlar, 10foizdan ortiqrog'i mudofaa uchun va qolgan 1-1,5foiz davlatni boshqarish uchun sarflanadi.

2. Aholiga xizmat ko'rsatish yo'li bilan milliy daromad qayta taqsimlanadi.

Aholi bir qancha bepul xizmatlar bilan birga, to'lovli xizmatlardan ham foydalanadi. Yo'lovchi transporti, aloqa, maishiy xizmatlar, davolanish va ta'lim muassasalari xizmatlaridan aholi foydalanishi bunga misol bo'la oladi.

Bularning xizmatiga aholi xaq to'lab o'z daromadining bir qismini ana shu xizmat ko'rsatadigan soha korxonalarga to'laydi va bu ularning daromadini tashkil etadi.

Milliy daromadni bunday taqsimlash va qayta taqsimlash mamlakatda korxonalarining tashkilotlar va aholining oxirgi daromadlari tashkil topadi.

Statistika hisobotlar yordamida bu jarayonlarni chuqur o'rganadi; milliy daromad ular ixtiyoridagi absolyut summasini va nisbiy ko'rsatkichni aniqlaydi. Aholi olgan daromadni statistika uning turli gruppalari bo'yicha o'rganadi va bu aholining turmush darajasi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi.

Milliy daromad bizning mamlakatimizda mehnatkashlarniki hisoblanadi va u mehnatkashlar ixtiyoriga yoki to'g'ridan-to'g'ri yoki davlat ixtiyoriga tushib so'ngra mehnatkashlarning ehtiyojini qondirish uchun ishlatiladi. Milliy daromadning taxminan 1/5 qismi mehnatkashning shaxsiy moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun ishlatilsa, 4/5 qismi ishlab chiqarishni kengaytirish va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun ishlatiladi.

Taqsimlangan milliy daromad oqibat natijada aholining ehtiyojlarini qondirish uchun ishlatiladi. Milliy daromadni oxirgi foydalanish uni ishlatish va jamg'arishdir.

Milliy daromad ma'lum moddiy ne'matlardan tashkil topar ekan, uni ishlatish ham ma'lum moddiy asosga ega bo'ladi.

1) Moddiy ne'matlar joriy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish ehtiyojlar uchun ishlatiladi. U joriy yashash va uning darajasini oshirish imkonini beradi. Aholi oziq-ovqat, kiyim, yoqilg'i, elektr energiya, madaniy mollarni, imoratlarni, uzoq muddat xizmat qiladigan buyumlarni o'z ehtiyojini qondirish uchun ishlatadilar.

Statistika bunda asosan jon boshiga to'g'ri keladigan mahsulotlarni natural ko'rsatkichlarda hisoblaydi. Umumiy foydalanish esa qiymat formada o'rganiladi.

Statistika iste'molni o'rganish uchun ko'p manbalarga ega:

1. Mahsulot va xizmatlar savdosining aylanish ma'lumotlariga;
2. Jamoa a'zolariga berilgan mahsulotlarning natural ko'rsatkichi;
3. Dehqon bozori savdosi materiallari;
4. Mehnatkashlar oilalari daromadlarini kuzatish materiallari.

Mamlakatimizda doimo tanlama tarzda 90,000 oila xayoti kuzatib turiladi. Bu oilalarda har kuni tushum va xarajatlar yozib turiladi va ularning ma'lumotlari statistika organlarida guruhlariga ajratilib o'rganiladi.

Iste'molning ikkinchi qismi bu xizmat ko'rsatuvchi soha korxonalaridagi yoqilg'i, elektr energiya, imoratlarning eskirishi va h.k.lardir.

a) Aholi xizmatidagi korxonalarda ishlatilishi (maktablar, teatrlar, kasalxonalar, sanatoriyalar).

Bularni aholining shaxsiy iste'moliga qo'shish mumkin.

b) Ilmiy tashkilotlar va davlatni boshqarish tashkilotlaridagi iste'mol.

2) Milliy daromaddan oxirgi foydalanish deyilganda faqatgina iste'mol qilish emas, moddiy ne'matlarni jamg'arish ham tushiniladi. Mamlakatimiz ko'p avlodlar mehnati tufayli jamg'arilgan juda katta hajmdagi moddiy ne'matlarga ega va ular milliy boyligimizning bir qismini tashkil etib, uni yanada ko'paytirish uchun ishlatiladi. Natijada yana yangi binolar, inshootlar, mashina-uskunalar, xom-ashyo, materiallar, yoqilg'i, yashash uylari, maktablar, kasalxonalar, kutubxonalar soni ortadi.

Yakuniy iste'mol uy xo'jaliklari, davlat muassasalari va uy xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi notijorat tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi.

Jamg'arish iqtisodiyotning barcha sektorlari va tarmoqlari bo'yicha asosiy kapitalni yalpi jamlanishi, moddiy aylanma vositalarning o'sishi va nomoddiy aktivlarga egalik qilish sifatida amalga oshiriladi.

Statistika ularni har xil kuzatish ma'lumotlaridan va iqtisodiy agentlarning hisobotlaridan olishi mumkin.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Bozor iqtisodiyoti davrida daromadlarning ahamiyati nimada?
2. Makro va mikrodarajadagi daromadlar orasida qanday bog'lanish mavjud?
3. Dj.Xiksning daromad haqidagi ta'limotida daromadga qanday ta'rif berilgan?
4. Iste'mol va jamg'arish tushunchalariga ta'rif bering.
5. Yangi MHT (1993- y.)da Dj.Xiks ta'limotlari asosida daromadlarni qanday ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi?
6. Yalpi ichki mahsulot va yalpi milliy daromad ko'rsatkichlarining sifat va miqdor tomonidan farqi nimada?
7. Yalpi milliy daromad va yalpi milliy mavjud daromad hajmi qanday aniqlanadi?
8. Yalpi milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanishlarning mohiyati qanday?
9. Daromad bu:
 - a) qo'shilgan qiymat
 - b) sotishdan olingan tushum
 - v) xizmat ko'rsatishdan olingan tushum
 - g) iste'mol uchun ishlatish mumkin bo'lgan eng katta summa
 - d) aktivlar hajmining o'sishi
10. Yangi MHT (1993- y.)da daromadlarning qanday ko'rsatkichlari qo'llaniladi?
 - a) birlamchi daromadlar
 - b) pul formadagi joriy transfertlar
 - v) ixtiyordagi daromadlar
 - g) natural formadagi ijtimoiy transfertlar
 - d) ixtiyordagi tuzatish kiritilgan daromad
 - e) milliy daromad
 - j) ixtiyordagi milliy daromad
 - z) yuqoridagi ko'rsatkichlarning barchasi
11. Yalpi ichki mahsulot va yalpi milliy daromadlarning sifat jihatdan farqi:
 - a) YaIM va YAMD ikkalasi bir narsa
 - b) YaIM - ishlab chiqarish hajmini, YAMD – daromad hajmini ifodalaydi
 - v) YaIM – shu mamlakat rezidentlarining ma'lum davrda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar oqimini ifodalaydi,

YAMD – shu mamlakat rezidentlari olgan birlamchi daromadlar oqimini ifodalaydi

- g) YaIM hajmi katta, YaMD hajmi kichik
- d) YaIM iste'mol uchun ishlatiladi, YaMD jamg'arish uchun ishlatiladi.

12. YaIM va YaMDlarning miqdor jihatdan farqi:

- a) har doim YaIM hajmi YaMD hajmidan katta bo'ladi
- b) har doim YaIM hajmi YaMD hajmidan kichik bo'ladi
- v) YaMD hajmi YaIM hajmidan xorijdan olingan birlamchi daromadlar qoldig'iga farq qiladi
- g) YaMD hajmi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida YaIM hajmidan katta bo'ladi
- d) YaMD hajmi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida YaIM hajmidan katta bo'ladi.

13. Mamlakatda yalpi ishlab chiqarish joriy baholarda – 46912 mlrd. so'm, yalpi qo'shilgan qiymat – 31690 mlrd. so'mni tashkil qilsa, oraliq iste'mol qanchaga teng bo'lgan?

14. Mamlakatda yalpi qo'shilgan qiymat 50934 mlrd.so'm bo'lib, uning 69foizini ishlovchilarning mehnat xaqqi, 31foizini ishlab chiqarish va importga sof soliqlar tashkil qilsa yalpi foyda ko'rsatkichini aniqlang.

15. Mamlakat bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.so'm)

- 1. Aholining mulkdan olgan daromadlari - 120
- 2. Mehnat haqi – 360
- 3. Ishlab chiqarish soliqlari – 40
- 4. Xorijga to'langan birlamchi daromadlar – 30
- 5. Homiylik yordami – 20
- 6. Qarindoshlar sovg'asi – 16

Yalpi ichki mahsulot va daromad ko'rsatkichlari aniqlansin:

- a) Rezidentlarning xorijdan olgan birlamchi daromadlari
- b) Yalpi milliy daromad
- v) Yalpi milliy ixtiyordagi daromad

16. Mamlakat iqtisodiyotini xarakterlovchi quyidagi ma'lumotlar berilgan (mlrd.so'm)

- 1. Yalpi ichki mahsulot - 71800
- 2. Asosiy kapital iste'moli – 3400
- 3. Xorijiy mamlakatlardan bandlik va mulkdan olinadigan rezidentlaik daromadlari – 3000
- 4. Mamlakatning YaIMidan bandlik va mulkdan norezidentlarning oladigan daromadlari – 2580
- 5. Joriy transfertlar qoldig'i – 3650
- 6. Yakuniy iste'mol – 28000
- 7. Kapital transfertlar qoldig'i – 6440
- 8. Yalpi jamg'arish – 8500

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagi ko'rsatkichlarni aniqlang: sof ichki mahsulot, yalpi milliy daromad, sof milliy daromad, yalpi milliy mavjud daromad, sof milliy mavjud daromad, yalpi milliy jamg'arish, sof milliy jamg'arish, sof kredit (qarz)lar.

17. Quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan:

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Moddiy ne'matlar qiymati, mln. so'm	960	1056
Ko'rsatilgan xizmatlar qiymati, mln. so'm	272	328
Baho indeksi: moddiy ne'matlarga	1,08	1,10
xizmat ko'rsatishda	1,07	1,12

Berilgan ma'lumotlar asosida quyidagilarni hisoblang:

1. Yalpi ishlab chiqarishni baho indeksini
2. Yalpi ishlab chiqarishni fizik hajm umumiy indeksini
3. Yalpi ishlab chiqarishni qiymat indeksini.

XXV BOB. MOLIYA-KREDIT TIZIMI STATISTIKASI

25.1. Davlat budjeti statistikasining vazifalari

Davlat budjeti – davlatning markazlashgan pul fondi bo‘lib, undan umumdavlat iste‘molini qondirish maqsadida foydalaniladi.

Davlat budjeti statistikasining asosiy vazifasi uning asosiy parametrlarini baholashdan iborat:

- davlat budjeti daromadlari va xarajatlarining umumiy hajmini, xarajatlar hajmini daromaddan ortib ketishi (defitsit) yoki aksincha daromadlar hajmini xarajatlar hajmidan ortib ketishi (profitsit), rasmiy transfertlar va h.k.;

- davlat budjeti daromadlari va xarajatlari tarkibi;

- budjet defitsitini moliyalashtirish manbalari;

- davlatning ichki qarzlari hajmi;

- soliqqa tortish hajmi, tarkibi va h.k.

Davlat budjetini o‘rganishning asosi bo‘lib, budjetning daromadlari va xarajatlarini iqtisodiy klassifikatsiyasi hisoblanadi.

Budjet daromadlari tarkibida quyidagilar ajratiladi:

- soliq tushumlari – majburiy, o‘rni qoplanmaydigan, qaytarilmaydigan to‘lovlar (qo‘shimcha qiymat solig‘i, aktsizlar, foyda solig‘i, daromad solig‘i va h.k.);

- soliq bo‘lmagan tushumlar (davlat mulkini sotishdan olingan, boshqariladigan korxonalar kassa foydasi, jarimalar va h.k.);

- o‘rni qoplanmaydigan tushumlar (transfertlar).

Budjet xarajatlari bajarayotgan funktsiyalariga qarab quyidagi kategoriyalarga ajratib o‘rganiladi:

- umumiy xarakterga ega bo‘lgan davlat xizmatlari;

- jamoa va ijtimoiy xizmatlar;

- iqtisodiy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lgan davlat xizmatlari;

- boshqa funktsiyalar.

Iqtisodiy klassifikatsiyani davlatni boshqaruv organlarining faoliyatini va ularning mamlakat iqtisodiyotiga ta‘sirini aniqlash uchun foydalaniladi. Iqtisodiy klassifikatsiyada quyidagilar ajratiladi:

A. Joriy harjatlar (tovar va xizmatlarga xarajatlar, foizlarga to‘lovlar, subsidiyalar va joriy transfert to‘lovlari).

B. Kapital xarajatlar (asosiy kapitalni va zaxiralarni hosil qilish uchun tovarlar sotib olish, yerni va nomaterial aktivlarni, kapital transfertlarni sotib olish va h.k.).

Budjetni bajarilish darajasini tahlili umumiy daromadlar va xarajatlar bo‘yicha rejani bajarish darajasini ifodalovchi nisbiy ko‘rsatkichni hisoblashdan, shuningdek ularning turlari va maqsadli foydalanish yo‘nalishlari bo‘yicha amalga oshiriladi.

Davlatning aralashuvi natijasida amalga oshirilgan qayta taqsimlash jarayonlarining hajmini budjetning daromad qismini yalpi ichki mahsulotga nisbati ifodalaydi.

Budjetning daromadlari va xarajatlarini statistik o‘rganish dinamika qarorlari asosida amalga oshiriladi. Rejadan farq qilishga sabab bo‘lgan omillarni statistik baholaydi. Jumladan, soliq tushumlariga ta‘sir qiluvchi asosiy omillar bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- soliq bazasining o'zgarishi;
- soliq stavkasining o'zgarishi.

Soliq bazasi o'zgarishining soliqni absolyut o'sishiga ta'sirini quyidagi formula bo'yicha aniqlash mumkin:

$$U_s = \sum S_{li} \times K_{oi} - \sum S_{oi} \times K_{oi}$$

soliq hajmini absolyut o'sishi quyidagicha aniqlanadi:

$$U_k = \sum S_{li} \times K_{li} - \sum S_{li} \times K_{oi};$$
 bunda,

$S_{li} S_{oi}$ – i ko'rsatkich bo'yicha bazis va joriy davrdagi soliq bazasi hajmi;

$K_{li} K_{oi}$ – i ko'rsatkich bo'yicha bazis va joriy davrdagi soliq stavkasi.

Shu ikki omil hisobiga o'sgan soliqlarning absolyut summasi, soliq daromadlarining umumiy o'sishiga teng bo'ladi.

Analitik maqsadlarda asosiy ko'rsatkichlar bilan birga boshqa ko'rsatkichlar ham qo'llaniladi, ular mavsumiy va boshqa omillarni budjetni tashkil bo'lishiga va xarajatlariga ta'sirini baholaydilar. Masalan, budjet umumiy summasi bilan, ayrim olingan xarajat turlari orasidagi bog'lanishni, shuningdek yalpi ichki mahsulot bilan ayrim moddalar bo'yicha daromadlar summasi orasidagi bog'lanishni o'rganish uchun elastiklikning empirik koeffitsientlaridan foydalanish mumkin:

$$E = \Delta U / \Delta X \times X / U;$$
 bunda,

E – elastiklik koeffitsienti (omil «X»ning 1 foizga o'zgarishi natijasida yakuniy ko'rsatkich «U»ning o'zgarish darajasi);

ΔX – «X» omilining o'sishi;

ΔU – «U» yakuniy ko'rsatkichning o'sishi.

25.2. Bank statistikasining asosiy ko'rsatkichlari.

Bank tizimi (markaziy, tijorat va jamg'arma) mamlakatning moliya-kredit faoliyatida etakchi o'rinda turadi. Banklar faoliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi, ularning faoliyati ishonchligini va samaradorligini baholashi lozim. Ko'rsatkichlarning birinchi guruhi statistik mutloq ko'rsatkichlardan iborat bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- a) bank aktivlari va resurslari;
- b) bank depozitlari;
- v) bank kreditlari;
- g) kapital yoki ustav fondi;
- d) foyda.

Bular haqida ma'lumot manbai bo'lib, matbuotda e'lon qilinadigan banklar balansi hisoblanadi. Lekin chuqur tahlil uchun bu ko'rsatkichlar etarli emas, chunki bunday balanslarda kredit resurslari va ulardan foydalanish muddatlari ko'rsatilmaydi.

Bank aktivlari foydalanilgan kredit resurslari (qo'yilmalar) bo'lib, ular balansning jami (valyutasi)ga teng.

Bank resurslari bular bank ixtiyoridagi mablag'lar hajmi bo'lib, ular kreditlash va boshqa faol operatsiyalar o'tkazishda foydalaniladi, ular balansning jami (valyutasi)ga teng.

Bank resurslarini ikki guruhga ajratish mumkin:

1) Xususiy mablag'lar. Bankning xususiy kapitaliga aksioner va rezerv kapitali kiradi, bank aksiyalarini qimmatli qog'ozlar bozorida joylashtirish natijasida hosil bo'ladi, shuningdek ijtimoiy fondlar, ular foydasidan ajratmalar, taqsimlanmagan foyda hisobidan tashkil topadi.

2) Jalb etilgan va qarz mablag'lar. Bankning jalb etilgan mablag'lariga, korrespondent va banklararo depozit hisoblarida saqlanayotgan mablag'lari; bank hisoblariga o'tkazilgan (depozitlar) korxonalar va tashkilotlarning mablag'lari; aholining jamg'arma mablag'lari; budjet mablag'lari va boshqalar. Qarz (depozit bo'lmagan) mablag'lar – markaziy bankdan olingan ssudalar, banklararo ssudalar, banklararo vaqtincha moliyaviy yordam va boshqalar.

Tahlilning birinchi bosqichida guruhlash usulini qo'llagan holda balans moddalarini tarkibi aniqlanadi. So'ngra har bir guruh va guruh ostining ulushi aniqlanib, resurslar va qo'yilmalar ulushining o'zgarishi baholanadi. Buning uchun: 1) tarkibiy o'zgarishlarning integral koeffitsienti aniqlanadi:

$$K = \sqrt{\frac{\sum (d_{1i} - d_{0i})^2}{\sum (d_{1i}^2 + d_{0i}^2)}}$$

yoki 2) quyidagi indeks hisoblanadi:

$$J = \sqrt{\sum \left(\frac{d_{1i} - d_{0i}}{d_{1i}^2 + d_{0i}^2} \right)^2 : \Pi}$$

bunda: d_{1i} – joriy davrda aktiv (passiv)lar i – moddasining ulushi
 d_{0i} – shu moddalarning bazis davrdagi ulushi
 Π – resurslar yoki qo'yilmalar hajmi.

Agar solishtirilayotgan davrda tarkib o'zgarmay qolsa, bu ko'rsatkich nolga teng bo'ladi, agar tarkib butunlay o'zgarsa bu ko'rsatkich birga teng bo'ladi. Ko'rsatkich 0,1ga teng yoki undan katta bo'lsa, sezirarli darajada tarkibiy o'zgarishlar yuz berganini ifodalaydi.

Aktiv va passivlar umumiy summasi yoki ularning ayrim guruhlari summasi dinamikasini o'rganish tahlilning alohida yo'nalishi bo'lib hisoblanadi.

Banklarning moliyaviy holati va ishonchligini tahlilini bank balansi likvidligi va etarliligining nisbiy ko'rsatkichlarini hisoblab amalga oshiriladi. Buning uchun ularni O'zbekiston Markaziy banki tomonidan o'rnatilgan normativlar bilan solishtiriladi.

Bank kapitalining etarlilik darajasini aniqlash uchun bank kapitalini yo'qolishi mumkin bo'lgan summaga nisbati olinadi:

$$N_1 = K / A_r - R_u - R_k - R_d; \text{ bunda,}$$

K – bank kapitali; $A_r = \sum A_{0i} \times K_{pi}$ – yo'qotish riski hisobga olingan tortilgan aktivlar summasi;

A_{0i} – alohida operatsiyalar bo'yicha aktivlar;

K_{pi} – i-nchi operatsiyaning risk koeffitsienti;

R_u - qimmatli qog'ozlar qadrsizlanishi hisobiga yaratilgan rezervning umumiy hajmi; R_k – ssudalar bo'yicha yo'qolish mumkin bo'lgan rezervlarning umumiy hajmi, R_d – boshqa aktivlar va debitorlar bilan hisob-kitob operatsiyalari natijasida yo'qotish mumkin bo'lgan rezervning umumiy summasi hajmi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda bu ko'rsatkich norma bo'yicha 4foizdan 8foizgacha tebranadi. Bizning mamlakatimizda 2005- yil 1- yanvardan boshlab bunday normativ quyidagicha belgilangan: kapitali 5 mln.dan kam bo'lmagan banklar uchun – 11 foiz, kapitali 5 mln. va undan ortiq banklar uchun – 10 foiz hajmida belgilangan.

Banklar ishonchliligini bir me'yordaliligi tomonidan (variatsiyasi) u yoki bu ko'rsatkichlarning vaqt bo'yicha o'zgarishidan bilish mumkin (dispyersiya, o'rtacha kvadratik tafovut, variatsiya koeffitsienti).

Banklarni likvidlik holatini ko'rsatkichlari normativ bo'yicha va amaldagini solishtirib ham bilish mumkin. O'zbekiston Markaziy banki bu sohada bir necha likvidlik ko'rsatkichlarini taklif etgan: bir onda, joriy, uzoq muddatli, umumiy likvidlik, qimmatbaho metallar operatsiyalari bo'yicha muddatlari hisobga olgan holda, aktivlar, passivlar va boshqa omillar turi va summasini hisobga olgan holda taqsimlanadi. Umumiy likvidlik ko'rsatkichi tez likvidlikka ega bo'lganlar summasini, aktivlarning umumiy summasidan bankning majburiy rezervi ayrilaganiga bo'lib aniqlanadi:

$N_5 = LA / A_r - R_0$; bunda

LA – tez likvidlikka ega bo'lgan aktivlar;

A_r – aktivlarning umumiy summasi;

R_0 – bankning majburiy rezervi.

Bu ko'rsatkichning maksimal hajmi Markaziy bank tomonidan 20foiz qilib o'rnatilgan.

Banklar faoliyatining asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, aktivlar va kapitalning daromadlilik ko'rsatkichi hisoblanadi.

Foydaning (F) aktivlar umumiy summasiga (A) nisbati aktivlarning daromadlilik darajasini ifodalaydi, kapitalga (K) nisbati esa kapital daromadlilik darajasini ifodalaydi. Aktivlar daromadlik darajasi 2 ta omilga bog'liq:

1) kapital va aktivlar nisbati;

2) kapital daromadlilik:

$F/A = K/A \times F/K$;

Har bir omilni ta'sirini baholash uchun indeks usulidan foydalaniladi.

Olingan (kreditlarni sotishdan olingan yalpi daromad) va to'langan (depozitlar xizmatiga to'langan xarajatlar) foizlar kreditlar berish va depozitlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha o'rtacha foiz stavkalarini aniqlash imkoniyatini beradi.

O'rta foiz stavkalarini o'zgarishi ikkita omilga bog'liq:

1) kredit(depozitlar) tarkibi;

2) har bir kredit (yoki har bir depozit) bitimi bo'yicha yakka foiz stavkalari.

Birinchi omil ta'sirini tarkib o'zgarishlari indeksi yordamida, ikkinchisini doimiy tarkibli indeks yordamida, ikkala omilning ta'sirini o'zgaruvchi tarkibli indeks yordamida aniqlanadi.

Kreditlash muddati prinsipiiga rioya qilishni baholash uchun ssudalar aylanishi ko'rsatkichi hisoblanadi.

$$\text{Aylanish soni} = \frac{\text{Ssudalarni o'chirish bo'yicha aylanishi}}{\text{O'rtacha ssuda qarzi}}$$

$$\begin{array}{l} \text{Aylanishning} \\ \text{o'rtacha} \\ \text{uzunligi} \end{array} = \frac{\text{O'rtacha ssuda: Ssudalarni o'chirish bo'yicha aylanish}}{\text{qarzi Davrdagi kalendar kunlar soni}}$$

Jamg'arma banklaridagi depozitlar va kreditlarni baholash uchun har bir so'mni o'rtacha saqlash muddati (S) va mablag'larni bankda o'rtacha asrashi aniqlanadi (U):

$$S = O_v \times D / V; \text{ bunda,}$$

S – o'rtacha asrash davri (kunlarda)

O_v – davrdagi qo'yilmalarning o'rtacha qoldig'i

V – davrda qo'yilmalarning berilishi muddati

D – davrdagi kalendar kunlar soni.

$$U = O_0 - O_b / P_v \times 100; \text{ bunda,}$$

U – jamag'armadagi qo'yilgan mablag'larning asrash darajasi

$O_0 - O_b$ – davr oxiri va boshiga qo'yilgan mablag'lar qoldig'i

P_v – davr mobaynida qo'yilgan jamg'armalar.

Aholi jamg'armalari summasi (depozitlar) va banklarning o'z mablag' (kapital)lari nisbati (koordinatsi nisbiy miqdori) Markaziy bank tomonidan normativ ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi (100foizdan ortiq emas).

Banklarning qo'yilma operatsiyalarini baholash maqsadida qo'yilmalar umumiy summasi va o'rtacha qo'yilma dinamikasini omilli tahlili amalga oshiriladi. Qo'yilma umumiy summasiga ta'sir etuvchi omillar: jamg'arma bank filiallari soni, bir filialga to'g'ri kelgan qo'yilmalar hajmi va qo'yilmaning o'rtacha hajmi hisoblanadi.

25.3. Pul muomalasi statistikasi

Pul muomalasini ifodalaydigan statistik ko'rsatkichlar tizimi, pul massasini aniqlashga, uning tarkibini va muomala tezligini o'rganishga asoslanadi.

O'zbekiston Markaziy banki quyidagi pul massasi agregatlarini rasmiy ko'rsatkichlar sifatida qabul qilgan va u O'zbekiston statistikasida keng qo'llaniladi.

M0 – bank tizimidan tashqarida muomalada mavjud bo'lgan naqd pullar;

M1 – tarkibiga M0ni kiritadi, shuningdek milliy valyutadagi vositalar va jamg'armalarni o'z ichiga olib, ular korxonalar, tashkilotlar, ijarachilar, fuqarolar va boshqalar hisob raqamidagi hisob-kitoblar qilish va qoldiq mablag'larini; aholi va korxonalarining tijorat banklaridagi so'rab olguncha saqlanadigan depozitlarini; budjet, kasaba uyushmalari, jamoat va boshqa tashkilotlar mablag'larini; sug'urta tashkilotlari mablag'larini o'z ichiga oladi.

M2 – tarkibiga M1 ni va aholining tijorat banklaridagi depozitlarini kiritadi.

25.3.1-jadval

O'zbekiston pul massasi hajmi va tarkibi quyidagicha bo'ladi

Ko'rsatkichlar	2017- yil 1-yanvarga		2018- yil 1-yanvarga	
	mlrd. so'm	jamiga nisbatan foiz	mlrd.so'm	jamiga nisbatan foiz
Pul massasi (M2)				
Pullar (M1)				
Shu jumladan:				
Banklardan tashqaridagi mavjud pullar (M0)				
Mavjudsiz vositalar				
Shu jumladan:				
Talab qilinguncha saqlanadigan mablag'lar				

Xalqaro amaliyotda pul massasini to'rtadan ettitagacha bo'lgan ko'rsatkichlari hisoblanadi. 1996- yildan boshlab O'zbekiston Markaziy banki ma'lumotlarida pul va bank statistikasining xalqaro andozalarga mos ko'rsatkichlaridan foydalaniladigan bo'ldi. Masalan, «Pullar» agregati M1 agregatiga o'xshaydi va mamlakatning barcha pul mablag'larini ifodalaydi: ularni to'xtovsiz to'lanadigan vosita sifatida ishlashi mumkin va ular banklardan tashqaridagi mavjud pullar va so'rab olguncha turuvchi bank tizimidagi depozitlardan iborat. «Kvazipullar» agregati pul tizimidagi kam likvidli depozitlar bo'lib, ular bevosita to'lov vositasi sifatida ishlatilmaydi va ular aylanishi «pullar»ga nisbatan ancha sekin kechadi. Bu agregat muddatli va milliy valyutadagi jamg'arma depozitlar va xorij valyutadagi jamg'arma depozitlar bo'lib, ular O'zbekiston Markaziy banki balansida va tijorat banklari balansida hisobga olinadi. «Keng pullar» agregati «pullar» va «kvazipullar» agregatlarining yig'indisiga teng.

Pul massasi M2 agregatining «keng pullar» agregatidan asosiy farqi shundaki, M2 tarkibida xorij valyutasidagi depozitlar hisobga olinmaydi, lekin unga vaqtincha kirish chegaralangan depozitlarning bir qismi kiritiladi. Ular pul balansi tuzilganda alohida mustaqil agregatga o'tkaziladi va pul massasi agregatlari hisoblanganda hisobga kiritilmaydi.

«Pul bazasi» ko'rsatkichi pul massasining mustaqil komponenti hisoblanadi. Pul bazasi M0 agregati – O'zbekiston Markaziy banki chiqargan mavjud pullarni (O'zbekiston Markaziy banki omborida saqlanayotgan pullarni hisobga olmagan holda) va tijorat banklarining Markaziy bankdagi majburiy rezervlarini o'z ichiga oladi (Xalqaro valyuta fondi tavsiyasiga asosan «pul bazasi» ko'rsatkichini M0 agregatiga o'xshash sifatida qaraladi),

Pul massasining dinamikasini kuzatib turish va tijorat banklarining iqtisodiyotga kredit imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida «pul mulplikatori» ko‘rsatkichidan foydalaniladi. Pul multiplikatori – koeffitsient, ya’ni muomaladagi pul massasini ko‘paytirish o‘lchovi bo‘lib xizmat qiladi. Uni hisoblash uchun M2 pul massasini pul bazasi:

$$D_m = M2/M0 \text{ ga bo'linadi.}$$

Pul massasining aylanish tezligini aniqlash uchun yalpi ichki mahsulot hajmi (YaIM) davrdagi o‘rtacha pul massasi hajmiga bo‘linadi. Uning aksincha ko‘rsatkichi – iqtisodiy aylanishning ya’ni so‘mning «monetarizatsiya»si deb ataladi. Iste‘mol baholarining orqa tomoni bo‘gan pulning sotib olish qobiliyati ham pul aylanish ko‘rsatkichlarining muhimlaridan biri bo‘lib hisoblanadi.

Qator yillar uchun muomaladagi pul massasi agregatlarini yalpi ichki mahsulot bilan solishtirish indekslar – deflyatorlar degan ko‘rsatkichni aniqlash imkoniyatini beradi. Bu ko‘rsatkich mamlakatdagi inflyatsiya darajasini aniqlash imkoniyatini beradi: indeks deflyator ortsa, inflyatsiya ortadi, agar indeks deflyator pasaysa, inflyatsiya pasayadi. O‘zbekiston indeks deflyatorini boshqa mamlakatlarning shunday ko‘rsatkichlari bilan solishtirish, inflyatsiya darajasi o‘zgarishi haqida xulosa chiqarish imkoniyatini beradi.

Dunyoning boshqa mamlakatlariga nisbatan mamlakatning barcha moliyaviy aktivlari va majburiyatlari hajmi va tarkibini baholash uchun makroiqtisodiy moliyaviy statistikada to‘lov balansidagi boshqa ko‘rsatkichlar qatorida «xalqaro investitsion holat» nomli ko‘rsatkichlar tizimi ishlab chiqilgan. Bu tizim banklar, davlatni boshqarish organlari, korxonalar va uy xo‘jaliklari moliyaviy aktivlari va majburiyatlari haqidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Odatda xalqaro investitsion holat statistik hisobot ko‘rinishida chop etiladi, unda ko‘rsatkichlar yil yoki boshqa davr boshi va oxiriga nisbatan keltiriladi, shuningdek shu davr mobaynida xorij aktiv va majburiyatlarida yuz bergan o‘zgarishlarni tushuntiruvchi ma’lumotlar keltiriladi. Xalqaro investitsion holat moddalar nomi PB moliyaviy hisobot moddalar nomiga to‘liq o‘xshaydi.

25.3.2-jadval

O‘zbekiston kredit tashkilotlarining 2018 yil 1 kvartaldagi xalqaro investitsion holati quyidagi ko‘rinishga ega bo‘lgan

		Natijada holat o‘zgarish				XIX 1.04.10 (gr.1+gr. 5)	
		XIX 1.01.201 0- y.	Opyer a- tsiyala r	Qayta baholas h	Boshq a- lar		Jami (gr.2+gr. 3 +gr.4)
	A	1	2	3	4	5	6
A	Kredit tashkilotlar aktivlari						
	Shu jumladan:						
	Xorijga to‘g‘ri investitsiyalar						

	Portfel investitsiyalar						
	Boshqa investitsiyalar						
V	Tashkilotlar majburiyatlari						
	Shu jumladan:						
	O'zbekistonga xorij to'g'ri investitsiyalari						
	Portfel investitsiyalar						
	Boshqa investitsiyalar						
S	S=A-V. Kredit tashkilotlarining sof xalqaro investitsion holati						

25.4. To'lov balansi

Iqtisodiyot sektorlari rivojini, mamlakatdagi iqtisodiy holatni va milliy iqtisodiyotni qolgan dunyo bilan o'zaro aloqalari asosiy yo'nalishlari va natijalarini baholash uchun Milliy hisoblar tizimi ko'rsatkichlari bilan bir qatorda to'lov balansi tuziladi.

To'lov balansi (TB) – shu mamlakat rezidentlari yoki milliy iqtisodiyot subyektlarining boshqa mamlakatlar rezidentlari bilan o'zaro munosabatlarini xarakterlaydigan ko'rsatkichlar tizimidan iborat. Bu makroiqtisodiy tahlilning muhim quroli bo'lib hisoblanadi.

Hozirgi davrda bironta davlat o'z qobig'ida boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarni amalga oshirmasdan rivojlana olmaydi. Mamlakatning rivojlanish darajasi, uning dunyoda tutgan o'rni, boshqa mamlakatlar bilan o'rnatgan aloqalari, eksport hajmi va tarkibi, tashqa savdo qoldig'i, oltin valyuta rezervlari hajmi va dinamikasi va h.k. kabi parametrlar bilan baholanadi.

Milliy iqtisodiyot subyektlarining barcha tovar va moliyaviy oqimlari, oqibat natijada, boshqa mamlakatlar tovar va moliyaviy oqimlari bilan hamkorlikda harakat qiladi. Shu ma'noda TB ko'rsatkichlari makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimida yakunlovchi bo'lib hisoblanadilar.

«To'lov balansi» tushunchasi birinchi marta 1767- yilda D.Styuartning «Siyosiy iqtisod prinsiplari tadqiqoti» asarida eksport-import qoldig'i va u bilan bog'liq bo'lgan oltinning harakatini aks ettiruvchi tushuncha sifatida ishlatilgan. Ammo o'sha davrda ham, XIX asrda ham to'lov balansining ham nazariyasi ham amaliyoti yo'q edi. Xalqaro operatsiyalarni tizimli hisobini olib borish zaruriyati paydo bo'ldi, chunki shu davrda kapitalning xalqaro bozori rasmiylashdi, xalqaro to'lov tizimi tashkil topdi,

ham davlat organlari, ham markaziy banklar tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy qatnashchisiga aylandi.

1923- yilda birinchi marta to'lov balansi AQSHda chop etildi. 1924- yilda millatlar ligasi tomonidan bir necha mamlakatlar balansi tuzildi, 1947- yilda esa TB tuzish bo'yicha tavsiyanomalar ishlab chiqildi.

50-yillar oxiridan hozirgi vaqtgacha TB tuzish metodologiyasini XVF ishlab chiqadi. 1993- yilda XVF balans tuzish bo'yicha yo'riqnomani beshinchi marta chop etdi.

MHT va TB metodologiyasining yaratilishi va amaliyotga joriy etilishi paralel ravishda amalga oshirildi, lekin hech qachon to'qnash kelmadi. Ular ikkalasining umumiy maqsadi bir mamlakat rivojlanish darajasini, uning dunyoda boshqa mamlakatlar orasida tutgan o'rnini makroiqtisodiy tahlil qilishdan iborat. Buning uchun barcha mamlakatlar ko'rsatkichlarini solishtirish prinsiplari va MHT va TBni tuzish qoidalaridan foydalanildi. XVFning beshinchi ko'rsatkichiga (1993- y.) asosan TBdagi hisob, klassifikatsiya va ta'riflar MHTdagi kabi bir-biriga o'xshab ketadi:

- rezident va nerezidentni aniqlash;
- iqtisodiyotni institutsional birliklar, sektorlar va tarmoqlarga ajratish;
- operatsiyalarni qayd etish vaqti: MHTda ham TB ham operatsiya vaqti hisoblash usuli bo'yicha aniqlanadi. Uning mohiyati shundaki, operatsiyalar boyliklarni almashish, o'tkazish, qayta tashkil etish, yaratish yoki yo'q bo'lib ketish vaqti bilan qayd etiladi.

- tovar va xizmatlar amaldagi bozor bahosida baholanadi;
- iqtisodiy operatsiyalar joriy va kapital operatsiyalarga ajratiladi.

TB ko'rsatkichlari mustaqil analitik ahamiyatga ega bo'lib, «qolgan dunyo» hisoblamasi ko'rsatkichlari bilan chegaralanmaydi. TB asosida xorij investitsiyalari qay usulda jalb etilganini, mamlakatning tashqi qarzlari qanday o'zgarishini, ularning foizlarini, markaziy bankning xalqaro rezervlari qanday o'zgarishini aniqlash mumkin. TB ko'rsatkichlaridan ichki valyuta bozori va valyuta kursini tartibga keltirishda, davlatning fiskal va monetar siyosatini ishlab chiqarishda foydalaniladi.

O'zbekistonda TB tuzishni Markaziy bank amalga oshiradi. 1994- yildan boshlab TB kvartallar bo'yicha chop etiladi: I-kvartal uchun, I-yarim yil uchun, 9-oy uchun va yil bo'yicha to'liq balans tuziladi.

TB tuzishning asosiy prinsiplari:

TB buxgalteriya hisobi prinsipiida – ikki yoqlama yozish asosida amalga oshiriladi. Har operatsiya ikki marta qayd etiladi: bir hisobning kreditida, ikkinchi hisobning debetida, chunki ko'pchilik operatsiyalar iqtisodiy boyliklarni almashishga asoslanadi. Masalan, korxonalar o'z mahsulotini eksport qiladi va evaziga valyuta boyliklarini oladi: yoki xorij korxonasi shu mamlakat rezidenti firmasini rivoji uchun mablag' qo'yadi va evaziga moliyaviy aktivlar (aksiyalar va h.k.) yoki mulk oladi. Barter bo'yicha almashish mumkin, u holda eksportyer – korxonalar evaziga ekvivalent tovar va xizmatlar oladi. Agar iqtisodiy boyliklar tekinga berilsa, u holda «transfertlar» moddasi kiritiladi.

- Iqtisodiy tahlil uchun TB ko'rsatkichlari guruhlanadi. MHTda ham TBda ham joriy va kapital operatsiyalar ajratiladi. Joriy operatsiyalarga tovar va xizmatlar va transfertlar bilan amalga oshirilgan operatsiyalar kiritiladi. Kapital operatsiyalar

investitsion faoliyat bilan bog‘liq bo‘lib, ular kapital transfertlar va investitsiyalar (moliyaviy aktivlar va majburiyatlar) bilan operatsiyalarni aks ettiradi. Operatsiyalar xaktyeriga qarab, TBning qaysi tomonida aks ettirilishini aniqlash mumkin.

25.4.1-jadval

To‘lov balansi operatsiyalarini yozish prinsipi

	Operatsiya	Kredit(+)	Debet (-)
A	Tovarlar va noomil xizmatlar	Tovarlar eksporti va xizmatlar eksporti	Tovarlar importi va xizmatlar importi
B.	Mehnat va kapital xizmatlari	Rezidentlar tomonidan norezidentlarga ko‘rsatilgan	Norezidentlar tomonidan rezidentlarga ko‘rsatilgan
V	Joriy va kapital transfertlar	Rezidentlar tomonidan tovar va xizmatlarni tekinga olish	Norezidentlar tomonidan tovar va xizmatlarni tekinga olish
G	Moliyaviy aktivlar yoki majburiyatlar bilan operatsiyalar	Norezidentlar oldidagi majburiyatlar ortishi yoki norezidentlarga talabning kamayishi	Norezidentlarga talabning ortishi yoki norezidentlar oldida majburiyatlarning kamayishi

Balans va ikki yoqlama yozish prinsipiidan kelib chiqib, joriy operatsiyalar hisobi kapital va moliyaviy aktivlar hisobi saldosiiga teng bo‘lishi (qarama-qarshi belgi bilan) lozim. Binobarin, TBning umumiy saldosi doim nolga teng bo‘lishi kerak. Ammo amalda kredit va debet yozuvlari orasida balansga yerishib bo‘lmaydi. Bunga sabab bir operatsiyaning kredit va debet yozuvlari uchun axborotlar har xil manbalardan olinadi.

Masalan, eksport bo‘yicha ma‘lumot manbai bo‘lib bojxona statistikasi hisoblansa, xorij valyutalarining kelishi bank statistikasi ma‘lumotlaridan olinadi. Kredit va debet yozuvlari orasidagi farq «sof xatolar va o‘tkazib yuborishlar» deb ataladi.

25.4.2-jadval

Agregat ko‘rinishida TBning umumiy ko‘rinishi quyidagicha:

To‘lov balansining asosiy komponentlari (moddalari)	Kredit (+)	Debet (-)	Saldo
1. Joriy operatsiyalar hisobi A. Tovarlar va nominal xizmatlar 1. Tovarlar 2. Xizmatlar B. Mehnat va kapital xizmati (ishlab chiqarish omillari daromadlari) 1. Mehnat xizmati 2. Kapital xizmati V. Joriy transfertlar			
2. Kapital va moliyaviy qurollar bilan operatsiyalar A. Kapital bilan operatsiyalar 1. Kapital transfertlar			

B. Moliyaviy hisob			
1. To'g'ri investitsiyalar			
2. Portfel investitsiyalar			
Aktivlar			
Majburiyatlar (passivlar)			
3. Boshqa investitsiyalar			
3.1 Aktivlar			
Mavjud xorij valyutalari va depozitlar			
Savdo kreditlari va avanslari			
Berilgan kreditlar bo'yicha balans			
Boshqa aktivlar			
3.2 Majburiyatlar (passivlar)			
Mavjud xorij valyutalari va depozitlar			
Savdo kreditlari va avanslar			
Jalb etilgan kreditlar balansi			
Boshqa majburiyatlar			
4. Rezerv aktivlar			
Sof hatolar va o'tkazishlar			

Balansning ba'zi moddalari yanada aniqlik kiritishni taqozo etadi.

1. «Xizmatlar (noomil)» moddasi bo'yicha transport, sug'urta, moliyaviy, bank, turistik, injiniring va shunga o'xshash xizmatlar aks ettiriladi, ular ishlab chiqarish omillari bilan bog'liq emas.

2. «Omili xizmatlar» moddasi bo'yicha rezidentlarning norezidentlarga ko'rsatgan ishlab chiqarish omillari (mehnat va kapital) xizmati aks ettiriladi. Xizmat deganda xodimlarning xorijda olgan daromadlari (norezidentlardan) yoki rezidentlar tomonidan to'langan (masalan, mavsumiy ishchilar ish haqqi) daromadlar. Xorij aktivlariga egalik qilib olingan kapital xizmati daromadini, norezidentlar rezidentlarga to'laydilar yoki aksincha (foizlar, devidentlar, kupon daromadi va h.k.).

3. «Joriy transfertlar» boshqa mamlakatlarga berilgan (olingan) joriy daromad solig'i, mulk solig'i, to'lovlar va ijtimoiy sug'urta; qaytarilmaydigan (gumanitar) yordamni, ya'ni iste'mol tovarlari va xizmatlarni olish (berish). Ular transfertni ixtiyordagi daromadlarini va iste'molni ko'paytiradi va donorning esa shu ko'rsatkichlarini kamaytiradi.

4. «Kapital transfertlar» asosiy fondlarga egalik qilishni tekinga o'tkazish, qarzarlar, merosga va kapitalga bo'lgan soliqlardan voz kechish, asosiy fondlarni yoki kapital qurilishni sotib olish uchun pullarni o'tkazish (olish) masalan, Gyermaniya hukumati tomonidan Rossiya harbiylari uchun qurilayotgan uylarni moliyalashtirish. Kapital transfertlar donorlar oluvchi va beruvchi mamlakatni aktiv va passivlarini o'zgarishiga olib keladi, oluvchi (beruvchi) mamlakat milliy boyligi hajmini o'zgartiradi.

5. «Moliya hisobida» aktivlar va majburiyatlar funtsional belgisi bo'yicha klassifikatsiyalanadilar: to'g'ri investitsiyalar, portfel investitsiyalari, boshqa investitsiyalar va rezervlar.

5.1 «To'g'ri investitsiyalar» - korxonani boshqarish jarayoniga ta'sir ko'rsatish maqsadida kapitalda ishtirok etish. Korxonalar-rezidentga yirik aksioner-norezident tomonidan berilgan kreditlar ham to'g'ri investitsiyalar qatoriga qo'shiladi (va aksincha).

5.2 «Portfel investitsiyalar» qimmatli qog'ozlarga qo'shilgan qo'yilmalarni anglatadi, aksiyalar va h.k., ular daromad olish maqsadida sotib olinadi. Portfel investitsiyalarga shuningdek qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar va ularning davomi bo'lgan (obligatsiyalar, veksellar, fyuchyers valyutalari, opsiyonlar va boshqalar) bilan kiritiladi. Joriy davr investitsiyalari daromadni keyingi davrlarda keltiradilar va joriy operatsiyalar hisobida aks ettiriladi.

5.3 Investitsiyalar va rezervlar deb qaralmaydigan barcha operatsiyalar «Boshqa investitsiyalar» moddasida aks ettiriladi – mavjud xorij valyutasi va depozitlari bilan operatsiyalar, berilgan va olingan savdo kreditlari, boshqa kreditlar, boshqa aktivlar va majburiyatlar.

5.4 «Rezerv aktivlari» - markaziy bank va moliya vazirligining yerkin konvertlanuvchi likvidlik xorij aktivlari. Ularning tarkibiga mavjud xorij valyutasi, korrespondentlashuvchi hisoblardagi qoldiq, mablag'lar, xorij mamlakatlar hukumatlari likvidlik qimmatli qog'ozlari, XVFnning aktivlari va rezervlari (masalan, maxsus o'rnini to'ldirish xuquqi) kiradi.

Monetar oltin yoki oltin ham markaziy bank mulkida bo'lgani uchun shunga kiritiladi. Tijorat banklar qazib oluvchi va qayta ishlovchi korxonalar mulki bo'lgan nomonetar oltin, to'lov balansida oddiy tovar sifatida qaraladi. Monetar oltin bilan operatsiyalar faqat har xil mamlakatlar markaziy banklari bilan yoki markaziy bank va xalqaro tashkilotlar bilan o'tkazilishi mumkin. Markaziy bankning tovar oltinni sotib olish (sotishi) natijasida oltinni monetarizatsiya (demonetarizatsiya) qilish mumkin; shu bilan markaziy bankda monetar oltin zaxirasi ortishi (kamayishi) mumkin. Agar bunday operatsiyalar mamlakat ichida o'tkazilsa, u holda bunday holat to'lov balansida aks ettiriladi; agar markaziy bank nomonetar oltinni norezident korxonalaridan sotib olsa, bunday operatsiya tovarlar importi sifatida aks ettiriladi. Shunday qilib, tovar oltinni monetarizatsiya qilish jarayoni to'lov balansida ko'rsatilmaydi. Aktivlar va majburiyatlarni qayta baholash operatsiyalari ham (masalan, valyuta boyliklarini) muhim operatsiyalar bo'lmagani uchun ko'rsatilmaydi.

XVF – balanslarni standart komponentlarga mos holda neytral holatda tuzishni maslahat beradi. Bunday qilinsa, umumiy saldo doim nolga teng bo'ladi. Yuqorida qayd qilinganidek, ma'lumotlar har xil manbalardan olingani uchun kredit va debet moddalar teng kelavermaydi. Tenglikni hosil qilish uchun maxsus balanslashtiruvchi modda «sof xatolar va o'tkazishlar» kiritiladi. To'lov balansini neytral holati «balans»ni ta'minlaydi ammo uning muhim kamchiligi bor. Ikki yoqlama yozuv prinsipilariga rioya qilish uchun tenglashtirish amalga oshiriladi. Ular asosiy operatsiyalar kabi bo'lim va moddalarda aks ettiriladilar. Natijada boshqa mamlakatlar rezidentlarning o'zaro aloqasi real saldosi yo'qoladi.

Mamlakatning to'lov balansi milliy valyutada tuziladi, chunki uning asosiy maqsadi – milliy iqtisodiyotni qolgan dunyo bilan o'zaro aloqasini tahlil qilishdan iborat. Ammo xalqaro taqqoslashlarni amalga oshirish maqsadida ko'rsatkichlar muqobil hamma qabul qilgan xorij valyutasi – AQSH dollarida yoki evroda qayta baholanadi. Agar mamlakat valyutasi devolvatsiyaga moyil bo'lsa, bunday operatsiyani amalga oshirish shart bo'lib qoladi. O'zbekiston to'lov balansi AQSH dollarida tuziladi va chop etiladi.

Savollar, testlar va masalalar

1. Davlat budjeti daromadlari va xarajatlari qanday klassifikatsiyalanadi?
2. Budjet taqchilligi deganda nimani tushunasiz va uning qaysi ko'rsatkichlarini bilasiz?
 3. Elastlilik koeffitsienti nimani ifodalaydi?
 4. Bank aktiv va passiv operatsiyalariga tushuncha bering.
 5. Bank faoliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.
 6. O'zbekiston pul massasini ifodalovchi agregat ko'rsatkichlar tarkibi qanday?
 7. Pul massasining aylanish tezligi ifodalovchi ko'rsatkichlar.
 8. Pul qadrsizlanishi qanday o'rganiladi?
 9. To'lov balansining asosiy tarkibiy qismlarini tushuntirib bering va u qaysi davrlar uchun tuziladi?
 10. Joriy operatsiyalar hisobiga tushuncha bering.
 11. To'lov balansi operatsiyalarini yozish prinsipi qanday?
 12. Budjet daromadlarini nechta turga bo'lish mumkin?
 - a) bir turga
 - b) ikki turga
 - v) uch turga
 - g) to'rt turga
 - d) besh turga
 13. Soliq tushumlariga qaysi tushumlar kiradi?
 - a) fiskal monopoliyalar tomonidan davlat budjetiga to'langan daromadlar va ijtimoiy sug'urta bo'yicha majburiy to'lovlar
 - b) qo'shimcha qiymat solig'i
 - v) shaxsiy daromaddan olingan soliq
 - g) tashqi savdo soliqlari
 - d) aktsiz soliqlari
 14. Soliqdan tashqari tushumlar qaysilar?
 - a) litsenziyalar
 - b) yig'imlar
 - v) markaziy bank foydasidan ajratmalar
 - g) transfertlar
 - d) kreditlash
 15. Joriy harajatlar tarkibi qanday?
 - a) ish xaqqi
 - b) foiz to'lovlari
 - v) tashqi foiz to'lovlari
 - g) pensiyalar
 - d) hammasi ham joriy harajatlarga kiradi
 16. Kapital qo'yilmalar tarkibi qanday?
 - a) moliyalashtirish
 - b) tashqi moliyalashtirish
 - v) yangi qarz olishlar
 - g) qarzni to'lash
 - d) yangi asosiy fondlarni sotib olish va qurish

17. Bank kredit operatsiyalarini qanday tasniflash mmkin?
- kredit oluvchilar bo'yicha
 - maqsadi bo'yicha
 - qatnashish jarayoni bo'yicha
 - muddati bo'yicha
 - hamma javoblar to'g'ri
18. Pul agregatlari necha xil bo'ladi?
- M0 – bank tizimidan tashqaridagi naqd muomaladagi pullar
 - M1 – M0 + depozitdagi va hisob raqamidagi pullar
 - M2 – M1+aholining tijorat banklardagi depozitlari
 - yuqorida qayd qilinganlarning barchasi to'g'ri
19. To'lov balansi o'z ichiga asosan quyidagi balanslarni oladi:
- savdo balansi
 - xizmatlar va notijorat to'lovlar balansi
 - kredit va kapital harakati balansi
 - yuqorida qayd etilgan uchta balansni o'z ichiga oladi
20. Viloyat xalq banki bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (yil oxiriga):

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Joriy davr
Xalq banklari soni	73	78
Omonatlar soni, ming	57	80
Omonatlar miqdori, ming so'm	18000	20240
Aholi soni – ming kishi	232,0	244,0

Aniqlang:

- Har bir ko'rsatkich bo'yicha dinamika ko'rsatkichlari
- Bir bankka to'g'ri kelgan aholi soni
- Omonatlarning o'rtacha miqdori

Olingan ko'rsatkichlarni tahlil qiling va xulosalar chiqaring.

21. 2012- va 2018- yillar orasida omonat qo'yuvchilar soni 2 marta, omonatlarning o'rtacha miqdori esa 3 marta ortgan. Bir omonatning o'rtacha omonati miqdori qancha marta ortgan?

22. Joriy davrda xalq banki bo'yicha qo'yilgan omonatlar haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan (ming so'm):

Omonat turlari	Foiz stavkalari	Omonat summasi (m.s.)	Omonatni saqlash muddati
So'rab olguncha	5	300	5 oy
Muddatli	10	400	10 oy

Omonatlarni o'rtacha saqlash muddatini aniqlang.

XXVI BOB. INVESTITSİYALAR VA INVESTITSION FAOLIYAT STATISTIKASI

26.1. Investitsiyalar va investitsion faoliyat haqida tushuncha va statistikaning vazifalari

Milliy iqtisodiyotni bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos holda faoliyat olib borishi uchun muntazam ravishda ilmiy texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish lozim. Buning uchun yangi texnologiyalarni joriy etish, yangi uskunalarni, xom-ashyo va materiallarni sotib olish, xodimlar malakasini oshirish lozim bo‘ladi. Bunday holatni muntazam ravishda saqlab turish uchun xo‘jalik yurituvchi subyektlar ma‘lum miqdordagi kapitalga ega bo‘lishlari kerak. Ammo amalda doim ham shunday bo‘lavyermaydi. Shuning uchun rahbarlar va menedjyerlar oldida strategik rejalarni amalga oshirish uchun investitsion mablag‘lar manbalarini qidirib topish masalasi ko‘ndalang turadi.

O‘zbekiston Respublikasida investitsion faoliyatni boshqarish asosi bo‘lib quyidagi qonunlar hisoblanadi:

1. «Kapital qo‘yilmalar sifatida amalga oshiriladigan investitsion faoliyat haqida»gi (2001- yil) qonuni;

2. O‘zbekiston Respublikasidagi xorij investitsiyalari haqida»gi (2002- yil) qonuni.

Bu hujjatlarda investitsion faoliyatning asosiy holatlari va kategoriyalari keltirilgan va biz bu kategoriyalarning asosiylari mohiyatini ko‘rib chiqamiz.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlar bozori bilan birga, kapital bozori ham mavjud bo‘lib, u har xil moliyaviy bozorlar yig‘indisidan tashkil topadi. Moliyaviy bozorlarning asosiy xususiyati shundan iboratki, unda kapital egalari (investorlar) pul mablag‘larini taqdim etib, daromadni esa kelajakda talab qiladilar, shu bozorning boshqa qatnashchilari kapital sotib olib, uni harakatga keltiradilar, o‘z loyihalarini amalga oshiradilar, foyda ko‘rishni rejalashtiradilar va kelajakda ko‘rgan foydalarining ma‘lum qismini kapital egasiga foiz sifatida qaytarib beradilar.

Investitsiyalar iqtisodiyotni rivojlantirishda yetakchi o‘rinni egallaydi, chunki investitsiya orqali kapital jamg‘armalari jamg‘arishiga va uning natijasida mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish va iqtisodiy o‘sishga yerishiladi.

Bizning fikrimizcha, investitsiya – uzoq muddatli resurs qo‘yilmalari bo‘lib, ular yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish va eskilarini modernizatsiya qilish, texnika va texnologiyalarning yangi turlarini o‘zlashtirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat) hajmini orttirish va sifatini yaxshilash va shu asosda ko‘zlangan foyda (daromad)ni olishdir. Investitsiyalash asosida milliy iqtisodiyot miqyosida ayrim regionlar iqtisodiy potentsiali tenglashtiriladi, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishdagi qing‘irliklar bartaraf etiladi, shahar va qishloqlar ko‘rkiga ko‘rk qo‘shiladi.

Investitsiya lotincha «invest» so‘zidan olingan bo‘lib, uning aynan tarjimasini «solish» degan ma‘noni anglatadi va u juda keng ma‘nodagi tushuncha. Bir xil investorlar kapitalni korxonaga yoki kafeni Yurishga yoki sotib olishga yo‘naltiradilar, boshqalar ishlab chiqarish uskunalarni yoki potok liniyalarini sotib oladilar,

uchinchilar mablag'larini aksiyalar, obligatsiyalar yoki boshqa qimmatbaho qog'ozlarga qo'yadilar; to'rtinchilar o'z jamg'armalarini o'zlarining ilm va madaniy saviyalarini ko'tarish uchun sarflaydilar, beshinchilar pul mablag'larini bank depozitiga ma'lum foiz asosida qo'yadilar, oltinchilar ma'lum mahsulot ishlab chiqarish uchun patent yoki litsenziya sotib oladilar, ettinchilar kapitalni kolleksiionlashtirish uchun qo'yadilar, kitoblar, markalar va h.k. sotib oladilar va h.k. Bularning barchasi investitsiya bo'lib hisoblanadi, shuning uchun investitsiyaga yagona, har tomonlama ta'rif berib bo'lmaydi, chunki u juda keng va chuqur ma'nodagi ishlab chiqarish munosabatlarini o'zida aks ettiradi.

Investitsiyalar birinchi navbatda yalpi ichki mahsulot bir qismining harakati bo'lib, ular milliy iqtisodiyotning takror ishlab chiqarish parametrlarini aniqlab beradi, iste'mol va iqtisodiy o'sish qat'iyiligini, ijtimoiy rivojlanishning kelajagini real aks ettiradi.

Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati bo'yicha qarash va nuqtai nazarlarni tahlili shuni ko'rsatdiki, turli iqtisodiy fanlar va amaliy faoliyatlarda ular turlicha talqin qilinadi. Umumiy iqtisodiy fanlarda investitsiyalar – kapitalni jamg'arish jarayoni deb qaraladi. Moliya nazariyasiga ko'ra, ular bo'lajak natijalarni qo'lga kiritish maqsadida, mazmuni bo'yicha, xozirgi kapital harakatlarni bildiradi. BMTning 1953 yilda qabul qilgan MHTda va shu asosda 1995 yilda qabul qilingan Evropa MHTda investitsiya tushunchasi kengaytirilgan holda o'rganilib, asosiy kapitalni yalpi jamlanishi, unumdorlikni oshirish yoki xizmat qilish muddatini ko'paytirish maqsadida asosiy kapital elementlarini qayta qurollantirish bilan bog'liq harajatlardan chiqariladi. Bizning fikrimizcha, investitsiyalarning ta'rifida ularni mohiyatini bildiruvchi maqsad va funktsiyalari o'z aksini topishi zarur va u avvalo, sarmoya egasi uchun daromad manbai bo'lib hisoblanadi. U donor (sarmoya egasi)ning bo'sh pul mablag'larini muomalaga kiritish orqali unga qo'shimcha daromad keltiradi, ammo bunday faoliyat mavjud bo'lgan aniq va noaniq risklar bilan bog'liq ekanini esda tutish kerak. Shu bilan birga investitsiya akseptor (sarmoya jalb qiluvchi) uchun ham foydali hisoblanadi. Odatda, investitsiya uchun sarmoya egasiga to'lanadigan xaq (foiz, devident va h.k. shaklida) kredit uchun to'lanadigan foizdan past bo'lishi uning aktseptor uchun qanchalik manfaatli ekanligidan dalolat beradi.

Investitsiyalarning mohiyati rejali, bozor va o'tish davri iqtisodiyoti sharoitlarida bir-biridan investitsion faoliyat qatnashchilari, moliyalashtirish manbalari, investitsiya riski, investitsion tsikl axborot bazasi, loyihani amalga oshirish sharoiti va h.k.lar bo'yicha farq qiladi.

Investitsiyalarni kelib chiqish manbalariga qarab, ikki hilga: ichki va tashqi investitsiyalarga ajratish mumkin:

- ichki investitsiyalar mamlakat milliy daromadining jamg'ariladigan qismi;
- tashqi xorij investitsiyalari bir iqtisodiyotdan ikkinchisiga o'tayotgan kapital oqimi bo'lib, ular ichki investitsiyalardan keskin farq qiladi. Ular mamlakatlararo ko'chadi, faqat o'z maqsadini ko'zlaydi, amal qilish sharoitlari o'zgaradi. Xorij investitsiyalari kirib kelishi kapital import qiluvchi mamlakatlarda soliq, ijara xaqqi va boshqa tushumlarni ko'payishi ta'minlanadi.

Iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotining laureati (1990 yil) U.F.Sharp eng ommabop bo'lgan «Investitsiya» nomli darsligida investitsiyalar kelgusida (extimol,

nomuayyan) qiymatni olish maqsadida hozirgi vaYtda muayyan qiymatdan voz kechishdir»²³, deb ta'riflaydi. «Investitsiyalash» atamasining ma'nosini bu qo'llanma mualliflari: «Kelajakda foyda olish uchun bugun puldan ajralishdir»²⁴ deb e'tirof etadilar.

Investitsion faoliyat ikki makro va mikro darajada amalga oshiriladi. Birinchi darajada davlat va rahbar strukturalar amalga oshirsa, ikkinchisida esa xo'jalik yurituvchi subyektlar-korxonalar, firmalar, kompaniyalar va boshqalar amalga oshiradilar. Ikkala holatda ham gap investitsiyalash strategiyasi, uning o'lchamlari va olingan natijalari haqida boradi.

Makroiqtisodiy darajada investitsiyalar deganda milliy iqtisodiyot miqyosida ishlab chiqarish vositalarini takror ishlab chiqqirishga, «inson omili»ni rivojlantirishga, uy joy fondini, tovar zaxiralarini orttirish va shu kabilarga qilingan chiqimlarning bir qismini tushuniladi.

Mikroiqtisodiy darajada investitsiyalar deganda korxonalar, firma, korporatsiya, xolding va h.k. miqyosida kapitalni takror ishlab chiqarishga, zaxiralar miqdorini orttirishga va shu kabilarga qilingan chiqimlarga, ya'ni foydaning ishlab chiqarishni kengaytirishga qaratilgan qismini anglatadi.

Meditsina tili bilan aytganda, investitsiya bu iqtisodiyotga qilingan «in'ektsiya» bo'ladi. U iqtisodiyotni sog'lomlashtiradi, bardam qiladi. Investitsiyalarning asosiy manbai jamg'arma, boshqacha aytganda milliy iqtisodiyot (uy xo'jaligi, korxonalar, firma, davlat)dagi yalpi daromadning iste'mol qilinmagan qismi hisoblanadi. Sarflanmagan daromadlar turli moliya institutlari, banklar, jamg'armalar va boshqalarda saqlanadi va kerak paytda tadbirkorlarga resurslar olish uchun qarzga beriladi.

Amaliyotda uch xil investitsiya turlari mavjud: moliyaviy, moddiy va nomoddiy investitsiyalar.

Moliyaviy investitsiyalar – kapitalni har xil moliyaviy aktivlarga qo'yilishini anglatadi. Investorlar, aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa hil qimmatli qog'ozlar sotib olib, boshqa korxonalarining faoliyatida ishtirok etish huquqiga ega bo'ladilar. Ular yana muddatli depozitga qo'yilgan bank qo'yilmalari, kreditlashning har xil formalari, yekin konvertatsiyalanadigan valyutani sotib olish ham kiradi.

Moddiy investitsiyalar – material obyektlar yaratilishini taqozo qiladi. Ularga ko'chmas mulklar (binolar, inshootlar, yer uchastkalari)ga, transport infratuzilmalariga: ishlab chiqarish uskunalari (stanoklar, mashinalar, potok liniyalari, texnologik komplekslar va h.k.)ga aylanma mablag'lar (xom ashyo, materiallar, butlovchi qism va mexanizmlar)ga qo'yilgan qo'yilmalar kiradi. Boshqarish, moliyalashtirish va statistik nazariyasida bularni real yoki kapital hosil qiluvchi investitsiyalar deb ataladi.

Nomoddiy investitsiyalar – investor kapitalini kengaytirish va qayta takror ishlab chiqarish uchun qo'yilgan nomaterial qo'yilmalar bo'lib, ular mulkiy mablag'lar balansida o'z aksini topmaydilar. Ular ishlab chiqarishni takomillashtirish uchun, firma yoki korxonalar xodimlari malakasini va bilim darajasini ko'tarish yoki mamlakat

²³ У. Шарп, Г. Александер, Дж. Бейли. Инвестиции. Пер. с англ. М.: ИНФРА, 1997, стр. 979

²⁴ У. Шарп, Г. Александер, Дж. Бейли. Инвестиции. Пер. с англ. М.: ИНФРА, 1997, стр. 16

miqyosida «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni amalga oshirish uchun qo'yilgan qo'yilmalar yoki keng ma'noda «inson intellektiga» qo'yilgan mablag'lar va patent va litsenziya, nou-xau (intellektual kapital), inovatsiyalar (kashfiyot yoki yangi texnika va texnologiya echimlari) uchun qo'yilgan qo'yilmalar kiradi. Bularga yana har xil ijtimoiy tadbirlar va dasturlarni amalga oshirish uchun qo'yilgan qo'yilmalar kiradi.

Amaliyotda mavjud bo'lgan investitsiyalarni quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Nimalarga sarflanishiga qarab:

- **Sof investitsiyalar** – asosiy kapital hajmini ko'paytirishga sarflanadi;
- **Yalpi investitsiyalar** – asosiy fondlarning hajmini ko'paytirishga va eskirishi o'rnini qoplashga sarflanadi;

2. Investorning maqsadiga qarab:

• **Bevosita investitsiyalar** – muayyan xo'jalik subyektini boshqarishda, ishtirok etish huquqini olish va foyda chiqarish maqsadida uning ustav kapitaliga mablag' solishdir;

• **Portfel investitsiyalar** – investorning konkret maqsadiga yerishishi uchun xizmat qiladigan va bir butun qilib to'plangan turli qiymatlarning yig'indisidir;

• **Annuitet (moliyaviy renta)** – vaqti-vaqti bilan investorga muayyan daromad keltirib turadigan investitsiyadir.

3. Investitsiya subyektlariga qarab:

• **Xususiy investitsiyalar** – o'z xususiy kapitali, zayomlar (shu jumladan obligatsiya zayomlar), shuningdek, jalb etilgan kapital hisobidan amalga oshiriladi;

• **Davlat investitsiyalari** – budget ajratmalari, uzoq muddatli ssudalar va boshqa jalb etilgan resurslar hisobidan amalga oshiriladi.

4. Tijoriy xatarga munosabatiga qarab:

• **Hisobga olingan xatarlarga borishga tayyor investor** – biron-bir subyektga mablag' solayotgan investor tadbirkor bo'lib, u qanday xatarga borayotganligini avvaldan hisoblagan;

• **Har qanday xatarga borishga tayyor investor** – o'yinchi tadbirkor hisoblanadi va u har qanday xatarni ham engishga tayyor bo'ladi.

5. Tayinlangan obtektga qarab:

• **Kapital investitsiyalar** – real aktivlarga sarflanadi;

• **Inovatsion investitsiyalar** – texnikaning yangi avlod va yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va o'zlashtirishga sarflanadi;

• **Ijtimoiy investitsiyalar** – inson salohiyatini va malakasini rivojlantirishga, ta'lim sohasiga, ishlab chiqarish tajribasini rivojlantirishga va nomoddiy ne'matlarining boshqa shakllariga sarflanadi.

Statistika amaliyotida real investitsiyalarni xarakterlash uchun ularning hajmi va normasi aniqlanadi.

Investitsiya hajmi deb solingan kapitalning Yiyimat formada ifodalangan miqdoriga aytiladi. (Absolyut miqdor,... so'm yoki AQSh dollarida ifodalanadi).

Investitsiya normasi esa uning hajmini yalpi milliy mahsulotga yoki yalpi ichki mahsulotga bo'lish natijasida olinadi. (Nisbiy miqdor, foizlarda ifodalanadi).

Investitsiya ko'rsatkichlari joriy va solishtirma baholarda hisoblanadi va ifodalanadi. Bunda solishtirma narxlardagi hisob-kitoblar faqat so'mda emas, balki

AQSh dollarida ham amalga oshiriladi, bu esa birinchidan, hisoblanayotgan ko'rsatkichlarga bahoning (inflyatsiyaning) ta'sirini bartaraf qilishga, ikkinchidan, so'mning xalqaro kursidagi o'zgarishlarni ta'sirini ham bartaraf qilishga olib keladi va shu bilan birga O'zbekistonning investitsiya faoliyati ko'rsatkichlarini boshqa mamlakatlardagi xuddi shunday ko'rsatkichlar bilan bevosita taqqoslash imkoniyatini yaratadi.

Investitsiyalar haqidagi ma'lumotlar guruhlarini bo'yicha korxonalar va tashkilotlarning statistik hisobot formasi №P-2 «Investitsiyalar haqida ma'lumotlar»da va «investitsion faoliyat haqidagi ma'lumotlar»ning ilovasida keltiriladi va bu sohadagi statistikaning vazifalari quyidagilardan iborat:

- investitsiyalar tarkibini va manbasini statistik o'rganish;
- kapital qo'yilma sifatida amalga oshirilishi investitsiyalarni o'rganish;
- nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarni o'rganish;
- investitsiyalar samaradorligini statistik baholash va h.k.

26.2. Investitsiyalar tarkibini statistik o'rganish.

Investitsiyalar tarkibi bir necha yo'nalishlar bo'yicha o'rganiladi.

Iqtisodiy aktivlar bo'yicha investitsiyalar ikkiga bo'linadi:

- moliyaviy investitsiyalar – moliyaviy aktivlarga qo'yiladi. Ular xo'jalik tashkilotlari tomonidan banklarga, qimmatbaho qog'ozlar va boshqa korxonalar ustav fondiga, davlat va mamlakat zayom obligatsiyalariga, boshqa tashkilot va korxonalariga kreditlar berish yo'li bilan amalga oshiriladi;

- nomoliyaviy investitsiyalar – MHT yo'nalishi bo'yicha material va nomaterial asosiy kapitalga, material oborot mablag'lar hajmini ortishiga, boyliklar, material va nomaterial nomoliyaviy aktivlarga qo'shiladi.

Nomoliyaviy investitsiyalar tarkibida quyidagilar ajratiladi:

- asosiy kapitalga investitsiyalar;
- nomaterial aktivlarga investitsiyalar;
- material oborot mablag'lar zaxirasini to'ldirish;
- binolar, inshootlar, mashina va uskunalarni kapital ta'mirlashga harajatlar;
- yer uchastkalari va tabiatdan foydalanish obyektlarini sotib olish.

Bular ichida asosiy o'rinni asosiy kapitalga investitsiyalar egallaydi va ular takror ishlab chiqarish yo'nalishlari bo'yicha qurilish, kengaytirish, rekonstruksiya qilish, obyektlarni texnik jihatdan qayta qurollantirish, mashina-uskunalar, instrument-inventarlar sotib olish, chorva mollari tuyog'ini ko'paytirish, ko'p yillik o'simliklarni ekish va h.k.ga bo'linadi.

Investitsion faoliyatni tahlil qilishning keyingi yo'nalishi – asosiy kapitalga solingan investitsiyalarni o'rganishdan iborat va ular quyidagi yo'nalishlar bo'yicha o'rganiladi:

- yangi qurilish;
- mavjud korxonalarini kengaytirish;
- mavjud korxonalarini texnik jihatdan qayta qurollantirish va rekonstruksiya qilish.

Yangi qurilish deb, yangi yoki binosi olib tashlangan maydonlarda yangi bino, inshootlar barpo etish maqsadida olib borilgan qurilishlarga aytiladi.

Mavjud korxonalarni kengaytirish deganda, mavjud korxonalar xududida yangi sexlar, obektlarni qurish yoki ularga yaqin maydonlarda yangi yoki qo‘shimcha ishlab chiqarish quvvatlarini qurish tushuniladi.

Mavjud korxonalarni rekonstruksiya qilish deganda, ishlab chiqarish quvvatlarini ko‘paytirish, mahsulot sifatini va nomenklaturasini yaxshilash maqsadida korxonalaridagi sexlar va obektlardagi ishlab chiqarishni takomillashtirish va uning texnik-iqtisodiy darajasini yuqori darajaga ko‘tarish tushuniladi.

Material aylanma mablag‘lar zaxirasiga jalb etilgan investitsiyalar shu davrda ular qoldig‘ining o‘zgarishini xarakterlaydi. Uni davr boshidagi va davr oxiridagi qoldig‘ining farqi sifatida olinadi.

Ishlab chiqarilmagan aktivlarga investitsiyalar hajmi ikki qismdan iborat: ishlab chiqarilmagan material aktivlarga uzoq muddatli qo‘yilmalar (masalan, yerga, tabiiy resurslarga, tabiatdan foydalanish obektlariga egalik qilish huquqi) va ishlab chiqarilmagan nomaterial aktivlarga sarflangan uzoq muddatli qo‘yilmalar (masalan, mualliflar bilan bitim va kelishuvlar, ishlab chiqarilmagan aktivlarni sotib olish opsiyonlari va h.k.).

Bu tizimdagi har bir ko‘rsatkich umumiy investitsiyalarning konkret bir qismini xarakterlaydi va ular tarkibi ayrim ko‘rsatkichlarning ulushi bo‘yicha o‘rganiladi.

Har bir korxonaga va firmaning rivojlanish darajasini bilish uchun investitsion imkoniyatlarni baholash lozim, binobarin, ularning investitsion salohiyatini aniqlash kerak bo‘ladi. Bunda ularning faqat investitsiyaga jalb qilinishi mumkin bo‘lgan moliyaviy va boshqa resurslarini mavjudligini e‘tiborga olish bilan birga, ularni qo‘yish shartlari mavjudligi, ularning samaradorligini ham e‘tiborga olish lozim bo‘adi.

Korxonaning investitsion salohiyati bozordagi hozirgi sharoit va holatni hisobga olgan holda eng ko‘p jalb etilishi mumkin bo‘lgan investitsion resurslar hajmini ifodalaydi. Bozor iqtisodiyoti davrida bu ko‘rsatkichning ahamiyati juda yuqori hisoblanadi, chunki shunga qarab korxonaga rahbari yoki menedjyeri investitsion loyihalar bo‘yicha asosli qaror qabul qilish imkoniyatini beradi.

MHT yo‘nalishi bo‘yicha korxonalar investitsion salohiyatini ikki qismga ajratish mumkin:

- yalpi milliy jamg‘arish;
- potentsial xorij investitsiyalari.

Yalpi milliy jamg‘arish alohida korxonaga chegarasida investitsion salohiyatning asosiy qismini tashkil etib, u ichki jamg‘armalar hisobidan tashkil topadi. Avvalo ular amortizatsiya ajratmalari, korxonaga ixtiyorida qoladigan foyda, uning faoliyati davrida amalga oshirgan jamg‘armasi va boshqa xususiy mablag‘lari. Qo‘shimcha manbalar sifatida qarzga olingan va budjetdan tashqari mablag‘lar: bank kreditlari ko‘rinishida, budjetdan tashqari fondlar mablag‘lari, lizing bo‘yicha asosiy fondlar va h.k. jalb etilgan mablag‘larga yana har xil darajadagi budjetlardan olingan mablag‘lar, masalan, davlatning maqsadli dasturlari va h.k.

Korxonaning potentsial xorijiy investitsiyalari uning rivojlanishi uchun qo‘yilgan to‘g‘ri kapital qo‘yilmalar, kapital transfertlar, xorij mamlakatlari yuridik va jismoniy shaxslarning sadaqalari va h.k. Bularning hajmi uncha katta bo‘lmay, asosan bozor

kon'yunkturasiga bog'liq bo'ladi. Bular haqidagi ma'lumotlar ekspert baholash yo'li bilan faoliyat yurituvchi qo'shma korxonalaridan olish mumkin.

Korxonalar investitsion faoliyatining asosiy qismi kapital qo'yilma sifatida amalga oshiriladi va ular ishlab chiqarish faoliyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

26.2. Kapital qo'yilmalar va ularning moliyaviy manbalari

Kapital qo'yilmalar investitsiyalarning asosiy qismi bo'lib hisoblanadi.

Iqtisodiyot nazariyasida kapital qo'yilmalar deb, yangi asosiy fondlarni tashkil etishga, kengaytirishga, rekonstruksiya qilishga, modernizatsiya qilishga va mavjud korxonalarni qayta qurollantirishga qaratilgan kapital qo'yilmalarga aytiladi. Statistika kapital qo'yilmalarni faqat moliyaviy kategoriya sifatida emas, balki asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish jarayonidagi ko'p qirrali investitsion jarayon sifatida o'rganadi.

Ularning tarkibiga har xil nisbatda injener qidiruv, loyihalash, qurilish-montaj ishlari, mashina va uskunalarni sotib olish va ularni yaratish, ularni o'rnatish va h.k. harajatlar qo'yilmalarning texnologik tarkibida quyidagi elementlarni ajratadi:

- loyihalash-qidiruv ishlari harajatlari. Bularga asosiy fondlar obtekti va kompleks qurish bo'yicha injener-qidiruv va loyihalash ishlari harajatlari kiradi;

- qurilish ishlari harajatlari. Bular kapital qo'yilmalar tarkibidagi harajatlarning asosiy qismini tashkil etadi. Qurilishga loyihaga kiritilgan bino va inshootlarni ko'tarish, kengaytirish, rekonstruksiya qilish va tiklash kabi ishlar kiritiladi. Masalan, fundament osti uchun katlovan qazish, bino g'ishtlarini tyerish, metal va temirbeton konstruksiyalarni montaj qilish, qurilish obektlari xududlari atrofini obodonlashtirish va boshqalar;

- uskunalarni o'rnatish ishlari harajatlari. Ularga ishlab chiqarish, texnologik, enyergetik uskunalarni yig'ish va o'rnatish, shuningdek qo'yilmalarga ulash, extiyotkorlik ishlari va boshqalar;

- o'rnatishni taqozo etadigan uskunalarni sotib olish. Ularga texnologik, enyergetik va boshqa ishlab chiqarish uskunalarni sotib olish xarajatlari kiradi. Ularni faqat oldin yig'ish va qattiq joyga o'rnatish va montaj qilingach ekspluatatsiyaga kiritish mumkin. Bu uskunalarga, masalan, metalni qayta ishlovchi stanoklarni, poligrafiya uskunalari, statsionar turbinalar, elektrojenyatorlar va boshqalar kiritiladi.

- o'rnatishni taqozo etmaydigan mashina-uskunalarni sotib olish. Bularga ekspluatatsiya qilish uchun hech qanday montaj ishlarini talab etmaydigan mashina-uskunalar kiradi. Masalan, buldozyerlar, ekskavatorlar, elektromotoparomlar, avtomobillar, lokomotivlar va h.k. Bu harajatlarga qurilish smetasiga kiritilmagan mashina va uskunalarni harajatlari, masalan, eskirgan uskunalarni yangilash yoki mavjud mashina parkini kengaytirish harajatlari va h.k. kiritiladi;

- ishlab chiqarish instrument va inventarlari. Ularga barcha turdagi ishlab chiqarish instrumentlari, tez eskiradigan va emiriladigan predmetlar kiritilib, ular obektlarni qurish smetasiga kiritilgan bo'ladi;

- asosiy podani tashkil etish xarajatlariga asosiy fondlarga kiritiladigan ishchi va maxsuldor hayvonlarni sotib olish harajatlari kiritiladi;

- asosiy fondlar qiymatini oshirmaydigan harajatlar. Bularga ushbu investitsion obtektning qurilishiga ahamiyati bo'lmagan ba'zi ishlarni amalga oshirish, tayyor obektlarni ishga tushirish bo'yicha kadrlarni tayyorlash harajatlari kiritiladi;

- boshqa kapital xarajatlar. Bularga boshqa firmalarning bitirilmagan obektlarini sotib olish, ko'p yillik o'simliklarni o'stirish harajatlari kiradi.

Statistika investitsion faoliyatni o'rganishda ularni texnologik tarkibi bilan birga kapital qo'yilmalarni tipologik gruppalashni ham amalga oshiradi: iqtisodiy vazifasi bo'yicha (ishlab chiqaradigan va xizmat ko'rsatadigan sohalarga qo'yilgan kapital mablag'lar), milliy iqtisodning yagona klassifikatori asosida keltirilgan sektorlar va tarmoqlar bo'yicha qo'yilgan kapital mablag'lar. Shuningdek kapital qo'yilmalarni moliyaviy manbalari va mulk formasi bo'yicha gruppalash ham muhim ahamiyatga ega.

Kapital mablag'larning ichki va tashqi manbalarni 3 turga ajratish mumkin:

1. Korxonalar va tashkilotlarning o'z mablag'lari:

a) korxonalar ixtiyorida qoladigan foyda;

b) amortizatsiya fondi.

2. Jalb etilgan budjet mablag'lari:

a) davlat budjeti mablag'lari;

b) maxalliy budjet mablag'lari;

v) boshqa budjet mablag'lari.

3. Budjetdan tashqari jalb qilingan va qarzga olingan mablag'lar:

a) bank kreditlari va aholi mablag'lari;

b) boshqa tashkilotlardan qarzga olingan mablag'lar;

v) budjetdan tashqari fond mablag'lari

g) xorij qo'yilmalarini ham qo'shgan holdagi boshqa budjetdan tashqari mablag'lar.

26.3.1-jadval

Moliyalash manbalari bo'yicha asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning taqsimlanishi quyida keltirilgan (yakunga nisbatan foiz hisobida)

	Jami investitsiyalar, mlrd. so'm	Shu jumladan moliyalash manbalari bo'yicha					
		Respublika budjeti	Korxonalar budjeti	Chet-el investitsiyalari va kreditlari	Aholi mablag'lari	Bank kreditlari va boshqa qarz olingan mablag'lar	Budjetdan tashqari fondlar mablag'lari
Jami	15409,1	7,8	47,3	28,8	12,5	9,1	7,0
shu jumladan:							

Davlat korxonalar i	3604,1	32,7	34,0	12,4	18,3	1,7	19,2
Nodavlat korxonalar i	11805,0	0,2	51,4	33,8	0,5	11,3	3,3

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qishloq joylarda uy-joy qurilishi ko‘lamini kengaytirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ-1167 – sonli qaroriga muvofiq qishloq joylarida namunaviy loyihalar asosida umumiy maydoni 904,5 ming kv.m. ga teng 7,6 mingta uylar qurib foydalanishga topshirildi, ularning qurilishida 448,2 mlrd.so‘mlik investitsiyalar, jumladan Qishloq qurilish bank kreditlari hisobidan 272,0 mlrd.so‘m (umumiy hajmga nisbatan 60,7 foizda) o‘zlashtirildi.

Noishlab chiqarish tarmoqlariga kiritilgan investitsiyalarning umumiy hajmidan ta‘lim obyektlarining qurilishiga 408,2 mlrd. so‘m (umumiy hajmga nisbatan 9,3 foiz), sog‘liqni saqlash obyektlarining qurilishiga 322,3 mlrd. so‘m (7,4 foiz), kommunal qurilishga 298,7 mlrd. so‘m (6,8 foiz) sarflandi.

Akademik-litseylar va kasb-hunar kollejarini qurish va qayta ta‘mirlashda 197,1 mlrd. so‘mlik investitsiyalar o‘zlashtirildi, bu esa noishlab chiqarish sohasiga yo‘naltirilgan investitsiyalarning 4,5 foizini va ta‘lim sohasiga kiritilgan investitsiyalarning 48,3 foizini tashkil qildi.

Kasalxonalar va poliklinikalarni yangi qurishga va kapital qayta ta‘mirlashga 69,9 mlrd. so‘mlik, boshqa sog‘liqni saqlash obyektlariga 16,1 mlrd. so‘mlik investitsiyalar o‘zlashtirildi, bu esa sog‘liqni saqlash sohasiga sarflangan investitsiyalarning mos ravishda 21,7 va 5,0 foizini tashkil qildi.

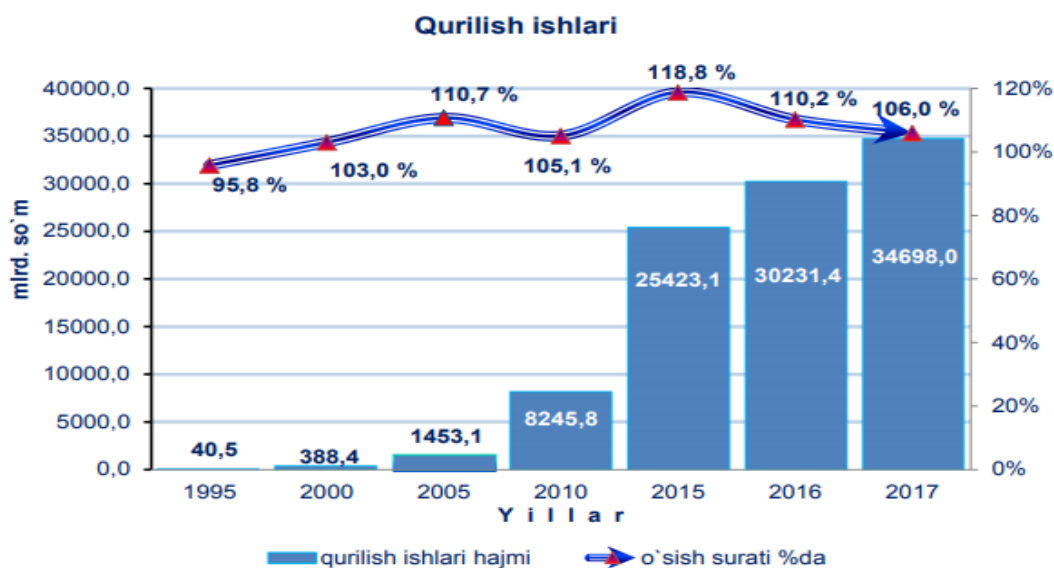
Ichimlik suvi tarmoqlari qurilishiga 88,7 mlrd. so‘m, shundan budget mablag‘lari hisobiga 37,8 mlrd. so‘m (umumiy hajmidan 42,6 foizi), chet el investitsiyasi va kreditlari hisobiga 22,2 mlrd. so‘m (25,1 foizi), aholi mablag‘lari hisobiga 12,7 mlrd. so‘m (14,3 foizi), gaz tarmoqlari qurilishiga 11,6 mlrd. so‘m, shundan aholi mablag‘lari hisobiga 11,3 mlrd. so‘m (98,0 foizi) investitsiyalar o‘zlashtirildi.

Qurilish faoliyati. Investitsiya faoliyatining asosiy qismi bo‘lgan qurilish-montaj ishlari 2017 yilda barcha turdagi qurilish-pudrat tashkilotlari tomonidan 34698,0 mlrd. so‘m qurilish ishlari bajarildi va u 2016- yilga nisbatan 106,0 foizni tashkil etdi. O‘tgan yillar bilan taqqoslanganda 2016- yilda bajarilgan qurilish ishlari hajmining o‘shish surati nisbatan 2017- yilda qurilish ishlari hajmining o‘shish surati 4,2 foiz punktga kamaygan bo‘lsa, 2015 yildagi ko‘rsatkichga nisbatan 12,8 foiz punktga kamaydi. 2017 yildagi qurilish ishlarining nisbatan past darajadagi o‘shish surati norasmiy sektor tomonidan bajarilgan qurilish ishlarining pasayganligi bilan izohlash mumkin. Joriy yilda norasmiy sektor tomonidan jami qurilish ishlarining 28,3 foizi bajarilib, Ularning o‘shish surati 2016- yilga nisbatan 95,9 foizni tashkil etdi²⁵.

²⁵ DSQ ma‘lumotlari

26.4. Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarning statistikasi

Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar, sektorlar, tarmoqlar, korxonalar va firmalar ishlab chiqarish faoliyatida xal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu

2017 yilda yirik tashkilotlar tomonidan jami qurilish ishlari hajmining 35,2 %i yoki 12228,6 mlrd. so'm qurilish ishlari bajarilib, 2016 yilga nisbatan 109,1 %ni tashkil etdi. Kichik tashkilotlar va mikrofirmalar tomonidan bajarilgan qurilish ishlarining jami qurilish ishlaridagi ulushi 2016 yildagi ko'rsatkichga nisbatan 2,9 % punktga kamayib 36,5 %ni tashkil etdi va o'tgan yilga nisbatan 112,6 %ni tashkil etdi.

qo'yilmalar, mohiyati bo'yicha kapitalni tashkil etuvchi investitsiyalar bo'lib, ular korxonalar va tashkilotlarning asosiy va obrot fondlarini yaratilishini ta'minlaydi.

Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini aniqlashning asosi bo'lib, BMTning MHT (1993- y.) hisoblanadi. Unda nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarning umumiy hajmi va uning ayrim yo'nalishlari ko'rsatiladi.

Chizmada keltirilgan investitsiya ko'rsatkichlari MHT yo'nalishi bo'yicha makroiqtisodiy ko'rsatkichlari qatoriga kiradi. Shu bilan birga bu ko'rsatkichlarning har biri mikrodarajada ham o'ziga o'xshash ko'rsatkichga ega bo'lib, ularni aniqlash metodologiyasi ham bir xil. Binobarin, kapitalni hosil qiluvchi investitsiyalar xo'jalik yuritishning barcha bo'g'inlarida ham hisoblanishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, ularni kichik korxonalardan tortib, to yirik korporativ tashkilotlarga, shuningdek milliy iqtisod darajasida ham hisoblash mumkin. Bu ko'rsatkichlarning mohiyati quyidagicha:

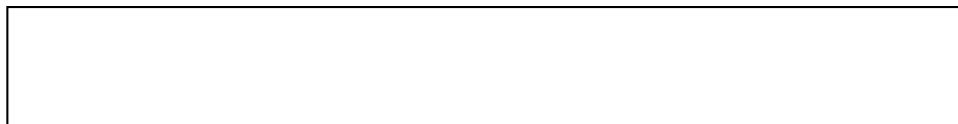
Kapital qo'yilmalar yangi asosiy fondlarni barpo etish uchun qilingan barcha xarajatlarni o'z ichiga oladi va ular barcha investitsiyalarning umumiy hajmida asosiy o'rinni egallaydi.

Kapital ta'mirlash mavjud asosiy fondlarni, temir va avtomobil yo'llarini ta'mirlash harajatlarini o'z ichiga oladi.

Boshqa material aktivlar budjet tashkilotlari tomonidan uskunalar, inventarlar sotib olish va boshqa kapital ishlarni bajarish bilan bog'liq xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish nomaterial aktivlarga mulk formasida yuzaga kelmaydigan asosiy kapital obyektlariga harajatlarni ifodalaydi. Masalan, patent, dasturiy ta'minot, nou-xau, tovar belgilari va boshqa nomaterial aktivlarni sotib olish harajatlari.

Ishlab chiqarilgan material va nomaterial aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar summasi MHT yo'nalishi bo'yicha asosiy kapitalni yalpi jamg'arish summasini tashkil etadi.

26.4.1-chizma. Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalarning ko'rsatkichlar tizimi

Statistik kapital qo'yilmalarni baholash va tahlil qilish uchun quyidagi usullarini qo'llaydi: gruppalash, omilli indeks tahlili, dinamika qatorlari va boshqalar. Investitsion jarayonlarni o'rganish yakka ko'rsatkichlar yoki o'zaro bog'langan ko'rsatkichlar tizimi orqali alohida korxonalar yoki korporativ tashkilotlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Reja bo'yicha ajratilgan kapital qo'yilmalar hajmidan foydalanish darajasini ifodalash uchun ularning shu davrdagi amaldagi hajmi (K_a) rejadagi hajmi (K_r) bilan solishtiriladi. Boshqacha qilib aytganda kapital qo'yilmalar bo'yicha reja bajarish indeksi hisoblanadi:

$$J = \frac{\sum K_a}{\sum K_r};$$

shuningdek uning rejadagi hajmidan absolyut farqi aniqlanadi:

$\Delta K = \Sigma K_a - \Sigma K_r$; bunda

K_a K_r – alohida olingan obtekt bo'yicha o'zlashtirilgan va o'zlashtirilishi lozim bo'lgan kapital qo'yilmalar hajmi.

Bu ko'rsatkichlar alohida firmalar yoki kichik korxonalar bo'yicha kapital qo'yilmalar haqida fikr yuritish imkoniyatini beradi. Tadbirkorlik va tijoriy faoliyatda bir necha yo'nalishlar bo'yicha kengroq yo'nalishlarni amalga oshirayotgan korporativ tashkilotlar muhim rol o'ynaydilar. Bunday holatda umumlashtiruvchi ko'rsatkich har bir investitsion obtekt bo'yicha chuqur tahlil qilinadi. Lekin umumlashtiruvchi ko'rsatkich orqasida ayrim investitsion obtektlar bo'yicha rejaga nisbatan tafovutlar ko'rinmay yotadi. Statistikaning vazifasi shundan iboratki, u rejaga nisbatan mutloq va nisbiy tafovutlarni aniqlanishi yoki investitsion faoliyatdagi real yutuqlar va kamchiliklarni ochib berishi kerak.

Bu masalani echish uchun investitsion obtektlar bo'yicha 2 xil gruppalashni amalga oshirishi bilan yerishiladi:

1) Kapital qo'yilmalar bo'yicha rejani bajargan obtektlar bo'yicha;

2) Reja bo'yicha kapital qo'yilmalar bajarilmay qolgan obtektlar bo'yicha. Har bir gruppada obtektlari bo'yicha absolyut tafovutlar aniqlanib, korporatsiya bo'yicha kapital qo'yilmalarda yerishilgan yutuq va kamchiliklarni real hajmini aniqlash mumkin. Matematika nuqtai nazardan rejaga nisbatan tafovutni, tafovutlarning algebrik yig'indisi sifatida olish mumkin:

$\Sigma \Delta K = \Sigma \Delta K_0 + \Sigma \Delta K_e$; bunda

ΔK_0 - shu obtektidagi kapital qo'yilmalar rejaga nisbatan ortiq

ΔK_e – shu obtektidagi kapital qo'yilmalar rejaga nisbatan kam.

Shu tafovutlarni nisbiy miqdorlarda quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$\Sigma \Delta K: \Sigma \Delta K_r = (\Sigma \Delta K_0: \Sigma \Delta K_r) + (\Sigma \Delta K_e: \Sigma \Delta K_r)$; bunda

$\Sigma \Delta K_r$ – korporatsiya bo'yicha kapital qo'yilmalar hajmining rejaga nisbatan farqi.

Yuqoridagi analik usulni quyidagi korporativ trest ma'lumotlari asosida hisoblaymiz.

26.4.1-jadval

Kapital qo'yilmalar bo'yicha yillik ko'rsatkichlarini hisoblash

№	Investitsion obtektlar nomi	Kapital qo'yilmalar amaldagi bahoda, mln.so'm		Obtektlar bo'yicha kapital qo'yilmalar hajmini rejaga nisbatan tafovut	
		Reja bo'yicha	Yil davomida o'zlashgan	Rejaga nisbatan ortiq	Rejaga nisbatan kam
1.	Elektr isitgich markazi	9248	9000		-248
2.	Bo'yoq sexi	2866	3110	224	
3.	Elevator	4734	4620		-114
4.	Non zavod	2236	2520	284	
5.	Oziq-ovqat konsentratlari sexi	3762	3572		-190
6.	Materiallar ulgurji ombori	2060	1806		-254
7.	Yig'uv konveyeri	1420	1638	218	
	Jami	26346	26266	726	-806

Test bo'yicha investitsion obyektlarni gruppalash natijasida quyidagilarga ega bo'lamiz:

- mutloq ifodalashda:

$$(26266-26346)=(224+284+218)+(-248-114-190-254)=726+(-806);$$

- nisbiy ifodalashda:

$$80/26346 \times 100=726/26346 \times 100+(-806/26346 \times 100);$$

$$0,3 \text{ foiz}=2,76\text{foiz}+(-3,06\text{foiz})$$

Shunday qilib, trestning uchta investitsion obyekti bo'yicha kapital qo'yilmalar hajmi rejaga nisbatan 726 ming so'm, yoki 2,76foiz ortgan, 4ta investitsion obyekti bo'yicha esa 806 ming so'mga yoki 3,06foiz kapital qo'yilmalar o'zlashtirilmay qolgan. Analitik hisob-kitoblarga qaraganda trestning investitsion faoliyatida sezilarli buzilishlar borligi aniqlandi.

Korxonalar investitsion faoliyatida kapital qo'yilmalarni o'zlashtirish darajasi dinamikasini o'rganish muhim vazifalardan hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kapital qo'yilmalar bo'yicha ikki xil indeks hisoblanadi: kapital qo'yilmalar qiymati indeksi va kapital qurilmalar fizik hajmi indeksleri.

Kapital qo'yilmalar qiymati indeksini quyidagi agregat formula asosida hisoblash mumkin:

$$J_{qp}=\Sigma q_1 p_1 : \Sigma q_0 p_0; \text{ bunda}$$

q_1 va q_0 – natural ko'rinishda joriy va bazis davrdagi kapital ish va sotib olishlar

r_1 va r_0 – kapital qo'yilma elementlarining joriy va bazis davrdagi bahosi

Bu indeksda joriy davr va bazis davr kapital qo'yilmalar elementlari o'z davrining baholarida o'lchanadi. Shuning uchun bu ko'rsatkichga investitsion va inflyatsion faktorlar ta'sir etadi.

Kapital qo'yilmalarning fizik hajmi indeksi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$J_q=\Sigma q_1 p : \Sigma q_0 p; \text{ bunda}$$

R – kapital qo'yilma elementlarining solishtirma bahosi (qaysidir davr yoki smeta bahosi).

q_1 q_0 – kapital qo'yilmalarning joriy va bazis davrdagi natural ko'rinishdagi texnologik elementlari.

Bu indeksning o'ziga xos xususiyati shundaki, bunda bahoning ta'siri bo'lmaydi. Shuning uchun u kapital qo'yilmalarning fizik hajmi o'zgarishini yoki ularning material-mulk mohiyatini ifodalaydi. U inflyatsion jarayonlarning ta'siridan ozod etilgan.

Ko'rilgan kapital qo'yilma indeksleri uchinchi ko'rsatkich bilan o'zaro bog'langan – kapital qo'yilmalar bahosi indeksi bilan. Baho agregat indeksi quyidagicha:

$$J_p=\Sigma p_1 q_1 : \Sigma q_1 p_0;$$

Yuqoridagi uchta indekslar orasida quyidagi bog'lanish mavjud:

$$J_{qp}=J_q \times J_p;$$

Ya'ni kapital qo'yilmalar qiymat indeksi, ularning fizik hajm va baho indeksleri ko'paytmasiga teng.

26.5. Investitsiyalar samaradorligini statistik baholash

Investitsiyalarni statistik o'rganish masalalaridan yana biri ularning samaradorligini baholash hisoblanadi. Bunday holat korxonalar, firma, korporatsiya va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning rivojlanishi bo'yicha strategik maqsadlaridan kelib chiqib, ularda yangi ishlab chiqarish, ishlab chiqarishni kengaytirish, rekonstruksiya qilish, texnik jihatdan qayta qurollanish va boshqa tijoriy faoliyatdan kelib chiqadi. Bu ishlarning amalga oshirish uchun katta hajmdagi investitsiya mablag'lari kerak bo'lsa ham, lekin investitsion resurslar hajmi doim chegaralangan bo'ladi. Shuning uchun korxonalar investorlarini, rahbarlarini, menejyerlarini qo'yilgan kapital qo'yilmalarni o'rnini qoplash qachon va qanday amalga oshiriladi yoki ularni samaradorligi qanday bo'lishi hammasini ham qiziqtiradi.

Investitsiyalar samaradorligi darajasini o'rganishda statistika, iqtisodiyot nazariyasi uslublarini qo'llaydi. Uning samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlash uslubiyati maxsus hujjat «Investitsion loyihalar samaradorligini baholash bo'yicha uslubiy tavsiyanomalar»da keltirilgan. Bundan ko'zlangan maqsad obyektlarni loyihalash jarayonida eng samaradorligini tanlab olishdan iborat bo'sa, statistikaning vazifasi boshqacha – u investitsion obyektlardan foydalanish jarayonidagi samaradorlikni aniqlashdan iborat. Shuning uchun samaradorlikni statistik baholash investitsion obyektlarni ham loyihalash ham ulardan foydalanish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Investitsiyalar samaradorlik darajasini aniqlash maxsus xujjatlarda keltirilgan uslubiyotlardan katta farq qilmaydi, lekin ular endi amaliy ma'lumotlarga ya'ni obyektlarni ekspluatatsiya qilish jarayonidagi ma'lumotlarga tayanadi. Obyektlar ishlatilayotgan sohalar, tarmoqlarni e'tiborga olgan holda tijorat, budjet va umumiy iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari aniqlanadi.

Investitsiyalar samaradorligini aniqlashda boshlang'ich nuqta bo'lib, natija (samara)ni investitsion resurslarni barpo etish harajatlariga bo'linadi. Natija sifatida xo'jalik yurituvchi subyektlarning ma'lum davrda olgan sof daromadlari olinsa, investitsion harajatlar sifatida barcha resurslar: pul, material, intellektual resurslar harajatlarini tushuniladi.

Investitsiyalar samaradorligini aniqlash uchun statistika quyidagi ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi: sof daromad, o'rnini qoplash muddati, investitsiyalar foydalilik indeksi va boshqalar.

Korxonalar amaliyotida investitsiyalar samaradorligini aniqlashda har xil yo'nalishlar mavjud. Bunda muhim omil sifatida vaqt omili: joriy harajatlar va olingan iqtisodiy naf hajmi hisoblanadi. Agar vaqt omili hisoblanmasa, olingan naf hajmi bir xil bo'lish ham mumkin, lekin u har xil vaqt davomida olingani uchun ularni solishtirib bo'lmaydi.

Statistika amaliyotida kapital qo'yilmalarning amaldagi samaradorligini aniqlashda ikki xil yo'nalish mavjud. Birinchi yo'nalishda amaldagi investitsion harajatlar va ularning amaliy natijalari vaqt omilini hisobga olmagan holda o'rganiladi. Ikkinchi yo'nalish har xil vaqtlardagi harajatlarni diskontirlash orqali bir xil vaqtga va solishtirish mumkin bo'lgan holga keltirishga asoslanadi.

Amaldagi sof daromad (D_s) – o‘rganilgan davrda korxonadan amaliy baholarda olingan iqtisodiy samarani ifodalaydi:

$$D_s = N - (JX + SF)$$

N – investitsion loyihani amalga oshirishdan olingan natija (+,-)

JX – joriy harajatlar

SF – soliq va boshqa to‘lovlar foizi.

Investitsiyalar o‘rnini qoplash muddati – statistika amaliyotida muhim va keng taqalgan ko‘rsatkichi hisoblanadi.

Uni aniqlash uchun investitsion loyihani amalga oshirish boshlangan kundan boshlab qilingan harajatlar summasi o‘rnini qoplaguncha ketgan vaqt bilan aniqlanadi.

Investitsiyalar o‘rnini qoplash muddati ($T_{qoplash}$) quyidagi uch xil vaqtni o‘z ichiga oladi: investitsiyalash oldi vaqti (T_{io}), investitsiya vaqti (T_{in}) va obtektidan foydalanish davrida o‘rnini qoplash vaqti ($T_{o'q}$). Ular qandaydir vaqt birliklarida o‘lchanadi: kun, hafta, oy, yil.

$$T_{qoplash\ muddati} = T_{io} + T_{in} + T_{o'q}$$

Ammo amaliyotda investitsiyalash oldi davrini boshlang‘ich davrini aniqlash qiyinchilik tug‘diradi, shuning uchun kapital qo‘yilmalar o‘rnini qoplash davrini, uni moliyalashtirish boshlangan vaqtdan boshlab hisoblanadi. U holda bu ko‘rsatkich quyidagicha hisoblanadi:

$$T_{qoplash\ muddati} = T_{in} + T_{o'q}$$

Investitsiyalash davri deb ikki vaqt orasidagi vaqtni: investitsion loyihani moliyalash boshlangan kundan (odatda investor tomonidan buyurtmachi yoki ijrochi hisob raqamiga pul mablag‘larini birinchi marta o‘tkazgan kundan boshlab) to obtektni korxonada asosiy faoliyati balansiga o‘tkazilgan kungacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi (obtektni qabul qilish kuni aktda ko‘rsatiladi).

Investitsion obtektni o‘rnini qoplashning bevosita vaqti (asosiy o‘rnini qoplash muddati) uni ekspluatatsiyaga topshirish kundan boshlanib, uni investitsion qo‘yilmalarning o‘rni qoplangan kungacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Bu vaqtning uzunligi faqat hisob-kitob qilish bilan aniqlanadi va uning mohiyati quyidagicha:

O‘rnini qoplash muddatini boshlanish davrini aniqlash juda oson; bu obtektni ishga tushirilgan kundan boshlanadi. Obtekt o‘rnini qoplangan kunini quyidagicha aniqlanadi:

shu davr ichida olingan foyda summaları yig‘ib boriladi (amaldagi sof daromad) va u shu obtektga quyilgan kapital qo‘yilmalar bilan solishtiriladi (oy, yil va h.k.). Shu davrda yuqorida qayd etilgan shart bajariladi: amalda yig‘ilgan sof daromad hajmi obtektga qo‘yilgan kapital qo‘yilmalarga teng yoki undan ko‘proq bo‘ladi yoki boshqacha qilib aytganda,

$$\sum_{i=1}^{T_{jk}} (D_r + A) = K; \text{ o‘rnini qoplash}$$

muddati tugamaganligini ifodalaydi.

Lekin kapital qo‘yilmalarning to‘liq o‘rnini qoplash momentini o‘rnatish uchun bevosita o‘rnini muddatini hisob-kitob qilish yo‘li bilan aniqlanadi ($T_{b.u.q.}$)

$$T_{b.u.q.} = T_{ep} - T_{da}; \text{ bunda}$$

T_{ep} – investitsion obtektni ekspluatatsiyaga kiritilgan kundan boshlab, o‘rnini qoplash muddati tugagan davr (yil) orasidagi vaqt o‘rnini qoplash muddati bo‘lib hisoblanadi

T_{da} – o‘rni to‘lgan kundan boshlab davr oxirigacha bo‘gan davr (oxirgi yil) orasidagi kalendar davrning bir qismi.

T_{da} qiymati quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$T_{da} = \Sigma(D_r + A) - K/P_{da};$$

Aniqlangan uslubiyat asosida kapital qo‘yilmalarning amaldagi o‘rnini qoplash muddati quyidagicha aniqlanadi:

$$T_{o'q} = T_{pi} + T_{in} + T_{ep} - \Sigma(D_r + A) - K/P_{da}; \text{ bunda}$$

P_{da} – o‘rni to‘lgan davr davomida (oy, kvartal va h.k.) olingan sof daromad (amortizatsiyani ham qo‘shib).

Formulaning oxirgi naf sifatida ifodalangan qismi o‘rni to‘lgan vaqtdan keyingi vaqt bo‘lgani uchun, obtektni umumiy ekspluatatsiya qilish vaqtidan ayriladi.

Quyidagi misolda kapital qo‘yilmalarning amaldagi samaradorlik ko‘rsatkichlarini hisoblaymiz. Masalan, korxonada bir yarim yil davomida 7150 ming so‘mlik qiymatga ega bo‘gan texnologik liniyani yaratish uchun investitsiyalashni amalga oshirgan. Texnologik liniyani ishga tushirish uni ekspluatatsiya qilishning birinchi yilini 1 iyulida amalga oshirilgan. To‘rt yil davomida uni ekspluatatsiya qilish natijasida quyidagi moliyaviy natijalarga yerishilgan:

26.5.1-jadval

Texnologik liniyani ekspluatatsiya qilish ko‘rsatkichlari, ming so‘m.

№	Ko‘rsatkich	Ekspluatatsiya qilish yili						
		1	2		3		4	
		Yil davomida	Yil davomida	O‘sib borishi	Yil davomida	O‘sib borishi	Yil davomida	O‘sib borishi
1	Mahsulotni sotishdan tushgan tushum	2814	3547	6361	8936	15297	15191	30488
2	Joriy harajatlari	2836	1696	4082	4877	8959	8753	17712
3	Amortizatsiya	660	660	1320	660	1980	660	2640
4	YAlpi foyda (1 qator–2 qator)	-232	1191	959	3399	4358	5778	10136
5	Soliqlar va boshqa to‘lovlar	23	246	269	1178	1493	2012	3505
6	Sof foyda (4 qator-5 qator)	-209	945	736	2221	2957	3766	6623
7	Amaldagi (real) sof daromad (3 qator+6qator)	451	1605	2056	2881	4937	4426	9363

Kapital qo'yilmalarning amalda o'rnini qoplash yuqoridagi formula bo'yicha aniqlanadi. Masalaning shartiga ko'ra investitsion davr 1,5 yil. Yig'ilgan sof daromad bilan qo'shilgan kapital qo'yilmalar orasidagi nisbat shuni ko'rsatadiki, o'rnini qoplash muddati 4 yil amalga oshirilgan ($9363 > 7150$).

Ekspluatatsiyaga kiritilgan kundan boshlab, to uning o'rnini qoplash kungacha bo'lgan davr 2,5 yilga teng. O'rnini to'liq qoplash muddati bilan uni tugatilish vaqtini orasidagi davr quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi.

$$9363 - 7150 / 4426 = 0,5 \text{ yil}$$

Texnologik liniyani o'rnini qoplashning amaldagi muddati:

$$T_{o'q} = 1,5 + 2,5 - 0,5 = 3,5 \text{ yil.}$$

Hisob-kitob qilingan vaqtda o'rnini qoplash muddati etilmagan bo'lsa, statistika o'rnini qoplash muddati kelishi mumkin bo'lgan davrni aniqlashni tavsiya etadi.

$$T_{o'.q.m.k.m.b.d.} = T_{pi} + T_{in} + T_{ob} + T_{ou}; \text{ bunda}$$

T_{ob} – obtektni ishga tushirgan kundan boshlab, to kuzatish boshlangan kritik kungacha bo'lgan davr

T_{ou} – kuzatish boshlangandan kritik kungacha bo'lgan kapital qo'yilmalarni o'rnini qoplashning shartli davri yoki investitsion obtekti kutilayotgan to'liq o'rnini qoplash davri o'tguncha bo'lgan momentda

O'rnini qoplashning shu qismi uzunligini aniqlash formulasi:

$$T_{ou} = K - \Sigma(D_r + A)_{ok} / P_{da}; \text{ bunda}$$

$\Sigma(D_r + A)_{ok}$ – o'tkazilgan kritik kundan so'nggi amortizatsiya summasini ham qo'shib hisoblangan to'plangan sof daromad summasi, o'rnini qoplash kuni kelguncha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Masalan, bizning misolimizda 4 yil ekspluatatsiyada bo'lgan davrda to'plangan sof daromad summasi 3355 ming so'm, oxirgi yildagi daromad esa – 1650 ming so'm. Bunday holatda o'zgartirilgan misol ma'lumotlarini solishtirish natijasida shu narsa aniqlandiki, o'rnini qoplash davri xali o'tmagan, binobarin, kutilayotgan o'rnini qoplash muddatini aniqlash mumkin.

$$T_{kutilayotgan} = 0 + 3,5 + 7150 - 3355 / 1650 = 3,5 + 2,3 = 5,8 \text{ yil}$$

Kritik momentdan so'ngi hisoblangan ko'rsatkich (2,3 yil) shuni ko'rsatdiki, daromad keyingi ekspluatatsiya qilingan davrda ham o'zgarmasdan qoladi (misolimizdagi 4-yil ekspluatatsiya qilingandan so'ngi daromadga teng). Binobarin, kutilayotgan o'rnini qoplash davri baza sifatida olingan daromad hajmiga bog'liq bo'ladi.

Yuqorida ko'rilgan ko'rsatkichlardan tashqari yana statistika bitta ko'rsatkichini – kapital qo'yilmalar o'rnini qoplash koeffitsientini aniqlaydi va bu koeffitsient obtektni ekspluatatsiya qilish davrida to'plangan daromad bilan qoplanish darajasini ifodalaydi, yoki

$$K_{o'.q} = \Sigma(D_r + A)_{ob} / K; \text{ bunda}$$

$\Sigma(D_r + A)_{ob}$ – obtektni ekspluatatsiya qilish boshlangan kundan boshlab to'plangan amortizatsiya ham qo'shilgan sof daromad hajmi;

K – kapital qo'yilmalarning to'liq hajmi.

Misolimizda, masalan, obtektni 3 yil ekspluatatsiya qilish natijasida o'rnini qoplash koeffitsienti teng bo'ladi: $4937:7159=0,69$ yoki shu yili qo'yilgan investitsiya hajmining 69foiz o'rni qoplandi. Bu koeffitsient 4 yilda quyidagicha bo'ladi:

$9363:7150=1,3$ yoki

shu yili kapital qo'yilmalar o'rni to'liq qoplangan.

Tahlil jarayonida kapital qo'yilmalarning amaldagi samaradorlik ko'rsatkichlari investitsion loyihani tayyorlash paytida aniqlangan samaradorlik ko'rsatkichlari bilan solishtiriladi. Bunda albatta solishtirilayotgan ko'rsatkichlar bir xil uslubiyat asosida aniqlangan bo'lishi shart.

Savollar, testlar va masalalar.

1. Investitsiya va investitsion faoliyat statistikasi o'rganadigan masalalar haqida fikr bildiring.

2. «Investitsiya» «moliyalashtirish» «kredit» kabi kategoriyalarning mohiyatini va bir-biridan farqlarini ochib bering. «Invest» so'zi qanday ma'noni anglatadi?

3. Investitsion faollik darajasi va investitsiyalarning moliyaviy jihatdan ta'minlanishi nimalarga bog'liq?

4. Investitsiyalarning qanday turlarini bilasiz?

5. Quyidagi elementlarni moliyaviy, moddiy va nomoddiy investitsiyalarga ajrating:

a) aksiyalar

b) obligatsiyalar

v) qimmatli qog'ozlar

g) depozitlar

d) binolar

e) inshootlar

j) yer uchastkalari

z) aylanma mablag'lar

i) xodimlar malakasini oshirish

k) «inson intellekti»ga qo'yilgan mablag'lar

6. Yalpi ichki mahsulot bilan investitsiya resurslari orasidagi bog'lanish:

1) yalpi ichki mahsulot

2) soliq va tushumlar

3) budjet

4) investitsiya resurslari

MHTda bular orasidagi bog'lanish qanday tartibda ishlatiladi:

a) 1-2-3-4

v) 3-2-1-4

d) 3-1-2-4

b) 2-1-3-4

g) 1-3-2-4

e) 2-1-3-4

7. Amaliyotda mavjud investitsiyalar quyidagi turlarga ajratiladi:

1) yo'nalish obtektiga qarab

2) maqsadga qarab

3) faoliyat subyektiga qarab

4) risk darajasiga qarab

5) tayinlangan obtektiga qarab

Quyidagi investitsiyalar shu turlarning qaysi biriga kiradi:

Sof investitsiyalar, yalpi investitsiyalar

Bevosita investitsiyalar, portfel investitsiyalar, moliyaviy renta
 Xususiy investitsiyalar, davlat investitsiyalari
 Hisobga olingan risklarga borishga tayyor investor
 Har qanday riskka borishga tayyor investor
 Innovatsion investitsiyalar, ijtimoiy investitsiyalar

8. O‘zbekiston investitsiyalari hajmini yalpi ichki mahsulotga nisbati bo‘yicha o‘rishini 3 davrga ajratish mumkin:

- 1) 1991-1995 investitsiya hajmi kamaygan
- 2) 1996 – investitsion faollik o‘sgan davr
- 3) 1997-2004 investitsiya hajmi orta bordi

Bu davrlarni xarakterlab bering.

9. Asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibida quyidagi gruppalar ajratiladi: qurilish-montaj ishlari, uskuna, instrument, inventar, boshqa kapital ishlar va harajatlar. Investitsiyalarni bunday gruppalash quyidagilarni ifodalaydi:

- a) asosiy kapitalga investitsiyalarni texnologik tarkibi;
- b) asosiy kapitalga investitsiyalarni takror ishlab chiqarish tarkibi;
- v) asosiy kapitalga investitsiyalarni harajat yo‘nalishlari bo‘yicha tarkibi.

10. O‘zbekistonda investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning asosiy manbalari quyidagilar hisoblanadi:

- korxonalar va aholining o‘z ixtiyoridagi resurslar;
- qarzga olingan va jalb etilgan moliyaviy mablag‘lar;
- davlat va mahalliy budjetlardan ajratilgan mablag‘lar;
- budjetdan tashqari mablag‘lar;
- xorijiy kapital;

Bu manbalarni markazlashgan va markazlashmagan investitsiyalarga ajrating.

11. “A” mamlakat sanoat tarmoqlari bo‘yicha asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibi (moliyalashning barcha manbalari bo‘yicha, foiz):

Tarmoqlar	2014	2016	2018
Jami sanoat tarmog‘i bo‘yicha	100,0	100,0	100,0
shu jamladan:			
Elektroenergetika	3,8	6,0	9,4
Yoqilg‘i	32,3	28,6	18,9
Qora metallurgiya	0,4	0,3	0,8
Rangli metallurgiya	11,1	12,1	20,9
Mashinasozlik va metallurgiya	14,6	10,2	5,5
Kimyo va neftkimyo	9,9	11,9	10,5
O‘rmon, yog‘ochni qayta ishlash va tselyuloza, qog‘oz	0,3	0,2	0,7
Qurilish mollari	1,2	1,6	1,7
Engil sanoat	15,9	14,3	19,4
Oziq-ovqat	5,8	7,9	5,5
Boshqa tarmoqlar	4,9	6,9	6,7

Asosiy kapitalga investitsiyalarning tarkibini o‘zgarishini tahlil qiling.

12. “A” mamlakat sanoatida asosiy ishlab chiqarish fondlari amortizatsiyasining investitsiyadagi hissasini aniqlang:

Ko‘rsatkichlar	2014	2016	2018
1. Asosiy fondlarni yil boshidagi qiymati, mln. so‘m	88560,1	111762,4	261182,5
2. Asosiy fondlarning amortizatsiyasi, mln. so‘m	7684,9	8055,4	17466,2
3. Amortizatsiyaning kapital investitsiyalardagi hissasi, foiz	?	?	?

13. “A” mamlakat investitsiyalarini moliyalashtirish manbalari bo‘yicha tarkibi (foiz hisobida):

Manbalar	2014	2016	2018
Davlat budjeti	17,0	14,2	12,7
Korxonalar mablag‘lari	40,6	43,4	48,5
Xorij investitsiyalari va kreditlari	18,4	19,0	19,2
Aholi mablag‘lari	16,9	18,9	11,8
Bank kreditlari	4,7	5,0	3,4
Budjetdan tashqari mablag‘lar	3,0	3,7	4,7

Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarida yuz bergan o‘zgarishlarni tahlil qiling.

14. Korxonadan bir martalik 45 mln. so‘m hajmidagi investitsiya qilingan. 5 yil ichida yillik sof daromadni bir maromda 15 mln. so‘m miqdorida olish kutilmoqda. Investitsiyalarni qoplash muddatini aniqlang.

XXVII BOB. AHOLI TURMUSH DARAJASI STATISTIKASI. AHOLINING DAROMADLARI VA XARAJATLARI BALANSI

27.1. Aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari

Turmush darajasi ijtimoiy kategoriyalarning muhimlaridan biri bo'lib, uni tor va keng ma'noda tushunish mumkin. Tor ma'nodagi turmush darajasi – bu aholining moddiy boyliklar va xizmatlarni iste'mol qilishdagi yerishilgan darajasi. Keng ma'noda esa jamiyatning yashashi uchun yaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar majmuasini o'z ichiga oladi.

Aholi turmush darajasi kategoriyasi iqtisodiy adabiyotlarda har xil talqin qilinadi va uni aks ettiruvchi ko'rsatkichlar tizimi ham turli xil ko'rinishga ega bo'lib, ularni uch guruhga ajratish mumkin: daromadlar, iste'mol va yashash sharoitlari. Shu ko'rsatkichlarning barchasi butun aholi miqyosida va aholining jon boshiga nisbatan hisoblanadi.

Aholining pul daromadlari hajmi, tarkibi, ulardan foydalanish yo'nalishlari va aholining ayrim guruhlari orasida taqsimlanishi haqidagi va boshqa ma'lumotlar asosida aholi turmush darajasini asosiy ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlari tuziladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlar o'rtacha va median ko'rsatkichlarda o'zgarish darajasi, uchrashish tezligi, to'plash, difyereatsiyalash va sotib olish qobiliyati kabilarda ifodalanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy indikatorlarni hisoblash makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni tuzishga qo'yilgan talablarga asosan, lekin ijtimoiy ko'rsatkichlarning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda amalga oshiriladi.

Turmush darajasini uch xil yo'nalishda o'rganish mumkin:

- 1) barcha aholiga nisbatan;
- 2) uning ijtimoiy guruhlariga nisbatan;
- 3) har xil daromadga ega bo'lgan uy xo'jaliklariga nisbatan.

Rossiya Fedyeratsiyasi iqtisodiyot vazirligi qoshidagi «iqtisodiy kon'yunktura va prognozlash markazi» tomonidan 1992- yilda ishlab chiqilgan «Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi turmush darajasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar tizimi» zamonaviy talablarga javob beradi va ancha to'liq ishlangan. Uning 7 bo'limida 39ta ko'rsatkich keltirilgan:

1. Jamlovchi ko'rsatkichlar
2. Aholi daromadlari
3. Aholi xarajatlari va iste'moli
4. Aholining pul jamg'armalari
5. Yig'ilgan mulk va turar joy
6. Aholining ijtimoiy tabaqalanishi
7. Aholining kam ta'minlangan qatlami.

Aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimining oxirgi varianti BMT tomonidan 1978 yilda taqdim etilgan.

1. Tug'ilish, vafot etish va boshqa aholini xarakterlaydigan ko'rsatkichlar
2. Turmushning sanitariya-gigiena sharoitlari
3. Oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish

4. Turar joy sharoitlari
5. Ta'lim va san'at
6. Mehnat sharoiti va bandlilik
7. Aholining daromadlari va xarajatlari
8. Yashash qiymati va iste'mol baholari
9. Transport vositalari
10. Dam olishni tashkil etish
11. Ijtimoiy ta'minot
12. Insonning yerkinligi

Turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlarni shartli ravishda o'lchov turlariga qarab quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

a) sintetik qiymat ko'rsatkichlari (YaIM, iste'mol fondi, aholining jami daromadlari va h.k.)

b) fizik ko'rsatkichlar, konkret material boyliklarni iste'moli hajmini ifodalovchi ko'rsatkichlar (shaxsiy mulk bilan ta'minlanish darajasi, oziq-ovqat mahsulotlar iste'moli, tashilgan yo'lovchilar soni va h.k.)

v) boyliklar taqsimoti va tarkibi nisbatlarini ifodalovchi nisbiy ko'rsatkichlar (aholining daromadlar guruhlari bo'yicha taqsimoti, daromadlar va iste'molni yig'uvchi va kelishtiruvchi ko'rsatkichlar va h.k.).

Turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimiga bevosita iste'mol ko'rsatkichlari bilan birga iste'mol imkoniyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar ham kiradi. Ularga, masalan, iste'mol fondi yoki daromad darajasi ko'rsatkichlarini kiritish mumkin.

«Turmush darajasini» ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi ko'p bo'lganligi sababli hozirgi vaqtda qator jamlovchi ko'rsatkichlar ham qo'llaniladi va ulardan biri inson imkoniyatlarini rivojlanish indeksi (inson salohiyatini rivojlanish indeksi)dir. Bu ko'rsatkich insonlarning moddiy va manaviy istaklarini qondirish imkoniyatlarini o'lchash uchun, shuningdek ayrim mamlakatlar va umuman insoniyatning ijtimoiy rivojlanishi ustidan nazorat olib borish uchun xizmat qiladi.

Inson rivojlanish indeksi ($J_{i.r.}$) uchta omilning ta'sirini hisobga oladi:

- 1) umr uzunligi;
- 2) ta'lim olish darajasi;
- 3) jon boshiga ishlab chiqarilgan YaIM hajmi.

Bu ko'rsatkich ($J_{i.r.}$) turmush tarzini ifodalovchi uch ko'rsatkich asosida o'rtacha arifmetik usulda aniqlanadi:

$J_{i.r.} = 1/3 \times (\sum J_{xi})$; bunda,

J_{xi} – turmush darajasi indikatorlari, shu jumladan:

J_{x1} – kutilayotgan umr uzunligi;

J_{x2} – aholining ta'lim olish darajasi (yig'ma ko'rsatkich: yoshi katta aholining savodxonlik darajasi va boshlang'ich, o'rta va oliy ma'lumot olayotgan yoshlar salmog'i);

J_{x3} – jon boshiga to'g'ri kelgan real YAİM hajmi, uni pulni sotib olish qobiliyatini e'tiborga olgan holda hisoblanadi AQSH dollarida).

Indeksning har bir omili hisoblanayotganda uning minimal va maksimal qiymati belgilangan andozasidan foydalaniladi va u bilan mamlakatdagi amaldagi ko'rsatkich solishtiriladi:

$$J_x = \frac{x_i \text{ amaldagi hajmi} - x_i \text{ minimal hajmi}}{x_i \text{ maksimal hajmi} - x_i \text{ minimal hajmi}}$$

Bo'lajak umr uzunligi indeksi hisoblanayotganda maksimal daraja sifatida 85 yosh olinadi, minimal daraja sifatida esa 25 yosh olinadi. Ta'lim olish indeksi hisoblanayotganda andozalar 100foiz va 0foiz deb olinadi, jon boshiga real YaIM hajmi indeksi – 100 va 5500 AQSh dollari olinadi.

Jon boshiga real YaIM hajmi ko'rsatkichi ishlab chiqarilgan, taqsimlangan va iste'mol qilingan darajani aks ettiradi. Umr ko'rish uzunligi ko'rsatkichi millatning sog'lomlik darajasini ifodalaydi. U mamlakatning iqtisodiy o'sish darajasiga, olib borilayotgan ijtimoiy siyosatga, meditsina xizmati darajasiga, ekologiyaga va boshqa omillarga bog'liq. Aholining ta'lim olish darajasi jamiyatning intellektual va ijodiy salohiyatini ifodalaydi.

BMT rivojlanish dasturining «1995 yilda inson rivojlanish darajasi tendentsiyasi» nomli ma'ruzasida ta'kidlaganidek, oxirgi 30 yil mobaynida insoniyat o'z rivojida sezirarli o'sishga yerishgan. Hozirgi vaqtda umr uzunligi 1960 yilga nisbatan 17 yilga ortgan. Bolalar o'imi esa yarmiga qisqargan.

1960 yildan 1995 yilgacha bo'lgan davrda butun dunyo bo'yicha hisoblangan inson rivojlanish koeffitsienti 247 foiz punktga o'sgan. Jumladan, aholi jon boshiga real YaIM ishlab chiqarish (solishtirma baholarda) 1,8 marta ortgan, o'rtacha umr uzunligi 50 yoshdan 64 yoshgacha ko'tarilgan, aholi savodxonlik darajasi esa 50foizgacha ortgan.

Barcha mamlakatlar bo'yicha turmush darajasi solishtirilganda ular o'rtasida juda katta farq borligi aniqlangan. 1995- yilda BMT rivojlanish dasturining mutaxassislari tomonidan o'rganilgan 174 mamlakat quyidagicha taqsimlangan: 63tasi insonning rivojlanish darajasi yuqori, 64tasi o'rta va 47 tasi past darajada (indeksi 0,500dan kichik). Lekin asta sekin bunday farqlar yo'qolib, inson rivojlanish darajasi tenglashib bormoqda.

1992- yilda esa yer yuzi aholisining rivojlanish darajasi 30 foiz rivojlangan, 39 foiz o'rta va 31 foiz esa past darajada bo'lgan edi. 30 yil mobaynida indeks variatsiyasi taxminan 2 marta kamaygan. Inson salohiyati rivojlanish darajasi bo'yicha eng yuqori o'rinni 1998- yilda Kanada, AQSh va Avstraliya egallagan. Inson rivojlanish indeksini hisoblash metodologiyasi doim mukamallashib bormoqda. Bunda hisobga olinadigan ko'rsatkichlarni tanlash, shuningdek foydalaniladigan vazn koeffitsientlaridan foydalanish munozarali masalalar bo'lib hisoblanadi.

27.2. Aholi daromadlarining shakllanishi va uning tarkibi

Aholining turmush darajasi ko'p jihatdan ularning olayotgan daromadlariga bog'liq bo'lib, shaxsiy ehtiyojlarni qondirilish darajasini ifodalaydi.

Aholi daromadlari – ma’lum vaqt oralig‘ida uy xo‘jaliklari tomonidan olingan pul va natural formadagi vositalar bo‘lib, ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- aholi barcha kategoriyalarning mehnat haqi;
- pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar;
- xususiy tadbirkorlik bilan shug‘ullanayotgan shaxslar daromadlari;
- kreditlar, xorij valyutalarini sotishdan olingan daromadlar;
- mulkdan olingan daromadlar (masalan, qo‘yilmalar, qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha foizlar, devidentlar va h.k.);
- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan tushumlar va boshqalar.

Aholi daromadlari darajasini aniqlash va tarkibini o‘rganish uchun qator ko‘rsatkichlardan foydalaniladi.

Dj.Xiks ta’limotiga asosan, daromadlarni taqsimlashni har xil jarayonini aks ettiruvchi uy xo‘jaliklarining daromadlari qursatkichlari hisoblanadi: birlamchi daromadlar, ixtiyordagi daromadlar, tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadlar.

Birlamchi daromad – har bir boquvchiga joriy va o‘zgarimas baholarda hisoblangan moddiy ne‘matlar ishlab chiqarishda bevosita qatnashib olingan daromadni bildiradi. Bu ko‘rsatkich faqat ishlovchi uy xo‘jaligi a‘zolariga nisbatan hisoblanadi va ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi: mehnat haqqi, aralash daromadlar, mulkdan olingan sof daromadlar, foyda va uy joy egalari olgan unga tenglashtirilgan daromadlar.

Joriy transfertlar qoldig‘iga tuzatish kiritilgan birlamchi daromadlar, uy xo‘jaliklari ixtiyordagi daromadlarni tashkil etadi:

$ID=BD+\Delta JT$; bunda,

ID – ixtiyordagi daromadlar;

BD – birlamchi daromadlar;

ΔJT – uy xo‘jaliklari joriy transfertlari qoldig‘i.

Joriy transfertlar qoldig‘ini, tashqariga berilgan va tashqaridan olingan daromadlarni hisobga olsak ixtiyordagi milliy daromad hosil bo‘ladi. Bu makroiqtisodiy ko‘rsatkichlardan, milliy daromad ko‘rsatkichi kabi aholi turmush darajasini va mamlakat iqtisodiyoti holatini kompleks tahlil qilishda foydalanish mumkin.

Uy xo‘jaliklarining ixtiyordagi daromadlari – uy xo‘jaliklarining ishlab chiqarish faoliyatidan, mulkdan, shuningdek qayta taqsimlanish natijasida olgan daromadlarini: import va ishlab chiqarishda olingan subsidiyalarni va joriy transfertlarni qo‘shib hisoblanadi.

Ixtiyordagi daromadlar hisobidan uy xo‘jaliklarining oxirgi iste‘moli xarajatlari amalga oshiriladi, ular orasidagi farq esa ushbu sektor jamg‘armasini tashkil etadi.

Uy xo‘jaliklari olgan natural formadagi ijtimoiy transfertlar va ixtiyordagi daromadlar qo‘shilib tuzatish kiritilgan ixtiyordagi daromadni tashkil etadi (TKID):

$TKID=ID+IT$; bunda,

ID – ixtiyordagi daromadlar;

IT – ijtimoiy transfertlar.

Bu ko‘rsatkich uy xo‘jaliklarining oxirgi iste‘molini aniqlash imkonini beradi. Iste‘molning bunday tuzatish kiritilgan ko‘rsatkichi – uy xo‘jaliklarining amaldagi oxirgi iste‘molini ifodalaydi. U iste‘mol tovarlari va xizmatlarini sotib olish uchun

qilingan xarajatlarni va natural formada olingan ijtimoiy transfertlar qiymatlarini ifodalaydi.

Aholining pul daromadlari aholi hamma kategoriyalari ish haqi, pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan tushumlar, mulkdan olingan daromadlar (foiz, dividend va h.k.) tadbirkorlar faoliyatidan olgan daromadlar, shuningdek sug‘urta to‘lovlari, ssudalar, chet el valyutasini sotishdan olingan daromad va boshqa daromadlarni o‘z ichiga oladi.

O‘rtacha jon boshiga to‘g‘ri keladigan pul daromadlarini aniqlash uchun pul daromadlari umumiy summasini o‘rtacha yillik mavjud aholi soniga bo‘linadi.

Xodimlarga hisoblangan o‘rtacha oylik ish haqi tarmoqar bo‘yicha hisoblangan oylik ish haqi fondini o‘rtacha ro‘yxatdagi xodimlar soniga bo‘linadi. Xodimlar tomonidan olingan davlat va nodavlat budjetdan tashqari mablag‘lar hisobidan olingan ijtimoiy nafaqalar ish haqi fondiga va o‘rtacha oylik hajmiga qo‘shilmaydi.

Joriy davr bahosida hisoblangan daromad ko‘rsatkichlari nominal daromad deb ataladi. Ixtiyordagi real pul daromadlari joriy davr daromadlaridan majburiy to‘lovlar va kirimlar (soliqlar va yig‘imlar, sug‘urta to‘lovlari, ijtimoiy tashkilotlarga to‘lovlar, aholini ijtimoiy himoya qilish fondi, bank kreditlarini qaytarish va boshqa to‘lovlar)ni ayirish yo‘li bilan aniqlanadi. Nominal va real daromadlar orasida tovar va xizmatlar bahosida yuz bergan o‘zgarishlarni hisobga olib sezilarli farq bo‘lishi mumkin.

Ixtiyordagi real daromadlar joriy davr bazis davriga nisbatan majburiy to‘lovlarni hisobga olgan holda daromadlar qanday o‘zgarganligini ifodalaydi va quyidagicha hisoblanadi:

IRD	=	(Joriy davr pul daromadlari – Joriy davr majburiy va ixtiyoriy to‘lovlar)
		x Istemol baholar indeksi
		Bazis davr pul daromadlari – Bazis davr majburiy to‘lovlar

27.2.1-jadval

Aholining real va ixtiyordagi real pul daromadlari quyidagicha hisoblanadi:

Aholi pul daromadlari (mln.AQSh doll.)		Majburiy va ixtiyoriy to‘lovlar (mln.AQSh doll.)		Iste‘mol baholar indeksi (foiz)	Avvalgi yil oyiga nisbatan foizda hisoblangan real pul daromadlari	Avvalgi yil oyiga hisoblangan real ixtiyordagi daromadlar
Oktabr 2016 y.	Oktabr 2017 y.	Oktabr 2016 y.	Oktabr 2017 y.			
1	2	3	4	5	6=2:5/1x100foiz	7=(2-4):5/1-3x100foiz
15158	24278	1215	2118	149,6	107,1	106,2

Jadval ma’lumotlariga qaraganda, bir yilda real pul daromadlari 7,1foizga, real ixtiyordagi daromadlar esa 6,2foizga o‘sgan.

Real daromadlarni o'zgarishi tezligi quyidagi omillarga bog'liq: nominal daromadlar o'sish darajasi, soliq to'lovlari stavkalarining o'zgarishi va baho indeksining o'zgarishi.

Iste'mol baholar indeksi aholi tomonidan sotib olinadigan ma'lum belgilangan tovar va xizmatlar yig'indisi qiymatining o'zgarishini xarakterlaydi. Masalan, iste'mol baholar indeksini hisoblash uchun O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasi tomonidan aholi iste'moli tarkibini xarakterlab beradigan 300 xil tovar va xizmatlar tanlab olingan. Buni o'rganish uchun uy xo'jaliklarida yil davomida o'tkazib boriladigan statistik kuzatish ma'lumotlari asos bo'lib hisoblanadi.

Baho indeksi aholining iste'mol tarkibi o'zgarmagan holda joriy davr tovar va xizmatlarni sotib olish uchun bazis davriga nisbatan qancha ortiq yoki kam sarflashni ifodalaydi.

Deflyator deb nomlangan baho indeksi quyidagicha hisoblanadi:

$$J_p = \frac{\sum P_1 q_p}{\sum P_0 q_p} = \frac{\sum i_p p_0 q_p}{\sum P_0 q_p}; \text{ bunda,}$$

q_p – tovarlarning doimiy (o'zgarmas) miqdori.

Aholi daromadlari va xarajatlari hajmi oilalarining budjetini aks ettirishi bilan birga aholining daromadlari va xarajatlari balansini tuzish va Milliy hisoblar tizimadagi «Uy xo'jaligi» sektori hisoblamalari ko'rsatkichlarini ham aniqlash imkoniyatini beradi.

Aholining daromadlari va xarajatlari balansini – aholining daromadlari, xarajatlari va jamg'armalari hajmi va tarkibini ham ifodalaydi. Balans yalpi milliy daromadning qanday qismi aholi ixtiyoriga pul formada tushishini ifodalaydi.

Balans ijtimoiy-iqtisodiy tahlilning muhim qurollaridan biri bo'lib, u aholi turmush darajasini ifodalaydi. Uning yordamida aholi pul daromadlari va xarajatlarining umumiy hajmi va uning tarkibi aniqlanadi, aholining real va nominal daromadlari va aholining sotib olish qobiliyati aniqlanadi va boshqa hisob-kitoblar amalga oshiriladi.

Balansning daromadlar qismi har xil manbalardan tushumlarni ifodalaydi. Ularni moliyaviy va statistik hisobotlardan, tanlama kuzatish va boshqa manbalardan olish mumkin.

Balansning xarajatlar qismi aholi tomonidan to'langan transfertlar, tovar va xizmatlarni sotib olish uchun to'lovlar va aholining depozit va qimmatli qog'ozlarda ortgan jamg'armalaridan tashkil topadi.

Balansning daromadlar qismida ba'zi bir iqtisodiy ma'nosi bir xil bo'lgan moddalar kiritilgan. Masalan, mulkdan olingan daromadlarga devedentlar, jamg'arma va qimmatli qog'ozlardan olingan foizlar.

Balansning xarajatlar qismidagi ko'rsatkichlar o'zining iqtisodiy mohiyatiga ko'ra milliy hisoblar tizimidagi ko'rsatkichlar bilan bir xil emas. Daromadlar qismini xarajatlar qismiga nisbatan ortiq bo'lishi pul formadagi aktivlarni o'sishini anglatadi. Agar aksincha bo'lsa, aholining iste'mol xarajatlari uy xo'jaliklarining yig'ilgan aktivlari hisobidan moliyalashtirilganini ifodalaydi.

27.3. Aholi iste'moli. Iste'mol manbalari va uning tarkibi

Iste'mol hajmi, uning dinamikasi va tarkibi inson turmush darajasining muhim elementlari bo'lib hisoblanadi. MDH mamlakatlarida iste'molchi manfaatini himoya

qiluvchi qonunlar aktlari qabul qilingan, ular minimal daromad, pensionerlarni, nogironlarni ijtimoiy ta'minoti, bahoning ortishi va inflyatsiya natijasida aholining ijtimoiy himoyalash kabilar, shuningdek «Iste'molchi huquqini himoyalash haqida»gi qonun qabul qilinib, unda fuqarolarning huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarini ximoya qilish asoslari yaratilgan.

Xalqaro andozalarni tashkil etish tashkiloti (ISO) ham iste'molchilar manfaatlarini himoya qiladi.

Aholi iste'moli statistikasining asosiy vazifasi iste'molning natural va qiymat ko'rsatkichlarini, individual va oilaviy iste'mol budjetlarini, iste'mol xarajatlari tarkibini va iste'molning elastikligini va uning dinamikasini o'rganishdan iborat.

Iste'mol – ishlab chiqarish jarayonining oxirgi nuqtasi va takror ishlab chiqarishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Iste'mol ma'lum ehtiyojlarni qondirish uchun ishlab chiqarilgan mahsulotdan foydalanishni anglatadi. Oxirgi iste'mol milliy hisoblar tizimining daromadlaridan foydalanish hisoblamasida o'z aksini topadi. U uy xo'jaliklarining ko'p mablag'lari va natural daromadlari hisobidan iste'mollarini, butunlay davlat qaramog'ida bo'lgan aholi iste'molini, shularga yana davlat tomonidan amalga oshiriladigan sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat, ijtimoiy ta'minot xarajatlarini, fuqarolarning xorijdan sotib olgan mahsulotlari va xorijliklarning bizning mamlakatdan sotib olgan mahsulotlari orasidagi farqni ifodalaydi.

Aholining umumiy iste'moli material va nomaterial boylik va xizmatlar iste'molini o'z ichiga oladi. U ishlab chiqarish darajasiga, shuningdek taqsimlash tarkibi va tarkibiga bog'liq.

To'lovli va to'lovsiz iste'molni ajratish lozim.

To'lovli iste'mol aholining pul daromadlari hisobiga amalga oshiriladi.

To'lovsiz iste'mol – butunlay davlat qaramog'idagi aholining sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat va h.k. muassasalaridagi tovar va xizmatlar iste'molini o'z ichiga oladi. To'lovli iste'mol to'liq qiymat bo'yicha, to'lovsizi esa xarajatlar summasi sifatida hisobga olinadi.

Xizmatlar material va nomaterial xizmatlarga bo'linadi. Material xizmatlar – ilgari ishlab chiqarilgan mahsulotlarni qayta ishlash va tiklash maqsadida amalga oshiriladi. Nomaterial xizmatlar – bular material formada yuzaga kelmaydigan xizmatlar (ta'lim sohasi, sog'liqni saqlash va h.k.). Material boyliklar va xizmatlar ularning hajmi, tarkibi va sifati ko'rsatkichlari yordamida o'rganiladi.

Xizmatlar tarkibi kattalashtirilgan holda maqsadli vazifasiga asosan quyidagi guruhlarni o'z ichiga oladi:

A. Iste'mol xarajatlari:

- 1) oziq-ovqat mahsulotlari, uydan tashqarida ovqatlanish, alkogol, tamaki;
- 2) kiyim, gazlama, oyoq kiyimi;
- 3) shaxsiy gigiena mahsulotlari;
- 4) uy joy kommunal xizmatlari, mebel va h.k.;
- 5) ta'lim, madaniyat, dam olish va h.k. xizmatlar;
- 6) ijtimoiy transport xizmatlari, xususi transportni asrash, aloqa;
- 7) yoqilg'i va boshqa mahsulotlar.

B. Noiste'mol xarajatlari:

- 1) xususiy yordamchi xo'jalik xarajatlari;
- 2) tug'ishganlarga ko'rsatilgan material yordamlar;
- 3) jamg'arish (banklardagi hisoblar, qimmatli qog'ozlar va chet el valyutalarini sotib olish va h.k.);
- 4) soliqlar, to'lovlar va boshqa xarajatlar.

27.4. Aholining material boyliklar va xizmatlarni iste'mol qilish ko'rsatkichlari

Material boyliklar va xizmatlar iste'moli natural, shartli-natural va qiymat usullarda o'rganiladi.

Qiymat ko'rinishida bu ko'rsatkich amaldagi baholarda va tarkibda o'rganiladi. Umumiy iste'mol hajmi bilan birga jon boshiga iste'mol ham aniqlanadi. Ayrim tovarlarni amaldagi jon boshiga iste'molini ratsional-normativ darajani solishtirish aholini shu tovarga bo'lgan ehtiyojini qondirish darajasini aniqlash imkoniyatini beradi. Qandaydir i-tovarga bo'lgan ehtiyojni qondirish koeffitsienti quyidagi ko'rinishga ega.

$K_i = q_{ia} : q_{ih}$; bunda,

q_{ia} - i-tovarning amaldagi iste'moli

q_{ih} - i-tovarning ratsional-normativ iste'moli

Umumiy va jon boshiga o'rtacha iste'mol dinamikasi indeks orqali aniqlanadi.

Iste'mol indeksi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

a) bir tovar uchun: $i_q = \Sigma q_1 : \Sigma q_0$;

b) yoki jon boshiga: $J_{q/s} = \Sigma q_1 / S_1 : \Sigma q_0 / S_0$;

bunda, $q_1 q_0$ – bir tovarning joriy va bazis davrdagi amaldagi hajmi;

$S_1 S_0$ – aholining bazis va joriy davrdan o'rtacha yillik soni.

v) barcha material boyliklar bo'yicha: $J_q = \Sigma q_1 R_0 : \Sigma q_0 R_0$;

shu jumladan jon boshiga: $J_{q/s} = \Sigma q_1 R_0 / S_1 : \Sigma q_0 R_0 / S_0$;

bunda, $q_1 q_0$ – joriy va bazis davrda ayrim material boyliklarning hajmi;

R_0 – bazis davr material boyliklar bahosi (solishtirma baho).

Joriy davrda bazis davriga nisbatan material boyliklar va xizmatlar iste'moli umumiy indeksi quyidagicha hisoblanadi:

a) barcha aholi bo'yicha: $J_q = \Sigma q_1 R_0 + \Sigma q_{1x} R_{0x} / \Sigma q_0 R_0 + \Sigma q_{0x} R_{0x}$;

b) jon boshiga: $J_{q/s} = (\Sigma q_1 R_0 + \Sigma q_{1x} R_{0x}) : S_1 / (\Sigma q_0 R_0 + \Sigma q_{0x} R_{0x}) : S_0$;

bunda, $\Sigma q_1 R_0$ va $\Sigma q_0 R_0$ – joriy va bazis davrda material boyliklarni iste'moli (bazis davr yoki solishtirma bahoda);

$\Sigma q_{1x} R_{0x}$ va $\Sigma q_{0x} R_{0x}$ – joriy va bazis davrda xizmatlar iste'moli (bazis davr yoki solishtirma bahoda).

Material boyliklar va xizmatlarni joriy baholarda dinamikasini o'rganish lozim bo'lganda quyidagi ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi:

a) barcha aholi bo'yicha: $J_{qr} = \Sigma q_1 R_1 : \Sigma q_0 R_0$;

b) jon boshiga: $J_{qr/s} = \Sigma q_1 R_1 / S_1 : \Sigma q_0 R_0 / S_0$;

bunda, $\Sigma q_0 R_0$ – vakil tovarlarning yoki xizmatlarning bazis davrdagi qiymati (bazis davr bahosida);

$\Sigma q_1 R_1$ – vakil tovarlar yoki xizmatlarning joriy davrdagi qiymati (joriy davr bahosida).

Masalan, aholi xarajatlari asosida tovar va xizmatlar iste'moli fizik hajmi indeksini barcha aholi yoki jon boshiga iste'molini aniqlaymiz, o'rtacha yillik aholi soni, bazis davrda – 40265 ming kishi, joriy davrda – 10236 ming kishi.

Material boyliklar va xizmatlar	Joriy baholarda sotib olingan tovar va xizmatlar qiymati, pul birligi		Bahoning o'zgarishi, foiz
	Bazis davr	Joriy davr	
1. Oziq-ovqat tovarlari	2000	2300	+7,5
2. Nooziq-ovqat tovarlari	1050	1100	+5,2
3. To'lovli xizmatlar	250	360	+7,8

Yuqoridagi formulalarni tortilgan o'rtacha garmonikka aylantiramiz:

$$J_q = \frac{\Sigma q_1 R_0 + \Sigma q_{1x} R_{0x}}{\Sigma q_0 R_0 + \Sigma q_{0x} R_{0x}} = \frac{\Sigma q_1 R_1 : J_p + \Sigma q_{1x} R_{1x} : i_{pi}}{\Sigma q_0 R_0 + \Sigma q_{0x} R_{0x}}$$

$$J_{q/s} = \frac{(\Sigma q_1 R_1 : i_p + \Sigma q_{1x} : i_{px}) : S_1}{(\Sigma q_0 R_0 + \Sigma q_{0x} R_{0x}) : S_0};$$

Shunday qilib:

$$J_q = (2300 : 1,075 + 1100 : 1,052 + 360 : 1,078) / 2000 + 1050 + 250 = 3519 / 3300 = 1,066$$

yoki 106,6foiz

$$J_{q/s} = (2300 : 1,075 + 1100 : 1,052 + 360 : 1,078) : 10236 / (2000 + 1050 + 250) :$$

10265 = 0,3438 / 03215 = 1,069 yoki 106,9foiz.

Demak, aholi tomonidan iste'mol qilingan material boyliklar va xizmatlar hajmi joriy davrda bazis davriga nisbatan 6,6foizga ortgan.

Jon boshiga iste'mol qilingan material boyliklar va xizmatlar hajmi joriy davrda bazis davriga nisbatan 6,9foizga ortgan, buning sababi aholi sonining biroz kamayishi hisoblanadi.

Aholi jon boshiga iste'mol hajmining jon boshiga to'g'ri kelgan daromadga bog'liqligini o'rganish maqsadida elastlilik koeffitsienti hisoblanadi va u ikki xil bo'ladi.

Empirik elastlilik koeffitsienti quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$E = (\Delta u : \Delta x) : (u_0 : x_0) = \Delta u / u_0 : \Delta x / x_0;$$

bunda, x - omil belgi – aholi jon boshiga daromad hajmi

u – natijaviy belgi – aholi jon boshiga iste'mol hajmi.

Empirik elastlilik koeffitsienti jon boshiga daromad 1 foizga o'zgarsa, jon boshiga iste'mol qanday o'zgaradi degan savolga javob beradi. Avvalo X va U o'rtasidagi bog'liqlikni formasi aniqlanadi. Agar X va U o'rtasida chiziqli bog'liqlik bo'lsa, u holda:

1) chiziqli korrelyatsiya koeffitsienti hisoblanadi R va u o'rganilayotgan belgilar orasidagi bog'liqlik darajasini ifodalaydi;

2) agar bog'liqlik darajasi yuqori bo'lsa, u holda bo'lishi mumkin bo'lgan o'rtacha kvadratlik xatoning korrelyatsiya koeffitsienti aniqlanadi (G_R);

3) undan so'ng regressiya tenglamasining parametrlari aniqlanadi, uning sifatini belgilovchi ko'rsatkichlar hisoblanadi;

4) nazariy elastlilik koeffitsienti topiladi.

Ularning hisob-kitobi quyida keltirilgan:

27.4.1-jadval

Jon boshiga hisoblangan daromad va go'sht mahsulotlari iste'moli

Oila nomyeri	Jon boshiga daromad, pul birligi (x)		Jon boshiga iste'mol, kg. (u)		Joriy davr			
	Bazis davri	Joriy davri	Bazis davri	Joriy davri	x u	u ²	x ²	$\Sigma(u-ux/u)*1000$
1	860	900	25	27	24300	729	810000	2,6
2	980	1030	27	29	29870	841	1060900	1,0
3	1050	1100	29	31	34100	961	1210000	0,3
4	1100	1140	31	32	36480	1024	1299600	0,6
5	1160	1210	32	34	41140	1156	1464100	1,8
6	1270	1300	34	36	46800	1296	1690000	1,4
Jami	6420	6680	178	189	212690	6007	7534600	7,7
O'rtacha	1070	1113,3	29,7	31,5	35448	1001,2	1255767	1,28

Elastiklikning nazariy va empirik koeffitsientlarini hamma oila uchun hisoblaymiz, agar jon boshiga daromad bilan iste'mol orasidagi bog'lanish chiziqli bo'lsa:

$$E=31,5-29,7/1113,3-1070:29,7/1070=1,5$$

Yani, jon boshiga daromad 1 foizga ortsa, jon boshiga iste'mol 1,5 foizga ortadi.

Chiziqli korrelyatsiya koeffitsienti quyidagicha hisoblanadi:

$$R=xy-x*y/Gx*Gy;$$

bunda, Gx – omil belgining o'rtacha kvadratik tafovuti

Gy – natija belgining o'rtacha kvadratik tafovuti.

Chiziqli korrelyatsiya koeffitsienti belgilar orasidagi bog'liqlikning zichligini ifodalaydi. Korrelyatsiya koeffitsienti 0 bilan 1 orasida o'zgaradi. U qanchalik birga yaqinlashsa, bog'lanish shunchalik zich bo'ladi. Agar R=1 bo'lsa, bog'lanish funtsional, agar R=0 bo'lsa bog'lanish bo'lmaydi. Agar korrelyatsiya koeffitsienti (+) ishora bilan chiqsa, demak aloqa to'g'ri, agar (-) ishora chiqsa aloqa teskari bo'ladi.

Bizning misolimizda:

$$R = \frac{35448 - 1113,3 \times 31,5}{\sqrt{(1001,2 - 31,5^2) \times (1255767 - 1113,3^2)}} = 0,993$$

Demak, jon boshiga daromad bilan iste'mol orasidagi bog'lanish to'g'ri va juda yuqori.

Belgilar orasidagi korrelyatsion aloqaning muhimligini baholash uchun korrelyatsiya koeffitsientining o'rtacha kvadratik xatosi hisoblanadi:

$$G_R=1-R^2/P;$$

$$\text{Bizning misolimizda: } G_R=1-0,993/6=\pm 0,016$$

Shunday qilib, belgilar orasidagi aloqani sezirarli deb qarash mumkin.

Chiziqli regressiya tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$J_x=a_0+a_1x;$$

bunda, a_0 – tenglamaning ozod parametri bo‘lib, u natijaviy belgining (iste‘mol) darajasini ifodalaydi;

a_1 – regressiya koeffitsienti. U agar aholi daromadi 1foizga ortsa, iste‘mol qanchaga o‘zgarishini ko‘rsatadi..

a_0 va a_1 lar qiymatini topish uchun, normal tenglamalar tizimini echish lozim:

$$6p+6680a_1=189$$

$$6680a_0+7534600a_1=212690, \text{ shundan}$$

$$a_0=\frac{\sum y \cdot \sum x^2 - \sum yx \cdot \sum x}{p \sum x^2 - \sum x \cdot \sum x} = \frac{189 \cdot 7534600 - 212690 \cdot 6680}{6 \cdot 7534600 - 6680^2} = 5,6$$

$$a_1 = \frac{n \sum xy - \sum x \cdot \sum y}{n \sum x^2 - \sum x \cdot \sum x} = \frac{6 \cdot 212690 - 6680 \cdot 189}{6 \cdot 7534600 - 6680^2} = 0,023$$

Tuzilgan regressiya tenglamasi jon boshiga daromad bilan jon boshiga iste‘mol o‘rtasidagi bog‘liqlikni qanchalik to‘g‘ri aks ettirishini aniqlash maqsadida o‘rtacha approksimatsiya xatosini hisoblaymiz:

$$A = \frac{1}{n} \cdot \frac{\sum (y_1 - y_x)}{y_1} \cdot 100 = \frac{1}{6} \cdot 7,7 = 1,28$$

Approksimatsiya xatosi qanchalik kichik bo‘lsa, bog‘liqlik xaqiqiy darajaga yaqin bo‘ladi. Buning misolimizda haqiqiy iste‘mol hisobdagiga qaraganda 1,28foiz farq qiladi.

Nazariy elastililik koeffitsienti iste‘molning daromadga bog‘liqligi aloqaning chiziqli formasida quyidagicha hisoblanadi:

$$E = a_1 \cdot x : u = 0,023 \cdot 1113,3 / 31,5 = 0,813$$

Nazariy elastiklik koeffitsientining ko‘rsatishga, agar daromad 1foizga ortsa, go‘sht mahsulotlarining iste‘moli 0,813foizga ortadi.

Omil belgining natijaviy belgiga ta‘sirini baholash maqsadida β -koeffitsient hisoblanadi:

$$\beta = a_1 \cdot G_x / G_y = 0,023 \cdot 27,79 / 2,99 = 0,982$$

β -koeffitsient – o‘rtacha kvadratik tafovutning qaysi qismiga, jon boshiga iste‘mol o‘zgaradi, agar jon boshiga iste‘mol o‘rtacha kvadratik tafovutga o‘zgarsa degan so‘roqqa javob beradi.

Shunday qilib, jon boshiga iste‘mol ko‘p jihatdan jon boshiga daromadga bog‘liq ekan.

Savollar, testlar va masalalar

1. Aholi turmush darajasi haqida tushuncha: uni tor va keng ma‘noda qanday tushunish lozim?
2. Aholi turmush darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi.
3. Aholi pul daromadlari va harajatlari balansining mohiyati nimada?
4. Uy xo‘jaliklarini daromadlari qanday turlarga bo‘linadi?
5. Nominal va real daromad mohiyati nimada?
6. O‘zbekistonda aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo‘nalishlari qanday?
7. Rossiyada aholi turmush darajasini ifodalovchi asosiy ko‘rsatkichlar nechta bo‘lim va nechta ko‘rsatkichdan iborat?
8. Turmush darajasini qaysi yo‘nalishlarda o‘rganish mumkin?
 - a) barcha aholiga nisbatan
 - b) ayrim ijtimoiy guruhlarga nisbatan

- v) har xil daromadga ega bo'lgan uy xo'jaliklariga nisbatan
- g) yosh tarkibiga nisbatan
- d) yuqoridagi yo'nalishlarning barchasiga nisbatan.

9. Jamlovchi ko'rsatkich «inson imkoniyatlarini rivojlanish» indeksi qanday hisoblanadi?

- a) uchta omilning ta'sirini hisobga oladi
 - umr uzunligi
 - ta'lim olish darajasi
 - jon boshiga hisoblangan YaIM hajmi
- b) to'rta omilning ta'sirini hisobga oladi
 - jon boshiga ishlab chiqarish YaIM
 - jon boshiga iste'mol qilingan mahsulotlar hajmi
 - aholi daromadlari hajmi
 - ta'lim olish darajasi
- v) beshta omilning ta'sirini hisobga oladi
 - aholi jon boshiga to'g'ri kelgan YaIM hajmi
 - aholi barcha kategoriyalarning ish haqqi
 - pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar hajmi
 - o'rtacha ish haqi va pensiyaning nisbati
- g) uch omilning ta'sirini hisobga oladi
 - ijtimoiy mehnat unumdorligi darajasi
 - mehnat resurslari barcha kategoriyalarini o'rtacha oylik ish haqi
 - ta'lim olish darajasi
- d) uch omilning ta'sirini hisobga oladi
 - ta'lim olish darajasi
 - sog'liq darajasi
 - umr uzunligi

Javob: a, b, v, g, d.

10. Aholi daromadlarining shakllanishi qanday?

- 1) a) aholi barcha kategoriyalari ish haqi
- b) pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar
- v) xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan shaxslar daromadlari
- 2) a) kreditorlar, xorij valyutalarini sotishdan olingan daromadlar
- b) mulkdan olingan daromadlar
- v) qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishdan olingan tushumlar va boshqalar
- 3) a) aholi barcha kategoriyalari ish haqi
- b) pensiya, nafaqa, stipendiyalar va boshqa ijtimoiy transfertlar
- v) xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan shaxslar daromadlari
- g) kreditorlar, xorij valyutalarini sotishdan olingan daromadlar
- d) mulkdan olingan daromadlar
- e) qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlar.

Javob: 1, 2, 3.

11. Nominal va real daromad farqi nimada?

- 1) ularning hajmida
- 2) ularning tarkibida

- 3) ularning bahosida
- 4) majburiy to'lovlari hisobga olinadi
- 5) tovar va xizmatlar bahosida yuz bergan o'zgarishlarda

12. Aholi xarajatlari tarkibi qanday?

- 1) iste'mol xarajatlari
- 2) noiste'mol xarajatlari
- 3) iste'mol va noiste'mol harajatlar
- 4) majburiy to'lovlar
- 5) xususiy yordamchi xo'jalik harajatlari

13. Viloyat bo'yicha quyidagi shartli ma'lumotlar berilgan:

Mahsulot turlari	Aholi jon boshiga ratsional iste'mol hajmi (kg)	Amalda jon boshiga to'g'ri kelgan iste'mol (kg)	
		2009 yil	2010 yil
Go'sht va go'sht mahsulotlari	85,0	65,0	78,2
Sut va sut mahsulotlari	432,0	335,0	346,4
Kartoshka	90,0	125,2	121,6
Qand-shakar	41,0	35,0	40,0

Shu mahsulotlar bo'yicha aholi iste'molini qondirilish darajasini aniqlang va xulosalar chiqaring.

14. Aholi jon boshiga daromad 20foizga, meva-sabzavotlar iste'moli 30foizga ortgan. Aholining meva-sabzavotlar iste'moli va uning daromadlari orasidagi elastiklik koeffitsientini hisoblang va xulosa qiling.

15. Nominal (pul) ish haqi 35foiz ortgan, tovar va xizmatlar bahosi esa 10foiz kamaygan, ish kuni uzunligi 9foiz kamaygan, xodimlar soni 25foiz ortgan.

Aniqlansin:

- 1) 1 xodimga to'g'ri kelgan real ish haqi ortishi
- 2) Ish kuni uzunligini kamayishini hisobga olgan holda real ish haqi indeksi.

16. Aholi harajatlari haqida quyidagi ma'lumotlar berilgan:

	Sotib olingan tovarlar va xizmatlar qiymati (joriy baholarda, mln. so'm)		Baho indeksi
	Bazis davr	Joriy davr	
Oziq-ovqat mahsulotlari	100,0	110,0	0,95
Nooziq-ovqat mahsulotlari	70,0	88,0	0,90
Maishiy xizmatlar	9,0	10,0	0,85

Aholi soni joriy davrda bazis davriga nisbatan 8 foiz o'sgan.

Aniqlang: aholi jon boshiga tovar va xizmatlar iste'moli indekslari:

- a) yakka indekslar
- b) umumiy indekslar

GLOSSARIY

Aholi takror paydo bo'lishini brutto koeffitsenti – bir ayolning butun umri davomida tuqqan o'rtacha qiz bolalar soni. Uni aniqlash uchun umumiy tug'ilish koeffitsentini 0,49 (barcha tug'ilganlar tarkibida qiz bolalar salmog'i) ga ko'paytiriladi.

Aholini takror paydo bo'lishi netto koeffitsenti – butun umri mobaynida bir ayol tuqqan bolalarining o'rtacha soni, ular onasi tuqqan vaqtidagi yoshigacha yashaganlar.

Asosiy fondlar – mamlakat milliy boyligining muhim qismi: Ular ishlab chiqarish jarayonida ko'p marta foydalaniladigan va o'z qiymatini tayyor mahsulotga asta-sekin o'tkaza boradigan aktivlar hisoblanadi. Bunday fondlarga imorat va inshoot, mashina va uskunalar, transport vositalari, bog'lar, uzumzorlar, geologiya-qidiruv ishlariga sarflar, EHM ma'lumotlar bazasi va ularni dasturlar bilan ta'minlash Xarajatlari, san'at va adabiyotning nodir asrlari va shu kabilar kiradi.

Aylanma mablag'ning aylanishi – takror ishlab chiqarish jarayonida aylanma mablag'ning harakat tezligini ifodalovchi ko'rsatkich. U ikki xil ifodalanadi: a) aylanish koeffitsenti (o'rganilayotgan davrda aylanma mablag'larning aylanish soni) b) necha ishchi kunda bir marta aylanishi (aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'ini davr mobaynidagi kunlar soniga ko'paytirilib, sotilgan mahsulot tannarhi hajmiga bo'linadi).

Asosiy kapitalning iste'moli – asosiy kapital qiymatining jismoniy va ma'naviy eskirishi natijasida kamayishi. Uning Hajmi asosiy kapitalning yoshini va Hozirgi tiklashdagi qimmatini hisobga olgan holda aniqlanishi lozim.

Aholi daromadi – ma'lum vaqt ichida uy xo'jaliklari tomonidan olingan pul yoki natural formadagi mablag'lar.

Birlamchi daromad – institutsion birliklar tomonidan milliy daromadning birlamchi taqsimlash natijasida olingan daromadlar: ish haqi, mulkdan olingan daromadlar, foyda, aralash daromad, ishlab chiqarish va import solig'idan iborat.

Bo'lajak umrning o'rtacha uzunligi – insoning shu mavjud avlod ichida tug'ilib kelajakda yashashi mumkin bo'lgan davrni ifodalaydi.

Barcha turdagi iqtisodiy faoliyatlarning xalqaro andozalar asosida tasniflash – makroiqtisodiy statistikaning muhim tasniflaridan biri hisoblanadi. Bunday tasniflash birligi qilib alohida korxonalar yoki muassasa olinadi va ular ishlab chiqarayotgan mahsulot yoki xarajatlar tarkibi, yohud qo'yilayotgan texnologiyalari bir xil bo'lgan taqdirda ayrim tarmoqlarga birlashtiriladi.

Boshqa ishlab chiqarish soliqlari – ishlab chiqarish omillaridan foydalanganlik uchun to'lov, undan tashqari litsenziyalar va ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish uchun berilgan ruxsatnomalar uchun va rezident faoliyati uchun kerak bo'lgan boshqa to'lovlar kiritiladi. Ularga ish haqi, imoratlar, inshootlar, transport vositalari, tadbirkorlik va h.k.lar uchun to'lovlar misol bo'la oladi.

Davlat budjetining taqchilligi – xarajatlar summasining daromadlar summasidan ortiq bo'lishi.

Doimiy baholar – ba'zi baho sifatida olingan qandaydir joriy davr bahosi; Uni fizik hajm indikatorini aniqlash uchun ishlatiladi. Ular odatda 5 yilda bir o'zgartiriladi.

Jamg'arish – ixtiyordagi daromadni bir qismi bo'lib, u oxirgi iste'mol maqsadlari uchun sarflanmaydi, balki jamg'arish uchun sarflanadi. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish maqsadida asosiy fondlar, aylanma mablag'lar va moliyaviy aktivlar hajmi orttiriladi.

MHT ta'rifiga asosan jamg'arish – bu barcha moliyaviy (mavjud pul mablag'lari, depozitlar, qimmatli qog'ozlar, zayomlar, kreditlar va h.k.) aktivlarni va material aktivlarni o'sishini anglatadi.

Joriy davrda iqtisodiyotda band bo'lgan aholi soniga quyidagilar kiradi:

-haq olish hisobiga yollanib ma'lum ishni bajarganlar, shu bilan birga daromad keltiruvchi ishlarni yollanmasdan bajarganlar;

-oilaviy korxonada haq olmasdan ish bajarganlar;

-uzrli sabablar bilan dam olish kunlari, yillik mehnat ta'tili, betobliligi tufayli, ma'muriy ta'til va h.k. tufayli ish beruvchi bilan aloqani uzmagani kishilar.

Institutsion birliklar – aktivlarga egalik qilish, majburiyatlar olish, iqtisodiy faoliyat yuritish va boshqa birliklar bilan operatsiyalar o'tkazish huquqiga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar.

Iste'mol – ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining oxirgi fazasi, ijtimoiy mahsulotdan aholini iqtisodiy talablarini qondirish jarayoni.

Iste'mol baholari indeksi – iste'mol savatiga kiritilgan tovar va xizmatlar bahosining u yoki bu davrdagi o'rtacha o'zgarishini ifodalovchi indeks. U odatda Leypeyres formulasi bo'yicha aniqlanadi.

Ish kuchiga sarflangan xarajatlar – ish beruvchilar tomonidan ish kuchini yollash va uni asrash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar yig'indisi.

Ishsizlik darajasi – ishsizlik sonining iqtisodiy faol aholi soniga nisbati. 16 va undan yuqori yoshdagilar, lekin ishga ega bo'lmaganlar, faol ish qidirayotganlar, ishni boshlashga tayyor turganlar ishsizlar deb ataladi.

Ish haqi – joriy davrda ish beruvchi tomonidan yollangan xodimga bajargan ishlari uchun berilgan pul yoki natura usulidagi to'lovlar bo'lib, ular hisoblangan summalar yig'indisidan tashkil topadi va ikki qismga bo'linadi: ish haqqi va ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.

Ishlab chiqarish – ma'lum davrda alohida xo'jalik yurituvchi subyektlar tarmoqlar va iqtisodiy sektorlar tomonidan ishlab chiqarilgan mol va xizmatlar qiymati.

Ikkilamchi deflyator usuli – qo'shilgan qiymati o'zgarmas baholarda qayta baholash usuli bo'lib, uning uchun avval ishlab chiqarish va oraliq iste'mol deflyatorlanadi, so'ngra birinchisidan ikkinchisi ayriladi.

Ishlab chiqarish va import solig'i – davlat tomonidan ishlab chiqaruvchi birliklardan tovar va xizmatlar ishlab chiqargani yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalangani uchun olinadigan soliqlar – majburiyat, qaytarilmas to'lovlardir. Ularga mahsulotlar ishlab chiqarishga bo'lgan soliqlar va import soliqlar kiradi.

Ishchi kuchi bozori – ish kuchining egasi va ish beruvchilar orasidagi ijtimoiy munosabatlar tizimi.

Iqtisodiy faol aholi – o'z ish kuchini tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun taqdim etgan doimiy aholining bir qismi (ayollar, erkaklar) bo'lib, ular band aholi va ishsizlarga bo'linadilar.

Iqtisodiyot aktivlari – obyektlar bo‘lib, ularga institutsion birliklar yakka holda yoki jamoa bo‘lib egalik qilish huquqiga ega bo‘ladilar. Ularning egalari ma’lum vaqt davomida ularga egalik qilishdan yoki ulardan foydalanishdan iqtisodiy naf ko‘radilar. Iqtisodiy aktivlar-moliyaviy va nomoliyaviy aktivlarga bo‘linadi. Nomoliyaviy aktivlarga ishlab chiqarilgan (asosiy fondlar, material aylanma mablag‘lar, boyliklar) va ishlab chiqarilmagan (yer, yer osti qazilma boyliklar, o‘rmon resurslari, patentlar, litsenziyalar va h.k.) aktivlar kiradi. Moliyaviy aktivlarga ega monetar oltin, mavjud pul va depozitlar, qimmatli qog‘ozlar, ssudalar, debitor va kreditor qarzlari kiradi.

Kredit – olingan resurslarni foiz bilan qaytarish va o‘rnini qoplash asosida vaqtincha foydalanish uchun berish. Kreditlash usullaridan biri sifatida ssudani keltirish mumkin.

Mamlakatning iqtisodiy hududi – shu mamlakat hukumati tomonidan boshqariladigan hudud bo‘lib, uning chegarasida fuqarolar, tovarlar va kapitallar yerkin harakat qila oladi.

Mehnat resurslari balansi – mavjud mehnat resurslari va ularni faoliyat turlari va sohalari bo‘yicha taqsimlanishni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi.

Milliy hisoblar – buxgalteriya schyotiga o‘xshash formadagi jadvallar tizimi bo‘lib, u YAIMni ishlab chiqarish, taqsimlash va oxirgi foydalanish jarayonini xarakterlaydi.

Milliy hisoblar tizimi (MHT) – makro darajada bozor iqtisodiyotini yoritish va tahlil qilish uchun foydalaniladigan o‘zaro bog‘langan ko‘rsatkichlar va tavsifnomalar tizimi. Uning asosida yirik iqtisodchi olimlar D. Keyis, Dj. Xiks tomonidan yaratilgan siyosiy iqtisod yo‘nalishlari yotadi.

Milliy boylik – kishilik avlodi mehnati tufayli va foydalanish mumkin bo‘lgan tabiiy boyliklar yig‘indisidan tashkil topadi. Mehnat natijasida paydo bo‘lgan ishlab chiqarish vositalari va iste‘mol buyumlaridan iborat noz-ne‘matlar yig‘indisi milliy mulk deb ataladi.

Mahsulotlarga soliqlar – rezidentlar tomonidan ishlab chiqarilgan va sotilgan yoki import qilingan mol va xizmatlarga mutanosib ravishda olinadigan soliqlar. Ularga masalan, qo‘shilgan qiymat solig‘i, aktsiz, bojxona to‘lovlari va h.k.lar kiradi.

Nominal ish haqi – pul formadagi ish haqi, faqat pul hajmini ifodalaydi, uning sotib olish qobiliyatini hisobga olmaydi.

Oxirgi iste‘mol uchun qilingan Xarajatlar – uy xo‘jaligi a‘zolari rezidentlarning iste‘mol tovarlari va xizmatlar sotib olish uchun qilingan xarajatlari, shuningdek davlatni boshqarish organlari va uy xo‘jaliklariga xizmat ko‘rsatuvchi notijorat tashkilotlarning yakka tartibli va jamoa is‘temoli uchun qilgan xarajatlari yig‘indisi. Xarajatlarni bunday guruhlash oxirgi iste‘molni kim tomonidan moliyalashtirilishini ko‘rsatadi.

Oraliq iste‘mol – ishlab chiqarish jarayonida butunlay to‘liq ishlatilgan mol va xizmatlar qiymati.

Real ish haqi – mavjud iste‘mol baholariga nisbatan tuzatish kiritilgan pul formadagi ish haqi. Unga qancha tovar va xizmatlarni sotib olish mumkinligini ko‘rsatadi.

Rezidentlar – nisbatan uzoq vaqt davomida hududida iqtisodiy qiziqishi bo‘lgan institutsion birliklar (korxonalar, tashkilotlar, uy xo‘jaliklari va h.k.lar).

Rentabellik – korxonada faoliyatining foydalik darajasi. Uning to‘rt xil ko‘rsatkichi mavjud: korxonada aktivlari rentabelligi, xususiy kapital rentabelligi va sotilgan mahsulot rentabelligi. Bu ko‘rsatkichlarni balansdagi (sof) foyda ko‘rsatkichini korxonada aktivlarining o‘rtacha yillik qiymati, muomalaga chiqarilgan aksiyalar miqdori, xususiy kapital miqdori va sotilgan mahsulot tannarxiga nisbati bilan aniqlanadi.

Sektor – institutsion birliklar yig‘indisi bo‘lib, ularning maqsadi, moliyalashtirish manbalari va funksiyalari bir xil bo‘ladi, natijada ularning iqtisodiy hulqi ham o‘xshashib ketadi.

Soliqlar – bular majburiy, qaytarilmaydigan to‘lovlar. Ular davlat organlari tomonidan ishlab chiqarish birliklaridan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarganlari uchun yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalaganlari uchun olinadi.

Subsidiyalar – joriy to‘lovsiz, qaytarilmaydigan to‘lovlar bo‘lib, ular davlatni boshqarish organlari tomonidan ma‘lum iqtisodiy-ijtimoiy siyosatni amalga oshirish uchun qilinadi: mahsulotlar va importga subsidiyalar, ishlab chiqarishga subsidiyalar va h.k.

Sof kreditlash (qarz olish) – nomoliyaviy aktivlarni sotib olish uchun moliyalashtirish mablag‘larining, sof harajatlarga nisbatan ortiqqligi (defitsitligi). Uning hajmini aniqlash uchun yalpi asrash bilan yalpi jamg‘arish va yerlarni va nomaterial aktivlarni sof sotib olish plyus «qolgan dunyo» kapital transfertlari orasidagi farqqa teng. Makrodarajadagi sof kreditlash yoki sof qarz olish mamlakatning «boshqa dunyo»ga bergan yoki «boshqa dunyo»dan olgan sof resurslari hajmini ko‘rsatadi.

To‘lov balansi – mikroiqtisodiy statistikaning muhim bo‘limi; Shu mamlakat va boshqa dunyo rezidentlari orasidagi barcha tashqi iqtisodiy operatsiyalar haqidagi ma‘lumotlarni ma‘lum tizimga keltiradi.

Transfertlar – daromadlar va boyliklarni qayta taqsimlashni ifodalaydigan ko‘rsatkich; U bir institutsional birlik tomonidan ikkinchisiga tekinga berilgan pullar, tovarlar, xizmatlar yoki aktivlarni ifodalaydi. Ular joriy va doimiyga yoki pul formadagi va natural formadagi transfertlarga bo‘linadi.

Tug‘ilish va vafot etishning umumiy koeffitsenti – joriy yilda tirik tug‘ilganlar soni bilan vafot etganlar sonini mavjud bo‘lgan o‘rtacha yillik aholi soniga bo‘linadi va promilleda (1000 kishiga nisbatan) ifodalanadi.

Tug‘ilish koeffitsentining yig‘indisi Har bir yosh guruhi bo‘yicha hisoblangan tug‘ilish koeffitsentlarining yig‘indisi; bir ayol butun umri mobaynida tuqqan bolalar sonini ifodalaydi.

Tarmoqlararo balans – MHTning muhim bo‘limi bo‘lib, uning yordamida tarmoqlararo aloqalar, oraliq iste‘mol, tarmoqlar ishlab chiqarishi va talabi orasidagi murakkab bog‘lanishlar tadqiq qilinadi.

Fishyer indeksi – Laypeyres va Pashe indekslari asosida tortilgan o‘rtacha geometrik sifatida hisoblanadigan indeks. U YAIM xalqaro miqyosida solishtirishda keng qo‘llaniladi.

To‘xtovsiz inventarizatsiya usuli – asosiy fondlarning tiklashdagi bahosini aniqlash uchun (u yoki bu kunga nisbatan). Buning uchun baho indekslari yordamida investitsiyalarning tiklashdagi bahosi aniqlanadi.

Uy xo‘jaligi – umumiy yashash sharoitlarini va ayrim tovar va xizmatlarni birgalikda iste‘mol qilish uchun o‘z daromadlarini va moddiy boyliklarini birlashtirgan shaxslar guruhi.

Foyda va aralash daromadlar – yalpi qo‘shilgan qiymatning bir qismi bo‘lib, u ishlab chiqaruvchilar ixtiyorida ish haqi, ishlab chiqarish va import solig‘ini to‘lagandan so‘ng qoladi. Bu modda mulkdan olgan daromadni hisobga olmagan holda ishlab chiqarishdan olingan foyda yoki zarar summasini ifodalaydi. Bu uy xo‘jaliklariga qarashli nokorparativ korxonalarda bu mulk egasi va tadbirkor daromadidan ajratib bo‘lmaydigan mehnat uchun to‘lovlar elementini ham o‘z ichiga oladi. Shuning uchun uni aralash daromad ham deyiladi.

Foyda – korxonalar va tijorat tashkilotlarining ishlab chiqarish va xo‘jalik faoliyatining oxirgi moliyaviy natijasi. Balansdagi foyda korxonaning mahsulot (xizmat) larini, ortiqcha asosiy fondlarning va boshqa mulklarni sotishdan oladi. Sotishdan tashqari operatsiyalardan olingan daromadlar (zarardan tashqari) ham shu ko‘rsatkich tarkibiga qo‘shiladi.

Xalq xo‘jaligi balansi (XXB) – sobiq SSSR va sotsialistik mamlakatlarda qo‘llanilgan tizim bo‘lib, unda makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar tizimi o‘z aksini topgan. XXB markscha kengaytirilgan takror ishlab chiqarish ta‘limotiga asoslangan.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) – markaziy makroiqtisodiy ko‘rsatkich; u yoki bu davrda shu mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan oxirgi mahsulotlar va ko‘rsatilgan xizmatlarning bozor bahosida hisoblangan hajmi.

Yalpi milliy daromad (YaMD) - shu mamlakat rezidentlarining shu mamlakatning va xorijiy mamlakatlarning YaIMni yaratish davomida olgan birlamchi daromadlari (mulkdan olgan soliq bilan birga)ning yig‘indisi.

Yalpi milliy ixtiyoridagi daromad (YaIMD) - shu mamlakat rezidentlari tomonidan olingan birlamchi daromadlar va sof joriy transfertlar yig‘indisi.

Yalpi qo‘shilgan qiymat (YaQQ) - alohida olingan xo‘jalik yurituvchi subyektlar, tarmoqlar va iqtisodiy sektorlarning faoliyati natijasi bo‘lib, uning Hajmi yalpi ishlab chiqarish va oraliq iste‘moli orsidagi farqqa teng.

Yalpi ichki mahsulot deflyatori - yalpi ichki mahsulot uchun aniqlangan baho indeksi; Uni aniqlash uchun yalpi ichki mahsulot qiymat indeksini, YaIMning fizik hajm indeksiga nisbatan olinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. O‘zbekiston Respublikasi farmonlari va qarorlari

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.- Т.: Ўзбекистон, 2017.
2. “Давлат статистикаси тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. – Т., 2002 йил 12 декабр, №441-П.
3. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик” Давлат дастури. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. 07.02.2011 й. № ПҚ-1474.
4. “Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июндаги Фармони.
5. “Баркамол авлод йили” давлат дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлари тўғрисида: ЎзР Президентининг Фармойиши. 2009 йил 9 декабрь //Халқ сўзи. -2009. - № 238. – мо декабрь. – 1 б.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида” Фармони// Халқ сўзи, 2005,15 июн.
7. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.- Т.: Ўзбекистон, 2010.
8. “Давлат статистикаси тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. – Т., 2002 йил 12 декабр, №441-П.

II. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari va O‘zbekiston Respublikasi vazirliklarining huquqiy- me’yoriy hujjatlari

9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Экспорт қилувчи корхоналарни молиявий ва кредит йўли билан қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 290-сонли қарори. –Т.: 31.12.2008й
10. “Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси фаолиятини ташкил этиш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 8 январ 2003 йил 8-сонли қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси фаолиятини ташкил этиш ҳақида Низом, 8 январ 2003 йил 8-сонли Вазирлар Маҳкамасини қарори билан тасдиқланган.
12. Давлат статистикаси тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонунини амалга киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қарори 12 декабр 2002 йил №442-П.
13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Экспорт қилувчи корхоналарни молиявий ва кредит йўли билан қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 290-сонли қарори. –Т.: 31.12.2008й
14. “Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси фаолиятини ташкил этиш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 8 январ 2003 йил 8-сонли қарори.

15. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси фаолиятини ташкил этиш ҳақида Низом, 8 январ 2003 йил 8-сонли Вазирлар Маҳкамасини қарори билан тасдиқланган.

16. Давлат статистикаси тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонунини амалга киритиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қарори 12 декабр 2002 йил №442-II.

IV. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

17. Мирзиёев Ш.М. “Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси” Ҳалқ Сўзи, 29 декабрь 2018 йил, №271-272.

18. Мирзиёев Ш.М. “Демократик ислохотларни изчил давом эттириш, халқимиз учун тинч ва осойишта, муносиб ҳаёт даражасини яратиш – барқарор тараққиёт кафолатидир” “XXI asr”, 2016 йил 20 октябрь, №37.

19. Мирзиёев Ш.М. “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак” Ҳалқ сўзи, 2017 йил 14 январь, №9.

20. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Т: Ўзбекистон. 2009. - 56 б.

21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak” nomli ma’ruzasi. 15.01.2017- yil.

22. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz. Toshkent. O‘zbekiston 2017- yil.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti bosh assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi.

23. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.

V. Darsliklar

24. Статистика. Учебник. /Под ред. И.И. Елисеевой. – М.: Проспект, 2017. – 448 стр.

25. Харченко Н.М. Экономическая статистика. Учебник. – М.: Дашков и К, 2016. – 368 с.

26. Nabiyev X., Nabiyev D.X. Iqtisodiy statistika. Darslik. – T.: Aloqachi, 2009. 512 bet.

27. Экономическая статистика. Учебник. / Под ред. Ю.Н. Иванова. – М.: ИНФРА-М, 2017. – 736 стр.

28. Соатов Н. Статистика. Дарслик. – Т.: Абу Али ибн Сино, 2003. – 743 бет.

29. Статистика. Учебник. /Под ред. И.И. Елисеевой. – М.: Проспект, 2017. – 448 стр.
30. Харченко Н.М. Экономическая статистика. Учебник. – М.: Дашков и К, 2017. – 368 с.
31. N.M.Soatov, X.Nabiev, D.Nabiev, G.N.Tillaxo‘jaeva. Statistika. Darslik. – Т.: TDIU, 2011. – 568 bet.
32. Nabiyev X., Nabiyev D.X. Iqtisodiy statistika. Darslik. – Т.: Aloqachi, 2015. 512 bet.
33. Экономическая статистика. Учебник. / Под ред. Ю.Н. Иванова. – М.: ИНФРА-М, 2017. – 736 стр.
34. Статистика: Учебник. / под ред. И.И. Елисеевой. - М.: Высшее образование, 2018. - 566 стр.
35. Соатов Н. Статистика. Дарслик. – Т.: Абу Али ибн Сино, 2003. – 743 бет.

VI. O‘quv qo‘llanmalar

36. Улитина Е.В. и др. Статистика. Учебное пособие. – М.: Маркет ДС, 2010. – 312 стр.
37. Статистика. Практикум. Учебное пособие. / Под ред. В.Н. Салина. – М.: КНОРУС, 2009. – 496 стр.
38. Батуева А.Д. и др. Статистика. Учебное пособие. – М.: Экзамен, 2008. – 255 стр.
39. Аюбжонов А.Х., Маматкулов Б.Х., Сайфуллаев С.Н. “Статистика” фанидан ўқув услубий кўлланма. - Т.: ТДИУ, 2007. – 145 бет
40. Улитина Е.В. и др. Статистика. Учебное пособие. – М.: Маркет ДС, 2016. – 312 стр.
41. Статистика. Практикум. Учебное пособие. / Под ред. В.Н. Салина. – М.: КНОРУС, 2016. – 496 стр.
42. Батуева А.Д. и др. Статистика. Учебное пособие. – М.: Экзамен, 2017. – 255 стр.
43. Аюбжонов А.Х. “Статистика” фанидан ўқув услубий кўлланма. - Т.: ТДИУ, 2017. – 145 бет

VII. Statistika to‘plamlari ma’lumotlari

44. Инвестиции Республики Узбекистан 2018. Статистический сборник. – Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2019. – 148 с
45. Промышленность Республики Узбекистан 2018. Статистический сборник. - Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2019. – 156 с.
46. Сельское хозяйство Узбекистана 2018. Статистический сборник. – Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2019. – 160 с.
47. Узбекистан в цифрах 2018. Статистический сборник. – Т.: 2019, 195 с.
48. Статистический ежегодник регионов Узбекистана, 2018. Статистический сборник. – Т., 2019, 215 с.
49. Инвестиции Республики Узбекистан 2017. Статистический сборник. – Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2018. – 148 с

50. Промышленность Республики Узбекистан 2017. Статистический сборник. - Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2018. – 156 с.

51. Сельское хозяйство Узбекистана 2017. Статистический сборник. – Т.: Госкомитет РУз по статистике, 2018. – 160 с.

52. Статистический ежегодник регионов Узбекистана, 2017. Статистический сборник. – Т., 2017х8, 215 с.

VIII. Internet saytlari

53. www.rseu.ru/uef/RPDemStat.pdf

54. Society.askold.net/s/cogf.html

55. www.scaflyer.ru/story/stat.phtml

56. www.murm.ru/-stat/pevyeris/history.html

56. vyerstud.navod.ru/kurs.htm

58. <http://www.rbcnet.ru>

59. ГУП Институт Микроэкономики при Министерстве

60. Экономики России. "<http://www.imce.ru>"

60. "Norma" 2018.

62. "Pravo" 2018.

63. <http://www.college.ru>

64. www.rseu.ru/uef/RPDemStat.pdf

65. Society.askold.net/s/cogf.html

66. www.scaflyer.ru/story/stat.phtml

67. www.murm.ru/-stat/pevyeris/history.html

68. vyerstud.navod.ru/kurs.htm

69. <http://www.rbcnet.ru>

70. ГУП Институт Микроэкономики при Министерстве

71. Экономики России. "<http://www.imce.ru>"

72. "Norma" 2009.

73. "Pravo" 2009.

74. <http://www.college.ru>

ILOVA

Statistik-matematik jadvallar

1. $F(t) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-t}^{+t} e^{-\frac{t^2}{2}} dt$		Ehtimollar integralining qiymati								
T	Yuzdan bir qismlar									
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0,0	0000	0080	0160	0239	0319	0399	0478	0558	0638	0718
0,1	0797	0876	0955	1034	1114	1192	1271	1350	1428	1507
0,2	1585	1663	1741	1819	1897	1974	2051	2128	2205	2282
0,3	2358	2434	2510	2586	2661	2737	2812	2886	2961	3035
0,4	3108	3182	3255	3328	3401	3473	3545	3616	3688	3752
0,5	3829	3899	3969	4039	4108	4177	4245	4313	4381	4448
0,6	4515	4581	4647	4713	4778	4843	4909	4971	5035	5098
0,7	5161	5223	5285	5346	5407	5467	5527	5587	5646	5705
0,8	5763	5821	5878	5935	5991	6047	6102	6157	6211	6265
0,9	6319	6372	6424	6476	6528	6579	6626	6679	6729	6778
1,0	6817	6875	6923	6970	7017	7063	7109	7154	7199	7243
1,1	7287	7330	7373	7415	7457	7499	7540	7580	7620	7660
1,2	7699	7737	7775	7813	7850	7887	7923	7959	7995	8030
1,3	8064	8098	8132	8165	8198	8230	8262	8293	8324	8355
1,4	8385	8415	8444	8473	8501	8529	8557	8584	8611	8638
1,5	8664	8690	8715	8740	8764	8788	8812	8836	8859	8882
1,6	8904	8926	8948	8969	8990	9011	9031	9051	9070	9089
1,7	9108	9127	9146	9164	9182	9199	9216	9233	9249	9265
1,8	0928	9297	9312	9327	9342	9357	9371	9385	9399	9412
1,9	9425	9438	9451	9464	9476	9498	9500	9512	9523	9534
2,0	9545	9556	9566	9576	9586	9596	9608	9615	9625	9634
2,1	9643	9652	9660	9669	9676	9684	9692	9700	9707	9715
2,2	9722	9729	9736	9743	9749	9755	9762	9768	9774	9780
2,3	9785	9791	9797	9802	9807	9812	9817	9822	9827	9832
2,4	9836	9840	9845	9849	9853	9857	9861	9866	9869	9872
2,5	9876	9879	9883	9886	9889	9892	9895	9898	9901	9904
2,6	9807	9909	9912	9915	9917	9920	9924	9926	9927	9929
2,7	9931	9933	9935	9937	9939	9940	9942	9944	9946	9947
2,8	9949	9950	9952	9953	9955	9956	9958	9959	9960	9961
2,9	9963	9964	9965	9966	9967	9968	9969	9970	6671	9972
3,0	9973 0	9973 9	9974 7	9975 5	99763	9977 1	99779	9978 6	9979 3	9980 0
3,1	9980 7	9981 3	9981 9	9982 5	99831	9983 7	99842	9984 7	9985 3	9985 8

3,2	9986 3	9986 7	9987 2	9987 6	99880	9988 4	99888	9989 2	9989 6	9990 0
3,3	9990 3	3,6	9991 1	3,9	999990 4	4,4	999989 2	5,0	99999943	
3,4	9993 3	3,7	9993 7	4,0	999937	4,6	999995 7	5,0	99999996	
3,5	9995 3	3,8	9995 7	4,2	999973	4,8	999998 4	6,0	999999998	

2. Student t mezonining 0.10 ,0.05, 0.01 muhimlik darajasidagi qiymati

Yerkin dajalar soni	P			d.f.	P		
	0,10	0,05	0,01		0,10	0,05	0,01
1	6,3138	12,706	63,657	18	1,7341	2,1009	2,8784
2	2,9200	4,3027	9,9248	19	1,7291	2,0930	2,8609
3	2,3534	3,1825	5,8409	20	1,7247	2,0860	2,8453
4	2,1318	2,7764	4,6041	21	1,7207	2,0796	2,8314
5	2,0150	2,5706	4,0321	22	1,7171	2,0739	2,8188
6	1,9432	2,4469	3,7074	23	1,7139	2,0687	2,8073
7	1,8946	2,3646	3,4995	24	1,7109	2,0639	2,7969
8	1,8595	2,3060	3,3554	25	1,7081	2,0595	2,7874
9	1,8331	2,2622	3,2498	26	1,7056	2,0555	2,7787
10	1,8125	2,2281	3,1693	27	1,7033	2,0518	2,7707
11	1,7959	2,2010	3,1058	28	1,7011	2,0484	2,7633
12	1,7823	2,1788	3,0545	29	1,6991	2,0452	2,7564
13	1,7709	2,1604	3,0123	30	1,6973	2,0423	2,7500
14	1,7613	2,1448	2,9768	40	1,6839	2,0211	2,7045
15	1,7530	2,1315	2,9467	60	1,6707	2,0003	2,6603
16	1,7459	2,1199	2,9208	120	1,6577	1,9799	2,6174
17	1,7396	2,1098	2,8982	∞	1,6449	1,9600	2,5758

5. 0.10, 0.05, 0.01 muhimlik darajasida Pirson χ^2 – mezonining qiymati

d.f.	0.10	0.05	0.01	d.f.	0.10	0.05	0.01
1	2,71	3,84	6,63	21	29,62	32,67	38,93
2	4,61	5,99	9,21	22	30,81	33,92	40,29
3	6,25	7,81	11,34	23	32,01	35,17	41,64
4	7,78	9,49	13,28	24	33,20	36,42	42,98
5	9,24	11,07	15,09	25	34,38	37,65	44,31
6	10,64	12,59	16,81	26	35,56	38,89	45,64
7	12,02	14,07	18,48	27	36,74	40,11	46,96
8	13,36	15,51	20,09	28	37,92	41,34	48,28
9	14,68	16,92	21,67	29	39,09	42,56	49,59

10	15,99	18,31	23,21	30	40,26	43,77	50,89
11	17,28	19,68	24,72	40	51,80	55,76	63,69
12	18,55	21,03	26,22	50	63,17	67,50	76,15
13	19,81	22,36	27,69	60	74,40	79,08	88,38
14	21,06	23,68	29,14	70	85,53	90,53	100,42
15	22,31	25,00	30,58	80	96,58	101,88	112,33
16	23,54	26,30	32,00	90	107,56	113,14	124,12
17	24,77	27,59	33,41	100	118,50	124,34	135,81
18	25,99	28,87	34,81				
19	27,20	30,14	36,19				
20	28,41	31,14	37,57				

6 a. Darwin – Uotson mezon (D). 5foiz li muhimlik darajasida D_L va D_U qiymatlari.

N	$k'=1$		$k'=2$		$k'=3$		$k'=4$		$k'=5$	
	D_L	D_U	D_L	D_U	D_L	D_U	D_L	D_U	D_L	D_U
15	1,08	1,36	0,95	1,54	0,82	1,75	0,69	1,97	0,56	2,21
16	1,10	1,37	0,98	1,54	0,86	1,73	0,74	1,93	0,62	2,15
17	1,13	1,38	1,02	1,54	0,90	1,71	0,78	1,90	0,67	2,10
18	1,16	1,39	1,05	1,53	0,93	1,69	0,82	1,87	0,71	2,06
19	1,18	1,40	1,08	1,53	0,97	1,68	0,86	1,85	0,75	2,02
20	1,20	1,41	1,10	1,54	1,00	1,68	0,90	1,83	0,79	1,99
21	1,22	1,42	1,13	1,54	1,03	1,67	0,93	1,81	0,83	1,96
22	1,24	1,43	1,15	1,54	1,05	1,66	0,96	1,80	0,86	1,94
23	1,26	1,44	1,17	1,54	1,08	1,66	0,99	1,79	0,90	1,92
24	1,27	1,45	1,19	1,55	1,10	1,66	1,01	1,781	0,93	1,90
25	1,29	1,46	1,21	1,55	1,12	1,66	1,04	,77	0,95	1,89
26	1,30	1,47	1,22	1,55	1,14	1,65	1,06	1,76	0,98	1,88
27	1,32	1,48	1,24	1,56	1,16	1,65	1,08	1,76	1,01	1,86
28	1,33	1,48	1,26	1,56	1,18	1,65	1,10	1,75	1,03	1,85
29	1,34	1,49	1,27	1,56	1,20	1,65	1,12	1,74	1,05	1,84
30	1,35	1,50	1,28	1,57	1,21	1,65	1,14	1,74	1,07	1,83
31	1,36	1,50	1,30	1,57	1,23	1,65	1,16	1,74	1,09	1,83
32	1,37	1,51	1,31	1,57	1,24	1,65	1,18	1,73	1,11	1,82
33	1,38	1,51	1,32	1,58	1,26	1,65	1,19	1,73	1,13	1,81
34	1,39	1,52	1,33	1,58	1,27	1,65	1,21	1,73	1,15	1,81
35	1,40	1,52	1,34	1,58	1,28	1,65	1,22	1,73	1,16	1,80
36	1,41	1,53	1,35	1,59	1,29	1,65	1,24	1,73	1,18	1,80
37	1,42	1,53	1,36	1,59	1,31	1,66	1,25	1,72	1,19	1,80
38	1,43	1,54	1,37	1,59	1,32	1,66	1,26	1,72	1,21	1,79
39	1,43	1,54	1,38	1,60	1,33	1,66	1,27	1,72	1,22	1,79
40	1,44	1,54	1,39	1,60	1,34	1,66	1,29	1,72	1,23	1,79
45	1,48	1,57	1,43	1,62	1,38	1,67	1,34	1,72	1,29	1,78
50	1,50	1,59	1,46	1,63	1,42	1,67	1,38	1,72	1,34	1,77

55	1,53	1,60	1,49	1,64	1,45	1,68	1,41	1,72	1,38	1,77
60	1,55	1,62	1,51	1,65	1,48	1,69	1,44	1,73	1,41	1,77
65	1,57	1,63	1,54	1,66	1,50	1,70	1,47	1,73	1,44	1,77
70	1,58	1,64	1,55	1,67	1,52	1,70	1,49	1,74	1,46	1,77
75	1,60	1,65	1,57	1,68	1,54	1,71	1,51	1,74	1,49	1,77
80	1,61	1,66	1,59	1,69	1,56	1,72	1,53	1,74	1,51	1,77
85	1,62	1,67	1,60	1,70	1,57	1,72	1,55	1,75	1,52	1,77
90	1,63	1,68	1,61	1,70	1,59	1,73	1,57	1,75	1,54	1,78
95	1,64	1,69	1,62	1,71	1,60	1,73	1,58	1,75	1,56	1,78
100	1,65	1,69	1,63	1,72	1,61	1,74	1,59	1,76	1,57	1,78

n – kuzatish soni; k` – tushuntiruvchi o‘zgaruvchanlar soni.

6 6. Darvin – Uotson mezoni (D). 1foiz li muhimlik darajasida D_L va D_U qiymatlari.

n	$k'=1$	$k'=2$	$k'=3$	$k'=4$	$k'=5$					
	D_L	D_U	D_L	D_U	D_L	D_U	D_L	D_U	D_L	D_U
15	0,81	1,07	0,70	1,25	0,59	1,46	0,49	1,70	0,39	1,96
16	0,84	1,09	0,74	1,25	0,63	1,44	0,53	1,66	0,44	1,90
17	0,87	1,10	0,77	1,25	0,67	1,43	0,57	1,63	0,48	1,85
18	0,90	1,12	0,80	1,26	0,71	1,421,41	0,61	1,60	0,52	1,80
19	0,93	1,13	0,83	1,26	0,74	1,41	0,65	1,58	0,56	1,77
20	0,95	1,15	0,86	1,27	0,77	1,41	0,68	1,57	0,60	1,74
21	0,97	1,16	0,89	1,27	0,80	1,401,40	0,72	1,55	0,63	1,71
22	1,00	1,17	0,91	1,28	0,83	1,41	0,75	1,54	0,66	1,69
23	1,02	1,19	0,94	1,29	0,86	1,41	0,77	1,53	0,70	1,67
24	1,04	1,201,21	0,96	1,30	0,88	1,41	0,80	1,531	0,72	1,66
25	1,05	1,22	0,98	1,30	0,90	1,41	0,83	,52	0,75	1,65
26	1,07	1,23	1,00	1,31	0,93	1,41	0,85	1,52	0,78	1,64
27	1,09	1,24	1,02	1,32	0,95	1,42	0,88	1,51	0,81	1,63
28	1,10	1,25	1,04	1,32	0,97	1,42	0,90	1,51	0,83	1,62
29	1,12	1,26	1,05	1,33	0,991,01	1,42	0,92	1,51	0,85	1,61
30	1,13	1,27	1,07	1,34	1,02	1,43	0,94	1,51	0,88	1,61
31	1,15	1,28	1,08	1,34	1,04	1,43	0,96	1,51	0,90	1,60
32	1,16	1,29	1,10	1,35	1,05	1,43	0,98	1,51	0,92	1,60
33	1,17	1,30	1,11	1,36	1,07	1,44	1,00	1,51	0,94	1,59
34	1,18	1,31	1,13	1,361,37	1,08	1,44	1,01	1,51	0,95	1,59
35	1,19	1,32	1,14	1,38	1,101,11	1,45	1,03	1,51	0,97	1,59
36	1,21	1,32	1,15	1,38	1,12	1,45	1,04	1,51	0,99	1,59
37	1,22	1,33	1,16	1,39	1,14	1,45	1,06	1,51	1,00	1,59
38	1,23	1,34	1,18	1,39	1,15	1,46	1,07	1,51	1,02	1,58
39	1,241,25	1,34	1,19	1,40	1,20	1,48	1,09	1,52	1,03	1,58
40	1,29	1,38	1,20	1,42	1,24	1,49	1,10	1,52	1,05	1,58
45	1,32	1,40	1,24	1,45	1,28	1,51	1,16	1,53	1,11	1,58
50	1,36	1,43	1,28	1,47	1,32	1,52	1,20	1,54	1,16	1,59
55	1,38	1,45	1,32	1,48	1,35	1,53	1,25	1,55	1,21	1,59
60	1,41	1,47	1,35	1,50	1,37	1,55	1,28	1,56	1,25	1,60
65	1,43	1,49	1,38	1,52	1,39	1,56	1,31	1,57	1,28	1,61
70	1,451,47	1,50	1,40	1,53	1,42	1,57	1,34	1,58	1,31	1,61
75	1,48	1,52	1,42	1,54	1,43	1,58	1,37	1,59	1,34	1,62
80	1,50	1,53	1,44	1,55	1,45	1,59	1,39	1,60	1,36	1,62
85	1,51	1,54	1,46	1,56	1,47	1,60	1,41	1,60	1,39	1,63
90	1,52	1,55	1,47	1,57	1,48	1,60	1,43	1,61	1,41	1,64
95		1,56	1,49	1,58			1,45	1,62	1,42	1,64
100			1,50				1,46	1,63	1,44	1,65

n – kuzatish soni; k` – tushuntiruvchi o‘zgaruvchanlar soni.

MUNDARIJA

KIRISH.....

I BO‘LIM. STATISTIKA NAZARIYASI

1-BOB. STATISTIKA PREDMETI VA USLUBI

- 1.1. Statistika nima?.....
- 1.2. Statistika predmeti.....
- 1.3. Statistika uslubiyati.....

2-BOB. STATISTIK KUZATISH USLUBIYATI

- 2.1. Bozor sharoitida statistikaning rejali xo‘jalikka nisbatan muhim farqlari.....
- 2.2. Statistik kuzatish mohiyati va uning oldiga qo‘yiladigan talablar.....
- 2.3. Statistik kuzatishni tayyorlash uslubiyati.....
- 2.4. Statistik kuzatish turlari.....
- 2.5. Hisobot, maxsus uyushtirilgan kuzatish, biznes-tekshirishlar va ro‘yxatlar...
- 2.6. Statistik kuzatish xatolari va ularni aniqlash yo‘llari.....

3-BOB. STATISTIK KO‘RSATKICHLAR.....

- 3.1. Statistik ko‘rsatkichlarning mazmuni va ahamiyati.....
- 3.2 Statistik ko‘rsatkichlarning turlari va tasnifi.....
- 3.3 Mutlaq ko‘rsatkichlar.....
- 3.4 Nisbiy ko‘rsatkichlar.....
- 3.5. Nisbiy ko‘rsatkichlarning turlari.....
- 3.6. Nisbiy ko‘rsatkichlar orasidagi bog‘lanishlar.....

4-BOB. STATISTIK MA‘LUMOTLARNI TAQDIM ETISH USULLARI. JADVALLAR VA GRAFIKLAR.....

- 4.1. Statistik jadvallar.....
- 4.2. Jadval turlari va tuzish qoidalari.....
- 4.3. Grafiklar haqida tushuncha, statistikada ularning roli va ahamiyati.....
- 4.4. Grafiklarning turlari va asosiy elementlari.....
- 4.5. Chiziqli va yassi diagrammalar.....
- 4.6. Sektorli diagrammalar.....
- 4.7. Kvadrat va doira shakldagi diagrammalar.....
- 4.8. Tasvirli (figurali) diagrammalar.....
- 4.9. Statistik xaritalar.....

II BO‘LIM. ANALITIK STATISTIKA

5-BOB. STATISTIK TASNIFLASH VA GURUHLASH USLUBIYATI

- 5.1. Statistik tasniflashning mohiyati va ahamiyati.....
- 5.2. Statistik guruhlash.....
- 5.3. Guruhlash turlari.....
- 5.4. Oddiy va murakkab guruhlash.....
- 5.5. Ko‘p o‘lchovli guruhlash usullari.....
- 5.6. Ikkilamchi guruhlash.....

6-BOB. STATISTIK TO‘PLAM BIRLIGI, TAQSIMOT QATORLARI VA ULARNING TASVIRIY PARAMETRLARI

- 6.1. Statistik to‘plam birligi.....
- 6.2. Variatsion qatorlar va ularning turlari.....
- 6.3. Oraliq soni va kengligini aniqlash.....
- 6.4. Variatsion qatorlarni grafiklarda tasvirlash.....
- 6.5. Kumulyativ taqsimot.....
- 6.6. Taqsimot egri chiziqlari.....
- 6.7. Variatsion qatorning taqsimot parametrlari.....

7-BOB. TO‘PLAMNING UMUMIY O‘RTACHA VA TUZILMAVIY (TARTIBLI) KO‘RSATKICHLARI.....

- 7.1. To‘plamning umumiy o‘rtacha va uning tuzilishini ma‘lum tartibda shakllantiruvchi tuzilmaviy ko‘rsatkichlari.....
- 7.2. O‘rtacha ko‘rsatkichlarni hisoblash usullari. O‘rtacha arifmetik ko‘rsatkich.
- 7.3. Geometrik o‘rtacha ko‘rsatkichlar.....
- 7.4. Garmonik o‘rtacha ko‘rsatkich.....
- 7.5. Kvadratik, kubik va darajali o‘rtacha ko‘rsatkichlar.....
- 7.6. To‘plam tuzilishini ma‘lum tartibda shakllantiruvchi taqsimot ko‘rsatkichlari. Moda.....
- 7.7. Mediana.....
- 7.8. Kvantililar.....

8-BOB. VARIATSIYA KO‘RSATKICHLARI.....

- 8.1. Variatsiya mohiyati va uni o‘lchash zaruriyati.....
- 8.2. Variatsiya kengligi.....
- 8.3. O‘rtacha kvadrat tafovut (dispersiya) va kvadratik o‘rtacha tafovut.....
- 8.4. Dispersiya va kvadratik o‘rtacha tafovut xossalari.....
- 8.5. Dispersiya va kvadratik o‘rtacha tafovut hisoblashning soddalashtirilgan usullari. Shartli moment usuli.....

8.6. Dispersiya turlari va ularni qo‘shish qoidasi.....	
8.7. Muqobil (altyernativ) belgi dispersiyasi.....	
8.8. O‘rtacha absolut tafovut (modul).....	
8.9. Kvartil tafovuti yoki nimkvartil kenglik.....	
8.10. Variatsiya koeffitsientlari.....	
8.11. Geometrik dispersiya.....	
8.12. Asimmetriya ko‘rsatkichlari.....	
8.13. Ekstsess me‘yorlari.....	
8.14. Variatsiya ko‘rsatkichlarining optimal chegaralari.....	
9-BOB. TANLANMA TEKSHIRISH.....	
9.1. Tanlanma kuzatish haqida umumiy tushuncha.....	
9.2. Tanlanmaning reprezentativligi va uni ta‘minlaydigan tanlash usullari.....	
9.3. Tanlanma kuzatish xatolarini aniqlash.....	
9.4. Tanlanmaning zaruriy miqdorini aniqlash.....	
9.5. Tanlanma kuzatish natijalarini bosh to‘plamga tarqatish usullari.....	
9.6. Gipotezalarni statistik tekshirish asoslari.....	
9.7. Taqsimot qonuni haqidagi gipotezani baholash.....	
9.8. O‘rtacha miqdorlar haqidagi gipotezalarni tekshirish.....	
9.9. Dispersion tahlil.....	
10-BOB. REGRESSION VA KORRELYATSION TAHLIL	
10.1. O‘zaro bog‘lanishlar haqida tushuncha va ularning turlari.....	
10.2. Regression va korrelyatsion tahlil vazifalari va bosqichlari.....	
10.3. Boshlang‘ich ma‘lumotlar asosida hisoblanadigan regressiya tenglamasi va korrelyatsiya koeffitsienti.....	
10.4. Ranglar korrelyatsiya koeffitsienti.....	
10.5. Guruhlangan ma‘lumotlar asosida to‘g‘ri chiziqli regressiya tenglamasini aniqlash. Korrelyatsiya jadvali.....	
10.6. Egri chiziqli regressiya tenglamalarini aniqlash.....	
10.7. Bir omilli regressiya tenglamasini baholash va tahlil qilish. Juft korrelyatsiya koeffitsienti.....	
10.8. Ko‘p o‘lchovli korrelyatsiya. Muhim - mohiyatli omillarni tanlash.....	
10.9. Ko‘p omilli chiziqli regressiya tenglamasini aniqlash. Ko‘p omilli egri chiziqli regressiya tenglamalarini aniqlash.....	
10.10. Ko‘p o‘lchovli va xususiy korrelyatsiya koeffitsientlari.....	
10.11. Ko‘p o‘lchovli regressiya tenglamalarini baholash va tahlil qilish.....	
10.12. Korrelyatsion - regression modellardan iqtisodiy tahlil va istiqbolni baholashda foydalanish yo‘llari.....	
10.13. Atributiv belgilar orasidagi bog‘lanishlarni o‘lchash usullari.....	

11-BOB. DINAMIKANI STATISTIK O‘RGANISH USULLARI.....	
11.1. Dinamika qatorlari va ularning tarkibiy unsurlari.....	
11.2. Dinamika qatorlarining turlari.....	
11.3. Dinamika qatorlarini tahlil qilish ko‘rsatkichlari.....	
11.4. Dinamika o‘rtacha ko‘rsatkichlarini hisoblash yo‘llari.....	
11.5. Dinamika tendensiyalarini aniqlash usullari.1.Ko‘rsatkich davrini uzaytirish usuli.2. Sirg‘anchiq o‘rtacha darajalarni hisoblash.3. Markazlangan sirg‘anchiq o‘rtacha darajalarni hisoblash. 4.Dinamika trendini analitik yoki kichik kvadratlar usulda aniqlash.....	
11.6. To‘g‘ri chiziqli trend tenglamasi.....	
11.7. Ko‘rsatkichli funksiya shaklidagi trend tenglamasi.....	
11.8. Ikkinchi tartibli parabola ko‘rinishidagi trend tenglamasi.....	
11.9. Uzoq muddatli (asriy) rivojlanish tendensiyalarini aniqlash usullari.....	
11.10. Davriy yoki siklik tebranishlarni o‘rganish usullari.....	
11.11. Mavsumiy tebranishlarni o‘rganish usullari.....	
11.12. Dinamika qatorlarida avtokorrelyatsiya aniqlash usullari.....	
11.13. Dinamika qatorlari korrelyatsiyasini o‘lchash usullari.....	
12-BOB. IQTISODIY INDEKSLAR.....	
12.1. Indeks so‘zining lug‘aviy ma’nosi va qo‘llanishi.....	
12.2. Indeksning turlari va tasnifi.....	
12.3. Yakka indekslar va ularning turlari.....	
12.4. Yakka indekslarning xossalari.....	
12.5. Vaznsiz umumiy indekslar.....	
12.6. Vaznli o‘rtacha indekslar.....	
12.7. Bazis vaznli agregat indekslar. Laspeyres indekslari.....	
12.8. Joriy vaznli agregat indekslar. Paashe indekslari.....	
12.9. Boshqa shakllardagi agregat indekslar. Indeks test nazariyasi.....	
12.10. Guruhiy indekslar va ularni iqtisodiyot samaradorligi ko‘rsatkichlarini tahlil qilishda qo‘llash.....	
12.11. O‘zaro bog‘langan indekslar.....	
12.12. Sanoat mahsuloti indekslari.....	
12.13. Iste’mol baholari indeksi.....	
12.14. Ishlab chiqaruvchilar baholari indekslari.....	
12.15. Qishloq xo‘jalik mahsuloti baholari indekslari.....	

III BO‘LIM. IQTISODIY STATISTIKA

13-BOB. IQTISODIY STATISTIKANING PREDMETI, OBTEKTI O‘RGANISH BOSQICHLARI VA USULLARI.....

- 13.1. Iqtisodiy statistikaning predmeti, obtekti o‘rganish bosqichlari va usullari
- 13.2 Iqtisodiy statistika –statistika fanining va amaliyotining muhim tarmog‘i, uning boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqasi
- 13.3 Iqtisodiy statistikaning predmeti va uslubiyati.....

14-BOB. DAVLAT STATISTIKA QO‘MITASI – STATISTIK MA‘LUMOTLARNI YIG‘UVCHI VA JAMOATCHILIKKA YETKAZIB BERUVCHI ORGAN SIFATIDA

- 14.1 Bozor iqtisodiyotida xo‘jalik yurituvchi subyektlarni iqtisodiy sektorlar va tarmoqlar bo‘yicha tasniflash.....
- 14.2 Iqtisodiy faoliyat tushunchasi va kategoriyalari.....
- 14.3 Milliy hisoblar tizimining klassifikatsion birliklari.....
- 14.4 Institutsional birlik turlari.....
- 14.5 Faoliyat turlarining tarmoq klassifikatsiyasi.....
- 14.6 Institutsional birliklarning rezidentlik statusi.....

15-BOB. MILLIY HISOBLAR TIZIMI (MHT) – MAKROIQTISODIY STATISTIKANING ASOSIY USLUBI, ASOSI VA MARKAZIY BO‘LIMI.....

- 15.1 Milliy hisoblar tizimi – makroiqtisodiy statistikaning asosiy uslubi, asosi va markaziy bo‘limi.....
 - 15.2 Milliy hisoblar tizimi haqida tushuncha: asosiy yo‘nalishlar va ta’riflar.....
 - 15.3 Asosiy hisoblamalar tizimi.....
- Milliy hisoblar tizimidan makroiqtisodiy tahlil va prognozlash maqsadida foydalanish

16-BOB. SAVOLLAR, TESTLAR VA MASALALAR

- 16.1 Aholi statistikasining o‘rganish obtekti.....
- 16.2 Aholi soni statistikasi.....
- 16.3 Aholi tarkibi statistikasi.....
- 16.4 Aholining tabiiy harakati statistikasi.....
- 16.5 Vafot etish jadvallari va aholi sonini prognozlash.....
- 16.6 Savollar, testlar va masalalar.....

17-BOB. MEHNAT BOZORI STATISTIKASI

- 17.1 Mehnat bozori statistikasi.....
- 17.2. Iqtisodiy faol va nofaol aholi.....
- 17.3 Korxonalar xodimlari, tarkibi, soni va harakati ko‘rsatkichlari.....

17.4 Savollar, testlar va masalalar.....	
18-BOB. MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI MILLIY BOYLIK STATISTIKASI	
18.1 Milliy boylik tushunchasi, hajmi va tarkibi.....	
18.2 Milliy hisoblar tizimida milliy boylik hajmini aniqlash usuli.....	
18.3 Asosiy fondlar va ularning tasnifi.....	
18.4. Asosiy fondlarni baholash usullari.....	
18.5 Asosiy fondlarning emirilishi va amortizatsiyasi.....	
18.6 Asosiy fondlarning balanslari, ularning holati va takror ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari.....	
18.7 Asosiy fondlardan foydalanish va mehnatni fondlar bilan qurollanish ko‘rsatkichlari.....	
18.8 Uskunalar tasnifi, holati, soni, quvvati va ulardan foydalanish ko‘rsatkichlari.....	
18.9. Ishlab chiqarish quvvatlari va maydonlari, ulardan foydalanish ko‘rsatkichlari.....	
19-BOB. MILLIY HISOBLAR TIZIMIDA MAKROIQTISODIY FAOLIYAT NATIJALARINI IFODALOVCHI KO‘RSATKICHLAR TIZIMI	
19.1 Makroiqtisodiy natijaviy ko‘rsatkichlarni hisoblashning umumnazariy asoslari	
19.2 Mahsulot va daromadlarning doiraviy aylanmasi.....	
19.3 Milliy hisoblar tizimidagi baholar va soliqlar tizimi.....	
19.4 Makroiqtisodiy faoliyat natijalarini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi.....	
20-BOB. YALPI ICHKI MAHSULOT STATISTIKASI	
20.1 Yalpi ichki mahsulot hajmini hisoblash usullari.....	
20.2 Nominal va real yalpi ichki mahsulot.....	
20.3 Ayrim tarmoqlar mahsulotlari hajmini hisoblashning o‘ziga xos xususiyatlari	
21-BOB. MAHSULOT (XIZMAT)LARNI ISHLAB CHIQRISH, MUOMALA XARAJATLARI VA MOLIYAVIY NATIJALAR STATISTIKASI.....	
21.1 Ishlab chiqarish va muomala xarajatlari statistikasi.....	
21.2 Mahsulot tannarxi ko‘rsatkichi va dinamikasini statistik o‘rganish.....	
21.3 Tannarx ko‘rsatkichi va dinamikasini umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlar	
21.4 Muomala harajatlari ko‘rsatkichlari.....	
21.5 Korxonalar faoliyatining moliyaviy natijalari statistikasi.....	
22-BOB XIZMAT KO‘RSATISH SOHASI STATISTIKASI	
22.1 Tovar aylanish turlari va ko‘rsatkichlar tizimi	

22.2	Tovar aylanish hajmi, tarkibi va tovar zaxiralari ko'rsatkichlari.....
22.3	Tovarlarni sotuvchi va oluvchi o'rtasidagi bitim shartlarini bajarilish statistikasi
22.4	Transport va aloqa statistikasi.....
	23-BOB TASHQI IQTISODIY FAOLIYAT STATISTIKASI.....
23.1.	O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy aloqalarining shakllari.
23.2	Bojxona statistikasi
23.3	Tashqi savdo indeksleri.....
23.4	Ishlab chiqarish kooperatsiyasi, xalqaro kapital va ishchi kuchi migratsiyasi
23.5	Xalqaro mehnat taqsimoti ko'rsatkichlari.....
	24-BOB MILLIY DAROMAD VA MILLIY HISOBLAR TIZIMIDAGI BOSHQA DAROMAD KO'RSATKICHLAR
24.1	Dj.Xiksning daromad haqidagi ta'limoti.....
24.2	Yangi Milliy hisoblar tizimida Dj.Xiksning ta'limotiga kiritilgan aniqliklar
24.3	Nominal va real daromad.....
25.4	Milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash va oxirgi foydalanish statistikasi
	25-BOB MOLIYA-KREDIT TIZIMI STATISTIKASI.....
25.1	Davlat budjeti statistikasining vazifalari.....
25.2	Bank statistikasining asosiy ko'rsatkichlari.....
25.3	Pul muomalasi statistikasi.....
25.4	To'lov balansi.....
	26-BOB INVESTITSİYALAR VA INVESTITSION FAOLIYAT STATISTIKASI
26.1	Investitsiyalar va investitsion faoliyat haqida tushuncha va statistikaning vazifalari
26.2	Investitsiyalar tarkibini statistik o'rganish.....
26.3	Kapital qo'yilmalar va ularning moliyaviy manbalari.....
26.4	Nomoliyaviy aktivlarga jalb etilgan investitsiyalar statistikasi
26.5	Investitsiyalar samaradorligini statistik baholash.....
	27-BOB AHOLI TURMUSH DARAJASI STATISTIKASI. AHOLINING DAROMADLARI VA XARAJATLARI BALANSI.....
27.1	Aholining turmush darajasi ko'rsatkichlari.....
27.2	Aholi daromadlarining shakllanishi va uning tarkibi.....
27.3	Aholi iste'moli. Iste'mol manbalari va uning tarkibi.....
27.4	Aholining material boyliklar va xizmatlarni iste'mol qilish ko'rsatkichlari..
	GLOSSARIY.....
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....
	ILOVA.....

SOATOV N.M., NABIYEV X., AYUBJONOV A.H.

STATISTIKA

fanidan

DARSLIK